РЕДАКЦИЈА ЗА ИСТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

ТИТОГРАД, 1970

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

КЊИГА ДРУГА

ОД КРАЈА XII ДО КРАЈА XV ВИЈЕКА

ТОМ ДРУГИ

ЦРНА ГОРА У ДОБА ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА

ТИТОГРАД
РЕДАКЦИЈА ЗА ИСТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ
1970

КЊИГА ДРУГА

ТОМ ДРУГИ

АУТОРИ

Др СИМА ЋИРКОВИЋ
Др ИВАН БОЖИЋ
Др ДИМИТРИЈЕ БОГДАНОВИЋ
Др ВОЈИСЛАВ ЂУРИЋ

Текстове друге књиге написали су аутори:

др Сима Ћирковић, редовни професор Београдског универзитета: *Зета у држави Немањића* (том први, од стране 1 до 95); и *Доба Балшића* (том други, од стране 3 до 49);

др Димитрије Богдановић, виши научни сарадник Народне библиотеке у Београду: *Књижевност* (том први, од стране 95 до 117; и *Књижевност* (том други, од стране 371 до 411);

др Војислав Корађ, ванредни професор Београдског универзитета: *Архитектура* (том први, од стране 117 до 201);

др Јованка Максимовић, ванредни професор Београдског универзитета: *Скулптура* (том први, од стране 201 до 223);

др Павле Мијовић, виши научни сарадник Археолошког института у Београду: *Сликарство и примијењена умјетност* (том први, од стране 223 до 305);

др Иван Божић, редовни професор Београдског универзитета: *Доба Балшића* (том други, од стране 49 до 135); *Зета у Деспотовини* (том други, од стране 135 до 277); *Владавина Црнојевића* (том други, од стране 277 до 371);

др Војислав Ђурић, редовни професор Београдског универзитета, дописни члан Српске академије наука и уметности у Београду: *Умјетност* (том други, од стране 411 до 531).

Све историјске карте за ову књигу саставио је *проф др Сима Ћирковић*.

Стручни преглед и оцјену рукописа извршили су:

професор др Реља Новаковић и професор др Јадран Ферлуга — текстове *др Симе Ћирковића* и *др Ивана Божића*; *академик др Светозар Радојчић, арх. Ђурђе Бошковић* и *др Дејан Медаковић* — текстове *др Војислава Кораћа, др Јованке Максимовић* и *др Војислава Ђурића*; *академик др Светозар Радојчић* — текст *др Павла Мијовића*; *професор др Владимир Мошин* — текст *др Димитрија Богдановића*.

Сви чланови Редакције прегледали су и дали своје оцјене текстова ове књиге.

Другу књигу припремила је за штампу Редакција за Историју Црне Горе.

РЕДАКЦИЈА

ЦРНА ГОРА
У ДОБА ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА

ДОБА БАЛШИЋА

ПОЈАВА ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА

Велико српско-грчко царство Душаново било је по своме саставу у значајној мјери хетерогено. Подјела на Србију и Романију, на земљу цареву и земљу краљеву, заклањала је далеко већу разноликост јер су и старе немањићке области остале различите и поред политике централизације и уједначавања спровођене још од Милутиновог времена, док су освојене византијске области одавно биле престале да живе заједничким животом. Трагови распадања Византијског Царства послије 1204. нису били потпуно уклоњени ни након многих напора око рестаурације.

Период српске власти био је исувише кратак да би могао допринијети стапању разнородних области у нову друштвену и политичку цјелину. Сасвим у духу средњовјековних схватања нова српска власт је поштовала затечено стање и потврђивала повеље и привилегије ранијих владара. Душан је себе видио као једног у низу „светих православних царева". Он је желио да наставља дјело византијских царева исто онако као и дјело својих немањићких предака. Српски владар је, свакако, доводио нове намјеснике и дошљацима појачавао владајући слој. Понегдје је отворио и путеве колонизационим токовима и мијешању становништва, али ни то није битно мијењало затечени поредак.

Намјесници које је цар постављао из редова својих сродника и истакнутих војних заповједника обезбјеђивали су јединство велике државе. Одани и послушни Душану, они су омогућавали да се његова воља осјети у свим дијеловима огромног територијалног пространства. Такав систем владања имао је, разумије се, и озбиљних слабости. Он се прије свега ослањао на танак слој властодржаца, а није непосредно утицао на територије на којима је привредни и друштвени живот текао одавно усјеченим коритима. Српска власт је на освојеним територијама била танка и дјеловала

Литература: К. Јиречек, *Историја Срба I*², Београд 1952, 237—244; *Историја народа Југославије I*, Београд 1953, 407—410; G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Spalato 1899, 28—41. М. Гецић, *Балшићи*, Необјављена докторска дисертација. УБ РД. O. Halecki, Zupani Zety a Urban V., Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću, Zagreb 1929, 625—630.

је само на површину, док су се дјелотворне показивале локалне установе израсле из потреба привредног и друштвеног живота. У вријеме првога цара слабости нове власти нису се у знатнијој мјери показивале. Она је свим снагама стремила даљим освајањима па се задовољавала малим. Све се чинило у реду кад је било војних одреда и прихода којима се могло финансирати даље ратовање.

Послије Душанове смрти положај се нагло измијенио и слабост система владања убрзо је избила на видјело. Душанов насљедник је могао ићи очевим стопама једино под условом да посједује ауторитет какав је имао његов отац и да рођаке и намјеснике држи у пуној послушности. Душановом сину Урошу, међутим, не само да је ускраћивана оданост коју су велможе показивале његовом оцу, коме су дуговале своју славу и богатство, већ му је од првог тренутка оспорено право на пријесто. Душанов полубрат Симеон (Синиша), коме је први цар дао на управу Епир прогласио се сам за цара и није хтио да призна Уроша. Већ усљед тог првог сукоба уздрмало се из темеља читаво српско-грчко царство Душаново. Савременик ових догађаја, некадашњи Душанов савезник, а касније противник, Јован VI Кантакузин врло живо је описао ситуацију. „Око тога времена и краљ (Кантакузин није признавао Душану царску титулу), господар српски премину а међу Србима наста не мало комешање. Краљев брат Симеон, који је владао у Акарнанији, стаде тражити власт над свим српским земљама, у мисли да су његова права претежнија, и уза њ беху многи од великаша српских. Урош, пак, син краљев, диже војску да очевину од стрица брани. Мајка му, пак, Јелена нити приста уза сина нити уз девера Симеона, него себи одвоји многе градове, окружи се доста знатном силом и поче владати сама за се, те нити на кога нападе нити кога помагаше. Најмоћнији пак, великаши поистериваше ниже и слабије, приграбише сваки себи које су год могли околне градове, па једни пристадоше уз краља (тј. Уроша), једни пак, уз Симеона стрица му, али не као млађи им и као господару потчињени, него као савезници и пријатељи који потпору шаљу. Неки опет не пристадоше ни уз једног ни уз другог него се држаху уз онога ко је јачи, очекујући шта ће бити и спремни да пристану уз онога ко напослетку освоји. И на хиљаду страна растурени почеше међусобно глођење".

Симеон није успио да збаци цара Уроша, изгубио је чак неке своје области током борбе која се била одужила, али је привукао на своју страну великаше и на тај начин ослабио Душановог насљедника. И Урошев ујак, деспот Јован Комнин Асен, намјесник у Албанији и близак сусјед зетских области, одметнуо се од младог цара. Кантакузиново причање о Урошевој мајци Јелени (монахињи Јелисавети) потврђују савремени грчки документи: она се осамосталила у Серу и пуну деценију је владала градом и његовом пространом облашћу.[1] Нису се осамостаљивали и одметали само нај-

[1] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 3—6.

крупније личности и цареви најближи рођаци, већ је стање државе било такво да се сваки намјесник учврстио у повјереној му области, извршавао у њој функције државне власти и убирао њена богатства. Привредни и друштвени живот био је под непосредним утицајем тих локалних и обласних господара, а царска власт се осјећала у мјери у којој су је ти господари примали и признавали.

У Зети је један од првих господара био Жарко, коме поријекло и ранију каријеру не познајемо. Успомена на њега сачувана је захваљујући незадовољству Дубровчана, које је озлиједио својим поступцима на тргу Светога Срђа. Властелин Жарко је одузео дубровачким трговцима неку робу па су се они потужили код цара Уроша крајем 1356. године. Урош им је почетком сљедеће године одговорио обећавајући слободан и безбједан рад трговаца и накнаду штете коју би претрпјели у његовој држави. Урош се ограђивао од Жарковог поступања и савјетовао је Дубровчанима да пошаљу „добре људе" који ће пред њим оптужити Жарка, па ће га цар предати и натјерати да плати „самоседмо" (седмоструко), како је прописивао Законик цара Душана. У исто вријеме цар Урош је обавјештавао да је послао свога властеличића Вукшу на трг Светог Срђа да чува трговце од „сваке забаве и од Жарка". Урош је очигледно сматрао да још увијек има велику власт и покушавао је да постављањем свога чиновника неутралише самовољу феудалца. Није познато како се цио спор завршио, али се чини да је Жарко попустио. Он је, наиме, оштетио и једног венецијанског трговца у Светом Срђу, а јуна 1357. примљен је за млетачког грађанина. Венецијанци, свакако, не би примили „Жарка, барона рашког краља, који господари у крајевима Зете, Бојане и тамошњег Приморја" да он није претходно накнадио штету и средио своје односе са трговцима.

Из начина како су Млечани титулисали Жарка могло би се закључити да је господарио готово читавом Зетом, али то није био случај. „Тргови зетски" и град Улцињ били су у власти царице Јелене. Извјесну контролу је успијевао да оствари и цар Урош, као што видимо из слања властелина Вукше. Уосталом Урош је и сам још долазио у Зету и боравио у њој. У љето 1358. морао је да одбије напад свога стрица Синише, који је покушао да освоји Скадар. У сваком случају Жаркове територије нису још увијек биле континуиране и јасно омеђене, слободне од сваког утицаја централне власти, какве су биле феудалне области послије неколико година.

Убрзо су на нестабилне прилике у српском царству почели да дјелују и међународни догађаји. Када је угарски краљ Лудовик I успјешно завршио рат са Венецијом, присиливши је миром у Задру 1358. да се повуче са читаве јадранске обале од Кварнера до Драча, добио је слободне руке за активнију политику према Србији, са којом је много година био у непријатељству током Душановог живота. Још за вријеме док је водио преговоре о миру с Венецијом, Лудовик је тражио двије галије с којима би пошао

у рат против „шизматика Рашке". Као циљ је, свакако, имао пред очима градове у Зети.

Значајан по посљедицама био је прелазак Дубровника под врховну власт угарског краља. Град је, додуше, повељом од 1359. стекао велике слободе у спољној политици: могао је слободно да тргује са Србијом и Босном чак и кад би његов „природни господар" ратовао са овим државама. Ипак, промјена врховног господара није прошла без потреса. Краљ Лудовик I је у прољеће 1359. упао са војском у Србију. Његов подухват олакшао је један од српских великаша из сјеверних области, који је због немоћи цара Уроша да га заштити од напада другог великаша, примио угарску врховну власт. Мада је угарска војска продрла доста дубоко све до планинских области Србије, није постигла знатнији успјех пошто се краљ Лудовик није упутио у шумовите и брдске предјеле.

Тада су почели напади на Дубровник, јер је био под влашћу непријатеља српске државе. Главни дубровачки противник био је сада кнез Војислав Војиновић, господар области у дубровачком сусједству. Он је плијенио дубровачку робу, затварао трговце, пустиошио дубровачку територију и захтијевао да му се преда Стон и Пељешац, који је Душан још 1333. признао Дубровнику. Све је то Војислав чинио у име царево и, како је тврдио, по царевом наређењу због тога што су Угри напали Србију. У непријатељским акцијама против Дубровника учествовали су и Будвани. Они су нападали дубровачке бродове тако да су их Дубровчани прогласили за гусаре и као гусаре су их кажњавали. Препоручивали су чак Венецији да град Будву разори, јер је опасан за трговину на мору. Упадљиво је да се спомиње једино активност Будве, а не и осталих зетских градова.[2]

У сваком случају током посљедње двије године десиле су се у Зети крупне промјене, о којима, на жалост, ништа поближе не знамо. Када је у септембру 1360. цар Урош још једном желио да покаже добро расположење и миродубиве намјере према Дубровнику, издао је поново повељу о слободи трговања и укинуо царине самовољно уведене у новије вријеме. У том акту се посебно наводи и Зета. Цар Урош својом „царском вјером" осигурава дубровачке трговце „да греду с тргом и сваком купљом свободно у земљу царства ми, и на вјери царства ми да греду или на Зету на Балшиће, а или на државу кнеза Војислава..." Ту се први пут у историјским изворима спомиње име Балшића, породице која ће преко пола вијека снажно утицати на судбину Зете.

Балшићи се јављају одједном као велможе и господари територија онаквог ранга какав је био кнез Војислав Војиновић. Њихови почеци остају сасвим у мраку, тако да се на многа важна питања о њима не може ни покушати дати одговор. О поријеклу Балшића прича дубровачки историчар Мавро Орбин (1601), који

---

[2] Види о томе ниже стр. 317.

се на много мјеста свога списа служио до данас изгубљеним изворима. Балша је према Орбинију био сиромашан племић, који је у вријеме цара Душана посједовао свега једно село. Ријетко, али не сасвим непознато име оснивача породице дало је повода за разна нагађања о етничкој припадности Балшића. Основа имена је романска, а наставак словенски, као што су словенска и лична имена чланова ове породице. Вјероватно је Балша потицао од славизираних Влаха који су као ратници-пронијари имали прилике да се пробију у редове племства, па чак и великаша. Полазна тачка успона и ширења Балшиних синова била је по Орбинију у Доњој Зети. Први град који је још отац задобио био је Скадар, а послије су се Балшићи проширили све до Котора. Орбиново причање, које се свакако, ослања на неки извор XV вијека, не може се контролисати, јер нам нису познате појединости из развоја Зете у ово доба, али у томе казивању нема ничега што би звучало невјероватно.

Династичка власт Балшића се изградила друкчије него прве области Душанових рођака или намјесника. Балшини синови нису примили пространу уређену територију на управу, већ су из готово атомизиране територије стварали ново јединство, потчињавајући слабије од себе и потискујући своје супарнике. Због тога је њихова творевина показивала више отпорности и снаге него феудалне области Душанових намјесника. Као и други феудалци овога периода (послије 1360). Балшићи нису морали да уложе највеће напоре да се еманципују од врховне власти цара Уроша, већ је више енергије било потребно да подвргну својој власти оне који су се у међувремену осамосталили и који су и сами тежили успону и ширењу. У вријеме кад се први пут спомињу у изворима Балшићи још не господаре Улцињем, а у Будви се учврстио властелин Површко, који је током времена признао власт Балшића, али је дјеловао у највећој мјери самостално.

Када се владавина цара Уроша посматра кроз дужи период, изгледа као да је Душанов насљедник губио власт постепено у неколико преломних тренутака. Један такав нагли пад био је око 1360. кад се спомињу не само држава Војислава Војиновића и власт Балшића у Зети већ кад престаје и спомињање царевог имена у серској области и када долази до уздизања Вукашина у ред највећих државних великаша.

Појава обласних феудалних господара у крилу српског царства обично се сагледава у негативном свијетлу због тога што је нарушавала државну цјелину, разбијала јединство и слабила снагу управо у тренутку кад је на помолу била турска инвазија и када је снажна одбрана била потребнија него икад. Мање се узимало у обзир да су феудалне области вршиле и понеку корисну функцију. У њима је државна власт била ограничена на мањи оквир, али се зато показивала дјелотворнија тако да је обезбјеђивала ред и законитост потребну за нормално одвијање привредног и културног живота. Властели се приписује готово демонска жеља

за влашћу, али се превиђа да амбиције властољубивих великаша не би биле остварене само њиховом вољом да није у објективној ситуацији било елемената који су тим амбицијама ишли наруку. У Зети као изразито транзитној области са развијеним градовима и трговином били су, свакако, присутни интереси домаћих и страних трговаца, којима су били потребни отворени и безбједни путеви и непрекидан ток промета.

КОТОР ПОД ОПСАДОМ

Први период у дјеловању Балшића веома је слабо освијетљен изворима. Обавјештења има једва толико да се може оцртати општа ситуација шездесетих година XIV вијека и тек наслутити мјесто и улога Балшиних синова. О Котору се сазнаје нешто више, али и то су једнострана обавјештења, која потичу из дубровачких архивских књига.

Мир у приморским областима трајао је врло кратко. Непуна четири мјесеца послије свечаних Урошевих заклетава, већ у децембру 1360, кнез Војислав Војиновић је почео да упућује Дубровнику неке захтјеве праћене пријетњама, а затим је на почетку 1361. послао своју војску да опустоши дубровачку жупу. Дубровчани су се жалили на кнежев поступак и истовремено предузимали мјере да се заштите и да се освете Војиславу. Колико се из каснијих преговора може разазнати, узрок непријатељству је било питање Мљета и дубровачких територија које је Војислав тражио за себе. Рат који се из овог напада изродио трајао је више од годину и по дана захватио је и зетске територије. Сукоб није могао остати ограничен пошто су и једна и друга страна тражиле савезнике како би развој рата окренула у своју корист. Прољеће 1361. протекло је у дипломатским и војним припремама, а у јуну се сукоб поново распламтио.

По ставу према зараћеним странама опажа се да територија Зете није била јединствена. Котор је стајао сам за себе, али су га његови интереси тјерали на страну Војислава Војиновића. Он је још на крају рата важио као царев град, али Урошева заштита није била довољно ефикасна. Дубровчани су у један мах Которане рачунали као поданике Војислава Војиновића, али у другим изворима нема потврде за такав однос. Котор је имао разлога да зазире од Балшића, који су дотле већ потчинили неке градове и, свакако, не би своје амбиције зауставили пред његовим зидинама.

На другој страни Котору су сметали и стари пословни ривали Дубровчани, који су посљедњих деценија надмашили и засјенили

Литература: G. Gelcich, *La Zedda*... 31—38; К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 358—364; А. Дабиновић, *Политички положај Котора послије Задарског мира* (1359—1381), Годишњак Поморског музеја у Котору 7 (1958), 45—54; М. Зечевић, *Ратовање Војислава Војиновића са Дубровником*, Београд 1908.

которске трговце у српским градовима и трговима. Било је, истина, и јаких спона између два града: заједничких трговачких друштава, мјешовитих бракова, двоструког грађанства, али све то није било довољно да наведе Которане да се опредијеле на страну Дубровника или барем да се држе неутрално. Већ у априлу 1361. дубровачка влада је протестовала у Венецији што неки њени грађани праве такве послове и уговоре с Которанима да се наноси велика штета дубровачкој царини. Вјероватно су поједини Венецијанци помагали да се которска роба прикаже као венецијанска и третира по повољнијој царинској стопи. Тада још Дубровчани нису Которане називали својим непријатељима као нешто доцније.

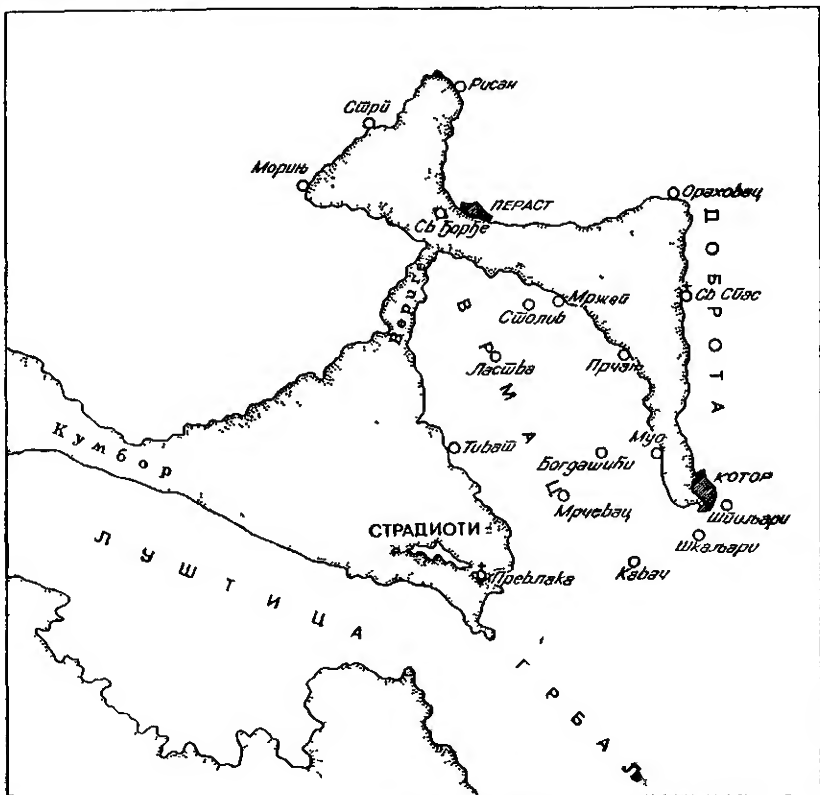

Ск. 1 — *Котор и околина*

Которани су, изгледа, користили свој утицај на српском двору да царево расположење окрену против Дубровника. Нешто касније, кад су непријатељства већ увелико била у току, Дубровчани су добили неко писмо од цара Уроша, из кога се видјело „дјело" Которана. То писмо је уз пребацивања због незахвалности било послато у Котор. У љето 1361. Которани су већ сматрани за непријатеље и били су изложени блокади с морске стране.

Исту судбину је доживјела Драчевица и читава сјеверна обала Боке Которске, јер је припадала кнезу Војиславу. Насупрот томе читава област до Улциња, некад се каже и до Скадра, била је изузета од ових дубровачких мјера, које су иначе ишле за тим да погоде земље српскога цара. Била је то сфера утицаја Балшића, али тада још нису сви градови припадали њима. Улцињ, свакако, није до јесени 1362. примио врховну власт Балшића, али су браћа до прољећа те године потчинила себи Дриваст.[1] У сваком случају и Улцињани су били на истој линији на којој и Балшићи: нису били савезници Котора и Војислава Војиновића. Поред Балшића и градова био је ту и митрополит са Превлаке као фактор са којим се морало рачунати. Зетски митрополит, чије је сједиште било у манастиру Светог Арханђела Михаила, водио је политику различиту од Котора и Војислава Војиновића, па и српског двора и нашао се на страни Дубровника.

Ова самостална улога зетског митрополита је, изгледа, остатак већег утицаја православне цркве у овом подручју. Има разлога да се претпостави да је Будва неко вријеме била под влашћу српског патријарха Када је у мају 1360 дошло до преговора о миру између Дубровчана и Будвана оптуживаних због гусарења, Дубровчани су тражили да се Будвани одрекну држања наоружане барке, која је толико узнемиравала трговце, затим да се закуну и за људе свога градског подручја да неће нападати Дубровчане, односно да ће предати оне који би се усудили да нападају и, најзад, да Будвани прибаве писмо од патријарха са његовом сагласношћу и обећањем да ће потврдити мир. То изузетно обраћање патријарху да „благослови" уговор не може се објаснити ако се не прихвати да је Будва била у неком нарочитом односу према патријарху. Ако је то тачно, онда постаје разумљивији и даљи ток догађаја. У Будви је постао врло моћан и утицајан Површко, који се иначе биљежи као Powerescho de Budoa а у јесен 1361. и као dominus Budoe. Он је врло самостално преговарао и пословао с Дубровником без икаквог посредства Балшића, тако да бисмо били у недоумици да ли је уопште признавао власт Балшиних синова да их Дубровчани не упозоравају да Војислав хоће да заузме Будву и да треба да чувају будванску тврђаву. Површко је највјероватније био заповједник тврђаве у вријеме врховне власти патријарха, па се осамосталио а затим пао под врховну власт Балшића.

Котор је посљедице свога пристајања уз Војислава Војиновића осјетио већ почетком јуна 1361. Војислав је нешто раније упао на дубровачку територију и пустошио је „све до капија", како су се Дубровчани жалили. Њихов одговор није толико погодио самог кнеза, иако је било похода чак до Гацка и паљења кнежевог имања, колико Которане. У Боку је упловила дубро-

[1] То се види из чињенице да Страцимир и Ђурађ Балшић моле Дубровчане да се дозволи боравак у Дубровнику ради скупљања дугова Теодору Лепору, грађанину Дриваста. Monumenta Ragusina III, 77.

вачка наоружана галија и хватала је све барке и бродове који би хтјели да уплове у Котор или исплове из Котора.

На самом почетку ове блокаде пао је у дубровачке руке један брод са робом Которана и самог кнеза Војислава. Између осталог било је и кнежевог сребра које су Дубровчани искоришћавали за финансирање ратних акција. Овај плијен је донио и велике невоље Дубровчанима, јер се умијешала Венеција, која је претендовала на власт на мору, и забранила овакве акције. У Дубровнику се већ тада правила разлика између Улцињана, којима је дозвољено да долазе у град и, рецимо, Призренаца, чије су ствари у Дубровнику заплијењене и којима је, као уопште свим поданицима српског цара, забрањено да долазе у град и тргују. Убрзо затим су изричито изузети од непријатељских акција дубровачке галије, „Будвани, Улцињани, Барани, Скадрани и људи Балшића".

У опсједнутом Котору су добили позив сви они који су били грађани Дубровника да дођу и помогну своме граду. Десетак угледних и добро ситуираних патриција нашло се пред тешким избором јер је дуговало лојалност објема странама. Котор ипак нису напустили па су у Дубровнику били сматрани за издајнике, конфискована су им добра и одузети дијелови земље добијени у своје вријеме од општине.

Которски положај је постао тежи кад се дубровачка офанзива проширила. Галија је почела да хвата и роби људе на копну, а у исто вријеме су дошле и барке са наоружаним људима да, заштићене од галије, плијене насеља на обали. Одлуке о подјели плијена показују да су ове дубровачке акције имале успјеха. Допуштено је и становницима градског подручја (Astarea) да нападају становнике Требиња, Конавала и Драчевице. Друга обала Боке је остала дјелимично поштеђена пошто се митрополит зетски нагодио са Дубровчанима и обећао да неће своје ствари и ствари својих људи мијешати са которским.

Ратовање се сводило на пустошење и пљачкање без озбиљних војних окршаја и напада на градове. Дубровчани су много полагали на економску блокаду. „Најгори рат који можемо повести против оних из Србије јесте да их на свим странама спречимо да набављају со" — поручивали су баш у то вријеме далматинском бану. Убрзо су и појачали мјере да спријече снабдијевање српских територија сољу. Људи хумског властелина Санка Милтеновића, који је био под влашћу босанског бана Тврткa, могли су добити со само под условом да дају залоге и јемче да она неће доћи у руке Војислављевим људима, док је дубровачким поданицима строго забрањено да не смију превозити ни слати со у област „река" (сјеверна Албанија) и у земље српског цара.

Пред крај јула 1361. увучени су били и Балшићи у сукоб између Дубровчана и њихових сусједа. Био је то резултат већ раније вођених преговора између Ђурђа и Страцимира Балшића и Дубровчана посредством опата манастира Богородице Ратачке.

Главни предмет разговора, колико се може реконструисати, било је додјељивање дубровачког грађанства Балшићима. По узору на Венецију почели су и Дубровчани у XIV вијеку да примају за грађане феудалне господаре који су могли бити значајни за трговце и слободу њиховог дјеловања. Била је то почаст која није ништа коштала, а замијењивала је уговоре које су склапали са самодржавним владаоцима. Град је очекивао помоћ у критичним тренуцима, а феудалцима је град пружао уточиште у случају потребе, чинио разне услуге и давао мале царинске олакшице. Био је то однос погодан и користан за обје стране.

Дубровачки посланик је требало да узме од Балшића заклетву, пошто се кнез са властелом већ раније заклео пред опатом ратачким. Дубровчани су очекивали од Балшића „да они треба да буду са нама и ми с њима како у време рата тако у време мира“. По дубровачком плану требало је да Балшићи пођу против Котора с копна, да униште винограде и читаву градску територију док би они сами чинили што могу с мора. Да би подстакли ревност својих савезника, Дубровчани су им саопштили да по њиховим обавјештењима кнез Војислав хоће да загосподари Будвом и њеном територијом.

Которани су, дошавши у тежак положај, покушали неку акцију за измирење, али су им Дубровчани одговорили оштро и преко, пребацујући им да су увијек на дубровачко најбоље поступање одговарали непријатељством. Олакшање је, међутим, дошло са млетачке стране. Дубровчанима се тешко осветило што су за вријеме блокаде заплијенили ствари са једног млетачког брода. Венеција је сматрала да њој припада дужност и право да штити слободну и несметану пловидбу Јадранским морем. Позивала се при томе и на велике трошкове које подноси држећи стално наоружане галије за заштиту трговаца. Спречавање пловидбе у Котор реметило је устаљени поредак и већ због тога је било за Венецију неприхватљиво, а задржавање млетачког брода представљало је тешку увреду за Републику, која је послије истискивања из Далмације била посебно осјетљива на свој престиж. Инцидент је прерастао у дипломатски заплет између Венеције, далматинског бана и угарског краља. Венецијанци су заплијенили барку са дубровачком робом и нису уважавали дубровачка извињавања да пловидбу спречавају због рата са Котором и Војиславом Војиновићем.

Под млетачким притиском блокада је олакшана утолико што су пропуштани страни бродови који нису носили со, намирнице или оружје за опсједнуте Которане. Пуштани су и празни италијански бродови да извезу робу из Котора. То је било таман довољно да се други не повреде а да се живот и привређивање Котора и даље гуши.

И послије мисије дубровачког властелина Држића код Страцимира и Ђурђа Балшића није се, изгледа, ништа промијенило у њиховом односу према Котору. Они су као и Улцињани и По-

вршко одржавали везе са Дубровником, али даље од тога нису ишли. Њихово залагање у Дубровнику да се пусти у град призренски трговац Богдан Киризма показује чак да су њихове везе и обавезе у унутрашњости још биле јаке. Сусјед Балшића Блаж Матаранго био је у ово доба на њиховој страни и одржавао пријатељске везе са Дубровником.

Када је у септембру 1361. Војислав напустио дубровачко земљиште, почела су прва посредовања за мир, али нису била, озбиљно схваћена. Дубровчани су водили рачуна само о Војиславу а за Котор су допуштали да се укључи у склопљени мир под условом да се све штете узајамно опросте и забораве. То је, наравно, било сасвим неравноправно пошто Которани практично нису могли нанијети никакву штету Дубровнику. Пошто је иницијатива Санка Милтеновића остала без резултата, блокада се наставила кроз читаву јесен. У октобру се придружила и друга дубровачка галија, док су на првој морале бити извршене оправке. Странци су и даље пропуштани да прођу у град и из града ако се закуну да не носе которску робу.

Которски привредни живот је био замро, али град није могао бити доведен у ситуацију да гладује док се год могао снабдијевати са копнене стране. Которани су тражили савезнике у Јужној Италији и очекивали отуд галије које би отјерале Дубровчане из Боке, али је њихова дипломатска акција остала без плода. Которани су доста трпјели и од господара Будве Површка. Он је успио да зароби которског властелина Ђива Бућу и да га преда Дубровчанима, који су угледног Которанина држали у затвору читаво вријеме рата. Због свега тога Котору је морала добродоћи одлука млетачког Сената да упути посланика који ће посредовати за мир између Котора и Дубровника. У исто вријеме је и босански бан Твртко покушавао да посредује, али није код кнеза Војислава наишао на расположење за мир.

Млетачки посланик Паоло Квирин је стигао почетком јануара 1362. у Дубровник. Одатле је отишао у Котор, а Дубровчани су обуставили нападе са галија, продуживши иначе блокаду. Квирин је истовремено разговарао са Которанима и са Војиславом, успјевши до средине фебруара да створи такву атмосферу да су се могли састати посланици зараћених страна у Котору. Дубровачки бродови су тада већ допуштали да се лови риба у близини Котора. Средином марта Дубровчани су захваљивали млетачком посланику на посредовању, а само неколико дана касније упућено је бродовима наређење да продуже са нападима.

Изгледа да је склапање мира било осујећено нападом Которана на будванског господара. Дубровчани управо тада дају Површку већу количину јечма са занимљивом мотивацијом: „имајући сажаљења због штете коју је претрпео од Которана наших непријатеља". Двије недјеље касније, средином априла, Дубровчани су опет поручивали Површку да никако не предаје

град, јер ће му они на сваки захтјев послати помоћ у људима, намирницама, мајсторима и свему што је потребно да се град снабдије и брани. Дубровчани су га храбрили да се надају да ће доживјети „такав напредак" и да ће и он од тога видјети велике користи и нудили да се његова породица склони у Дубровник. Са Ђурђем Балшићем Дубровчани су тада одржавали везе преко посланика, али се не види да је он нешто предузимао у корист Будве. Није искључено да се ситуација на југу унеколико измијенила, јер видимо да је Блаж Матаранго, ранији савезник и пријатељ, одузео неку робу дубровачким трговцима.

Дубровачке наде да ће дочекати велики „напредак" нису се оствариле. Крајем маја дошао им је у помоћ Задранин Филип Ноздроња са два оружана брода. Био је то човјек хрватско-далматинског бана, који је имао задатак да узме откуп за Градоја, брата Санка Милтеновића, и узгред да пружи подршку граду. Дубровчани су тражили од њега да се са своја два брода придружи дубровачкој флоти и да напада непријатеље. Послије неколико дана су промијенили мишљење и тражили од њега да иде у Котор да разговара о миру „са оним речима и претњама" које му се учине подобне да се мир постигне. Али, још прије но што је Филип пошао, стигао је у Конавле посланик српског цара Иван Голубић, брат ћесара Гргура Голубића. Његов долазак ће, свакако, бити резултат дубровачких иницијатива на српском двору. Они су крајем априла писали цару Урошу, царици и великашима који могу бити од користи, а три недјеље касније су упутили и посланика старој царици и Вукашину, тада већ врло утицајном великашу. У Дубровнику је морало бити познато добро расположење посланика Ивана Голубића, јер је већ на почетку своје мисије заједно са братом Гргуром примљен за дубровачког грађанина.

Цар Урош је тих дана боравио у Зети и ту примио дубровачког посланика. Његово приближавање граду изазвало је краткотрајно узнемирење, а послије тога су преговори текли глатко. Обустављена су непријатељства, мада су се дубровачке галије задржале у Боки. Дубровчани су се залагали да миром буде обухваћен и Површко из Будве, док Балшићи нису ни спомињани. Цар Урош је обећао да ће потврдити земљиште даровано 1357. и поштовати све старе законе и обичаје у односима са градом и трговцима, док су Дубровчани предвиђали да ће богато даровати цара ако се мир склопи. Послије више посланичких путовања и утаначења цар Урош је у Оногошту 22. августа издао повељу којом је успостављен мир. Дубровчанима су потврђена сва права која су имали по уговорима са ранијим владарима и одређено је да убудуће, ако дође до свађе са неким царевим властелином, изађу обје стране „пред царство ми у очи" а да не ратују. Тако је требало поступати и са Котором и његовим грађанима вратити баштине одузете у Дубровнику и пустити заробљенике. Иначе су све штете и крви учињене у рату имале да буду заборављене и опроштене. Кнез Војислав је у одвојеном писму саопштио Ду-

бровчанима да се заклео на све што се заклео и цар и да им је продао свој дио „кумерка солског“ у Дубровнику.

Одмах послије склапања мира обновљена је трговина у Србији и допуштено је да поданици цареви и кнеза Војислава долазе у Дубровник. Испуњавање других услова није ишло тако лако, нарочито размјена заробљеника. Дубровчани нису одмах пустили Ђива Бућу како су по мировном уговору били обавезни, већ су његово ослобођење везали за пуштање Површкове кћери и зета који су били у которским рукама. Читавих пола године се натезало око размјене заробљеника, а онда престају вијести о овом послу, што је знак да су се заинтересоване стране ипак нагодиле.

Рат између Војислава Војиновића и Дубровника баца јарку свјетлост на прилике у српском царству. Урош се кроз читаво вријеме све до склапања мира и не осјећа у догађајима: он није био у стању нити да заустави нападе свога властелина нити да читаву своју државу покрене у тај рат. Војислав, Которани, Површко, Балшићи држали су се током рата онако како је одговарало њиховим интересима. Цар се појавио тек на крају и дјеловао је као посредник. Он сâм говори у уводу повеље о томе „како се бјеху Дубровчане поплашили од царства и свадили се с братом царства с кнезом Војиславом и с градом царства ми с Котором“, одајући да су се ствари развијале мимо њега и без његове воље. Његова царска власт је више симболично дошла до израза приликом склапања мира. Овакав развој односа у држави највише је шкодио Котору. Град сам није имао довољно снага да наступи као самосталан војни и политички фактор, а ефикасну заштиту није могао добити. Политичке сукобе и борбе није могао избјећи а при томе је страдала његова привреда. Већ од ове прве опсаде града 1361—62. почиње нагло опадање Котора.

СУДАР БАЛШИЋА С КАРЛОМ ТОПИЈОМ

Рат Котора и Војислава Војиновића против Дубровника представљао је епизоду која је само малим дијелом захватила зетске области. У јужним дијеловима су се могле дешавати далеко веће и драматичније борбе, али се о томе ништа не зна због тога што нам о тим дијеловима Зете недостају извори. Понеки усамљени и сасвим узгредни податак освјетљава нам моменат из сложених збивања која нисмо у стању сагледати у цјелини нити реконструисати. Због тога је немогуће дати континуирану и повезану слику догађаја у Зети у овом периоду.

Склапањем мира са Дубровником Котор је био ослобођен тешких искушења којима је био изложен, али мир и стабилност нису тиме били обезбијеђени. Великаши су се мање осјећали везани уговором него градови, као што се види из натезања око заробљеника. Површко ни послије склапања мира није постао пријатељ кнеза Војислава. Почетком 1363. владало је већ непријатељство између Балшића и кнеза Војислава. Дубровчани су у то вријеме често одржавали везе са Војиславом, измјењујући писма и посланства. Било им је стало да обезбиједе с њим добре односе. У један мах у марту 1363. Војислав је затражио од њих да му уступе галију. Из дубровачког одговора да они не желе да се мијешају у односе између њега и Ђурђа може се поуздано закључити да је галија требало да послужи за рат против Балшића. Дубровчани су подсјећали Војислава да су и он и Ђура Балшић под једним господаром. Они су тада искрено жељели да се држе неутрално и тежили су да отклоне свако подозрење Војислављево, саопштавајући му да посланике шаљу због Драчана и да због њих оружају своје бродове.

Шта су тада Балшићи имали са кнезом Војиславом не може се ни наслутити. Они су се могли сударати на простору између Котора и Будве у жељи да прошире своју власт. Балшићи су већ били показали своје амбиције према Котору, док је Војислав заједно са Которанима нападао Будву. Међутим, до Војислављеве смрти у децембру 1363. на тој страни није било промјена.

Литература: К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани...* 365—373.

У јужним дијеловима Зете било је немира још у јесен 1362. Балшићи су се тада трудили да потчине себи Улцињ. Држали су град под опсадом и пребацивали су својим дојучерашњим савезницима Дубровчанима да снабдијевају Улцињане. Готово у исто вријеме су грађани Улциња замолили Дубровчане да упуте посланике који би посредовали за мир између њих и Балшића. Такав посланик је у Дубровнику изабран, али није остало ништа забиљежено о евентуалном успјеху или неуспјеху његове мисије.

Равница која се пружала од Скадарског језера и Бојане ка југу са пловним ријекама интересантним за трговце важила је још у прољеће 1363. као земља српског цара. Дубровчани су на то упозоравали Драчане који су управо почели да ометају дубровачке трговце у тој области. Стварну власт у том подручју имао је севаст Блаж Матаранго, који је пред крај рата између Котора и Дубровника почео да се нељубазно држи према дубровачким трговцима. Нова снага у јужним областима у подручју Драча био је арбанаски властелин Карло Топија из старе великашке породице. Он је, по свој прилици, стварао своју територијалну власт у исто вријеме кад и Балшићи и вјероватно на исти начин: потчињавањем локалне властеле и искоришћавањем њених снага за даљу експанзију. Није јасно ни како су Балшићи дошли у ближи додир с Карлом и кад су се с њим сукобили.

У сваком случају у прољеће 1363, кад су били у непријатељству са Војиславом Војиновићем, Балшићи су имали и неке тешкоће с Блажом Матарангом и Карлом Топијом или само са једним од њих. У Дубровник су заједно дошли посланици Ђурђа Балшића, Карла Топије, Блажа Матаранга и Површка. Ђурђев посланик је при томе молио Дубровчане да приме неке таоце, што су они одбили. Управо из помена тих талаца се може закључити да су феудална господа нешто уговарала међу собом и да су тражила неутралну страну којој ће повјерити таоце док се не испуне неки услови. Из тога фрагментарног податка се, међутим, не може ишчитати ко је био против кога у тој групи великаша. Површко и Ђурађ Балшић су били на истој страни, судећи по њиховим ранијим односима и подацима из нешто каснијег времена. Матаранго је био против Драчана, јер видимо да Драчани спрјечавају долазак дубровачких трговаца у његову област. Како су у то вријеме Драчани у један мах задржали дубровачки брод чак под Баром може се закључити да су били у непријатељству и према Балшићима. Из тога би се смјело закључити да су Балшићи и Матаранго, иначе људи цара Уроша, били на једној а Карло Топија са Драчанима на другој страни. Ова реконструкција је у великој мјери хипотетична, али сигурно остаје да су у то вријеме нека господа хтјела да освоје Драч, што нам говоре млетачки документи, и да су у то вријеме путеви кроз Зету важили као непроходни и несигурни за трговце.

У то вријеме се опажа да војне акције не остају ограничене на копно, већ да дотле изразито континентални фактори желе

да располажу оружаним бродовима. Већ је споменуто да је Војислав Војиновић тражио од Дубровчана галију. Ђурађ Балшић је негдје, у Далмацији или јужној Италији, купио једну галију, али није могао да је доведе у своје воде без помоћи Дубровчана. Они су се устезали због искуства које су имали с Венецијом у вријеме опсаде Котора. Нешто касније налазимо да Површко располаже једном галијом, уколико то није она иста коју је набавио Ђурађ Балшић. Поред тога су градови могли лако да своје трговачке бродове наоружавају. Тако су Которани у јесен 1364. имали своје бродове под зидинама Будве. Све је то стварало сасвим нову ситуацију на овом дијелу Јадранског мора, те је Венеција имала прилике да истиче своје право да надзире море и обезбјеђује слободу пловидбе. Млетачки Сенат је располагао информацијама по којима је све то оружано бродовље било уперено против Драча. Галије Јадранског мора су добиле наређење да опомену оружане бродове да се повуку, а у случају да и послије тога дејствују, да их хватају као гусаре и непријатеље.

У току 1363. године морао је у многим политичким и војним активностима настати застој због велике куге која је захватила готово све јадранске градове. У Дубровнику је помор био већ у мају, док је Котор још неко вријеме био поштеђен. Дубровчани су још у септембру сматрали да сусједни град није захватила епидемија, док се у Венецији већ у јуну чуло да куга влада и у Котору. На вијести о избијању куге градови су сужавали или сасвим прекидали промет са околним свијетом, док су незахваћена подручја избјегавала везу са градовима, јер је зараза у њима била најјача. Тада се и кретање посланика готово заустављало, па су и вијести у документима ријеђе. Упркос болештини у Дубровник су долазили посланици Балшића, али не знамо због каквог посла. Крајем те године Дубровчани су опет тражили да се отворе путеви, што је сигуран знак да још није било мира.

Почетком 1364. кренуо је дубровачки посланик Вукашину и Балшићима са тим истим задатком да обезбиједи отварање путева за трговце. То је први пут да се Вукашин јавља у вези са зетским областима. Он тада није имао власт над читавом српском државом као што је имао доцније, од средине 1365, када га је цар Урош узео себи за савладара и додијелио му краљевску титулу. Он је у ово доба морао бити савезник Балшића и због тога је био интересантан за Дубровчане. Можда блискост Ђурђа Балшића и Вукашина потиче отуда што је Ђурађ имао за жену Оливеру, кћер Вукашинову.

У то вријеме се може назрети политичка ситуација и распоред снага. Балшићи су били истовремено у непријатељству према Карлу Топији на југу и према Котору на сјеверу. Вјероватно је нестанак Војислава Војиновића искоришћен за покретање офанзивније политике према сјеверу. Заједнички интереси довели су, свакако, до приближавања Котора и Топије. У сваком случају Балшићи су ратовали на обје стране и то несрећно. У ратовању

са Карлом Топијом негдје у прољеће или љето 1364. Ђурађ Балшић је пао у заробљеништво. На другој страни Которани су опсјели Будву и у борбама убили Површка, свога дугогодишњег противника. Будва је била у готово безнадежном положају и свакога часа је могла пасти у руке Которана. Површкова породица — мајка, жена и син — јавила је у Дубровник да жели да напусти град. Из Дубровника је послата галија да их као дубровачке грађане прихвати и доведе у град. Упркос неутралности којом су се јавно хвалили, Дубровчани су хтјели да уз помоћ Површкових људи спале ратне машине, утврђења и Површкову галију, свакако зато да не падну у которске руке. Очекивало се да ће можда најмлађи Балшић, Балша II, бити негдје између Будве и Бојане, па је заповједник дубровачке галије добио упутство да му изрази саучешће због онога што се десило Ђурђу и због Површкове смрти.

Заробљавање Ђурђа Балшића представљало је тежак ударац за породицу и њене позиције. У тадашњем начину ратовања и правилима дипломатске игре овакав угледни заробљеник био је изванредно средство за изнуђивање често огромне своте новца за откуп и за наметање разних других уступака. Положај Балшића је унеколико олакшавала околност што су и они имали неке Топијине заробљенике. Па ипак ослобођење Ђурђево се морало платити високом цијеном. Губитак је био утолико већи што је Ђурађ, мада није био најстарији међу браћом, био стварни предводник породице. И у овој породици, као и код других осамостаљених великаша, избија на видјело колективни облик господарења, у коме учествује више чланова породице. Они задржавају односе какве су навикли да имају у својим приватним имовинским односима. Све важније одлуке и акте доносе заједнички. Балшићи се и у документима најчешће спомињу као заједница, а ако се неко издваја, онда је то увијек Ђурађ Балшић. Балша II је тих година био још исувише млад и тек је почео да јавно дјелује. То се лијепо види из једне одлуке дубровачког Вијећа умољених из 1363. Како се није знало да ли ће посланик наћи браћу заједно, добио је упутство да посјети Ђурђа и Страцимира ако буду заједно, а ако не буду заједно, требало је да посјети сваког посебно, а Балшу II само ако је код једног од браће. Он се тада још могао изоставити, али послије Ђурђевог заробљавања он избија у први план. Он је водио преговоре за ослобођење брата, али не знамо под каквим условима. Почетком децембра ствари су толико напредовале да му је била потребна галија да би размијенио брата. Дубровчани су му радо изишли у сусрет, али се из докумената не види да ли је читав посао приведен крају.

Ђурађ се поново појављује у документима тек 1366, кад је најзад и уговорен мир између Балшића и Карла Топије. Топија је затражио од Дубровчана да посредују у посљедњој фази, кад су ствари биле већ практично завршене. Дубровачки посланик Мато Будачић је објема странама изјављивао радост због тога

што ће у миру и један и други бити јачи па их нико неће моћи напасти. Тај тако дуго уговарани мир није био нимало трајан. Њиме је закључена само прва фаза окршаја између Балшића и Карла Топије. Сукоби су били неизбјежни већ због тога што је једна страна стојала другој на путу.

БАЛШИЋИ ПРОТИВ КОТОРА

У другој половини 1365. године десиле су се у српском царству значајне промјене. Цар Урош је уздигао Вукашина до краљевског ранга и узео га себи за савладара. Као што је за вријеме царевања Душановог Урош био краљ, тако је сада Урошу као цару уз бок стојао са краљевском титулом Вукашин, који није припадао свјеторидној породици Немањића. Цар Урош је овом промјеном у систему владања само санкционисао постојеће стање и дао формални израз фактичкој превласти Вукашиновој. Поставши царев савладар, Вукашин је стекао власт у читавој држави, гдје год је био признаван Урош. Моћни Вукашин је могао бити драгоцјена потпора слабом цару, да Урош није тијесним везивањем за Вукашина слабио још више своје позиције код оних великаша који су били противници Вукашинови. У цјелини узев, реформа Царства из 1365. представља дољи преломни тренутак у Урошевом губљењу власти и утицаја.

Балшићима је постављање Вукашина за краља и савладара сасвим одговарало, јер су на тај начин добили моћног заштитника у царевој непосредној околини. Већ од раније у добрим односима с Вукашином, они су новостворену ситуацију искористили да отпочну офанзиву против Котора. Чим су уредили односе с Карлом Топијом, окренули су се сјеверу и успјели су да поврате своје пољуљане позиције у Будви. Поврешка је у граду замијенио властелин Никола Закарија, који наступа са титулом војводе и у односима са Дубровником иде стопама свога претходника. Никола се некад назива Сакат, по селу изнад Дања, и заједно са својом бројном браћом он је 1365. примљен за дубровачког грађанина. У Венецији су за „кастелана" и господара Будве у то вријеме сматрали Балшу II и од њега су тражили да накнади штету коју је у своје вријеме Поврешко нанио једном венецијанском трговцу. Дубровчани су се опет због ситног гусарења Режевића и Паштровића обраћали Страцимиру Балшићу, из чега би се могло закључити да се он посебно бринуо за сјеверне области.

Литература: G. Gelcich, *La Zedda*... 69—75; М. Пурковић, *Авињонске йайе* 72—76; М. Динић, *О Николи Алшомановићу*, Београд 1932; Г. Острогорски, *Серска обласш йосле Душанове смрши*, Београд 1965, 6—18.

Главну ријеч је и даље водио Ђурађ Балшић. Тек што је било протекло мјесец дана од склапања мира са Топијом, он се већ налазио у близини Котора. Очекивало се да ће га дубровачки властелин упућен као поклисар наћи код манастира Светог Михаила на Превлаци или код Котора. Његове позиције на српском двору су тада морале бити изванредно јаке, јер видимо да су Дубровчани хтјели с њим да преговарају о острву Мљету, које су већ фактички држали, а жељели су да добију и цареву формалну потврду. Немамо, на жалост, ниједног податка који би показивао шта се тада у ствари дешавало око Котора. До почетка новембра Которани су се обратили Венецији с молбом да посредује за мир између њих и њихових непријатеља, који се ближе не наводе. Никакво помирење тада није постигнуто, јер видимо да Дубровчани почетком 1367. својим оружаним бродом изводе из Котора Млечанина Петра Бадоера. Мјере опрезности и забрана да се било ко други укрца у Котору одају да је град још увијек био под опсадом.

Котор је пред нападима Балшића показивао задивљујућу истрајност. Више није имао моћног заштитника какав је некад био кнез Војислав Војиновић. Војислављева удовица Гојислава није могла водити активнију политику, нарочито од 1367, откако је била изложена нападима свога синовца Николе Алтомановића. Од цара Уроша се још мање могла очекивати подршка откако му је савладар постао савезник Балшића Вукашин. Град је био сасвим препуштен себи и морао се ослонити на чврстину својих зидина, постојаност својих војника и на своју дипломатску вјештину. А тек је било прошло мало година откако је издржао тешке мјесеце дубровачке опсаде.

Напади на град и дуготрајне опсаде ометали су нормалан привредни живот и исцрпљивали снагу града. Озбиљно опадање Котора се у највећој мјери мора приписати недаћама града у другој половини XIV вијека. Његово пропадање се опажа нарочито при упоређењу са Дубровником. Још у првој половини XIV вијека Котор се могао мјерити са Дубровником и сигурно му је озбиљно конкурисао у трговини племенитим металима. Ако је по економској снази заостајао мало за Дубровником, свакако је био далеко одмакао од других градова, као што су били Скадар, Бар или Улцињ. Почетком XV вијека, међутим, Котор је био ближи њима него Дубровнику. Обустављање трговачке активности уз истовремено трошење несразмјерно много средстава на политичке и војне активности морало је озбиљно нагристи привредне снаге. Упоредо с тим губиле су се и позиције на тржиштима у унутрашњости и у медитеранским лукама. Ипак, упркос свему томе, седамдесетих година XIV вијека улога Котора у трговини није се потцјењивала.

Када су Венецијанци одмјеравали свој став према сукобу између Балшића и Котора, узимали су у обзир которску трговину. Сматрали су да Котор треба заштитити, посредујући за мир, јер би иначе потчињавањем града власти Балшића сав трговачки

промет био пренијет у Дубровник. Очигледно су Венецијанци држали да је власт Балшића погубна по нормалне привредне функције града. Један случајно очувани документ о Бару под Балшићима то на изванредан начин потврђује. Ђурађ је од Бара изнуђивао годишње 2.000 дуката, готово све приходе града, тако да општина Бара годинама није била у стању да врати зајам који је узела од једног дубровачког трговца. Ако је у њеним извињавањима било претјеривања, ипак упоређење са Душановим временом, када је Бар давао као акростих 100 перпера, показује да су захтјеви нових господара огромно порасли.

Вјероватно је и ту лежао један од разлога зашто се Котор тако очајнички бранио. Није морао бити у питању једино углед града који је тежио да остане непосредно под царем, да се не покори великашу скоројевићу, чија је власт била полулегална, већ и страх од грубог економског израбљивања. Трагика которског положаја била је у томе што је и одбрана гутала исто тако велике жртве.

Упорност Балшића у борби да потчине Котор појачавана је била амбицијом да се загосподари тако угледним и богатим градом и жељом да се домогну значајних прихода. Ни Балшићима та борба није била лака, али њих није тако упропашћивала као што је руинирала Котор. Своје ратнике, које су морали да ангажују око Котора, вјероватно би употребљавали на другој страни. Балшићи су од борбе против Котора имали политичке штете због тога што су Которани стварали против њих нерасположење на разним странама.

Венеција није одобравала политику Балшића према Котору, иако су браћа била њени грађани, иако је иначе тежила да одржи њихово пријатељство и наклоност. Република се додуше ограничавала на то да се посредује за мир, наклоњена више Котору, али је преко воље пристајала да толерише да Балшићи држе на мору наоружане бродове и да их употребљавају против својих непријатеља. Рђаво поступање Површка према трговцима, од чега је остао на Балшићима дуг од 600 дуката за накнаду штете, подстицало је Млечане на одлучност: марта 1368. дат је налог капетану јадранске флоте да ухвати и спали барке будванског кастелана и да му забрани да држи на мору наоружане бродове. Тада су у Венецији Балшу II сматрали за „кастелана" Будве, а понекад су ту титулу давали и Ђурђу Балшићу. Та одлука је Ђурђа погодила и он се жалио и тражио дозволу да држи наоружане бродове. Када се у млетачком Сенату расправљало о томе захтјеву, неки тренутни интереси су нагонили Венецијанце да покажу предусретљивост, али су у исто вријеме постављали такве услове да их Ђурађ није могао испунити. Бражило се, наиме, од њега да поднесе писмо српског цара о томе да је сагласан да Ђурађ држи бродове, и то због тога што Венеција има уговор са српским владаром да неће помагати његове противнике. У Венецији се већ тада знало да Урош сматра Ђурђа Балшића за одметника

и да се, према томе, никако неће сагласити. Пошто дозволу није добио, Ђурађ је и без ње наоружавао бродове у својим градовима, тако да су почетком 1369. стизали у Венецију гласови од трговаца да се у Будви, Бару и Улцињу наоружавају барке и лађе које нападају трговачке бродове. Опет је капетан јадранске флоте добио упутство да опомене све ове градове да не наоружавају бродове ни против кога, јер ће иначе бити сматрани за гусаре. Ствар је била схваћена врло озбиљно, пошто је упутство гласило да бродове који би нападали на мору или се само спремали да нападну треба ухватити и спалити, а људе пустити. Почетком јуна су на молбу Ђурђеву услови измијењени утолико што се допуштало да држи бродове који би нападали његове непријатеље а не би дирали друге бродове.

И раскид са царем био је посљедица напада на Котор. Урош се заузимао у Венецији за свој град. Није познато да ли се овај сукоб одразио на односе Уроша и Вукашина и Вукашина и Балшића. Котору је положај олакшала побједа Николе Алтомановића над Војислављевом удовицом у јесен 1368. Завладавши областима до дубровачке границе и Боке Которске, Никола Алтомановић је наставио политику кнеза Војислава, иступајући као противник Балшића.

Ђурађ Балшић са браћом је због ратовања против Котора изазвао и нерасположење папе иако је показивао спремност да прихвати католичанство. Папа Урбан V је изражавао радост што су браћа Балшићи вољни да се придруже светој римској цркви, али га то није спријечило да им пребаци, посебно Ђурђу, што већ дуго непријатељски нападају католике, посебно град Котор, и да затражи да се понашају тако да би заслужили „милост измирења“. Папа је, подстакнут од Которана, писао и Венецији, тражећи да се заузме за Котор. Све то ипак није сметало да Балшићи почетком 1369. прихвате католичко учење, иако још увијек нису одустали од напада и притиска на Котор.

Утицаји са разних страна слили су се у љето 1369. у једну иницијативу за склапање мира како би се спасио Котор. Венеција је на молбу Которана, цара Уроша и папе прихватила да посредује, налазећи да је то и у њеном интересу. Изабран је посланик са задатком да одмах издејствује обустављање непријатељстава и да путује од једне стране другој колико извршење мисије захтијева. Подлога за преговоре био је један ранији уговор, чије услове не познајемо. Не знамо чак ни кад је тај уговор могао бити склопљен. Млетачки посредник је добио упутство да врши притисак на Ђурђа Балшића уколико не буде вољан да склопи мир. Пријетио му је захтјевом да повуче своје галије и бродове или ће бити третирани као гусари. Неколико дана касније се почело рачунати с могућношћу да Которани скриве за неуспјех преговора, па је одлучено да у том случају неће бити предузимане никакве мјере против Ђурђевих бродова. О самом току преговора нема података у млетачком архиву. Из једног каснијег дубровачког писма се

види да је у преговорима посредовао и један дубровачки властелин. Пред њим су се Которани обавезивали Ђурђу Балшићу да неће дотурати оружје Николи Алтомановићу, његовом непријатељу. Пред овим дубровачким властелином су биле утврђене и друге тачке уговора, чија се садржина не износи. У сваком случају мир је том приликом био постигнут: у прољеће 1370. се у овом дијелу Зете није ратовало. Котор је опет могао да одахне, али само за врло кратко вријеме.

ГОДИНЕ УНУТРАШЊИХ БОРБИ

Ангажовање око Котора није било сасвим зауставило активност Балшића на југу. Мир са Карлом Топијом није трајао дуго. Већ у јануару 1368. Страцимир и Ђурађ су били у походу против свога сусједа Топије. Издали су једну повељу Дубровчанима „ниже Широког брода у Љешу" и то у вријеме „када су ишли на Карла". Једини познати резултат овога ратовања је потчињавање Улциња, који се у прољеће 1368. рачуна у градове Ђурђа Балшића.

Односи Балшића према српском царству и појединим обласним господарима једва се дају назрети. Већ је поменуто да је цар Урош сматрао Ђурђа Балшића за свога одметника, што значи да му више ни формално није био послушан ни лојалан. Сигурно је такође да су Балшићи били непријатељи Николе Алтомановића од његовог доласка у Приморје. На жалост, ниједан податак не освјетљава њихове односе са Вукашином, који су раније били блиски и који су сигурно били савезнички средином 1371.

Цар Урош се од средине 1369. па све до послије маричке битке скоро уопште не појављује у изворима. Мавро Орбин у већ споменутом дјелу прича да је Урош од 1369. био сасвим у рукама Вукашиновим, због тога што се раније био повезао са Николом Алтомановићем и кнезом Лазаром против краља. Коалиција је, по подацима којима је располагао Орбин, била поражена, а Урош од тада сасвим онемогућен. То казивање, свакако, није ни измишљено ни исконструисано, али се не може контролисати савременим изворима. Ипак треба подвући да није у нескладу са збивањима која само фрагментарно познајемо.

Почетком 1370. Вукашин је издао повељу за Дубровчане у којој ни једном ријечју не спомиње цара Уроша, коме је био савладар, што је у нормалним условима незамисливо. Никола Алтомановић је 1370. почео да захтијева за себе светодмитарски доходак, годишњи трибут од 2.000 перпера, који су Дубровчани још од XIII вијека плаћали српским владарима. И Которани као да су сматрали да више немају свог врховног господара, јер су

Литература: G. Gelcich, *La Zedda*... 74—107; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932; М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас САН CLXVIII (1935) 231—233.

током 1370. или најкасније почетком 1371. прешли под врховну власт угарског краља Лудовика I Анжујског. Није познато у каквим је околностима ствар изведена, али је вјероватно да су посредовали Дубровчани или чак Никола Алтомановић, који је имао јаке везе са Угарском, а у исто вријеме био и пријатељ Котора. Угарска је на тај начин послије тријумфа 1358. проширила своје позиције даље ка југу. Могло се чинити да је Котор избором овако моћног врховног господара најзад обезбиједио себи мир и поуздану заштиту. Међутим, већ примјер Дубровника је показивао да велика сила врховног господара није довољна гаранција за безбједност једне тако удаљене и истурене тачке, какав је био Дубровник. Град је био упућен да се обраћа за помоћ најближим краљевим вазалима, који често због својих интереса или својих тешкоћа нису могли дјеловати ефикасно. Котор се у томе погледу није могао надати бољем, а био је више изложен притисцима и угрожавањима него Дубровник. Которска одлука да се прими врховна власт краља Лудовика I показује се нарочито несрећна када се посматра из перспективе каснијих догађаја. Али у вријеме када је промјена била извршена нико није могао предвидјети избијање млетачко-ђеновљанског рата, који ће тако потрести Боку и Котор.

Усљед захтјева Николе Алтомановића за светодмитарским дохотком и дубровачког опирања избио је 1370. рат између Дубровника и његовог првог сусједа у ситуацији која је била слична оној из доба Војислава Војиновића. Никола је безобзирно нападао дубровачку територију и злостављао дубровачке трговце. Дубровчани су на свим странама тражили помоћ, па и код Ђурђа Балшића, који је био ефикаснији од вазала краља Лудовика. Дубровчани и Которани су сада били под једним господарем, па је то обје стране уздржавало од отворених непријатељстава, али се озбиљне дипломатске затегнутости нису могле избјећи. Которани су се жалили на Дубровчане на угарском двору и успјели су да издејствују налог којим се Дубровчанима забрањивало да одлазе у област албанских ријека (сјеверна Албанија) и у земље Балшића. Занимљиво је да се некадашња област Блажа Матаранга третира на исти начин као територија Балшића. Из тога се не може са сигурношћу закључивати да је читава област ријека припадала њима, јер је у то вријеме и Карло Топија, јужни сусјед ових земаља, био због освајања Драча (1368) у немилости код угарског краља.

Дубровчани су се бранили и у исто вријеме нападали Которане због тога што се нису придржавали услова мира склопљеног са Ђурђем Балшићем, већ су у Венецији, Марки и Ломбардији набављали велике количине оружја и дотурали га Николи Алтомановићу. Ђура Балшић је због тога, по дубровачком тврђењу, био огорчен на Дубровник, сматрајући да је помогао да га Которани изиграју. Мислило се при томе на посредничку улогу дубровачког властелина. Дубровчани су такође одбијали да обус-

таве трговину у земљама Балшића и области албанских ријека, јер то Котору не би ништа помогло а Дубровник би довело у опасност од Балшића и натјерало га да осиромаши, јер је трговина са Србијом ишла преко тих области. То је уједно свједочанство о миру и безбједности путева кроз Зету. Тешкоће је неко вријеме изазивала новоуведена царина на Дању, али су је Страцимир и Ђурађ укинули почетком 1368.

У вријеме рата са Николом Алтомановићем дубровачки бродови су опет почели да оперишу у Боки Которској, али сада нису нападали и хватали Которане, већ само људе Николе Алтомановића, који је господарио Драчевицом и сјеверном обалом Боке. Балшићи су за савезника добили краља Вукашина. Већ почетком јуна 1371. краљ је из Скопља кренуо ка Призрену, а средином мјесеца је са сином Марком стигао у Скадар и ту се састао са Ђурђем Балшићем. Отуда је требало да заједнички пођу на Николу Алтомановића према Оногошту. Савезници су затражили од Дубровчана да превезу један дио Ђурђеве војске. Дубровчани су се показали врло спремни да изврше овај задатак, па су обећали да ће Ђурђеву војску превести на Николину земљу, да ће чувати прелаз и вратити војску кад буде потребно. Тражили су само да се Ђурађ уздржи од напада на Котор том приликом да се Которани не би могли жалити угарском краљу. „Други пут речени Ђура може да наступи против Которана како му се свиди" — поручивали су Дубровчани преко свог посланика.

Ова коалиција је озбиљно угрозила Николу Алтомановића, али добро планирани напад није остварен. Вукашин је из Скадра изненада отишао у Македонију у помоћ своме брату деспоту Угљеши, који се већ од раније спремао за рат против Турака. Угљешино и Вукашиново ратовање против Турака завршило се несрећно познатом битком на Марици 26. септембра 1371, у којој су обојица нашла смрт. Погибија Вукашина и Угљеше имала је одјека и у далеким областима, јер је одмах почела борба око њихових земаља. Док су Угљешине земље пале као плијен Византинаца, Турака и сусједних великаша браће Дејановића, око Вукашинових земаља су се појагмили сви сусједни обласни господари из централних и западних крајева. Вукашинов син Марко је успио да се одржи само у малом дијелу Македоније. Ђурађ Балшић је од свог бившег савезника приграбио град Призрен још у току 1371. Тада се непријатељство између Балшића и Николе Алтомановића пренијело из Приморја и у области у унутрашњости. Из фрагментарних дубровачких података се види да је Никола нападао Призрен без успјеха 1372. Породица Балшића је у то вријеме забиљежила велики успјех тиме што је најмлађи брат Балша II женидбом са Комнином, кћерком деспота Јована, добио далеко на југу Берат, Валону и Химару. Ове територије су биле одвојене од балшићких земаља у Зети, али то није било неповољно кад су били у добрим односима са Карлом Топијом, као што је био случај у то вријеме. Тада су Карло Топија и Ђурађ Балшић

подједнако важили као „стари непријатељи господина херцега" Луја Наварског, који је полагао права на Драч и Албанију.

У прољеће 1373. дошло је до помирења између Ђурђа Балшића и Николе Алтомановића. Најзад је завладала стабилност у приморском појасу од Неретве до Албаније, али само за кратко. Дубровчани који су се и сами нешто раније помирили са Николом, зазирали су од његовог зближавања с Балшићима. Они су однекуд имали информације о томе да Венеција преко свога посланика покушава да добије од Балшића и од Николе Алтомановића војску за рат против угарског краља и његовог савезника господара Падове. Српским великашима би заузврат било обећано да ће добити Драч и Котор (Ђурађ Балшић) и Стон са Пељешцом (Никола Алтомановић). У Венецијанском архиву није остало трага о овој наводној дипломатској акцији. Како су Дубровчани тада били у затегнутим односима с Венецијом, могуће је да су неповољне гласине примали некритички покушавајући да се за сваки случај обезбиједе код угарског краља. Сами су уосталом признавали да не знају шта је управо углављено, ни да ли је у тим преговорима нешто постигнуто.

Једна друга далеко реалнија коалиција се у то вријеме већ оцртавала. Њено формирање је изазвало насилничко држање Николе Алтомановића, који није остављао на миру ниједнога свога сусједа. Својом агресивношћу он је наносио штете и босанском бану Твртку и кнезу Лазару. Због тога су њих двојица склопили савез који је помагао и мачвански бан Никола Горјански, некадашњи пријатељ Николин. Кнез Лазар и Твртко су за кратко вријеме свршили с Николом. Потисли су га из приморских области, послије чега се он затворио у град Ужице, гдје је ухваћен и ослијепљен. Његове земље су подијелили побједници кнез Лазар и бан Твртко, док је Ђурађ посјео територију између Дубровника и Боке Которске: Требиње, Конавле и Драчевицу. Власт Балшића се на тај начин проширила и на област сјеверно од Боке. Као и много пута раније, територије старе Травуније и Дукље нашле су се у истом политичком оквиру. Једино је Котор као какво страно тијело стајао сам за себе окружен са свих страна посједима Балшића.

Подјела земаља Николе Алтомановића имала је значајне посљедице за каснији територијални развој наших земаља. Области које је том приликом добио краљ Твртко I ушле су у састав босанске државе и нису се касније више никада убрајале у Србију. Оне се, додуше, нису ни стопиле са старим босанским територијама, већ су биле дио државе војводе Сандаља Хранића, а послије њега херцега Стефана Вукчића Косаче, по чијој су титули добиле назив Херцеговина.

Приликом подјеле територија жупана Николе Алтомановића босански краљ је добио земље све до Лима и манастира Милешеве, тако да је под својом влашћу држао знатне дијелове територије данашње Црне Горе. Добио је Оногошт, предјеле Пиве

и Таре (изузимајући изворишни дио са Брсковом), затим жупу Брезницу, у којој се касније развио трг Пљевља. Гранична мјеста према Српској деспотовини била су касније Комарани, Бреза и Бродарево код данашње границе СР Србије и СР Црне Горе. Када је доцније (почетком 1377) заузео и три жупе у Приморју: Требиње, Конавле и Драчевицу, Твртко је имао од данашње територије Црне Горе западну и сјеверну обалу Боке Которске и њено залеђе. Осим насеља на обали, Рисна и Пераста, и Грахова дубље у унутрашњости на том подручју није било знатнијег привредног средишта. Твртко је касније у Суторини код улаза у Боку подигао град и основао трг Нови, који је имао касније знатнију улогу.

Власт над Требињем, Конавлима и Драчевицом донијела је Ђурђу Балшићу право на светодмитарски доходак. Овај стари данак Дубровчана српским владарима почео се у годинама немира и унутрашњих борби везивати за онога ко је владао територијама око Дубровника. Послије смрти Урошеве узимао га је кратко вријеме жупан Никола Алтомановић, а послије његовог пада прешао је на Ђурђа Балшића. Тада је Ђурађ, дошавши у Дубровник у новембру 1373, својом повељом и заклетвом потврдио сва права која су дубровчани имали у српским земљама за вријеме ранијих владара. Гарантовао је слободу кретања и трговања, обећао предати кривце или сам надокнадити штету коју би трговци претрпјели у његовој земљи и обавезао се да неће узимати царине које нису постојале у Душаново вријеме. Ђурађ Балшић је један од првих обласних господара који је у уговорима са Дубровником ступио на мјесто владаоца. У Ђурђевој повељи је било ријечи и о „српском дохотку". Било је предвиђено да Дубровчани неће бити дужни да га плаћају Ђурђу „ако тко буде цар господин Србљем и властелом у земљи српској". Још увијек се рачунало са обновом српске монархије и показивала спремност да се поштују владарева права. Вјероватно је та одредба ушла у повељу по жељи Дубровчана, којима је било потребно да се осигурају у случају да се појави неко са јачим правима на светодмитарски доходак.

Послије пада Николе Алтомановића Ђурађ Балшић је поред кнеза Лазара био најјачи и најугледнији српски великаш. То се опажа и по улози у сређивању црквених прилика у Србији. И поред формалног прихватања католичанства прије неколико година Ђурађ је остао везан за православну цркву и живо заинтересован за њено стање. Када је у прољеће 1375. умро патријарх Сава, српска православна црква је била захваћена дубоком кризом. Политичка разједињеност и унутрашњи сукоби пренијели су се и у цркву, изазивајући борбе око патријаршијског престола. Према биографу патријарха Јефрема није се могао наћи најдостојнији због тога што су неки били обузети среброљубљем а неки су тражили „да разбојнички и с нападајем уграбе свети престо". Мјесецима је патријаршијска столица остала упражњена, док нису у октобру 1375. кнез Лазар и Ђурађ Балшић „који тада началствоваху"

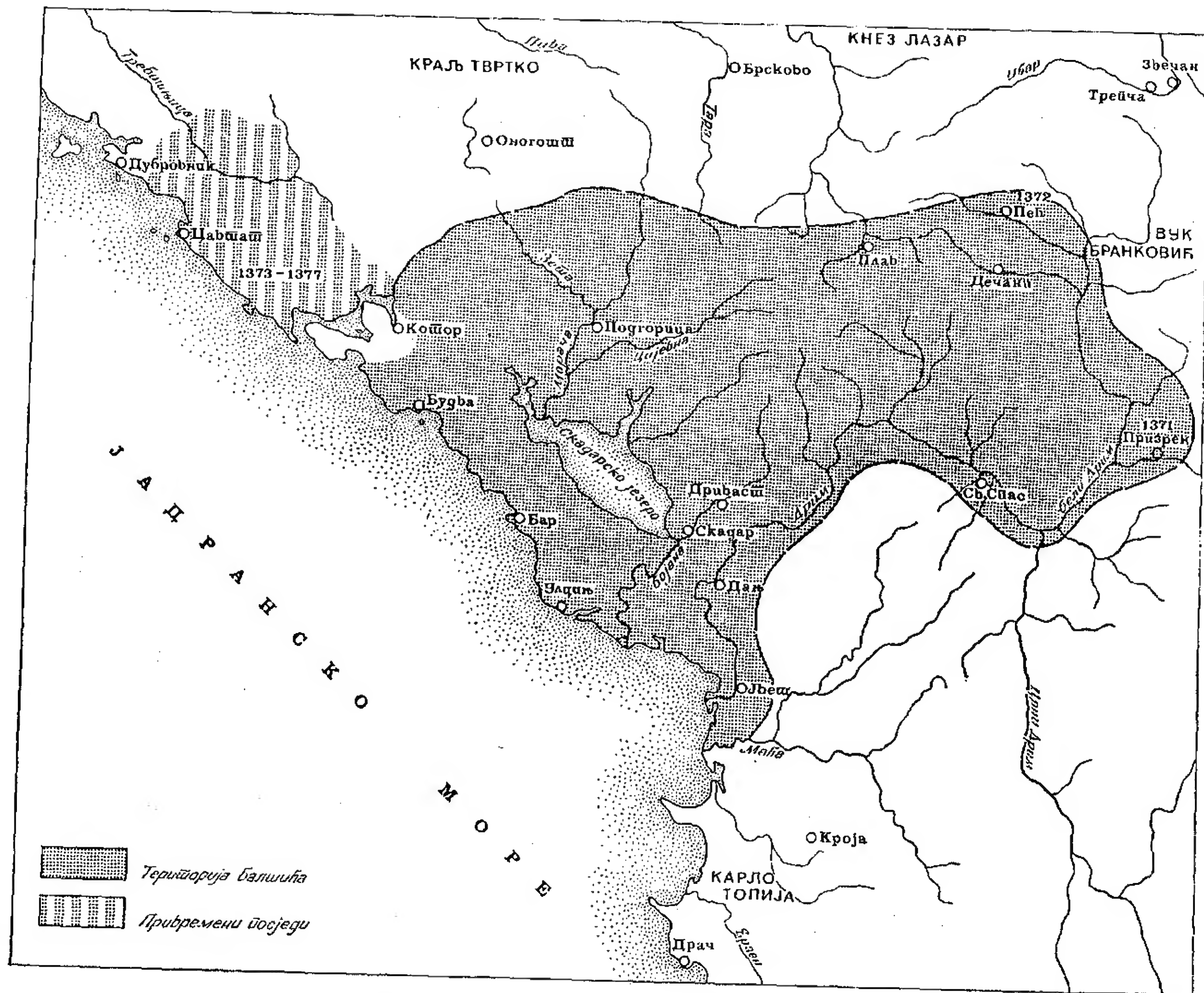

Ск. 2 — *Територија Балшића у вријеме Страцимира и Ђурђа I*

сазвали црквени сабор у Пећи, на коме је за патријарха изабран пустињак Јефрем, далек од свих дотадањих сукоба и раздора.

У то вријеме била је на врхунцу моћ Балшића. За свега једну и по деценију они су се од мале властеле преобразили у велике обласне господаре. Ђурађ је имао под својом влашћу више земаља него некадашњи дукљански краљеви и знатан дио права која су имали Немањићи. Узимао је владалачке царине и доходак од Дубровника, постављао локалне органе власти, учествовао у сазивању сабора и одржавао дипломатске везе са околним свијетом. Ђурађ је фактички имао све што су имали савремени владаоци, али је упркос томе задржао сасвим скромну титулу. У повељи за Дубровчане коју издаје као настављач српских владара он се титулише само као „господин Ђурађ". Неколико година раније су Балшићи, нарочито у папским писмима, титулисани као „жупани Зете" и вјероватно је један од њих такву титулу и носио, можда Страцимир, који је био најстарији. Жупанску титулу, која већ одавно није имала нарочито високо мјесто у државној и друштвеној јерархији средњовјековне Србије, носио је и моћни Никола Алтомановић. Ђурађ, пак, кад је био на врхунцу моћи, више је волио неодређени наслов „господин", који је касније употребљавао и Вук Бранковић. Великаши чији највећи успон долази у доба послије смрти цара Уроша нису имали од кога да добију високе титуле: српскога цара више није било а од византијског су били сувише далеко.

Послије смрти Страцимирове (прије 1373) Ђурађ је још у већој мјери него дотад водио главну ријеч. Он је са братом и синовцем Ђурђем, сином Страцимировим, још увијек био у заједници, али је повеље већ издавао сâм у своје име. У већ споменутој повељи за Дубровчане из новембра 1373. он се обавезује да неће уводити нове царине „ни у мене, ни у мога брата Балше, ни у мога синовца младога Ђурђа", што би говорило да сваки има своју посебну област. За Балшу II то је сасвим сигурно послије добијања Валоне, Берата и Химаре. С друге стране разрјешнице рачуна за трговце који су држали под закуп царине показују да су браћа ту врсту послова још увијек водила заједнички. Ђурађ је, као и владаоци, имао своју канцеларију са логотетом, али су му финансије још увијек водили трговци. Тек је Балша II увео службу протовестијара, повјеравајући је опет трговцима. У почетку је његов протовестијар био Венецијанац Филип Барели, који је ранијих година дјеловао у земљама Балшића. У локалној управи Балшићи су задржали кефалије из Душановог система, само су подручја појединих кефалија била далеко мања, а по свој прилици и њихове надлежности. И комунална аутономија градова је остала на снази, само је економско израбљивање у великој мјери појачано. Откако је држава Балшића постала веома пространа и састављена од разнородних дијелова територија у Приморју и унутрашњости, смањиле су се могућности ефикасне контроле и одржавања јаке власти. Као и њене претходнице, држава Балшића је на свом врхунцу носила у себи клицу распадања.

БОСАНСКА ДРЖАВА НА ОБАЛАМА БОКЕ

Подјелом земаља Николе Алтомановића босански бан Твртко је дошао у посјед територија све до горњег Полимља и постао на тај начин сусјед Ђурђа Балшића. Босански бан је сада ступио на мјесто српских обласних господара Војислава Војиновића и Николе Алтомановића. Заједно са њиховим територијама он је насљедио и њихове интересе и експанзивне тежње, а имао је далеко више снага да те тежње реализује. Заузимањем Требиња, Конавала и Драчевице од стране Ђурђа Балшића окрњен је био дио Николиних земаља који је требало да припадне Твртку. Већ је то био довољан разлог за избијање непријатељства између нових сусједа.

Није познато како су текли догађаји. Свакако је било и мирних периода, као онај у коме је Ђурађ Балшић писмено дао „вјеру" да људи босанског бана, трговци, поносници и Власи могу слободно долазити у Дубровник. Ђурађ је, наиме, захваљујући својим областима у непосредном сусједству Дубровника могао спријечити редовни копнени промет Дубровчана. Ђурађ је тада обећао да ће писмом јавити Дубровнику ако се свади с босанским баном да би се људи слободно могли вратити у року од недјељу дана послије његовог обавјештења. Ово писмо може потицати из 1374—1376. и из њега слиједи да је бар неко вријеме престајало непријатељство Твртка и Ђурђа Балшића. Дубровачки историчар Мавро Орбин зна однекуда да су се Ђурађ и Твртко састали на Локруму уз посредство Дубровчана да би изравнали своје размирице. Ђурађ је, према Орбиновом извору, хтио да искористи овај састанак да ухвати и зароби Твртка, али су Дубровчани то спријечили.

Значајан обрт у њиховим односима је настао почетком 1377, када је у дубровачком сусједству избила побуна инспирисана од људи босанског бана. Племство и утицајнији становници из три жупе збацили су власт Ђурђа Балшића и ставили се под власт бана Твртка. Важну улогу у припремању ове побуне играо је банов властелин Красоје, који се у Дубровнику погађао са пред-

Литература: В. Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић*, Београд 1925, 43—62; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 135—153.

ставницима Требињана о условима под којима ће се ствар извести. Твртковa територија је на тај начин у значајној мјери проширена: босанске границе су избиле на сјеверну обалу Боке и дошле у непосредну близину Котора.

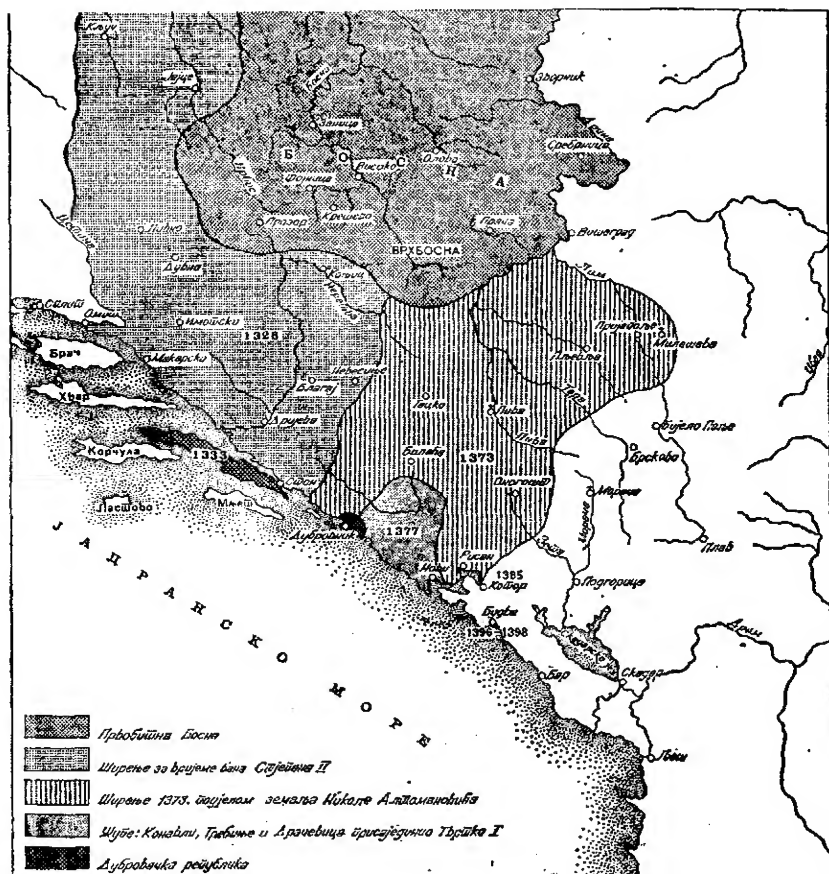

Ск. 3 — *Ширење Босне према Боки Которској (у XIV вијеку)*

Поставши господар великог дијела територија српске државе, бан Твртко се није задовољио тиме да ове области присаједини босанској држави, већ је наступио у улози обновитеља српске монархије. Далеко најснажнији међу обласним господадарима који су владали територијама српске државе, осим тога припадник босанске владајуће династије, Твртко је подсјетио на своје везе са „светородном“ породицом Немањића преко кћери краља Драгутина. На његовом двору је развијено учење „сугубом венцу“ (двострукој круни) који му припада као владаоцу Босне

и насљеднику Немањића.[1] У јесен 1377, највероватније на Митровдан (26. октобра), Твртко се у манастиру Милешеви крунисао за „краља Србљем, Босни и Поморју и Западним странам". Твртково крунисање за краља су, по свој прилици, одобрили српски обласни господари осим Ђурђа Балшића, који је био огорчен због губитка Требиња и околних жупа. По једној Орбиновој вијести, која се не да провјерити, Ђурађ је заједно са Карлом Топијом још три мјесеца пред своју смрт предузео поход против краља Твртка. Идући преко Оногошта, истим путем којим је 1371. хтио да иде краљ Вукашин, Ђурађ је стигао све до Невесиња и вратио се с великим плијеном. Потврда Орбиновог казивања се налазила у једној дубровачкој узгредној вијести, која је говорила да је у октобру 1377. Твртко с војском изашао из Босне. Вјероватније се показало да је Твртко тада управо полазио на своје крунисање.[2]

Почетком 1378, на дан 13. јануара, умро је Ђурађ Балшић послије двије деценије интензивне активности испуњене борбама. Немамо, на жалост, довољно елемената да бисмо могли оцртати његов лик. Био је, свакако, најспособнији и најенергичнији међу Балшиним синовима. Његове акције одају човјека који је разумијевао ситуације и умио да искористи повољне околности. Велики успон Балшића, који је у најгрубљим потезима оцртан на ранијим страницама, резултат је одважног и промишљеног дјеловања Ђурђевог. Дубровчани који су га познавали током двије деценије и били, колико знамо, с њим у добрим односима, окарактерисали су у једном моменту Ђурђа доста неповољно. Правдајући се бану Твртку почетком 1375. што њихови посланици не могу да га прате у приморске крајеве Дубровчани су износили страх од Ђурђевих поступака: „лако би могао речени Ђура, као човјек бијесан, који не посједује разлог, оробити све наше трговце, везати их и нанијети нам велику новштину и зло..." Извјесна наглост у одлукама и осионост морале су код савременика важити као Ђурђеве особине, јер се иначе Дубровчани не би одважили на такву тврдњу и поред тога што је Твртко као противник Ђурђев радо слушао неповољна мишљења о њему.

Смрт Ђурђева је била веома опасна по државу Балшића. С једне стране се отварало питање насљедника, а с друге се сусједима пружала прилика да у периоду нестабилности уграбе неки дио територије. Изгледа да смјена на власти није прошла без тешкоћа. По дотадашњем реду старјешинства требало је да власт над земљама Балшића прихвати Балша II, једини преостали Балшин син. Поред њега је још од 1373. активан „млади Ђурађ", син Страцимира Балшића. Већ је споменуто да се Ђурађ и у његово име обавезивао Дубровчанима да неће мијењати царине. Савре-

[1] Уп. С. Ћирковић, *Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, Зборник радова Филозофског факултета у Београду 8—1 (1965) (Динићев зборник).

[2] М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, Глас 147 (1932), 133—145.

мених документарних података о догађајима послије Ђурђеве смрти нема, али у неким наративним изворима, који до нас нису дошли а били су приступачни Орбину, остало је спомена о сукобима између стрица и синовца. Ђурађ II Страцимировић је чак по Орбиновом извору све до смрти Балше II био у драчкој тврђави затворен због „неких својих непослушности" и стричевог страха да би могао да завлада Зетом. У сваком случају Ђурађ Страцимировић није био затворен читаво вријеме владе Балше II, јер се спомиње у дубровачким документима.

У години Ђурђеве смрти краљ Твртко, био је нарочито активан у српским стварима. Дубровчани су тада тврдили да не могу више рачунати на његову помоћ, јер је заузет „оним што је предузео у рашком краљевству". Не може се одговорити на питање да ли је та Твртковa активност обухватила и Зету, гдје, као што смо видјели, за живота Ђурђа Балшића није био признаван као српски краљ.

Те године (1378) све догађаје потиснуо је у засјенак велики рат између Венеције и Ђенове, који се из византијских вода, гдје је избио због острва Тенедоса, убрзо пренио на Јадран и потресао наше обале.[3] У рат је на страни Ђенове ушла и Угарска, тако да су градови на источној обали Јадрана постали изложени непријатељству Венеције. Опасност је умањивала ђеновљанска флота, активна у јадранским водама са упориштем у лукама под угарском влашћу, прије свега у Трогиру. Млетачка флота је за своју офанзиву изабрала најудаљенији и најмање заштићени Котор. Послије кратке борбе млетачка флота је 13. августа 1378. заузела Котор. Млетачка војска је у освојеном граду нашла пуне магазине сребра, воска и платна и била задивљена мноштвом сребрног посуђа које се у Котору налазило и употребљавало.[4] Страх је завладао и у Дубровнику, који је у то вријеме већ био у ратном стању са Венецијом. Као и толико пута раније, Дубровник и Котор су се нашли у непријатељским таборима. Дубровчани су својим сусједима прекинули све везе, али им то није сметало да пруже уточиште Которанима који су напустили свој град послије завођења млетачке власти и да преко једног монаха подстичу Которане да збаце млетачку власт или да бјеже у Дубровник.

Уосталом и у Дубровнику се расположење мијењало према томе да ли су стизали гласови о приближавању млетачке или ђеновљанске флоте. У вријеме стварне или само претпостављене опасности од млетачких бродова Дубровчани су се обраћали за помоћ хрватско-далматинском бану и босанском краљу и добијали

---

[3] Уп. Б. Крекић, *Дубровник и рат око Тенедоса* (1378—1381), Зборник радова Византолошког института 5 (1958), 21—46.

[4] V. Lazzarini, Daniele di Chinazzo, Cronica de la guerra da Veneciani e Zenovezi. Monumenti storici, nuova serie XI, Deputazione di storia patria per la Venezia, Venezia 1958, 30. Љубазно саопштење проф. И. Божића. Од старије литературе уп. F. Šišić, Kako se Kotor predao Veneciji 1378, Glasnik Dubrovačkog učenog društva „Sveti Vlaho" I, Dubrovnik 1929, 44—47.

војнике за одбрану Стона и Пељешца. Краљ Твртко је у исто вријеме одржавао везе и са Котором и дозвољавао да његови људи снабдијевају град намирницама. Дубровчани су због тога интервенисали код краља Лудовика, тражећи да он утиче на свог рођака босанског краља да овај забрани довоз намирница у Котор да Венеција не би тамо могла снабдијевати своје бродове и нападати далматинске градове. Када су крајем 1378. и почетком 1379. у Дубровнику неко вријеме боравиле ђеновљанске галије, јавили су се међу властелом гласови који су тражили „коначно уништење" Котора. Тада су и Которани показивали спремност да збаце млетачку власт. Тајни которски посланици су у Цавтату обећали да ће истаћи угарске заставе и предати свога кнеза Венецијанца. У одређеном року, од шест дана, нису ништа учинили, а кад су ђеновљански бродови напустили Дубровник, прошла је непосредна опасност, па је обећање за неко вријеме заборављено.

Котор је тада почео да се још више приближава краљу Твртку. Преко једног посланика стављена му је у изглед предаја града. Оваква понуда је за Твртка била врло примамљива, јер је желио да своју власт прошири и на Котор, који је он сматрао градом својих „прародитеља". Котор би му донио и велика економска преимућства: уносне царине, трг соли, активну луку и многе способне пословне људе, који су корисно послужили ранијим владаоцима. Прилика је уз то била врло повољна, јер би град узео из руку Венецијанаца непријатеља свог врховног господара угарског краља. Твртковa преговарања са Котором окренула су се убрзо против Дубровника. Краљ је зауставио промет намирница између босанске територије и Дубровника а у исто вријеме пуштао да се Котор несметано снабдијева. Дубровчани су у одговор на то забранили трговину са Босном, а Твртко се пожалио краљу Лудовику. Као и раније Дубровчани су држали наоружане бродове и спречавали саобраћај Котора са околним свијетом. Понекад би њихови бродови одлазили све до Улциња да хватају непријатељске бродове.

Тврткови планови о добијању Котора изјаловили су се средином јуна 1379, када су Которани, вјероватно под утиском вијести о поразу млетачке флоте код Пуле и у страху од ђеновљанских галија приспјелих у Дубровник, заиста збацили млетачку власт и потчинили се непосредно угарском краљу. Млетачка посада је ипак остала у Котору, само се повукла у утврђење. Краљ Твртко је послије тога наставио да снабдијева Венецијанце у тврђави, док су Дубровчани преко воље морали да приме Которане за своје савезнике. Они су и даље наставили да спрјечавају довоз соли у Котор. Не може се на основу расположивих података прозрети какве су аргументе Дубровчани износили за овај свој став. Они сами су у другим приликама Котор наводили као један од законских тргова сољу и прије овога рата нису спријечавали снабдијевање трга. Сада су чак тражили од Драчана да не дозволе куповину соли за Котор. Дубровачка политика је имала циљ

да онемогући которски конкурентски „кумерк солски" (трг са царином) због тога је у данима кад се у Котору мијењала власт донијета одлука да флота разори которске солане, тако да буду неупотребљиве једну сезону. И касније су Дубровчани врло ситничаво надзирали бродове и трудили се да их прије поласка спријече да иду у Котор. Када је у Будви стајао један брод натоварен сољу, у Вијећу умољених је донијета одлука да се тај товар, свакако намијењен Котору, задржи и онемогући, али не силом, већ „comode et oculte" (на згодан начин и тајно). Николи Сакату, тадашњем кастелану Будве, дато је 15 лаката доста јевтине тканине да обезбиједи да брод са сољу дође у Дубровник.

Даљи ток млетачко-ђеновљанског рата није непосредно погађао наше крајеве. Посљедице су ипак осјећали сви учесници, а нарочито Котор. Њему су Дубровчани онемогућавали да оствари приходе од продаје соли, а нормалног трговачког промета није скоро било због рата на Медитерану. Издржао је тежак пожар. Уза све је у тврђави сједио млетачки капетан Ђакомо де ла Рива, држећи град под притиском. Он је код себе као таоце држао неколико которских властелина. У граду су се морали осјећати и утицаји са стране: Твртка који је толико желио да добије град у своје руке, а вјероватно и Балше II, који се иначе у рату држао као и Твртко. Рачунали су га у дубровачке и угарске савезнике, а он је кроз то вријеме био у везама с Венецијом и држао код себе млетачке грађане.

У исцрпљеном и осиромашеном Котору су се у таквој ситуацији јавила унутрашња врења. Пук је показивао незадовољство строго аристократским режимом, који је властела прије више година увела. Властела је водила град док је био под млетачком влашћу, властела је обавила и збацивање млетачке власти, али није била способна да одржи ред у самом граду. Средином маја (између 16. и 23) 1380. дошло је у Котору до преврата и збацивања племићке власти. Дубровачко Вијеће умољених је 28. маја одлучило да се напише писмо „влади и општини Котора, да бисмо имали обавјештење о влади која је сада у Котору због новштине која је тамо била". Извори нам, на жалост, не говоре како је преврат изведен и каква је била новоустановљена влада. Сигурни смо само да је которско племство претрпјело „штете и неправде" и да је било удаљено од власти.

Нови режим су завели пучани (povolo) предвођени од неких својих старјешина (caporali del povolo). Преврат није имао спољнополитичких посљедица: задржана је угарска врховна власт и у граду је остао капетан (capitanio). Дипломатске компликације су ипак избиле због тога што је сусједни Дубровник био свим срцем уз потиснути патрицијат. Дубровчани су одмах затворили неке которске пучане, који су се затекли у Дубровнику, вјероватно као саучеснике у преврату. Хрватско-далматински бан је такође стао на страну которских племића тиме што је Дубровчане овластио да посредују у Котору. Већ почетком јуна 1380. упућен

је из Дубровника као посланик у Котор Матеј Ђорђић са два которска пучанина Медојем[5] и Матејом, који су били у Дубровнику ухапшени одмах послије преврата. Њихово ослобођење је вјероватно смишљено као акт добре воље, који треба да олакша рад посланику. Према упутству је Ђорђић имао да наступа врло супериорно и прво да се обрати властели коју ће скупити капетан. Которском патрицијату је Ђорђић изразио жаљење због штета и неправди које је претрпио од пучана и изјавио да Дубровник жели „да се речена властела Котора врати у своје раније стање и да влада и управља градом Котором како су од старине властела которска обичавала да владају". Ђорђић је, по упутству, послије тога тражио од властеле да сакупи пучане, а нарочито њихове старјешине. Пучанима је имао да објасни да је дошао од стране дубровачке општине на основу једног писма од бана да затражи од њих да врате и предају владу властели которској и да је пусте да ужива и врши власт као што је обичавала од старине. По упутству је требало да Ђорђић то изложи са понеким „оштрим" и „тешким" ријечима. Уколико би се пучани успротивили, Ђорђић је имао да каже да ће њихов одговор написати „господину бану" и да ће Дубровчани са своје стране колико год могу помагати которској властели.[6]

Нема извјештаја о томе како је Ђорђић прошао у Котору, али се може наслутити да је дубровачки оптимизам био неоснован. Скоро годину дана касније, у марту 1381, Дубровник је морао да шаље једног свог властелина „у помоћ которској властели". Град је очигледно у току дужег времена имао пучанску владу или режим у коме је поред властеле било и пучанских органа и њиховог јаког утицаја на градску власт. Још у октобру 1381. Дубровчани су држали у затвору једног которског пучанина и преговарали о њему са Котором. Тада је, свакако, власт патрицијата била рестаурисана, јер Дубровчани нормално саобраћају са Котором.

У међувремену је завршен рат између Венеције, Ђенове и Угарске. Млетачка посада је напустила которску тврђаву, пошто су услови мира и овога пута предвиђали да Венеција мора напустити сва мјеста на источној јадранској обали од Кварнера до Драча. Учвршћивање угарске власти над Котором лишило је краља Твртка наде да може завладати градом у оквиру нормалних односа са краљем Лудовиком. У пуној мјери је морао осјетити да му недостаје једно привредно средиште на морској обали, које би било стално отворено за босанску трговину. Иако је трговачки промет Босне текао у правцу Приморја, краљ Твртко није имао

[5] Овај Медоје је био, по обавјештењима која је имао Орбин, богатији од свих пучана и властеле у Котору. Његова унука би била удата за Матка Таловца хрватског бана. Уп. І. Синдик, *Комунално уређење Котора*, Београд 1950, 43—45.

[6] Уп. Е. П. Наумов, *Народное восстание в. г. Которе и которской области* (1380). *К истории классовой борбы в Далмации в XIV в.*, Учёные записки Института славяноведения 30 (1966), 3—16.

ниједне своје луке. Дријева су од 1357. била у рукама краља Лудовика, Дубровник је био самосталан и заинтересован за трговину, али и он је умио затворити промет из политичких разлога као што је био случај 1379—1380; најзад и Котор је остао изван његовог домашаја. Због тога је Твртко одлучио да оснује сасвим ново привредно средиште на јадранској обали. У прољеће 1382. Твртко је положио темеље најмлађем средњовјековном граду на источној обали Јадрана. У мају су већ били у току грађевински радови на утврђењу близу рјечице Суторине код улаза у Боку Которску. Али, тврђава у овом случају није била најважнији објекат. Она је имала да штити трг који је Твртко ту основао. Почетком августа 1382. почели су да пристижу први бродови натоварени сољу намијењеном новом тргу.

Са појавом првих бродова почеле су и прве тешкоће. Док су трговци из далматинских градова, Которани и италијански трговци мирно прихватили нови трг, видећи у њему прије свега згодно мјесто гдје се могу продати велике количине соли, Дубровчани су нови трг дочекали као опасну конкуренцију. Њихова заинтересованост за промет сољу и жеља да се угуше оближњи тргови и наметне свој монопол опазила се још 1379, кад је Котор био блокиран с мора да се не би могла довести со, иако је град био прешао под власт угарског краља. Против трга у Суторини Дубровчани су могли да изнесу озбиљне аргументе. Кумерк (трг са царином) у Драчевици није постојао кад су српски владаоци одредили „законита" мјеста за продају соли. Стари законити тргови соли били су, као што је већ споменуто, Дријева, Дубровник, Котор и Свети Срђ. Стари закони и уговори као да нису спријечавали Дубровчане да покушају да угуше которски трг, али су добродошли као правно оружје за борбу против новог трга у Суторини. За вријеме Немањића био је заиста ограничен број тргова сољу, али су у свим трговима српски владари имали удио у приходима од продаје соли. И у Дубровнику је сједио „краљев цариник", који је убирао половину добити. Монопол тргова био је, дакле, нераздвојно повезан са краљевским правима на царину од соли, али ту страну Дубровчани нису истицали, већ су се заузимали само за онај елеменат старих односа који је њима ишао у корист.

Дубровчани су поред протеста код Твртка и на угарском двору предузели и сасвим конкретне мјере за спрјечавање довоза соли у трг под Новим. Њихови изасланици су у Трогиру, Сплиту, Шибенику и Задру тражили да се не шаље со на незаконити трг. Једна галија је пловила у подручју Мљета и Пељешца с намјером да ухвати, задржи и скрене с пута бродове који би ишли у Нови. Избјегавајући колико год могу да употребе силу Дубровчани су некада упозоравали Николу Саката, кастелана Будве и препуштали њему да ухвати непослушне задарске трговце. Практиковало се и откупљивање товара да би допао у Дубровник умјесто у Нови. Краљ Твртко је са своје стране покушавао да у Венецији добије

два бригантина који средином 1382. нису могли имати другу намјену осим да бране нови трг. Бродове, међутим, није добио тако да није могао спријечити дубровачку блокаду.

Краљ Твртко и Дубровник су стигли до ивице рата због трга соли у Суторини. Дубровник је предузимао одбрамбене мјере као у данима највеће опасности. Одједном краљ Твртко је попустио и 2. децембра 1382. издао повељу, у којој је испричао кратку историју свога новог града, изложио дубровачке приговоре и приклонио се њиховим аргументима. Не желећи „потворити (погазити) законе старе града Дубровника што су имали с господом рашком" обећао је „да не будет у оном граду љубо под градом трг соли проданија до вјека". Тако је он сам онемогућио град Светог Стефана, како га је крстио, да одигра улогу коју му је сам намијенио. Без трга соли Нови је вегетирао све док му послије више од пола вијека херцег Стефан није још безобзирнијим мјерама удахнуо нови живот. Ни име које је Твртко дао граду није се примило, за каснија покољења он је као и за савременике био просто Нови. Послије Твртковe повеље наставили су Которани да довозе со у Нови на велики јед Дубровчана. Кад вишеструке опомене нису помогле, упућен је 1383. оружани бригантин у Боку да спријечи кријумчарење. Готово исту судбину је имао и други Твртков трг — Брштаник код Опузена, коме је дао име Свети Михаило.

Твртко је пуштао да његови планови с новим трговима пропадају због тога што је смрт краља Лудовика I Анжујског септембра 1382. отварала нове могућности да се реализују његове старе амбиције. Он није одмах прекинуо са Угарском, остао је вјеран краљицама, које су за кратко вријеме запале у тешкоће. Илак му то није сметало да се заузме да у области Неретве поврати својој држави трг Дријева и територију уступљену краљу Лудовику на почетку своје владе. У области Боке је активнији био Балша II Балшић. Вјероватно је његова војска почетком јесени 1382. притисла Котор. Средином октобра Которани су преко Трипе Буће нешто затражили од Дубровчана, на што су ови обећали да ће упутити посланство Балши. Дубровчани су истовремено преко једног монаха, дакле на дискретан начин, јавили подбану хрватско-далматинском и Павлу Ђорђи, которском кнезу, који је очигледно био негдје у Далмацији, „о положају и ситуацији Котора" (de modis et conditionibus Cathari). Када је почетком новембра пошао посланик Балши II, потражио га је код Светог Михаила или на которским границама.

Опсада Котора је настављена и почетком 1383. Крајем јануара Дубровчани су јављали подбану Дитриху de facto oppressionis civitatis Cathari (о притиску на град Котор). У томе је био активан и заповједник Будве Никола Сакат, који је хватао и дубровачке барке које су одлазиле у Котор. Иначе Балша II није имао средстава да одсијече град с морске стране. Због напада на Котор Балша II се замјерио Угрима, али Дубровчани нису

прекидали везе са њим. Преко Дубровника је стизало жито намијењено снабдијевању Котора.

Почетком јесени 1383. Балша II је, како изгледа, предузео поход у Твртковe приморске области, тако да је краљ морао да пошаље војску од 2.000 људи у Требиње и Конавле. У прољеће 1384. Котор је опет био опсједнут од Балше. Опет су Дубровчани обећали Которанима да ће упутити посланство Балши да се заузме за њих. Средином године је дошло до преокрета. Из одлука дубровачких вијећа се види да се крајем јула са Котором дешавало нешто озбиљно. Упућени су курири краљицама „super facto Catari" и написано је једно писмо „краљу Босне и Рашке". У исто вријеме су предузете не нарочито озбиљне мјере за обезбјеђење Дубровника. По свој прилици је тада Котор дошао под Твртковy власт. Први подаци о Твртковом господарењу Котором налазе се у повељи за млетачке трговце од 23. августа 1385. Ту Твртко каже како је „милошћу штедре одлуке божје и преславне наше сестре краљице Угарске град наших предака Котор срећно прешао у наше руке за вјечита времена". То наравно не значи да је угарска краљица непосредно предала град Твртку и баш у то вријеме. Далеко је вјероватније да је краљица само санкционисала и легализовала Твртковy власт над Котором. Већ у старијој литератури се „уступање" Котора доводило у везу са обећањем подршке и савеза Николи Горјанском и вјерности угарским краљицама које је Твртко дао у прољеће 1385. У сваком случају у дубровачким књигама нема између јула 1384. и августа 1385. ниједне важне одлуке о Котору.

Из свега тога се намеће увјерење да је град добијен предајом још крајем јула 1384, док је признање од стране угарске краљице Марије услиједило послије краја марта 1385. а прије августа те године. Недавно је упозорено на чињеницу да је Твртко издао Которанима повељу којом је потврдио сва права и територије које су уживали под ранијим владарима. Твртковa амбиција је најзад била остварена: и славни град Котор признавао је „краља Србљем" и настављача немањићке династије. Твртковa власт над Котором је трајала само неколико година, те није могла оставити трага у Котору нити извршити утицај на босанску државу. Доцнији босански владари и обласни господари имали су пред очима Твртка као узор и претендовали су на власт над Котором. Трајнији је био други Твртков резултат: учвршћивање Босне на сјеверној обали Боке Которске. Све до турског освајања та територија је остала у саставу босанске државе или области босанских феудалних господара. У босанском периоду је та иначе привредно неактивна обала увелико измијенила карактер подизањем и успоном града Новог.

ДУКА ДРАЧКИ

Најмлађи син Балше I, Балша II, за своје кратке самосталне владавине имао је најмање веза са старим српским областима. Још док је дјеловао у сенци своје браће, он је био везан за далеке јужне области Валоне и Берата, добијене женидбом Комнином, насљедницом бугарског принца Јована Александра, шурака цара Душана. Он није запуштао стару Зету нити дозволио да се на тој страни окрњи породична територија, он је чак покушавао да је прошири на Котор, како смо видјели, али је добар дио своје енергије морао посветити својим земљама на југу. Утолико више што су тамо прилике биле нестабилније а противници једнако опасни. За њега је готово симболично да је свој највећи успон, херцешку титулу, постигао на југу заузимањем Драча и да је живот изгубио такође на југу, ратујући с Турцима код Берата.

Непријатељство са краљем Твртком било је, свакако, једно од најнеугоднијих насљеђа које је Балша II примио заједно са својим земљама. Главни моменти њиховог супарништва око Котора већ су изложени у претходном поглављу. Треба додати да је судара било и далеко од приморских области. Остало је сачувано једно писмо које је краљ Твртко датовао „под Спљжем у Зете“ 17. септембра 1379. године, како се индиректно могло утврдити. Тај иначе безначајни акт нам освјетљава један тренутак у коме је Твртко очигледно био у офанзиви. Завршетак и резултат тога похода остаје сасвим непознат.

Избијање великог млетачко-ђеновљанског рата изазвало је стишавање политичких бура у нашим областима. Учесници у рату су се трудили да не повећају број својих противника и не изазову неког од њих да зарати, док су се господари приморских области чували да дигну против себе једну од моћних флота активних на Јадрану. Обје зараћене стране су имале на мору толике снаге да су могле нанијети огромну штету обалским градовима. Дубровчани у један мах у току рата изричито кажу да им је краљ Лудовик наложио да са својим сусједима из Србије „нарочито са реченим Балшом“ поступају умјерено и опрезно (debiamo temporizar). И заиста, Балша је за читаво вријеме рата сматран за дубровачког и угарског пријатеља иако је било тренутних криза и

Литература: G. Gelcich, *La Zedda*... 108—135.

инцидената. У исто вријеме Балша се није замјерио ни Венецији, у својим градовима је чак штитио млетачке трговце. У Венецији се сматрало да су на копну изван домашаја ђеновљанских и дубровачких галија. Исто тако је поступао и Карло Топија. Он је преко Дубровника одржавао везе са угарским краљем и обавјештаван је био „о савезу господина нашег краља", али није дао да се на његовој територији дира у млетачке трговце. Када је један Дубровчанин то ипак учинио, морала је влада да се извињава Карлу и да врати одузете ствари. Тако се уосталом, видјели смо, држао и краљ Твртко, који је угарском краљу био у сваком погледу најближи.

Па ипак, поред умјерености зараћених страна према неутралцима и лојалног става феудалних господара у Зети и Албанији нису се могли избјећи мјестимични инциденти. У вријеме када је млетачка флота заузимала Котор, ухватила је и заплијенила један брод натоварен житом, који је пловио из Врега у Бар. Брод који је припадао једном трговцу из Драча одведен је у Котор, а његов товар подијељен грађанима и тврђавској посади. Због тога су касније млетачки трговци у Драчу били изложени репресалијама. Када су ђеновљански бродови у један мах полазили против Котора, Дубровчани су се заложили и дали писмо капетану да не напада становнике Луштице. За вријеме док је Котор био под млетачком влашћу, долазило је до већег броја сукоба на мору и запљене бродова, али се у то господари територија нису мијешали. Већи су заплети избили у другом дијелу рата, када су Венецијанци били потиснути из Боке. У једној поморској бици код јужноиталијанске обале завадили су се савезници: Ђеновљани, Задрани и Дубровчани и почели једни другима пакостити. Тада је дошло до затегнутости са Балшом и његовим људима.

Један од најтежих инцидената десио се код Улциња. Заповједник ђеновљанске флоте је сазнао да се у Улцињу налази већи број млетачких трговаца и да Улцињани пружају помоћ Венецијанцима, па је послао један усамљени бригантин да држи Улцињ под присмотром. Тај ђеновљански брод је плијенио робу, што је изазвало Улцињане до те мјере да су ухватили и заробили бригантин. Капетан ђеновљанске флоте је био огорчен због тога и запријетио оштрим мјерама, пошто брод није имао намјеру да напада Улцињ. У спору су посредовали Дубровчани, савјетујући преко посланика Улцињанима „као пријатељима и рођацима" да врате брод са свим оружјем и прибором подсјећајући да је ђеновљанска флота „врло велика и јака". Улцињани нису одмах попустили, те су Дубровчани послије четири мјесеца, крајем новембра 1380, морали да моле генералног капетана ђеновљанске флоте да „за нашу љубав" не напада Улцињ ни Балшине људе.

Балша је већ прије тога био веома озлојеђен на Ђеновљане и Задране што су ухватили и задржали неке барке његових људи на путу за Дубровник. Код Траста је заплијењен један брод пун воска, којим је улцињски трговац враћао дуг дубровачком повје-

риоцу. Дубровчани су тврдили да су скоро под опсадом због таквог поступања Задрана и Ђеновљана, да је чак угрожено и снабдијевање града намирницама са Балшиних територија. Осим тога Балша је пребацивао да су Дубровник и Задар под једним господарем па су се Дубровчани прибојавали да он као „неразложан човек" (homo disrasonevele) не почне на њима да се свети и наплаћује штете које трпе његови људи. Ствари су се ипак некако средиле и Балша II је и даље важио као дубровачки пријатељ, све до напада на Котор, кад су односи поново охладњели.

Иначе је Балша још на почетку своје владе у јесен 1379. издао повељу о слободи и безбједности дубровачких трговаца у његовим земљама, настављајући тиме дуги низ уговора које су Дубровчани имали са сусједним владарима и феудалним господарима. У овој повељи се сасвим конкретно говори о неким царинама које Дубровчани плаћају у Зети, што је сасвим неуобичајено у оваквим уговорним исправама. Разлог томе лежи у околности да су царине на махове реметиле односе Балшића и Дубровника. Још за вријеме Ђурђа Балшића било је неке полемике око царина, али о њој нисмо довољно обавијештени. Сада је Балша прописао да се као и раније плаћа „по 2 динара од мандије (товара)" код промета житом „а на Дању и на Криву Рјеку да плаћају како су плаћали при животу брата мога господина Ђурђа". У Ђурђевој повељи је, међутим, стојало да неће бити царина које нису биле у вријеме „цара Стјепана". Али када су Дубровчани 1377. правили попис царина по „старом закону" тврдили су да се на Дању плаћала само кад би се превозило лађом, а да се на Кривој Ријеци уопште није плаћало. Илегалне царине су током времена постајале легалне. Балша је изгледа био стално у новчаним неприликама, па га је то нагонило да налази начине како би повећао приходе. Већ сљедеће године послије издавања повеље уведена је нека крупна промјена у деволској царини. Дубровчани су се трудили да је врате на нормалну висину притиском на свога трговца који је био закупац те царине. Према крају Балшине владе учестали су и случајеви одузимања робе трговцима у Светом Срђу, Скадру, Бару и Врегу. Дубровчани су учестали са жалбама, долазили су посланици, преговарало се о накнади на коју је по повељама био обавезан. На крају свега тога Балша је 24. априла 1385. издао нову повељу за Дубровчане, у којој је поновио сва ранија обећања и још се обавезао да ће платити све што се нађе да је дужан трговцима.

Балша је имао способног протовестијара млетачког трговца Филипа Барелија. Од њега је узајмљивао новац, а кад му није могао вратити, давао би му земљишне посједе. Филип је опет, да би дошао до новца, ове посједе залагао млетачким трговцима. Из свега тога изродили су се тешки заплети послије неколико година када је за вријеме Ђурђевог насљедника Филип пао у немилост.

Најмање је познато Балшино дјеловање у јужним областима, иако има разлога за претпоставку да је њима био увелико заокупљен. Са Карлом Топијом је у прво вријеме био у добрим односима.

У вријеме млетачко-ђеновљанског рата имали су једнак став. Раздор је избио тек пред крај Балшиног живота због Драча. Овај град је имао током средњег вијека необично бурну историју. Током четири стољећа од 992. до 1392. он је промијенио господара 32 пута. У другој половини XIV вијека највише су се око њега отимали јужноиталијански Анжујци и албански феудалци на челу са Карлом Топијом. Још 1379. град је био у рукама Анжујаца. У јулу те године важио је као господар града Роберт од Артоа, муж драчке херцежице Јованке, чији је први муж био Луј Наварски, негдашњи непријатељ Ђурђа Балшића и Карла Топије. Када су се у јужној Италији распалиле борбе између француских и напуљских Анжујаца, Драчом је поново завладао Карло Топија у име Луја I, херцега (дуке) од Анжуа. Тада се у ове борбе умијешао Карло и Балша II и негдје до прољећа 1385. успио да загосподари Драчом. То му је дало повода да се попут Анжујаца украси титулом херцега Драча. У већ споменутој повељи за Дубровчане из априла 1385. он себе титулише „Ја Балша милости Божијом дука драчки". Као „дукс" Драча он се спомиње и у једном грчком документу из те године. У балканском феудалном свијету та титула још није имала неко веће значење. Популарисали су је тек Хрвоје Вукчић почетком и Стефан Вукчић Косача средином XV вијека. У Балшино доба она је исувише непосредно била везана за град Драч и за Анжујце да би своме носиоцу обезбјеђивала изузетан ранг и углед. Ипак је Балша први и једини из своје породице покушао и успио да се узвиси над ону једноставност која се задовољавала великом стварном влашћу без готово икакве титуле.

Балша је био „дука драчки" само кратко вријеме. Његове јужне области су почели озбиљно угрожавати Турци. Откако су 1383. завладали Сером, они су имали отворене путеве према западу и нису пропуштали прилику да оплијене богате и дотле недирнуте крајеве. У том периоду они се први пут залијећу до обала Јонског и Јадранског мора. Балшин посланик у Венецији јадао се у љето 1385. да Турци свакодневно нападају и угњетавају земље његовог господара. Уколико се не побрине о одговарајућој заштити, поручивао је Балша, земље ће му бити упропашћене. Сматрао је да су му за одбрану веома потребне оружане галије, које сам никако не може прибавити. Тражио је зато од Републике четири галије, које би наоружао и држао четири мјесеца да би се са њима одупро Турцима.

Турска историја тога времена је исувише мало позната да бисмо могли знати како су Турци могли са мора угрожавати Балшу и да бисмо могли наслутити како је намјеравао употријебити галије против Турака. Изнијете су претпоставке да Балша можда галије није ни намијенио Турцима, већ своме старом супарнику Твртку.[1]

[1] О непријатељству између Твртка и Балше II свједочи Твртков молба Венецији да посредује за мир, која је доспјела до млетачког Сената када је Балша II већ био мртав. Š. Ljubić, *Listine IV*, 224.

У сваком случају млетачки Сенат је тражио прво да сазна гдје Балша мисли држати и употребљавати галије, па је обећао одговор који ће га задовољити.

Те накнадне информације Балша више није могао саопштити Венецији, јер је 18. септембра 1385. погинуо у борби са Турцима.[2] О тој бици знамо понешто једино из далеко каснијих писаца Барлеција и Орбина, који се ослања на старије изворе. По овом посљедњем Балша је био жртва своје непромишљености. На вијест да је једна велика турска војска упала у његову земљу код Берата он је са свега хиљаду људи полетио из Драча, не чекајући да прикупи већу војску и да је уреди за битку. Одбио је савјете своје властеле да избјегава битку. С Турцима се сударио на Саурском пољу код Берата и био убијен. Орбин зна да су Турци одсјекли Балши главу и послали је Хајредину, Муратовом намјеснику у Македонији и сусједним областима.

[2] Датум смрти Балше II је добро зајемчен савременим грчким записима. Уп. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 319, па ипак се у дубровачким записницима и послије 18. септембра 1385. спомиње Балша. Тако је 26. септембра у Вијећу умољених донијета одлука: de trahendo Balsam et ponendo ipsum in territorio suo ubi sibi placuerit neminem ofendendo. М. Динић, *Одлуке Већа Дубровачке Републике II*, Београд 1964, 200. Без сваке сумње то су омашке дубровачких канцелара који су и Ђурђа II Страцимировића понекад забиљежили као Балшу. Још неке примјере дају Acta Albaniae II, № 391.

ЗЕТА ИЗМЕЂУ ТУРАКА И МЛЕЧАНА

Смрћу Балше II (1385) расули су се његови пространи посједи, нестало је посљедњег представника првог нараштаја Балшиних потомака и њихове колегијалне владавине.

Балша II владао је Валоном, Канином, Химаром и Бератом као муж госпође Комнине. Његови зетски насљедници нису могли полагати никаква права на те јужноалбанске области и градове. Њима је управљала Балшина удовица Комнина са кћерком Руђином, а када се ова удала за свога блиског рођака Мркшу Жарковића (1391), он је преузео добар дио бриге да, пред сталном опасношћу од Турака, сачува баштину деспота Јована Комнина, некадашњег господара Валоне. И Мркша Жарковић је, као раније Комнина и послије његове смрти (1414) удовица Руђина, узалуд нудио те градове Млечанима, тражећи од њих одговарајућу накнаду. Заузели су их, на крају (1417), Турци. Владавина Балше II у Драчу била је кратког вијека. Ту је послије његове погибије обновио власт Карло Топија, кога је 1387. год. наслиједио син Ђорђе и с пуно попустљивости омогућио Млечанима да се учврсте у граду. Млечани су дијелили пензије најистакнутијим великашима, а њему самом стално предочавали авет турске опасности. Већ у прољеће 1392. год. навели су га на самртничкој постељи да им преда горње градско утврђење. Тада су почели да у граду организују своју војну команду. А када је Ђорђе у октобру исте године умро, узели су сву власт и предузели мјере да се драчка област заштити од турских напада, јер су се границе османлијских освајача налазиле у непосредној близини.

Балшићима су остали Зета и крајеви у сјеверној Албанији с градовима Скадром, Дривастом и Љешом. Ту је, по сениорат-

---

Литература: К. Јиречек, *Историја Срба I²*, 319, 324—336; G. Gelcich, *La Zedda*, 135—220; J. Radonić, *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača*, Archiv für slav. Phil. XIX, 1897, 387—392; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 158—159, 178—181; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик XI, 1892, 11—18; С. Мијушковић, *Неколико података о Радичу Црнојевићу на основу архивске грађе из Државног архива у Котору*, Истор. записи VIII/4—12, 134—137; J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 60—70; V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku*, Zagreb 1940, 131—138; E. Scapolo, *Venezia e Albania*, *L' Ateneo Veneto XXXI/2*, 1908, 3—27, 81—102; Ал. Ивић, *Родословне таблице српских династија и властеле*, Нови Сад 1928, бр. 6.

ском праву, власт припала најстаријем Страцимировом сину Ђурђу II Страцимировићу Балшићу (1385—1403), који је за своје сједиште изабрао Улцињ. Називајући се „благовјерни и самодржавни господин Ђурђ свој зетској и поморској земљи", он је ту као прави владалац имао свој двор с протовестијаром, војводом и логотетом, ковао свој новац и иступао у име „властеле велике и мале". Не заборављајући да је господар једног дијела некадашње српске државе, у духу чврсто увријежене немањићке традиције, није пропуштао да у повељама помене молитве својих „прародитеља Симеона Немање првага мироточца српскаго и светаго Сави". Своје родбинске везе које је, преко мајке Милице, имао с Мрњавчевићима (краљ Марко, већ одавно турски вазал, био му је брат од ујака) проширио је својим браком на куће најистакнутијих обласних господара у Србији. Око 1386. год. оженио се кћерком кнеза Лазара Јеленом — „госпођом Леном" — и тако, бар у први мах, учврстио своје везе са најистакнутијим српским династима: кнез Лазар постао му је таст, а Вук Бранковић пашеног. Кнез Лазар се тада називао у повељама и на печату и „господарем Поморја", али никакав податак не открива да је он ту имао неки дио територије под својом влашћу.[1]

Сужена територија Балшића почела је да измиче контроли Ђурђа II Страцимировића другим путем, одметањем властелинских породица које су господариле појединим дијеловима Зете и сјеверне Албаније. Први су дигли главу браћа Сакати-Закарија (Никола је био дугогодишњи кастелан Будве), а за њима Дукађини поново загосподаривши Задримом и Љешом, одакле су их раније Балшићи били потисли. Браћа Лека и Павле позивали су крајем 1387. год. Дубровчане да слободно крену с робом кроз њихове крајеве уз уобичајене царине и без страха од Турака. Између Драча и Дрима самостално је управљала својим посједима породица Јонима. У Горњој Зети све одлучније су иступали Црнојевићи, ослањајући се на сусједне босанске господаре и краља Твртка I. Њихову колијевку чинио је планински масив изнад Боке Которске и Будве (Црна Гора у најужем смислу ријечи). Ван тог подручја имали су једно село у Забојани (Облик) и два у Скадарском крају (Самаришн и Гриша), као и неколико села у Горњој Зети, на босанској граници. Ђурађ II Страцимировић се за врло кратко вријеме нашао сабијен на узаном подручју из-

[1] Ил. Руварац, *О кнезу Лазару*, прештампано из „Стражилова", Нови Сад 1887, 4, 212—214; Ч. Мијатовић, *Балшићи, скица за историју Зете*, Гласник СУД XLIX, 1881, 212. Потврђујући старе повластице Дубровчанима, кнез Лазар поред осталог каже: „И ако се разбије древо дубровачко у приморју, у владанију господства ми, који је закон бил за този у прве господе и у цара Стефана тз закон да јест и сди". Међутим, исту одредбу понавља исте године (1387) и Вук Бранковић. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, *I—1*, Београд — Сремски Карловци 1929, 121—122, 138. С. Ћирковић је већ истакао да су ту једноставно преузете одредбе из раније Душанове повеље. Допуне и објашњења у издању Ст. Новаковића, *Срби и Турци*, Коло Срп. књиж. задр. 356—7, Београд 1960, 457.

међу Скадарског језера и мора. Његова звучна титула све се више удаљавала од стварности, тако да су много ближи истини били Дубровчани или Млечани када су га називали „господарем Улциња“.[2]

РОДОСЛОВ БАЛШИЋА

Балша I

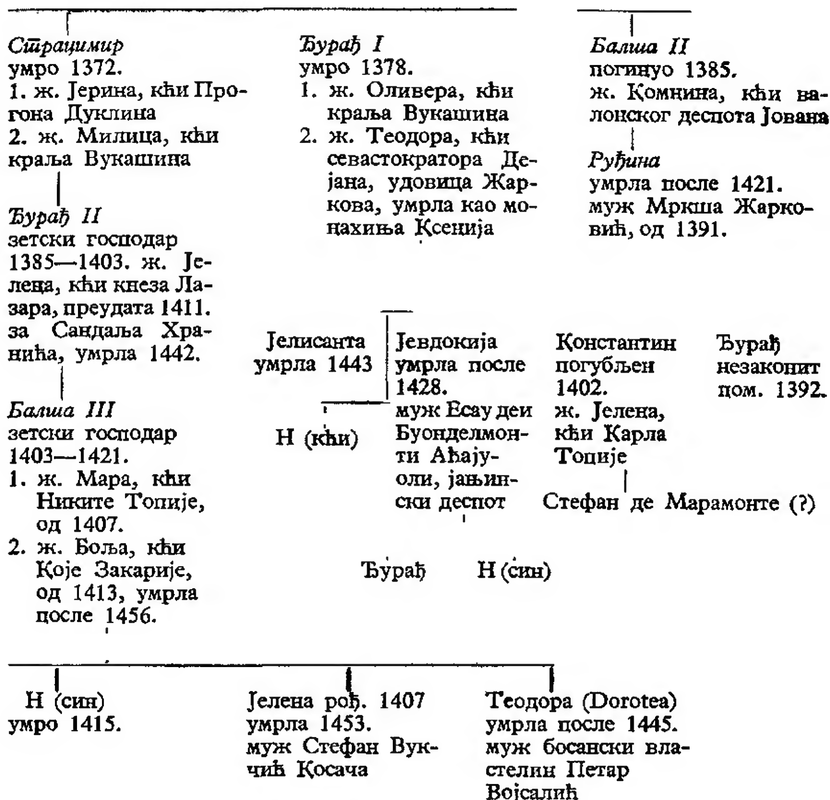

[2] Према приказу М. Орбинија, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601, 293, (Превод М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 71—72; види Коментаре С. Ћирковића, 322) покретачи отпора били су Црнојевићи, који су изјављивали да признају врховну власт босанског краља Твртка. Први су наводно испољили жељу да Ђурђа II Страцимировића лише власти Никола и Андреја Сакат, па их је зетски господар, по савјету Дукађина, казнио вађењем очију, а касније се и са самим Дукађинима сукобио. Никола Сакат помиње се у одлукама дубровачког Малог вијећа крајем марта 1386. год. као утицајна личност у Зети (већ више од двадесет година био је управник Будве), па је до сукоба морало доћи касније. М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике II*, Београд 1964, 259. У прилог Орбинијевог излагања говорила би чињеница да се Сакати касније не помињу, а њихов непосредни потомак Која Закарија јавља се од 1396. год. као самовласни господар Дања.

Да би обновио моћ куће Балшића и наставио политику својих претходника, Ђурђу II Страцимировићу била су потребна знатна новчана средства, а његови приходи су се смањивали осамостаљивањем и одметањем најистакнутије властеле. Надао се да ће их добити оживљавајући привредну дјелатност у градовима Зетског приморја. Већ на почетку своје владавине, у јануару 1386. год., потврдио је трговинске повластице Дубровчана. Дозволио им је да по његовим посједима набављају жито уз извозну царину од два динара по мату (мат или кабал — количина од око 12 до 14 кг), одрекао се, као и његови претходници, транзитне царине у Дању (град на Дриму, југоисточно од Скадра) и гарантовао им је накнаду евентуалне штете. Од политичких претензија Дубровчана није морао страховати, па им је отворио пристаништа и путеве. Према Млечанима је био подозрив због њиховог уплитања у одбрану Драча. Ипак је задржао у својој служби истакнутог млетачког трговца и агента Филипа Барелија, кога је Балша II, за вријеме свог краткотрајног господарења Драчом, узео за протовестијара (управника државних финансија). У Улцињу је живјело више млетачких трговаца. Ту су чак имали и свог конзула Бенедикта Контаринија, коме је у фебруару 1388. год. Ђурађ II издао повељу о слободи трговине с потврдом обичаја из времена својих претходника. Са Млечанима није имао никаквог спора све до 1390. год.

Привреда приморских градова обећавала је њиховом непосредном господару више прихода но знатно сужено залеђе — Горња Зета и села у сјеверној Албанији. Осим тога, урбанизовано приморје, мада и само брдовито, с малим површинама обрадиве земље, било је гушће насељено од предјела у унутрашњости и увијек је неодољиво привлачило све обласне господаре. Зато је и Ђурђу II Страцимировићу лебдјела пред очима никада остварена жеља свих Балшића да загосподаре Котором, који је од 1385. год. признавао врховну власт Твртка I. Како се тај град својим пословним везама окретао према сусједним босанским крајевима, непријатељство према босанском краљу, зачето још у доба Балше II, прихватио је и његов насљедник, не бирајући много савезнике.

Данас није познато да ли је Ђурађ II Страцимировић средио своје односе с Турцима непосредно послије погибије Балше II или им се приближио када су с мањим одредима почели да из године у годину стижу до Драча, Дрима и вјероватно у непосредну околину Скадра, ради пљачке и уношења општег неспокојства у подручје будућих освајања. У сваком случају вјероватна је претпоставка да је турска провала у Босну, предузета већ 1386. год., услиједила на подстицај зетског господара. Турци су се радо одазивали таквим позивима, јер су, подржавајући сукобе међу балканским господарима, стварали повољне услове за своје ратне успјехе у ближој и даљој будућности. Сама Босна се иначе налазила доста далеко од подручја које су Турци захватали својим изненадним налетима. У другом турском нападу на Босну, који је предузео турски командант Шахин са знатно већим снагама, било

је и Ђурђевих поданика. На вијест о наиласку турских снага, у Дубровнику је по други пут, почетком августа 1388. год., завладао оправдан страх. Општинска вијећа предузела су више мјера за одбрану свог подручја. Показивала су готовост да приме све наоружане Босанце „ради одбране од Турака" и у исти мах покушавала да, преговарајући са зетским господарем, отклоне опасност. Дубровчани су 10. августа 1388. год. послали Ђурђу II Страцимировићу улцињског свештеника Марина насељеног у Дубровнику, а затим су, 23. августа, примили Ђурђевог изасланика Жанина, сина Филипа Барелија, који је дошао „ради преговора с Турцима за добро и корист нашу". Управо тих дана босанске снаге су поразиле Турке код Билеће, а Дубровчани похватали групу „Албанаца", несумњиво бјегунаца из разбијене војске. Захвални зетском господару због заузимања код Шахина, већ трећег дана послије разговора са Жанином све су их пустили на слободу и забранили да се њима тргује. Самог Ђурђа II изабрали су 5. септембра за свога грађанина. Дубровчани су, додуше, доста трезвено гледали на посљедице турског увлачења у међусобне сукобе балканских господара, и њихови посланици су настојали да измире Твртка I с Ђурђем II.[3] Босанском краљу било је стало до мира и он је у два маха (новембар 1388. и март 1389) молио Дубровчане да дају пратњу посланицима које је сам слао у Зету. Ти преговори, чији ток није познат, довели су до попуштања затегнутости. Твртко I је тада могао да без страха појача притисак на далматинске градове.[4]

Прекид непријатељстава с босанским краљем не пружа довољно оправдања за претпоставку да се и Ђурађ II Страцимировић нашао 15. јуна 1389. год. на Косову пољу против султана Мурата I и његових снага. Турцима су се на Косову супротставили

---

[3] M. Orbini, *Il regno degli Slavi*, 293, (M. Орбин, *Краљевство Словена*, 72, 322) говори да су Турци пустошили Зету све до Острога и одводили силно робље, па је Ђурађ II Страцимировић преко многих посланстава успио да с њима склопи мир 1386. год. Турски хроничар Нешри доноси вијест да је зетски господар навео Турке на Босну. Levnclavius, *Historiae musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae*, Francoforti 1591, cl. 261—262. Дубровачке вијести о Ђурђу II из времена турског напада на Босну *(Acta Albaniae II*, бр. *426*, с. *102—103)* постају сасвим јасне када се узме у обзир његова спрега с Турцима, како је то већ показао С. Ћирковић, *Историја Босне*, 158. Послије свих тих догађаја неосновано је мишљење да је Ђурађ II Страцимировић страховао тада од Турака (G. Gelcich, *La Zedda*, 153). Читав ток догађаја указује да је могао стрјепити само од неког напада с босанске стране.

[4] Дубровачки хроничар Јуније Растић, *Chronica Ragusina*, *MSHSM XXVI*, Zagreb 1893, 177—178, наводи да су два противника тада склопила мир, али Дубровчани наводно нису пристали да задрже као таоца једног од Ђурђевих синова, који су тада боравили у Дубровнику, већ су их све вратили оцу у Улцињ. Према његовом приказивању, Дубровчани су тада успјешно посредовали за мир и између Ђурђа II и Радича Санковића, који је такође учествовао у борби против Турака, у њиховом сукобу око граница, изложивши им обојици сву страхоту турске опасности која им подједнако пријети. Види J. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, Историјски часопис XI, 1961, 34.

они чије су области ранијих година биле изложене њиховом пустошењу. Сродство с кнезом Лазаром и Вуком Бранковићем није Ђурђу II ни раније сметало да се у сукобу с Твртком I, њиховим савезником, ослони на турске снаге. А нема никаквог знака да је, мирећи се с босанским краљем, промијенио став према Турцима. И балкански господари и западноевропски владари још нису видјели у турским нападима општу опасност. Једноставно су их уклапали у своје непосредне сукобе. Угарски краљ Жигмунд је, у вријеме косовске битке, припремао велике снаге да нападне Твртка I, а онда је, у новембру исте године, провалио у Србију.

Ђурђа II задржале су у Приморју бриге о безбједности јадних остатака државе Балшића. С мора су пријетили гусари, а Радич Црнојевић се у брдима од њега сасвим одметнуо. Велико подозрење изазивао је и сам Вук Бранковић. У изворима нема података да ли су Будимље и област у којој Лим извире (Плав и Гусиње) послије пропасти Николе Алтомановића припадали Балшићима, али је поуздано да су се на крају нашли под влашћу Вука Бранковића. Он је, шта више, настојао да се некако пробије према мору — на штету Балшића. Према млетачким обавјештењима, не види се тачно када, али у сваком случају прије јуна 1390. год., Вуков гласник нудио је Ђурђевом протовестијару Филипу Барелију 500 литара сребра ако му преда неки град, вјероватно Улцињ, али га је Филип уз многе погрде отјерао.[5] Балшићу није ни падало на памет да, упркос миру, пружи помоћ босанским трупама против којих је до недавно позивао Турке, поготову ако су и он и његови претходници прижељкивали крајеве који су дуж граница Зете послије Алтомановићевог слома припали Босни. У доба када се у Млецима већ знало о исходу битке на Косову, у другој половини јула и почетком августа 1389. год., посланици Ђурђа II молили су од Сената дозволу да њихов господар може држати на мору и у својим ријекама два наоружана бригантина. Били су му потребни да би своје крајеве несметано снабдијевао сољу и да би се одупро „одметнутом слузи". Млечани су се на крају сложили са захтјевом, под условом да бригантине изведе у море једино у случајевима које предвиђају стари уговори с Драчом. Сам Ђурађ II налазио се почетком јула 1389. год. у Будви, гдје су га посјетила два дубровачка посланика и позвала га да посјети Дубровник. Тамо је и стигао крајем августа, када му је већ и млетачки одговор био познат.[6]

---

[5] Вук Бранковић није стекао никакав посјед у Зетском приморју нити с његовим именом имају везе грошеви Балшића који се наводе у статуту Корчуле: „grossi Balse vel *Volch* boni". Б. Храбак, *О Балшићким грошима*, Истор. записи, IX/1, 1953, 194. Ријеч је о грошевима који су се популарно називали „вук", зато што је на њима била вучја глава, грб Балшића.

[6] Ил. Руварац, *О кнезу Лазару*, 356, 412; G. Gelcich, *La Zedda*, 154—156; N. Ćorić, *Grad Kotor do god. 1420*, Stara Gradiška, s. d., 39, сматрају да Ђурађ II Страцимировић није узео учешћа у бици на Косову. Један паштровски фалсификат толико није водио рачуна о косовској традицији да је „Балши господару", који наводно даје Дабајку Томићу сестричину за жену са огромним посједима, изабрао као тобожњи датум издавања повеље 14. јун 1389. год.

Ако тај Балшић, како се по свему чини, није ишао да помогне тасту, поставља се питање због чега црногорско предање с толико упорности говори о Косову и хронолошки разврстава далека запамћења, која у суштини нису увијек без историјске основе, на вријеме прије и послије косовске битке. Предање и не зна за Балшиће, ту приморску господу. Његова је колијевка несумњиво у брдима, гдје се вјероватно послије косовског пораза и касније доселио знатан дио живља из крајева који су се налазили под непосредном влашћу Лазаревића и, нарочито, Бранковића. Сјеверне области данашње Црне Горе нису ни улазиле у склоп Горње Зете, већ су припадале Рашкој, чије је становништво гинуло на Косову. Може се вјеровати да је управо тај досељени слој био носилац и чувар упорног косовског предања, које је затим свесрдно пригрлила црква.

Ђурађ II Страцимировић сударио се с новим тешкоћама у својој суженој приморској области и оног тренутка када је могло изгледати да је ситуацију колико-толико узео у своје руке, она је за њега постала готово безизлазна. Током 1390. год., а можда и нешто раније, појавио се са својим захтјевима и његов брат од стрица Константин Балшић. Био је то већ одрастао младић, који је по својим стремљењима и по неочекиваним потезима уливао противницима страх и поштовање. У њему су многи видјели личност способну да, не бирајући средства, обнови стару моћ Балшића. Константин је и по својим породичним везама врло брзо надмашио Страцимировог сина Ђурђа. Његова мајка Теодора, удовица Душановог властелина Жарка, који је послије очеве смрти управљао крајем између Дрима и Бојане, била је кћи севастократора Дејана. Тако му је Константин Дејановић, већ одавно турски вазал, био ујак. Када се кћерка Константина Дејановића Јелена удала за византијског цара Манојла II, у фебруару 1392. год., његове су се родбинске везе протегле до цариградског двора. Двоструко сродство везивало га је и за господаре јужне Албаније. Кћерка Балше II и валонске деспотице Комнине, Руђина, била му је сестра од стрица. А када се она 1391. год. удала за Мркшу Жарковића, Константиновог полубрата по мајци, он се кретао од Берата до Валоне међу најрођенијима. Те блиске родбинске везе његоване су међусобном подршком. Византијска царица Јелена заложила се код цариградског патријарха да 1394. год. призна неканонски брак Мркше и Руђине. А они су обоје, како се бар може закључити из савременог предања, полагали велике наде у смионе Константинове подвиге. Пред сам крај његовог живота (1402) или непосредно послије његовог трагичног краја, удала му се рођена сестра Јевдокија за господара Јањине флорентинског порекла Есау деи Буонделмонти Аћајуоли који је као турски вазал управљао некадашњом облашћу Томе Прељубовића. Преко своје полусестре Јелисанте, удате према доцнијим прилично непоузданим подацима за једног члана куће Црнојевића, и Кон-

стантин би био у сродству с краљем Марком, чија је сестра Оливера била прва жена Ђурђа I Балшића.[7]

Сачувани подаци дозвољавају само да се наслути којим је путем Константин покушавао да избије на површину и да се супротстави Ђурђу II Страцимировићу. Ђурђев протовестијар Филип Барели нашао се у првој половини 1390. год. са дјецом у затвору. Господар га је тешко оптуживао да је починио „злочин против његове власти“ и наредио да му се заплијени читава имовина. Млечани су слали гласнике и настојали да оправдају свога грађанина. Подвлачили су, у прилог његовој вјерности, како је већ раније отјерао гласника Вука Бранковића када му је овај нудио грдно сребро за предају некога града. А управо та појединост побуђује сумњу да је Филип попустио пред сличном понудом с друге стране. Даљи ток догађаја говорио би да је иза свега стајао Константин Балшић. Ђурађ II није усвајао млетачке разлоге нити пуштао из тамнице свог протовестијара.

Док су трајали преговори око случаја Филипа Барелија, Константин Балшић се приближио султану Бајазиду I и готово до краја живота дјелао под његовом заштитом. Млетачки конзул из Драча јављао је првих мјесеци 1391. год. како Константин на султанов захтјев настоји да завлада Драчом у случају смрти Ђорђа Топије. Сенат је наређивао да се његова намјера свим средствима осујети, не би ли се избјегла „пропаст нашег мора, бродова и трговине“. Турске трупе доиста су крстариле Србијом, Албанијом и земљама ближег и даљег дубровачког залеђа током 1390. и 1391. год. Одлуке дубровачких вијећа из јула и децембра 1390, затим из марта 1391. год., да се отворе врата свима који „бјеже у страху од Турака“, и Србима и Власима, затим забране караванима да крећу на пут према унутрашњости говоре о готово сталном присуству мањих турских одреда на подручју којим су се кретали дубровачки трговци.[8] Султан Бајазид I спремно је прихватао сарадњу полетног династа без територије, какав је био Константин Балшић, и свесрдно је подржавао његове планове. Тим је и немоћни Ђурађ II Страцимировић избачен из табора султанових штићеника, па је морао тражити савезника на другој страни и стрпљиво чекати околности које би му омогућиле да се наметне за господара било Котору било Драчу.

Римски папа Бонифације IX (1389—1403) подржавао је, као и његов претходник, напуљског краља Ладислава у борби против Луја II Анжујског, који је био штићеник Бонифацијевог противника, авињонског папе Климента VII. Не зна се којим је путем Ђурађ II повео преговоре с римским папом, тек он се при-

---

[7] M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925, 127—129; Д. Анастасијевић, *Једина византијска царица Српкиња*, Братство XXX, 1939, 27, 39; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, Зборник Филозофског факултета VII/1, Београд 1963, 287—294; G. Schirò, *Evdokia Balšić vasilissa di Gianina*, Зборник радова Византолошког института VIII/2, Београд 1964, 383—391.

[8] И. Божић, *Дубровник и Турска*, Београд 1952, 8—15.

клонио римској цркви и, више симболички, обећао Бонифацију IX своју земљу ако остане без мушког насљедника, било законитог било незаконитог. У априлу 1391. год. добио је дозволу да развије заставу римске цркве кад крене против њених противника, како против „пагана" тако и против свих оних који се за остварење својих циљева обраћају Турцима. Тим је добио благослов да крене и против Константина. А папа га је сам позивао да нападне Ђорђа Топију, јер је он, ослањајући се на анжујско поријекло своје породице, био на страни Климента VII и иступао као штићеник Луја II Анжујског. Ђурађ II није могао ништа да предузме нити да, према папиним жељама, принуди Драч и његове грађане на непокорност Топији и „другим схизматицима", али је зато искористио прву прилику да предузме поход против Котора.

Кренуо је чим је до њега стигла вијест да је његов стари противник Твртко I умро око 10. марта 1391. год. Није ни покушавао да својом опремом и наоружањем осваја град, него је своје ратнике повео на Леденице (предио изнад Рисна) да би пресјекао сувоземне везе Котора с Босном и спријечио кретање каравана. У општој пометњи која је настала у Босни послије Твртковe смрти нико није ни помишљао да Котору притекне у помоћ. Препуштени сами себи, Которани су молили Дубровчане да им одобре зајам и посредују за мир. Зајам нису добили, а и дубровачки посланик Рафаел Гучетић, изабран 11. априла 1391. год. као посредник код Ђурђа II, позван је да се врати чим је стигао до Цавтата. Ток сукоба није познат, већ само његов коначни исход. Которани су се обавезивали Ђурђу II на годишњи данак и тако му обезбиједили још један стални приход. Зетски господар друго није ни тражио, јер ни од сопствених градова није добијао више.[9] Његов је успјех имао само привремени значај, јер су највеће неприлике тек предстојале.

Од самог почетка 1392. год. Турци су својим покретима изазвали потресе у земљама српских велможа и наметнули се као пресудан чинилац у њиховим међусобним односима. Један од учесника у косовској бици, Паша-Јигит бег (Пашајит), освојио је 6. јануара Скопље и постао његов први санџакбег. Дотадашњи господар Скопља Вук Бранковић потчинио се „великом господару цару Бајазиду" и разрезао по својој земљи посебан намет „како ћемо плаћати данак Турцима".[10] Талас страха допро је све до Неретве. Дубровчани су 24. јануара 1392. год. дозволили својим трговцима из Дријева и Брштаника да се склоне у Стон, за чије су утврђивање одмах предузели потребне мјере. Тог истог дана налазила су се у Дубровнику и два посланика Ђурђа II Страцими-

[9] Иако се стално подвлачи улога Дубровчана у склапању мира између Которана и Ђурђа II (G. Gelcich, *La Zedda*, 163; N. Ćorić, *Grad Kotor*, 39—40), у ствари се не зна како су догађаји текли.

[10] Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, Гласник Скопског научног друштва I/1, Скопље 1925, 139—140; Исти, *Скопски Исаковићи и Паша-Јигит Бег*, исто, XII, 1932, 159; М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози КЈИФ XXVI/1—2, 1960, 26.

ровића, који је био забринут комешањем које су турске акције изазвале на његовој територији. Међу „господарима Зете", Ђурђем II, Константином Балшићем и Радичем Црнојевићем, распламсао се убрзо прави рат. Дубровачки сенат је средином марта 1392. год. оклијевао да међу њима посредује. Филип Барели се спасао затвора, склонио у Драч и ступио у службу Ђорђа Топије. Тамо се одмах нашао међу свједоцима уговора који је драчки господар склопио с млетачким капетаном Јадранског мора о предаји града бризи Републике, задовољан обећањем да ће се она у подесној прилици заложити да га измири са султаном. О мијешању Млечана у зетске сукобе говорила би повеља којом су у марту 1392. год. дали грађанство неком до тада непознатом вјероватно незаконитом сину Ђурђа I Балшића — Ђурђу, кога називају „величанственим и моћним господином" и својим присним пријатељем. Ништа друго нису предузимали, јер им још ни Драч није био коначно у рукама, а нису жељели да крше одредбе мира склопљеног 1381. год. у Торину. По њима нису смјели да посједну ниједно мјесто на јадранској обали од Кварнера до Драча. Закорачење у забрањену зону изазвало би угарског краља Жигмунда, чије су снаге већ биле продрле у Србију и носиле се током 1392. год. с Турцима.

Зато су се у зетске сукобе умијешали Турци и ту, на крају, обезбиједили себи значајно упориште. Њихови су одреди провалили према Приморју вјероватно у мају, јер се управо тада разматрао у Дубровнику приједлог да се сви његови грађани повуку са имовином из Скадра. И Јелена Балшић је имала намјеру да се пребаци у Дубровник, али је од тога крајем јуна одустала. Крајем љета отишао је Ђурађ II Страцимировић с неким својим рођаком на преговоре с Турцима. Скопски санџакбег Пашајит је обојицу задржао и као услов за њихово ослобођење захтијевао да му се предају Улцињ и остала мјеста у Зети. Нашавши се сама, у тешкој ситуацији, Јелена Балшић је позвала млетачког капетана Јадранског мора. Но, како он без одобрења из Млетака ништа није смио да предузме, Јелена је крајем септембра 1392. год. поново помишљала да се склони у Дубровник. Обавијештен о току догађаја, Млетачки сенат је у октобру наредио свом капетану да незванично понуди помоћ од 20 до 30 стрелаца, „јер би за нашу државу и за наше бродове који одлазе на пут и враћају се Јадранским морем била велика штета када би поменута мјеста доспјела у турске руке и под њихову власт". Млетачки капетан је несумњиво, према упутству своје владе, убиједио госпођу Лену у потребу да упорно брани своја мјеста, па их она ни овог пута није напустила да би се склонила у Дубровник. Од Млечана ипак није добила никакву помоћ, јер су се догађаји тако развијали, да је Сињорија радије прихватила сарадњу с противницима Балшића у самој Зети.

Послије смрти Ђорђа Топије, у октобру 1392. год., Млечани су у Драчу узели сву власт и привукли истакнуте арбанаске

главаре око града на своју страну. Кројом је управљала Јелена, најстарија сестра Ђорђа Топије, а она се управо удала за млетачког властелина Марка Барбадига, који је одавно живио у тим крајевима. Заробљавање Ђурђа II Страцимировића омогућило је његовом старом противнику Радичу Црнојевићу да оствари своје планове. Загосподарио је Будвом, посјео у которској околини Светомихољску метохију (Луштицу, Љешевиће, Превлаку и села на Врмцу), а из Љеша протјерао Дукађине. Називајући се „господарем Зете, Будве итд.", понудио је Млечанима своју сарадњу и замолио Сињорију да му да млетачко грађанство. Добио га је 30. новембра 1392. год., када је његов опуномоћеник положио у Млецима заклетву вјерности. Млетачким провидурима у Драчу понудио је Љеш. Иако је Сињорија жељела да добије тај град који би њеним трговцима обезбиједио сувоземне везе са Србијом, колебала се да га прими из руку његовог скорашњег господара. Млечани су га преузели тек у јуну 1393. год., када су им га понудили Дукађини, који су у међувремену успјели да врате изгубљене посједе.[11] Поступали су крајње опрезно, јер је Сињорија одржавала с Портом редовне односе и настојала да непосредним преговорима, како с Муратом I тако и с његовим насљедником Бајазидом I, обезбиједи својим трговцима извоз жита из турских крајева под најповољнијим условима. При том је настојала да избјегне локалне сукобе с Турцима по својим посједима на Леванту и на Балканском полуострву, или да за њих скине са себе сваку одговорност.

Нашавши се пред пуним расулом своје власти у Зети, што су и сами Млечани прихватили као готову и за себе повољну чињеницу, Ђурађ II Страцимировић је морао да се нагоди с Турцима. За своје ослобођење уступио им је Скадар, Дриваст и Свети Срђ на Бојани. А сам се вратио у Улцињ са обавезом да плаћа султану данак. Није познато да ли је и раније, док је сарађивао с Турцима, имао сличну обавезу. Сада је, као турски харачар, убирао на својој територији дукат по огњишту, као што ће чинити и његов насљедник, да би саставио данас непознати износ, који је сваке године слао на Порту. Као војни командант ушао је у Скадар првих мјесеци 1393. год. Шахин и више од двије године учвршћивао међу арбанашким господарима турски утицај, посједао села која су припадала Дукађинима и заједно са Димитријем Јонимом одводио у заробљеништво млетачке поданике. Несумњиво је његова заслуга што је и господар Кроје Млечанин Марко Барбадиго отишао на састанак с Пашајитом, приклонио се Турцима и вратио у Кроју са овлашћењем да може загосподарити читавом облашћу до граница драчких посједа. Дубровачки трговци кретали су се без сметње кроз ову новостечену турску област, плаћајући транзитну царину не по вриједности робе, већ по тежини — 5 до 6 динара по товару, као и у доба српских и зетских господара. Драчани су

[11] И. Божић, *О Дукађинима*, Зборник Филозофског факултета VIII/1, 1964, 396—398.

снабдијевали трг у Светом Срђу сољу „према обичају“ упркос настојању Дукађина да се драчка со носи само у Љеш, од чијих су прихода имали право на трећину, према споразуму који су постигли с Млечанима када су им предали град. Изгледа да нова власт није мијењала затечене односе ни обичајима утврђену праксу.

Ђурађ II Страцимировић, мирећи се из нужде с турским присуством у свом залеђу, настојао је да бар нешто врати од некадашњих посједа Балшића. Забранио је трговину с Љешом, а од Млечана захтијевао да му врате град његових претходника. Они су га тјешили да су Љеш узели од његових противника, којих више неће морати да се боји, и упозоравали га да би он морао предати Турцима и тај град кад би се налазио у његовим рукама. Утјеха је била слаба, јер су Дукађини двије године касније провалили на његову територију и покушали да и његове поданике привуку на своју страну. Већ почетком 1394. год. Ђурђу II је тешко падала близина турске посаде и он је преко скадарског епископа нудио Млечанима сва своја мјеста која су држали Турци. Не желећи с њима сукоб Сенат је тада одбио понуду, али је већ у септембру, када је до пажљиво избјегаваних сукоба ипак дошло, наредио супракомиту млетачких галија да испита не би ли Ђурађ II могао да врати Скадар. За такав подухват требало је чекати још годину дана.

Ђурђев споразум с Турцима и млетачко преузимање Драча привремено су склонили с позорнице догађаја Константина Балшића. Он је преко својих рођака у Валони чак тражио од Млечана дозволу да се за четири године насели у Негропонту или на Крфу (који се налазио под Млечанима од 1386. год.). Од тога није било ништа, јер је крајем 1394. год. успио да загосподари Кројом под околностима које нису сасвим јасне.

Марко Барбадиго, када није добио од Млечана нову провизију, прогласио се за господара Кроје и престао да се сматра млетачким намјесником. Проглашен за одметника, залетао се до Драча, пљачкао Млечане и заустављао караване који су ишли у Драч. Млечани су били спремни да потроше и до 4.000 дуката за добијање тешко приступачне Кроје и свог невјерног властелина. У општој хајци на Барбадига његове је снаге потукао Никита Топија, који је као млетачки штићеник господарио драчком околином. А некако у то вријеме појавио се Константин Балшић и узео власт у Кроји као турски харачар. Марку Барбадигу је остало једино да се склони код Ђурђа II Страцимировића, вјерујући да га он неће предати његовим суграђанима, који су га позивали у Млетке да изиђе пред судије.

Млечани су у почетку вјеровали да ће златом привољети Константина да се одвоји од Турака и да им преда Кроју. Послали су му у фебруару 1395. год. на преговоре посебног гласника, „који је знао грчки“. Но, Константин није ни помишљао да се нагађа с Млечанима, ријешен да са ослонцем на Турке учини Кроју упориштем своје будуће моћи. Оженио се Барбадиговом

супругом Јеленом Топија, која је била носилац баштинских права на Кроју. Околне арбанаске главаре, који су као и он сарађивали с Турцима, узео је под своје окриље. Логотет му је био Србин Радич Жилић Винужилић, а најприснији сарадник мајка Теодора Дејановић, која је сада носила монашко име „кира Ксенија". Није познато гдје су се налазили посједи новог господара Кроје ни од кога је добио Дањ на Дриму са царином, куда су трговци из Приморја одлазили у Србију.[12] Дубровчанима је издејствовао од султана „вјеру" за слободно кретање и потврдио им повластице својих претходника, али је током 1395. год. ипак дошло до озбиљног поремећаја трговинског промета преко Дања.

Као султанов вазал Константин Балшић повео је с прољећа 1395. год. своје снаге да их придружи турској војсци која је ишла против краља Жигмунда и влашког војводе Мирче. У бици на Ровинама, 17. маја 1395. год., био је свједок турског пораза и погибије свог ујака Константина Дејановића и краља Марка. За вријеме његовог вишемјесечног одсуства закупци дањске царине, которска властела Марко и Владислав Драго, почели су да од Дубровчана наплаћују до тада неуобичајене царине.[13] Пут преко Дања је замро. Дубровачка влада издејствовала је од Радича Црнојевића и његовог брата Стефана повељу која је њеним трговцима дозвољавала слободно кретање њиховом земљом и обећавала заштиту и њима самима и њиховој роби. Изасланици кире Ксеније и дањски цариници долазили су у Дубровник. Дубровачки гласник ишао је да тражи самог Константина у турској војсци. На примједбе кире Ксеније да не би требало кварити вјеру добијену од султана, дубровачка влада је одговарала „куде годе наши трговци греду, вазда царева земља" сводећи вриједност Константинове интервенције код Султана на праву мјеру. Тако је забрана кретања преко Дања, уз привремене прекиде, остала на снази до краја септембра. Константин Балшић се тек у новембру 1395. год. заклео Дубровчанима да од њих неће тражити друго до царине „по закону". Од тога није имао велике користи, јер тада Дањ и није више био у његовим рукама.

Ђурађ II Страцимировић поклањао је озбиљну пажњу уздржаним млетачким савјетима да преотме од Турака своје некадашње посједе. Није вјеровао да би их могао трајно задржати,

---

[12] Дањ је 1386. и 1388. год. био у рукама Ђурђа II Страцимировића. *Acta Albaniae II*, бр. 391, с. 418; *Listine IV*, 245. Доцније га је изгубио било одметањем арбанаске властеле било турским учвршћивањем у Скадру и Дривасту. Није искључено да га је Константин Балшић добио од самих Турака за вјерно служење султану. Претпоставка К. Јиречека да је Ђурађ II Страцимировић предао Константину земље око Скадра и Дања, ослободивши их претходно турске власти, тешко се може одржати, јер је кира Ксенија у спору с Дубровчанима око дањске царине истицала да се они могу слободно кретати у Скадру и у Зети, захваљујући Константиновом залагању код султана.

[13] За вријеме ранијих Балшића махом су Дубровчани закупљивали дањску царину. Дубровачки трговци су плаћали само један грош по товару ако би робу пребацивали скелом преко ријеке. Када су робу пребацивали на други начин, нису плаћали ништа. *Acta Albaniae II*, бр. 339.

али је очекивао да ће склопити добар посао с Републиком. И док је његов брат од стрица водио своје коњанике у Влашку, он је послао опуномоћеника у Млетке с молбом да му се додијели млетачко грађанство, које је имао и његов отац. Млечани су се одазвали истичући на првоме мјесту заслуге Страцимира Балшића, а затим и „његово похвално расположење према нашој влади". Ђурђев опуномоћеник положио је 11. маја 1395. год. заклетву вјерности. Како по свему изгледа, Ђурађ II је крајем септембра или у првој половини октобра 1395. год. отео Турцима Скадар, Дриваст, Свети Срђ, а Константину Балшићу Дањ с царином и тврђаву Шати. Несумњиво је изабрао тренутак када су та мјеста била без јаче посаде или када је Шахин био одсутан. А онда је славио побједу. Објавио је свадбу неке своје нећаке и позвао у госте Дубровчане. Из Дубровника му се вратио син Балша, кога је био склонио док се подухват срећно не оконча. А затим су дубровачке барке довезле и посланика хрватско-далматинског бана с пратњом. Ђурађ је позвао млетачког нотара из Љеша, и овај је у улцињској саборној цркви написао пуномоћје тројици посланика да с млетачком владом поведу разговоре и склопе споразум „о неким нашим пословима". Они су понудили Републици Скадар и Дриваст с читавим подручјем.

Ђурђеви приједлози су у Млецима разматрани врло дуго, па и када су први пут изнијети на сједницу Сената, 30. децембра 1395. год., повлачили су се с једног засједања на друго, све до априла 1396. год. С једне стране, Млечанима се чинило опасним преузимати посједе који су донедавно били у турским рукама, и то у тренутку када су се припремали да пошаљу посланство на Порту. С друге стране, нико није желио да се преузимање тих мјеста схвати као повреда мировног уговора из 1381. год. Требало је да свечани посланик који је ишао краљу Жигмунду на вјешт начин отклони могућност било каквог приговора. Помишљало се чак да драчки капетан проучи све старе повеље и на основу њих утврди границе драчке области, не би ли се нашао неки податак на основу кога би се скадарски крај прогласио за дио драчког подручја. Требало је, на крају, претрести и услове које су постављали Ђурђеви опуномоћеници како би се дошло до споразума прихватљивог за обје стране. Крајем марта и почетком априла 1396. год. донијете су одлуке о начину преузимања понуђених градова: изабрана су тројица провидура и предвиђене основне мјере за одбрану нових посједа. Споразум је потписан 14. априла 1396. год. Био је то тренутак када нико није страховао да ће Турци интервенисати, јер су они били заузети посједањем области Вука Бранковића.[14]

[14] Мисија Вуковог представника челника Смилца, који је крајем априла 1396. год. ишао у Котор преко Дубровника и с дубровачким препорукама „quibuscumque dominis voluerit", није очигледно донијела никакав резултат.

„Ради очувања своје свете вјере и спаса толиких хришћанских вјерника“ дužд и Сињорија су пристали да приме Скадар с тврђавом и са свим дохоцима, Свети Срђ, Скадарско језеро и острва на њему, територију која се с лијеве стране Бојане спушта до мора, Дриваст с тврђавом и околином, тврђаву Шати и царину у Дању са свим околним селима и дохоцима, дакле сва она мјеста и земље које је ту посједовао Ђурађ II Страцимировић када је повео преговоре. Он сам задржао је за себе Улцињ са дистриктом и Бар са читавом околином до Дивичине стијене, тако да му се граница према новим млетачким посједима налазила на јужној обали Скадарског језера и на десној обали Бојане. Обавезао се да не подиже никакво утврђење у Забојани на једну миљу удаљености од ријеке. Да не би дошло до преливања становништва, обје стране су се обавезале да ће враћати све бјегунце осим оних који се гоне због неког кривичног дјела. Млечани су Ђурђу II и његовом потомству подијелили своје племство, дозволили му да се служи заставом св. Марка и са своје стране му јемчили неповредивост посједа. Уједно су му се обавезали да ће за уступљене посједе исплаћивати сваке године 1.000 дуката или мање ако цјелокупна свота млетачких прихода не достигне толику вриједност. Током априла 1396. год. из Млетака су послати провидури да преузму нове посједе.

Док се све ово одигравало оживјеле су старе несугласице Радича Црнојевића с Ђурђем II Страцимировићем. Дубровачки посланици ишли су у августу 1395. год. обојици с мањим поклонима. Ако су имали задатак да посредују, њихова је мисија остала без резултата, јер је Радич с братом Добровојем прије почетка новембра заузео Грбаљ и опсјео Котор, који је, несумњиво, и даље исплаћивао Ђурђу II трибут на који се обавезао 1391. год. Радич није могао да освоји утврђени град, јер му је недостајала потребна опрема, али је без тешкоћа држао под својом влашћу Грбаљску жупу. Грбаљски сељаци, претворени у „посаднике“ которских грађана и властеле, само су чекали на подесан тренутак да се одметну од омрзнутих господара. Сељаци и ситна властела из Луштице и осталих села Светомихољске метохије стрепјели су једино од которске власти. Пријетила је опасност да им Которани узму земљу и њих саме претворе у своје кметове, као што су већ одавно учинили у Грбљу. Сви су они, као уосталом и Паштровићи, који су такође признавали власт Црнојевића, били везани за српску православну цркву, па им је господар планинског краја из кога су и сами потицали био ближи од покатоличених и урбанизованих Балшића и пословне которске властеле. Њихови су се ратници налазили у Радичевим одредима и борили се против Которана. Посједајући которску околину, они нису пљачкали саме сељаке, него Которане и појединце на које су се ови ослањали. Када су се послије провале Радича Црнојевића подносиле пријаве о почињеној штети, на списку се нашла которска властела Болица и Палме, а само један житељ Црниплата. Па ни те штете нису биле

велике: два коња, два вола и једна крава у укупној вриједности од 45 которских перпера. Много су били скупљи богати поклони којима је сама општина обасипала опасног противника не би ли га навела на попуштање: вриједност им је износила 3.064 которска перпера (перпер је обрачунска новчана јединица, у ствари 12 гроша), а то је била сума којом благајна није располагала, па су се кнез, судије и вијеће обраћали за зајам појединцима и одржавали посебне сједнице на којима су одобраване новчане обавезе у име општине. Највећи повјерилац био је Марко Драго, донедавна цариник Константина Балшића у Дању.

Током преговора с Радичем Црнојевићем Которани су покушали да му представе како је предаја њиховог града Млечанима готова ствар. Замолили су 21. новембра 1395. год. Пјетра Инђењерија, млетачког конзула у Котору, да с неколико млетачких трговаца изиђе пред Радича, који се налазио на Шурању, уза сама градска врата. Требало је да му покажу некакве кључеве као да су они у име Републике већ преузели град, па само чекају сагласност из Млетака. Радич је, чини се, управо пред таквим разлозима пристао на преговоре и 14. децембра 1395. год. обећао да ће вратити Грбаљ када се млетачка влада сагласи с текстом који је формулисао узајамне обавезе Которана и Црнојевића. Мада се предвиђало да његови људи однесу тај текст у Млетке, о њему се тамо није сачувао никакав траг. Которски посланик је с много упорности у јануару 1396. год. збиља нудио свој град Сињорији, наводећи да ће Которани, ако их Млечани не прихвате, „морати да се потчине или Арбанасима или Србима или Турцима"; како би под Арбанасима (мислили су на Црнојевиће) или Србима (мислили су на босанску господу Хранише-Косаче) били сасвим напуштени, морали би се опредијелити за Турке и тим одложити своју пропаст. Сенат их је ипак одбио. Которани су и прије но што им је о томе стигла вијест изабрали крајем јануара 1396. год. своја три представника да окончају све спорове с Радичем. Он је напустио Грбаљ и ударио на другу страну.[15]

Када су млетачки провидури ишли крајем априла 1396. год. да преузму Ђурђеве градове, требало је да се састану и с Радичем Црнојевићем и да му препоруче Которане као пријатеље Млечана. У Млецима се причало да је он врло моћан и да се са својим одредима свакодневно залеће по околним крајевима. Млетачки провидури нису стигли да се с њим састану. Радич је у окршају с војском Ђурђа II Страцимировића погинуо 25. маја 1396. год. Ђурађ II је посјео један дио његове територије и радосно јавио у Млетке да нема више „проклетог рушиоца ове земље". По свему

[15] С. Мијушковић, *Неколико података о Радичу Црнојевићу*, 309—315; R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima I*, Cetinje 1963, 134—137; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Историјски часопис VII, 1957, 87, 97. Дубровачки Сенат је 20. новембра 1395. год. ријешио да о догађајима у Котору не обавјештава краља Жигмунда, али појединцима није забранио да то учине. ДАД, Reform. XXX, 84.

судећи, напади Радичевих чета на посједе Балшића остављали су за собом пустош. Када се томе додају земљотреси који су у јулу изазвали велика рушења по градовима Зетског приморја, сав грађевински материјал који је од љета 1396. до љета 1397. год. извезен из Дубровника за цркве у Улцињу и Бару, као и за самог Ђурђа II, једва је стизао за најхитније потребе. У таквим околностима побједник над Црнојевићем тешко је могао да потисне из Зете свог новог такмаца — босанског војводу Сандаља Хранића.

Велики босански војвода Сандаљ, синовац Влатка Вуковића, у доба осамостаљивања истакнуте босанске властеле и стварања великих феудалних области држао је и сјеверну обалу Боке Которске с Новим и Рисном, а исто тако и западне крајеве данашње Црне Горе, који су послије слома Николе Алтомановића 1373. год. припали Босни. Како је централна власт била слаба, он се такође сматрао баштиником врховне власти коју је босански краљ од 1385. год. имао над Котором. А та се власт, очигледно, сводила на право да од которске општине наплаћује сваке године дио прихода од продаје соли, као што је то било и у доба Немањића.[16] Данак који је Ђурађ II Страцимировић наметнуо Котору 1391. год. и одредбе споразума који су Которани склопили крајем 1395. год. с Радичем Црнојевићем сматрали су се у Босни као насилна узурпација. Зато је Сандаљ Хранић одмах послије Радичеве погибије а можда и у току његових сукоба с Ђурђем II прегао да обнови стара права босанскога краља. Може се сматрати да су Которани мирно прихватили његове захтјеве, јер су били лакши од оних на које су пристали споразумијевајући се с Радичем Црнојевићем. Признали су га за свога господара и обећали му дио прихода од продаје соли, што је он једно вријеме дијелио с кнезом Павлом Раденовићем.[17] За богате поклоне которска је општина опет на једвите јаде саставила потребну суму новца. Сандаљ је препустио Которанима посједе Светомихољске метохије, испунивши им давнашњи сан. Они су тада поплијенили Луштицу, а истакнутог властелина Добретика Гојшића објесили као привјрженика Радича Црнојевића. Сандаљ Хранић је тај уступак накнадио на другој страни: заузео је Будву, привукао на своју страну Паштровиће, а можда се привремено наметнуо за господара брдским крајевима породице Црнојевића. Окупио је око себе Зећане и Арбанасе незадовољне политиком Балшића. Ска-

[16] Stat. Cathari, cap. 309

[17] „partem comercli salis comitum Pauli et Sandagli" (1. III 1399) ДАК, књ. II, 651. — Из докумената се не види колика је била сума на коју су се Которани обавезали војводи Сандаљу. Када су 1420. год. предали град Млетачкој Републици, Сенат је на Сандаљеве протесте пристао да њему и његовим насљедницима на име которске провизије исплаћује сваке године 600 дуката. Неуредна исплата провизије изазивала је протесте како Сандаља тако и његовог насљедника Стефана Вукчића. Gr. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине XXXIII/XXXIV, 1921—1922, 123; Мл. држ. архив, Senato Misti LVI, 106 r°; LVII, 85 r°; LVIII, 46 r°; LIX, 157 v°; *Listine* X, 104.

дарског архиђакона Теодора, који је још раније долазио у Дубровник као ко зна чији изасланик, послао је у Млетке да му измоли млетачко грађанство. Дужд му га је подијелио 22. јула 1396. год., назвавши га „великим војводом Рашке и Босне, господарем Будве и Зете". Сандаљ је већ у јуну, одмах по вјенчању, послао своју младу жену Катарину-Јелену, кћер Вука Вукчића Хрватинића, у Будву и она је тамо остала до априла 1398. год., када су је Дубровчани пребацили бродом у свој град. Тада се тамо није више осјећала у безбједности.

Сандаљево учвршћивање у Зети значило је и сукоб с Ђурђем II Страцимировићем, још једну епизоду у дугом прегањању између зетских и босанских господара. У новембру 1396. год. Јелена Балшић је намјеравала да дође у Дубровник и да се ту састане са Сандаљем. Сенат је одбио да пошаље по њу бригантин. Босанска краљица је без успјеха слала свога посредника у Зету. Бјежећи од званичног посредовања за мир, Дубровчани су у јануару 1398. год. послали свог човјека у Ратачки манастир, гдје се тада налазио Сандаљ, да посредује као приватна личност. Било је то управо у вријеме када је Пашајитов син Исхак с великим српским и турским снагама провалио у Босну и опустошио је. Тада је вјероватно и Сандаљ напустио Ратац, а ускоро је и сам Ђурађ II добио у Дубровнику кућу да се, ако устреба, склони с породицом „у страху од Турака" и уз то дозволу да оправи старо и купи ново оружје. Није познато како су се два противника споразумјела и до када је Будва остала у рукама Сандаљевих људи. Велики војвода је у априлу 1398. год. молио Дубровчане да тамо пребаце његовог човјека, скадарског архиђакона, али су га они одбили желећи да у читавом сукобу остану по страни. Важније су им биле бриге које им је створио Сандаљ, кршећи „старе добре законе и слобоштине".

Видећи колики се приходи могу остварити продајом соли, Сандаљ је, као некада и краљ Твртко I, довозио со у Суторину под Нови и ту је продавао. Док је држао Будву, и тамо је продавао со довожену из Бриндизија. Дубровчани су захтијевали да се поштују стари споразуми, са којима се на крају сагласио и сам Твртко I, и да се на подручју између Неретве и Бојане со продаје само на четири мјеста — у Дријевима, Дубровнику, Котору и Светом Срђу. И док је у првој половини 1398. год. Сандаљ рјешавао своје спорове с Ђурђем II Страцимировићем, дубровачки брод је стражарио око Боке Которске, пазећи да не стигне нека со из Апулије. Посада је имала дужност да претреса све чамце и плијени со коју тамо открије. Дубровачки посланици убјеђивали су Сандаља, његову жену Јелену и Ђурђа II у своје разлоге. Отприлике у вријеме када се Сандаљ повукао из Будве и Паштровића стишао се и спор око продаје соли. Поново је изазвао преговоре 1402. и 1403. год. у које су Дубровчани настојали да увуку и Хрвоја Вукчића и босанског краља Остоју и, на крају, самог Жигмунда.

У Паштровићима, који су се простирали од рта Завале исисточно од Будве до Цмилове улице и Дубовице сјеверозападно од Спича, имале су пресудну улогу до краја XIV вијека двије моћне властелинске породице — Паштровићи и Режевићи. Сами Паштровићи, чини се, морали су се повући са Сандаљем, јер су га вјероватно подржавали у борби против Балшића. Зато током XV вијека у Паштровићима нема истоименог братства, изузев ријетких појединаца, док се у исто вријеме јавља властелинска породица Паштровићи с посједима на Неретви, а затим многобројна властела са истим презименом у служби Сандаља, Радослава Павловића и Сандаљевог насљедника Стефана Вукчића Косаче.[18]

Послије погибије Радича Црнојевића његова браћа Стефан и Добровоје изгубила су у свом крају сваку улогу. Прво мјесто припало је њиховим рођацима који су се по неком свом непосредном претку називали Ђурашевићима.[19] На блиско сродство с Радичевом кућом упућује и чињеница да су се њихови потомци у XV вијеку поново вратили презимену Црнојевић, чији су се чланови прославили у роду својим самосталним ставом и смионим политичким потезима. Ђурашевићи су својим посједима заједнички господарили препуштајући при том главну ријеч једноме или двојици најстаријих и најистакнутијих чланова рода. Са Ђурђем II Страцимировићем успоставили су добре односе и несумњиво му помагали да се Сандаљ потисне из Будве, ослобађајући тако и своју област његовог притиска. Будва и Светомихољска метохија нашле су се поново под управом Црнојевића-Ђурашевића. Иако су Млечани, према уговору с Ђурђем II Страцимировићем, имали право да посједну острва на Скадарском језеру, нема помена да су старе задужбине зетских господара доспјеле у њихове руке. Задржали су их Ђурашевићи, уз пуну сагласност самог Ђурђа II. Први представници млетачке власти у Скадру нису их тражили. Морали су се мирити и с већим губицима, јер упркос одредбама уговора нису могли да узму Дањ с царином, гдје се прије њих учврстио арбанаски властелин Која Закарија, кога су Дубровчани називали „господин Којчин".[20] С друге стране, Ђурашевићи су остали без три велика села у скадарском крају (Самаришш, Облик и Гриша), која су чинила баштинска добра Црнојевића. Два брата

[18] С. Ћирковић, *Историја Босне*, 178—181; Вл. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 357, 263—264; J. Radonić, *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača*, Archiv für slav. Philologie XIX, 1897, 389—391; И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Хранићи Косаче у которским споменицима*, Историјски часопис V, 1955, 311—312; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, исто IX—X, 1959, 152—153; G. Gelcich, *La Zedda*, 181—185, 187, 190—195, 198—200.

[19] Сви покушаји да се реконструише генеалогија Црнојевића-Ђурашевића остали су без успјеха, јер је изворна грађа оскудна и не пружа податке на основу којих би се позната лица могла уклопити у родословно стабло. То је покушао да учини R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, 128—151, замјењујући недостатак поузданих података домишљањем и претпоставкама, тако да ни његова генеалошка табла (стр. 149) не може послужити као ослонац у приказу историје њихове куће.

[20] Ivan Božić, *Gospodin Kojčin*, Gjurmime Albanologjike, I, 1968, 117—128.

Ђурашевића, војвода Ђурађ и његов брат Љеш (Алекса), први пут се помињу 1403. год. На позив Дубровчана, који су тада били у рату с босанским краљем Остојом, они су пустошили земљу Сандаља Хранића. И сами су га сматрали непријатељем своје куће због његових старих претензија на зетске крајеве.

У истом раздобљу дошло је до промјена и у сјеверозападним дијеловима данашње Црне Горе, у областима којима је владао Вук Бранковић. Споразум с Турцима, наметнут губитком Скопља 1392. год., није приближио Вука Бранковића новом господару. Он није учествовао у бици на Ровинама са осталим султановим вазалима. Не зна се тачно шта је султану пружило повод да га сатре. Турске снаге су га већ од почетка 1396. год. лишавале посједа. У августу исте године Вук Бранковић се још држао у горњем Полимљу, а онда је његов отпор био сломљен. Све се то одиграло прије но што су Турци са својим харачарима извојевали 26. новембра 1396. год. побједу код Никопоља над здруженим снагама западних крсташа. Бајазид I је предао посједе Бранковића, прошаране турским посадама, свом вјерном вазалу кнезу Стефану Лазаревићу, који је са својим трупама учествовао у биткама на Ровинама и код Никопоља. Бранковићевој породици — жени Мари Лазаревић и тројици синова — оставио је тек толико земље да би се могли издржавати.

Вук Бранковић је умро 6. октобра 1398. год. Његова породица је вратила изгубљене посједе само неколико мјесеци прије битке код Ангоре (28. јул 1402). Тешко је вјеровати да је до обнове раније области Бранковића дошло због њиховог зближења с Лазаревићевима. Пред велики окршај са азијским освајачем Тамерланом султану су били потребни војни одреди и новчана средства. Овом промјеном постигао је у Рашкој и на Косову и једно и друго. Бранковићи су повукли из приморских градова своје „покладе" (депозите) и откупили од Бајазида I своје раније земље, а затим и сами кренули с трупама у Малу Азију. Послије ангорског пораза између њих и Лазаревића одмах су се размахали крвави сукоби. Но, у горњем Полимљу задржали су се Бранковићи као непосредни господари све до турског освајања 1455. године.[21].

Заузимањем својих ранијих градова, Ђурађ II Страцимировић је 1395. год. прекинуо везе с Турцима и, нема сумње, ускратио им плаћање харача. Својим ставом приближио се угарском краљу Жигмунду, који је у то вријеме припремао велики поход западних ритера против Бајазида I. Јер, када се Жигмунд, послије неочекиваног пораза који је доживио 1396. год. код Никопоља, спасавао заобилазним путем преко Црног, Јегејског и Јадранског мора уз помоћ млетачких галија, састао се и с Ђурђем II, свакако прије 20. децембра 1396. год., и поклонио му своје повјерење. Поставио га је за кнеза Хвара и Корчуле, који су од 1394. год.

---

[21] Михаило Динић, *Области Бранковића*, Прилози за КЈИФ XXXI/1—2, 1960, 5—29.

признавали његову врховну власт. Ова „част" није зетском господару донијела нове посједе већ само право да у име угарског краља, било лично било преко свог викара, управља повјереним острвима са врло ограниченим правима, да убире приходе с кнежевских имања и прима годишњу плату. Ђурађ II је у јануару 1397. год. обишао острва, поставио своје викаре и послије двонедјељног боравка вратио се преко Дубровника у Улцињ.

Ђурђева „част" на тим острвима није била ни чврста ни трајна. На Корчули су избијали сукоби између домаћег вијећа и вишегодишњег Ђурђевог викара, барског властелина Маринче Мирошевића, па је Страцимировић као кнез острва усвојио захтјев домаћих власти да свог викара смјењује сваке године. Било је то 1401. год., када је у Далмацији, Хрватској и Босни постајала све јача струја која је захтијевала да се на угарски пријесто доведе Ладислав Напуљски и када су противници бацили у затвор самог Жигмунда. Босански војвода Хрвоје Вукчић настојао је да два острва повјерена Ђурђу II Страцимировићу привуче на Ладислављеву страну. Корчулани су у новембру 1401. год. писали Сплићанима да неће примити Ђурђевог викара, упркос супротним савјетима млетачког „капетана Јадранског мора". Тек када се Жигмунд ослободио затвора и поставио у Хрватској и Далмацији своје банове, Корчула се поново приклонила Ђурђу II Страцимировићу и у априлу 1402. год. прихватила његовог старог викара Мирошевића. Но, све је то било за кратко вријеме. Послије 9. јула 1402. год., када се у записницима Корчуланског вијећа посљедњи пут помињу и Ђурађ II и његов викар, на Корчули се као кнежеви јављају домаћи људи. А тако је, несумњиво, било и на Хвару. Кнежевска „част" коју је Ђурађ II Страцимировић добио на та два острва доносила му је једино скроман приход. То је била награда за прилично неодређену вазалску вјерност далеком господару.

Управо у то вријеме у Далмацији је настао велики преокрет у корист Ладислава Напуљског, јер је стигла његова флота под командом Алвиза Алдемариска, који је вршио притисак на све градове и острва да признају власт његовог краља. Тада су и Которани, слиједећи примјер босанског краља Остоје и његовог војводе Сандаља Хранића, који је прије шест година вратио Котор под врховну власт Босне, послао у Задар једног свештеника да се нађе с командантом напуљске флоте. Дубровчани су, из сопствених интереса непоколебљиво одани Жигмунду, задржали которског посланика а онда узастопце, све до јануара 1403. год., слали поклисаре у Котор да убјеђују општинске вијећнике, своје пријатеље и познанике како би прихватање Ладислављеве власти значило „њихову смрт и пропаст". Све то није помагало када је у јулу 1403. год. и сам Ладислав стигао на крунисање у Задар. Которани су 29. августа признали његову врховну власт, а он им је потврдио старе повластице и границе дистрикта. Ситуација се промијенила када је тек крунисани краљ, видећи да му тле

измиче под ногама, одлучио да се врати у Италију. Но, Ђурађ II Страцимировић тада већ није ни био у животу, а његов насљедник није могао озбиљно помишљати да добије очеву „част" на Корчули и на Хвару.[22]

У међувремену су и Ђурђеву „оданост" врло далеком Жигмунду помутиле нове везе с блиским турским командантима, а његово искрено убјеђење у корисност млетачког присуства у Скадру и околини брзо је почело да се расплињава под ударцима неочекиваних разочарања који су погађали и њега самог и његове раније поданике.

---

[22] V. Foretić, *Otok Korčula*, 131—138, 374—375; J. Lucius, *Memorie storiche di Trau*, 1673, 77; Farlati — Coleti, *Illyricum sacrum VI*, 374—375; G. Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880, 136—139; G. Gelcich, *La Zedda*, 195—196; N. Čorić, *Grad Kotor*, 50—51.

МЛЕЧАНИ НА ПОСЈЕДИМА БАЛШИЋА

У мају 1396. год. тројица млетачких провидура ушла су у Скадар, размјестила по тврђавама доведене стријелце, распоредила топове и обишла околину. Пратио их је Ђурађ II Страцимировић, предајући им посједе уступљене Републици.

У Млецима ни највиши државни органи нису имали тачну представу о изгледу тих мјеста, о стању у њима ни о важности коју ће она имати за млетачку политику у сјеверној Албанији и у Зетском приморју. На те се посједе гледало као на нов извор прихода које треба остварити уз најмања могућна улагања и као на нова транзитна средишта потребна млетачким трговцима. Требало је да провидури прикупе основна обавјештења, па да се послије тога организује редовна власт, да се оправе тврђаве и посједну најнужнијим војним снагама, да се испита какви су услови за пловидбу Бојаном, па чак да се предузму и радови за регулацију њеног тока[1] и на крају да се успоставе пријатељски односи са обласним господарима и властелом из околине. Они су контролисали сувоземне прилазе скадарском крају, а Млечанима је било изнад свега стало до тога да сви путеви буду отворени и безбједни.

Већ с јесени послати су и први редовни функционери. Уочавајући изузетну привредну и војну важност Скадра, Сенат је управу над градом и читавом облашћу повјерио млетачком властелину, који је с титулом „кнез и капетан“ требало да остане у својој функцији двије године. Он је са собом водио два замјеника, једног нотара, пет слугу и једног трубача. Дриваст је добио „начелника“ (potestas, podestà), функционера знатно нижег ранга, с мањом пратњом и с двоструко мањом платом, такође на двије године. Међутим, како се првих година још нису могли сагледати сви послови нити предвидјети колику ће важност ти градови

Литература: G. Gelcich, *La Zedda*, 188—220; E. Scapolo, *Venezia e Albania*, L' Ateneo Veneto XXXI/1, 1908, 103—112, XXXI/2, 1908, 243—256; K. Jireček, *Scutari und sein Gebiet im Mittelalter*, *Illyrisch-Albanische Vorschungen I*, Munchen u. Leipzig 1916, 94—124 (исто у Гласнику Српског географског друштва III/3—4, 1914, 149—171); М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн 1957, 73—86.

[1] Д. Франетовић, *Историјски осврт на поплаве и уређење вода у Скадарској области*, Историјски записи XVII/3, 1960, 449; I. Božić, *Mlečani i reci Bojani*, Годишњак Поморског музеја у Котору XVIII, 1970, 33—53.

имати у непосредној будућности, њихове су надлежности привремено мијењане. Скадарски „кнез и капетан" незадовољан положајем и приходима одрицао се функције прије рока, а међу млетачком властелом ријетко је ко пристајао да му буде насљедник. Тек је у јулу 1398. год. млетачко Велико вијеће утврдило његову плату на 800 дуката.[2] У Дривасту је због малих прихода начелник привремено замијењен обичним кастеланом пучанином, кога је Сенат потчинио скадарском кнезу. Ово колебање зависило је добрим дијелом и од спољнополитичких односа и од развитка унутрашњих прилика на новостеченим посједима. А то су били чиниоци који се нису могли предвидјети.

Млечани су посјели Скадар и Дриваст управо у вријеме када је краљ Жигмунд приводио крају припреме за велики поход против Османлија. Очекујући од похода несумњив успјех, и Млечани су послали према ушћу Дунава галије да се хришћанској војсци нађу у помоћи и да не изостану у подјели плодова које је требало да донесе хришћанска побједа. Тим су, разумије се, кидали своје раније везе са отоманском Портом. У Млецима се такође сматрало да је настао повољан тренутак да се и у сјеверној Албанији заузме тврђава Шати, предвиђена текстом уговора с Ђурђем II Страцимировићем, и град Кроја, на који су полагана права још од времена када се одметнуо Марко Барбадиго. Господар Кроје Константин Балшић налазио се у Бајазидовој војсци са својим снагама, а градом је управљао његов кастелан Пробиштит. Може се претпоставити да је и Која Закарија, однедавна господар Дања и Шатија, такође кренуо да се као султанов вазал придружи турским снагама. С друге стране, Комнин Спата и његов зет Никита Топија, господар Скурије, у непосредној околини Драча, нудили су Млечанима 400 коњаника и 1.000 пјешака за обећање да ће им се у случају опасности од Турака дати склониште на млетачким посједима и годишња пензија. Зато је Сенат ријешио да се у Драч и Скадар пошаљу елитне најамничке снаге. До краја септембра 1396. год. су их сакупили и укрцали на бродове.

Све су то били борци од заната који су, за разлику од малобројних тврђавских посада, били јако покретљиви: ишли су у окршај гдје год им се нареди. Млечани су их с муком врбовали и послије подробних провјера, нагађања с њиховим кондотијерима и добијања заклетве вјерности узимали у службу. Основну јединицу такве војске чинило је „копље" или „ланција" (lancea), састављено од три коњаника: копљаника или главног борца (caporalis), јахача (equitator), који је најчешће био стријелац (arcerius, ballistarius) и осамнаестогодишњег момка (ragatius, ragazzo). Копљаник је био у пуном наоружању: оклопљен, са шљемом на глави и заштитном опремом на ногама и рукама, носио је копље, мач и остало помоћно оружје. За јахача је био обавезан „енглески" шљем од гвожђа, мач и, у највећем броју случајева, самостријел

[2] Мл. држ. архив, Leona, 98 v°.

или обичан лук са стријелама. Њих двојица чинили су с момком тројку, која се такође звала „коњаник на латински начин“ (eques ad latinam). Уз једног кондотијера обично је ишло десет ланција. Снаге које су у септембру кренуле из Млетака нису биле велике, јер је једва састављено седамдесет ланција. Командовао им је „провидур“ или „гувернадур“, млетачки властелин изузетно добро плаћен и с великом пратњом. Кондотијери и борци могли су очекивати од својих подвига поред плате подјелу плијена и робља. Млечанима су припадали освојени градови и тврђаве с правом да за заробљене одметнике или обласне господаре добију половину откупнине.

Међутим, наде су се изјаловиле. Прије но што су ланције стигле у Драч, у Млецима се већ знало о Жигмундовом поразу код Никопоља. Кроја и Шати остали су у рукама дотадашњих господара. Тек послије годину дана скадарски кнез се споразумио с Којом Закаријом да се за капетана Шатија постави Прогон Дукађин, који је био млетачки поданик и Којин зет у исти мах. Најамници, неуредно плаћени, брзо су почели да се растурају. Чак је и Ђурађ II Страцимировић предлагао млетачком кнезу у Скадру да их њему уступи. Сенат је ипак захтијевао да бар један дио најамника остане по тврђавама, јер је послије султанове побједе пријетила опасност од турских провала, пљачке и пустошења. Пред таквим нападима сељаци су привремено или трајно напуштали села, што је Млечане могло да лиши предвиђених прихода. Присуство турских одреда такође је реметило и прекидало послове млетачких трговаца. Када су учестали турски напади на млетачке посједе по Јегејскоме мору, а византијаки цар предузео кораке да се измири са султаном, покушали су и Млечани да обнове раније односе с Портом. Слали су Бајазиду I свог вицебајила из Цариграда и, уз остало, убјеђивали га да Скадар није „његово ловиште“, како је сам имао обичај да каже, јер су Млечани преузели град од његовог пуноправног господара. Интервенције су остајале без одзива, па се на крају, у другој половини 1397. год., морало издвојити нешто средстава, доста скромних, за оправку скадарске и дривастанске тврђаве. Требало је изградити цистерне и спасавати зграде за оружје и муницију од сигурног рушења. Тако су Млечани и ту, као у свим градовима гдје је било њихове власти и посада, почели да оправљају и дограђују старе и да дижу нове тврђаве. То су више вољели од борбе на отвореном пољу и зато су, гдје год их је било, оставили за собом стереотипне споменике војне архитектуре. Ни ситнији ни крупнији грађевински радови нису могли отклонити спољну опасност ни зауставити пораст унутрашњег незадовољства.

Због учешћа у походу 1396. год. Млечани нису успјели да обнове старе односе с Портом до краја Бајазидове владавине. Било је тренутака када њихови бродови нису имали могућности да стигну у Цариград зато што су се јаке турске поморске снаге налазиле у тјеснацу Галипоља. Снажење турске флоте и њено

крстарење морима која су Млечани сматрали подручјем своје превласти највише је и нагонило млетачку владу да преко посланика обнови преговоре с Бајазидом I. Трпјели су и млетачки посједи, како на Леванту тако и на Јадранскоме мору. У Зети и у сјеверној Албанији Млечани су били под сталним притиском султанових харачара и локалних команданата. Ту је све конце држао у рукама Шахин, онај исти који је до 1395. год. управљао Скадром, Дривастом и Светим Срђем. Локалне турске снаге нису, додуше, биле довољне за освајање млетачких утврђених градова. Али су зато развијале пропаганду, праћену пријетњама, по отвореној околини градова настојећи да ситну локалну властелу која је држала села подстакну против Млечана и привуку на своју страну. А затим су се залијетале све до градских зидина, палиле усјеве и пљачкале залихе хране по селима. Тако су градском становништву отежавале редовно снабдијевање намирницама, а Млечане лишавале предвиђених прихода од пољопривреде. Не види се из сачуваних извора када су почели такви турски напади на скадарску област. Чини се да их је било већ почетком 1398. год., када се и Ђурађ II Страцимировић рјешавао да потражи склониште у Дубровнику и када је, у борби против Турака, погинуо капетан Шатија Прогон Дукађин.[3] Спољна ситуација за Млечане није могла бити гора.

А унутрашње прилике као да им од почетка нису биле јасне. На подручју Скадра и Дриваста држали су још од времена Немањића а исто тако и под Балшићима знатан број села пронијари. Имали су обавезу да ратују за свога господара и, када су располагали већим пронијама, да поведу са собом одређени број пјешака и коњаника. Млечани нису знали ни колико има пронијара ни колику војну помоћ могу од њих да очекују. Многи пронијари живјели су у Скадру и Дривасту и не помишљајући „да служе на коњу и да испуњавају своје обавезе". А како се доцније утврдило, појединци су могли да поведу и по 40 коњаника и 100 пјешака. Када је већ било касно, скадарски кнез је утврдио да би пронијари око Скадра и Дриваста у сваком тренутку могли да му ставе на располагање од 150 до 200 коњаника. Ако се томе дода да су и поједина села којима су управљали обични главари („кметије", како су их у повељама наводили Дубровчани) била обавезна на војну службу, њихове су укупне снаге достизале, ако не и премашале, оних седамдесет ланција и нешто пјешака које су Млечани једва саставили 1396. год., када су се заносили да ће моћи заузети Кроју и Шати. Млечани пронијарима нису поклањали никакву пажњу, већ само настојали да преко њих извуку од сељака предвиђене обавезе. Зато су од почетка изазивали њихово незадовољство. Незаштићена села пронијара постајала су лак плијен сваке најезде, поготову што су се и млетачки најамници држали

[3] Ufficiali alle rason vecchie XXIV Notatorio 1,

тврђава и мирно чекали да их ту, неуредно плаћане и снабдјеване, смјештене врло нехигијенски, сатру епидемије.[4]

Посједајући скадарску околину, млетачки функционери су, према упутствима своје владе, настојали да задрже затечено стање и да се придржавају одредаба градских статута и устаљених обичаја. Они су једноставно преузели сва права и овлашћења којима је располагао дотадашњи господар Ђурађ II Страцимировић. Остао је на снази ранији систем намета и царина, само је њихов корисник постала сада млетачка „општина“. Сенат је одлучно одбијао сваки захтјев појединаца да им се врате права и посједи које им је у прошлости било ко од Балшића ускратио или одузео. Али су зато представници млетачке власти водили строги надзор да се сви приходи у потпуности и благовремено остваре, не дозвољавајући да им било шта промакне. Они су и послове самоуправних органа градске општине стално држали на оку и у њих се уплитали. Први скадарски кнез, одмах по доласку на дужност, сам је поставио „камерара“ (благајника) да убире приходе од царина које су и за вријеме ранијих господара припадале градској општини. Прегле́дао му је књиге сваких шест мјесеци и пазио да се та средства (неких 150 дуката годишње) троше за оправљање градских зидина и утврђења. Из истих средстава млетачки кнез у Скадру плаћао је и тумача, кога је узео у своју службу првих мјесеци 1399. год. да би се лакше споразумио с поданицима и контролисао како они испуњавају обавезе.

Па и читаво трговачко пословање у подручју Бојане и Дрима млетачки су функционери од почетка подвргли монополистичкој политици своје метрополе. А та је политика домаћим људима падала теже но повлашћен положај који су у трговинским пословима присвајали себи обласни господари у Зети и Албанији прије млетачког учвршћивања. За млетачким функционерима и трговцима стајала је најјача трговачка и поморска сила на Средоземноме мору. У годинама када није било пустошења скадарски крај је могао издвојити за извоз извјесне количине пшенице и проса, затим обиље сушене рибе (скадарске укљеве и јегуље), добру дрвену грађу и нешто сточарских производа. Млечани су захтијевали да се жито извози само у Млетке или у градове под млетачком влашћу, што је домаћим људима везивало руке, онемогућавало их да траже најбољег купца и, доцније, изазивало жучне протесте Дубровчана. Они ће се 1411. год. жалити угарском краљу Жигмунду: „У прошлости смо имали обичај да жито већим дијелом набављамо са обала између Валоне и Дубровника. У тамошње ријеке сада су ушли Млечани и затворили их, тако да отуда не можемо набавити ни један џак“. У Светом Срђу налазио се трг соли, којом су се снабдијевали сточарски крајеви у унутрашњости

---

[4] Г. Острогорски, *Пронија*, Београд 1951, 162—163; И. Божић, *Парасӣор у Скадарској обласӣи*, Зборник радова Византолошког института IV, Београд 1956, 18—19; Sen. Misti XLV, 2 v°.

и сами становници Зетског приморја. А тај се трг, као и онај у Љешу и „ad flumen Filliolati" (Арзен ?), налазио у рукама Млечана. Њихов је био и Драч, који је имао првенствено право да те тргове снабдијева сољу са својих солана. Тек када би се драчке залихе исцрпле, остатак је довожен с других млетачких посједа, на првоме мјесту с Крфа. Млечани су, дакле, имали пуну могућност да одређују и откупне и продајне цијене обезбјеђујући при том својој „општини" добре приходе. Како је читавој зетској околини со била неопходна, они су приморали становништво да своје производе знатним дијелом доноси на њихово тржиште, привредно су га за себе везали и уз то му наметали свој режим цијена. Када су три млетачка провидура кренула крајем априла 1396. год. да преузму Скадар, Дриваст и Свети Срђ, добили су у Млецима 400 дуката за набавку првих количина соли. Знало се да ће послије неколико мјесеци, по повратку, исту ту суму моћи лако да врате од зараде. Стоваришта соли налазила су се на територији Ђурђа II Страцимировића, на Бојани прекопута Светог Срђа. Млечани су намјеравали да их у септембру 1399. год. пребаце на једно острвце, јер је за вријеме ниског водостаја свако могао прегазити воду и опљачкати ранија стоваришта. На ове мјере нагнала је Млечане и опасност од учесталих турских залета и подозрење према поданицима Ђурђа II Страцимировића. Показало се да је то подозрење било оправдано.

„Господару Улциња", који је прије неколико година очекивао да ће му млетачко присуство на Бојани и на обалама Скадарског језера донијети заштиту и поуздан ослонац, већ је тешко падала млетачка монополистичка политика у привреди и њихова недовољна готовост да се супротставе Турцима. И он се врло брзо преобразио у озлојеђеног сусједа, а затим у притајеног противника, поготову када му је самом препуштено да сређује односе с Турцима. У почетку је покушао да и дубровачке трговце на својој територији оптерсти царинама које они раније нису плаћали, али је брзо попустио и отворио им своје луке за несметан извоз уља и проса. А у марту 1399. год., управо у вријеме када су Дубровчани сређивали своје односе са скопским санџакбегом Пашајитом и његовим подручним командантом Балабаном, који се налазио негдје у сјеверној Албанији, Ђурађ II је долазио у Дубровник ради необично важних преговора. Дубровчани му нису дозволили да присуствује сједницама вијећа, како је сам тражио, али су га отпратили с неуобичајено великим поклоном — у вриједности од сто дуката.

Исте те године одиграли су се најприје у Драчу, а затим у скадарској околини догађаји који су изненадили Млечане. Може се претпоставити да је у ове посљедње био умијешао прсте и Ђурађ II Страцимировић, кога су Млечани накнадно, када су се освијестили, засули многобројним оптужбама.

О данас непознатим догађајима који су се током августа 1399. год. одиграли у Драчу Дубровчани су извјештавали Мле-

тачку Републику и прикупљали податке преко гласника који је ишао Ђурђу II. Убрзо затим, у септембру, читава се област Скадра и Дриваста одметнула од млетачке власти, тако да се она одржала једино међу градским зидинама. Упркос свих мјера Млечани нису успјели да побуњено становништво врате у покорност током наредне двије године. Узастопне провале турских трупа, које су стизале све до градских бедема, уносиле су пуно растројство и онемогућавале Млечане затворене у градовима да са својим најамницима било шта предузму са изгледом на успјех. И у самом Скадру било је порушених и попаљених кућа. Ратна дружина братства Мали Тронси из истоименог села опљачкала је околна млетачка села. Људи Ђурђа II Страцимировића такође су стизали на побуњено млетачко подручје. Они су исто тако, у Скадру се тврдило, по његовом наређењу, опљачкали млетачка стоваришта соли код Светог Срђа, а Ђурађ је наводно ту со продавао из мјеста у мјесто. Подухват је био добро организован, јер су у њему поред људи из 27 Ђурђевих села учествовали и млетачки поданици из 24 села. Ђурђеви сељаци су однијели више, јер су се стоваришта налазила у близини њихових села, па су долазили у више наврата. На протестна упозорења млетачког кнеза из Скадра Ђурађ II није одговарао. Гласници који су стизали у Млетке убјеђивали су владу и сенаторе како он жели да поново загосподари својим бившим посједима. У Млецима је било јасно да су за вријеме турских провала опустошени усјеви и виногради, да локалне власти не располажу никаквим приходима и да оне сопственим снагама не могу измијенити створено стање.

У дугим дискусијама које су се током 1400. и 1401. год. водиле у Сенату назирале су се три могућности. Падали су приједлози да се Скадар и Дриваст врате Ђурђу II Страцимировићу и да се тако Републици скине брига с врата, јер „како је свима познато, за те земље имамо и имаћемо врло велике издатке, а малу и чак никакву корист". Међутим, ти приједлози нису добијали већу подршку ни онда када се упорно тврдило да би то највише волио и сам „господар Улциња". У јулу 1400. год. сенатска већина се сложила с могућношћу да локалне млетачке власти поведу преговоре са Шахином и да пристану чак на годишњи трибут од 2.000 дуката ако би он обећао да неће узнемиравати млетачке посједе и да ће отворити путеве трговцима и гарантовати безбједност њиховој роби. Ти преговори, ако су и поведени, нису ни до чега довели, јер Шахин на свом подручју није могао мијењати општи став Порте према Млечанима. Трећа могућност је била да се чека, да се угроженим градовима шаље војна и материјална помоћ и да се у датом тренутку врате изгубљене позиције. Било је и за то оправданих разлога, јер се већ с јесени знало да султан Бајазид I и господар средње Азије Тамерлан прикупљају велике снаге и припремају се за међусобни обрачун, знало се да је преко зиме Тамерлан стигао у Сирију, одакле су се млетачки трговци морали склонити у безбједнија мјеста. С правом се вјеровало

да ће од исхода сукоба између два велика источна владара зависити и прилике у сјеверној Албанији и у Зети. А то је био довољан разлог да се никаква одлука не доноси напречац, како се тренутним рјешењима не би омела много боља, која би ток догађаја могао донијети у будућности.

У октобру 1400. год. један скадарски фрањевац упознао је млетачку владу са жељом Које Закарије да се приклони Млечанима, јер је турску власт прихватио наводно из нужде, и да за сличан став придобије свог рођака Димитрија Јониму. Као господар Дања и Шатија, Која Закарија је држао већину прелаза којима су Турци провањивали у скадарску област. Предлагао је да се инсценира сукоб у коме би га Млечани побиједили и принудили да се подигне утврђење од палисада које би могло спријечити сваку мању турску провалу. Сам је као награду тражио млетачку провизију од 500 дуката годишње. Упркос привлачности понуде, Млечани су одложили коначну одлуку, поготову када се послије неколико дана сазнало да је и сам Која већ отишао султану. Преостајало је да се чека и да се рашчисте односи с Ђурђем II Страцимировићем.

Већа војна помоћ није из Млетака стигла ни годину дана послије побуне. Поред двадесет стријелаца, нешто новца и барута, што је у први мах послато у Скадар, Дриваст је поново добио начелника из редова млетачке властеле, а поморски капетан упловио би, пролазећи поред Бојане, до Светог Срђа да становништво упозори на присуство млетачких снага. А када је у марту 1400. год. у Млецима преовладало мишљење да би требало стално држати у скадарској тврђави 32, а у дривастанској 20 стријелаца, Сенат је препустио локалним властима да упражњена мјеста попуне домаћим снагама избјегавајући при том Арбанасе. Сви су извјештаји ипак говорили да се тако спорим слањем недовољне помоћи побуњена област не може вратити у покорност, да би за то било потребно више од сто ланција. А када је пред зиму једва изгласано да их се пошаље четрдесет, заједно са 50 стријелаца, из опрезности је с њима послат и обавјештајац да извиди којим би путем та драгоцјена војска требало да стигне до Скадра, да ли преко Светог Срђа или преко Бара територијом Ђурђа II Страцимировића. Размјештени у Скадру и Дривасту, најамници су већ с прољећа 1401. год. захтијевали да се распусте због неповољних услова под којима су живјели, као што су то редовно чинили и њихови претходници. У исто вријеме када је та елитна војска била на путу према Зетском приморју, Сенат је, на вапаје скадарског кнеза и представника скадарске општине, послао и 2.000 дуката којима би се покриле заостале плате најамницима и пружила могућност оданим поданицима да купе сјеме за сјетву. Требало је да ситни зајмови спријече исељавање становништва које се послије свих турских напада нашло у крајњој биједи.

Млечани су Ђурђа II Страцимировића сматрали за главног виновника свих турских напада и одговорним за пљачку својих

стоваришта соли, али нијесу хтјели да га гурну у редове својих отворених противника. Више им је одговарало да га баце на кољена и принуде на попуштање, утолико прије што се сам није отворено изјашњавао против Републике. У фебруару 1401. год. Сенат је наредио да му се обустави исплата годишње провизије, а скадарски кнез му је послао свог представника да из његових уста чује одговор на млетачке оптужбе. Ђурађ II је и тада и доцније, преко својих изасланика у Млецима, настојао да спере личну одговорност, извињавао се за поступке својих поданика и показивао готовост да, као млетачки племић и грађанин, остане лојалан према Републици. Млечани су од њега захтијевали да накнади штету па да се све преда забораву. И сами склони попуштању, вратили би му у том случају провизију, а његовим поданицима, Улцињанима и Баранима, дозволили да за подмирење сопствених потреба набављају непосредно са солана ограничену количину соли и да преко млетачког земљишта преносе жито које би купили у Албанији.

Преговори су се отегли до прољећа 1402. год., када је барски архиепископ као Ђурђев изасланик пристао да се од Ђурђеве провизије задржи 1.500 дуката за 3.000 цакова соли, колико су Млечани израчунали да су опљачкали његови сељаци. Тако је Ђурађ II средио своје односе с Републиком и поново стекао право на скадарску провизију. Млечани су постепено обнављали власт на одметнутом подручју, више стицајем самих околности него оружаном силом својих најамника, које је почетком љета 1401. покосила нека епидемија. У вријеме мирења с Ђурђем II у скадарској тврђави је било само пет стријелаца, а више их није било ни у Дривасту ни у Љешу. Турски напади су престали. Пажња је била усредсређена на исход великог двобоја у Анадолији. Млетачки трговци кретали су се несметано зетским и албанским путевима према Србији и земљама под турском влашћу. Провидур Љеша чак се осмјелио да на мору зароби Бајазидовог гласника који је посјетио Дубровник, Котор и Драч, гдје га је млетачки бајило лијепо примио и дао му „вјеру" да се може слободно кретати. Пустио га је тек када је то Сенат изричито затражио. У међувремену које је претходило великој ангорској бици, Млечани су, без ичије сметње, могли да рашчисте неколико старих рачуна.

Марко Барбадиго, млетачки одметник већ неколико година, помињан у вези с непознатим догађајима у Драчу из августа 1399. год., одазвао се старом позиву своје владе и у мају 1401. год. појавио пред млетачким тамницама затраживши да му се суди по правди. Пред сам крај године Сенат је с врло малом већином, од свега једног гласа, прихватио приједлог „општинских адвоката" (тијело које је штитило права Републике и вршило функцију јавног тужиоца пред млетачким вијећима) да се Барбадиго казни глобом од 100 либара и једногодишњим заточењем уз сталну забрану вршења било какве функције по млетачким градовима у Албанији. Његова спрега с Турцима, раније упорно подвлачена,

није се више помињала, казна је била релативно блага и он се доцније поново јавља у политичким мисијама и функцијама свога града.

Константин Балшић, који је Барбадигу преотео Кроју и жену, у међувремену је знатно проширио своје посједе. Потиснуо је Никиту Топију, који му је својим успјехом у окршају с Барбадигом олакшао да се докопа Кроје. Завладао је његовом облашћу око Драча, Скуријом, и држао под својим надзором сав млетачки сувоземни промет са унутрашњошћу Балканског полуострва. Млечани су према Јелени и Константину Балшићу били пуни подозрења. Па ипак су им, у августу 1401. год., дали отворено писмо да они и њихови људи могу без страха пролазити млетачком територијом и преносити робу под истим условима као и млетачки поданици. При том су драчком бајилу препоручили посебну будност како Константин и његови људи не би злоупотријебили отворено писмо да причињe неку неприлику млетачком Драчу. Константин Балшић и млетачки бајило у Драчу вребали су један другога и чекали погодан тренутак да остваре старе планове. У тој годинама завлаченој игри, увијек немирни Балшић неопрезно је пао у млетачку мрежу. Ток догађаја није познат. Зна се једино да је Константин Балшић остао на својим посједима док су други султанови вазали, као Која Закарија, Иван Кастриот и вјероватно Тануш Велики Дукађин, који је послије братове погибије заузео прво мјесто међу сродницима, кренули у Малу Азију да помогну у борби против Тамерлана. Остали су на својим мјестима и турски команданти Ферис и Балабан и у два маха провањивали до Драча. Драчки бајило је чак успио да их зароби и привремено спријечи њихове акције. Турке је вјероватно покретао сам Константин да би остварио своје планове. С плановима није успио а сâм је пао у млетачке руке. Прошао је много горе од турских команданата. У вријеме када су већ могле стићи до Драча вијести о Бајазидовом поразу код Ангоре, 28. јула 1402. год., нашао се пред млетачким судом у Драчу. Осуђен је на смрт и погубљен. Његова удовица Јелена и мајка кира Ксенија, која је наизмјенично живјела уз Константина у Кроји и уз Мркшу у Валони, молиле су у октобру 1402. год. млетачко Велико вијеће да им се ослободи имовина заплијењена у Кроји, што им је на приједлог „општинских адвоката" и одобрено као лицима која не сносе никакву кривицу за Константинове поступке. Кројом и Скуријом загосподарио је Никита Топија, и он, према млетачком схватању, „бесправно". Тек када је 1404. год. поново пристао да служи Републици, Млечани су му признали посјед Кроје под условом да диже заставу Св. Марка и да о празнику Св. Михаила шаље драчком бајилу два крагуја.[5]

---

[5] G. Gelcich, *La Zedda*, 189; K. Hopf, *Geschichte Griechenlands II*, Leipzig 1867—1868, 94; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик XI, 18.

Оскудни подаци о Константину Балшићу и његова загонетна смрт не дозвољавају да се у потпуности сагледа његова личност. Извјестан број млетачких хроника написаних у XV вијеку, бркајући хронологију с краја XIV вијека, као да у себи садрже млетачко предање које је хтјело да прикрије прави крај Константина Балшића. Он је наводно, као турски човјек, ратовао с турским и арбанаским четама у Влашкој против Влаха који су на себи имали црни крст и тамо је погинуо. Његовом смрћу користио се Ђурађ II Страцимировић, заузео Скадар и предао га Млечанима. Мада би се могло претпоставити да је у том предању дошло до спајања личности, јер је 1395. год. збиља погинуо на Ровинама његов истоимени ујак Константин Дејановић, кога један рукопис атонског манастира Св. Павла помиње као „великог и славног господина", млетачке хронике ипак мисле на Константина Балшића када за њега кажу да је био „краљ Албаније" и да је његова власт сезала све до Солуна. Нема, додуше, никаквог поузданог податка који би открио да је он, као турски човјек, имао неког осјетнијег утицаја на тако великом пространству, али текст тих хроника ипак дозвољава наслућивање да подручје његових акција није било ограничено на сјеверну Албанију, око Драча и Скадра, и да је он сам премашао оквире ситног обласног господара, чији поступци изазивају повремену узнемиреност у Млецима. Он је у сваком случају бацао у засенак најстаријег Балшића, Ђурђа II Страцимировића, који се опрезно и бојажљиво батргао међу моћним силама око себе, млетачким и турским, на малом простору око Бара и Улциња.[6]

Док се главнина турских снага налазила у Малој Азији, Млечани су постепено обнављали власт на изгубљеним посједима. У јуну 1402. год. упловило је пет галија у Бојану. Морнари и локална посада коначно су вратили у покорност читав скадарски крај. А када су стигле вијести о поразу Бајазида I, Млечани су с правом сматрали да се ситуација сасвим измијенила у њихову корист. Млетачки трговци још нису могли ићи у Србију, јер је у крајевима којима су водили путеви према унутрашњости владао општи метеж. Знало се да је Стефан Лазаревић жив и да ће на повратку у Србију стићи у Зетско приморје. У Млецима се очекивало да ће он успоставити ред, па је Сенат, на тражење Ђурђа II Страцимировића, радо пристао да га од Корона или Модона допрате или превезу до Улциња млетачки бродови. И Дубровчани су му послали у сусрет једну галију, вјерујући да ће навратити у њихов град, гдје су му припремали изузетно свечан дочек. Но, Стефан Лазаревић, сада с титулом деспота, коју је добио на пролазу

[6] C. Jireček, *Die Witwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus*, Byz. neugr. Jahrb. I, 1920, 3. Млетачке хронике: Cronica di Venezia (до 1442), Marciana, Ital. VII, cod. MMXXXIV, coll. 8834, 375 v°; Cronica di Venezia ... fino all' anno 1475, ibid., cod. LI, coll. 8528, 175 r°; Chronica Veneta attribuita a Marcantonio Erizzo, ibid., cod. LVI, coll. 8636, 265 v°; Cronica di Venezia di ser Zorzi Delfin, ibid., cod. DCCXCIV, coll. 8503, 265 v° (154 v°).

кроз Цариград од византијског цара, хитао је да се што прије врати у земљу, па је мимоишао Дубровник. Из Бара је преко Скадра и млетачких посједа прешао у Србију, путем који је водио у Жичу избјегавајући засједе Бранковића. Пратили су га војни одреди, које му је дао Ђурађ II Страцимировић.[7]

Према вијестима које је још раније патријархов посланик донио из Пећи у Улцињ, вјеровало се да су Која Закарија, Битри Јонима и сва арбанаска властела која је с њима кренула пали на бојишту. То је охрабрило Ђурђа II Страцимировића да се врати мисли о обнови власти на посједима својих предака. Међутим, Млечани му нису дозволили да пребаци трупе преко њиховог земљишта. Поручивали су му да желе мир са свим својим сусједима. Ако би подржали једнога против осталих, све би их изазвали против себе. Хтјели су у ствари да, послије расула отоманске силе, све њих окупе под своје окриље или да их узму у своју службу. Још прије ангорске битке, у мају 1402. год., Млечанима су пришла два сина Павла Дукађина, Павле и Тануш Мали, јер су остали без својих села, која им је опљачкао и попалио Пашајит. Како су најамници са Запада, ненавикнути на климу око Скадарског језера, умирали, а Арбанаси који су прихватали њихова мјеста били, за млетачка схватања, прилично неспремни, Сенат је дозволио кнезу и капетану Скадра да ове Дукађине узме у службу с по једним коњем, а с њима и десет њихових рођака, увјерен да ће примјер Дукађина подстаћи и друге да понуде своје услуге Млечанима. Послије годину дана пришао им је и Ђорђе Дукађин. Добио је у пронију два села на десној обали Дрима, Баладрини и Какаричи, са обавезом да у сваком тренутку стави на располагање млетачким властима 40 коњаника и 100 пјешака. О Танушу Великом, старјешини свих Дукађина, задуго није било помена. Или је остао уз Турке и послије Ангоре или се у локалне зетске сукобе није уплитао. Властелин Никола Килиоти, који је стајао на челу великог властелинског рода, добио је за одану службу Млечанима село Барбароси у скадарском крају и право на коришћење пространим њивама у селу Самариши, ранијем посједу Црнојевића. Када су се, супротно првим вијестима, вратили из Мале Азије Која Закарија и Димитрије Јонима, скадарски кнез им је, у октобру 1402. год., обећао млетачку наклоност и заштиту. У јуну 1403. год. Млечанима су се приклонили и господари Малог Пилота, три брата Душмана, обавезали се на вјерност и касније чак затражили да се у судским споровима могу обраћати скадарском кнезу. Тако су Млечани на разне начине везивали локалну властелу за своју политику и стварали око својих посједа извјестан појас безбједности.

На границама властелинстава истакнутих арбанаских господара налазиле су се сада земље Бранковића. Деспот Стефан Ла-

---

[7] Ил. Руварац, *Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре у Србију*, Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 83—84.

заревић је, по повратку у Србију, узалуд покушавао да их одатле потисне и при том заузимао непријатељски став према Бајазидовом сину Сулејману, који је преузимао власт у европском делу Отоманског Царства. Млечани су, напротив, одмах настојали да се приближе новом султану. Зато су, заједно с Ђеновљанима, родоским витерима, византијским царем и војводом Наксоса, отишли да се с њим састану у Галипољу и ту предвидјели мјере за одбрану од Тамерлана. А Сулејман им је обећао мир који су Млечани нарушили својим учешћем у Жигмундовом походу 1396. год. Према споразуму у Галипољу, требало је да Стефан Лазаревић и даље остане у вазалском односу према Порти.[8] Српски деспот, иако га је на пролазу кроз Скадар свечано дочекао и поздравио млетачки кнез, није могао имати према Републици изузетно благонаклон став када се приближио угарском краљу и добио од њега Београд и Мачву, поготову што су Млечани напуштали своје везе с Будимом. Сињорија је ипак покушавала да са српским деспотом успостави добре односе. Захтијевали су то млетачки трговци који су видјели да многобројни Дубровчани и поданици Ђурђа II Страцимировића одлазе преко млетачких посједа у Србију и добро зарађују, продајући тканине и извозећи стоку, восак и жито. Сенат се колебао шта да предузме да би им обезбиједио повољне услове за трговину и на крају ријешио, у јуну 1403. год., да мјесто правог поклисара пошаљу деспоту скадарског коместабила Антонија Склава из Тревиза и, уз честитке за срећан повратак, затражи повељу о слободи трговине и о поштовању старих царинских стопа. Гласник је убјеђивао деспота да ће споразум донијети објема странама знатну корист, али се по свему чини да деспот његове разлоге није прихватио. Из тог времена није сачувана никаква његова повеља Млечанима. А када су почетком 1405. год. стигле у Венецију вијести о „напредовању српског деспота", схваћене су као непосредна опасност и доведене у везу са „издајом", о којој се тада поново говорило у скадарском крају.

У првим годинама послије ангорске битке (1402) Млечанима се збиља могло чинити да се све развија у складу с њиховим жељама. Вјеровали су да ће своје посједе у Зети и сјеверној Албанији моћи за дуго без сметње уживати и убирати предвиђене приходе. У мају 1403. год. Сенат је јављао скадарском кнезу: „Сада смо у миру с Турцима и наша је област у добром стању, тако да се могу знатно смањити трошкови". Смањили су посаде и плате функционерима. Ослонили су се на пронијаре и послали им богате поклоне. Током 1403. год. извршили су први катастарски попис скадарског краја да би имали потпун увид у финансијска права Републике. Тај се крај сматрао толико мирним и безбједним кут-

[8] „lo fio de Lazaro lo teren so, che lo se dia briga, et debia dar lo tributo che lo dava per avanti a mio pare, et mandar la so zente al oste come lo jera usado". G. H. Thomas, *Dipl. Ven.-Lev.* II, Venezia 1899, 291.

ком, да се озбиљно помишљало на зидање утврђења при ушћу Бојане, гдје би се у случају опасности могле склонити млетачке галије с читавог подручја од Модона до Венеције. Ипак је било извјесних знакова који су познаваоцима балканских и турских нарави наговјештавали буру. Млечани их нису узимали у озбиљно разматрање и освијестили су се тек када је прави вихор затресао њихову брижљиво сређивану зграду.

ПРВИ СКАДАРСКИ РАТ

Послије измирења Ђурађ II Страцимировић није се више супротстављао Млечанима. Они су му, додуше са закашњењем због оскудице средстава, исплаћивали скадарску провизију и заузимали се код команданта напуљских галија да се не наноси штета његовим градовима, поданицима и бродовима. Ђурађ је желио да на миру оправи своје зграде и стону цркву Св. Катарине у Улцињу, па се углавном бринуо о набавци грађе из Дубровника. Православном манастиру Св. Арханђела под Улцињем потврдио је све старе посједе.[1] На крају се, већ болестан, сјетио и православне цркве Св. Николе Врањинског, поклонивши јој половину свог посједа Рак дуж оног дијела „Зетског пута“, који је долином Цијевне водио према Пећи.[2] Везан за постељу, говорио је о великој љубави „срца моего ка васем светим цркавам“, препоручивао се за „рају житеља“ и „живот вјечни... по моем ошаствију“. Није му помогла ни њега дубровачког љекара, кога је крајем марта 1403. год. довео улцињски епископ: умро је већ у првој половини априла. А пред смрт, као да му је било свеједно ко ће га наслиједити, наводио је у врањинској повељи према уобичајеној формули да би то могао бити „син мој, или сродник, или иноплеменик, како год изволи Бог садржати пријестол нашега господства“.

Литература: К. Јиречек, *Историја Срба I²*, 337—341; G. Gelcich, *La Zedda*, 222—287; Ч. Мијатовић, *Јелена Балшић*, Отаџбина IX, 178—181; М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн 1957, 73—86.

[1] Ђурађ II Страцимировић се бринуо о православном манастиру Св. Арханђела под Улцињем. Заједно са улцињском општином потврдио му је, не зна се када, све његове посједе. Помињу се у улцињским уговорима с Млечанима из 1405 (потврда 1406) и 1421. год. *Listine V*, 84—85; Predelli, *I libri commemoriali IV*, Venezia 1896, no 131, c. 49—50. Види Вас. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Ср. Карловци 1920, 149.

[2] Ниќ. Дучић, *Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу*, Гласник СУД XXVII, 191; исти, *Књижевни радови* I, 156; И. Јастребов, *Попис хрисовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини*, Гласник СУД XLVII, 1879, 226—227. Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњевековне Зете*, Титоград 1959, 91; исти, *Властелинство св. Николе Врањинског*, Историјски записи XVI/3—4, 1959, 37—44. Тешко је тврдити да је ту ријеч о селу Раки (данас Врака), сјеверно од Скадра. Тај је крај био под Млечанима, а село се звало Свети Врачи (Sancto Aurantio) и било насељено Арбанасима. Рак из повеље није ни био село, већ посјед, око кога се помињу житељи са српским именима. Село у скадарском крају никако се не може приближити Цијевни, која се у повељи изричито помиње.

Ђурђа II Страцимировића је наслиједио његов једини син Балша III, тада већ младић од 17 година, по оцјени Дубровчана, „у добром узрасту" за преузимање власти. Дубровачки посланици, изјављујући саучешће Ђурђевој удовици, подвлачили су да младог Балшу воле сви поданици и сродници. Ти непознати чланови куће Балшића, ако су по старјешинству и могли истаћи своја права на скромну баштину предака, нису то учинили, бојећи се вјероватно неизвјесне сутрашњице и српског деспота који је стајао за Балшом III и његовом мајком Јеленом. Она сама била је жена изузетне обдарености, укуса и чврстине, по много чему слична свом брату деспоту Стефану. Као главни савјетник сину, више година је учествовала с њим у борби за обнову старе моћи Балшића. Балша III је, послије њеног одласка из Зете, остао вјеран мисли коју му је мајка дубоко у срце усадила, да се Зета, кад год је то могућно и потребно, мора ослонити на земљу деспота. Он је сматрао Зету нераздвојним дијелом некадашњег српског царства. И Јелени и Балши III била је туђа ситна политика Ђурђа II Страцимировића, његово споразумијевање с Млечанима и уступање стратегијски важног и плодног скадарског краја да би се с муком извлачила обећана провизија од 1.000 дуката. Они нису хтјели да живе као млетачки пензионери. За такав став Јелена и Балша III нису се могли надати чврстој подршци градског живља у Бару и Улцињу. Оно је било католичко и, ма колико пословењено, још многим нитима везано за своје романско поријекло. Ситни трговци, занатлије и кућевласници, земљорадници или бродари, Барани и Улцињани су жељели да на миру обављају своје послове. У вријеме оштрих судара у зетском, арбанаском и рашком залеђу, ослонац на моћну поморску Републику обећавао им је нешто безбједнији живот у ситном грађанском свијету, затрованом једино преганањем између патриција и пучана. Посљедњи Балшићи могли су очекивати помоћ од ратничке властеле у Зети, од пронијара у самој скадарској области и стихијског негодовања српских и арбанаских сељака због фискалне политике млетачких господара.

Пред крај живота Ђурђа II Страцимировића и током прве двије године Балшине владавине политичке промјене на Балканском полуострву нагониле су и Балшиће и приморске општине да заузму свој став. Повлачење Ладислава Напуљског из Далмације омогућило је Жигмунду, ослобођеном опозиције у непосредној околини, да предузме мјере за обнову својих права. И он и Ладислав су настојали да на своју страну привуку Млечане. Ови су, међутим, заузимали „неутралан" став чекајући да се у погодном тренутку споразумију са слабијим и нађу начин да поново загосподаре далматинским градовима и острвима. Уз Жигмунда је чврсто стајао деспот Стефан Лазаревић, а у Приморју се одлучно залагала за његова права дубровачка општина. Ладислав је главни ослонац имао у босанском краљу Остоји и његовим најистакнутијим великашима. Још прије но што је Ладислав Напуљски напустио Задар, дошло је средином љета 1403. год. до рата између Дубров-

ника и Босне. Оштрина сукоба је, додуше, по Ладислављевом одласку попустила и дозволила Дубровчанима да развију ширу активност у корист краља Жигмунда. Балшићи су се само посредно умијешали у сукоб.

Хрвоје Вукчић, кога је краљ Ладислав поставио за херцега и прије одласка именовао за свог намјесника у Угарској, Хрватској, Далмацији и Босни, жалио се средином 1404. год. млетачком Сенату да Балшићи наносе штете Котору, који је, као босански град, повјерен његовој бризи. Млечани нису жељели да миј ешањем у старе сукобе између Балшића и Которана покваре сопствене рачуне. Дубровчани су послије тога, упркос већ деценијама поремећеним трговинским односима с најближим сусједима, понудили которској општини савез под условом да се одвоји од Босанаца, веже за Балшиће и њима обавеже на годишњи трибут од 1.000 дуката, до тада исплаћиван Сандаљу Хранићу. Тај дубровачки покушај, касније неколико пута понављан, да се Котор веже за табор краља Жигмунда, није међу властелом наишао на одзив. Которски изасланик нудио је 19. новембра 1404. год. град Млечанима. Изговарајући се тренутним тешкоћама, Сенат га је одбио и уједно поручио Которанима да не одустану од своје намјере. Млечани су и у Зети жељели да се сачува мир. Балшићима се ипак чинило да ће многе локалне сукобе моћи да ријеше у своју корист и вратити изгубљене позиције, рачунајући на помоћ Жигмундових савезника, српског деспота и Дубровчана. Њихове су се наде, међутим, показале као сувише нестварне.

Јелена Балшић, још за Ђурђева живота, није била расположена према Млечанима ни према мјерама којима су они штитили своју трговину. У вријеме Ђурђеве болести није ништа предузимала против својих поданика који су кријумчарили преко Бојане. Идући тамо да сакупе љетину са својих посједа, они су кришом куповали пшеницу од млетачких поданика и пребацивали је у Улцињ, гдје је неки дубровачки трговац за двије године био закупио извоз жита. Осим тога, чамцима су с територије која није била под млетачком влашћу довозили со и продавали је по нижим цијенама сељацима скадарског краја. Сенат је узалуд слао упозорење већ преминулом зетском господару да се мора држати склопљеног споразума и отпремио у Бојану бригантин да надзире непокорне становнике рјечних острваца. Дубровчани су добро знали став госпође Лене према Млечанима. Зато њихови поклисари, када су јој изјављивали саучешће, нису смјели да се упусте ни у какав разговор о млетачкој политици да тим не би Сињорију изазвали против себе. А сами су кришом слали своје синдике као приватне трговце да набављају жито од Никите Топије, избјегавајући млетачке забране и царине.

Јелена Балшић била је огорчена и због других поступака млетачких функционера у Скадру и околини. Православне цркве дуж Бојане уживале су још од времена Немањића право да наплаћују превоз преко ријеке, а црква Св. Петра у Скадру располагала

је рибњаком на Скадарском језеру. Над православним манастирима и црквама у скадарском крају имао је јурисдикцију зетски митрополит, кога је постављао пећки патријарх. Млетачки кнез у Скадру одузео је црквама њихове „бенефиције" и није дозвољавао зетском митрополиту да се користи старим правима и приходима с посједа на млетачкој територији.

Долазило је уз то и до запљене жита које би Јеленин властелин купио на млетачкој територији. Спорови су се гомилали и пријетили правим сукобом, поготову када је при покушају њиховог отклањања скадарски кнез поручио Јелени: „Госпођо, госпођо, пази шта чиниш, јер ништа не можеш сакрити под својим прстом".

Млетачки Сенат је, пред одлучношћу Јелениних захтјева, заузимао помирљив став. Наредио је да се испитају права православних цркава, да се врати заплијењено жито и да се повећају количине соли које би Јелена могла да набави с млетачких солана за потребе својих поданика. Међутим, сукоби нису били отклоњени. Међу самим становништвом на млетачким посједима расло је незадовољство. Локалне власти одузимале су појединцима винограде и њиве, а затим их уступале лицима која су им се заклињала на вјерност и обећавала подршку. Кнез је таквим људима уступао под повољним условима посједе и права који су припадали самој млетачкој „општини", оштећујући тако и њене дохотке. Зато су у новембру 1404. год., на прве вијести о успјесима деспота Стефана Лазаревића (потискивање Бранковића а затим измирење с њима)[3], Млечани схватили озбиљност опасности ако би он пружио помоћ Јелени и Балши III. Одмах су предузели мјере да се оправе утврђења, послали су војна појачања и изабрали два синдика да на лицу мјеста испитају рад свих млетачких службеника од времена када је Република узела власт у Скадру и Дривасту. Све је било касно. Синдици нису успјели ни да крену из Млетака, јер је општи устанак захватио читав скадарски крај већ првих дана 1405. год. Млечанима је остала само скадарска тврђава, у коју се повукао кнез и капетан Фантин Марчело.

Према млетачким хроникама, сам Балша III је подстакао млетачке поданике на устанак и одмах похватао Млечане који су у Светом Срђу товарили жито. Његове су снаге збиља одмах посјеле побуњене градове и њихову околину. У Љеш нису продрле, јер су сељаци одбили да прихвате Балшине одреде и пред њима се склонили у тврђаву да је заједнички бране. Устанак и брзе акције Балше III значили су почетак вишегодишњег рата између Бал-

---

[3] Деспот Стефан није тада провалио у Зету, како сматра Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, Ср. Карловци 1902, 6. На другоме месту, *Die Biographie Stephan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als geschichtsquelle*, Archiv für slav. Phil. XVIII, 434, Ст. Станојевић претпоставља да је деспот стајао за Балшом III када је овај кренуо у рат на Млечане, јер је наводно у новембру 1404. год. боравио у Зети. Млечани, међутим, тада говоре само „de prosperitate despoti Sclavonie", а не о његовом боравку у Зети.

шића и Млечана. Како су се догађаји добрим дијелом одвијали око Скадра, тај дуготрајни сукоб обично се назива скадарским ратом.

По свему се чини да су Јелена и Балша III кренули против Млечана без велике припреме, у нади да ће им међународна ситуација омогућити успјех. У први мах затражили су помоћ од Дубровчана, али су им се они извинили, и у јануару и у марту 1405. год., наводећи да су пријатељи не само Балшића него и „господе бнетачке". Залажући се за Жигмундова права, ипак су пазили да ничим не повриједе Млечане, поготову што су се и сами у унутрашњем угарском сукобу држали по страни. Зетски господари су, несумњиво, очекивали помоћ српског деспота и надали се да ће нови Жигмундов поход на Босну одвратити Сандаљеву пажњу од зетских заплета. Међутим, у Србији су убрзо избили унутрашњи сукоби. Послије смрти кнегиње Милице, Вук Лазаревић се ослонио на Сулејмана и поставио захтјев да му се преда власт у Србији или да му се препусти бар половина њене територије. Потиснут према сјеверу, деспот Стефан је узалуд очекивао брзу и ефикасну помоћ краља Жигмунда.

Млечани су, заузети ратом против господара Падове, чекали да их неко други ослободи противника прије но што би сами предузели одлучније мјере. Послали су у Љеш два провидура са задатком да покрену против Балше III околне господаре. Били су готови да се ослоне и на Сандаља Хранића, да му обећају годишњу провизију од 1.000 дуката и једнократну помоћ од 3.000 дуката за опрему војске ако им својим снагама врати изгубљене посједе. Страховали су једино да он сам не искористи тренутак за освајање крајева око којих се још раније сукобљавао с Балшићима и наредили својим командантима да његовим одредима никако не дозволе улазак у млетачке тврђаве. Неочекивано и за саме Млечане, догађаји су добили такав обрт, да су изазвали и извјесно неспокојство у Босни.

Капетан Јадранскога мора Марин Каравело, који се са својим галијама налазио код Сасена да би обезбиједио млетачке бродове који су ишли у Тарент по жито, кренуо је на позив из Млетака у јуну 1405. год. да дотури храну и стријелце скадарској тврђави и да поведе разговоре са зетским господарима. Имао је такође задатак да, у случају неуспјеха, опустоши у повратку Улцињ, Бар и Будву. Он је, међутим, средином јуна успио да покрене Балшине противнике и да својом посадом обнови млетачку власт у Скадру и околини. Уз њега су се нашли скадарски фрањевци и Која Закарија. Јелена и Балша III побјегли су у тврђаву Дриваста. Тада је Марин Каравело, без изузетног притиска, обећавајући становништву зетских приморских градова да ће их ослободити свих работа током наредне три године и да ће вратити посједе свима онима којима их је ранији господар био одузео, придобио општинска вијећа у Улцињу, Бару и Будви да признају власт Републике. Петар Шестан омогућио му је да заузме и брда изнад

Бара. Млечани су у августу 1405. год. вратили и Дриваст. До Млетака су чак допрле вијести да Јелена и Балша III више и не мисле о отпору, већ да ће се преселити у Скадар или у Венецију да тамо живе.[4] Те су вијести биле измишљене.

Млетачки Сенат је у први мах сматрао посједање зетских приморских градова привременом мјером притиска на Балшиће. Био је готов да им врати њихова мјеста ако и они напусте преостале дијелове побуњеног млетачког земљишта. Балшићи су били непопустљиви, јер су сматрали да је млетачки успјех пролазан. Њихове присталице пружале су Млечанима отпор на сваком кораку у Улцињу, Бару и Будви, па су локалне млетачке власти захтијевале да им се пошаље бар 300 коњаника и 200 пјешака да би се Балша сасвим потиснуо и онемогућио. Најамници нису стизали, јер се у Млецима тражило јевтиније рјешење. Скадарски кнез је објавио да ће лице које преда Јелену и Балшу III живе добити годишњу провизију од 500 дуката. Како резултата није било, уцјена је крајем године подигнута на 2.000 дуката.

Нико још у Босни није сматрао млетачку власт у Зетском приморју сталном. Поклисари босанског краља и Хрвоја Вукчића Хрватинића који су упозоравали Млечане да се уздрже од посједања Котора молили су Сенат да се приликом напуштања Улциња, Бара и Будве не заборави војвода Сандаљ. Млечани такво рјешење нису ни једног тренутка узимали у обзир, јер су жељели споразум с Балшићима. А када до њега није дошло, изабрали су у септембру 1405. год. свог првог кнеза и капетана за Улцињ и по једног начелника за Бар и Будву. Послије тога Сенат више није имао намјеру да напушта заузета приморска мјеста. Страховање од Жигмундовог приговора је отпадало, јер је Република сматрала да се приближава тренутак за кидање веза и напуштање обавеза наметнутих мировним уговором из Торина.

Балша III, сузбијен и уцјењен од Млечана, угрожен од Сандаља, обратио се Турцима и постао Сулејманов вазал. Пристао је на харач који је давао и његов отац. Тада су многобројне турске и српске чете, оне које је могао да покрене Вук Лазаревић, притекле Балши III у помоћ. Већ с ране јесени залијетале су се до Дриваста, Скадра и Улциња, одводећи, у повратку, робље и стоку. У Млецима се више није могло чекати, па је послато према Скадру сто ланција. Један од провидура, Еустахије Коко, постављен је за команданта свих млетачких снага. Да би се Дриваст ослободио унутрашње опасности, очишћен је и од побуњеника који су се касније покајали. Није више било изгледа да ће се

---

[4] *Listine* V, 82, 84, 103; Predelli, III, no 28, 317; M. Sanudo, Muratori RISS XXII, 823; G. Gelcich, *La Zedda*, 237. До Млетака су тада продрле вијести да ће Јелена и Балша, принуђени да напусте Дриваст, отићи у Скадар или се преселити у Млетке да тамо живе. Ant. Morosini, Cronaca Veneta, dal principio della citta al 1433, Библ. у Бечу, Coll. Foscarini, Cod. CCXXXIV, No 6586, 179.

сукоб окончати без нежељених трошкова. Његов исход није се могао сагледати.

Као прво, Сенат је настојао да среди односе с Турцима. Пораз Бајазида I код Ангоре само је тренутно дозволио Млечанима да учврсте своје пољуљане положаје на Леванту и на Балканском полуострву. Да би обезбиједили интересе својих трговаца, они су најприје настојали да заузму галипољску луку, одакле су трговци из Ђенове и Анконе обављали послове са султаном. Ту су доживјели неуспјех као и у нешто доцнијем покушају да се учврсте на Тенедосу, који је чувао улаз у Дарданеле.[5] Остајало им је једино да бар добију султанову сагласност за стање створено у Зети и у сјеверној Албанији. До краја јануара 1406. год. припремала су се посланства султану Сулејману, Пашајиту и синовима Вука Бранковића. Требало је да сер Франћеско Ђустинијан у априлу или мају 1406. год. објасни султану да су Млечани посјели Балшине градове у знак одмазде што је почетком 1405. год. заузео млетачку територију. Мада Млечани за скадарску околину нису до тада исплаћивали Порти никакав харач, сада су били готови да се обавежу и на 2.000 дуката годишње, под условом да им Порта гарантује мирно уживање и ранијих и новостечених посједа. Међутим, Франћеско Ђустинијан није ништа постигао као ни поклисари који су ишли послије њега све до 1409. год. Султан је плијенио млетачку робу, а његови команданти залијетали су се повремено у Зету и пустошили млетачке посједе. Порта је и иначе увијек сматрала успјешним средством за даље ширење — непријатељства обласних господара у граничним предјелима отоманског подручја. Млечанима је, према томе, остајало да сами срећују своје рачуне с Балшићима. И тако је пуних седам година протекло у чаркама и неплодном преговарању.

Обје стране бориле су се за присталице међу великом и малом локалном властелом. А она се опредјељивала према томе шта је ко нудио и ко је у датом тренутку имао веће изгледе на успјех. Када су почетком 1405. год. Балшине снаге преплавиле млетачко земљиште, многи „вјерни поданици" Републике постали су „одметници". Балши су пришли најистакнутији међу њима Радич Хумој, Ника Богоје, Петар Конте, Никола Лумбардини, Андрија Склаво и Никола Сигеци. А када су Млечани вратили Скадар и један дио његове околине, привукли су себи нове људе дијелећи им посједе и проније одметника нимало се не колебајући да поново прихвате и покајнике. Посебно су истицали значај четворице арбанаске властеле, чија имена и не помињу, затим браћу Петра и Стефана Спана, који су за заслуге добили села око Скадра,

[5] Fr. Babinger, *Le vicende veneziane nella lotta contro i Turchi durante il secolo XV*, La civiltà Veneziana del Quatrocento, Venezia 1957, 54—55; Cam. Manfroni, *La battaglia di Gallipoli e la politica veneto-turca* (1381—1420), Ateneo Veneto XXV, Venezia 1902, Vol. II/1—2, пос. отисак, стр. 21—28, 65; R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia I*, Milano — Messina 1944, 336—337, 354—355. 357.

а 1409. год. и тврђаву Петра, када су је млетачке снаге отеле одметнутом Радичу Хумоју. Сам Радич, некада први на списку скадарске властеле и пронијара, приклонио се одмах послије губитка тврђаве побједнику, добио нове проније и као млетачки коњаник погинуо већ сљедеће године.

Марин Каравело привукао је у јуну 1405. год. на млетачку страну и неколико старјешина ратничких дружина из Забојане и околине Улциња и Бара. Током рата Млечани су настојали да их задрже изузетним повластицама и поклонима. Ту су били главари Попрата (Прапратна, између Улциња и Бара), Алекса и Петар са десеторицом наоружаних рођака. Када им је Балша III опустошио домове, добили су 1407. год. у Млецима новчану помоћ и заставе Св. Марка да око њих окупе своје људство. Каравелу је пришао и старјешина Памалиота Дукалет чим му је млетачки командант потврдио породичне посједе и додао два нова села. У нади да ће Дукалет окупити своје ратнике за рат против Балше III, скадарски кнез му је 1407. год. додао и једно велико скадарско село, а млетачки Колеђ мјесечну провизију од 25 дуката. Из Млетака је добијао оружје, одјећу и новац да би заблистао међу својима и могао издашно да их чашћава.

Млечани су обновили и раније споразуме с Којом Закаријом и Димитријом Јонимом, слали им провизије и заставе уз обећање да ће их склонити ако их Турци надвладају. Пристали су чак да поставе Јониму за команданта свих локалних снага, којима је сам додао својих 200 коњаника и 400 пјешака, додуше уз пуну опрезност млетачких власти; млетачки функционери нису смјели да га приме ни у коју тврђаву ако би дошао с пратњом већом од шест лица. Млечани су се чак заносили мишљу да загосподаре и Горњом Зетом, да посједну брда изнад Будве и Бара и да сасвим дотуку противника. Покушавали су зато током 1406. и 1407. год. да одвоје од Балше III браћу Ђурашевиће. Покушаји су били безуспјешни не зато што је вјерност Ђурашевића била несаломљива, него зато што су им мало нудили — село Божане код Подгорице и војводску титулу старијем брату Ђурђу, у ствари посједе и звања који им, по млетачкој оцјени, не би доносили више од 300 дуката годишњих прихода. А Ђурашевићи су тражили старе посједе Црнојевића — Будву са соланама.

Придобијајући домаће људе, Млечани су на њих стављали и сав терет рата. Сами су рушили уставе и јазове на Бојани како би, у случају потребе, галије могле да уплове све до Скадарског језера, гдје су од почетка рата чувале стражу мање фусте. Њима је касније додат и један бригантин, увијек недовољно опремљен, па није могао да много нашкоди Балши III, поготову када се овај појавио на језеру са својом флотом. Тада су морале да се шаљу и галије. Војна појачања која су стизала у Скадар, Улцињ и Бар била су врло мала. Али су зато биле велике приче о броју најамника који тек што нису стигли из Млетака и о успјешном току преговора на Порти. Па и од тих малобројних најамника, за чије се плате

нигдје нису налазила средства, понеки би побјегао Балши III и као познавалац италијанског начина ратовања наносио доскорашњим господарима грдне штете. Сам Балша III није имао милости према противницима, нарочито онима који су се од њега недавно одметнули. Кад би их заробио, сјекао им је руке, ноге, језике и носеве, па тако унакажене остављао на бојишту као грозну опомену осталима. А онда су ти богаљи одлазили у Млетке и мјесецима се вукли пред вратима Сињорије и разних вијећа, чекајући да им се за „вјерност“ изгласа нека биједна пензија.

Операције су се сводиле на повремене и изненадне нападе које је предузимао Балша III и њима мијењао границу према Млечанима, тако да се ни у једном тренутку није тачно знало коме шта припада. До једног од већих напада дошло је у јуну 1406. год., када су Млечани, понесени лаким успјесима, одбили приједлоге тројице изасланика српског деспота да се Јелени и Балши врате њихови посједи и понудили им своју милост ако напусте Зету и преселе се било у Млетке било у неки други млетачки град ван зетског подручја. Тада је Балша III са 2.000 коњаника, што Срба што Турака, продро у крај између Улциња и Бара и ту се улогорио. Његови коњаници залијетали су се у околна села и пустошили домове сељака који су обећали вјерност Млечанима. Против Балше кренуо је из Скадра одред од сто „латинских“ коњаника са четама Арбанаса. У бици је погинуо млетачки командант Кеко из Тревиза са дванаесторицом пратилаца, погинуо је и турски војвода са своја два друга, а исто тако и шездесеторица Балшине властеле. На обје стране било је врло много рањеника. Послије битке Балша је кренуо на Бар, а затим се повукао у брда, убијајући уз пут млетачке присталице. Штедио је усјеве и винограде. Но, ако је тачан млетачки извјештај, нико му се није придружио, што је за њега самог представљало неочекивано разочарање. И он је сам тада изабрао, да би окончао рат, преговоре с Млечанима. У њима је од почетка стекао рђаво искуство, па им је доцније и сам прилазио као тактичкој игри.

Балшини посланици захтијевали су децембра 1406. год. у Млецима Будву и Дриваст, затим села под Улцињом и редовну исплату скадарске провизије. Балша III је вјеровао да би добијањем тих мјеста стекао повољнији стратегијски положај за даље акције. Сенат је његове приједлоге одлучно одбијао, мада сам никако није успијевао да формулише своје услове. Када није добио већину ни за приједлог да један од посланика крене Балши по нова упутства, Млечани су их све отпремили у Тревизо и задржали у тврђави као заточенике. Нови напади које је предузео Балша III уз помоћ Турака приморали су их, у марту 1407. год., да једног посланика врате Балши, а остале понуде у замјену за два заробљена млетачка властелина.

Када непосредни преговори нису успјели, Балша III је покушао да се с Млечанима споразуме преко својих најближих рођака, чији је углед могао да им пружи јемство за озбиљност

понуда. Били су то Стефан Лазаревић, Мара Бранковић и Никита Топија, овај посљедњи као будући Балшин таст.[6] Женидбу је Балша прославио првих дана августа 1407. год. у присуству дубровачких изасланика који су дошли с богатим поклонима и предали их, из опрезности, у своје лично име. Још прије свадбе састали су се опуномоћеници Балшиних јемаца са два млетачка трговца из Бара негдје поред ријеке Жељезнице, у јуну 1407. год. Били су то велики Балшин властелин Рајко Монета, који је био ожењен праунуком краља Вукашина Јеленом и имао четири велика села и пространа земљишта, затим војвода Никола Зауловић и, на крају, Никитин властелин Курсак. Они су се ту споразумјели да Млечани, послије размјене заробљеника, врате Балши III Будву. Питање Забојане остало је отворено, с тим да се ријеши када Балша оде у Млетке да се лично обавеже на поштовање уговора. Млечани су овим уговором пристали на прве уступке. Понудили су Будву у увјерењу да ће тим само повећати Балшине неприлике, јер су на тај мали град полагали право и Ђурашевићи и Сандаљ Хранић.[7] Балша се није сложио с таквим споразумом. Поучен рђавим искуством својих посланика, није ни помишљао да сам иде у Млетке, већ је препустио даље преговоре својим јемцима. Њихови посланици објашњавали су током октобра 1407. год. у Млецима да се не може очекивати трајан споразум ако се Јелени и Балши не обезбиједе приходи за пристојан живот. Ни они нису ништа постигли. Сенат се колебао да ли да понуди још нека улцињска села или не да би на крају вратио посланике кућама са упозорењем да немају потребна пуномоћја за окончање преговора. Исте разлоге навели су у децембру 1407. год. и босанским посланицима, не заборављајући да Сандаљу понуде Будву и слободне руке у Горњој Зети ако до краја маја 1408. год. протјера Балшу и преда Млечанима Доњу Зету са обећањем да ће је бранити од сваког доцнијег напада.

Било протјеривањем Балше III било склапањем повољног мира, Млечани су жељели да учине крај неизвјесној и доста тешкој ситуацији у Зети. Годишњи издаци за зетске градове износили су 14.000 дуката упркос неуредног плаћања најамника. Ратно стање није дозвољавало да се редовно убиру приходи нити да се досљедно спроводи млетачка привредна политика. У подручју Бојане увелико се кријумчарило. Мјесто из Драча, со се довозила из Валоне и кришом продавала по млетачким посједима. А жито се, упркос свим забранама, извозило у Дубровник и у друга мјеста која нису била под млетачком влашћу. Зато су фебруара 1408.

---

[6] Име прве Балшине жене (Мара) наводи K. Hopf, *Gesch. Griechenlands II*, 97.

[7] Годину дана раније тражили су посланици напуљског краља Ладислава и великог војводе Хрвоја Вукчића да се сва мјеста у Зетском приморју, изузев Улциња, предају војводи Сандаљу „који је господар у албанским странама". А када су их Млечани одбили, захтијевали су да му се преда бар Будва, зато што је и раније била под његовом влашћу. И крајем 1407. год. босански краљ и Хрвоје Вукчић тражили су поново да се Сандаљу предају Бар и Будва.

год. послата у Зету два провидура, Роберт Морозини и Ђакомо де Рива, да све узму у своје руке и да на лицу мјеста утврде за какво би се рјешење требало опредијелити. Водили су са собом и три Балшина посланика да их размијене за заробљене млетачке племиће.

Провидури су за кратко вријеме упознали прилике и утврдили да се не може рачунати са одметањем Ђурашевића нити да се може склопити мир с Балшом на основу ранијих млетачких приједлога. Савјетовали су споразум са Сандаљем Хранићем и протјеривање Балше. Сенат је о њиховим извјештајима дуго расправљао 17. и 18. маја 1408. год. Није желио Сандаљеве услуге, јер је он за њих тражио Будву и Бар. А тим рат не би био завршен, јер би се Балша повукао у Горњу Зету и одатле уз помоћ Турака наставио с нападима. Многи су сматрали да је боље вратити Бар Балши ако тим може да се постигне мир. Ту су највећу сметњу чинили сами Барани, у првом реду они који су предали град Млечанима, у страху да не искусе одмазду свог ранијег господара. Зато се у Сенату помишљало да се Балши мјесто Бара понуди већа годишња провизија — 2.000 дуката – или, пак, једна четвртина свих прихода које би Млечани остварили од десетка на свим зетским и албанским посједима. У сваком случају, Млечани су се опредијелили за нове преговоре са зетским господарима, а ови су их такође врло радо прихватили.

Јелена и Балша III очигледно нису ни знали за млетачку намјеру да за мир жртвују и Бар. Како их је рат сасвим исцрпљивао, чинило им се да би најбоље рјешење могли наћи у преговорима с драчким бајилом Пјетром Аримондом. Зато су 6. маја 1408. год. овластили у свом двору у Бериславићима (сјеверно од Скадарског језера) Никиту Топију да се с њим споразумије.[8] Удвостручили су број јемаца, додајући им Ивана Кастриота, Мркшу Жарковића и господара Берата Тодора Канору. Никита Топија састао се с драчким бајилом 6. јуна 1408. год. код цркве Св. Лауренција у близини Драча. Преговорима су присуствовали драчки и скадарски епископ, по један млетачки најамник из оба та града и Никитин властелин Курсак. И ту је постигнут нови споразум, који је одмах потврдио један од млетачких провидура, Ђакомо де Рива. Према споразуму, Балшићи су препуштали Млечанима Бар и Улцињ, а Млечани се обавезивали да им врате Будву с Луштицом, соланама, Паштровићима све до граница Ратачке опатије. Но, граница је била тако повучена да је питање Забојане и овог пута остало отворено. Балша се налазио на прилазима Бару. У селу Целестрина имао је своју тврђаву. А држао је и десну обалу Бојане. Како су се Млечани обавезали да ће исплаћивати сваке године Балшићима 1.500 дуката и обећавали своју благонаклоност,

[8] Данас постоје Бериславци у близини Плавнице, која се улива у Скадарско језеро. Тешко је знати да ли се ту налазило средњовјековно село или га треба везати за катун Бери код Подгорице. Г. Шкриванић у *Именику*, с. 41, наводи само катун Бери.

вјеровало се да ће Балша III отићи лично у Млетке и да ће тамо постићи коначни споразум. Из Млетака му је одмах послата пропусница и 300 дуката зајма на рачун провизије. Сенат је наредио провидурима да распусте све војне снаге како би се избјегли непотребни трошкови. Споразум постигнут у близини Драча у Млецима се уопште оцјењивао као врло повољан, јер су се управо у јулу 1408. год. припремали преговори с напуљским краљем Ладиславом о куповини Далмације. Нови млетачки посланик требало је да јави и султану Сулејману да је с Балшом III склопљен „добар мир“. Тај мир требало је да отклони посљедњу препреку за сређивање односа с Портом.

Међутим, много је лакше било потписати споразум него приступити његовом извршењу. Предвиђени рок од 15 дана је прошао, а Млечани нису вратили Балши Будву нити је он сам напустио села између Бара и Улциња. У атмосфери међусобног неповјерења ниједна страна није се усуђивала да учини први корак, већ је предају обећаних посједа условљавала претходним повлачењем противника. Балша је још у октобру помишљао да крене у Млетке. Провидури су му усмено обећавали да ће му Млечани уступити и Бар. Но, он је имао разлога да се не поузда у обећања, па је одустао од пута. Узалуд су га очекивали у Дубровнику и предвиђали, из опрезности, да га смјесте у једну кућу изван града. Балша је једино, да би показао добру вољу за мир, на захтјев млетачких провидура, пристао 9. новембра 1408. год. да у Годињу (село јужно од Вирпазара) изда исправу којом је свим својим поданицима објавио да се мора поштовати склопљени мир. Млечанима је тај акт био потребан да га покажу султану, јер на самом споразуму није било Балшиног потписа.

Балша III је споразум схватио као обавезу обеју страна да се уздржавају од даљих непријатељстава када се већ његове одредбе нису у предвиђеном року извршиле. Његове праве услове изнијели су пред Сињорију посланици, који су стигли у Млетке заједно с двојицом провидура, чији је даљи боравак у Зети Сенат сада сматрао непотребним. Ти су посланици у јануару 1409. год. молили за свога господара „правичну милост“, то јест враћање свих оних мјеста која је посједовао Балшин отац Ђурађ II Страцимировић. Када су провидури објаснили да је Балша III у два маха пристао на мир, па га онда погазио, Сенат је узео у разматрање неколико различитих могућности. Није се могло предвидјети која ће од њих успјети да се оствари, али је коначни циљ сваке био да се зетски господар изигра.

Прва је могућност била да се Балша примамљивим обећањима доведе у Млетке: без обзира на слово уговора, требало је да вјерује да ће му Млечани у изливима своје бескрајне благонаклоности уступити и Бар. Други могући потез је био да скадарски кнез Бенедикт Контарини позове Балшине посланике да заједно крену деспоту Стефану, Мари Бранковић и осталим Балшиним јемцима и да се договоре о поштовању споразума склопљеног

код Драча. У том случају, млетачки преговарач није смио ни да помисли о уступању Бара. Једини задатак му је био да се Балша на неки начин задржи од пустошења млетачких посједа у Зети. Трећа могућност је тражена у преговорима са скопским намјесником Пашајитом. Требало му је обећати до 1.000 дуката годишње провизије ако се заложи код султана за склапање мира између Републике и Порте и ако обезбиједи Млечанима мирно уживање зетских посједа. Посљедње рјешење Сенат је видио у приједлозима неке анонимне личности. О њима се расправљало у пуној тајности током фебруара 1409. год. Та је личност наговјештавала мјере које би нагнале Балшу III да се приклони Млечанима ако не жели да доживи своју пуну пропаст. Све су то били разни путеви да се постигне мир и онемогући Балша. И сви су приједлози о њима у Сенату добили већину.

Појавио се, у марту 1409. год., и приједлог которске општине, али се он у том тренутку није уклапао у циљеве млетачке политике. Како Балша III у фебруару исте године није добио од Дубровчана тражени зајам, већ само велики комад „црљена челуна" на поклон, вјероватно је притиснуо Которане, који су му и иначе плаћали годишњи трибут, а сада страховали да им се, када добије Будву и Луштицу, поново не појави у градском дистрикту. Которски посланик нудио је Млечанима савезништво у рату против Балше и захтијевао да се Луштица са соланама, обећана Балши, врати градској општини, да се Котор ослободи обавезе да плаћа Балши трибут, да се укине трг вина и соли у Будви и да Млечани обећају одбрану града с морске стране у случају Балшиног напада. Млечани су и раније, у новембру 1404. и у августу 1405. год., отклањали понуде Которана да их Република прими под своју врховну власт. Изговарајући се ратом против Падове и другим тешкоћама, они су у ствари страховали да не озлоједе Сандаља Хранића, који је у име босанског краља иступао као врховни господар Котора. И ту се нису преварили, јер су, упркос тајности сенатских сједница када се расправљало о питању Котора, упозорени од босанског краља и Хрвоја Вукчића да Котор припада босанској држави и да се у његове послове они не би смјели мијешати. Како 1409. год. није било ријечи о признавању врховне млетачке власти већ само о рату против Балше III, млетачка вијећа су одлагала доношење било какве одлуке док се не сазна какав ће исход имати разни покушаји да се у Зети постигне мир.

У Скадар је као помоћник кнезу стигао из Млетака истакнути нотар Зуан де Бонизио. Он је ишао Пашајиту и добио од њега обећање да ће за 500 дуката које би му Млечани исплаћивали сваке године спријечити Балшу III да напада млетачку територију. Деспоту Стефану нико није ни ишао, јер су биле на видику борбе између Сулејмана и његовог брата Мусе, који је кренуо да потчини својој власти и европске дијелове Отоманског Царства. У турске династичке борбе уплели су се и Лазаревићи и Бранковићи, па нису имали ни времена ни могућности да воде бригу о Зети.

Зуан де Бонизио склопио је са самим Балшом III привремено примирје, које је Сињорији дозволило да размисли о новим мјерама. Према извјештајима из Зете, Сенат се могао ријешити једино на слање нових појачања, сто коњаника и сто пјешака, и на озбиљно упозорење управницима појединих градова да се покоравају скадарском кнезу, да поштују мир који он склопи и да кидају везе с Балшом када овај обнови непријатељства против скадарског кнеза. Јер, Балша је успијевао да, приликом притиска на скадарску територију, остане са осталима у добрим односима и остави их у убјеђењу да сами боље од скадарског кнеза остварују интенције млетачке политике. С друге стране, Јелена Балшић се ријешила да сама оде у Млетке и настави преговоре, видећи да од својих непосредних заштитника не може више очекивати помоћ.

Јелена Балшић била је већ крајем маја 1409. год. у Дубровнику и ту се задржала готово два мјесеца, јер су је домаћини упозоравали на опасност од напуљских галија које су се налазиле у Јадранскоме мору. А за то вријеме Млечани су обавили два важна посла. Њихов изасланик склопио је у јуну мир са Сулејманом и, на основу прошлогодишњег уговора о миру с Балшом III и Балшиног наређења да се тај мир мора поштовати, добио признање свих посједа које су Млечани држали у Зети уз напомену да се о Забојани мора накнадно постићи споразум. Он је уједно обећао султану да ће млетачки посједи у Зети и сјеверној Албанији давати 1.000 дуката годишњег харача да би их Турци оставили на миру.[9] У јулу 1409. год. је Ладислав Напуљски продао Млечанима своја права на Далмацију за 100.000 дуката. Та је права, додуше, требало остварити силом, у борби против Жигмундових присталица и градских вијећа која се нису мирила с потчињавањем млетачкој власти, али је стицање права на Далмацију значило за Републику велики успјех, поготову послије пуцања њених чврстих позиција на Леванту. Нова ситуација довела је Млечане у изузетно повољан положај приликом преговора с Јеленом Балшић, која је стигла у Млетке крајем јула.

Млечани су вјеровали да ће преговоре с Јеленом Балшић брзо завршити. Одмах су утврдили да је „врло сиромашна", јер је због дужег задржавања на путу све потрошила, па су јој одредили по три дуката дневно да би издржавала себе и пратњу. Она је изјављивала да је за рат сама крива, и Сенат јој је лако обећао опроштај „ако њена дела буду у складу с речима и обећањима". Међутим, преговори су се отегли до октобра. Млечани нису жељели да је пусте из Венеције док не постигну било какав споразум, јер је Порта пристала на мир, убијеђена да су се Млечани изми-

---

[9] Сам текст овог уговора није се сачувао, па није ни унијет у серију млетачких уговора Commemoriali. Он је још постојао у Млецима у јуну 1411. год., када је састављено упутство за Јакова Тревизана, који је ишао на Порту да обнови уговор с новим господарем европске Турске, Мусом. Ту се каже да му се даје препис уговора како би га могао показати на Порти. Senato Misti XLIX, 27 v°.

рили с Балшом III. А Јелена Балшић је одбацивала млетачке приједлоге. Нудили су јој Будву и 2.000 дуката провизије, а затим додавали брда изнад Бара у правцу Улциња и Крајину уз Скадарско језеро, док је она упорно захтијевала и Забојану, одбацујући сва њихова тврђења да без Забојане не би могли да прикупе новац потребан за издржавање најамника и исплату харача. На крају су, 24. октобра 1409. год., у Сенату смислили да свака страна задржи оно што је имала прије Јелениног одласка у Млетке и да се потпише мир на годину дана. Јелена Балшић је пристала и 29. октобра 1409. год. издала повељу да за то вријеме неће кршити мир с Млечанима нити дизати или оправљати утврђења. И када су се обје стране заклеле на јеванђељу, Јелена Балшић је напустила Млетке. Није се журила ни у повратку: на Корчули је била тек 10. децембра, затим су је три дубровачке лађе пребациле с пратњом у Дубровник, који је напустила 14. децембра с богатим поклонима у вриједности од 100 дуката. Да је знала на какво ће стање наићи у Зети, вјероватно не би са онолико етичке одговорности пред истином говорила о својој кривици за рат.

Још док су се водили преговори у Млецима, у Зету је стигао султанов посланик Пјетро Лонго с Пашајитовим гласником и објавио да је између Млечана и Порте склопљен мир. Тада је скадарски кнез послао око 1.400 коњаника и пјешака у Забојану и они су објавили да Балшине присталице могу слободно ићи свом господару а млетачке остати код својих кућа. Становници села у Забојани са својим главарима тада су се махом опредијелили за Млечане, не желећи да напуштају домове. Многе старјешине стигле су у Скадар и изразиле жељу да се ту настане и дају таоце. Млетачки нотар је јављао: „Држећи Забојану, Млечани ће на миру сачувати сва мјеста у Албанији и Балша ће бити принуђен да чини све што будемо хтјели“. Млетачка вијећа одушевљено су прихватила овај изненадни обрт. Сенат је 12. новембра 1409. год. поручио скадарском кнезу да задржи Забојану без обзира на повеље које му покаже Јелена Балшић по повратку у Зету. А послије четири дана, да би се очистила савест због кршења заклетве, упознао је скадарског кнеза са споразумом постигнутим у Млецима и замолио га да предложи Балшићима, мјесто једногодишњег мира, трајну обуставу непријатељстава, али на основу првобитног млетачког приједлога, што значи уз уступање Будве и годишњу провизију од 1.500 дуката. Ако Балшићи одбију ту понуду, Млечани ће се сматрати ослобођени заклетве коју су дали Јелени Балшић у Млецима. Вјештим маневрисањем изиграли су и султана Сулејмана и Балшиће, а Пашајиту су запушили уста дукатима, пославши му већ у септембру први дио обећане провизије.

Док су се водили бесплодни разговори о склапању мира и смишљале смицалице којима би се изиграо противник, обје стране су се уздржавале од непријатељстава. Држале су посједнуте територије и настојале да из њих извуку бар нешто прихода. Они Балши нису покривали ни најосновније издатке, и зато је он,

преговарајући с Млечанима, увијек био у неповољном положају. Млечани су од почетка настојали да ванредним наметима покрију бар један дио издатака у Зети. Наредили су у мају 1406. год. да се наплаћује један грош царине на сваки тангариј (трећина млетачког стара) извезеног жита или варива, али су царину већ у октобру морали укинути, када су утврдили да не доноси никакву корист. Провидури су 1408. год. предложили да се наплаћује нова царина на једном прелазу преко Бојане, гдје се раније доста неконтролисано кријумчарило. Појединачно су испитивали разлоге због којих су многа лица прогнана с млетачке територије и многима дозвољавали повратак. Тако се обнављало разријеђено становништво и повећавао број домаћинстава од којих су се могли наплаћивати намети. Повећали су и транзитну царину за тканине на 18 гроша по комаду. Међутим, та је мјера имала непредвиђене посљедице, јер су Дубровчани од маја 1408. год. до јула 1409. год. престали да носе сукно у Србију преко Скадра, а дубровачки трговци у Млецима дигли су праву узбуну, тако да је само Велико вијеће морало 27. јуна 1409. год. да снижава царинску стопу са 18 на 12 гроша[10], уосталом без већег дејства, јер су 1410. год. избили још тежи сукоби. Млетачки кнез у Скадру, опет ради повећања прихода, почео је 1409. год. да кује своје грошеве потискујући из оптицаја ранију монету (грошеве Балшића). У Љешу и Скадру млетачки су функционери сваке године мијењали мјере и тегове, што је на крају изазвало оштре протесте Ивана Кастриота.

Није ни с продајом соли све ишло како треба, јер су се општим неприликама користили и млетачки службеници и млетачки савезници. У фебруару 1409. год. скадарски кнез је утврдио да каравани све ријеђе стижу у Скадар. Млетачки управник у Љешу продавао је со по нижој цијени. Монополска цијена соли морала се снизити и у Скадру према оној у Љешу. Четири мјесеца касније захтијевао је млетачки савезник Димитрије Јонима да му се дозволи продаја соли у Шуфадаји, што је опет ишло на штету Љеша.

Како су скадарски приходи били у расулу, од августа 1409. год. биран је нови функционер, скадарски камерар (благајник). — да у двогодишњем периоду уредно води књиге прихода и расхода. Он је извјесно вријеме водио и рачуне Дриваста. А новац је чувао у каси која се отварала са два кључа, од којих је један био у рукама самог скадарског кнеза. Требало је предузети и посебне мјере да се прибере сума за исплату харача и Пашајитове провизије. У рано прољеће 1410. год. скадарски кнез се састао са осталим млетачким функционерима и са пронијарима да би се договорили о новом намету од једног дуката по огњишту, који су још раније, ради исплате харача, убирали и Ђурађ II Страцимировић и Балша III. Велико је питање да ли су стигли да тај нови намет поберу од поданика.

---

[10] Мл. држ. архив, Grazie XX, 34 v°.

Када су Млечани погазили уговор склопљен у октобру 1409. год. с Јеленом Балшић, Балши III није више ништа везивало руке. Првих мјесеци 1410. год., још у току зиме, ударио је са својим снагама на млетачке посједе. На Скадарском језеру појавила се његова флота, пред којом су се млетачке фусте морале повући. Скадарски кнез узео је неколико барки из Дубровника и затражио од владе једну галеоту са 30 или 40 весала, јер мали бригантин којим је располагао није био ни од какве користи. Жалио се Пашајиту да је Балша прекршио мир, захтијевао накнаду штете и његову интервенцију. Вапаји су били прилично узалудни, јер су нови сукоби међу Бајазидовим синовима потресали источни дио Балканског полуострва. Преко Влашке и Бугарске кренуо је против Сулејмана његов брат Муса. Борба је захватила подручје све до Цариграда и још више је продубила јаз међу српским кнежевима. Деспот Стефан је пришао Муси, док су његов брат Вук и Бранковићи очекивали да уз помоћ Сулејмана приграбе власт у Србији. Сукоби су имали и извјесног одјека у Зети. Која Закарија, који је као турски човјек учинио Млечанима 1405. год. извјесне услуге, сада је предлагао да се сасвим одвоји од Турака и стави под млетачку заштиту. Нудио је десетак од жита и 500 ратника, што коњаника што пјешака. Говорио је и о спремности својих зетова Ђурашевића да приђу Млечанима, ако ови прихвате њихове старе услове. Млечани су га одбили не желећи да кваре једва постигнут мир са Сулејманом.[11] То је било почетком марта 1410. год.

У априлу 1410. год. одиграли су се догађаји који се у Млецима нису могли предвидјети. У Забојани су се Памалиоти побунили против нових господара. Млечани су похватали вође, међу њима и добро плаћеног Дукалета, који је стајао на челу свим Памалиотима. Скадарски кнез их је због одметништва осудио на смрт, а њихова имања заплијенио. Млетачке присталице избјегле су из Забојане у градове и више се нису усуђивале да се врате у своја села. Сенат је наредио капетану Јадранског мора да довезе до Скадарског језера већ раније тражену галеоту и да заједно с млетачким управницима нађе начин да се побуњеници примире помиловањем.

У општем превирању Ђурашевићи су се нашли, по свему изгледа, на млетачкој страни, па их је убрзо снашла „изненадна невоља". Љеш је пао у заробљеништво, а Ђурађ изгубио породичну територију. У Млецима су почетком маја 1410. год. кружили гласови да је Сулејман изгубио битку, па је Сенат објашњавао Којi Закарији да не смије напуштати Турке како би и самим Млечанима могао бити од користи као посредник код новог султана и његових команданата када стигну на млетачке границе

[11] Ђурађ Ђурашевић био је зет Које Закарије. Према једном документу би изгледало да је у истом сродству био и његов брат Љеш. Како је Којина жена била Боша, сестра Тануша Великог Дукађина, Ђурашевићи су били у сродству и са Дукађинима.

у Албанији и у Зети. Ђурашевићима у први мах нису хтјели ништа да обећају осим својих молитава Богу за Љешево ослобођење. Ђурђу су дозволили да се с породицом, пратњом и имовином склони у ратачку тврђаву, одакле би сваког тренутка могао нешто предузети за враћање старе баштине. Понудили су му и половину прихода које је прије одметања имао Дукалет. А онда су писали својим управницима да помогну Ђурђу кад покуша да врати изгубљену територију и уништи своје и млетачке непријатеље. Очигледно се мислило на Балшиће, који су, упркос свим тешкоћама, низали нове успјехе.

Средином љета 1410. год. планула је нова побуна у скадарској околини. На челу устаника стајали су пронијари које је, према тврђењу скадарског кнеза Бенедикта Контаринија, неко уплашио да ће их Млечани лишити пронија. Послије побуне појавио се са својим одредима Балша III, опсјео Скадар и нанио велике штете његовој околини. Нови скадарски кнез Донат Аримондо није ни успио да се пробије до града. Чекао је да му прокрчи пут капетан Јадранског мора или неки од његових супракомита када млетачком или шибенском галијом уплови Бојаном у Скадарско језеро. У Млецима нико није хтио да се прихвати дужности начелника у Дривасту, па је Сенат то звање препустио Задранину кога би изабрале локалне млетачке власти.

Иако су се Млечани постепено учвршћивали у далматинским градовима, изгледи да ће у Зети сачувати стечене положаје постајали су све мањи. Повлачење Ладислава Напуљског нагонило је босанског краља и обласне господаре да се приближе Жигмунду. Сандаљ Хранић је већ крајем љета 1411. год. био на његовој страни. Самим тим успоставио је најбоље односе са српским деспотом Стефаном. Те су се везе посебно учврстиле када је Сандаљ, у децембру 1411. год., напустио прву жену, Хрвојеву синовицу Катарину, и склопио нови брак с деспотовом сестром — Јеленом Балшић. Ранији најопаснији противник Балше III постао је сада његов очух и заштитник. Задовољни јачањем Жигмундовог блока, Дубровчани су им свима о свадби послали богате поклоне.

Сам ток династичких борби у Турској учврстио је положај деспота Стефана и Сандаља Хранића. Деспотовог брата Вука Лазаревића убили су Мусини људи прије но што је његов посланик стигао у Млетке, да уз остало, понуди посредовање у сукобу с Балшићима. Убили су и Лазара Бранковића, брата потоњег деспота Ђурђа, а овај се на крају, у октобру 1412. год., измирио с деспотом Стефаном. Стефан Лазаревић је најприје подржавао Мусу. Сулејман, напуштен од свих присталица, убијен је у фебруару 1411. год. Убрзо су и Мусу почели да напуштају ранији савезници и да се приближавају трећем Бајазидовом сину — Мехмеду. Међу њима је био и српски деспот. И док се Муса непоштедно борио против брата у бугарским планинама и повремено провањивао у Србију, Мехмед је око себе окупио не само деспота Стефана већ и Ђурђа Бранковића, скопског намјесника Пашајита

и санџакбега „земље Константинове". Били су готови да га подрже и Сандаљ Хранић и краљ Жигмунд. А овај је, још у септембру 1411. год., кренуо са својим трупама према Фурланској, у рат против Млечана, покушавајући да спасава своја права на Далмацију. Ранији угарски савезници из кјоћанског рата, Ђеновљани, захтијевали су од Млечана да се поштује торински мир из 1381. год. Република се обраћала папској курији и свим оним дворовима гдје је вјеровала да ће наћи посредника за склапање мира са Угарском. Чак је неко у Сенату предложио 14. јануара 1413. год. да се понуди султану (вјероватно Муси) савез против Угарске, али се већина сенатора за такво рјешење није опредијелила.

Прегруписавање снага на Балканском полуострву утицало је на млетачку политику у Зетском приморју. Према предлозима Которана Сенат је сада заузимао друкчији став и уједно показивао склоност да попусти захтјевима Балшића.

Которски посланик Марин Друшко понудио је у фебруару 1410. год. Млечанима да узму Котор под своју власт. Сенат се у начелу сагласио, први пут послије ранијег одбијања. Заплашени од Балшића, Которани су у мају сами одустали од свог предлога и тражили да се разговори наставе с јесени, када се обере љетина. Молили су само млетачку помоћ ако одреди Балшића притисну градско подручје. Понуду о предаји града поновили су у јануару 1411. год. и изнијели већ формулисане услове. Млечани их нису у цјелини прихватили, па се током априла расправљало о њиховим измјенама, које су се углавном односиле на подјелу судске и финансијске надлежности између самоуправних градских тијела и млетачког кнеза. Захтјев Которана да се врате Луштица и Богдашић није долазио у питање. Сенат им је обећавао пуну подршку у настојању да се ослободе трибута од 1.000 дуката који су сваке године плаћали Балши III за уживање винограда и земљишта око града и указивао на могућност да се тај новац понуди некоме другом ко би им гарантовао безбједност и радио на уништењу зетског господара. Нико није помињао Сандаљева права на Котор док се у Млецима нису појавили његови посланици. А они су тражили да се Которани обавежу на годишњи трибут Сандаљу ако желе да се он одрекне права „која посредно и непосредно има у Котору". Док су которски посланици чекали у Млецима да добију сагласност своје општине са измијењеним условима предаје града, Сенат им је предложио да се сами споразумију са Сандаљевим људима „како би наша влада остварила своју намјеру и без икакве мрље остала у пријатељству са обје стране, а при том сама не би имала никаквог издатка". Они се, природно, нису могли споразумјети, па су которски посланици напустили Млетке. Сандаљеви опуномоћеници сада су тражили од Млечана да они плате њиховом господару за права која има на Котор.

Млечани нису хтјели ни да плаћају ни да изазивају Сандаља, поготову што су им стизале вијести да он располаже с неких

7.000 Турака. Извињавали су се што су уопште и узели у разматрање которске приједлоге у којима се Сандаљева права нису ни помињала. Али су упозоравали Сандаља да Которани не могу издржати стање у коме се налазе, па се лако може догодити да се предају и некоме другом, што ни њему самоме не би било по вољи. Повлачећи се из преговора, нудили су Сандаљу и Которанима посредовање у отклањању међусобних спорова. Сандаљ га је прихватио, а Которани одбили с напоменом да „которска општина нема никакав спор с господином Сандаљем". О предаји града ни сами нису више хтјели да разговарају, јер су измијењени услови за општину били неприхватљиви. Још се чинила могућном и друкчија политичка оријентација — према угарском краљу.

Оваквим обртом били су задовољни Дубровчани, који су са зебњом пратили млетачко учвршћивање у далматинским градовима. Кружиле су вијести да ће Млечани, чим скрше отпор Шибеника, кренути и на Дубровник. Млечани су их разувјеравали, али нису штедјели њихове трговце који су се, због сукоба у Србији, 1410. и 1411. год. склањали са имовином преко Зете у Дубровник, крећући се, ради безбједности, у пратњи Балшиних људи. Млетачки управници плијенили су им робу, одузимали сребро и бацали у тамнице Балшине поданике из њихове пратње. Интервенцијама код млетачке владе заплијењена роба већим дијелом је и враћана, али су искрсавали нови сукоби, поготову када су дубровачки трговци почели да напуштају Млетке са имовином домаћих људи.

Општа узнемиреност и несигурност на балканском подручју ослободила је руке и пријатељима Дубровчана да од њихових уплашених трговаца узму што могу. Сандаљ је 1411. год. наплаћивао у Оногошту нову царину — „десето" од кожа. Ратничке дружине Бјелопавлићи, Озриници, Мазнице и Малоншићи напале су у љето исте године групу дубровачких трговаца који су долазили из Србије и отеле им сребро, оружје и коње; чак су с њих самих скинули одјећу и обућу. Два властелина кренула су одмах Јелени и Балши да траже накнаду штете и поштовање недавно датих обећања. Штета је била велика, па су имали овлашћење да се послуже и митом и при том потроше до хиљаду дуката. Јелена им је све вратила и дала пратњу до Бара.[12]

Таква је била општа клима у зетским крајевима. Једни су трговали и кријумчарили, други дизали буне и пљачкали трговце, а трећи гледали како ће у преговорима преварити противника.

Млетачки посланик Ђакомо Тревизан објашњавао је с јесени 1411. год. султану Муси, кога је нашао у логору под опсједнутом Селимвријом, да његовом претходнику није исплаћен харач за безбиједност зетских и албанских мјеста зато што „у поменутим мјестима никада није ни било мира". Али, како је

---

[12] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I-1, Београд — Сремски Карловци 1929, бр. 392, с. 386—387. ДАД, Reform. XXXIII, 297'; Lett. di Lev. VII, 14 — 14'; 15; Lam. de foris II, 106; Div. not. XIII, 175.

желио да добије потврду турско-млетачког мира из 1409. год., исплатио му је суму за 1411. год. Није много вјеровао у Мусину заштиту, али је сматрао корисним да његову повељу има у рукама.

Млечани су током 1411. год. упорно нудили Балшићима нове преговоре. Почео их је у рано прољеће капетан Јадранског мора и наставио у љето када је пратио Тревизана на Исток. Сада су пристајали да им препусте и Забојану, јер су видјели да је не могу задржати. Повећавали су провизију и позивали Балшине посланике у Млетке. Балша је пристајао, па онда повећавао захтјеве, одуговлачио преговоре и на крају склапао краткотрајна примирја. Када је истекло примирје уговорено до краја новембра 1411. год., у Млецима је настала извјесна нервоза што од Балше не стижу ни писма ни посланства. Рат на свим странама изискивао је не само велике износе новца него и знатне количине жита и материјала, на првоме мјесту дрвене грађе и гвожђа. У Млецима се оцјењивало почетком јануара 1412. год. да је то „врло неповољна околност" што примирје није продужено, јер се у вријеме обуставе непријатељства могло несметано извести из Зете доста жита.

Ђурађ и Љеш Ђурашевићи средили су у међувремену односе с Балшом, вратили се на своје посједе и стекли још већу моћ и утицај но што су имали раније. Млечани су и њима и Ивану Кастриоту узалуд нудили годишње провизије — до 1.000 дуката за сву тројицу. Послије Јеленине удаје за Сандаља Хранића ситуација се из основа измијенила. Балша III није више молио Млечане за милост већ им постављао своје услове и нападима уништавао посљедње снаге. За склапање мира сада се залагао сам Сандаљ, чије приједлоге у Млецима нико није смио да одбаци. Иако је пристајао уз Жигмунда и с прољећа 1412. год. присуствовао с босанским велможама и деспотом Стефаном Лазаревићем свечаном скупу на његовом двору, Млечани су настојали да сачувају његову благонаклоност како не би отежали своје напоре за посједање Далмације.

Сандаљеви посланици обећавали су у априлу 1412. год. да ће Балша поштовати мир и правдали његове досадашње поступке младалачком лакомисленошћу. Све је то потврђивао и Балшин посланик, али је од Млечана захтијевао да врате његовом господару сва мјеста која је он држао у тренутку смрти Ђурђа II Страцимировића. Понуде које је у исто вријеме чинио валонски господар Мркша Жарковић да ће обезбиједити скадарском крају мир, ако треба и уз помоћ Турака, нису обећавале рјешење. Сенат је пристао да се упусти у преговоре са опуномоћеним посланицима Балше III и Сандаља Хранића, јер су вијести из Зете сваког мјесеца биле све неповољније.

Оправљање градова изискивало је велика средства. Посаде за њихову одбрану биле су недовољне упркос свим повремено слатим појачањима. Бригантини и галије на Скадарском језеру и у приобалском појасу били су без опреме. Међу грађанима ти-

њало је незадовољство, јер су се повећавали намети и таксе, а за њихову службу на бродовима и преношење грађевинског материјала нико им није ништа плаћао. Сенат је давао овлашћења локалним властима да тим људима бар обезбиједе хљеб, али те уздржане мјере нису у суштини ништа мијењале. Врло брзо се показало да су и стрепње за безбједност Бара, коме се није поклањала никаква пажња, биле оправдане.

Балша је током преговора стекао искуство да Млечани показују већу попустљивост према његовим захтјевима када их доведе пред свршен чин. Зато је у априлу 1412. год., док је његов посланик био у Млецима, опсјео Бар. Град је био без намирница. Капетан Јадранског мора вребао је лађе које су превозиле жито, заустављао их и слао помоћ опсједнутим Баранима. Слично су чинили и сами управници Улциња и Бара. До почетка јула 1412. год. Балшине снаге запосјеле су читаву околину Бара. Млечанима је остала једино тврђава, а онда је, не види се тачно када, и она пала. Балша је плијенио млетачке трговце и бродове и тако снабдијевао своје поданике.

Наде Млечана постепено су сплашњавале. Најприје се вјеровало да ће Балша одустати од опсаде Бара ако га у то убиједи Сандаљ када Млечани прихвате све његове захтјеве. Нови скадарски кнез Бертућо Дијед̄о, који је ишао на дужност средином јуна 1412. год., још је вјеровао да ће Балша препустити Млечанима Улцињ. Нотар Зуан де Бонизио јављао је из Зете да Балша пристаје и на плаћање одштете за опљачкане млетачке трговце, да обећава чак и 3.000 дуката када се коначно склопи мир.[13] Међутим, Бертућо Дијед̄о постигао је само примирје до краја септембра, а ни од њега није имао користи, јер је Балша 24. јула 1412. год. наставио да пустоши млетачка мјеста и да пљачка њихове становнике, нагнан поступцима млетачких власти, које су користиле сваки предах да изиграју помирљивост противника.

Послије нових Балшиних напада стање у градовима под млетачком влашћу постало је крајње критично. Хране није нигдје било. Улцињани су већ умирали од глади. Малобројни најамници, одавно без плате, нису имали намјеру да гладни гину. Скадарски кнез је на своју руку одузео већу количину сребра једном млетачком трговцу да би донекле подмирио њихова потраживања. Сенат је издвојио 4.000 дуката за потребе одбране. Све је било касно, јер Балша није ни помишљао да се зауставља пред изнуреним противником, а у Млетке је поручивао да више неће ни слати своје представнике, јер су сви досадашњи преговори били узалудни, нарочито они које је његова мајка Јелена водила 1409. год.

---

[13] Инструкција коју су добили стари и нови скадарски кнез 14. јуна 1412. год. предвиђала је да се задржи Улцињ, да се чак и прошире дистрикти градова који су остали Републици, да се добије не само накнада од 3.000 дуката за млетачког властелина Николу Бригадина и другове, већ да се по могућности добије одштета за имовину коју је Балша приликом освајања Скадра одузео извјесном броју млетачких грађана. Secreta Collegio, Commissioni (1408—1413) 75 r° — 75 v°.

И када су се у новембру појавили у Млецима Сандаљеви посланици с Балшиним пуномоћјем, Сенату је преостало једино да се одрекне и Улциња. Тим је признао пораз Републике, но уједно и омогућио да се споразум постигне за неколико дана. Текст уговора састављен је 26. новембра 1412. год. у облику дуждевог писма Сандаљу, који је преузео одговорност за његово извршење. Уговорне стране задржале су посједе које су имале прије избијања рата. Балши је признато право на провизију од 1.000 дуката за градове које је његов отац „продао" Републици. Уговор је обавезивао Балшу да не злоставља становнике Улциња и Будве зато што су 1405. год. сами прихватили млетачку власт. Балша је ратификовао мировни уговор издајући своју повељу у Бару 30. јануара 1413. год.[14] И тим је осмогодишњи рат између Млечана и Балше III био окончан. Многобројна страдања и материјалне жртве нису измијенили односе који су постојали прије рата. Нити су се оствариле првобитне жеље Балшића нити је уродила плодом млетачка упорност да се Балшин напад на млетачке посједе казни територијалним губицима. Балши и његовим поданицима остало је да се опораве од изузетног напрезања слабашних снага, а Млечанима да исплаћују заостале принадлежности својих функционера и да од султана траже смањење харача за мјеста у „Албанији". Сенат је 23. јула 1413. год. наредио цариградском бајилу да објасни на Порти, било Муси било Мехмеду (још се није знало да је Муса 3. јула страдао на Чаморлу), како су Млечани, склапајући с Балшом III мир, морали да му предају „три града која смо држали и имали у тим странама, а који су улазили у број градова за које дајемо 1.000 дуката годишње".[15]

---

[14] L. de Mas Latrie, *Documents concernant divers pays de l'Orient Latin 1382—1413*, Bibliothèque de l'école des Chartes 58, 1897, 122—125; *Listine VII*, 68—70. Гр. Чремошник, *Оригинални документи јужнословенских владара у млетачкој архиви*, Споменик XCIII, 1940, 129.

[15] Senato Misti L, 14 v° — 15 r°. Уговор с Мехмедом I склопљен је тек 1419. год. и тада је харач за Скадар, Дриваст и Љеш смањен на 200 дуката. R. Predelli, IV, No 16, c. 25. G. H. Thomas, *Dipl. Ven.-Lev. II*, 318. До тог времена Млечани вјероватно нису ни плаћали харач.

НЕМИРНО ЗАТИШЈЕ
(1413—1418)

Балша III је узео за своје сједиште Бар чим га је сопственим снагама вратио из млетачких руку. А када су му послије склапања мира Млечани вратили сва његова мјеста, боравио је и у Бару и у Улцињу да би се током љетњих мјесеци повукао у брда изнад Скадарског језера. Навикнут у рату да често мијења боравиште, он је и у годинама мира селио двор, као да га је притискивало сјећање на скромну титулу „господар Улциња", којом су и Млечани и Дубровчани китили име његовог оца, приказујући тим доста вјерно тадашње стварно стање. Насупрот њему, Балша III је успио да наметне своју врховну власт читавој Зети, па су га и Млечани и Дубровчани називали „зетским господаром", а он сам је знао да у понекој повељи пропрати своје име звучним насловом „Ја самодржавни господар Балша, по милости божиеј дука велики и господин земљи зетској и свему западнему Поморију".

Балшина наређења извршавале су војводе и кефалије, било да су управљале градом и његовом околином дијелећи власт и посједе са самоуправним градским органима било да су заповиједале уситњеним и раштрканим насељима земљорадника и сточара ратника по жупским и брдским предјелима. Није више било предузимљивих и осионих Црнојевића. Њихови рођаци и насљедници Ђурашевићи на челу с Ђурђем управљали су Паштровићима, Луштицом и брдским крајевима изнад Котора и Будве оглушујући се на све примамљиве позиве из Млетака да се одметну од свога господара. Ђурађ Ђурашевић са сином Ђурашином јавља се као прва личност уз Балшу III приликом оснивања манастира Прасквице у децембру 1413. год. и наводи се у Балшиној повељи као извршилац његове одлуке. Ту је, прије властеле из Котора, Будве и Паштровића, наведен као свједок и Алекса Паштровић, изасланик војводе Сандаља, који је послије склапања брака с Балшином мајком постао његов неколебиви савезник и заштитник.

Литература: G. Gelcich, *La Zedda*, 287—317; A Dabinović, *Kotor u drugom skadarskom ratu*, Rad JAZU 257, 1937, 133—152; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 208—210.

За разлику од свог оца, Балша III је знао да постепено веже за себе све истакнутије обласне господаре из сусједства — Ивана Кастриота, Тануша Великог Дукађина и дањског господара Коју Закарију. Још за рата против Млечана растао се с првом женом, кћерком Никите Топије, који је у борби против Теодора Мусакија био заробљен и остао у његовом затвору, како изгледа, све до 1413. год.[1] Крајем 1412. или почетком 1413. год. оженио се кћерком Које Закарије Бољом.[2] Дањски господар, заједнички таст Балше и Ђурашевића, добио је на управу Будву. Када је послије смрти Никите Топије ушао у Кроју турски командант Амер-бег и довео у сјеверну Албанију још неколико „капетана", Балша III је, као и сви његови савезници из непосредног сусједства, одржавао с њима најбоље односе. Надао се да ће их у сваком сукобу с Млечанима имати као турски вазал на својој страни. Послије пада Валоне (1417) пружио је уточиште својој рођаци Руђини, удовици Мркше Жарковића, која се у први мах била склонила на млетачки Крф. Ради издржавања дао јој је 1418. или почетком 1419. год. на управу Будву, које се тада Која Закарија одрекао без икаквог приговора.[3] Стално је уживао наклоност свог ујака српског деспота Стефана Лазаревића, а преко њега и повремених непосредних додира — угарског краља Жигмунда. Турско-угарских сукоба тада није било.

У једном тренутку пријетила је опасност да Балша изгуби вјеру у Жигмундову добру вољу и уједно да поквари срдачне односе с Дубровчанима, који су на јадранској обали били најдосљеднији поборници угарске политике. Жигмунд је у априлу 1413. год. склопио примирје с Млечанима на бојишту у Фур-

[1] Дубровчани, увијек заинтересовани за извоз жита с територије Никите Топије, послали су свог синдика Михаила Растића у марту 1412. год. да посредује између Топије и Мусакија, и он је наводно са успјехом обавио своју мисију. Reform. XXXIV, 13, 14, 14', 21'. Но, млетачки је Сенат тек 4. августа 1413. год. обновио уговорне односе с Никитом Топијом, одбивши да му исплати провизију за вријеме које је провео у заточењу. Sen. Misti LI, 18 v°. Балшина прва жена отишла је у Драч да живи код рођака и, вјероватно, да се заложи за очево ослобођење. Тамо се њом оженио млетачки властелин Антонио Ђустинијан, који је већ имао жену у Млецима, па су му власти 1423. год. заплијениле сва добра. Quarantia criminale XIV bis, Leggi e processi criminali antichi (1333—1415), 101 r°.

[2] Не може се тачно утврдити вријеме када је Балша склопио свој други брак. Дубровчани су му за сватове изабрали посланство 11. новембра 1412. год., али је оно кренуло у Бар тек средином јануара 1413. год. очекујући да ће тамо затећи и „младу". N. Iorga, *Notes et extraits II*, 138, 139; Reform. XXXIV, 175', 176', 61'. — Друга Балшина жена Боља помиње се 1452. год. као ташта босанског војводе Петра Војсалића, а 1456. год. сам војвода као њен зет. *Listine IX*, 440; X, 91. Жена херцега Стефана Вукчића била је Јелена, кћерка Балше III. Дубровачко Велико вијеће ријешило је 12. априла 1445. год., на тражење Стефана Вукчића и његове жене, да пошаље љекара Ђорђа „ad medicandum sororem uxoris dicti Stiepani, uxorem vaivode Petar Voisalich infirmam". *Notes et extraits II*, 409. Војсалићева жена је умрла између 1452. и 1456. год.

[3] Руђина се као господар Будве први пут помиње у једној одлуци млетачког Сената од 2. маја 1419. год., Sen. Misti LII, 166 v°.

ланској и никако није могао да замјери Балши што је пристао на мир са истим противником. А ипак је, послије Хрвојевог напада на област војводе Сандаља, повјерио управу на Брачу, Хвару и Корчули, одузету одметнутом Хрвоју, Дубровчанима а не Балши III, иако је готово до краја живота држао Хвар и Корчулу његов отац Ђурађ II Страцимировић. Домаћа вијећа на острвима нису жељела Дубровчане, одбила су Жигмундова наређења и обратила се Сандаљу и Балши. Дугогодишњи Ђурђев викар на Корчули Маринче Мирошевић стигао је првих дана јула 1413. год. у Дубровник с писмима која је Балша упутио вијећима та три острва. Дубровачка влада задржала је Балшиног опуномоћеника и спријечила сваку његову везу како с Балшом тако и са острвима. У међувремену послала је мању флоту да насилно посједне острва ако се њихова вијећа не сложе са захтјевима које су им још раније изнијели дубровачки посланици. Убрзо је послала и своје викаре да преузму власт и затражила од Жигмунда да привремену управу повјери Дубровчанима као „трајну баштину". Како се све то дешавало у вријеме када су Сандаљ и Балша били у рату против Котора, Дубровчани су поручивали Жигмунду: „Кад би острва била у рукама Сандаља или Балше..., они би на тим острвима наоружали фусте, затворили Котор с мора и тако остварили своју намјеру". Још су се надали да би Жигмундове присталице у Котору могле однијети превагу и, у сукобу с његовим вазалима, предати град угарској круни.

На крају су се изјаловили и дубровачки планови и Балшине наде. Послије јаког отпора дубровачкој власти на острвима, Жигмунд их је у септембру 1416. год. повјерио свом дворском ритеру Ладиславу Јакцу. Дубровчани су се почетком 1417. год. повукли парафразирајући с резигнацијом библијски текст: „Господ краљ их даде, господ краљ их одузе. Учињено је како се господу свидјело. Нека име господа буде благословљено!" Више се није ни постављало питање да ли ће се острва повјерити Балши III, јер је за угарску политику у Далмацији слаб ослонац представљао и сам Сандаљ, притиснут у Босни од својих противника — Павловића.

Прије свега тога Балша III се придружио Сандаљу у борби против Котора. Сандаљ је повео своје одреде на которску теориторију у августу 1412. год., док је још Балша био у рату против Млечана. Сандаљеви ратници опустошили су которску околину и сасјекли винограде, али без поморских снага нису могли ни мислити о освајању самог града. Зато је Сандаљ преко неког Дубровчанина набавио и довео под Нови један каталонски брод с посадом коју су највећим дијелом чинили Дубровчани. Сама дубровачка влада у томе није учествовала, одбила је да Сандаљу стави на располагање један бригантин и обећала Которанима да ће повући своје грађане с каталонске коке (тип брода). А у новембру 1412. год. одобрила је набавку оружја објема странама. Которанима је, у фебруару 1413. год., дала и зајам од 1.500 перпера да би се

могли опремити за одбрану. Дубровачки посланици који су ишли да честитају Балши сватове узалуд су га молили да не напада Которане — дубровачке „рођаке, пријатеље и сусједе". Страховали су да Котор, под непосредном влашћу истакнутог господара из залеђа, не постане опасан такмац Дубровнику у трговини с његовим поданицима. Балша се није обазирао на дубровачке поруке и кренуо је против Котора чим је ступио на снагу мир с Млечанима.

Млечани су према угроженом граду показивали благонаклоност из сасвим друкчијих побуда. Док су Дубровчани вјеровали у могућност да ће се Которани везати за Жигмунда, органи Републике видјели су у њима своје будуће поданике. Зато су их увјеравали да неће Сандаљу уступити ниједан свој брод. Једино су гарантовали његовим бродовима безбједност пловидбе од Суторине до Котора или Улциња. А према Балши су били крајње неповјерљиви, јер их је кнез из Скадра обавијестио о „његовој злој вољи и расположењу". Сенат његове многобројне захтјеве није ни хтио да узме у разматрање током маја 1413. год. док их претходно не претресу синдици заједно са скадарским кнезом.

Осјећајући подршку Републике, Которани нису више презали ни од сукоба с Дубровчанима. Которски бригантин пресрео је код Пељешца дубровачки брод којим се Балшин посланик Ђурашин Тамарић враћао из Млетака и одвео Балшине људе у Котор као заробљенике. Которани су код Бара ушли у окршај с другим дубровачким бродом, ранили неколико чланова посаде и одузели товар који је припадао зетском господару. Одбили су у јуну 1413. год. дубровачке протесте и упозорења да не би смјели преносити рат „на наша острва и у нашу кућу". На крају је дубровачка влада морала објаснити Балши III да не може одговарати за безбједност његових људи и робе на својим бродовима.

Све се то одигравало у вријеме када је Сандаљ са својим снагама кренуо на исток, против Мусе, препуштајући притисак на Котор Балшиној бризи. Послије Сандаљевог повратка, крвави обрачуни у Босни везали су гро његових снага, па се рат за Котор претворио у дуготрајно изнуривање његових бранилаца. Крајње исцрпљени, послали су Которани, негдје у првој половини 1414. год., четири своја властелина да понуде босанском војводи мир. Сматрали су да ће Сандаљ прихватити понуду, што би за Котор значило и ослобођење од Балшиног притиска. Сандаљ је постављао доста тешке услове. Которски опуномоћеници су пристали да му се уступе приходи од продаје соли, поготову што је он узимао обавезу да од дијела тих прихода исплаћује зетском господару которски данак од 1.000 дуката. Нису, међутим, могли да му као јемство одмах положе 12.000 дуката. Которани ту суму нису имали нити су у догледно вријеме могли да је сакупе, а Млечани су одбили да их кредитирају мада су им ови и даље нудили свој град. Зато је Сандаљ задржао четворицу властеле као таоце док му се не исплати тражена сума. И они су остали у његовој тамници

више од девет година. А за то вријеме Сандаљев службеник боравио је у Котору и надзирао продају соли биљежећи приходе свога господара. Штету су осјетили и Дубровчани, јер је босански војвода, да би повећао своје дохотке, забранио поданицима да иду по со у Дубровник. Которска општина нашла се у крајње неповољном положају, јер од повећаног промета није имала никакве користи.

Како су которски посланици изложили у Млецима 1411. год., укупни приходи которске општине тада су износили, не рачунајући доходак од глоба и регалних права, 11.480 перпера которских гроша, што значи нешто преко 4.300 дуката. Од те суме општина је давала 1.830 перпера за плате својих службеника, 48 перпера на име отплате унутрашњег зајма, 345 перпера као помоћ црквама и 1.000 перпера годишње за израду пале св. Трипуна, што укупно износи 3.223 перпера. Када се томе дода 1.000 дуката годишњег данка Балши и 1.000 дуката које су которски посланици нудили као плату млетачком властелину кога би Република именовала за кнеза по преузимању града, прећутавши да је то сума коју је которска општина сваке године дуговала Сандаљу као свом врховном господару, општини је остајало на располагању 2.620 перпера за све друге потребе. Структура прихода није позната. Може се претпоставити да је више од њихове половине покривала продаја соли. Тај се доходак приливом херцеговачких Влаха на которску пијацу сада повећао, али су послије ратних пустошења и уништавања винограда сви други приходи осјетно опали. Општина није била у стању да врати Дубровчанима 1.500 перпера (600 дуката), добијених на зајам у фебруару 1413. год. ради организовања одбране. Тражила је да се рок исплате продужи до краја 1414. год.

Многобројне тешкоће навеле су Которане крајем 1414. год. да мјесто домаћег кнеза, који се смјењивао сваког мјесеца, изаберу Задранина Ђорђа Цадулина за једногодишњег начелника, као што су учинили и крајем прошлог вијека, 1389—1399. године. Добивши одобрење од млетачког Сената, Цадулин се прихватио понуђене дужности и на њој остао до 1417. године. Као странцу били су му туђи сукоби који су под управом домаћег кнеза могли сваког часа планути међу властелинским групама које су се залагале за различиту политичку оријентацију.[4]

Заузет босанским сукобима, Сандаљ Хранић све до пред крај Балшиног живота није могао да се мијеша у зетска питања нити да утиче на поступке Которана. Задовољио се да његовом царинику редовно исплаћују доходак од соли (datium salis). Штавише, Балша III је морао њему самоме да притекне у помоћ 1418. год., када се уз помоћ Турака борио против Павловића да би

[4] *Listine VII*, 194; Р. Ковијанић, *Которски кнежеви у доба самосталности (1391—1420)*, *Историјски записи XIII/1—2, 1957*, 143—164.

вратио изгубљени дио Конавала. А у Зети је, ослоњен на пријатељски расположене сусједе и турско окриље, морао без Сандаљеве подршке да се прегони с Млечанима око досљедне примјене мировног уговора, коме су локалне млетачке власти увијек давале неко друкчије тумачење и само под притиском пристајале на попуштање.

Несређени односи с Портом нису дозвољавали Млечанима да се одлучније супротставе Балши III. Нови цариградски бајило Фрањеско Контарини, изабран 1414. год., покушао је да с Мехмедом I склопи мир и смањи трибут за млетачка мјеста у сјеверној Албанији. Постигао је само краткотрајно примирје, убрзо прекинуто послије млетачких насиља над турским поданицима на Леванту и одмазде коју је султанова флота почела да примјењује према млетачким трговачким бродовима. Посланик Републике, послат султану с прољећа 1416. год, није успио да измијени међусобне односе, али се зато чинило да ће сјајна побједа коју је исте године однио у Галипољском тјеснацу Пјетро Лоредан уз мале губитке сопствених снага бацити султана на кољена. Он је збиља 31. јула 1416. год. пристао на мир. Због клаузуле о неравноправној размјени заробљеника Сенат је у фебруару 1417. год. одбио да га ратификује. Како је султан током 1417. и 1418. год. ратовао у Малој Азији, млетачки посланици нису до њега ни стизали, па у међусобним односима није владао ни рат ни мир.[5] Цариградски бајило склопио је са султаном мир тек 6. новембра 1419. год. и уговорио данак за Скадар, Дриваст и Љеш на 200 дуката, под условом да се сума сразмјерно смањи ако Млечани изгубе неки од та три града. Султан се обавезао да им неће узнемиравати посједе.[6]

У међувремену, скадарски кнез и драчки бајило морали су откупљивати мир од сусједних турских команданата, када су се ови 1415. год. учврстили у сјеверној Албанији. Скопски намјесник Исхак, Пашајитов ослобођеник и од 1414. год. насљедник, захтијевао је очеву провизију. Господар Кроје Амер-бег и други команданти у Албанији такође су тражили новац. Сенат је пристајао да их све заједно задовољи с неких 400 дуката годишње, износом који би се покупио од становништва или, у крајњем случају, узео из млетачке ризнице у Скадру и Драчу. Драчки бајило је сам обећао Амер-бегу 200 дуката за миран пролаз каравана. Скадарски кнез дао је Хамза-бегу једнократну провизију од 300 дуката да би му до августа 1416. год. издејствовао примирје са султаном. А када су Турци заузели Валону (1417), Сенат је пристајао да њеном команданту Хамзи, као најугледнијој турској личности

[5] F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie II*, Paris 1959; Cam. Manfroni, *н. д.*, 38—55.

[6] G. H. Thomas, *Dipl. Ven.-Lev. II*, No 178, c. 318; R. Predelli, *н. д.*, IV, No 26, c. 16; H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig II*, Gotha 1920, 278; J. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905, 41.

у Албанији, даје и 500 дуката годишње ако се он свечаном повељом обавеже да ће бранити млетачке посједе. Односи се нису средили, јер се већ сљедеће године помишљало да се султану понуди 8.000 дуката ако пристане да госпођи Руђини врати изгубљене градове. Цариградски бајило није тада ни стигао до султана, госпођа Руђина се склонила код Балше, а Хамза је предузео више мјера да караване из унутрашњости одврати од млетачких посједа и да их привуче у Валону.[7]

С тим турским мјерама слагало се настојање Дубровчана да пробију млетачке монополске баријере за извоз жита и масноћа и да својој роби обезбиједе несметан транзит у Србију. Они су још 1412. год. објашњавали српском деспоту и угарском краљу да се. у „зетским ријекама", некада снабдијевала читава Далмација. Поручивали су Жигмунду да „поменуте ријеке припадају Србији. а Србија је његова, па треба да се брине о Зети као и о Далмацији. Млечани се према одредбама торинског мира не смију мијешати ни у које зетско питање". Тражили су и од српског деспота да се заложи код Жигмунда „јер Зета припада Србији, Балши и њему". Акцију су настављали и током 1413. год., захтијевајући да „зетске ријеке све до Валоне буду отворене за жито и за мрс".

Када је средином 1413. год. дужност скадарског кнеза преузео Паоло Квирин, Дубровчани су успјели да се с њим нагоде, супротно свим упутствима млетачких вијећа. Обасипали су га поклонима, дозвољавали су му извоз цријепа и слали своје трговце у Србију преко Скадра и Дања. Квирин је тако знатно повећао царинске приходе, па је кроз прсте гледао на кршење млетачких забрана. Давао је дубровачким трговцима пропуснице за слободан прелаз преко млетачких посједа, а и сам је с њима трговао. Марин Гундулић му је као прокуратор наплаћивао потраживања у Дубровнику. Сенат је управницима Скадра, Драча и Љеша пријетио глобом од 500 дуката, лишавањем свих части и кривичним поступком пред „општинским адвокатима" ако некога спријече да извезе жито у Млетке. А ипак су стизали гласови да они многима ускраћују пропуснице и дозвољавају да се жито носи у мјеста која нису под млетачком влашћу. Паоло Квирин је покушао да кривицу свали на неког Зуана Мисто, који је чувао ушће Бојане, и послао га окованог у Млетке. Овај је показао Квиринове пропуснице, па су га као невиног вратили из Млетака на посао. Крајем 1414. год. Сенат је послао у Скадар два провидура да заведу ред. Јер, многи су јављали да се ни со не набавља увијек у Драчу, већ да се довози из других мјеста и као кријумчарена роба продаје млетачким поданицима.

Када је Квирина средином 1415. год. смијенио Албан Контарини, стари сукоби између Дубровчана и млетачких власти поново су оживјели. Балшини људи пребацивали су дубровачке

---

[7] Sen. Misti LI, 25 v°, 43 v°, 120 r°, 140 v°; Sen. Secreta VI, 178 r°; Sen. Misti LII, 97 v°, 120 v°. *Notes et extraits I*, 270, 284; *Listine VII*, 263.

трговце из Бара преко Скадарског језера. „Дањски цариник" Марин Бонци их је оптуживао не само због избјегавања млетачке царине на путу из Скадра у Дањ, већ и због кријумчарења у доба Паола Квирина. Дубровчани су објашњавали скадарском кнезу да тај цариник тражи „длаку у јајету". Он се није могао у то убиједити када се у Млецима открила истина о Квирину и када му је стигла одлука Колеђа из новембра 1415. год. да ће се сваки млетачки управник казнити са 1.000 дуката ако дозволи извоз проса и не подвргне строгом надзору извоз жита у Млетке. Понављали су се стари инциденти: Млечани су у Скадру одузимали Дубровчанима сребро, драчки бригантини пресретали су их на мору и одводили, тако да се на крају и сам дужд морао залагати за њихово спасавање.[8]

У међувремену Дубровчани су радо прихватили позив кројског субаше Балабана да шаљу трговце на његово подручје по жито и просо. Послије пада Валоне успоставили су живе везе с Хамза-бегом и тако другим путевима подривали млетачки систем трговине и снабдијевања. У општем отимању о жито, Балша III се често налазио у тешком положају. Морао је молити Дубровчане да му извјесне количине уступе за његове потребе. Исто су тражили Барани и Улцињани, којима је набавка жита такође задавала велике главобоље. Јер, када су Дубровчани, захваљујући везама с Турцима, некако ријешили своје проблеме, нису више морали да се сукобљавају с Млечанима, мирно су пролазили преко Скадра, набављали су на млетачкој територији дрвену грађу, која се могла слободно извозити, и чак уступали бродове скадарском царинику за превоз жита у Млетке.

Самим Млечанима било је потребно неколико година послије склапања мира с Балшом III да среде прилике у скадарском крају и нађу праву мјеру за његову експлоатацију. Док је Паоло Квирин био у Скадру, млетачким вијећима се чинило да је све у најбољем реду, јер је он увећао „општинске" приходе. Када му је престао мандат, открило се да су његове „успјехе" пратила безакоња. Није се он само тијесно везао с Дубровчанима већ је повећао намете на сељаке, служећи се насиљем, и тако изазвао крајње незадовољство становништва. Цркве је лишио старих права, у граду је повећао таксе на промет и, супротно млетачким забранама, повјерио њихово убирање свом сину, дозвољавајући му да вишак задржи за себе. Појединцима је уступао изузетна права на штету Републике као награду за услуге које су они њему лично чинили. „Општинским" новцем сам је располагао и, не трпећи ничији надзор, користио га за сопствене послове. По повратку

---

[8] ДАД, Reform. XXXIV, 227, 228', 229'; Cons. Rog. I, 19, 19', 21', 34; Lett. di Lev. VII, 113, 128, 143', 144; *Notes et extraits II*, 145, 149, 156; Div. canc. XL, 15; Мл. држ. арх., Sen. Misti L, 166 r°, 119 r°, 168 r°; Collegio, Notatorio V, 40; *Listine VII*, 189.

у Млетке осуђен је на шестомјесечни затвор и губитак права на било коју функцију у Зети и Албанији.[9]

Већ у доба Паола Квирина избили су многи спорови с Балшом III. Квиринови насљедници унијели су више реда у администрацију, али сукобе с Балшом нису отклонили, већ их постепено и заоштравали. Послије првих граничних чарки, Балшини посланици заједно са Сандаљевим поставили су Сенату неколико захтјева у јулу 1415. год. Сенат је неке прихватио, а неке одбацио или ускратио одређен одговор. У сваком случају, остало је много неријешених спорова који су мутили међусобне односе. Савјети Сената да се попушта Балши, настојања провидура да на лицу мјеста нађу најцелисходније рјешење како би се избјегао нови сукоб нису у ствари ништа измијенили.

Балша је тражио од Млечана дозволу да под заставом Св. Марка слободно пребацује своје трупе преко њихове територије. Вјероватно је морао испуњавати вазалске обавезе према султану, и Сенат му ту дозволу није ускратио. Једино је захтијевао да развија само своју заставу и да не напада млетачке пријатеље.

Млетачка влада није, међутим, била вољна да потврди стара права цркава ни на својој ни на Балшиној територији. Њихово поштовање препуштала је доброј вољи самих вјерника не желећи да озакоњује њихове старе обавезе према црквеним установама. У начелу се слагала да двовласници са обје стране границе могу несметано уживати своје посједе. Али локални млетачки органи, а вјероватно и сами њихови поданици, нису омогућавали Балшиним поданицима да остваре своја права. Балша III је узвраћао равном мјером. Зато се скадарски католички епископ жалио у октобру 1418. год. на „јеретике и схизматике" а исто тако и на свештенике своје дијецезе који су имали жупе на територији Балшића. Они су наводно уживали своје посједе на млетачком земљишту, а епископу нису дозвољавали да убира своје приходе на Балшином подручју.

Постављало се и питање „реституције" и обештећења за добра заплијењена током рата. Балша III је тражио да Марин Каравело врати икону Богородице, коју је однио из цркве у Будви 1405. год., а Сенат је одговарао неодређеним обећањима. Млетачки провидури који су крајем 1414. год. кренули у Скадар захтијевали су да Балша накнади штету Марку Ђустинијану, чији су брод с робом отели његови људи крајем рата у Трастама, и позивали се на усмено Балшино обећање дато за вријеме преговора Зуану де Бонизио. Балша је одбијао захтјев, јер у уговору није било никакве одредбе о накнади штете. Зато је Сенат у новембру 1415. год. наредио да се Балши сваке године ускрати половина провизије док се не подмири млетачки властелин. Балша је протестовао, па је Сенат у јулу 1417. год. морао да повуче своју одлуку.

---

[9] Мл. држ. арх., Avogaria 3646, Raspe VI, 107 v° — 108 v° (240 v° — 241 v°), 120 v° (253 v°); Sen. Misti L, 39 v°, 49 r°, 149 v°; LI, 133 r°, 140 v°.

Скадарска провизија се и иначе неуредно исплаћивала, што је изазвало негодовање зетског господара. А када би скадарски кнез на захтјев Сената и пристао да је исплати, давао је мјесто новца тканине и гвожђе, рачунајући њихову вриједност и за 40% скупље од продајне цијене, што је изазивало нове жалбе и протесте. Сенат се и у јуну 1418. год. извињавао због тога Балши и поручивао скадарском кнезу да не наноси штету и срамоту својој влади, јер „добро знамо да ви тамо не држите тканине млетачке општине". Забрањивано му је да са исплатом провизије везује трговачке послове својих пријатеља, што је далеко од метрополе врло често била обична појава.

Најтежи сукоби избијали су око одбјеглих одметника. Сенат је у јулу 1415. год. одбио захтјев Балшиних посланика да се обје стране обавежу на њихово враћање заједно са имовином коју би са собом понијели. Позивао се на стари уговор са Ђурђем II Страцимировићем, који је предвиђао само предају бјегунаца против којих би се покренуо поступак због неке грађанске кривице, у ствари због невраћања дугова. Убице, издајници и одметници нису долазили у обзир. Било је доста и избјеглица о које се ниједна страна није отимала. Спорови су настајали око ратничких дружина чије је одметништво могло бити врло опасно. А од почетка су се у односе између Млечана и Балше умијешали Хоти.

Хоти су били велико арбанаско братство, које је могло да окупи јаку дружину љутих, мада прилично непоузданих ратника. Живјели су под влашћу Балшића сјеверно од Скадарског језера у брдском крају, који се по њима звао „Хотска планина" (Montanea Octorum). Стално у сукобу са сусједним Матагужима око међа, сматрали су Балшину пресуду донијету на њихову штету неправичном и захватали земљу својих сусједа. А ови су „по допуштењу госпоцкому" ударили на Хоте и том приликом убили четворицу њихових чланова. На жалбе Балша им је одговорио: „Што сте нашли на туђој граници — то вам!" Два хотска главара одметнула су се тада од Балше, прешла на скадарску територију и добила млетачку службу. Сам је Балша молио млетачког кнеза у Скадру да их прими, желећи да их одвоји од братства, али се убрзо уплашио њиховог утицаја и затражио од Паола Квирина да их отпусти. Иако је Сенат у почетку био склон да се изађе у сусрет зетском господару, од тога је одустао када је млетачки синдик по повратку из Скадра објаснио да би њихово отпуштање било врло опасно, зато што располажу доста јаким наоружаним одредима. Паолу Квирину је наређено, новембра 1414. год., да их задржи у служби, будно пазећи да не нанесу неку штету Балшиним мјестима и поданицима. Провидури који су првих мјесеци 1415. год. били у Скадру, са овлашћењем да изиђу у сусрет ситнијим захтјевима Балше III, нису предложили Сенату да мијења своју одлуку.

Крајње огорчен, Балша је у рано прољеће 1415. год. опустошио и попалио велико скадарско село Калдерон. Његове ратнике сузбили су Хоти, затим одреди Туза и Битидоса, који су још одраније уживали посједе у скадарском дистрикту, и за свој подвиг добили награде.[10] Било је то отприлике у исто вријеме када су Турци ушли у Кроју и посјели околне крајеве. Млечани су Балши праштали и пристајали на уступке страхујући од његових веза с новим турским командантима. Али су средином 1416. год. „кришом" послали поклоне у вриједности од 40 дуката Андрији Хоту, једном од најистакнутијих главара Хотске планине, чим су сазнали да се и он са својом дружином одметнуо од Балше III „зато што је овај своје руке наквасио њиховом крвљу". Сенат је савјетовао да се и та главна група Хота привуче на млетачку страну. Преговори су били успјешни. Андрија Хот именован је „са својим рођацима и пратиоцима" за „главара и пронијара" скадарског села Подгоре, уз које је ишло и пет заселака. Сам је добио неколико дионица обрадиве земље као „властелински феуд", за који је Млечанима дуговао симболичан поклон од једног пара рукавица годишње. Читава та група Хота се обавезала да ће у сваком тренутку ставити Млечанима на располагање 300 ратника, од којих 80 на коњу, и да ниједном другом господару неће дати „помоћ и савјет".[11] Поврх тога, Андрији Хоту је обећана и плата од 50 перпера мјесечно док траје мир и 100 перпера мјесечно у случају рата. И остали су главари добили мање плате.

Видећи да Млечани узимају у службу његове одметнике, Балша је куповао у Дубровнику оружје и слао свог човјека у Сењ, вјероватно на преговоре са Жигмундовим људима. Није поштовао млетачке царинике и трговинске одредбе. Ударио је на робу Скадрана своју царину у Улцињу, превозио је преко Бојане људе својим бродом и убирао приходе за подвоз. Његови људи плијенили су жито с млетачких бродова на Скадарском језеру. А при том је, на све млетачке опомене и протесте, био пун лијепих и љубазних ријечи, које је у честим и дугогодишњим додирима с противником од њега самог научио. Из Скадра су тражили војна појачања и бригантин који би чувао стражу на Скадарском језеру. Несигурност је владала и у Бојани. Балшини људи су на Бадње вече 1417. год. опљачкали млетачки брод и убили команданта који је превозио у Млетке каноника Флорија, посланика ахајског господара

---

[10] О сукобу с Хотима: Sen. Misti L, 165 v°; Ал. Соловјев, *Земска пресуда из 1445. године*, Архив за правне и друштвене науке, XXIII (XL) 1—2, 42. — Јурко Тузи држао је истоимено село са 150 кућа, од којих је свака десета припадала најближим члановима братства. Ника Битидоси био је главар у селу Свети Врачи. Мл. држ. арх., Olim Brera I, 94, Catasto di Scutari (цит. Catasto; текст је два пута објавио F. Cordignano, најпре у Риму, а затим у Толмецу) 38/b, 42/b. — Хотима су чак брисани и стари дугови. Sen. Misti LI, 26 r°.

[11] Sen. Misti LI, 140 v°, 141 v°, 153 r°, 153 v°, 180 r°; Catasto 47/a, 50/a — 51/a, 167/a — 167/b, 171/a — 173/a.

Ћентуриона Закарије и његовог брата Стефана, патраског патријарха. А брод се морао склонити у ушће Бојане због олује. Протести каноника Флорија нису помогли; Балша III га је огољеног послао у Млетке, мада је он био гост опата Св. Николе на ушћу Бојане.[12]

У првој половини 1418. год., према тврђењу скадарског кнеза и провидура, Балша се припремао да својим одредом отјера Хоте с млетачке територије. Хотски ратници су, међутим, први предузели напад и осујетили Балшину намјеру. У Зети се спремала олуја. Млечани су жељели да их мимоиђе, јер ни посједање далматинских градова још није било завршено.

Почетком 1418. год. ратничка дружина Матагужи, који су живјели на граници Балшиних и млетачких посједа, нудила се у службу Млечанима. Ови су у почетку били склони да и њих прихвате, јер су их и раније имали у својој служби. Послије окршаја који су изазвали Хоти, Сенат је одбацивао сваку помисао о њиховом прихватању да се ситуација не би још више заоштрила. Позивао је скадарског кнеза да настави преговоре с Балшом, да пристане на међусобно изручивање одметника и издајника и да обузда Хоте. Подвлачио је да би нови рат за те крајеве значио пропаст, нарочито због прекида каравнске трговине са унутрашњошћу Балканског полуострва. Ако се у Млецима још и вјеровало да ће бити могућно сачувати мир, ситуација се могла најбоље оцијенити према ставу Дубровчана. Одобрили су у августу 1418. год. Балши да купи веће количине жита, али нису хтјели да му продају лаке шљемове и оклопе за стријелце. Када је у септембру тражио бригантин, пристајали су да му га уступе једино за превоз до Дубровника, ако пожели да га лично посјети. Пуна неутралност представљала је извјесну заштиту од млетачког притиска.

Балша III је узазуд тражио од Дубровчана бригантин да би из Јужне Италије пребацио у Зету свог рођака Стефана Балшића Марамонте, чија му се помоћ чинила неопходном у новом сукобу. Марамонте је ипак стигао у Зету, гдје се први пут помиње у марту 1419. год. Дубровчани тада њега и Балшу називају „господарима Зете". Мада нема непосредних података о њиховом сродству, може се као доста поуздано прихватити мишљење да је Стефан Балшић Марамонте био син Константина Балшића и Јелене Топије. Када су Млечани 1402. год. смакнули у Драчу „господина Константина", његова је удовица отишла у Млетке, а затим се повукла код своје рођаке Марије Топија, удате за Филипа Марамонте, чији су се посједи налазили око Отранта и Лећеа. Тамо је узрастао и Стефан, па су га због блискости с кућом апулијског барона Дубровчани и Млечани често називали Стефан Марамонте. Балши

---

[12] Remigio Sabbadini, *Epistolario di Guarino Veronese*, I, Venezia 1915, 188—190; упор. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, II, Paris — La Haie 1959, 115—116 (no 1698).

је његово присуство било потребно, јер је сам већ одавно био болестан. Дубровачки љекар ишао је да га његује у новембру 1417. год. и двапут по мјесец дана током 1418. год. Дијелећи власт са рођаком, Балша је сматрао да ће се с више успјеха поново огледати с Млечанима у новом рату. А Стефану се пружала прилика да се свети за тешку судбину свога оца.[13]

[13] Старија мишљења о поријеклу Стефана Марамонте изнио је F. Miklosich, *Die serbische Dynasten Crnojević*, Wien 1886, 59—61. N. Jorga, *Notes et extraits* II, 169, нап. 2, сматра да је он био Балшин вазал и можда посинак. К. Јиречек, *Истор. Срба II*, 348, узима да је био Константинов син, како је то упорно доказивао његов сарадник у издању *Acta Albaniae* Milan Šufflay. Понесен изузетном личношћу Константина Балшића, Шуфлај је под псеудонимом Alba Limi написао роман „ili bolje romantičnu istoriju", како сам каже (Kostadin Balšić, Zagreb 1920). Ту, у епилогу, стр. 198, каже о Јелени Топија: „držimo mi, jest Sćepan Balšić, sin Kostadina i Jelene. Prezime Maramonte nosio je on po obitelji, u kojoj je odrastao, ili možda ća po trećem suprugu svoje majke Jelene". Да је то сматрао историјским закључком, а не литерарном комбинацијом, сам потврђује у расправи *Istorija sjevernih Arbanasa, sociološka studija*, Архив за арбанаску старину, језик и етнологију II/2, 1924, Београд 1925, 204, нап. 4: „Tu sam u epilogu dokazao, da je pustolovni Stjepan Balšić ili Maramonte (1419—1444) njegov i Jelenin sin". Види такође M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925, 128.

ДРУГИ СКАДАРСКИ РАТ И КРАЈ БАЛШИЋА

Балша је већ с јесени 1418. год. био чврсто ријешен на рат против Млечана. Чинило му се да је и општа ситуација за то зрела, јер је и Жигмунд исте године прекинуо примирје и предузео нову офанзиву у Фурланској. Млечани су осјетили шта се спрема и почели да иступају с мање обазривости. У октобру 1418. год. наредили су да се плијени имовина улцињских трговаца до суме од 2.000 дуката ради обештећења својих трговаца из Љеша чије су жито заплијенили Улцињани на ушћу Бојане прије више од двије и по године. Прије но што је кренуо у напад, Балша се одужио Млечанима за игру с Хотима. Лишио их је скадарских најамника који су послати да бране тврђаву током 1418. год. Они су сами тражили да се распусте, а онда су, на опште изненађење, отишли Балши. И док се у Млецима вијећало о слању нових педесет најамника на њихово мјесто, Балша је наредио да се похапсе сви Млечани који су се затекли на његовој територији. У марту 1419. год. кренуо је у напад.

Балшине операције одвијале су се као и почетком првог рата. Посјео је дио скадарског дистрикта, а затим провалио у околину Дриваста и опсјео сам град. Сви стари савезници непоколебљиво су стајали на његовој страни. Средства је обезбједио заплијенивши 600 либара сребра које су дубровачки трговци преносили преко његове територије. И када су дошли посланици дубровачке општине да траже сребро, објаснио им је да је све потрошио на ратне потребе и да нема ништа што би им дао као залог: „Моји стари ми нису оставили накит, а ни ја га нисам стекао у борби. Распродао сам и све сребро, оставивши само нешто мало за трпезу". Није хтио ни исправу о задужењу да им напише, већ им је обећао да ће све вратити ако га Бог помогне: „Више вриједи моја ријеч и обећање него исправа". Послије тога Дубровчанима је једино преостало да му одобре набавку оружја, у нади да ће тако спасити

Литература: G. Gelcich, *La Zedda*, 289—332; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 347—348; A. Dabinović, *Kotor u drugom skadarskom ratu*, 152—182; исти, *Kotor pod Mletačkom republikom*, Zagreb 1934, 11—24; N. Čorić, *Kotor*, 54—108.

и изгубљено сребро.[1] Истовремено су Которанима одложили рок за враћање старог дуга и увјеравали их да неће Балши уступити ниједан брод, настојећи да их својом благонаклоношћу подстакну да се опредијеле за Жигмунда. Вјеровали су да је то могућно, јер су Млечани плијенили робу њихових трговаца за неплаћено жито. Млечанима се у први мах обратила једино госпођа Руђина. Уплашена за своју судбину, послала је гласника Дробимира да је препоручи Сињорији. Овој није било до куртоазних обећања, него је одмах затражила да јој се преда Будва.

Млечани нису били у могућности да пошаљу у Зету веће снаге, јер су ратовали у Италији и у Далмацији. Једва су се почетком маја 1419. год. сложили да капетан Јадранског мора пребаци галијама у Бојану 300 пјешака и 60 коњаника, међу којима је било највише ритерских слугу, момака који су се у склопу једне ланције налазили на посљедњем мјесту. С галијама је стизао у Скадар и нови кнез Ђакомо Дандоло да покрене против Балше обласне господаре из околине и обећа ономе ко би убио „млетачког непријатеља" 2.000 дуката у новцу и 2.000 дуката у посједима. Убрзо је постало јасно да су предузете мјере недовољне. Балша је крајем маја 1419. год. заузео Дриваст. Млетачки начелник повукао се у тврђаву да је брани с неких четрдесетак људи.

У прилично узнемиреној атмосфери Сенат је 10. и 13. јуна претресао могућности за спасавање преосталих посједа и уништење зетског господара. Чинило се да би се све то могло постићи на три начина: 1. да скадарски кнез обећа Стефану Марамонте 4.000 дуката и све посједе Балше III, ако пристане да га убије, 2. да се повећа уцјена Балшине главе до суме од 8.000 дуката и 3. да се скопском намјеснику Исхаку и турским командантима у Албанији понуди скадарска провизија и награда од 5.000 дуката ако пристану да протјерају Балшу и да све његове посједе предају Млечанима. Мада су са Леванта стизале вијести да Турци против Млечана воде прави рат, ово посљедње рјешење није се чинило немогућим, јер се очекивало да ће млетачки бајило у Цариграду склопити са султаном мир. Зато је скадарском кнезу послато 5.000 дуката чим се сазнало да је ступио у преговоре с Турцима и упознао самог султана с млетачким приједлозима.

У међувремену је и Балша нудио мир, али се није сложио с млетачким условима да напусти Дриваст и посједнуто земљиште, да се одрекне скадарске провизије док се млетачким трговцима не накнади заплијењена имовина. Тако је рат настављен. Једна једина галија која је остала као подршка скадарским браниоцима није могла спријечити Балшине људе да пресијеку пловидбу Бо-

---

[1] Млечани су у више наврата оптуживали Дубровчане због сарадње с Балшићима. Ови су 1421. год. наводили као противразлог да их је Балша III опљачкао наводно зато што су против њега помагали Которане. *Notes et extraits II*, 199. Много касније (послије 1463) тврдили су да су једну млетачку марцилијану, која је с тканинама ишла у Скадар, одвратили од даљег пута, па им се наводно Балша светио отимањем сребра.

јаном. Скадар више није могао да се снабдијева храном. Љеш је очекивао Балшин напад и вапио за помоћ. Турци се на млетачке понуде нису одазивали.

Послије шестомјесечне опсаде дривастанске тврђаве Балша је сазнао да је посада остала без хране и без воде, јер за читаво то вријеме ниједном није падала киша. Начелник Ђакомо Корер одбио је понуду да с посадом на миру напусти тврђаву. Балша је крајем августа 1419. год. лако скршио отпор њених бранилаца. Корера с породицом је заробио и доцније размијенио за своја три заробљена властелина, међу којима се налазио и Рајко Монета. Одмах по паду тврђаве кренуо је према Бојани и почео да диже једно палисадно утврђење код Св. Николе на ушћу ријеке, а друго код Светог Срђа.[2] Освајање Дриваста, затварање Бојане и упорни гласови о Балшиним намјерама да нападне Љеш говоре о добро разрађеном плану да се млетачки посједи опколе са свих страна и блокадом принуде на капитулацију. У том Балшином подухвату изостала је, како се чини, помоћ младог Стефана Марамонте. Друкчије се не би дала ни објаснити млетачка замисао да се његовом помоћу скине Балши глава. Може се, с друге стране, претпоставити да је у стварању Балшиног ратног плана судјеловао српски деспот, јер га је и сам досљедно спроводио када је послије Балшине смрти прихватио противмлетачки рат. Самом Балши недостајали су здравље и снага да тај план до краја оживотвори. Послије привременог бљеска он је застао. Млечанима друго није ни било потребно. Понудили су крајем године дуже примирје. Не зна се да ли га је Балша прихватио нити да ли је наставио започете операције. Према једној доцнијој вијести, преговарао је са Скадранима, али је завјеру открио Которанин Матија, који је тада био у Скадру коместабил (заповједник мањег одреда коњице). Тек, до прољећа 1420. год. створено стање није се мијењало. У марту је сер Лоренцо Ветор повео мању флоту од двије галије и четири барке у Бојану и разбио блокаду. У међувремену су се околности мијењале у корист Републике.

Цариградски бајило склопио је 6. новембра 1419. год. са султаном мир. Обећање које је добио на Порти да ће Турци бранити млетачке посједе остало је, додуше, без посљедица, као и нешто ранија понуда босанског краља да помогне Републици у Зети. Већ сљедеће године кренуо је скопски намјесник Исхак у Босну да сатре Сандаљеве противнике, које је подржавао босански краљ. Ништа он није ни могао предузети против Сандаљевог пасторка и вјерног султановог харачара Балше III. Али зато Жигмундова офанзива није постигла никакав успјех и Млечани су 1420. год. приводили крају посједање далматинских градова и острва. На крају су примили под своју власт и Котор, стекавши тако важно упориште надомак посједа Балшића. Жигмундови неуспјеси,

[2] Према доцнијим вијестима, Балша III се у једном тренутку упустио у преговоре са Скадранима. Коместабил Матија из Котора открио је „издајнике" и био награђен са 800 перпера. Sen. Misti LX, 142 r°.

Сандаљева заузетост босанским сукобима, Балшина болест (дубровачки хирург боравио је поред њега од априла до краја јуна 1420. год.) и мир који су Млечани склопили са султаном запушили су уста угарским присталицама у Котору. Дубровачки разлози нису их могли охрабрити, поготову што је которска општина пливала у огромним дуговима.

У највећој тајности, которски посланик је у јулу 1419. год. обновио стару понуду, обећавајући Млечанима да ће Которани допринијети уништењу Балше III. Није познато да ли је Сандаљ убирући приходе од продаје которске соли исплаћивао Балши которски данак. Јер, Балша га је 1419. год. тражио непосредно од Которана и они су му га дјелимично исплатили, не у новцу, јер га нису имали, већ у тканинама које су узели на зајам од свог трговца.[3] Млетачки Сенат није тада прихватио њихове захтјеве, али им је поручио да истрају у својој намјери.

Рат између Балше и Млечана одјекнуо је и на границама которског дистрикта. Било је сукоба између Которана и Луштичана, вјероватно због стално понављаних покушаја которске општине да подручје Светомихољске метохије прикључе свом дистрикту. У августу је, на молбу Луштичана — Балшиних поданика којима су непосредно управљали Ђурашевићи — кренуо један дубровачки властелин да посредује за мир. Доцнији ток догађаја не иде у прилог претпоставци да је он у томе и успио.[4] С друге стране познати которски властелин Драго Драго, чија је породица имала у Зети доста веза, преговарао је непосредно с Ђурашевићима стављајући им у изглед добијање Будве у случају да је посједну Млечани. Вјеровао је да би се Ђурашевићи, напустивши Балшу, лако одрекли својих права у Луштици.

Са изгледима на такав обрт кренули су у фебруару 1420. год. нови которски посланици на преговоре у Млетке. Уочи празника градског патрона, св. Трипуна, опуномоћила су которска вијећа свог канцелара Антонија де Пукцио да изнесе которске приједлоге Сињорији. Послали су странца, јер његов боравак у Млецима није могао изазвати ничије подозрење. А вјеровало се у повољан исход мисије, јер је за њу припремио терен богати которски трговац Марин Друшко, кога је млетачко Велико вијеће још у јулу 1411. год. изабрало за свога грађанина „de intus" (што

[3] Р. Ковијанић, *Которски кнежеви у доба самосталности, 1391—1420*, Истор. записи XIII/1—2, 1957, 163.

[4] Cons. Rog. II, 62. G. Gelcich, *La Zedda*, 310, наводи да су се Которани 19. августа 1419. год. измирили с Луштичанима и сматра да је Луштица тада напустила Балшу и пришла Которанима. Поменути датум у ствари се односи на дубровачку одлуку о мисији једног властелина у Луштици. Али, није познато какав је резултат он постигао. A Dabinović, *Kotor u drugom skadarskom ratu*, Rad JAZU 257, 1937, 153, иде и даље сматрајући да је споразум „sadržavao po svoj prilici klauzulu, da će se Luštičani držati neutralno u ratu, koji je bio započeo i da neće ništa uraditi na zlo Kotoranima". Међутим, покушај за мирење долазио је од Луштичана.

значи да је грађанска права могао остваривати само у Млецима).[5] И он се, по свему изгледа, у вријеме преговора нашао у Млецима.

Сви су тврдили да се Котор не може одржати у свом дотадашњем положају. Како је у случају млетачког одбијања пријетила опасност да се преда неком другом господару, а у случају прихватања да се и Ђурашевићи одвоје од Балше, Сенат и Синьорија прихватили су понуду, не улазећи у појединости о подјели власти између домаћих вијећа и млетачких представника. Обећали су Которанима поштовање статута, пристали да од годишњих прихода отплаћују редовно рате градског дуга и признали которској општини „тирански посједнута земљишта", то јест подручје Светомихољске метохије. Уз то су се обавезали да ће предати Ђурашевићима Будву чим је посједну, под условом да се придруже Републици у борби против Балше III. Већ 15. марта 1420. год. састављен је у дуждевој палати писмени уговор о предаји Котора Млечанима. Остајало је да се његов текст ратификује у Котору. Зато је с которским опуномоћеником кренуо на пут млетачки нотар Зуан де Луксија.

Которско Велико вијеће, у присуству 102 властелина, прихватило је 1. априла 1420. год., упркос извјесној опозицији, приједлог Тајног вијећа да се изаберу дванаесторица которске властеле која ће с кнезом, судијама и члановима Тајног вијећа доносити пуноважне одлуке о свим питањима которске општине. То проширено Тајно вијеће изнијело је Луксији допунске услове за предају града: 1. да се застава Св. Марка развије над Котором тек послије жетве и бербе, 2. да Република неће никоме предати Котор већ му вратити ранији статус, ако више не буде жељела да задржи град и 3. да се у одредби о которским дуговима наведе њихов тачан износ — десет хиљада дуката. Сенат је усвојио допуне, па је проширено Тајно вијеће ратификовало уговор 13. маја 1420. год. Опрезне мјере да се сачува тајност преговора биле су узалудне. Дубровачко Вијеће умољених извјештавало је своје посланике код Сандаља Хранића већ 1. априла, истога дана када се которско Велико вијеће нашло на окупу, да се Котор предао Млечанима. Требало је да то саопште Сандаљу као још непровјерену вијест.[6]

Сличне вијести доспјеле су, несумњиво, и до Балше III. Како је Лоренцо Ветор разбио блокаду Бојане, чинило му се најбољим рјешењем да се измири с Млечанима. Посредника је нашао Стефан Марамонте, захваљујући својим везама у јужној Италији. Муж напуљске краљице Јованке II, Јаков Бурбонски, који никада није ни стекао право на краљевску титулу, већ се званично сма-

---

[5] Мл. држ. архив, Grazie XX, 63 v°. Привилегију му је потврдио и нови дужд у јуну 1414. год. Privilegi I, 175 r°. Због изузетних заслуга стекао је доцније, послије предаје Котора, потпуна права: постао је грађанин de intus et extra, једино уз ограничење да не смије трговати „in fontico Teothonicorum", Grazie XXII, 3 v°; Privilegi I, 200 r°.

[6] Cons. Rog. II, 105; *Notes et extraits II*, 181.

трао „кнезом Тарента", гдје се и повукао из Напуља, саопштио је у мају 1420. год. млетачком Сенату жеље „својих оданих и вјерних пријатеља и слугу" — Балше III и Стефана Марамонте, да с Републиком склопе мир. Поучени искуством како треба преговарати с Млечанима, Балшићи су сада тражили и Скадар, а млетачким поданицима нудили слободу трговине и ослобођење од свих царина на својој територији. У најгорем случају пристајали су на поштовање затеченог стања. Извињавајући се краткоћом времена, Млечани су учтиво одбили преговоре о миру. Примирје су нудили без размишљања. Предстојало им је посједање Сплита и Трогира, предаја Котора непредвиђено се отегла; кријући своје одлуке, Которани још нису ни помишљали да крену у рат против Балше, госпођа Руђина, упркос изјавама о пријатељству, није се усуђивала да преда Будву Млечанима, тако да ни Ђурашевићи нису мијењали став, како су то Которани у почетку обећавали у Млецима. Сенат је одмах овластио скадарског кнеза да са Балшом склопи примирје на годину дана, мада ни сам није вјеровао да ће преговори уродити плодом чим се постави питање обештећења млетачких трговаца.

Мјесец дана касније млетачкој влади није било стало ни до примирја. Трогир је био освојен, а предстојала је и капитулација Сплита. Сенат је наредио капетану Јадранског мора Пјетру Лоредану да послије заузимања Сплита одмах крене у Зетско приморје и одлучном акцијом скрши Балшу ако сам одмах не врати све заузете територије и не прихвати мир. Пјетро Лоредан стигао је посљедњих дана јула 1420. год. у Котор. Без обзира на ранији споразум да се прије јесени неће развијати застава Св. Марка, Лоредан је захтијевао од Которана да припреме своје снаге за борбу против Балшиних поданика. Уз црквене свечаности подигнуте су 25. јула млетачке заставе на тргу Св. Трипуна и над градском тврђавом, а онда је властела над моштима св. Трипуна поновила заклетву вјерности Републици и предала Лоредану градске кључеве.[7] Послије тога Млечани су изабрали првог которског „кнеза и капетана", Антонија Боколи, који је стигао тек у позну јесен. А до тог времена млетачку власт је представљао нотар Зуан де Луксија, који ће се дуго задржати у Котору и појавити у једној врањинској повељи из 1454. год. као Живан Силвестровић од Лужа из Бнетак.

Одмах по узимању заклетве од которске властеле Пјетро Лоредан је с бродовима упловио у Бојану да скадарским бранио-

---

[7] Уз остале документе о предаји Котора који су унијети у статут налази се и исправа коју су том приликом саставили. Ту се наводе 42 имена которске властеле с додатком „et omnes consiliarii Maioris consilii". Которско Велико вијеће имало је 120 чланова. Ако већина није присуствовала званичном чину предаје града, може се сматрати да је постојао отпор насилном спровођењу млетачког плана и кршењу раније датих обећања. Stat. Cath. 337—341. Сл. Мијушковић, *Statuta civitatis Cathari, поглавља о предаји Венецији*, Годишњак Поморског музеја у Котору III, 1955, 7—23.

цима дотури веће количине намирница и да почне с пустошењем Балшиних мјеста. Међутим, Балша је већ крајем јула напао са својих 200 коњаника млетачки логор поред Бојане и нанио тек пристиглим ратницима тешке губитке. Прослављени командант у галипољској бици, Пјетро Лоредан, вапио је у писмима Сињорији да му се пошаљу појачања. Безуспјешно је преговарао с Балшом о миру. Иван Кастриот и друге арбанаске велможе увјеравали су га у своју оданост Републици и обећавали да ће и сами кренути против Балше, а у ствари ничим нису мијењали ранији став. У другој половини августа Пјетро Лоредан је напустио Бојану, оставивши малу флоту под командом Лоренца Ветора, који се ускоро разболио па га је морао замијенити Ђорђо Малипјеро. Та је флота обезбјеђивала Скадру храну и оружје и одбијала учестале нападе улцињских галеота.

Враћајући се у Далмацију, Лоредан је заузео Будву и предао је на управу которској општини, јер Ђурашевићи нису напуштали Балшу, како су то Которани предвиђали. Госпођа Руђина, и иначе наклоњена Млечанима, није ни помишљала да пружа отпор јакој флоти. Послала је ризницу у Дубровник, а затим је и сама затражила тамо склониште. Добила га је тек када су Дубровчани сазнали за Балшину смрт. Из Дубровника се у августу 1422. год. пребацила на Крф.

Послије дизања млетачких застава рат против Балше био је за которску општину неизбјежан. Одмах се кренуло у покоравање села Светомихољске метохије. Становништво је пружало жесток отпор. Први млетачки кнез извјештавао је 15. децембра 1420. год. Сињорију да су Которани заузели „два села" (мислио је вјероватно на Луштицу и Љешевиће) и тражио ново оружје, јер су вјерни поданици „поломили многе мачеве и лукове, потрошили штитове и стријеле". Може се претпоставити да су Которани посјели Луштицу у првој половини октобра, јер су тада многи Луштичани одбјегли у Дубровник и, по одлуци Великог вијећа од 15. октобра, добили нешто пшенице и јечма да не би помрли од глади.[8]

Положај Балше III знатно је отежан предајом Котора Млечанима, јер је морао водити борбу на два фронта. До средине децембра 1420. год. сам није предузимао никакав напад на которску околину, иначе се Сенат, одговарајући на извјештај которског кнеза, не би ограничио на савјет да сам негдје нађе дванаест бораца ради заштите града. Балша је заједно са Ђурашевићима стигао у току зиме. Грбаљски сељаци одмах су дигли устанак против которске властеле. Недавно потчињени катун Љешевића, између Луштице и Будве, остао је вјеран новом господару. Балша и Ђурашевићи су га опустошили и спалили. Већина његовог становништва склонила се из попаљених домова у Котор.

---

[8] Cons. minus II, 151

Которани су удвостручили напоре да би сузбили Балшине ратнике и скршили отпор Грбљана. Када су њихови посланици, у априлу 1421. год., убјеђивали млетачку владу да с Балшом никако не треба преговарати, јер је крајње превртљив, претјеривали су у оцјени његовог безизлазног положаја. Балша је доиста, како су наводили, био болестан и без новца (и Дубровчани су у јуну 1420. год. одбили да му дају зајам), али је тешко вјеровати да га је његово људство слабо слушало, јер би иначе Млечани много лакше и брже окончали рат. Тврђење Которана да је у околини њиховога града Балша изгубио више од хиљаду људи не односи се, како се обично мисли, на његове ратнике који су наводно изгинули или били избачени из строја у некој великој бици на которском подручју. Ту су обухваћени сви одрасли мушкарци које су Которани, заузимањем дијелова Светомихољске метохије а вјероватно и добијањем Будве, потчинили својој власти, а затим сви они који су, не желећи да им се потчине, напустили своја села и одбјегли мањим дијелом у Дубровник а већим у Рашку. А они за које су тврдили да ће помријети од глади и других недаћа били су или сузбијени Балшини ратници или његове одане присталице које су настављале с пружањем отпора, на првоме мјесту побуњени грбаљски сељаци. Велике битке није било, јер су исти ти посланици објашњавали Млечанима да се у њиховом крају „више ратује новцем и тканинама него војницима“.[9]

У сваком случају током јануара и фебруара 1421. год. осјећали су се дуж читавог Зетског приморја посљедњи трзаји борбе коју је Балша са својим присталицама водио против млетачког учвршћивања. Из опрезности, ниједан Которанин нити которски брод није смио ићи у Луштицу без посебног одобрења кнеза. Дубровачки трговци су одлазили и на млетачке и на Балшине посједе, али им је 22. фебруара 1421. год. забрањен извоз оружја у крајеве од Котора до Бојане. Исход сукоба није се могао предвидјети и Дубровчани су пазили да неким непромишљеним кораком не навуку нежељене посљедице. Ни у Млецима се није знало како ће се све свршити па су напоредо с чаркама настављани и преговори о склапању мира.

По одласку Лоредана продужио их је скадарски кнез. Зетски господари су пристајали да се успоставе односи какви су постојали прије рата. Одбијали су да се одрекну скадарске провизије, Луш-

[9] G. Gelcich, *La Zedda*, 229, вјерује да се под зидинама Котора водила велика битка, у којој је изгинуло више од хиљаду Балшиних бораца. Закључак је неодржив и због тога што Балша ни у један окршај није могао да баци толико наоружаних људи. A. Dabinović, *Kotor u drugom skadarskom ratu*, 166—167, настоји да ублажи Ђелчићево претјеривање, но ипак сматра да је побједа над Балшином војском „imala katastrofalan učinak na poziciju zetskoga gospodara“, јер су његови људи препустили цијело Приморје которским четама. Ст. Станојевић, *Борба за наследство Балшино*, 10—11, сматрао је которски приказ претјераним, поготову у оцјени Балшиних губитака. Анализа самог текста упућује на његово нешто друкчије тумачење.

тице и солана у Боки Которској. Сенат је у новембру 1420. год. пристајао да им остави провизију и чак да је увећа за 200 дуката ако би се Балшићи одрекли Луштице. Позивао је и њих и Сандаља, који је поред свих заплета у Босни стигао да постави питање Котора, да пошаљу преговараче. Како од њих до фебруара 1420. год. није добио никакав одговор, обећао је которском кнезу 50 мачева, 50 штитова, 50 лукова и 5.000 стријела и одобрио му издатке за хљеб и вино „као помоћ и освјежење вјерним поданицима, који су ишли и који свакодневно иду против непријатеља без икакве друге награде".

Сандаљеви посланици стигли су тек у марту 1421. год. и протестовали што је млетачка флота посјела которску област упркос ранијем увјеравању да се у његове земље неће дирати. Млечани су им одговарали да су само прихватили позив которске властеле, којој, пред опасношћу од Балше, Сандаљ није био у стању да помогне. Поручивали су му и сада да ће му признати приходе које је раније имао од Котора ако принуди Балшу да врати Републици отета мјеста. Почетком априла појавили су се и Балшини преговарачи. Сенат је њихове приједлоге оцијенио као „изопачене и неразумне", нудећи као основицу преговора услове које је Балшићима изложио Пјетро Лоредан. Послије више састанака постало је јасно да Млечани никако не пристају да врате Луштицу и Будву и да се посланици Балшића не задовољавају годишњом провизијом од 300 дуката у накнаду за изгубљене солане. На крају су се договорили да се већ склопљено примирје продужи за мјесец дана. У Млецима се добро знало да је Балша тешко болестан, али се није очекивало да би његова смрт могла одједном измијенити ситуацију у корист Републике. Зетским посланицима су саопштили да ће у случају Балшине смрти наставити преговоре са Стефаном Балшићем Марамонте ако га Балша III одреди за свог насљедника. А скадарским посланицима, који су се у исто вријеме нашли у Млецима, обећали су 4.000 дуката за набавку жита и исплату најамника. Савјетовали су им да не обнављају пољопривредне културе, јер опште прилике то још не дозвољавају, већ су им понудили 500 дуката зајма док се не склопи мир.

На ивици снага, и сам свјестан да му се приближава крај, Балша III није ни помишљао да Зету препусти Стефану Балшићу Марамонте. Иако је с њим већ двије године дијелио власт, није могао да га приближи и веже за зетску средину. Сам није имао мушког насљедника, јер му је син, чије су рођење ишли да прославе дубровачки свирачи средином љета 1415., умро у раном дјетињству. И кћери су још биле малољетне. Јелена је ушла у седамнаесту годину тек 1424. год., када се удала за Стефана Вукчића Косачу, а Теодора, потоња жена босанског велможе Петра Војсалића, била је знатно млађа. Док су његови људи преговарали у Млецима, позајмио је од Ратачке опатије 1.505 перпера и сам кренуо у Србију свом ујаку деспоту Стефану Лазаревићу. Пред

смрт је пренио на њега сва своја права, сматрајући да ће једино он бити у стању да се одупре млетачком притиску у Зетском приморју. Ускоро по доласку на деспотов двор, 28. априла 1421. год., Балша III је умро. Деспот га је „с великим љубочашћем... и жалошћу" сахранио. Константин Филозоф није пропустио да каже како је Балша владао својом земљом „сијајући сваким добрим дјелима".[10] Мислио је у првом реду на помагање православних цркава и манастира.

Балша III је, вјеран поукама своје мајке, иступао у доба мира пред Млечанима као заштитник старих права српских цркава. Залагао се да се ничим не окрњи јурисдикција зетског митрополита. Стално у материјалној оскудици, нарочито у годинама рата који је испунио више од половине његове владавине, није ни могао да обдари цркве већим прилозима. Оснивајући 1413. год. манастир Св. Николе у Прасквици (изнад Светог Стефана у Паштровићима), он је дао само земљу за зидање цркве, поставио прве монахе и издао им оснивачку повељу, а сами су монаси од свога куповали и поклањали цркви земљу и винограде, прикључивши им и два скромна прилога домаћих дародаваца.[11] Манастиру Богородице на Морачнику, задужбини Балшића на Скадарском језеру, приложио је 1417. год. „гувно од солила" у Грбаљском пољу, једно од оних која је и сам изгубио када су Которани под млетачким окриљем заузели Луштицу. А од те соли сваки „десети кабао" требало је да се преда Пречистој Крајинској, код села Остроса на јужној обали Скадарског језера, манастиру у коме се

[10] Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, гл. 45, 78. St. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, Archiv für slav. Phil. XVIII, 1896, 459 и д.; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи I*, Београд — Сремски Карловци 1957, 118, 225, 246, 631; Исти, *Стари српски записи и натписи VI*, Београд — Сремски Карловци 1926, 86, бр. 9966

[11] Мл. Црногорчевић, *Манастири паштровски у Боци Которској*, Старинар XII, 1895, 67—78. — Оснивачка повеља манастира Прасквице није се сачувала у оригиналу, који се наводно још 1729. год. налазио у посједу Камила Бечића. Он је тада уступио повељу српском тумачу у Херцег-Новом, Петру Фонтани, да је преведе на италијански језик. У његовим актима сачувао се и један обичан препис тог наводног оригинала. Објавио га је П. Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици и њени додаци*, Истор. часопис V (1954—1955) 1955, 323—331. Непотпун латински превод повеље, који је 1439. год. извршио српски канцелар у Котору Стефан Калођурђевић, налази се у VI књизи Држ. арх. у Котору, 701. Ту недостаје крај повеље, јер је истргнут лист на коме би требало да се налази наставак и крај повеље. К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик XI, 1892, 67—68. Између два сачувана текста постоје разлике које се могу објаснити невјештином преписивача из XVIII в. и Калођурђевићевим покушајем да повељу не само „препише" већ да јој по својој пракси да „јавну форму". Он је, уз остало, унио у санкцију глобу од 300 перпера у корист Сињорије, што се 1413. год. није могло предвидјети. Наводни оригинал с кога је у XVIII в. извршен препис вјероватно је представљао неку доцнију прераду повеље, јер се ту запажа настојање да се сви додаци укључе у основни текст и повежу заједничком санкцијом.

током XV вијека често налазило сједиште зетског митрополита.[12] Пред саму смрт, крајем 1420. или почетком 1421. год., Балша је приложио и цркви Св. Николе Врањинског десетак од свих прихода који су му дуговали Каручи, становници истоименог села сјеверно од Врањинског манастира и уступио му право да исти сељаци „копају цркви два дни винограда".[13] Једино се толико из повеља види, а Константину Филозофу можда су била позната и нека друга „добра дјела" тек преминулог Балше III.

Вијест о Балшиној смрти стигла је у Млетке 26. маја 1421. год., а у Зету и знатно раније. Користећи се општом пометњом Млечани су одмах посјели све Балшине градове. Нудили су их представници самих градских општина у нади да ће својим поступком обезбиједити изузетне повластице. Први су стигли Ђакому Дандолу опуномоћеници Дриваста и предали му град 10. маја 1421. год. Он је тамо поставио за потестата млетачког властелина Марина Бонција, познатог пронијара и закупца царина у скадарском крају. Повељом је потврдио становништву све што је тражило, уз остало и двогодишње ослобођење намета и јемство да неће гонити људе који су покрали дривастанску тврђаву. Најзаслужнијима за предају града обећао је посједе и службе. Представници Улциња предали су град 15. маја 1421. год. Ђакомо Дандоло им је потврдио све одредбе о условима под којима су се 1405. год. предали Марину Каравелу, ослободио их је намета током наредне три године, а обавезе враћања приватних дугова током наредних шест година. Предао је забораву све што су појединци учинили против Млечана сарађујући с Балшом и чак пристао да се пониште Балшине повеље издате његовим заслужним помагачима. Вјероватно се на сличан начин предала и барска општина.[14] Тако су већ у мају над свим Балшиним градовима залепршале заставе Св. Марка, што све млетачке хронике сматрају вриједним помена. Млетачкој влади се чинило да је рат коначно добијен. Сенат је у јулу 1421. год. бирао провидуре да среде прилике у Зети и Далмацији и да обезбиједе несметан прилив доходака.

Ђурађ и Љеш Ђурашевићи такође су користили прилику да посједну неколико села која су до тада била непосредно потчињена Балши. Око неких села спорили су се с Которанима, али

---

[12] Љ. Стојановић, *Повеља Балше Ђурђевића III*, Прилози КЈИФ XI, 1931, 57—58, издао је оригинал сачуван на пергаменту у Цетињском архиву. Раније су били доступни само изводи. Н. Дучић, *Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу*, Гласник СУД XXVII, 1870, 190—191 (такође са измјенама у *Књижевним радовима I*, 1891, 156—157). Види И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, Споменик XLI, 1904, 156.

[13] И. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини*, Гласник СУД XLVII, 1879, 288. Види Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, Истор. записи XVI/3—4, 1959, 43—44.

[14] Исправа се у Млетачком архиву није сачувала, јер, када је ускоро деспот Стефан Лазаревић заузео град, никоме није пало на памет да тражи њену потврду.

се може сматрати да су се још више проширили у Горњој Зети, гдје је већи број села био под непосредном Балшином влашћу. Ту се са својим захтјевима убрзо јавио и Сандаљ Хранић, који је наивно тражио од Млечана да му се, поред Горње Зете, уступе још и градови Бар и Будва. Сенат га је одбио позивајући се на обећање које је скадарски кнез дао становништву тих градова да ће их Млечани стално задржати под својим окриљем. Млечани су сада били у могућности да као најјачи разлог наведу бригу о поштовању дате ријечи.

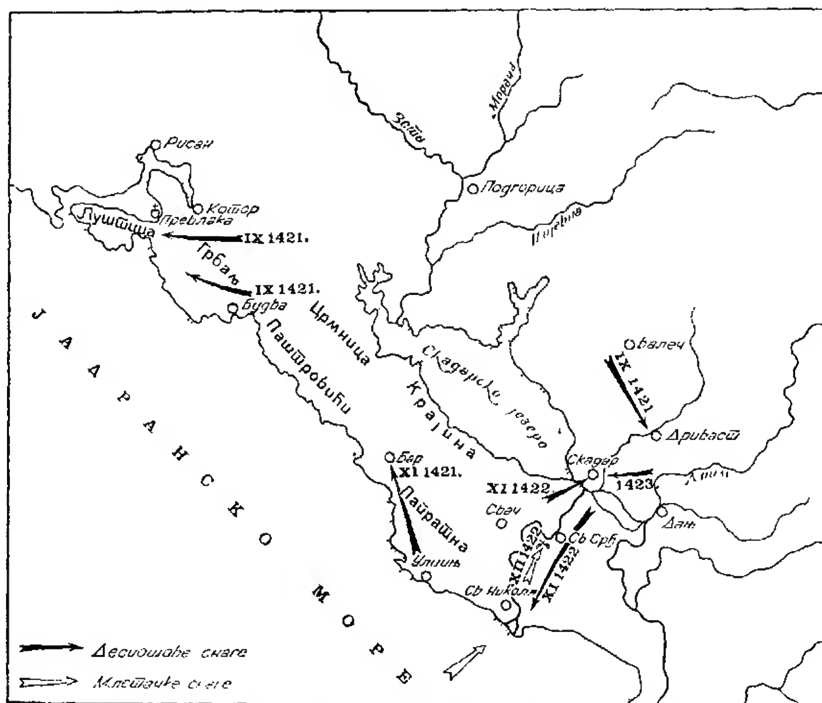

Ск. 4 — *Главне операције у другом скадарском рату*

Стефан Балшић Марамонте или се није снашао у догађајима који су се одвијали неочекиваном брзином или на њега нико није ни обраћао пажњу. Крајем јула 1421. год. обратио се Дубровчанима с неким захтјевима које су они врло љубазно отклонили отпративши његове посланике с малим поклонима. Балшин сарадник придружио се ускоро госпођи Руђини на Крфу. Одатле су обоје послали људе из своје пратње да опљачкају дубровачки брод када се усидрио пред Валоном немоћно се светећи свима онима који су одржавали пословне везе с новим господарима некадашњих Руђининих посједа — с Турцима.[15] Послије Руђинине

[15] ДАД, Lamenta de foris IV, 339, 355.

смрти Стефан Балшић Марамонте вратио се у јужну Италију, да се послије неколико година поново појави у Зети као одлучан противник како Млечана тако и српског деспота.

Како је Балша III одредио за јединог насљедника своје имовине мајку Јелену, Сандаљеву жену[16], његова удовица Боља са двије кћери склонила се код родитеља у Дањ. Била је у животу и 1456. год. Тако је Балшином смрћу завршено раздобље у коме је његова моћна породица владала Зетом, покушавајући повремено да загосподари околним српским и албанским земљама. Започети политички сукоби наставили су се и у наредном раздобљу, које обиљежава чвршћа повезаност међу одвојеним дијеловима некадашње српске државе. Зета је тада поново ушла у њен склоп, потчинивши се српском деспоту. Стефану Лазаревићу припадало је прво мјесто међу српском господом, а послије његове смрти Ђурђу Бранковићу, који је постао једини господар свих сачуваних дијелова некадашњег царства.

---

[16] Мл. држ. архив, Senato Mar II, 66 v° (1445).

ЗЕТА У ДЕСПОТОВИНИ

ПРИПАЈАЊЕ ЗЕТЕ СРБИЈИ И ОКОНЧАЊЕ ДРУГОГ СКАДАРСКОГ РАТА

Послије Балшине смрти, његовом посљедњом вољом Зета је припала српском деспоту Стефану Лазаревићу. Између деспотових земаља и Зете налазила се област Бранковића, па се старјешинама Горње Зете, Балшиним војводама и главарима српских и арбанаских ратничких дружина, могло чинити да ће им далеки деспот оставити више самосталности но што су је уживали у доба посљедњег Балшића. Дуж осталих граница Зете налазили су се с једне стране арбанаски господари, доскорашњи Балшини савезници, а с друге — босански војвода Сандаљ Хранић, деспотов зет, који упркос надама да би могао завладати Горњом Зетом није покушавао да се супротстави новом господару. А сви су они били султанови харачари и штићеници, као што је био и сам Балша III. Примамљивим млетачким позивима нису се одазвали ни Ђурашевићи нити су помишљали да заузму одметнички став свог претходника Радича Црнојевића. Поред Ђурђа, и Љеш је постао „деспота Степана воевода", како се наводи на надгробној плочи у комској цркви Пречисте Богородице, својој породичној задужбини, додуше са старим презименом Црнојевић.[1] Скадарски кнез није успио да привуче на млетачку страну ни арбанаске ратничке дружине Хота и Матагужа, које су у доба Балшића повремено ступале у службу Републике. Није им одговарало

Литература: К. Јиречек, *Историја Срба I*, 348—351; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино* (1421—1426), Карловци 1902; A. Dabinović, *Kotor u drugom skadarskom ratu*, 182—227; J. Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb 1930, 26—28; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Истор. часопис VII, 1957, 83—119; исти, *Средњовековни Паштровићи*, Истор. часопис IX—X, 1959,151—184.

[1] Ил. Руварац, *Камичци*, Просвјета, Цетиње 1893—1894, 423—424, сматра да је Љеш Ђурашевић умро 1422. год. и да је заједно с братом био оснивач комске задужбине. R. Kovijanić, *Crnogorska plemena*, 139, не вјерује да је Љеш 1425. год. био жив. Он се, међутим, у млетачким документима помиње и 1428. год. Sen. Misti LVII, 29 v°. А ако је тачан датум у дорсалном запису на једном пуномоћју које су Ђурашевићи дали свом посланику у Дубровник, оба брата била су у животу и 1435. год. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I - 1, бр. 506, стр. 486.

подвргавање свакодневном надзору и строго утврђеним ограничењима од стране ћудљивих и сваке двије године смјењиваних управника у Скадру и другим градовима. Млечани су могли рачунати да ће се њима придружити оне дружине племенитих ратника којима је због притиска из сусједних млетачких градова то био једини излаз.

Како српски деспот послије Балшине смрти више од три мјесеца ништа није предузимао, Сенат и Сињорија су предвиђали мјере за нормализовање стања у тек стеченим градовима Зетског приморја. Провидури одређени крајем јула Андреа Фосколо и Марко Мијани кренули су најприје у Далмацију а затим у зетске градове да заједно са дотадашњим скадарским кнезом Ђакомом Дандоло среде систем царина, сељачких дажбина и продаје соли, да распусте непотребне најамнике, и стране и домаће, да саставе нови катастих и покушају да од Којe Закарије добију Дањ. У исто вријеме бирани су нови управници за сва мјеста у Зетском приморју и сјеверној Албанији. Међутим, почетком септембра 1421. год. донио је Ђакомо Дандоло у Млетке вијести да је српски деспот стигао са својим одредима и да читаву земљу захвата из дана у дан све веће узбуђење, јер се упорно проносе гласови о доласку велике турске војске.

Султан Мехмед I умро је у јулу 1421. год. Његовом насљеднику Мурату II супротставио је византијски цар тобожњег сина Бајазида I — Мустафу, који је иначе завршио са оцем код Ангоре, и тако отворио серију самозванаца које су европски дворови подржавали, заносећи се надом да ће обезглавити отоманску силу. Када је у општем превирању млетачки властелин Антонио Ђустинијан, за кога се везала прва Балшина жена, на своју руку заузео Пирг у близини Валоне и отјерао њеног дотадашњег господара Ајдина, Турци одани Мурату II су сматрали да су се и Млечани окренули против новог султана. С правом се очекивало да званична Порта неће поштовати мировни уговор с Републиком из 1419. год. Деспот Стефан Лазаревић се, напротив, од почетка изјаснио за Мурата II и обезбиједио вишегодишњу благонаклоност Порте. Не страхујући ни од каквог изненађења с турске стране, стигао је током августа 1421. год. у Зету. Његов биограф Константин Филозоф каже: „Улучивши згодно време и узевши сву своју војску, пође на Арбанасе. А ови видевши његову веледаровиту десницу и видевши њега, сви се убрзо стекоше к њему с радошћу“.[2]

---

[2] Чињеница да историјски извори који говоре о Зети у XIV и XV вијеку често употребљавају и шири појам „Албанија“ изискује извјесно објашњење.

Дубровчани су сматрали да Србија почиње у Дању и да се протеже у правцу Новог Брда, Приштине и Рудника („E Schiavonia se intenda el Dagno in ver Novomonte, Pristina, Rudnich e quelli confini do zornade“. Liber Viridis, c. 199, према једној одлуци из 1425. год.). Тим су обиљежавали правац којим су се кретали њихови трговци, како то формулише и Балша II у повељи коју је 24. априла 1385. год. издао Дубровчанима: „и трговци који минују

Деспота је допратило до Зете и неколико дубровачких трговаца. Њима је дубровачка влада одмах наредила да се врате у Србију, страхујући да својим присуством не пруже Млечанима повод за притисак на Дубровник. Страховање је било оправдано, јер је то био једини град у Далмацији који је успио да сачува вјерност угарском краљу Жигмунду. А Млечани су доиста 1423. год. оптуживали Дубровчане да су навели деспота на поход против њихових мјеста у Зетском приморју и у Албанији.

у Србље на Дању да не плате ништа". Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I-1, *1929, 209—210.* Иначе су Дубровчани земље Балшића и Црнојевића редовно називали Зетом, изузев у случајевима када је канцелар уносио у своју књигу концепт акта према изјави странке (као 1443. год.: Et hoc fuit in Albania in loco dicto Podgoriça, Lam. de foris XVI, 216' — према М. Динићу, *Земље Херцега Светога Саве*, Београд 1940, 179). Супротстављајући се млетачким забранама да се из Зете извози жито, они су у својим порукама краљу Жигмунду и деспоту Стефану подвлачили да Зета припада Србији („le fiumare de Genta... sono de la raxuna de Sclavonia" ... „li Viniziani per li pacti fermadi a Turino non se deno impazare di neguna cosa de Gentà"... „per che Zenta e de raxun de Sclavonia", J. Gelcich — L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum*, Budapest 1887, 206). Пишући Которанима, да би протестовали што су заробили Балшиног посланика на њиховом броду, називали су Балшиће „српском господом" („a nuy convien vivere ben con questi signori de Schiavonia". Lett. di Lev. VII, 70—70').

Сами Балшићи и српски деспоти називали су се господарима Зете, господарима „всој зетској и поморској страни" или „поморју зетскому". Међутим, деспот Ђурађ Бранковић наводио је у латинским повељама своју титулу — Rascie Albanieque dominus, despotus totius regni Rascie et Albanie. А биограф деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф, називао је Балшу „арбанаским господином" и послије приказа његове смрти забиљежио је како деспот „пође на Арбанасе" (гл. 78). На сличан начин су његов поход из 1421. год. забиљежили српски љетописи и понеки позни запис: „и деспот прије (узе) Арбанасе". Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 1927, 246; исти, *Стари српски записи и натписи, VI*, 1926, 86.

Страни владари такође су Поморје називали Албанијом. Жигмунд је именовао око 1428. год. Ђурђа Бранковића за војводу и деспота Расције и Албаније ако је повеља која о томе говори аутентична. N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades II*, 1899, 239; L. Thallóczy — A. Aldasy, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum*, Budapest 1907, 77. А Алфонс Арагонски, потврђујући 1444. год. посједе Стефану Вукчићу, навео је да су Острог и околина „на границама Албаније". Мих. Динић, *н. д.*, 178; L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig 1914, 361.

Краљ Алфонс је саставио повељу према исказима Стефанових људи. Широки појам Албаније био је међу њима одомаћен, јер је и сам херцег Стефан поручивао 1461. год. Млечанима да их је одавно упозорио на „арбанаску нарав" Стефана Црнојевића („et alhora avisi vostra serenita de li suoi costumi albaneschi", *Listine X*, 167). Тако су Црнојевиће називали и Которани. Када су у јануару 1396. год. нудили свој град Млечанима, поручивали су им да ће, ако их они не прихвате, морати да се потчине „или Арбанасима, или Србима или Турцима" („aut Albanensibus, aut Sclavis, aut Turcis", *Listine V*, 256). Како им је у том тренутку пријетила опасност од Радича Црнојевића, Сандаља Хранића и турских провала, јасно је кога су уврстили у Арбанасе.

Млечани, пак, и у званичним актима и у хроникама, такође су укључивали Зету у шири појам Албаније, понављајући при том саопштење својих ректора или градских посланика. Тако су, на примјер, 1440. год. понављали молбу Которана да Република прихвати „Будву и Зету и остала мјеста Албаније",

Ускоро послије вијести о деспотовом доласку у Зету стигла су у Млетке и његова два посланика. Донијели су богате поклоне, много свиленог тафта, десет комада броката и пет бијелих соколова голубара, које су млетачка господа, сама без смисла и склоности за лов, одмах разаслала господарима Мантове, Милана, Фераре и Равене, знајући колико они цијене те ријетке и лијепе птице.[3] Од Сената су тражили да се њиховом господару предају сва Балшина мјеста. Нису били склони дугачким преговорима. Саслушали су млетачка објашњења, проткана изјавама бескрајног пријатељства према деспоту и његовој кући, и схвативши да Република не мисли да напушта посједнуте градове вратили се у Зету. За њима је кренуо и Ђакомо Дандоло као ванредни скадарски провидур и командант свих млетачких снага. Требало је да са двојицом провидура за Далмацију и Албанију настави с деспотом преговоре ако уопште успије да до њега стигне. Јер, у Млецима се већ знало да деспотове трупе крстаре млетачком територијом у Зети.

Деспот Стефан није имао намјеру да се дуго задржава у Зети ни да троши вријеме на неплодне разговоре. Заузео је Дривաст, а када није успио да се споразумије са Иваном Кастриотом о посједању или рушењу Љеша, кренуо је према Бару и улогорио се у околини града. Ђурашевићи су узели подручје Светомихољске метохије и Грбаљ, на чијим је границама Ђурађ подигао тврђаву и повјерио је свом младом сину Стефаници, који ће касније

Listine IX, 118, мада су у другим случајевима наводили и Будву, и Бар и Дриваст као градове у Доњој Зети. Исто, 160.

Може се поставити питање одакле појава да се Зета наводи као дио Албаније. Тешко је дати одређен одговор ако се посебно не проучи какве су за вријеме српског краљевства и царства биле управне цјелине у које су улазиле Зета и сјеверна Албанија, оно подручје којим су „млади краљеви" а послије њих други „владущти" управљали, а при том имали сједиште у Скадру. У једној повељи из 1349. год. Стефан Душан назива себе царем „всех српских и грчких и поморских земљ, рекуже Алванији, и западној стране и великому дису". Ту је он Поморје изједначио са Албанијом.

Треба осим тога узети у обзир да је словенски, арбанаски, романски и влашки елеменат измијешано живио и по градовима (Романи и Словени; Романи, Словени и Арбанаси) и у њиховом залеђу (Словени и Арбанаси, а према данашњој Херцеговини у све већем броју Власи). На јаки словенски слој у Скадру и око њега надовезивао се по горњозетским брдима и равницама појас арбанаског живља, спорадично расијаног и по даљим предјелима. Без икаквих етничких или националних предрасуда, једни поред других (исто као и у области Ивана Кастриота), понегдје једва разграничени, а родбинским везама чврсто спојени, живјели су у својој средини на исти начин, сударали се са истим привредним и друштвеним проблемима и имали иста схватања о моралним нормама. Вјероватно је то и допринијело појави да њихову земљу савременици понекад називају истим именом. Највеће разлике стварала је међу људима црквена организација, православна и католичка. Православни вјерници, чврсто везан и за српску цркву и немањићке традиције, у опречности према латинском свијету Приморја, осјећали су блискост са српском етничком заједницом и за њу се везивали преко цркве, језика, писаних споменика и правних обичаја.

[3] Morosini, Cronaca Veneta II, 385; Cron. di Ven. (до 1442), 351; Cron. Prov. Ven., 121 итд.

стати на чело куће Црнојевића. Избезумљени провидури Фосколо и Мијани отишли су которском кнезу да заједно понуде деспоту Улцињ и Дриваст и због тога добили оштре прекоре Сената, који је дозвољавао могућност да се уступи Будва, али никако не Улцињ, јер има несрављиво већу вриједност и јер „без Дриваста наш град Скадар мало вриједи". Успјеху преговора није допринио ни скадарски ванредни провидур Ђакомо Дандоло када се у Котору придружио овој тројици. Не осврћући се на њихове понуде, пуне ситног цјепидлачења (обећавали су скадарску провизију и бригу око удаје Балшиних кћери), деспот је заузео Бар, средином новембра 1421. год., повјерио управу над Зетом свом војводи Мазареку који је раније заповједао Островицом и њеном „влашћу", а онда је, склопивши с млетачким опуномоћеницима шестомјесечно примирје, кренуо натраг у Србију. Мазарек је сазвао барску властелу у цркву Св. Ђорђа. „Општина" је признала врховну власт Стефана Лазаревића, а Мазарек Баранима право да управљају градом и суде по својим статутима.[4]

Млечани су задржали Скадар, Улцињ и Будву, лишени сваке власти на највећем дијелу подручја ван градских зидина. Понека млетачка хроника преноси и вијест о побуни Скадрана. И доиста, према изјави удовице тадашњег скадарског коместабила Матије из Котора, млетачке снаге су се пред деспотом повукле у скадарску тврђаву и браниле је осам мјесеци док није стигла млетачка флота и вратила град.[5] Тако постају јасни захтјеви које је скадарска властела доставила преко својих посланика Сенату с прољећа 1422. год. Чувајући остатке некадашње самоуправе и окупљајући се у вијећима, она је сада одлучно дигла глас против млетачке управе, тврдећи да је својом политиком довела градски живаљ до просјачког штапа. С једне стране, тврдили су скадарски посланици, она је градској општини из године у годину одузимала њена оскудна права и приходе, а с друге стране сталним ратовањем довела је грађане у безизлазан положај: за 26 година млетачке власти жетва се могла обавити само осам пута, становништво је остало без млинова, стоке и живине. Тражили су да им се врате стара права, да им се одобри зајам и одложи рок за враћање приватних дугова а, што је најважније, да се самој скадарској општини признају њени посједи које су млетачки управници унијели у фонд „млетачке општине" а сада их посјео српски деспот. Изражавали су бојазан да ће те посједе заувијек изгубити „јер господин деспот није мали него велики господин". Деспота су иначе наводили као примјер владара који поштује стара права.

---

[4] Мих. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, II*, Београд 1962, 22; исти, *Власти за време деспотовине*, Зборник Филозофског факултета X/1, Београд 1968, 238; D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, 1817, 85. Подаци су узети из неке књиге која се налазила „penes Stephanum Madinum Buduensem". Мазарек као војвода Бара наводи се у дубровачким књигама. Lamenta de foris V, 214.

[5] Sen. Misti LX, 142 r'.

Он је, преговарајући у свом логору с представницима Дриваста и Бара, одбацио њихове захтјеве да им се признају као саставни дио градског подручја и земље које им нису припадале чим је један Скадранин који се ту затекао оповргао њихове наводе, показавши стару „царску (немањићку) повељу". Млечани су ипак успјели да их неодређеним и ситним обећањима врате њиховим кућама.

У исто вријеме двије дубровачке барке довезле су у Млетке деспотовог посланика „племенитог и разумног властелина добронарочитог војеводу Витка". Он је покушао да се, прије истека примирја, претресу услови за отклањање сукоба. Захтијевао је да се деспоту врате сва мјеста у Зети, па и Скадар. Млечани су опет тражили да им се као залога мира и пријатељства врате мјеста која је деспотова војска посјела с јесени 1421. год. Преговори су се током априла отегли више од три недјеље, јер ниједна страна није излазила с приједлозима који би за ону другу били прихватљиви. И војвода Витко и млетачки опуномоћеник Марко Барбадиго, који је уживао глас доброг познаваоца зетских прилика, упорно су образлагали своје приједлоге, очекујући ко ће се први заморити и открити за какве је уступке стварно овлашћен. Млечани су први попустили, признајући деспоту Бар и нудећи му стару скадарску провизију. Витко се тада сагласио да Млечанима остане Скадар с тим што би деспот за већи дио његове посједнуте околине плаћао Републици 1.000 дуката годишње. Даља нагађања, у којима су Млечани пристали да се одрекну и Дриваста, Витко је прекинуо. Ни примирје није продужено, јер су Млечани тражили да се господарима градова призна власт и у њиховом дистрикту. Дужд и Сињорија поручили су деспоту да ће сâм бити крив за сопствене губитке када Млечани покрену против њега све снаге. Враћајући се у Србију, војвода Витко био је 7. маја 1422. год. у Дубровнику.

Ипак су Млечани послали за Витком свог опуномоћеника Марка Барбадига да преговара са самим деспотом. Остајући при старим млетачким условима, он није ништа постигао. Још је остао без коња када су му деспотови људи у повратку напали пратњу. Али, да се веза не би прекинула, послије смрти првог которског кнеза Антонија Боколи именован је на шест мјесеци за которског провидура. Власт је преузео с јесени 1422. год. уз напомену Сената да би градом морао управљати „са свом могућном човјечношћу".

У Млецима је, послије свега, било јасно да се морају уложити велика материјална средства и послати више војске него икада раније да би се одољело новим нападима. Крајем 1421. год. послато је у Улцињ само 60, а у Котор 12 стријелаца. Почетком марта 1422. год. кренуле су према Бојани четири барке са стријелцима да би обезбиједиле снабдијевање Скадра. Чим се показало да се у преговорима с деспотом не може очекивати попустљивост, кренуо је поморски капетан Никола Капело с једном својом га-

лијом и са двије из састава критске флоте у Бојану да пребаци стријелце и храну у Скадар прије но што истекне рок примирју. Четири наоружане барке пратиле су транспорт од 2.000 стара пшенице, 1.000 стара јечма и 100 стара двопека. Кондотијер Бјанкино да Романо из Фелтра спремао се да пребаци у Скадар 200 коњаника са 50 момака послуге.

Никола Капело није стигао да се прије истека примирја укотви у Бојани. Командант деспотових трупа Мазарек, за кога се сматра да потиче из арбанаске породице Мусаки, подигао је више утврђења уз Бојану и смјестио у њих јаке посаде, а онда је, на вијести о доласку турских трупа, отишао у Дриваст. Капетан Јадранског мора истоварио је храну и ратнике у Улцињу. Без довољно посаде и опреме Скадар је био у крајње тешком положају. Сенат је крајем јула 1422. год. захтијевао од Капела да без одлагања уђе у Бојану и почне борбу против непријатеља. А он је чекао да му стигну с флотом у помоћ провидури и супракомити Јадранског мора Марко Бембо и Марко Барбо, а они су, како је то обично бивало, каснили с припремама. „Свако је одлагање опасно", поручио им је Сенат 2. октобра 1422. год., захтијевајући да крену у року од три дана. Супракомити су кренули из Млетака са двије галије пуне ратника и грађевинског материјала потребног да се црква Св. Срђа претвори у тврђаву. Носили су 2.000 дуката да у Љешу или Драчу купе жито. На путу дуж јадранске обале сабирали су локалне поморске снаге — један бригантин с Цреса, 2 барке с Пага, 8 из Задра, 7 из Шибеника, 5 из Трогира и 3 из Сплита. У Задру и Корчули набавили су вино, сир и нешто других намирница. У Котору су искрцали Марка Барбадига и прикључили флоти галију Пјетра Поланија, који је до доласка Барбадигова чувао Котор, затим двије галије Николе Капела.

С толиким снагама (пет добро наоружаних галија, један бригантин и 25 барки пуних ратника) Никола Капело се у новембру 1422. год. пробио у Бојану и, рушећи уз пут на брзину подигнута деспотова утврђења, доплови надомак Светог Срђа. Стигао је у посљедњем тренутку, јер је Мазарек, према тадашњим извјештајима, с неких 4.000 коњаника и великим бројем пјешака опсјео Скадар. На читавом подручју од Пага до Лепанта куга је сатирала становништво, па је постојала опасност да помор који је већ десетковао и иначе проријеђене Драчане не захвати и скадарско бојиште. Капело, који је водећи борбе с деспотовим снагама дуж Бојане већ изгубио око 300 бораца, није могао да бродовима стигне до Скадра због ниског водостаја ријеке и напада деспотове војске. Потапање бродова око острвца код Светог Срђа, несумњиво, није било довољно да задржи веће количине воде у горњем току ријеке, како се вјеровало у Млецима.[6] Нису ни Скадрани могли

[6] Д. Франетовић, *Историјски осврт на поплаве...*, Истор. записи XVII/3, 1960, 456—457; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу*, Зборник Филоз. факултета VII/1, 1963, 298.

да с бродова пренесу на леђима извјесну количину хране, како им је Сенат наређивао. Изгледало је да се налазе у безизлазној ситуацији, све док у децембру 1422. год. није дошло до неочекиваног обрта.

На основу доста неподударних података, који су ушли у млетачке хронике из извјештаја са бојишта, све се одиграло једне кишне децембарске ноћи. На подстицај Улцињанина Јакова де Сенис, улцињски провидур довео је Николи Капелу четворицу старјешина Памалиота са 30 коњаника. Они су му обећали да ће разбити деспотово утврђење код Светог Срђа ако им стави на располагање 36 стријелаца и 34 коњаника. Добили су одобрење за подухват и изненада напали утврђење. Када је против њих излетио из тврђаве деспотов командант Љеш Јануш, побјегли су према ријеци и навели гониоце на засједу млетачких стријелаца. Неочекиване стријеле, галама и трубе изазвале су пометњу међу деспотовим ратницима. Учинило им се да су налетјели на снажну војску, па су се заједно с Љешом Janушем дали у бјекство према брду. Млечани су у међувремену потпалили утврђење, па је преостала посада јурнула према ријеци да се спасава чамцима. Гонећи бјегунце, малобројни млетачки одреди стигли су до главнине деспотове војске, која се у општој паници разбјегла на све стране. Млетачки команданти само су посматрали како бјегунци по брдима пале ватре. Мазарек и његови сарадници побјегли су, ко у Дањ ко у Кроју. Нико није смио да иде деспоту, кажу млетачке хронике, да не би изгубио главу. Дубровчани су 31. децембра 1422. год. јављали Жигмунду да је деспот у рату с Млечанима претрпио „велику штету". Српски љетописац кратко је забиљежио: „Ходи деспот Стефан под Скадар и не получи ништо". Млетачки хроничари су оцјенили догађаје као „чудесну ствар".[7]

Одмах послије побједе Млечани су на деспотовој тврђави код Светог Срђа развили заставу св. Марка и без тешкоћа доставили помоћ Скадру. Улцињски кнез, затим Никола Капело и на крају сам дужд потврдили су старјешинама Памалиота и њиховом војводи Ники Херману старе посједе и обећали нове. Прилажењем Памалиота Републици деспот је изгубио један дио Забојане са Свачом, гдје је Ника Херман добио дозволу да и даље живи.

У Млетке је стигла вијест о изненадној побједи на Богојављење, 6. јануара 1423. год., у тренутку када су се вршиле

---

[7] J. Gelcich — L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae*, Budapest 1887, 295; Хронике из којих узима податке N. Iorga, *Notes et extraits I*, 329, нап. 4, наводе ноћ између 17. и 18. децембра. Тако и Cron. di Ven. (до 1435) 99. Erizzo, Chronica, 324'–425, помјера догађај на 22. децембар, док Cron. Ven. fino all' 1475, 224, сматра да се све одиграло већ 4. дец. 1422. год. Morosini, Cronaca Veneta II, 391—392, који се иначе одликује богатством и трезвеношћу вијести, није знао за све ове појединости, али је зато повјеровао неким причама да је деспотовој војсци уочи пораза стигло у помоћ још 8 000 бораца, да су велику помоћ у људству и новцу послали и Дубровчани. Вијест је без сумње у вези с млетачким оптужбама против Дубровчана, који су наводно били криви што је деспот уопште кренуо да ратује у Зети.

припреме да се пошаљу у Зету нова појачања — 400 коњаника и 300 пјешака. Сматрало се да они више неће бити потребни, па је мјесто њих послато само 100 пјешака, а за утјеху и награду опсједнутим Скадранима 3.000 стара проса и 3.000 дуката да купе нове количине жита и исплате најамнике.

Међутим, деспотова војска, која у ствари није ни претрпјела озбиљне губитке, убрзо се окупила и, како се чуло у Млецима крајем јануара 1423. год., поново кренула на Скадар. Сињорија ипак није хитала са слањем нових ратника док се не види не би ли се могло другим, давно опробаним средствима изазвати њено расуло. Которски провидур Марко Барбадиго ступио је одмах по доласку на дужност у везу са Ђурашевићима и покушао да их обећањима одвоји од деспота. Када у томе није успио, послао је поузданог сарадника Марина Друшка на разговоре с Паштровићима, чији су се најистакнутији представници налазили у деспотовој служби. У деспотовој војсци налазили су се и одреди Ивана Кастриота, који је тада имао посједе око Љеша, и то под командом једног од његових синова. С њим су ратовали такође Која Закарија и Дукађани — Тануш Велики и Тануш Мали. Са Иваном Кастриотом требало је да успостави везу Андреа Марћело, који је, прерушен у трговца, кренуо у Љеш с товаром тканина и са хиљаду дуката представљајући се као купац жита за потребе Скадра. Било је и Улцињана који су побјегли из града и придружили се Мазареку. С њима Млечани нису рачунали. Заплијенили су им имовину и убирали приходе с њихових посједа, чекајући да стигне генерални капетан Јадранског мора и ријеши шта с њима треба да се уради.

За генералног капетана Јадранског мора изабран је Франћеско Бембо. Он је кренуо у Зету с новом флотом и већим бројем ратника у другој половини марта 1423. год. Вијести да се у млетачком арсеналу припрема нова флота изазвале су узбуну у Дубровнику, јер се није знало да ли она иде у Скадар или против Дубровника, чија је влада и иначе сумњичена због сарадње са српским деспотом. Основна дужност Франћеска Бемба је била да кога год може одвоји од деспота и да новим бродовима смијени барке и галије које су већ неколико мјесеци провеле у Бојани. Резултати које је постигао нису били велики. Најприје је, 4. априла 1423. год., примио на својој галији представнике Паштровића, признао им самоуправни положај и границе и узео од њих обавезу да ће Млечанима служити у рату на подручју од Бара до Котора. Скадарско бојиште било је за њих далеко, па су једино прихватили обавезу да о свом трошку тамо ратују осам дана, а преко тога с платом коју Млечани обично дају домаћим људима када их узимају у службу. Паштровићи су, исто као и Памалиоти, тражили да се, при склапању мира с деспотом, унесу у текст уговора као млетачки поданици. За придобијање Паштровића Франћеско Бембо није ни имао никакве заслуге, јер је све унапријед припремио Марко Барбадиго, сматрајући да Котор са својом територијом не може

бити у безбиједности док се Паштровићи налазе под влашћу деспота. Зато је преко Марина Друшка дао тројици главара 300 дуката, а осталима подијелио неколико веронских тканина. Стигавши у Бојану и у Скадар, Франћеско Бембо је настојао да привуче на млетачку страну најистакнутије арбанаске господаре. Ивану Кастриоту је нудио 300, Којн Закарији 200, а двојици Дукађина по сто дуката. Имао је овлашћење да и осталој властели, према њиховом угледу, раздијели још 300 дуката, колико је преостајало од скадарске провизије коју су добијали Балшићи. Ни он ту није ништа учинио. Млечанима су, поред Памалиота, пришли из Забојане једино Тронси, ратничка дружина чији су истакнути представници одраније имали села и проније у скадарском крају. Деспота је напустио и његов истакнути властелин Рајко Монета.

У исто вријеме генерални капетан Јадранског мора довршио је ново утврђење код Светог Срђа, већи дио затечених бродова вратио из Бојане кућама и ослободио дужности Николу Капела и провидура Ђакома Дандола. Сам је остао да чека на даље догађаје.

Независно од свих тих акција око Скадра, которски провидур Марко Барбадиго стално је одржавао везе са српским деспотом и прије марта 1423. год. добио његову сагласност да се обнове преговори. Деспот је сву бригу о Зети препустио Ђурђу Бранковићу, вјероватно зато што су се његове земље граничиле с некадашњим посједима Балшића и овај је већ почетком јуна кренуо према Скадру. Сињорија је овластила Барбадига да му најприје пошаље которског кастелана Зуана де Луксија, а затим и да лично крене. Требало је да се најприје посавјетује с генералним капетаном Јадранског мора и са скадарским кнезом, па онда да с Ђурђем утврди услове за склапање мира. Франћеско Бембо је хтио да Барбадигу ускрати иницијативу и да себи обезбиједи највише заслуга за покретање преговора. Зато је деспотове војводе позвао на састанак код „Воловског прелаза" у околини Скадра и покушао да се с њима споразумије прије доласка Ђурђа Бранковића. Како су они тражили мјесец дана примирја и одбијали сваки други разговор, његов је покушај пропао. Сенат га је упозорио да је за преговоре овлашћен Марко Барбадиго и да сам не смије ништа предузимати. Од њега је тражио једино да исплати најамнике када му бригантином стигне 4.000 дуката и тако међу њима отклони сваки повод за незадовољство.

Прегањање око заслуга за придобијање Паштровића и покретање мировних преговора продубило је суревњивост између Марка Барбадига и Франћеска Бемба. Бојећи се нежељених посљедица, Сенат је опуномоћио обојицу да пред Ђурђем Бранковићем заступају млетачке интересе. Да би их навикао на сарадњу, наредио је Бембу да најприје једним дијелом флоте обезбиједи пловидбу Бојаном, а затим да крене у Боку Которску и потчини млетачкој власти Грбаљ и Луштицу, који су већ двије године били у рукама деспотових поданика. Он то није стигао да учини

јер је до почетка јула 1423. год. Ђурађ Бранковић стигао под Скадар са својих 8.000 коњаника. Бембо је послије три дана позвао Ђурђа на разговоре и не обавјештавајући Барбадига. Састали су се код Светог Срђа и склопили шестодневно примирје, јер је и сâм Ђурађ изразио жељу да се на преговоре позове Марко Барбадиго. Међутим, његово присуство није много помогло, јер Млечани нису одступали од својих првобитних приједлога. Када је Барбадиго хтио да се врати, саопштили су му да су се деспотове снаге већ спустиле према ушћу Бојане и ланцима затвориле ријеку на мјесту гдје се налазила скела. Деспотови војници дизали су уз обалу нова утврђења. Млетачка флота нашла се под блокадом. Покушај да се раскину ланци и прокрчи пролаз завршио се с млетачким губицима.

Млетачки Сенат је најприје захтијевао да према Бојани крену галије из Задра, галеота из Шибеника и дванаест барки из Далмације, оне исте које су послије Бембовог доласка биле распуштене заједно са осталим бродовима Николе Капела. Међутим, када су стигле вијести да је Ђурађ Бранковић поставио одлучан захтјев да му се предају Улцињ или Будва са соланама и одобрио Млечанима примирје до 15. августа 1423. год., увидјела се сва бесмисленост скупљања барки по Далмацији и опасност за флоту ако би покушала да пробије све препреке на Бојани и склони се привремено у Улцињ.

Деспотове снаге уливале су страх и Сенат је наредио Бембу и Барбадигу да прихвате Ђурђеве услове за мир. Млечани су били склони да му, у духу његових приједлога, уступе Будву, увјерени да би им у том случају могла остати и Луштица: нико је није изричито помињао, а сама није никада припадала дистрикту Будве. Преговарачи су се нашли већ 12. августа пред Ђурђевим шатором код Светог Срђа и склопили мир. Текст уговора саставио је деспотов нотар Никола де Архилупис из Котора.[8] Уз Ђурђа је било пет војвода, међу којима и два Турчина — Војин Југа, Шахин, Ајасбег, Новак и Хребељан, а уз Франћеска Бемба шесторица млетачких трговаца. Марко Барбадиго се ту не помиње.

Уговор показује да више наоко ситнијих питања није било ријешено и да склапањем мира преговори нису завршени. Млечани су задржали Скадар, Улцињ и Котор с њиховим дистриктом, а деспот Дриваст и Бар. Требало је да му Млечани предају Будву са соланама у Грбаљском пољу које је раније посједовао Балша. Остало је да се деспот и Сињорија накнадно споразумију око Паштровића. Ђурађ Бранковић је захтијевао да се сто кућа у сјеверном дијелу скадарског подручја препусти деспоту, јер су те куће припадале Андрији Хумоју, који је за разлику од својих рођака, вјерних поданика Републике, пришао током рата деспоту и кога су Млечани сматрали „одметником“. Нудио је у накнаду

[8] Р. Ковијанић, *Два йодайи Николи Архилуйису,* Истор. записи XI/1—2, 1955, 346–347.

других сто кућа истог Андрије Хумоја на територији Дриваста. Млечани се нису с тим сложили, јер је управо тих сто Хумојевих кућа обезбјеђивало деспоту врло повољан стратегијски положај према Скадру. Коначну одлуку препустили су Сињорији, с тим да се Хумојеве куће привремено повјере управи дривастанског војводе Радослава. Осим тога је утврђено да обим которског дистрикта остане онакав какав је био у доба Балшића, што значи без Луштице. Међутим, которска је општина, прихватајући 1420. год. млетачку власт, истакла као један од главних услова да јој се призна право на Луштицу. Није у ствари било ријешено ни питање грбаљских солана, јер су у њиховом коришћењу, поред самих Балшића, учествовали и други њихови истакнути поданици. Од 143 сона поља которска је општина располагала само са 32, док су остала припадала Балши (34), зетском митрополиту (24), Луштичанима (27), Ђурашевићима (10), Богдану Сикису (8), Николи Зауловићу (2), Кивићу (2) и Рајку Монети (4). Овај посљедњи постао је, додуше, млетачки поданик, али није имао никакве везе с которском општином. Ваљда су сва та за которску општину неповољно ријешена питања навела Марка Барбадига да напусти преговоре кад већ није могао да заштити интересе града који му је био повјерен. Није ни питање барског дистрикта остало ван спора, јер су Млечани тврдили да му не припада Ратачка опатија са својим селима. Но, без обзира на неријешене граничне спорове, српски деспот је, захваљујући присуству својих снага, приморао Млечане на попуштање. Признали су му уз остало и скадарску провизију од 1.000 дуката годишње.

Остале одредбе уговора нису наговјештавале озбиљније спорове. Договорено је да обје стране поруше утврђења уз Бојану, која је призната Млечанима као слободан пловни пут. Предвиђала се и размјена заробљеника. Двовласницима је дозвољено да слободно уживају своје посједе, а трговцима да несметано одлазе на сусједну територију и обављају послове. За злочине који би деспотови људи починили млетачким поданицима и обрнуто предвиђао се мјешовити суд. Сињорији је једино препуштено да казни војводу Памалиота Нику Хермана што је за вријеме примирја убио три деспотова поданика. Обје стране су се обавезале да ће једна другој враћати бјегунце с њиховом имовином. Деспот и његове војводе добили су дозволу да с трупама могу прелазити преко млетачке територије.

Послије склапања споразума Ђурађ Бранковић је изразио жељу да разгледа наоружање и опрему млетачких бродова. Франћеско Бембо га је позвао на своју галију и ту му приредио свечан пријем. И док је галија у пратњи других бродова пловила дуж обала Бојане, Млечани су частили госта посластицама и вином. У добром расположењу набацио је он домаћинима мисао да ће једнога дана и сам кренути против Турака и питао не би ли му тада Република ставила на располагање шест лаких галија. Бембо није био овлашћен да му да потврдан одговор. Обећао је да ће се

заложити код Сињорије. У Млецима нико није пружао отпор таквој понуди Ђурђа Бранковића, јер је сама Република била у отвореном рату против Турака на Леванту. Ипак потврдан млетачки одговор није ушао ни у један текст потоњих уговора, вјероватно зато што ни сам Ђурађ није слична питања више потезао.

Када је склопљен „скадарски мир", непријатељства су престала и деспотове снаге повукле су се из Зете. Млечани су распустили знатан број својих најамника, а преостале су врло неуредно плаћали и нису им слали обећано жито. Највиши млетачки функционери по градовима добијали су одобрења и кредите за оправку својих палата. Сам скадарски кнез врло дуго није смио да напушта град, ради личне безбиједности. Војне функције и команду над свим млетачким снагама у Скадру и у Албанији преузео је посебан капетан, који је по истеку двогодишњег рока дотадашњег скадарског кнеза преузео и његове цивилне функције, што је значило враћање на раније, редовно стање.

Односи између млетачких и деспотових власти, које је, како се чини, сада представљао војвода Алтоман са сједиштем у Бару, остали су врло дуго затегнути, јер ниједна страна није пристајала да прва изврши уговорне обавезе. Штавише, поступало се супротно духу уговора. Млечани нису порушили утврђење код Светог Срђа, већ га населили Тронсима, а почели су да утврђују и саму цркву опатије. Због затегнутих односа пловидба од Котора до Скадра сматрала се несигурном. Такви односи одударали су од благонаклоне широкогрудности коју су за вријеме преговора испољавали и Франћеско Бембо и Ђурађ Бранковић. Одговорни млетачки кругови су сматрали да је лакомислено постигнути споразум посљедица личног сукоба између генералног поморског капетана и которског провидура. Тај се сукоб испољавао и у покушајима да се проведе у живот сам мировни уговор. Његови главни виновници Бембо и Барбадиго су се некажњено извукли. Страдао је само један ситни Бембов сарадник, млетачки грађанин из Скадра Јаков Аврамов, који је, слиједећи ставове свога господара, превршио мјеру.

Јаков Аврамов ишао је као Бембов изасланик деспоту и учествовао у раду мјешовите комисије састављене од Которана, млетачких опуномоћеника, деспотових поданика и Ђурашевића, која је непосредно по склапању мира покушала да утврди границе которске општине. Комисија се није могла сложити на првом кораку, јер је одмах искрсло питање коме припада територија на којој се налазила тврђава Ђурђевац — Которанима или Ђурашевићима. Јаков Аврамов је у писмима двојици деспотових представника и самом Ђурђу Бранковићу свањивао сву кривицу на „злобрадог" Марка Барбадига. Називао је деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића својим господарима и обећавао да ће Франћеско Бембо и Сињорија прихватити њихове ставове. Син Ђурђа Ђурашевића Стефаница, који је држао тврђаву Ђурђевац, стекао је неповољан утисак о Јакову Аврамову и изнио

своје мишљење деспоту, код кога се управо у том тренутку налазио. Ђурађ Бранковић му је, пак, поклонио повјерење и обећао да ће све објаснити деспоту, јер је наводно и сам увидио да Барбадиго много шта изводи „из велике зависти према господину капетану“. Међутим, Барбадиго је успио да ухвати Јаковљево писмо деспотовим представницима и одговор Ђурђа Бранковића. Конспиративни карактер преписке и неодговорне изјаве Бембовог сарадника били су довољни да млетачко Вијеће четрдесеторице казни ситног Бембовог сарадника са три године најтежег затвора, „у тамници доњој“, а по издржаној казни на трајно изгнанство са свих млетачких посједа. Франћеско Бембо се извукао, а Марко Барбадиго лако показао да се само „бринуо о части и добру наше владе“.[9] Стил рада генералног капетана тим је био осуђен.

Све до средине 1426. год., безмало пуне три године по склапању мира, односи се у Зети нису мијењали. И деспот и Млечани држали су крајеве који су се у њиховим рукама затекли августа 1423. год. Которани су упорно тражили да се нешто учини за враћање Грбља, јер су већ изгубили двије љетине, а деспотови људи почели су да обнављају солане у Боки Которској. Улцињани су захтијевали да им се омогући коришћење посједа на земљишту опатије Светог Николе на ушћу Бојане, које је остало под влашћу српског деспота, рибарење до Бојане и коришћење старог права да сељаке опатије снабдијевају вином докле год га не распродају. Једва се опорављајући, Скадрани су страховали да подручје Андрије Хумоја не остане трајно под управом српског војводе из Дриваста.

Мада је Сињорији овако несређено стање одговарало, јер се током преговора упорно залагала за дуготрајно примирје у увјерењу да су јој вријеме и стрпљење најбољи сарадници, ипак је морала водити рачуна и о потребама својих поданика. Зато је скадарски капетан Франћеско Квирин, који ће се и послије готово двије деценије појавити у Зети као искусан поборник млетачке политике и у највећем обиму остварити њене циљеве, отишао је на преговоре Ђурђу Бранковићу. Не улазећи у питање граница, успио је да се 26. августа 1424. год. год. с њим споразумије у Плани о оживљавању међусобних веза, слободном кретању трговаца и коришћењу двовласничких имања, с тим што би се та права ускратила издајницима.

Деспот Стефан Лазаревић није желио половично рјешење, већ примјену склопљеног уговора. Дубровчани су у јулу 1425. год. пребацили његово посланство, под вођством војводе Николе, у Млетке. До споразума није дошло, јер је деспот тражио Паштровиће, трибут који је Котор плаћао Балшићима и кажњавање Нике

[9] Avogaria 3647, Raspe VII, 72 r° — 72 v° (211 r° — 211 v°). Поништење пресуде било је готово немогућно, јер је за то била потребна једногласна одлука шесторице вијећника, три главе Вијећа четрдесеторице и четири петине чланова Великог вијећа.

Хермана.[10] Млечани су нудили арбитражу неког „неутралног" лица или тијела. Имали су на списку византијског цара, ахајског кнеза, сењског кнеза, деспота Јањине, било ког члана породице Малатеста, италијанске комуне Фиренцу, Сијену и Анкону и два универзитета, Болоњски и Сијенски. Деспотови људи су пристали да не покрећу питање Нике Хермана, да се врати Грбаљ и поруши Ђурђевац, да се сто кућа Андрије Хумоја предају Млечанима и да до коначног споразума једни другима не наносе штете.

Преговоре је наставио у Вучитрну Франћеско Квирин донијевши Ђурђу Бранковићу у знак добре воље за двјеста дуката златотканог броката. Завршни текст уговора споразумно су саставили у вучитрнском двору Ђурђа Бранковића 22. априла 1426. год. Међу тројицом свједока са млетачке стране налазио се Томаш Склаво, тек ослобођени заробљеник, док су се поред Ђурђа налазили грачанички митрополит и српске војводе Лукач и Мркша. Ђурађ Бранковић се одрекао захтјева да му Которани исплаћују трибут, препустио је Паштровиће Млечанима изузевши при том неколико појединаца који су се налазили у деспотовој служби и куће подигнуте у Ластви послије Балшине смрти (тада их је било 25), а Улцињанима је признао стара права на земљишту опатије Светог Николе. Франћеско Квирин се сложио да Ратачка опатија припадне деспотовом граду Бару и признао деспоту солане Балшића и њихових поданика у Грбаљском пољу. Утврђени прелази на Бојани, Свети Тодор и Белењ остали су Млечанима. Ђурађ Бранковић узео је обавезу да накнади Которанима изгубљене љетине у Грбљу, а Млечани њему оно што није побрао на земљишту Ратачке опатије. Предвиђао се и редослијед предаје територија: требало је да деспот најприје напусти Грбаљ и земљиште Андрије Хумоја, па да му тек онда Млечани уступе Будву. Деспот Стефан ратификовао је уговор 22. јула 1426. год., а млетачки Сенат 3. фебруара 1427. год. У Млецима се чекало да се одредбе уговора претходно спроведу у живот.

Послије деспотове ратификације уговора Ђурађ Бранковић је стигао у Зету са женом Јерином и пратњом већ у првој половини августа 1426. год. На основу приједлога посебних комисија које су радиле на терену споразумио се с Франћеском Квирином о разграничењу, и они су 11. септембра 1426. год. саставили у Дривасту „Изјаве" о границама Скадра, Дриваста, Улциња, Ратачке опатије, Будве и Котора. Остало је још да се разграниче посједи которске општине и Светомихољске метохије. Израчунали су да ће се међусобна потраживања за изгубљене љетине и неисплаћену скадарску провизију деспоту изравнати ако деспот добије 1.200 дуката приликом исплате прве провизије, чији је рок доспио 15. августа 1426. год., с тим што би у будућности добијао пред-

[10] Нику Хермана су довели у Млетке и „осудили" да ту остане од шест до дванаест мјесеци с мјесечном платом од 10 дуката и с послугом од два момка. Имао је право да то вријеме мјесто у Млецима проведе у Падови. Sen. Misti LIV, 182 v°.

виђених 1.000 дуката. Обећали су један другоме пружање војне помоћи. Раније одредбе допунили су споразумом о јурисдикцији и правима католичке и православне цркве. Зетски митрополит задржао је надлежност какву је имао у доба Ђурђа II Страцимировића и Балше III Балшића над свим српским црквама на Скадарском језеру и на земљишту Сињорије, уз ограничење да је за постављање игумана у скадарској цркви Св. Петра и у улцињској цркви Св. Михаила потребно одобрење скадарског кнеза. Барском архиепископу, епископијама, опатијама и црквама с млетачке територије признато је уживање свих старих права на деспотовој територији. Франћеско Квирин се сагласио да Ђурађ Бранковић може довозити со у Будву, како је то чинио Ђурађ II Страцимировић, а исто тако да се и барска општина може снабдијевати сољу за подмирење потреба својих грађана. Овим „Изјавама" окончани су, бар привремено, многи спорови између Сињорије и деспота. Други скадарски рат, који је с пуно жестине започео Балша III, припадао је сада прошлости.

ХРОНОЛОГИЈА МЛЕТАЧКЕ ВЛАСТИ
У ЗЕТСКОМ ПРИМОРЈУ И У СЈЕВЕРНОЈ АЛБАНИЈИ

ДРАЧ	1392—1501. год
ЉЕШ	1393–1478. год.
СКАДАР	1396—1479. год.
ДРИВАСТ	1396–1419, 1421, 1442–1478. год.
УЛЦИЊ	1405—1412, 1421—1571. год.
БАР	1405—1412, 1421, 1443—1571. год.
БУДВА	1405—1412, 1420—1426, 1442—1797. год.
КОТОР	1420—1797. год.
ЛУШТИЦА	1420—1421, 1428—1433, 1442—1448, 1452—1797. год.
ГРБАЉ	1420—1421, 1426—1433, 1433—1448, 1452—1465, номинално 1469—1479, 1481—1489, дјелимично 1490—1496, 1497. год.
ПАШТРОВИЋИ	1423—1442, 1443—1448, 1452—1465, 1466—1469, номинално 1469—1479, 1481—1489, 1490—1797. год.
ДАЊ	1433—1435, 1444—1447, 1448—1456, 1457—1478. год.
ЦРМНИЦА	1443—1465, 1466—1469, номинално 1469—1479, 1481—1489. год.

Знатно прије но што су Млечани и српски деспот средили међусобне односе у Зети Република је и са Сандаљем Хранићем ријешила спор око Котора. Босански војвода захтијевао је још у априлу 1422. год. да му се врати Котор — „кућа његова". Није дозвољавао караванима својих Влаха да иду на которску пијацу, што је тешко погађало скромне которске финансије, нити је при-

стајао да пусти из заточења четворицу талаца. Готовост новог босанског краља Твртка II да се приближи Млечанима и чак да им изда под закуп трг у Дријевима није одговарала Сандаљевим намјерама. Још су му и Дубровчани објашњавали: „Када Млечани ступе у нечију земљу да заузму неко мало мјесто, не могу њим да се задовоље, него упорно настоје да се том земљом управља на њихов начин... Опустошили су, искварили и заузели велики дио многих земаља и области, а њиховим господарима узели су не само земље већ и сам живот. То су учинили и Балши зетском и вама у Котору, величанствени војводо... Улазе као лисице и владају као вукови".

Па ипак је Сандаљ Хранић, пратећи преговоре Твртка II, обећавао млетачком посланику Зуану Зорзи да би уз одређену годишњу провизију пустио караване у Котор. Марко Барбадиго је подстицао Сињорију да се са Сандаљем што прије споразумије, увјерен да ће се његовим залагањем лакше склопити мир и са деспотом. Иако ти преговори нису имали међусобне везе, Сандаљ је непуна три мјесеца послије склапања скадарског мира, 1. новембра 1423. год., постигао у Благају споразум с млетачким послаником да ће одржавати пријатељске односе с которском општином и слати на которски трг своје караване, примајући за то од продаје которске соли на било којој млетачкој благајни 600 дуката годишње. Признато му је право на кућу у Котору, а он је ослободио четири заробљена которска властелина и предао их Зуану Зорзију. Сињорија је потврдила Сандаљу млетачко племство, додијеливши га и његовој браћи и нећаку Стефану Вукчићу Косачи. Неуредна исплата дохотка изазивала је доцније Сандаљеве протесте. Но, повремени сукоби су се стишавали. Сенат је чак у јуну 1426. год., на тражење српског деспота Стефана, како нас извјештавају млетачке хронике, пристао да се посебно измири и са Сандаљевом женом, Јеленом Балшић, упркос супротном мишљењу саме Сињорије.

Чинило се да су сви спорови ријешени и да ће зетски градови и крајеви за извјесно вријеме уживати благодети мира. Сељаци су безбрижније обрађивали своја поља. Улцињани су у августу 1426. год. јављали у Млетке да су се, насупрот ранијем времену када им је преостајао само просјачки штап, сада толико материјално опоравили да ће моћи без тешкоћа плаћати све таксе и дажбине. И транзитна трговина се враћала у редовни колосијек. Док су трајала непријатељства, дубровачки трговци су се кретали преко Љеша и територије Ивана Кастриота. Почетком 1426. год., када је сређивање прилика већ ушло у завршну фазу, дубровачко Вијеће умољених је дозволило трговцима да носе робу у Србију преко Зете. Вино је стизало у Дубровник и из млетачког Котора и из деспотовог Бара. Понеки дубровачки брод преносио је жито из Скадра у Млетке. А ако је и било жалби, било их је како на несавјесне царинике у Скадру тако и на самовољне поступке деспотових људи у Будви. По свим знацима, оживљавало је редовно мирнодопско обављање послова.

УСПОН ТУРСКЕ МОЋИ И ЗЕТСКИ МЕТЕЖИ

Српски деспот Стефан Лазаревић за вријеме рата и споразумијевања с Млечанима у Зети уживао је благонаклоност султана Мурата II (1421—1451), јер је одбацивао сваку сарадњу с његовим многобројним супарницима. Млечани, међутим, нису успјели да са султаном обнове уговор, мада су послије Мехмедове смрти вјеровали да ће узастопне посјете цариградског бајила и посебних изасланика Порти издејствовати одржавање мирних односа и извоз жита с турског подручја. А када су почетком љета 1423. год. посјели Солун, сукоби на Леванту су се гомилали и у њима је, према оцјени самих Млечана, „Мурат-бег знатно проширио власт и моћ". Узалудне су биле млетачке поруке да се српски деспот умијешао у зетске спорове „на захтјев господина угарског краља" и попустљивост према Балабану, Амер-беговом насљеднику у Кроји. Султану није ни падало на памет да било шта предузме у Зети на деспотову штету. Његове су снаге, напротив, ратовале против млетачких посједа и бродова на Истоку. Преговори са субашом Галипоља и понуде Ђурђа Бранковића да посредује код султана (1426) остали су без резултата. Није се једном десило да млетачки преговарачи заврше у султановој тамници.

Упркос томе, српски деспот није могао да дуго задржи Зету под својом чврстом руком, јер су турске снаге притисле и његове земље од самог почетка 1427. год. Двоструко вазалство није изазивало подозрење Порте док је Жигмунд настојао да омете млетачке планове на Јадранскоме мору. А када је, напустивши снове о повратку Далмације, предложио Млечанима преговоре о противтурској лиги и већ 1426. год. послао своје војсковође да обнове рат на дунавској граници, султан је према Србији промијенио став. Пресудан је био уговор који је Стефан Лазаревић у мају исте године склопио са Жигмундом у Тати и при том му се заклео на вјерност која је за собом повлачила „савјет и помоћ", што значи одлазак на угарске саборе и давање помоћних трупа. Мурат II је његов поступак оцијенио као невјерство. И када је деспот вратио његовог посланика и не саслушавши га, турске

трупе провалиле су из Бугарске у Србију до Крушевца. Сам султан опсјео је почетком 1427. год. Ново Брдо. А затим је и Твртко II напао Сребрницу. Чврста деспотова власт у Зети одједном је уздрмана. Послије смрти Стефана Лазаревића, 19. јула 1427. год., Ђурађ Бранковић је преузео власт под врло тешким околностима. Србија је била поприште рата све док Жигмунд није склопио са султаном трогодишње примирје и тим омогућио Ђурђу да се измири с Турцима уз обавезу на 50.000 дуката годишњег данка и на пружање војне помоћи. Турци су и тада задржали Голубац и Крушевац. Нови деспот је ужурбано градио Смедерево. Током свих тих година далека Зета измакла се надзору и бризи српског деспота.

Још за живота Стефана Лазаревића почели су да се прикрадају Зети из страних земаља преостали чланови куће Балшића и да истичу своја права на баштину предака. Стижући дубровачким бродовима или на дубровачко подручје, доводили су у неприлику малу Републику под Жигмундовим окриљем. Она је била животним интересима везана за Србију и настојала да ничим не озлоједи њене господаре. Истога дана када се у Дубровнику сазнало да је Ђурађ Бранковић стигао у Зету, 15. августа 1426. год., влада је морала објавити потјерницу за посадом брода који је Стефана Балшића Марамонте пребацио из Апулије у Зету. Нема сумње да је о свему обавијестила Ђурђа Бранковића када му је послала свечано посланство с поклонима у Зету и када му је током септембра уз многобројне почасти указивала петодневно гостопримство у свом граду.[1]

Ђурађ Бранковић је остао у Зети, свакако, до прољећа 1427. год., али није познато да ли је ишта предузимао против Стефана Балшића Марамонте, који је вјероватно нашао склониште код Млечана, јер су га касније они сами називали „одметником наше владе". Марамонте је о свом присуству у Зети обавијестио тетку Јевдокију, „деспотицу Арбана", која је послије мужевљеве смрти (1411) живјела најприје код Ђеновљана у Једрену, а касније вјероватно у некој другој средини.[2] И она је сама полагала нека права на земље Балшића и као кћерка Ђурђа I и као сестра Константина Балшића, који је под турским окриљем владао Кројом и знатним, данас слабо познатим, подручјем у Албанији.

Деспотица Јевдокија стигла је у Дубровник са два сина 23. фебруара 1427. год. Вијеће умољених једва је пристало да је прихвати, и то под условом да се она и њени људи морају „уздржавати и чувати да ни писмима ни преко гласника не изазову у Зети или

---

[1] ДАД, Div. canc. XLIV, 54; Cons. Maius III, 123—127, 130, 163; М. Динић, *Једна дубровачка архивска књига петнаестог века*, Истор. часопис XII—XIII (1961—2) 1963, 19; J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, 1939, 67—68, 72—74.

[2] G. Schirò, *Evdokia Balšić vasilissa di Gianina*, Зборник радова Византолошког института VIII/2, 1964, 383—391; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 82.

околним областима неки метеж или смутњу". Држећи их у некој врсти конфинације, дубровачка влада је извијестила и деспота Стефана и Ђурђа Бранковића о њиховом боравку у Дубровнику. Деспот Стефан је захтијевао да се задрже у Дубровнику и одржавао с њима везе преко дубровачких вијећа. Тек послије деспотове смрти ови Балшићи-Буонделмонте добили су дозволу да иду куда хоће. Без средстава, живјели су од дубровачких поклона и крајем јуна 1428. год. отпловили ђеновљанским бродом према Грчкој. Пусти снови да ће нешто добити у Зети сасвим су се изјаловили.[3] Више изгледа на успјех имали су домаћи људи који су дијелили судбину своје земље, не одвајајући се од ње.

У вријеме првих турских напада на деспотовину одметнули су се Ђурађ и Љеш Ђурашевићи са синовима, који су мјесто презимена својих очева већ почели да носе старо презиме Црнојевић.[4] Послије смрти Стефана Лазаревића молили су Млечане да их приме за своје поданике. Которани су их подржавали, надајући се проширењу граница у Грбљу. Сенат није дозволио которском кнезу да се с њима одвојено споразумијева ни о враћању бјегунаца, подвлачећи да су они „поданици и вазали поменутог господина Ђурђа". Није хтио да гази мир с деспотом чије се присуство у Зети није сада ни осјећало а с којим је везивао Млечане и отпор заједничком противнику — Турцима. Препуштени сами себи (Иван Кастриот их назива „очајницима"), Ђурашевићи су покушали да бар со са својих солана у Грбаљском пољу не предају по утврђеној цијени у Котор, него да је носе у своју област. Када су их млетачки функционери у томе спријечили, кренуо је њихов човјек султану да тражи заштиту. Зауставио га је на путу Иван Кастриот и вратио кући са обећањем да ће им издејствовати милост Сињорије. Она је тада, да их не би препустила Турцима, пристајала да им помогне не мијењајући ни у чему њихов политички положај у оквиру деспотовине.

Пред отвореним одметништвом Ђурашевића, а сам спријечен да обезбиједи своје посједе у Зети, Ђурађ Бранковић је замолио которског кнеза да у његово име прими под своју заштиту Луштицу и подручје Светомихољске метохије. Которски кнез је прихватио понуду уз пуну подршку домаће властеле, која је одавно жељела да припајањем тог подручја заокружи которски дистрикт. Деспотови поданици предавали су се Зуану Балбо и посебним споразумима обезбјеђивали своја права. Сачувао се једино уговор склопљен с представницима Богдашића, села на Врмцу изнад Котора, састављен 27. јуна 1428. год. Сељаци су обећали млетачким властима вјерност и покорност „никако не желећи да напусте потчи-

[3] Cons. Rog. III, 13, 13', 14', 16, 17, 17', 19, 20', 33, 52; Cons. Maius III, 177'; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge*, Paris 1961, док. no 741, 748, 750, 754, 755, 757; J. Tadić, *Promet putnika*, 67—70.

[4] Говорећи о њима 17. авг. 1428. год. посланици Ивана Кастриоте наводе их „Alexio e Zorzi Juras e Cenovici". Sen. Misti LVII, 30 r°; Notes et extraits *I*, 470.

њеност величанственом господину Ђурђу Вуковићу".[5] Тако су се оградили од „љаге Ђурашевића". По свему изгледа да је млетачка власт тада наметнута, не без отпора, и оним Паштровићима који су били остали под влашћу српског деспота.

На другој страни зетских посједа избио је још за живота Стефана Лазаревића сукоб с Којом Закаријом, првим сусједом дривастанског војводе. Како је кроз његов град Дањ пролазио велики број дубровачких трговаца на путу у Србију, деспот је наредио Дубровчанима да тај пут напусте и да пролазе сусједним путем преко Љеша. Ускраћујући му приходе од царина, хтио је да га финансијски сатре. Дубровчани су узалуд убјеђивали и деспота Стефана и Ђурђа Бранковића да им је пут преко Љеша скупљи, да им Која може чинити неприлике и ако се туда буду кретали, јер се и тај огранак зетског пута налази у близини Којиних посједа, и да ће трговина са Србијом опасти не само на штету њих самих него и на штету деспота. Узалуд су им објашњавали да Која од тог промета и онако има малу корист. Деспот је остао на гледишту да Која „од тога живи", и Дубровчани су морали избјегавати Дањ. Постали су још грлатији када им је љешки провидур заплијенио сребро и другу робу. Питали су куда треба да пролазе када им у Дању Која пљачка и убија трговце, што није било тачно, јер су убрзо послије тога поново убјеђивали Ђурђа Бранковића у потребу да им отвори дањски пут. А Коју Закарију су увијек раније, и за Балше III и у деспотово вријеме, обасипали за услуге богатим поклонима.[6] Узроци тако оштрог сукоба из-

---

[5] I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1931, 63, 114—115; И. Божић, *Село Богдашићи*, 90

[6] У историјској науци настала је читава збрка с дубровачким поменима Које Закарије. Увијек су га називали „господин Којчин" или „господин Гојчин". Под тим именом су га наводили и када су убјеђивали српског деспота да им отвори зетски пут који је пролазио преко његове територије. Узимало се да је тај Гојчин припадао породици Црнојевића, па је и називан Гојчин Црнојевић. Тако га је и у списима из Дубровачког архива називао N. Iorga, *Notes et extraits II*, 314, унијевши га у регистар под именом Црнојевић (Гојчин). О њему Талоци и Јиречек говоре као о члану породице Црнојевића. L. Thallóczy — C. Jireček, *Zwei Urkunden aus Nordalbanien*, Arch, für sl. Phil. XXI, 90–91 (исто у *Illyrisch-alb. Forsch. I*, 141); К. Јиречек, *Историја Срба I*, 357. Такође V. Novak — Aem. Šufflay, *Statuta et ordinationes capituli ecclesiae cathedralis Drivastensis*, Beograd 1927, XI—XII. Стапајући га са сином Ђурђа Ђурашевића, који се у которским вијестима први пут помиње 1442. год., R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, 141, одређује му и генеалошку везу. Таква веза је неодржива, јер се „господин Којчин" помиње у дубровачким књигама од првих година XV вијека, када Ђурађ Ђурашевић још није имао дјеце или када су она била сасвим мала. Из дубровачке грађе никако се не види гдје је тај Гојчин могао имати посједе, али је јасно да су Дубровчани били веома заинтересовани за његову благонаклоност, па су га врло богато даривали (200 перпера 1411, 60 дуката 1421, 70 дуката 1427) и на његов захтјев слали му барут. А то су чинили, по сопственим ријечима, због његове пријатељске наклоности према дубровачким трговцима. С друге стране, Која Закарија се у дубровачким изворима под тим именом не наводи. У млетачкој архивској грађи никако се не помиње тај „Coicinus Albanensis", мада би његов значај нужно до тога довео. Али тамо постоји обиље вијести о Којi Закарији, све до

међу деспота и Које нису познати. Ако не леже у његовом покушају осамостаљења, може се претпоставити да су избили због тога што се Која приближио Турцима у вријеме када су ови почели да проваљују у српске земље.

Насупрот Ђурашевићима и Који Закарији, Иван Кастриот је одбијао сарадњу с Турцима, мада се његов син Ђурађ већ налазио уз султана, примио ислам и носио ново име Скендербег. Иванови посланици поп Димитрије и властелин Мурат излагали су Сињорији, у августу 1428. год., да је султан, откако су Млечани узели Солун (1423), позивао њиховог господара да нападне млетачке посједе у Албанији. Показивали су и султанова писма. Како је он одбијао турске позиве, молио је да га Млечани прихвате ако га Турци нападну. Иван Кастриот је имао вијести о скором налету турске војске и о томе обавијестио млетачке управнике у Скадру, Љешу и Драчу. Страховао је да ће у тој војсци бити и његов син, па их је све молио да због тога не свале кривицу на њега, Скендербеговог оца.[7]

У жељи да што прије оконча сукоб с Млечанима око Солуна, султан је доиста кратко вријеме послије тога послао трупе у Албанију. Оне су ратовале око Драча и опсједале град. Мада већ расељен и проријеђен епидемијама маларије, Драч се одупро нападу, захваљујући помоћи из Скадра, Улциња, Љеша и са Крфа. Стизале су нове турске чете и чарке нису престајале. У Сенату се помишљало да се прекину све трговинске везе с Турцима, који су за све то вријеме несметано обављали послове по млетачким мјестима у Зети и Албанији. Сенатска већина није смјела да се опредијели за тако опасан приједлог.

1430. год. Закључак да дубровачки „господин Гојчин" није нико други него управо господар Дања, куда су Дубровчани свакодневно пролазили, налази потврду у једној одлуци млетачког Сената из 1428. год. Ту се налазе одговори на захтјеве које су посланици Ивана Кастриоте изнијели пред Сињорију. Уз остало, ријеч је о сукобу српског деспота с Којом Закаријом и забрани дубровачким трговцима да прелазе преко његове области. Прича је истовјетна са садржином дубровачке преписке и упутствима посланицима који су ишли деспоту да би, уз остало, добили дозволу за кретање зетским путем преко територије „господина Гојчина". Sen. Misti LVII, 29 v°. Из дубровачких текстова види се да је љешки пут, на који је деспот упућивао дубровачке трговце, био „aradente" (то јест aderente) ali confini del dicto Choicin". *Notes et extraits II*, 238; Lett. di Lev. X, 25—25'. У једном закључку дубровачког Вијећа умољених помиње се 14. марта 1438. год. „Leccha Coycinovich" (*Notes et extraits II*, 349), кога Јорга такође укључује у породицу Црнојевића. Међутим, Дубровчани у то вријеме нису знали ни за каквог Леку Црнојевића, док је из млетачке грађе добро познат син и насљедник Које Закарије — Лека Закарија, коме је султан послије привремене власти у Дању вратио очев град и који је њим владао све док га крајем љета 1444. год. није убио Никола Дукађин. И. Божић, *О Дукађинима*, Зборник Филозоф. факултета VIII/1, 1964, 407—409. Појава Гојчина Црнојевића, сина Ђурђа Ђурашевића, од 1430. год. сасвим је разумљива. Ђурађ Црнојевић дао је једном од својих синова словенски облик имена свог таста — Које Закарије. Види о томе I. Božić, *Gospodin Kojčin,* Gjurmime Albanologjike I, 1968, 117—128.

[7] Sen Misti LVII, 29 v° — 30 r°.

Како Ђурађ Бранковић није још био средио односе с Портом, страховао је и барски војвода Алтоман. Набављао је у Дубровнику жито и оружје, тражио на зајам фусту. Опасност му је постала још јаснија када су Дубровчани обавијестили и њега, и деспота, и которског кнеза о везама Које Закарије и Стефана Балшића Марамонте. Нашли су Којино писмо код Стефановог слуге Ратка, који се у јануару 1429. год. затекао у Дубровнику. Крајем фебруара и током марта дубровачки бригантин је крстарио од Дрима до Будве да би пресрео Стефана Марамонте или његовог гласника ако би се појавили из Апулије на путу у Зету. Млечани су, мада обавијештени о могућности да се поново појави Марамонте, били неповјерљиви према дубровачком уплитању. Љешки провидур је, чим се дубровачки бригантин појавио у Дриму, задржао његову посаду.

Из Млетака су током маја 1429. год. стизали у Зету синдици да среде финансије, отклоне неисправности млетачких функционера и да склопе мир с турским командантима, ако то већ није учинио драчки бајило. Међутим, није било мјеста оптимизму. Почетком љета провалиле су турске чете под командом Евреносових синова у скадарску околину и уништиле љетину. У одбрани села Калдерона и Купелника пао је и Томаш Склаво, српски тумач у Скадру и одани млетачки сарадник. Из скадарске околине Турци су уздуж и попријеко крстарили око градова и палили села. Мали Љеш морао је скадарском становништву да стави на располагање своја средства да би се опоравило и придигло. Најамнике у Драчу покосила је зараза. Млетачке власти страховале су за судбину града ако и на њега поново крену турске чете.

Убрзо се појавио у Зети и Стефан Балшић Марамонте. Довео је однекуд турске чете, прикључио им војне снаге Које Закарије и Тануша Малог Дукађина, па је с лакоћом потчинио све млетачке посједе и неке деспотове земље. Одржале су се једино тврђаве. Становништво Дриваста предало је Стефану град. Деспотови војници с војводом повукли су се у тврђаву коју, према дубровачким обавјештењима, Марамонте није ни покушавао да освоји. Ако је млетачки Сенат још у августу 1429. год. вјеровао да би се с неких двјеста дуката турски команданти могли одвратити од даљих напада, почетком фебруара 1430. год. се страховало да не падну и тврђаве и да Република не остане „без тако корисне и добре земље каква је Албанија". Тек тада су почели да се траже кондотијери и ланције и да се шаљу у помоћ мање групе стријелаца. Галије су могле само да допрате најамнике до Бојане а онда су настављале пут према Солуну, гдје се одиграvала главна битка. Зато је которском и љешком кнезу наређено да пошаљу по једну галеоту, једину којом је сваки од њих располагао. Дубровчани су дотурали Алтоману у Бар бомбарде, стријеле и опрему.

Напоредо са скромним мјерама за одбрану, Млечани су се служили и другим средствима, добро провјереним у свим ранијим

сукобима. Требало је искључити из борбе Тануша Малог Дукађина, који је, према вијестима из Албаније, био главни сарадник Стефана Балшића Марамонте. Љешки провидур се нудио да ће наћи некога ко би за 500 дуката и службу с два коња убио Тануша. Улцињанин Јаков де Сенис је, међутим, тврдио да ће сам Тануш окренути господару леђа ако му се понуди млетачка пензија. Сенат је био готов да понуди Танушу 500 дуката, кућу у Скадру и плату за осам коњаника који би на млетачким посједима служили „на латински начин" (као ланције). Све је то требало да обави генерални поморски капетан Силвестар Морозини, који је у марту кренуо према Бојани носећи опсједнутим градовима помоћ. Њему је такође било наређено да заједно са скадарским кнезом позове и Ђурђа Бранковића у рат против Стефана Марамонте. Поручивали су му да ће и без њега свом снагом наставити борбу, али и задржати све земље које освоје, без обзира у чијим су рукама раније биле. Све је било непотребно, јер су успјеси Стефана Балшића Марамонте убрзо изгубили сваки значај.

Султан је 29. марта 1430. год. заузео Солун и ослободио своје снаге за нове походе, на Епир и Албанију. Већ у априлу неколико турских одреда је опсједало Драч. За њима су стизале нове снаге са скопским намјесником Исхаком. И Ђурађ Бранковић послао је с њима чете под командом једног од својих синова. Послије измирења са султаном није ни помишљао да уз помоћ Млечана обнавља власт у Зети. Исхак је најприје одузео Ивану Кастриоту већи дио земље, увео у његове двије тврђаве турске посаде а остале порушио. Мањи дио посједа му је оставио, јер га није кажњавао због издаје него због непокорности. Коју Закарију је или протјерао или заробио, а Дањ повјерио Али-бегу. Од тог времена Која се више нигдје и не помиње. Дукађини су изгубили своју област, јер су се сви њихови вођи нашли под млетачким окриљем, у Скадру. Једни су се тамо склонили када је Марамонте низао успјехе, а Тануш Мали је као покајник добио пронију.

Деспотове снаге вратиле су Дриваст. Остали дијелови Зете нису више били у опасности, па су Дубровчани управо с деспотових посједа могли довести највећи број најамника за тек започети рат против Радослава Павловића. Тада су се вјероватно и Ђурашевићи вратили у покорност деспоту. Добили су за узврат већу самосталност но што су је имали раније. Одговарали су непосредно деспоту, а не његовом војводи Алтоману у Бару. На доцније млетачке притужбе због поступака једнога од њих Алтоман је одговарао да му он није старјешина („non esse superiorem dicti Jurasevich").

Напуштен од свих и непотребан Турцима, Стефан Балшић Марамонте пригнуо је главу пред дојучерашњим противницима, ступио у млетачку службу и као кондотијер ратовао за Републику у Ломбардији и Фурланској, све док и новог господара није из-

невјерио.[8] Скадарски кнез платио је Исхаку 600 дуката за примирје до краја октобра 1430. год. А прије но што је примирје истекло, генерални капетан мора лако је постигао на Порти мир, 4. септембра 1430. год. Уговор је садржавао одредбе из 1419. год., с тим што је харач за млетачка мјеста у Албанији смањен на 136 дуката зато што Дриваст није више био у рукама Млечана. Послије буре у Зети и Албанији настао је мир. На југоисточним прилазима уза саме млетачке посједе налазили су се турски команданти са својим посадама. Упркос њиховом присуству читав крај сјеверно од ријеке Мата и велики дио подручја јужно од ње нису имали организовану турску власт, судску и пореску, па нису ни ушли у дефтер арбанаског санџака, састављен 1431. год.[9]

Послије 1430. год. господари Зете, српски деспот и Сињорија, нису око својих посједа имали никаквих оштрих сукоба с Портом. „В Христа Бога благовјерни деспот Гург, господин Срблљем и Поморју зетскому", како је опекама уписано на једној кули смедеревскога града, завршеног уз велике напоре управо те године, сарађивао је с Муратом II. Његове угарске везе нису сметале султану, јер Жигмунд није предузимао нове ратове. Сињорија, заузета повременим сударима на мору с Ђеновљанима (1431) и узастопним ратовима против миланског војводе (1431—1433, 1435—1441), рјешавала је спорове са угарским краљем дугим примирјима, па чак и његовим увлачењем у лигу против Милана. Будно је пазила да ничим не изазове султана и да што је могућно дуже сачува мир на Истоку. Драчки бајило одбијао је захтјеве господара Кроје Али-бега да му исплаћује провизију коју су добијали ранији турски команданти, и овај је затварао прилазе караванима. Отворених сукоба није било. Бурни догађаји који су од 1433. год. захватили Албанију само су посредно имали одјека на ставове зетских господара.

Ратоборна арбанаска властела, поучена дугим искуством, увидјела је бесмисленост ослањања на Турке и на Млечане. Међусобна поцијепаност водила је крвавим обрачунима и страдању становништва. Под вођством Аријанита Спате, господара краја у горњем току Врега (Шкумбе), чим су се пронијеле непровјерене вијести о смрти Мурата II, окупили су се најистакнутији представници властелинских породица и у читавој земљи дигли своје борце против Османлија. Устаници су од 1433. до 1436. год. чистили земљу од турских посада и разбили три турске војске. Тек у јесен 1436. год. скопски намјесник Исхак скршио је покрет Арбанаса.

---

[8] Мл. држ арх., Giudici di petizion, Sentenze a giustizia LXI, 38 v° — 39 r°; Sen. Misti LVIII, 102; LX, 20; Paris, Bibliothèque nationale, Fonds italiens 318, Croniche di Venezia, 124, 127 v°; *Notes et extraits II*, 333. Преко Стефана Вукчића Косаче тражио је 1440. год. пропусницу од Сињорије и није је добио. *Listine IX*, 123.

[9] H. Inalcik, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Deftr-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954. — Текст новог турско-млетачког мира: Commemoriali XII, 95 r°; Predelli, *Regesti IV*, no 140, стр. 164; G. H. Thomas, *Dipl. Ven.-Lev. II*, Venezia 1899, 345.

Арбанаски устаници су нападали и посједе деспота Ђурђа Бранковића због његових веза са султаном. Деспотов војвода ипак је сачувао Дриваст.

Млечани су се силом прилика уплели у догађаје, јер су се они одвијали у њиховом непосредном сусједству. Када је Никола Дукађин, син некадашњег млетачког пронијара, кренуо да врати посједе своје куће, заузео је и села око Дања. Турски командант Али-бег, у страху да неће одбранити град, понудио га је Млечанима с тим да га врате када се прилике среде. Тако је скадарски кнез преузео град. Да би добио и околину, споразумио се с Николом Дукађином, признао му војводску част у дањском дистрикту и дао службу с пет коња „на латински начин". Сенат је захтијевао пуну неутралност да се не би кварили односи с Портом и са српским деспотом. Забранио је преузимање турских и српских мјеста „да туђи рат не бисмо учинили својим". Једино је предвиђао могућност да се Дањ задржи ако су вијести о султановој смрти тачне. Убрзо се сазнало да је султан жив, скадарски кнез је прекинуо све везе с Николом Дукађином, извинио се Порти и понудио Турцима да град узму кад год зажеле. Турци су то и учинили, свакако прије средине 1435. год., и још платили за чување дањске тврђаве.

Упркос обазривости нису изостале међусобне оптужбе. Турци су се жалили да се њихови противници склањају у Скадар, па онда заједно с млетачким поданицима наносе штете султановој покрајини. Млечани су опет тврдили да су поједини Турци, у вријеме када су султанове снаге, пријатељски примљене, логоровале у близини Скадра, преговарали са скадарским војводом Танушом Великим Дукађином о предаји млетачких мјеста султану. Све се свршило уздржаним објашњењима између султановог посланика и чланова Колеђа током октобра 1436. год. у Млецима. Танушева кривица није се могла утврдити ни исљеђењем у Млецима. Ипак му није дозвољено да се враћа у Албанију, па је с млетачком пензијом завршио живот у Падови.

Када је арбанаски устанак скршен, султан је према некадашњим обласним господарима показао доста попустљивости. Желио је да прије замашних похода према сјеверу обезбиједи мир у њиховој позадини. Предао је Дањ сину Које Закарије — Леки, сестрићу Тануша Дукађина и шураку Ђурђа Ђурашевића. Вратио је и нека друга мјеста у млетачком сусједству ранијим господарима. А сви су они, као и војводе деспотових мјеста, молили Републику да их прими под своју заштиту. Млечани су их одбијали из истих разлога из којих су током устанка у Албанији уложили добру вољу да среде односе са српским деспотом. Требало је избјећи мијешање Турака.

Турске провале и односи с Ђурђем Бранковићем који нису били сређени до 1435. год. спријечавали су нормализовање стања у Зети и у сјеверној Албанији. Највише су трпјели дубровачки транзит и финансије млетачких градова.

Изузев повремених прекида, Дубровчани су одржавали везе са Србијом преко Љеша. Постојала је за то и млетачка сагласност, из опрезности увијек продужавана само на једну годину, под условом да се царина наплаћивана при прелазу из Скадра у Дањ узима у Љешу и накнадно предаје дањском царинику у Скадру. Ипак су та средства тешко стизала из Љеша, па се дешавало да је скадарски кнез, нудећи закуп дањске царине, морао више пута да заказује лицитацију и на крају је једва налазио закупца, неког млетачког или миланског трговца, и то тек када би му обећао да ће моћи да се одрекне закупа ако трговински промет замре због рата или неке друге сметње.[10] А довољно је било да љешки провидур заплијени неком Дубровчанину сребро или почне да узима допунску царину у корист свога града, па да одједном настане застој, праћен протестима дубровачке владе код свих мјеродавних чинилаца, од скадарског кнеза до Сињорије.

Иван Кастриот се посебно залагао и у Млецима и у Дубровнику да Дубровчани што дуже користе љешки пут, јер је и сам наплаћивао царину у Шуфадаји, умјесто оне коју је раније узимао дањски господар Која Закарија. А када је 1430. год. привремено изгубио своју област, свечано дубровачко посланство стигло је на Порту и 6. децембра 1431. год. добило од Мурата II повељу да уз „заповиједану царину по закону" могу слободно трговати „у Србљех, у Арбанасех и у Босну". И док су у том чвору важних саобраћајница са унутрашњошћу Балканског полуострва имали пресудну ријеч турски команданти, многе су се сметње лако отклањале. Једино су Турци, захтијевајући већ тада од српског деспота монополско право на куповину сребра, забрањивали Дубровчанима да тај племенити метал носе из Србије путевима које су они чували. А управо је сребро у товарима дубровачких трговаца стално проглашавано за кријумчарену робу и од Млечана и од српског деспота и у највећем броју случајева било предмет бескрајних спорова. Послије 1438. год. Млечани су Ивану Кастриоту ускратили право да прихвата дубровачке трговце. Сматрали су да се они, мјесто преко Љеша, могу кретати преко Скадра и Дања. С друге стране Дубровчани су стизали под Нови и тамо могли увијек да без тешкоће товаре олово које је стизало из унутрашњости.

Мада су Дубровчани 1436. год. објашњавали Жигмунду да се највећи дио њихове трговине одвија у Србији, Босни и Зети, њихов се град већ у то вријеме развио у значајан центар поморства и међународне трговине. Млечани им на свом подручју нису спријечавали транзит ни трговину производима за које нису били сами заинтересовани. Били су, међутим, врло осјетљиви на сваку појаву дубровачког увлачења у послове које су сматрали својим монополом.

Млетачка Република била је управо у то вријеме прави поморски, производни и трговински гигант. Према сопственим

[10] Мл. држ. арх., Notai, Bu. 25, 18, по 19.

статистикама, без сумње претјераним и сведеним на заокружене бројке, Млеци су располагали са 45 галија (ратних бродова) и 3.300 трговачких бродова, од којих је око 300 имало носивост већу од 120 тона. Број морнара пењао се наводно на 33.000, број запослених бродоградитеља и столара који су израђивали опрему за бродове на 6.000. У радионицама свиле, сукна и порхета радило је 16.000 људи, па опет се за потребе млетачке трговине набављало из осталих италијанских градова 90.000 „печа" сукна и порхета, да се и не рачунају фламанске, француске и енглеске тканине којима су млетачки трговци засипали пространо тржиште у Европи и на Леванту, гдје су им послије склапања мира 1430. год. свуда била отворена врата. Млетачки посједи у Зети чинили су само малу карику у огромном пословном ланцу млетачких трговаца. Но, тамо је, уз много друге, трговао и Андреа Квирин, рођак Гуљелма Квирина, једног од највећих млетачких трговаца, који је све до 1461. год., у сарадњи с браћом и рођацима, развијао пословну мрежу по истоку и западу, у Босни и Албанији. Не треба заборавити да је један од најупорнијих и најдосљеднијих бораца за млетачко учвршћивање у зетским и албанским крајевима био скадарски кнез Франћеско Квирин, који је најлакше успијевао да се споразумије с Ђурђем Бранковићем.[11] Млечани су са зетских и преко зетских посједа довозили жито, коже, катран, вино, сољено месо и рибу. А млетачки провидури и кнежеви могли су још на которској пијаци да купе и понеку робињицу из Босне, патаренку коју би доцније покрстили, или младу Сараценку, коју би са Истока довео неки млетачки трговац.[12]

Млетачки трговци у зетским градовима су се богатили. Финансије млетачких управника биле су, међутим, у расулу, иако су ратне операције највећим дијелом финансиране из метрополе. Честе провале остављале су за собом пустош и намети се по селима нису могли редовно убирати. Приходи од трговинског промета смањивали су се кад год би дошло до дужег застоја. Закупци рибњака одлагали су исплате, изговарајући се поплавама и претрпљеним штетама. Високи млетачки функционери подмиривали су најприје своја потраживања, упуштали се у шпекулације заједно с трговцима и пљачкали средства којима су располагали као опуномоћеници Сињорије. Било је година када је и слабо организована продаја соли радила с губитком.

А у најтежим годинама било је потребно много новца за издржавање најамника, како оних који су стизали из Италије тако и оних које су узимали у службу на лицу мјеста, међу најпоузданијим сарадницима. Множиле су се плате, пензије и разне „концесије" које су морали давати великом броју „вјерних по-

---

[11] G. Luzzato, *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, Venezia 1961, 166, 168, 174—176. Giudici di petizion, Sentenze a giustizia LXI, 4 v° — 6 v°. Дубровчани који су живјели и радили у Млецима могли су изнајмљивати своје бродове трговцима који су носили робу у Бојану. Тако бар изгледа према једном нотарском акту из 1439. год. Canc. Infer. Notai Bu 214, 459 v°.

[12] И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Трговина робљем у Котору средњег вијека*, Истор. записи, 1954, св. 2, 607—608.

даника", јер је и њихова вјерност зависила од онога што су могли да добију. Дефицит се покривао средствима добијеним из Млетака. У невољи, млетачки управници су се неовлашћено задуживали код богатијих трговаца или околних феудалаца, а ови су се касније из године у годину обраћали млетачким вијећима са захтјевом да им се врате дугови. Зато је Сенат, позивајући се на своје одлуке из 1408. и 1409. год., упозоравао своје функционере у Зети да зналачки смање издатке како би их покрили сопственим приходима. Поруке су им понављали из године у годину. Јер, само у Улцињу издаци су 1437. год. премашивали приходе за 400 дуката.

Најважнија мјера за поправљање финансијске ситуације предвиђала је ковање нових грошева у Скадру и у Котору. Фалсификатори су убацили у оптицај лош новац, у коме је било мало сребра. Док је раније 40 грошева испуњавало вриједност дуката, сада је било потребно од 84 до 90 „фалсификованих грошева" да би се достигла вриједност дуката. А њима су сви плаћали дажбине и таксе по старој номиналној вриједности гроша. Скадарски кнез и камерар (благајник) исковали су крајем 1436. год. и почетком 1437. год. нове грошеве и пустили их у оптицај. Они су имали ранију вриједност гроша и носили сигле (почетна слова имена и презимена) млетачких кнежева.[13] Сенат је и Которанима, на њихово тражење, дозволио ковање нових грошева и фолара (ситног бакарског новца) већ 1433. год., сматрајући да ће се „наши приходи због доброг квалитета монете повећати". Ранији которски грошеви имали су већу вриједност од Балшиних, али су је и они током времена изгубили (1396: 1 дукат = 30 грошева; 1419: 1 дукат = 36 грошева; 1435: 1 дукат = 50 грошева). Како се у документима нови грошеви исте вриједности као и скадарски помињу тек 1436. год. (1 дукат = 40 грошева), може се претпоставити да је ковница управо у то вријеме обновила рад. Ликовна сличност которских и скадарских грошева и истовјетност њихове нове вриједности ишла би у прилог давно изнијетом закључку да је скадарски кнез израђивао нови сребрни новац у которској ковници.[14]

---

[13] Грошеви из прве емисије били су обиљежени са BC (Bertuci Civran, 1436); његов насљедник Паоло Морозини обиљежио их је иницијалима свог имена — PM (1438) итд. V. Lazari, *Le monete dei possedimenti Veneziani di oltremare e di Terra ferma*, Venezia 1851, 59—60. Sen. Misti LIX, 164 r°; LX, 13 r°.

[14] G. Čremošnik, *Kotorski dukali*, 142; ДАК, књ. II, 675; III, 345; VI, 52, 236—237; Sen. Misti LVI, 150 r°; LIX, 113 r°; P. Ковијанић, *Которски кнежеви у доба самосталности*, Истор. записи XIII/2, 1957, 145; И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *О поморству Боке Которске средином XV вијека*, Годишњак Поморског музеја у Котору II, 1953, 23; V. Lazari, *Le monete*, 41, 43, 48, 49, 54, 55; G. Castellani, *Documenti e notizie della zecca di Cattaro durante la dominazione Veneziana*, Archivio Veneto-Tridentino X, no 19—20, 1926, 125, 126, 129; K. Stockert, *Beiträge zur serbischen Münzkunde*, Numismatische Zeitschrift 56, 1923, 91—99, утврдио је да су иницијали скадарских кнежева и капетана на грошевима кованим између 1435. и 1453. били гарантија да је новац добар за разлику од ранијег, који су ковничари неконтролисано кварили. С. Димитријевић, *Проблеми српске средњовековне нумизматике*, II, Историјски гласник, 3—4 за 1957, 111.

Саме градске општине, крајње осиромашене због дуготрајних ратова, тражиле су за грађане одлагање неплаћених дугова и обавеза. Повремено су их сатирале и епидемије, па су људи на дуже вријеме напуштали градове и склањали се по околини, напуштајући свакодневне послове. Тако је, напоредо са сликом великог просперитета млетачке трговине, поморства и занатства, на другој страни већина млетачких поданика грцала у биједи. А управо је њих требало притиснути још јаче да би се добила средства за скупу администрацију и издатке на „вјерне поданике“, чији је паразитизам, заклоњен бојним оружјем, цијелио и посљедње снаге градског и сеоског живља. Многи су бјежали с млетачке територије на деспотову, склањали се пред опасношћу чак у Апулију и били готови на све да сачувају живу главу. У таквој атмосфери, биједа повезана с бјежањем и немогућношћу да се живи од рада својих руку, стварала је већ у то вријеме менталитет насиља, пљачке и бандитизма. Млечани су против таквог стања предузимали мјере само када су њихови интереси долазили у питање. У Тозане, велико село од неких 500 кућа, склањале су се убице и изгнаници из скадарског краја. Одатле су пљачкали и убијали трговце. Сељаци нису плаћали дажбине. Скадарски кнез је нудио петорици главара мјесечну плату од по пет перпера ако приволе сељаке на испуњавање обавеза, а изгнанима ослобођење од казне ако убију некога из своје дружине. Такве мјере нису, разумије се, доприносиле стварању човјечније климе.

Млетачка окупација зетских крајева била је доиста дефицитарна за саму Републику, али је ипак за сваки педаљ земље вођена непоштедна борба на првоме мјесту у интересу млетачких трговаца који су и ово подручје уклопили у своју пословну мрежу и претворили га у извор великих личних зарада. Непосредну корист могли су имати и малобројни функционери, који су личне материјалне тешкоће рјешавали добром платом и изузетним частима. Зато су се млетачка вијећа упорно борила да та мјеста задрже под својом влашћу у свим олујама. Стога су се с крајњим цјепидлачењем споразумијевали са српским деспотом око сваке границе и око сваког права.

СМЕДЕРЕВСКИ СПОРАЗУМ

Поред свих допуна српско-млетачког уговора из 1423. год. и завршних „Изјава" у Дривасту 1426. год., многе одредбе остале су неоживотворене. Због турских напада на деспотовину 1427/1428. год., одметања Ђурашевића и предаје деспотових поданика млетачкој заштити односи су постали још сложенији. Обје стране су се међусобно оптуживале због неизвршења обавеза и тим правдале своје ставове. Колико је данас познато, преговори су се водили у три наврата: јануара 1431. год. у Млецима, новембра 1433. год. у Котору и августа 1435. год. у Смедереву, гдје је постигнут, како се тада чинило, коначни споразум. У међувремену неколико су се пута појављивали деспотови људи у Скадру са захтјевом да се испуне обавезе о којима је током претходних преговора била постигнута сагласност.

Преговарајући с представницима Колеђа, у јануару 1431. год., деспотови посланици су захтијевали исплату скадарске провизије, враћање крајева које су Млечани 1428. год. узели под заштиту и слободно располагање сољу коју су деспот и његови поданици добијали са својих солана у дну Грбаљског поља. Млечани су тада пристали да се српском деспоту исплаћује провизија почев од 1431. год. док би се сума за протекле четири године задржала за покриће трошкова око одбране његове територије од нагада Турака и Стефана Балшића Марамонте. Обећали су враћање деспотових мјеста када и он испуни уговорне обавезе и захтијевали да се сва со преда у Котор по цијени од шест грошева за једну врећу.

Преговори су, у ствари, остали без резултата, јер је скадарски кнез, упркос пријетњама Сињорије, одбијао да исплати провизију. Према његовим рачунима, трошкови за одбрану деспотових мјеста премашивали су вриједност четворогодишње провизије. Показивао је писма Ђурђа Бранковића којима му се овај захваљивао за учињене услуге и признавао све трошкове.

Литература: I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 66—70; Сл. Мијушковић *Једна порука которског кнеза вазалима српског деспота у Зети 1434. год.*, Истор. записи XVI/3—4, 1959, 163—167; Ал. Соловјев, *Грбаљска жупа и грбаљски статут*, Годишњица Николе Чупића XL, 1931, 12—13; К. Јиречек *Историја Срба* I, 359—360.

У спору око соли Млечани су били врло непопустљиви, јер се которски трг тешко могао снабдјети количинама које су биле потребне да се подмире сви каравани који су долазили из залеђа. А мировни уговор давао је деспоту право да превезе у Будву само онолико соли колико су некада носили Балшићи. Није било довољно соли ни у Светом Срђу, јер се све мање радило на соланама око Драча, који је, напуштен и осиромашен, стално пропадао. Зато се со довозила у Свети Срђ и у Котор с млетачког Крфа. А и ту је било тешкоћа, јер ни Скадар ни Котор нису имали средстава да испоручену со одмах плате.

Ђурађ Бранковић није прихватио захтјев да већи дио своје соли уступи по монополској цијени которском тргу. Његови људи све су пребацивали у Будву, а затим набављали со и на другим странама, не само за сопствене потребе већ и за продају становништву зетског залеђа. Деспот је у ствари отворио у Будви нови трг соли (canipa salis). Једино су се Ђурашевићи споразумјели с Которанима: довозили су своју со у Котор и ту је продају надзирао њихов цариник, убирући уједно и намете од својих поданика који су долазили на которску пијацу. И ту су праксу деценијама задржали.

По наређењу свог кнеза, Которани су плијенили будванске бродове натоварене сољу, стижући за њима чак и у дубровачке луке. Будвани су одговарали плијенећи которске бродове у својим водама. На интервенције барског војводе Алтомана, Которани су одговарали да ће штете накнадити или вратити со ако Сињорија дозволи да се со продаје у Будви. Она, међутим, ни свом оданом поданику Николи Монети није дозволила да со с грбаљских солана носи било гдје друго осим у Котор. Деспотове војводе у Зети спрјечавале су караване својих људи да иду по со у Котор, а деспотови људи у Плаву нису им дали да иду у Скадар, већ их вјероватно упућивали на турске тргове. И тако се спор годинама није могао ријешити.

Млетачко одбијање да деспоту врате Луштицу, Богдашић и дијелове Паштровића изазвао је оштар отпор његових присталица у которској околини. У Паштровићима је одлучан поборник млетачке политике био војвода Радич Грубачевић, један од четрнаесторице властеле који су 1423. год. склопили споразум с Франћеском Бембом. На челу противничке струје био је ранији деспотов поданик Радич Црнац са својим синовима. Он се одупро убирању дажбина, приједлогу да се накнади штета Млечанину опљачканом под Баром и својим ставом поцијепао самоуправни паштровски збор. Которски кнез га је оковао и бацио у тамницу. Али је већ послије 25 дана, бојећи се крвавог обрачуна међу Паштровићима, пристао да га ослободи под условом да не напушта Котор. И када је о празнику св. Трипуна, у фебруару 1431. год., дошао у Котор Радич Грубачевић с групом од неких сто Паштровића, кнез им је наметнуо мирење с Радичем Црнцем. Једни другима су обећали да ће се сматрати браћом и добрим пријатељима,

па је тако у Паштровићима привидно успостављен мир. Нови сукоби избили су 1432. год., у Грбљу.

Грбаљски сељаци стално су били у сукобу с которском властелом. Сматрали су се слободним баштиницима и захтијевали право да располажу земљом плаћајући обичајем утврђене дажбине. Которани су им од почетка наметнули врло неповољан статус „посадника" (влаштака), које могу по сопственој вољи пресељавати са старих посједа и одређивати им намете према својим потребама. Дух отпора стално је тињао у Грбљу и, кад год би се пружила повољна прилика, кад год би се добило охрабрење са стране, доводио је до отворене побуне. Млетачко одлагање да се врати привремено посједнуто земљиште српског деспота пружало је прилику сусједним Ђурашевићима, под чијом се управом налазила раније Светомихољска метохија, да обнове притисак на становништво которског дистрикта и сусједних Паштровића. Нису порушили Ђурђевац, који је на брду држао Ђурђев син Стефаница и надзирао Грбаљ из свог двора у близини тврђаве. Нису повукли Поборе који су на которској страни брда подигли насеље од неких 70 кућа. Од 1426. год. непрекидно су држали Јариште и убирали намете од неких 20 домова расутих по брду с которске стране. Поданици Ђурашевића држали су посједе које је неколицина которских службеника имала у Мајинама и земљу у Бокову. Његуши су на три мјеста захватили нове површине которске територије. Држећи повољне положаје у планини, Ђурашевићи су често силазили с Његушима у которски дистрикт и „чинили штету". Стефаница је држао дијелове будванског дистрикта, посјео једно палисадно утврђење Калођурђа Ђудића у Паштровићима, а његови поданици отимали су млетачким поданицима стоку. Чести погранични сукоби и непосредно храбрење заклетих противника которске властеле изазвали су немире у Грбљу.

Грбаљски представници жалили су се Сињорији у јуну 1432. год. на которску властелу што им повећава намете, што их протјерује са земље и ускраћује на суду правну заштиту. Млечанима није било у интересу да потпирују класне сукобе на својим ситним подручјима и тим доводе у опасност нашироко засновану политичку конструкцију. Упозоравали су которску властелу да Грбљане „не наводе увредљивим ријечима на оно о чему они сами можда и не мисле", да „човјечношћу и добром вољом привуку себи становнике својих посједа". Савјетовали су, у октобру 1432. год., свом кнезу да Грбљанима не забрањује скупове о којима га претходно обавијесте, већ да на њих пошаљу три до четири которска властелина. Непомирљив став которске властеле довео је, међутим, с прољећа 1433. год., до отворене побуне. Грбљани су одбили да испуне своје обавезе. Которски кнез је примиривао сељаке, затим је пријетио и, на крају, и сам прибјегао оштрим мјерама. Бацио је у тамницу четворицу преговарача којима је слањем свог печата гарантовао безбједност.

Сињорија је захтијевала да се „на вјеру" доведени пусте из затвора и да се отпор сломи хватањем главара и вођа, јер су они према добијеним обавјештењима „подстрекачи на сва зла", и савјетовала да се то спроведе уз помоћ „вјерних" Паштровића.

Которски кнез није нашао начин да скрши отпор побуњених сељака, и Млечанима је преостало једино да обнове преговоре с деспотом. У новембру 1433. год. стигли су у Котор деспотови опуномоћеници Никола Витомировић, деспотов латински канцелар Никола де Архилупис и барски војвода Алтоман. Которски кнез Антонио де Ка Пезаро је пристао да се деспоту врати Светомихољска метохија и дио Паштровића, они који су у уговору наведени као његови поданици. Отклонили су и неке спорове међу двовласницима из Бара и Улциња док је спор око соли остао отворен.

Зато су деспотови посланици помогли которском кнезу да примири Грбаљ. Сложили су се да тројица вођа побуне, Вукота Драгулиновић, Радич Угљешић и Радич Поповић, буду прогнана са свих млетачких и деспотових посједа. На млетачким посједима чекала су их вјешала, а на деспотовом земљишту вађење очију, како њима самима тако и онима који би им пружили уточиште. Грбаљски сељаци заклели су се на вјерност, свјесни да се не могу супротстављати и Млечанима и деспоту. Славећи мир, Которани су палили ватромете, у одушевљењу без довољно пажње, па је изгорио кров на цркви Св. Фрање.

Међутим, вођи побуне нашли су склониште код Ђурашевића, гдје су се налазили и почетком 1434. год., када је которски кнез тражио њихову предају, пријетећи да ће о непоштовању уговора обавијестити деспота. Ђурашевићи су тада једино порушили тврђаву Ђурђевац. Куће и посједе с которске стране брда нису напуштали. Вјероватно је због тога скадарски кнез и даље одбијао да деспоту исплати скадарску провизију, несумњиво поново обећану на састанку у Котору. Потврда споразума коју су деспотови људи добили у Млецима јануара 1434. год. није ту била од велике користи.

Одлучни захтјеви Ђурђа Бранковића навели су Млечане да у љето 1435. год. пошаљу у Смедерево сер Николу Мема, с богатим поклонима и у пратњи људи који су познавали прилике у Зетском приморју. Били су уз њега, поред једног Млечанина, чувени которски трговац Лука Паутинов, Никола Спан из познате породице скадарских пронијара, и скадарски властелин Петар Малоншић. Шаљући сер Николу Мема, Сињорија и Сенат су страховали да се преговори не прекину и да тај прекид не изазове немире у Зети, „што би за нашу владу нарочито у ово вријеме било врло опасно".

Деспот је, међутим, у великој дворани своје палате у Смедереву преговарао са свечаним млетачким посланством с пуно попустљивости, склон као и раније да господског партнера засјени својом широкогрудошћу. Сем ту присутног канцелара Николе

де Архилуписа, преговарачи с деспотове стране, челник Радич, протовестијар Никола Родоп и велики коњушар Радич Богдашић (чије би презиме говорило о његовом евентуалном поријеклу из блиске околине Котора) много су слабије познавали спорове у далекој Зети него људи у Мемовој пратњи. Зато не изненађује што су смедеревске одлуке, донијете 14. августа 1435. год. „једнодушно, сложно и пријатељски", биле најближе млетачким ставовима.

Послије подробног обрачуна свих међусобних потраживања Никола Мемо се обавезао деспоту да ће на име протеклих година добити на скадарској благајни, у два наврата, укупно 4.000 дуката, а затим редовно сваког 15. августа 1.000 дуката. Вјешто је објаснио Ђурђу Бранковићу да ће тај новац редовно добијати једино ако дозволи караванима да иду у Скадар по со. У спору око соли са грбаљских солана Никола Мемо је попустио и пристао да се у Будву може носити сва со која припада деспоту и његовим поданицима. Деспот се опет одрекао свих својих захтјева на Паштровиће, који су послије споразума постигнутог у Котору 1433. год. изазвали нови спор.

Ранијим мировним уговором се предвиђало да деспоту остане пет кућа његових бивших поданика и све куће у Ластви преко оних 25 којима је господарио Балша III. Међутим, послије споразума склопљеног у Котору, чини се да су се сви противници млетачке власти у Паштровићима изјаснили као деспотови поданици. Паштровски војвода Радич Грубачевић с братом кукао је, у јулу 1434. год., пред Сињоријом да је остао без прихода, „јер је четири стотине његових кућа предато деспоту". Зато је деспот и захтијевао да му се предају „катуни Паштровића и Ластве" (данашњи Петровац). Никола Мемо, уз помоћ Которанина Луке Паутинова, објаснио је деспоту да су сви ти Паштровићи сишли у Приморје с брда које се зове Црна Гора, а то брдо, према разграничењу, припада Млечанима. Деспот је прихватио разлоге, па је у текст уговора ушла одредба да „сви поменути катуни Црне Горе припадају пресвијетлом господину дужду и млетачкој влади, јер су сами ти катуни Црне Горе укључени у подручје које припада млетачкој влади". Није више постављао питање ни оних пет кућа које је добио на основу ранијег уговора. Но, његови бивши поданици и даље су око себе окупљали све противмлетачки расположене Паштровиће и у подесном тренутку покретали их на буну.

Само име Црна Гора, које се први пут помиње у дубровачким документима 1376. год., још дуго ће означавати планински масив који се од Рисанског залива, изнад Котора, Грбља и Будве, пружа до изнад Паштровића, са Ловћеном као највишим врхом. Тек касније ће се, у доба успона Црнојевића, почети да шири и на околне предјеле, а на крају замијенити старо име Зета. Катуни Црне Горе значе овдје исто што и Паштровићи.[1]

---

[1] Listine IX, 82—83. Упутство Николи Мему у Sen. Misti LIX, 111 r° — 111 v°. У старијој литератури се узимало да се „катуни Црне Горе" односе

Сер Никола Мемо објаснио је деспоту да је зетски митрополит добио своје посједе и приходе на млетачкој територији. Познато је да је Сенат потврдио Николу Монету и још двојицу својих православних поданика за прокураторе српских цркава на Скадарском језеру, уз ограничење да без сагласности скадарског кнеза ништа не смију предузимати. Деспот је радо обећао Мему да ће својом свјетовном влашћу пружити помоћ которском епископу да обнови права над католичким црквама у Србији, остављајући папи да ријеши припадају ли ти посједи которском епископу или барском архиепископу, који је на њих такође полагао право. Никакав одговор римског папе није познат. Которски епископ био је Млечанин Марин Контарини (1429—1453), који је врло одлучно спроводио млетачку политику у својој дијецези. Док су се кнежеви сваке године смјењивали, он је четврт вијека непрекидно вршио исту функцију. Био је поуздани присталица папе Евгенија IV и доцније се на црквеном сабору у Фиренци истакао као непомирљиви противник базелских синодиста, који су настојали да одлукама концила ограниче папску власт. Ако се папа и изјаснио о овом спору, пресудио га је у корист которског епископа, како

на подручје доцније Катунске нахије, гдје су становници Горње Зете имали своје катуне. И. Јастребов, *Белешка о имену Црне Горе*, Гласник СУД XLVIII, 1880, 426. И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Први помени Црне Гореу которским споменицима*, Истор. записи 1953, св. 3, 231—233, такође узимају да се назив „катуни Црне Горе" односи на „покрајину". Полемишући са објашњењима J. Ердељановића (*Стара Црна Гора*, Срп. етн. зборник 29, Насеља и порекло становништва 24, 1926, 5—6, 30, 94—95), Бр. Ђурђев закључује: „Катуни Црне Горе, назив из XV века, једноставно значи да се област где су били сточарски катуни називала Црном Гором". *Територијализација катунске организације до краја XV века*, Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. год., Научно друштво Босне и Херцеговине, Пос. изд. II, Сарајево 1963, 145—146. — На списку Мемових потраживања приложених смедеревском уговору, *Листине IX*, 86, наводи се „monte de Cerno". Најстарији помен те Црне Горе као границе два подручја потиче из 1376. год. J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике*, Београд, 1935, 395——396. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 360, наслућује да су „катуни Црне Горе" били „под планином у топлом приморју код Котора". Изводи из инструкције Мему (од 28. маја 1435) у Јоргиним *Notes et extraits I*, 575, не омогућују да се положај тих катуна ближе одреди. Из текста инструкције јасно се види да је ријеч о Паштровићима, око којих су се Млечани спорили с деспотом. Према томе, то нису били само предјели у које су се планински пастири спуштали преко зиме, како је наслућивао Јиречек, већ права села која су створили досељеници с планине. Називала су се катунима, као и многа друга села, зато што су их подигли досељени сточари (и само име Паштровићи везује се за неки романски облик латинске ријечи pastores). И они су сами називали своја села или, тачније, своје организационе заједнице катунима, ослањајући се на прастару терминологију влашких сточара са Балканског полуострва. И. Божић, „*Катуни Црне Горе*", Зборник Филозофског факултета X/1, Београд 1968, 245—249; M. Šufflay, *Povijest sjevernih Arbnasa*, Архив за арбанаску старину, језик и етнологију II/2, 1924, 212—213, сматра да је Зета добила име по Црној Гори која се помиње око Шатија и Дања (Cerna Gora vel Mali Ixii). Ипак се чини да се преношење имена планине на ширу покрајину мора везати за учвршћење власти Црнојевића, којима је планински масив изнад Котора — Црна гора — био у XV вијеку матична област.

због његове личности, тако и због историјских права которске дијецезе.[2]

Није се, међутим, деспот супротставио правима которског епископа, већ сами вјерници, највећим дијелом Дубровчани, који су и у црквеном погледу били пуни неповјерења према истакнутом Млечанину. Марин Контарини је покушавао још прије састанка у Смедереву да одреди у Србији личност која би на себе преузела улогу његовог генералног викара. Јањевски парох је одбио ту улогу, новобрдски се ње једва примио и ништа није учинио, јер је Марин Контарини у мају 1436. год. одредио Антонија Мема за свог прокуратора. Све је остало без резултата, поготову када је сам Марин Контарини отишао на Флорентински сабор, а деспот, на крају, морао пред турским притиском напустити Србију.[3]

Деспот је без поговора прихватио и све млетачке захтјеве који су се односили на Ђурашевиће — накнаду штета, враћање посједа и рушење кућа подигнутих око тврђаве Ђурђевца — и обећао да ће се његови гласници побринути о извршењу споразума. Одобрио је читав списак штета нанијетих млетачким грађанима и сложио се да бјегунци врате имовину коју су са собом понијели.[4] Није замјерао што су Млечани прихватили његовог одметника Јунка Хота, кога је сам протјерао, поготову што су га одмах пребацили (1432) у Шибеник, гдје се доцније јавља као „spectabilis vir" (виђени муж тј. витез) и свједок при издавању повеља. Бјежање становника из својих градова Млечани нису могли да зауставе упркос пријетњама да ће их прогласити за издајнике. Њихово питање није се могло у преговорима ни покретати.

Како је деспот показао изузетну попустљивост, Сенат се упорно борио са скадарским кнезом да састави средства за исплату провизије. Велико вијеће изабрало је посљедњег дана децембра деспота Ђурђа за свог грађанина и племића.

---

[2] Католички свештеници у Србији били су 1390. год., према једном дубровачком податку, под јурисдикцијом которске дијецезе. Deb. Not. X, 85.

[3] И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњевековној Србији*, Споменик CIII, 1953, 14—16.

[4] Тим су се начелом у међусобним односима руководили и други млетачки сусједи, као на примјер Иван Кастриот. Sen Misti LVIII, 207 v°

ЗЕМЉИШНА ПРАВА, ЗЕМЉОПОСЈЕДНИЦИ И ЗЕМЉОРАДНИЦИ

Током XV вијека становништво Доње и Горње Зете ријетко је уживало благодети мира. Пустошења која су за собом остављали ратови и локални сукоби тешко су се лијечила у кратким предасима. У брдским крајевима, гдје је основно богатство чинила стока, људи су се с њом склањали и доцније враћали на стара огњишта. У долинама ријека, по плодној скадарској околини, у Грбаљској жупи и по ситним земљиштима отетим камењару у Приморју и у залеђу било је потребно много више времена да се залијече ране и да се обрадом земље поново добију средства за живот. А у крајевима из којих се ратарски живаљ неповратно исељавао у мирније предјеле, или чак у Апулију, били су потребни и изузетни напори да се оживе напуштена села, обраде ледине зарасле у коров и засаде нови виногради.

Литература: В. Макушев, *Историческия разискания о Славянах в Албании в средние века*, Варшава 1871; исти, *О пронии в древнои Сербии*, Журнал Министерства НП 175, 1874; Г. Острогорски, *Пронија, Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951 (исто на француском: *Pour l'Histoire de la Féodalité byzantine*, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia I, Bruxelles 1954, 222—257); G. Valentini, *Chiarimenti sulla natura della pronia bizantina attraverso la documentazione della sua continuazione in Serbia e Albania*, Atti dell' VIII Congresso internazionale di studi bizantini I, Roma 1953, 488—510; исти, *Appunti sul regime degli stabilimenti veneti in Albania nel secolo XIV e XV*, Studi Veneziani (раније Bollettino dell' Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano) VIII (1966), Firenze 1967, 237—239, 258—261; И. Божић, *Доходак царски*, Београд 1956, 59—74; исти, *Парасиор у Скадарској области*, Зборник радова Византолошког института 4, Београд 1956, 13—30; исти, *Proniarii et capita*, исто. VIII/1, 1963, 61—70; исти, *Le système foncier en „Albanie Venitienne" au XVe siècle*, Bolletino dell' Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano V—VI, Venezia 1964, 65—140; М. Филиповић, *Аграрно-правни односи звани парастор или парастур*, Лесковачки зборник V, Лесковац 1965, 5—15. — I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941; исти, *Prevlaka*, Zagreb 1930; Ал. Соловјев, *Грбаљска жупа и грбаљски статут*, Годишњица Николе Чупића XL, 1931, 1—41; Ил. Синдик, *Комунално уређење Котора*, Београд 1950; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Истор. часопис VII, 1957, 83—121; исти, *Средњовековни Паштровићи*, исто IX—X, 1959, 151—185. — J. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе*, Споменик XLVII, 1909, 1—20; Н. Мартиновић, *Цетињски летопис*, Цетиње 1962; Бр. Ђурђев, *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*, Радови II, 1, 1954, 165—220.

У том стољећу честих ратова становништво се није могло прехранити скромним плодовима крашког терена — житом и просом које су људи сијали и по најмањим површинама, поврћем из башта расијаних по непосредној околини градова и уз сељачке домове. Уља је било највише око Бара, гдје су се гајиле од најстаријих времена маслине.[1] Вина је било и за извоз, мада су градске општине у Приморју оштрим мјерама настојале да ограниче сађење лозе, с једне стране да би заштитиле свој монопол у продаји и извозу вина, а с друге стране да би приморале сељаке на мање уносно ратарство, јер је снабдијевање житом чинило прву бригу градских општина које су на малом простору окупљале релативно велики број становника.

Градови су у приморским крајевима и иначе господарили селом и наметали му свој привредни режим. По брдима и жупама Горње Зете сељаци су такође садили винограде и засијавали своје мале баштине гдје је за то било и најмање услова, али су се ипак претежно бавили сточарењем. Могли су да задовоље потребе приморског становништва свјежим и сувим месом, сиром, кожама и медом, продајући их за занатске производе и нарочито за со — неизбјежну свакодневну потребу и људи и стоке.

Упркос слабим условима за земљорадњу, тамо гдје је она била нешто развијенија водила се непрекидна и потмула борба за земљу, управо за степен „права" на коришћење њеним плодовима. Систем расподјеле тих „права" уједно открива и друштвени склоп и класне односе у мањим или већим рејонима. Јер, мада су земљу обрађивали само сељаци, плодове њиховог рада узимали су врховни господари земље (Балшићи, деспоти, Хранићи или млетачка „општина"), затим њима потчињена властела — велможе, пронијари и други ратници, веће и мање црквене установе, градске општине или поједини грађани, сеоски главари и сви они који су, располажући већом количином земље, имали у својим рукама ситне закупце и обрађиваче с малим или никаквим баштинама. Између свих тих корисника земље борба се водила политичким разлозима, судским парницама, статутским одредбама и обичном отимачином, у сваком крају према наслијеђеном стању из друге половине XIV вијека. Облици сукоба били су различити у појединим крајевима и због особености ситуације у којој су се они нашли током борбе за политичку превласт над Зетом током XV вијека. Друкчији су били у подручју Скадра, Дриваста, Улциња и Бара него у околини најразвијенијег градског средишта — Котора. Оскудица историјских извора не дозвољава да се они изблиза прате у крајевима Горње Зете. Једино се наслућује да су се тамо одвијали с мање оштрине, јер су за сељаке из Приморја, нарочито за оне од Бара до улаза у Боку Которску, у свим критичним тренуцима били прихватљивији господари залеђа него властела приморских градова и њени заштитници Млечани. Градска властела

[1] Р. Ковијанић, *Један йомен маслина у Боки*, Истор. записи XIV/1—2, 1958, 321—322; исти, *Барски маслињаци XIV вијека*, исто XIV/1—2, 319—321.

их је сматрала за обичне обрађиваче своје земље и разарала робно-новчаном привредом својих комуна.

За сагледавање склопа земљишних „права" у Скадарској области располаже се Скадарским катастихом из 1416/1417. год. и читавим низом повеља о концесијама сачуваним у Млетачком архиву, док за которско подручје основну грађу пружају регистри дјелимично сачуваног Которског архива и Грбаљски катастих из 1430. год. Земљишне односе у Горњој Зети или, тачније, у Црној Гори освјетљавају документи из посљедњих деценија XV вијека, како домаће повеље тако и најстарији турски катастарски пописи — дефтери.

Врховни господар земље наплаћивао је општи „доходак" по огњишту ако га се не би одрекао у корист неког црквеног или свјетовног властелинства. Српски деспот је наплаћивао један дукат, што су по свој прилици послије њега чинили и Црнојевићи. Которска општина наплаћивала је од сељачких кућа са свог подручја један перпер, што је прихватила и млетачка власт када се учврстила у Котору. Систем намета у доба Балшића није познат изузев на основу стања које су затекли Млечани када су преузели Скадар, Дриваст и Свети Срђ. Он није био досљедно спровођен, јер се негдје давао десетак од свих производа, а негдје тачно утврђена вриједност — соће и оброк, који се помињу у Улцињу послије његовог преузимања 1405. год. Ти су намети износили модиј жита и четири динара (или гроша) „према древном обичају покрајине".

Млечани су на свом подручју настојали да уједначе намете како би могли имати лакши увид у њихово убирање, поготову када је ради исплате турског данка свака кућа била оптерећена и са по једним дукатом. Скадарски кнез и капетан Павле Квирин, и иначе познат по многим злоупотребама и насиљима, наметнуо је сваком сеоском огњишту, наводно у сагласности с пронијарима и сеоским главарима, један дукат и одређену количину жита која је варирала између једног и три модија. Приликом састављања Катастиха 1416/1417. год. општи намети су у начелу уједначени: 1 дукат, 1 модиј жита, оброк од 4 динара и десетак од проса (који се доцније јавља под старим називом соће). Општих намета били су ослобођени сеоски главари, пронијари и њихови „заповједници" (comandadori, preceptores), а дјелимично и неке изразито сиромашне породице. Негдје је оброк или десетак од проса био замијењен неком другом обавезом — ловом, риболовом или већом количином жита. Од неколико великих скадарских села, познатих по виноградарству, све су обавезе сведене на одређену количину вина коју су сељаци сами морали донијети у скадарску тврђаву. При том се, вјероватно, на вриједности „дохотка" није ништа губило. Грађани су од прихода са својих имања, без обзира ко их је обрађивао, били дужни да дају десетак.

Међутим, и Млечани су истакнутим дружинама ратника које би придобили да им служе у рату сводили обавезе на перпер по огњишту. Под тим су им се условима предали 1423. год. Паштро-

вићи, а доцније и неке друге групе ратника, као, на примјер, Мркојевићи који су живјели између Бара и Улциња. У скадарском селу Тузи, којим је управљао старјешина истоименог ратничког братства, било је у вријеме састављања Катастиха 150 кућа, али се обавеза читавог села сводила само на 120 перпера. Млечани су пристали да њихове људе сачувају „у старим слободама и обичајима" под условом да сви „било као пјешаци било као коњаници крену у рат кад год млетачка влада и њени управници то буду хтјели и наредили".

У почетку је било колебања да ли треба све то тражити од сељака на црквеним властелинствима, која су у доба средњовјековне српске државе, а вјероватно и у доба Балшића, уживала имунитете. Опатија св. Срђа на Бојани није ништа плаћала за своје сељаке, па су многе породице почеле да се досељавају на њено подручје. И број кућа које су припадале опатији порастао је до 1413. год. са осам на осамдесет. Постојала је опасност да остала млетачка села опусте, а с тим да се смање и дохоци Републике. Сенат је захтијевао да се и сељаци опатије оптерете уобичајеним наметима и да „ниједна црква ни (њено) земљиште не буду ослобођени". Изузетак је чинио скадарски епископ, али уз услов да на своје посједе не доведе ниједну породицу са млетачког земљишта.

Општи намети по огњишту покривали су „право" врховног господара на земљу. На стоку и пчеле давале су се друге „регалије", чија се величина ни из једног документа не да ишчитати. Неоспорно је да их је млетачка власт препуштала другоме, на примјер пронијару када је стајао на челу неке сеоске заједнице, јер се непрекидно истицало да присуство пронијара смањује опште приходе млетачке „општине".

За коришћење земље по напуштеним селима задржан је систем десетка, као и за посједе градског становништва. Зато се стално подвлачила разлика између села (villa) и отвореног подручја ван атара појединих села (paesium). Примјена одређених намета на мали број кућа које би досељеници подигли на пространим земљиштима напуштених села донијела би управницима млетачких градова врло мале дохотке. Требало је чекати да порасте број нових сеоских огњишта, да збир њихових сталних дажбина премаши вриједност која се могла добити од десетка, па да се „paesium" прогласи за право село и да се као село организује.

Поред посједа сељака и грађана било је и земљишних површина којима је млетачка општина непосредно располагала. То су биле земље ранијих господара — Балшића, затим напуштена села и имања која би локалне власти заплијениле одметницима, свима онима који су се послије устанака и ратова морали склањати с млетачког подручја на сусједну територију. Млечани су та земљишта уступали својим присталицама, најамницима и уопште људима који су претрпјели веће штете у борби за њене интересе. Уступали су их под врло повољним условима с правом насљеђивања, тако да је Сенат већ 1404. год. утврдио да млетачка бла-

гајна због тога трпи „врло велике штете". Остале земље даване су у закуп, махом насљедни, под уобичајеним условима, па опет је остајало у непосредној околини Скадра врло много „поља", око половине свих расположивих, за која се приликом састављања Катастиха нико није пријавио. „Општинска поља" расута по селима лакше су налазила закупце, јер су тамо слободну земљу узимали на обраду и сами сељаци. Остали закупци били су скадарски грађани, занатлије, млетачки племићи и страни трговци, понеки главар, пронијар или свештеник. Они закупљену земљу нису сами обрађивали, већ налазили надничаре било међу сељацима било међу градском сиротињом. Током времена „повлашћени" закупи су се множили, око њих су се спорили насљедници и Сенат је врло рано почео да предузима мјере против сваког „отуђивања" општинских добара.

Поред млетачке „општине" располагале су и градске комуне својом земљом у дистрикту. Количина такве земље зависила је, како се чини, од степена градске самоуправе. Скадар је био у најнеповољнијем положају, јер је Република добила град од Ђурђа II Страцимировића, њиховог ранијег врховног господара. Остале градове је стицала на молбу или уз пристанак самих градских општина, па им је због тога, бар формално, морала признати шира самоуправна овлашћења.

Скадарска општина задржала је само једно село, Казене. Раније је располагала и селима Глерос и Бузерђапене, упорно их је тражила од Сената, али их никада није добила. Примајући Улцињ под своју власт, Млечани су прихватили услов да „људи који станују на општинском земљишту остану поменутој општини". Млетачки управници су упркос томе врло рано почели да уступају поједина земљишта или читава села својим присталицама, а онда су (1440) приходе улцињске општине подвргли својој контроли. Слично се дешавало и у дистрикту барске општине. Млечани су јој окрњили права када су коначно загосподарили градом, одвојивши велики дио дистрикта, читаво подручје дуж јужне обале Скадарског језера, и потчинивши га свом кнезу и капетану у Скадру. И у которском дистрикту Млечани су постепено присвајали земљу и права којима је раније располагала сама градска општина.

Бар и Котор располагали су подручјима која су имала посебан статус. Два села, Целестрина и Суштица, била су „некада поклоњена читавој општини града Бара". Барска властела и грађани „жријебом" су подијелили између себе земљу и убирали приходе. Због демографских промјена у самом граду долазило је повремено до нове „подјеле", и том приликом избијали су нови сукоби између властеле и грађана. Када се на крају Бар нашао под млетачком влашћу, пучани су се жалили да су веома оштећени, јер су имања дијељена „одлуком и вољом малог броја људи". Млечани нису жељели да им распламсавање класних сукоба у граду отежа одржавање сопствене власти и настојали су да нађу помирљиво рјешење. Умијешао се барски управник 1445. год.

и успио да властела и пучани постигну споразум. Целестрина је подијељена на два једнака дијела, од којих су један добили пучани а други властела. Село Суштица није се могло подијелити, па је ријешено да се приходи дају сваке године под закуп на лицитацији и да двије завађене стране барског становништва дијеле приходе од закупнине.

И Грбаљска жупа с великим бројем села припадала је которској општини. Читаво земљиште било је подијељено на „жријебове" којих је било 45 (23 у Горњем и 22 у Доњем Грбљу). Жријебови су се дијелили на карате или карубе. Према Которском статуту (члан 232) половина земљишта припадала је властели, а половина пучанима. Дионице се нису смјеле отуђивати, а оне које би остале без уживаоца враћале су се општини. Которски посједници располагали су и сељацима који су живјели на њиховим дионицама, тако да су се земљорадници налазили у крајње неповољном положају зависних кметова. Како су се поједине породице исељавале из Котора или постепено изумирале, многе су дионице остајале упражњене. У оштрим сукобима који су избијали између властеле и пучана, властела је покушавала да права обичних грађана на те земље сасвим укине и да читав Грбаљ приграби за своје чланове. Пред отпором пучана, млетачке власти су 1440. год. заузеле став да се упражњене дионице пучана дијеле новим грађанима, а упражњене дионице властеле — властелинским породицама. Па ипак су до тог времена настале извјесне промјене које су одударале од статутских одредаба. Грбаљски катастих из 1430. год. показује да су неки карати остали на располагању млетачкој „општини". Тако се стварао земљишни фонд, из кога су издвајани посједи и за млетачке грађане, за цркву Св. Марка у Котору (мада цркве нису имале права да учествују у подјели), за самог кнеза и, на крају, за которског епископа Марина Контаринија, у чијим су се рукама нашле знатне количине земље. На протесте которских посланстава најприје се одговарало да ће се упражњене дионице дијелити — по вољи млетачке владе. Послије се морало попуштати, па је у статут ушла одлука Которског вијећа из 1434. год. да се сваке године бирају два властелина који би уносили у катастих непопуњене дионице да би се избјегла „велика збрка".

Которска општина је настојала од краја XIV вијека да на сличан начин посједне и подијели земље које су припадале манастиру Св. Михаила на Превлаци и уједно да загосподари свим соланама у дну Грбаљског поља. Када су Которани крајем XIV вијека привремено загосподарили Светомихољском метохијом, которска општина је подијелила земљу која је припадала цркви и њеним сељацима између својих грађана и властеле.[2] Подјела

[2] Дионице добијене на острву Св. Гаврила сматрале су се, по одлуци Великог вијећа од 1394. год., као „баштине", на којима су корисници могли садити и винограде. St. Cath., Temp. Cath. c. 8. У Грбаљском пољу (називаном такође и Которско поље) Которани су добијене дионице слободно давали под закуп. ДАК, књ. XV, 297.

је остала без значаја када је подручје метохије поново доспјело под власт Балше III. Послије привременог посједања метохије 1420. год. Которани су похитали да већ слиједеће године затраже дозволу од нових господара да „подијеле поменута села, земљишта и солане... тако да свако зна свој дио, како је то и раније било". Сенат је, међутим, захтијевао да се тачно утврди шта коме припада. Полагао је право само на земљу за коју би се утврдило да припада которској општини.

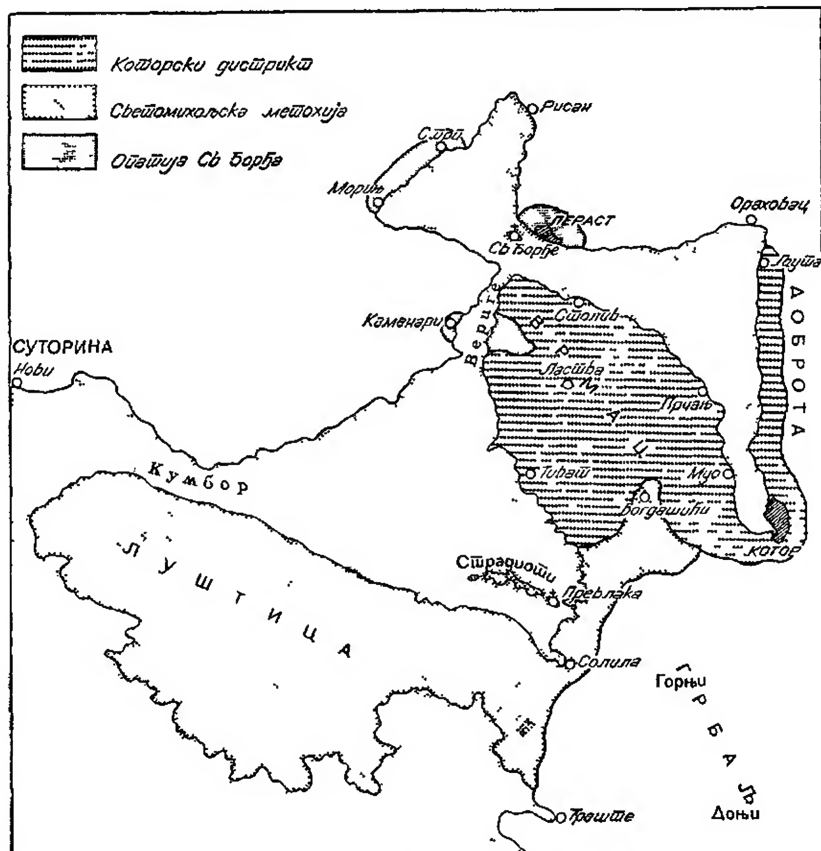

Ск. 5 — *Град Котор и његово подручје*

Которани су се жалили да су у метохији затекли врло сложене земљишне односе. Корисници земље према подјели извршеној крајем XIV вијека нису могли да остваре своја права, јер су сељаци, за вријеме врховне власти Балше III, изнајмљивали, залагали, продавали и поклањали земљу. Которани су зато хтјели да докажу како су све то били незаконити поступци и како повеље које је издавао зетски митрополит немају никакве правне вријед-

ности. Ситуацију је још више замрсио Марин Друшко, који је, обилазећи сељаке, од њих откупио острвце св. Гаврила (Страдиоти) за себе и которског канцелара. Послије захтјева да се у градску канцеларију донесу све исправе на основу којих би се могла утврдити права како саме општине тако и појединаца нестало је из канцеларије свих исправа које су говориле о которским правима. И тако је покушај пропао.

Млечани у основи нису дозволили да се на подручју метохије изврши „подјела" земље каква је некада извршена у Грбљу. Иако је читаво питање постало беспредметно када су деспотове трупе посјеле метохију, став Млечана да земљу треба да задрже они „који на њу имају право" онемогућио је которску властелу и доцније, када је коначно загосподарила подручјем метохије, да без обзира на затечено стање наметне метохији статус Грбља.

Велики спор око властелинства православног манастира Св. Михаила на Превлаци говори о постепеном осипању црквених властелинстава и свестраном угрожавању њихових земљишних права.

Светомихољска метохија била је у расулу већ крајем XIV вијека. Зетски митрополит преселио се у Пречисту Крајинску на Скадарском језеру. И Балшићи и деспот признавали су његова права на манастирска села и сељаке, који су, не одричући се својих обавеза, све више почели да се понашају као самоуправна општина, која је о најважнијим питањима рјешавала на „збору пет села". До тридесетих година XV вијека у манастиру се помиње само један монах, па се митрополит није ни могао ослонити на некога другог осим на ситну властелу и сељаке. И када су Которани, господарећи повремено земљиштем метохије, покушавали да га претворе у свој неприкосновени посјед, они су у ствари водили љуту битку против самих сељака, који су у доба пропадања метохије остварили своја пуна посједничка права. Сам манастир имао је, како се чини, врло мало земље којом је сам располагао и на њој сам организовао пољопривредне радове.

Други велики православни манастир, који је од времена првих Немањића имао своје властелинство и проширивао га посједима и правима стицаним у доба Балшића и доцније под Црнојевићима, био је Свети Никола Врањински. Он је своје посједе сачувао до краја XV вијека. Признали су му их и Турци вршећи катастарски попис тек освојене земље. Пречиста Крајинска је као православно сједиште црквеног живота опустјела већ у другој половини XV вијека. Опустјела је и Богородица Горичка, задужбина Јелене Балшић У властелинство Комског манастира нико није дирао и оно се, када је нестало калуђера, морало припојити задужбини Ивана Црнојевића — манастиру посвећеном рођењу Богородице на Цетињу. Градске и сеоске православне цркве такође су располагале многобројним добрима и различитим правима. Често су их губиле, нарочито у доба ратова, у којима се увијек на једној страни налазила Млетачка

Република, а на другој домаћи обласни господари или српски деспот. Мада су највиши млетачки органи у доба мира захтијевали да се „тим калуђерима учини правда“, стизали су католички прелати са жалбама да им крајински митрополити одузимају посједе. Локални млетачки функционери, који су се смјењивали сваке двије године, врло су се тешко сналазили у замршеним земљишним односима и правима, па нису увијек успијевали да разријеше спорове на најбољи начин.

У расулу су већ била и велика католичка властелинства. На которском подручју највеће је било опатија св. Ђорђа, чије је подручје обухватало Пераст, Ђуриће, Стрп, Липце и Већебрдо код Лепетана. Упркос бризи Которана, који су сваке године бирали два властелина за прокураторе манастиру, од краја XIV вијека црква је често била без опата, и они које је папа постављао препуштали су бригу о цркви својим капеланима. Сељаци су присвајали манастирску земљу, узимали је под закуп и куповали упркос забрани которског Великог вијећа да се посједи опатије не смију отуђивати (1405); властелинство је 1421. год. било у пуном расулу. Земљишна права била су већ толико нејасна и замршена, да је которска општина морала 1431. год. наредити попис манастирских посједа. Шест година касније Которанин Лампро Болица постао је бенедиктинац само зато да опатија не би остала упражњена. Као опат слабо се бринуо о цркви, расипао је њену имовину, па га је которски епископ у два маха морао екскомуниковати. Његов насљедник Јероним Болица управљао је црквом као свјетовно лице. Послије многих неуспјелих покушаја да се опатија спасе, папа је крајем XV вијека ријешио да је преда у коменду которском епископу.

Црквени посједи нашли су се убрзо у расулу и на подручју барског архиепископа. Ту је на малом простору постојао велики број епископија по ситним градовима — у Будви, Улцињу, Свачу, Скадру, Дривасту, Балечу, Сарди, Шатију, Сапи, Дању и Љешу. Било је више доминиканских и фрањевачких манастира, бенедиктинских опатија, градских и сеоских цркава. Поједине епископије угасиле су се већ почетком XV вијека. Било је епископа који су тешко одржавали своје посједе, јер су њихови сељаци налазили заштиту код најближих пронијара. Прокуратори појединих цркава мирно су посматрали како се расипају црквена земљишта.

У тешком стању налазиле су се и некада славне опатије. Опатија св. Александра у Мирдитима остала је без својих пашњака, а сам опат није ни знао ко му их је одузео, Млечани или Ђурађ II Страцимировић. Опат св. Ивана од Штоје тражио је да му се врате села, а Млечани су само дјелимично испуњавали његове захтјеве. Опатија св. Николе на ушћу Бојане имала је само опата, кога је млетачки кнез из Скадра 1443. год. лако замијенио православним свештеником када му је затребала помоћ његове војне дружине. Земљишна права ових опатија данас је немогућно утвр-

дити, но по свему изгледа да их нису тачно знали ни сами опати који су им стајали на челу. Нешто је друкчији био случај с Ратачком опатијом код Бара, углавном захваљујући енергичном опату Ђорђу Пелиновићу, који се спорио и с Паштровићима и с Црнојевићима око ратачких села и, на крају, успио да највећим дијелом сачува земљишна права и посједе своје цркве. Опатија св. Срђа на Бојани остала је на крају с доста незнатним посједима. Млечани јој нису вратили једно земљиште које јој је отео обліжњи пронијар ни онда када му је послије одметања било заплијењено читаво властелинство. Но, у сваком случају, све су цркве располагале земљиштима на којима су остваривале извјесна права. Упркос кризи у којој су се нашле због честих промјена изазваних ратовима и насиљима, њихови прелати припадали су угледном дијелу земљопосједничког друштва и учествовали, с мање успјеха, додуше, у општем трвењу око земљишних права.

У том свијету одржали су се током читавог XV вијека и пронијари, наслијеђени из некадашње државе Немањића. Било их је у Горњој Зети, око Скадра и Дриваста, јављали су се појединачно по дистрикту Улциња и Бара, а затим и у Паштровићима. На подручју око Котора нема им никаквог трага. Самоуправне приморске општине нису их прихватале, јер је њихово присуство увијек повлачило крњење градских земљишних права. Предајући се Млечанима, Улцињани су изричито захтијевали „да се од њихових сељака, села и земљишта никоме на свијету не да пронија". Па и Сенат је у неколико махова забрањивао својим локалним управницима да претварају у пронију села у којима раније није било пронијара. Њихово присуство сужавало је такође и „права" млетачке општине, мада јој је војна помоћ самих пронијара у честим ратовима била неопходна.

Међутим, и установа пронијара се извитоперила. Њихову службу мјесто домаћих људи често су преузимали странци. Сами пронијари ријетко су се одазивали на позив врховног господара да „војску војују". Постепено су се претварали у његове, доста непоуздане, убираче намета, који су настојали да што више извуку од сељака у своју корист и обезбиједе себи бољи живот. Највише има података о пронијарима скадарске области, гдје их је, несумњиво, и било највише, мада се њихов број не може сматрати изузетно великим. На један утврђени град, 109 села и пет пустих насеља Скадарски катастих из 1416—1417. год. навео је 70 старјешина (негдје старјешину чини и група сродника), а међу њима је било 6 пронијара и 10 пронијара који су уједно били и сеоски главари. Од те шеснасторице већ 1417. год. четворица су била страног поријекла, међу њима и један млетачки патриција, потомак породице која се у XIV вијеку населила у Скадру. Пронијари из околине Дриваста слабије су познати. У појединачним поменима, поред неколицине градске властеле романског поријекла, поменута су два Србина и један Арбанас. С њиховим присуством морала се мирити градска општина, иако је

упорно спроводила своју забрану о давању службе и боравка лицима словенског и арбанаског поријекла. Под деспотовом влашћу општина није могла одбацити те људе. Није могла ни доцније под Млечанима, јер су они неке од њих задржали због заслуга за предају града.

На подручју Улциња поменут је једино 1431. год. као пронијар „Зафалиа" (вјероватно градски ћефалија). Како је давао погрешне податке о броју кућа у свом селу, Млечани су га отјерали и наредили улцињском начелнику да нађе неког „доброг и вјерног пронијара" и да га потврди само на двије године. Тако се ту пронијарска служба претворила у провизорно звање. У дистрикту града Бара, који је најдуже остао под српском влашћу, било је више пронијара. Градска је општина једино постављала услов да пронијар не буде Баранин и да не добије ниједно земљиште које су ранији господари подарили општини „у баштину". На подручју Паштровића било је током XV вијека неколико пронијара једино у Ластовском лугу, што значи у крају који није припадао Паштровићима у правом смислу ријечи.

Број пронијара у Горњој Зети није познат, али је несумњиво да су многи истакнутији ратници српског деспота и доцније Црнојевића имали проније. Јер, када су 1443. год. пришла Млечанима тројица Црногораца, скадарски кнез им је дао у барском дистрикту пола села Синодери „у пронију" — вјероватно у замјену за проније које су раније држали од Стефанице Црнојевића, па их преласком на млетачку страну изгубили. Проније се помињу у Горњој Зети до краја XV вијека, када их у скадарском крају више није ни било.

Као прави феудалци пронијари су имали обавезу да ратују за свог господара и да му обезбјеђују убирање дохотка на свом подручју. Када су располагали с више села или када су становали у Скадру, тамо гдје нису живјели, постављали су своје „заповједнике" (comandadori), који су их замјењивали у функцији локалних управљача. Пронијарска служба била је уносна, јер су се о њу сви отимали. По млетачком схватању, пронијари су просто пљачкали сељаке и тражили од њих више но сама млетачка „општина". Комисија која је 1416/1417. год. састављала Скадарски катастих добила је од Сената дужност да тачно одреди шта пронијари смију тражити од својих поданика. Скадарски кнез, који је боље познавао прилике на терену, савјетовао је да се ништа не одређује већ да све остане како је и раније било. Већина је ипак формулисала одредбу да пронијари могу захтијевати од својих сељака или бесплатан рад на „параспорним њивама" или, када њих нема, десетак од свих производа. Та се одредба односила и на неке истакнуте главаре који су управљали великим селима и као млетачки службеници махом живјели у Скадру. Параспором су 1416/17. год. располагала само шесторица. Биле су то њиве неуједначене величине, које су чиниле неку врсту њихове „властелинске резерве" — највјероватније земљу на којој су сељаци у старој српској држави морали радити за свог господара „бедбом". Сељаци су

скадарским пронијарима ту морали обавити све пољопривредне радове, добијајући за дане проведене на послу само храну. Пронијари који нису имали параспора могли су од својих сељака тражити десетак. Може се с поузданошћу претпоставити да се пронијари нису држали одлуке унијете у Катастих, поготову што је убрзо по његовом састављању дошло до новог рата између Републике и Балше III, а у рату су се све мирнодопске норме мијењале. Касније су се млетачки функционери првенствено старали да остваре „права" Републике, не загледајући много у поступке пронијара. Када је скадарски кнез 1442. год. дао браћи Врагочи село Велики Облик у пронију, предвидио је једино „да сељаци поменутог села служе поменутим Врагочима онако како су служили другим пронијарима у вријеме других господара". Појединости га нису интересовале. Млечани нису ни смјели да задиру у „права" пронијара. Ослобађајући заслужне појединце свих обавеза према Републици, подвлачили су да пронијарево „право" ипак остаје на снази (salvo tamen iure proniarii).

Пронијари су своја земљишна „права" упорно бранили, чак су их и проширивали отимајући земљу и сељаке слабијима, на првоме мјесту незаштићеним црквеним властелинствима. Млечани нису ни покушавали да против њих одлучније иступе, јер су им понекад и ратни успјеси од њих зависили.

У тако склопљеном земљопосједничком друштву најтежи је био положај сељака, јер су „права" врховног господара, градских општина, властеле и грађана, црквених установа и пронијара, преведена на њихов језик, значила само гомилу обавеза — работа и поданака. У доба дезагрегације старих установа и освјештаних обичаја, међу њима самима постојале су врло осјетне разлике. Сељаци су у највећем броју случајева располагали својим баштинама, али су оне биле неједнаке величине и вриједности, оптерећене неједнаким бројем туђих „права", па су се међу њима оштро одвајали имућни од сиромашних. Осим тога, и њихова су „права" на коришћење и располагање земљом коју су обрађивали била различита, што је доводило до великих разлика у њиховом правном и друштвеном статусу. Тешко је одвојити јасне групе, јер се не располаже потпуним подацима ни о материјалном ни о правном положају свих категорија сељака. Могу се само подвући нека њихова основна обиљежја.

У крајевима у којима се још одржавао систем проније, најмања су права имали сељаци потчињени пронијарима и најтеже су обавезе управо њих теретиле. Зато су сељаци повјерени бризи обичних главара пружали отпор сваком покушају локалних млетачких власти да њихово село претворе у пронију. Сенат је прихватао њихова објашњења да установа обичног главара у селу „доноси корист нашој општини... и задовољство свим нашим вјерним поданицима", а присуство пронијара Млечанима „штету" (у приходима) а сељацима „највећу биједу и невољу". Чак и у селима гдје су Млечани постављали за главаре своје службенике из

Скадра сељаци су били знатно мање оптерећени и располагали су извјесном слободом у рјешавању својих питања. У пронијарским селима тога није било.

У которском дистрикту постојале су двије категорије сељака. Једни су били слободни и имали своју баштину, која је могла бити оптерећена и неким туђим „правима", али коју су слободно могли отуђивати. Ако им баштина није покривала потребе, узимали су под закуп туђу земљу, земљу грађана или појединих цркава, уз обавезу да за одређен или неодређен број година дају сопственику уговорени дио љетине — од једне половине до једне десетине. Закупци туђе земље звали су се „половници". Своје право закупа могли су остављати у насљеђе и, чак, отуђивати, нарочито ако су узимали земљу на обраду као „трајни закуп" или „ливел" (од речи libellus — књижица, што значи на основу писменог уговора). Тај начин закупа, одавно познат на млетачким посједима у Италији[3], узимао је све већег маха када се Котор нашао под врховном влашћу Републике. Помени ливела у улцињској околини потичу још из 1402. године.[4]

Другу категорију сељаштва чинили су зависни људи — „посадници" или „влаштаци". Они су живјели на земљи свога господара и имали обавезу да му служе. Било је посадника чије су породице од давнина имале такав статус, а исто тако су многи сиромаси и досељеници постајали посадници писменом „комендацијом" (то јест препоручивањем) која се састављала приликом њиховог ступања у службу код неког земљопосједника. У једном уговору из 1431. год. два Луштичана су изјавила једном которском властелину из породице Бућа: „препоручујемо му своје личности обећавајући да ћемо му бити вјерни и служити добро и одано као што чине и други сељаци својим господарима према познатим обичајима". Продајући земљу, господари су је уступали заједно са посадницима, што значи са сељацима које су сами „посадили" на своју земљу. Сами посадници могли су имати и сопствену баштину, којом су слободно располагали, или узимати туђу земљу под закуп, но, за разлику од слободних сељака, уз одобрење свога господара. Било је у XV вијеку и случајева да господар ослободи посаднике личне зависности и дозволи им да га напусте са својом имовином или да остану на његовој земљи сносећи као слободни људи старе терете. Зависност посадника постепено је под млетачком влашћу губила своју некадашњу чврстину и господари су се узалуд супротстављали захтјевима својих кметова да се закупачким односом вежу и за друге земљопосједнике. Многи влаштаци су још и раније напуштали господаре и селили се у Котор. Када би у граду провели годину дана, нико више није имао права да их враћа на старе посједе. А већ у другој половини XV вијека

---

[3] A. Checchini, *Comuni rurali padovani*, Nuovo Archivio storico IX, 1909, 135, 136, 155; V. Fainelli, *Intorno alle origini dei comuni rurali veronesi*, исто, N. S. XIII, 1913, 395, 399.

[4] ДАД, Div. not. XI, 15.

они су се изједначили са обичним закупцима и тако створили јединствени слој колона — „насељеника“.

Которани су сматрали и све Грбљане својим посадницима. Наметали су им обавезе које су из таквог статуса произлазиле. Грбљани су током XV вијека неколико пута дизали буне и одметали се од власти которске општине, а када би успјели да пошаљу своје представнике у Млетке, објашњавали су да Которани неоправдано присвајају и дијеле њихову земљу „која је хиљаду и више година припадала Грбљанима“. Жалили су се на неправде и насиља, на сталне покушаје Которана да их протјерају с њихових посједа и искоријене и на подвале приликом убирања дажбина. Сукоб око правног положаја Грбљана вукао се све до 1469. год., када су пресудитељи у Млецима утврдили да је право на страни Которана. Таква пресуда није у то доба више ни имала никаквог значаја, јер которска општина није била у стању да оствари земљишна „права“ своје властеле и грађана у Грбљу без помоћи Црнојевића, чија је власт, па ма и у име которске господе, сељацима највише одговарала. Осим тога, већ су се и земљишни односи у Грбљу знатно измијенили.

Послије неколико дуготрајних буна многи су Грбљани напустили своја села. Они који су остали узимали су напуштене дионице под закуп за вјечита времена, тако да је старе односе потискивао уговорни однос — ливел. Понекад су састављали и нотарске исправе о ливелу, у већини случајева усмено су се споразумијевали. За такав закуп дуговали су господару по неколико стара жита и поклоне о великим празницима. Ни многи закупци нису могли живјети од закупљене земље, одлазили су у Апулију и препуштали земљопосједнику да нађе нове закупце. Јављали су се сељаци из околине Грбља. Било их је чак и из Црмнице. Под крај XV вијека већину обрађивача чинили су ливелисти. Без обзира на правни положај сељака, Которани су извлачили из Грбља сваке године око 250 до 300 тона жита и пригодне „поклоне“, а которска општина намете по огњишту, који су по оцјени самих Грбљана шездесетих година XV вијека износили око 1.000 дуката.

Которани су и сељаке Светомихољске метохије сматрали посадницима или влаштацима, иако нису успјели да изврше подјелу њихове земље, како су то учинили у Грбљу. На суђењима им, према статуту, нису признавали правоваљаност свједочења. Несумњиво је да су манастирски сељаци имали ограничена права у вријеме када је превлачко властелинство било у пуном успону. Међутим, из тог се времена не располаже никаквим подацима који би омогућили да се створи потпунија слика њиховог положаја. У вријеме када је манастир почео да пропада, сељаци су постали слободни уживаоци своје земље. Обавезе према запуштеном манастиру сводиле су се на давање десетка, што ниједну кућу није теже погађало. Режим који су им припремали Которани требало је да буде много тежи, и зато су му се жестоко одупирали.

Али, ако Которани нису остварили своје намјере уз помоћ изгубљених исправа о подјели извршеној крајем XIV вијека, за вријеме повремене млетачке власти над метохијом и у периоду послије 1452. год., када се сам „збор пет села" повиновао пред силом, постали су сопственици знатног дијела сељачке земље економским притиском. Сељаци су продавали своје њивице, винограде и уопште обрадиву земљу „са свим њиховим правима и границама"... „за вјечита времена". А онда су сами узимали у закуп туђу земљу — уз сталне уговорне обавезе. Иако уговори не помињу разлоге који су наводили појединце или групе сродника да продају земљу, није тешко претпоставити да су на читавом подручју осјетно почели да дјелују закони робно-новчаног привређивања.

Живећи у непосредној близини релативно развијеног града, сељаци нису могли избјећи привредни режим којим им је град диктирао услове живота. Довољно је поменути ограничавање права на сађење винограда. Многи су сиромашили и често били упућени на градске повјериоце. Продаја земље често је била везана с добијањем зајма или је само представљала један облик његовог враћања. Као купци земље јављала су се иста лица која су из других докумената позната као продавчеви повјериоци. Продаја знатних површина земље, јединог извора прихода тих сељака, рјешавала је само њихове тренутне финансијске тешкоће, а у ствари их је бацала у још већу биједу. Нису се, природно, сви земљорадници нашли у истом положају. Јер као купци земље јављали су се и поједини сељаци, они ријетки који су, сналазећи се боље у односима које су стварали роба и новац, успијевали да се обогате и издвоје из масе својих слободних, али врло сиромашних сусједа.

Присуство млетачке власти у Котору и у другим градовима Зетског приморја постепено је наметало нове односе, у које су се преживјели остаци старог друштва уклапали и у њима умирали. Старе „обичаје" потискивали су индивидуални уговори, опште-примјењиване лицитације и систем трајног или краткорочног закупа. Сенат и Сињорија у свим упутствима својим функционерима, у свим својим наређењима захтијевали су да се, без обзира на стара „права", излажу лицитацији и дају под закуп сва ситна локална звања, сва слободна земљишта, рибњаци, царине, па чак и звања пронијара. Закупљеним „правима" и њихови су корисници трговали као сваком другом робом.

Утицај робно-новчане привреде осјећао се много мање по горњозетским областима, упркос сталним везама њиховог становништва с приморским трговима. Постојали су и тамо закупачки односи, новчани дугови и пословни уговори, али много рјеђе него у Приморју, тако да нису ни изазвали поремећаје какви се запажају у животу села око градова.

ИЗМИЦАЊЕ ЗЕТЕ ИЗ ДЕСПОТОВИХ РУКУ

Деспот Ђурађ Бранковић од 1437. год. није могао да поклања сву пажњу Зети, јер је обновом турско-угарског четовања на граници и сама Србија била поново изложена турским нападима.

Те године је још успио да са султаном склопи мир: уступио му је град Браничево. А када је стари угарски краљ Жигмунд умро пред сам крај 1437. год., Мурат II је предузео нове нападе и на Угарску и на Србију. Жигмундов зет и насљедник Албрехт Аустријски (1437—1439) није располагао снагама које би се могле супротставити турском надирању. Узалуд је српски деспот тражио у Угарској помоћ. У његовом одсуству, послије тромјесечне опсаде, пало је 18. августа 1439. год. и Смедерево. Турци су по деспотовим тврђавама размјестили посаде и довели у градове своје кадије. Једино се до 1441. год. држало Ново Брдо, јер су Турци током 1440. год. улагали све напоре у опсаду угарског Београда. Султанове снаге нису ни ишле на Зету, која територијално није била везана за главно бојиште. Очекивало се вјероватно да ће тамо, у одсуству деспотове власти, обавити посао султанов вазал Стефан Вукчић Косача.

Када је Стефан Вукчић наслиједио босанског војводу Сандаља Хранића (1435), сусједи су се надали да ће, под Жигмундовим окриљем, успјети да разграбе његову баштину. Придружио им се и млетачки кнез у Котору. Обавијестио је Сенат о понуди новског кастелана да преда тврђаву Млечанима. Наводно су сами Новљани жељели да се прикључе матичном дистрикту Котора. Млечани су се бојали да Дубровчани не захвате Нови и тако поремете несметано кретање каравана према которској пијаци. Зато је Сенат пристао да которски кнез преузме град, па ма касније морао и да га врати Сандаљевом насљеднику ако као моћан господар

Литература: Мих. Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, Глас СКА 182, Београд 1940, 151—257; И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Хранићи — Косаче у которским споменицима*, Историски часопис V, 1955, 314—316; И. Јастребов, *О православним српским старим и новим црквама* у *Старој Зети, садашњем скадарском округу*, Гласник СУД XLVIII, 1880, 358; Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962, 225—230; исти, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 281, 291; J. Tadić, *Promet putnika*, 74—88; Б. Храбак, *О балшићким грошима*, Истор. записи IX/1, 1953, 193—194; М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн 1957, 86—92.

у цјелини одбрани Сандаљеве земље. Которани нису остварили своје жеље. Султановом помоћу, Стефан Вукчић је не само одолио противницима већ и проширио Сандаљеве посједе, потискујући Радослава Павловића. Млечани су већ 1436. год. врло услужно обећали његовим посланицима да ће му се которска провизија редовно исплаћивати, с чим се његов претходник није могао похвалити.

Породични посједи Хранића били су раније помијешани са земљама Павловића. Настављајући Сандаљево дјело, Стефан Вукчић је до 1441. год. коначно сатро Павловиће и заокружио своју област. Мада се не могу пратити све фазе њеног настанка нити повући тачне границе према посједима Бранковића и према Зети (саставним дијеловима српске деспотовине), несумњиво је граница према Србији, на годручју данашње Црне Горе, пресијецала Лим јужно од Пријепоља, затим ишла према југу између Коморана и Брезе да би вододјелницом Лима и Чехотине (између Брсковске жупе и Кричана) избила на Тару и, преко Таре, на Морачу. Посједи Хранића граничили су се са Зетом, како по свему изгледа, на Сињајевини, у развођу горњег тока Таре и Мораче, затим негдје планином Прекорницом и, преко Цуца, избијали на море код Рисна, у Боки Которској. У оном дијелу области Косача који је данас обухваћен територијом Црне Горе живјеле су дружине влашких сточара Матаруге, Кричак, Дробњаци, Оногошти, Никшићи, Бањани и Риђани. Ту је Стефан Вукчић имао неколико тврђава и градова. На ставама Пиве и Таре налазио се Соко, гдје је био „славни двор" Косача, затим у жупи Брезници Кукањ, гдје се налазило њихово љетње боравиште, оба града с подграђем. Источно од Кукња налазио се трг Плевља, који је од тридесетих година XV вијека стицао све важнију улогу у трговини. У пограничном крају Стефан Вукчић имао је тврђаву Козник (његови се остаци данас зову Јеринин град); једним од путева из области Бранковића стизала је поред њега стока продата трговцима из Приморја. У жупи Оногошт налазио се Вукчићев град Сусјед (данас такође познат као Јеринин град), а још више према југу Острог, који се у средњовјековним документима помиње као гранични град према Зети.[1] Југозападно од данашњег Никшића држао је босански војвода град Будош у истоименом брду, а у жупи Врму (према Требињу) град Клобук, посљедње упориште Павловића. У жупи Морачи имао је жупски град истог имена; његов се положај данас не може тачно одредити, али се у сваком случају налазио у близини манастира Мораче.

---

[1] „ali confini de Albania", стоји у Алфонсовој повељи издатој 1444. год. Стефану Вукчићу. L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens*, 361. Иван Црнојевић молиће касније, 28. августа 1374. год., да њему једином млетачки Сенат призна власт над Горњом Зетом ако је „божјом помоћу" истргне из турских руку, „che nessun altro non habia bailia ne podesta sopra la dicta excepto io Ivan Zernovich e li mei figloli, et romasta a me libera et fina da uno cavo fino l altro, zoe da Chussevo fina Ostrog". Мл. арх., Senato Secreta XXVI, 129 v°.

Стефан Вукчић приводио је крају борбу за одбрану Сандаљеве баштине управо у вријеме када су Турци освајали деспотовину. И сам је као султанов човјек послао војску да опустоши њене пограничне области. О томе се у Дубровнику знало почетком јуна 1439. год. Још прије тога, у априлу, Вукчићеви посланици тражили су у Млецима да се њиховом господару врати Котор, некадашњи Сандаљев посјед, и нудили у замјену Дријева на Неретви. Одбијен због „неједнаке вриједности објекта", војвода Стефан се почетком јула обратио млетачком кнезу у Котору и упознао га са својом ријешеношћу да заузме Зету. Обавеза да се помогне султану у борби против српског деспота ту се спајала с могућношћу да прошири власт над облашћу коју је присвајао Сандаљ и на коју је и сам, као зет Балше III, могао истаћи некаква права.

Сандаљева удовица и Балшина мајка Јелена називала га је „сином без гријеха" (посинком) и подржавала његове планове. Успомене из младости везивале су је за већ прилично опустјеле српске цркве расуте по обалама и острвцима Скадарског језера. И не дирајући накит, драгоцјености и раскошне одежде, она је могла, захваљујући доста великим светама новца које је наслиједила послије Сандаљеве смрти, да обнови запуштену цркву Св. Ђорђа на скадарском острвцу Горици (Брезавици или Бешки) и да подигне нову цркву Богородице, гдје је жељела да је послије смрти сахране. Зидови су до 1440. год. били подигнути и тада је над вратима могла поставити натпис „Изволенијем оца и поспешенијем сина и духа светаго посвештенијем сазда се храм си пресветије Богородице с трудом и откупом благочастивој госпоги Јеле, дштери светопочившаго кнеза Лазара и подружије господина Ђурђа Страцимировића в лето 6948 (= 1440)". Окружена православним калуђерима, настављала је традицију „благовјерних" Немањића и свој поклад од 600 дуката код Баранина Ловра Шиговића, њиве и маслињаке око Бара намијенила је покривању и завршавању двије горичке цркве. А за старатеља своје скромне задужбине, Богородице Брезавичке, одредила је пред смрт (1442) кћерку Јелену, жену новог босанског војводе Стефана Вукчића.

Уз Јелену је, колико се зна, већ од 1423. год., а можда и одраније, живјела њена сестра Оливера, коју су сви звали „Деспина", а која је младост провела у харему Бајазида I. Деспина је одлазила у Дубровник, а доцније и у зетске градове, старајући се о извршењу побожних намјера госпође Јеле. Јелин духовник Никон саставио је за своју господарицу, између 1440. и 1442. год., познати Горички зборник, у који је уз Јеленина писма ушла и „повест о јерусалимским црквама". Ако је то била књига коју је Јеленин канцелар Добрек Маринић донио у мају 1441. год. которском златару Андрији Изату да је украси оковом од позлаћеног сребра, може се узети да је Зборник већ тада био завршен.

Сандаљева удовица остављала је своје дукате и драгоцјености у „покладу" код Дубровчана (1423, 1429, 1436, 1438. и 1441), али је, вјероватно ради лакшег пословања, у новембру

1436. год. предала на чување 1.000 дуката узетих у Дубровнику которском трговцу Луки Паутинову додавши им 1438. год. још 397 дуката са извјесним бројем својих драгоцјености. И ту је, кад год јој је требало, узимала мање суме за текуће потребе, нарочито током 1439. и 1441. год., када је било изгледа да њен „син без гријеха" загосподари баштином Балшића, за коју се у младости борила против Млечана с бескрајним жаром и енергијом. Стефану Вукчићу оставила је у аманет да се заједно с њеном кћерком Јеленом постара о извршењу тестамента, који је по њеном диктату написао 1442. год., непосредно пред њену смрт, старац Јерусалимац Никандар, по свој прилици сам писац Горичког зборника Никон, који је промијенио име када је узео теже монашке обавезе.

За стицање баштине некадашњих зетских господара Балшића, било је то свима јасно, требало је имати на својој страни Црнојевиће, најистакнутије обласне господаре у Горњој Зети. Ђурађ и Љеш Ђурашевићи нису више били у животу. Ако је тачна маргинална биљешка на пуномоћју властелину Кијату, кога су слали у Дубровник, посљедњи њихов помен може се везати за 18. октобар 1435. год. Тада су их Дубровчани већ називали Црнојевићима. То старо презиме, напоредо с презименом Ђурашевићи, сусреће се у документима све чешће да би на крају остало једино које су својим именима додавали сви потомци Ђурђа Ђурашевића.

Није познато да ли је Љеш имао дјеце, јер се она никако не помињу. Ђурађ је имао четири сина. Најстарији је, по свој прилици био Ђурашин, који се први пут помиње уз оца у оснивачкој повељи манастира Прасквице у Паштровићима (децембар 1413. год.). Током рата између Млечана и српског деспота Стефана Лазаревића помиње се Стефаница, који ће се касније једноставно називати Стефан. Он је већ тада живо учествовао у политичким догађајима. Чувао је изнад Котора тврђаву Ђурђевац, провањивао на територију Грбља и Паштровића, одлазио током преговора на деспотов двор и већ тада се истицао као прва личност међу Ђурђевим синовима. Први поуздани помен Којчина Црнојевића, трећег Ђурђевог сина, сусреће се у упутству дубровачком властелину Ивану Цријевићу, из јуна 1431. год., када је требало да овај нађе Којчина и да га заврбује с његовим ратницима у дубровачку службу. Мала Република купила је тада по Зети најамнике ради рата против Радослава Павловића. Претпостављало се да Којчин неће моћи да сам донесе одлуку о дубровачком приједлогу. Зато је Цријевић био овлашћен да се нађе с његовим оцем и стрицом, као и с његовом браћом, да би добио сагласност. Сви чланови породице још су о свему заједнички одлучивали и одбацили су дубровачку понуду. Када је ток догађаја одвукао Ђурашеве синове у супротне таборе, дошло је међу њима до расцјепа. Стефаница (Стефан) заузео је тада међу браћом прво мјесто, тако да је судбина Горње Зете, по општој оцјени, зависила од његовог става. Четврти брат, са својом дјецом, имао је безначајну улогу и до краја живота (умро је 1442. год.) ниједан документ му ни име не помиње.

Стефаница је био ожењен најстаријом кћерком Ивана Кастриота Маријом.[2] Та је родбинска веза добила на значају када се 1443. год. одметнуо од султана Иванов син Ђурађ Кастриот Скендербег, загосподарио Кројом и деценијама стајао на челу противтурске борбе у Албанији. Породичне везе осталих Црнојевића, Стефанове браће, нису познате. Зна се само да су 1443. год. имали шест одраслих синова способних за оружје. Један је од њих био Ђурашинов син Стефан. Када се узме у обзир да се син Стефанице Црнојевића Иван везао доцније женидбама за породицу Ђорђа Аријанита, а затим за насљеднике Стефана Вукчића, чију је кћерку Мару у другом браку узео за жену, затвара се круг њихових породичних веза. А тај круг се, у односу на везе које су својим браковима успостављали Балшићи, сузио на релативно малу територију сусједних земаља, што најбоље показује у коликој су мјери Турци, ширењем своје власти, за нешто више од пола вијека поломили крила балканским феудалцима и сатјерали их да се копрцају у узаним територијалним оквирима.

Читава политика породице Црнојевића, која већ сада у пуном смислу самостално иступа у политичким догађајима, сводила се на самоодржање и одбрану муком стечене територије. У немогућности да истакне шире планове и да се за њих залаже, била је проткана сталном колебљивошћу и међусобним зађевицама њених главних носилаца.

Чим је босански војвода Стефан Вукчић објавио своју намјеру да посједне деспотове земље у Зети, „главари зетских брда" — Црнојевићи — замолили су млетачког кнеза у Котору да им помогне у њиховој одбрани. И он је, не обавјештавајући Сињорију, склопио с њима споразум. Због тога га је Сенат прекорио сматрајући да уговор с деспотом не обавезује Млечане да преузму његова мјеста и поданике нити да због њих улазе у рат. Требало је да се которски кнез на вјешт начин извуче из обавеза према Црнојевићима и да заузме сасвим неутралан став. Сињорија му је поручивала да је основни циљ млетачке политике — сачувати мир с Турцима. Било је разлога за страховање ако се пружи подршка било којој акцији која је ишла за тим да се осујете планови султанових вазала. Турске снаге из Кроје посједале су, с прољећа 1439. год., и онако малу територију Драча и реметиле везе које је већ пропали град одржавао ријетким караванима из унутрашњости Препуштени сами себи, Црнојевићи су могли једино да прихвате планове босанског војводе.

Преостајало је још да нешто предузме сам деспот Ђурађ Бранковић, јер његове војводе у Зети, неизвјесне каква ће бити сутрашњица послије пада деспотовине, нису никоме уливале повјерење. Алтоман није могао спријечити своје поданике из Бара да у једном селу улцињског дистрикта,ваљда због крвне освете, потамане

[2] *Breve memoria de li discendenti de nostra casa Musachi*, Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romaines*, Berlin 1873, 295.

читаву једну породицу и изазову такав страх да у селу нико више није смио да остане. Са скадарским кнезом спорио се око нове царине коју је, ради повећања својих прихода, почео да наплаћује у Подгорици првих мјесеци 1439. год., а сам захтијевао да се његови Барани ослободе нових млетачких намета у Скадру. Још док су Турци освајали у Србији деспотова упоришта једно за другим, Ђурађ Бранковић је покушао да некако обезбиједи зетске посједе. Његови посланици преговарали су у марту 1439. год. с Дубровчанима, а затим се пребацили у Млетке и замолили Сињорију да се деспоту уступи Улцињ. Сенат им је одговорио у истом духу као и Стефану Вукчићу када је тражио Котор. Није наводно смио да гази обећање дато становницима тих градова да их никада неће уступити другом господару. У ствари није хтио да се лиши ниједног свог посједа, стеченог уз огромне материјалне и дипломатске напоре. Послије таквог одговора деспот је повукао из Бара Алтомана и послао на његово мјесто војводу Комнина, коме су Дубровчани, у јуну 1439. год., продавали за сребро — оружје и прах за бомбарде.

Послије смрти угарског краља Албрехта (1439) Ђурађ Бранковић је настојао да његову удовицу уда за свог сина Лазара. Располагао је великим новчаним средствима, изнијетим из Србије још прије пада Смедерева, па је поново, у јануару 1440. год., предлагао Сињорији да му прода Улцињ. Обећавао је Млечанима изузетну благонаклоност ако постане господар Угарске. Млечанима су ипак много ближи били приједлози које су им у исто вријеме образлагали которски посланици. Тврдили су да деспот не може одбранити своје зетске посједе, па ће бити најбоље ако их Република узме под своју власт. У противном, објашњавали су, лако би се могло десити да доспију у турске руке.[3] Мисао о преузимању зетских посједа, одлучно одбацивана прије пола године да би се сачувала неутралност, била је од почетка 1440. год. стално присутна у млетачким политичким плановима. Чекало се само на подесан тренутак. Према деспоту су млетачке власти и даље имале коректно држање, мада се више није нимало вјеровало у успјех његових комбинација.

Када су пропали деспотови снови да на угарски пријесто доведе сина, јер је Албрехтова удовица одбила да се уда за „схизматика" и радије се приклонила петнаестогодишњем пољском краљу Владиславу III Јагелонцу, Ђурађ Бранковић се ријешио да сам крене у Зету. Вјеровао је да ће одатле моћи нешто да предузме, поготову што је његов син Гргур као султанов послушни вазал, послије пада Смедерева, добио на управу старе земље Бранковића и што се с тим земљама из Зете могла лако успоставити веза. Крајем маја 1440. год. деспот је са Јерином, пратњом и не-

[3] У исто то вријеме которска је општина, да би сачувала у тајности свој став, забранила грађанима да се дописују са „Србима и Арбанасима" (то јест Босанцима и Зећанима), као што је учинила и 1410. год., у вријеме Балшиног рата против Републике.

колико стотина коњаника доповио, вјероватно преко Сења, у Кјођу. Тамо је Сенат послао да га поздраве његови стари знанци Франћеско Квирин и Никола Мемо, с којима је лако успијевао да се споразумије око зетских питања. Млечани су његове снаге смјестили у Фурланској док им канцелар Никола де Архилупис не организује превоз у Зету. Ни овога пута нису хтјели да чују за уступање Улциња већ су задовољили деспота доста неубједљивим обећањем да ће њихов човјек посредовати на Порти за измирење са султаном.

Двије млетачке галије и неколико бродова отпловили су 9. јула 1440. год. из Марана с људством деспота Ђурђа. Пратио их је Франћеско Квирин. Жељело се, нема сумње, да некадашњи скадарски кнез упозна стање у Зети како би у погодном тренутку могао да што успјешније оствари млетачке планове за њено посједање. На путу према Бару деспот се задржао недјељу дана у Дубровнику, преко кога су му зетске присталице и раније слале своје гласнике. Дубровчани су га врло свечано дочекали. Уживајући највеће почасти, могао се још уљуљкивати надама да није све изгубљено. Деветомјесечни боравак у Зети разбио их је у парампарчад.

Стефан Вукчић је, како се чини, припремао с пуно система свој поход на Зету. Вјероватно је на његовим посједима боравио и Стефан Балшић Марамонте, о чијем су доласку још у вријеме деспотовог боравка у млетачкој области Дубровчани обавијестили барског војводу Комнина. Обећавајући ситне уступке и посједе Стефан Вукчић је привлачио зетску властелу на своју страну. С друге стране је настојао да ничим не повриједи Млечане. Одржавао је добре односе с которским кнезом, уз дубровачке протесте упућивао своје Влахе на которску пијацу и настојао да створи утисак како би његов долазак за многе представљао ослобођење од неизвјесности.

Све то није збунило Млечане, па су у септембру 1440. год. одлучно одбили његов поновљени захтјев да му предају Котор и молбу да се Стефану Балшићу Марамонте изда пропусница за млетачке посједе. Сенат је наводно био нерасположен према свом бившем кондотијеру због издајства у Ломбардији, а у ствари је страховао да их он не изненади неком акцијом у Зети и да им не створи неприлике какве су добро памтили из 1429. год. Јер, тај се потомак Балшића јављао у Зети кад год су постојали изгледи за узимање власти, што је за млетачке посједе значило беспоштедно ратовање. Даље, Стефан Вукчић је у Дријевима градио барке и бригантин, о чему су стигле вијести и до деспота у Бару. Дубровчани су га тјешили да Вукчић неће завршити бригантин ни за три мјесеца, јер се за њега тек сијече дрво у шуми, и савјетовали су му да прије свега добро снабдије своје градове. Ти утврђени градови у Приморју, сви су из искуства знали, могли су одољети и дужој опсади, без обзира на број бранилаца, кад су располагали довољним количинама хране и оружја. Тај савјет

био је у неку руку одговор на деспотов захтјев да му дубровачка влада уступи неколико празних галија, које би он сам наоружао. На дубровачким границама налазили су се посједи Стефана Вукчића и страх од његове одмазде био је јачи него радост због деспотове захвалности. И када је босански војвода у марту 1441. год. завршио свој бригантин, нико га у Дубровнику није спријечио да купи опрему за њега и да своје оружје пошаље на оправку код градских мајстора.

Деспот Ђурађ је, пун сребра и дуката, навикнут на добре послове у Србији, гдје су му притицали приходи од рудника, ковница и царина на трговину, тешко могао да схвати менталитет ситне провинцијске привреде у Бару и Будви, бригу њених становника о још ситнијим аутономним правима и патријархални дух горњозетских катуна, затворених у свој свијет, у коме су самоодбрана сопственим оружјем и плаћено четовање повезано с пљачком израстали до идеала људске вриједности. Није их очигледно привукао на своју страну, мада су му материјална средства којима је располагао то омогућавала. Црнојевићи још нису иступали против деспота, али с њим никако нису успијевали да се споразумију. Навикли да у својим брдима господаре прилично самостално, одупирали су се његовом покушају да им се обраћа као својим покорним службеницима. Деспот је био у спору и са зетским митрополитом, коме је сам послије 1435. год. дао на управу Будву, како би могао лакше остваривати своја права на грбаљским соланама и посједима превлачке метохије. Понашао се као да влада још непокореном Србијом. Мислио је о оживљавању трговине и обезбјеђењу својих прихода. Двојици Дубровчана дао је под закуп право да кују сребрне грошеве, вјероватно у Бару.

Сам ток догађаја показује, мада историјски извори ништа изричито не кажу, да је деспот Ђурђе ту у Зети смишљао неку противтурску акцију и да је с њом у вези покушавао да покрене сина Гргура, који је под султановим окриљем још управљао земљама Бранковића. Може се претпоставити да је и Стефан Вукчић Косача настојао да се с деспотом некако споразумије и да га одврати од помисли да би се сам могао супротставити турској сили. Деспина му је, јануара 1441. год., слала из Дубровника свога гласника у Бар. Деспот је, међутим, пренебрегавао мишљење извјесног броја својих поданика и најближих сарадника да се с више повјерења треба ослонити на босанског војводу него на туђинску Републику и безизгледне планове. По свему се чини да су тачне вијести дубровачких хроничара, према којима су Турци расписали уцјену на његову главу, тако да је постао неповјерљив и према најближим сарадницима. А та уцјена вјероватно је расписана када се сазнало за Ђурђеве везе са синовима и за њихову противтурску завјеру. Деспот је још стигао, пред крај свог боравка у Зети, да изда барској а затим будванској општини повеље које су им обезбјеђивале извјесна аутономна права. Будванску повељу издао је 6. априла 1441. год., само неколико дана прије но што је неочекивано морао

да се склања у Дубровник. Тамо је стигао већ 12. априла и накнадно допунио будванску повељу неким одредбама.

Побјегао је на вријеме, јер је већ 16. априла 1441. год. султан „свезао" његовог сина Гргура, а затим га 8. маја, заједно с братом Стефаном ослијепио, како извјештавају српски љетописи. Сада су Дубровчани морали одбијати упорне султанове захтјеве да му се преда српски деспот, излажући сопствени град опасности да га нападну било Турци било њихов вазал Стефан Вукчић, који их је отворено извјештавао шта се од њега тражи.

За вријеме Ђурђевог боравка у Дубровнику Црнојевићи су се јављали Вијећу умољених и молили посредовање код деспота не би ли им поклонио своју милост, што опет показује да се њихови међусобни неспоразуми нису граничили са одметништвом. И сам Ђурађ Бранковић је молио дубровачку владу да га помири са Црнојевићима, али је при том захтијевао да неко од њих дође у Дубровник на преговоре. Он је првих дана успио да тамо домами неколико својих непоузданих поданика и да их, уз дубровачку дозволу, окује и баци у тамницу. Дубровчани му једино нису дозволили „да пролијева крв." Црнојевићи су све то добро знали, па нису смјели да се појаве, иако су им Дубровчани јемчили да ће слободно напустити град. Деспот се није сложио с приједлогом Стефанице Црнојевића да се писменим путем постигне измирење, и Дубровчани су ријешили да се у њихове односе више не уплићу. Зетски митрополит се преварио и дошао у Дубровник пред ноге деспоту, а овај је и њега задржао у затвору. Тек по деспотовом одласку побјегао је некако с брода и добио у Дубровнику двомјесечни азил.

Турци су 27. јуна 1441. год. заузели и Ново Брдо. Ђурађ Бранковић је, не уживајући у прошлогодишњим слављима, на крају увидио да својим присуством доводи домаћине у велику опасност и да се гаси свака нада у неки подухват који би кренуо с јадранске обале, гдје је и сам био на дохвату турских руку. Остајало му је једино да своју судбину веже за походе које Угри буду предузели против Османлија, па је, на крају, 25. јула 1441. год., напустио Дубровник и преко Сења кренуо у Угарску.

БОРБА СТЕФАНА ВУКЧИЋА И МЛЕЧАНА ЗА ЗЕТУ

Борба за Зету почела је тек послије одласка деспота Ђурђа Бранковића — преговорима, пропагандом и оружјем. Млечани су сада били чврсто ријешени да, без обзира на посљедице, искористе створене околности за проширење својих посједа на читаву Доњу, а по могућности и на Горњу Зету. Стефан Вукчић је желио да се бар с њима споразумије, не знајући каква им је права намјера. Његови су посланици, нема сумње, обећавали да млетачке посједе нико неће дирати. Сенат се ни за тренутак није задржао на Стефановима порукама, већ је почетком августа 1441. год. препустио Колеђу да његове људе отпрати са стереотипним одговором.

У другој половини септембра 1441. год. Стефан Вукчић је провалио у Горњу Зету и најприје заузео крајеве до Мораче. Придобио је Стефаницу Црнојевића, који је још био у слози с браћом и иступао у име читаве породице. Зато му је на освојеном подручју уступио пет катуна — Гољемаде, Горичане, Крусе, Бери и Озриниће.[1] Није искључено да је Стефаница Црнојевић већ тада, да би нечим зајемчио своју поузданост, дао Вукчићу као таоца сина Ивана, који је стицајем прилика остао код босанског војводе више од десет година. Стефаница је по један катун уступио сваком брату, а сам задржао Горичане и Крусе.

Стефанова акција на посједању Зете трајала је до почетка новембра 1441. год. Све се њене фазе не могу пратити, јер се о њима говори у доцнијим млетачким документима без хронолошких података. Ипак је јасно да је Стефан Вукчић истовремено потчињавао Горњу Зету и предузимао акције у приморју, у близини млетачких посједа. Желећи да свој циљ оствари преговорима и

Литература: С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 46—70; исти, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 272—279; Вл. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 456—470; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 365—370.

[1] Имена катуна помињу се у повластицама које су Млечани 1451. год. дали Стефану Црнојевићу. *Listine IX*, 408. Ту је најтеже идентификовати катун „Horisgene", јер је име у тексту изобличено. С правом се претпоставља да је ту ријеч о Озринићима, које међу својим посједима наводе 1444. год. Стефанова браћа у захтјевима упућеним млетачком Сенату. *Listine IX*, 203. Види Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград 1959, 84.

убјеђивањем у своје разлоге, долазио је повремено на своје посједе око Дубровника и покретао личности које би могле допринијети успјеху његовог подухвата. Може се сматрати да је већ тада, уз помоћ Стефанице Црнојевића, без већих тешкоћа наметнуо власт Горњој Зети и обезбиједио тврђаве војним посадама. Узео је град Соко (код села Штитара више Цетиња) и Медун. Старјешину Хота Јунка, вјероватно оног истога кога су Млечани пребацили у Шибеник када га је деспот отјерао, везао је за себе уступивши му три села. Придобио је и тројицу најистакнутијих војвода и старјешина у Горњој Зети, властелу која су имала под својом управом 700 кућа — Калођурђа Ђурашевића, Николу Љешевића и Вукца Николића. Пришли су му и Матагужи са саме скадарске границе. Нема разлога сумњи да су му се приклонили и Бјелопавлићи и остали представници локалне властеле који су располагали ратним дружинама и њима бранили свој прилично самосталан положај, толико несхватљив деспоту Ђурђу.

Није познато да ли су Вукчићеве снаге још у септембру 1441. год. кренуле у Доњу Зету. Он је сам извјестио которског кнеза о својој намјери да узме сва деспотова мјеста, па и она у Доњој Зети. Саопштио је то и управницима деспотових градова. Према млетачком хроничару Стефану Мању, који располаже исцрпним и често добро провјереним подацима, Барани су му се предали 20. септембра 1441. год. Он је управу над градом и тврђавом повјерио баштинским господарима села Обода — Марку Борису и његовом сину Мирку. Одредио им је наводно, уз остале „почасти" које су имали и млетачки управници, годишњу плату од 400 дуката у перперима и дозволио им да затраже млетачку заштиту ако не би могли да одбране град од било чијег напада.[2]

На деспотовим посједима у Приморју настало је опште комешање. Није јасно шта је од Дубровчана захтијевао зетски митрополит са својим најамницима у Будви ни због чега их је Деспина молила да је превезу у Бар. Дубровчани су их одбијали, на писма нису одговарали, већ су 14. октобра 1441. год. послали по гласницима писмо из Бара деспоту — у Угарску. Стефан Вукчић је очигледно дејствовао преко својих људи. На његов захтјев Дубровчани су посљедњих дана новембра пребацили Деспину у Бар и послије три дана вратили је истим бродом у Дубровник. Њихова опрезност не би била схватљива да је Деспина ишла у Бар само да среди послове своје сестре Јелене око зидања Богородичне цркве на Брезавици. Нису ли већ тада почели у Бару унутрашњи сукоби и смутње којима је учинио крај сам Стефан Вукчић када је у рано прољеће 1442. год. стигао под његове зидине с војском?

На осталим деспотовим посједима у Приморју нестало је недоумице када је которском кнезу стигло деспотово писмо у коме је изражавао жељу да Република узме његове земље под своје

---

[2] Oesterr. National Bibl. Wien, Annali Veneti (1433—1443) Vol. I, Cod. XVIII, N. 6214, Fondo ex Fosc. b. 40, 236 r° — 236 v°.

окриље. Луштица, Будва и још неки деспотови посједи развили су тада заставе Св. Марка, што је босански војвода најмање желио. Према извјештају которског кнеза, он се тада одмах „с читавом војском повукао из тих мјеста и отишао у своју земљу". Могло је то бити крајем новембра или првих дана децембра 1441. год. Његов је план био само дјелимично остварен.

Послије првих вијести о догађајима у Зети, млетачки Сенат је 28. октобра и 2. новембра 1441. год. вијећао о мјерама које би требало предузети у интересу Републике. Није однијело превагу мишљење да се најприје испита расположење деспотових поданика и предузме мања војничка демонстрација, па тек онда да се ступи у преговоре са Стефаном Вукчићем. Најодговорније млетачко тијело прихватило је приједлог да се истовремено предузму обје акције, скадарски кнез да оде до босанског војводе, а неко „оштроумно лице" да обиђе деспотова мјеста и подстакне њихове становнике да не клону духом, јер ће млетачка влада предузети мјере које ће их ослободити било чијег узнемиравања. Преговарач је могао чак и да препусти Стефану Вукчићу мјеста која је заузео у Горњој Зети ако одустане од даљих акција. У супротном, требало га је упозорити да ће Сињорија поступити према уговору склопљеном са српским деспотом. Ако се скадарски кнез и састао са Стефаном Вукчићем, од њега није могао чути друго до општих изјава о пријатељству према Републици, које су стално понављали и његови посланици у Млецима. Он очигледно није желио рат с Млечанима нити је помишљао да им силом одузима посједе. Није чак више тражио ни Котор.

Када се у Млецима сазнало за деспотове поруке и Стефаново повлачење, сви су били чврсто ријешени да сузбију Стефанове претензије и да се преузму сва деспотова мјеста „јер то хоће господин деспот и њихови грађани и становници". Остајало је једино да се кнежеви Скадра и Котора договоре о појединостима. Знало се да Црнојевићи страхују од приближавања Републици, вјероватно зато што је Стефан Вукчић имао у рукама Ивана Црнојевића, али је ипак постојала нада да ће их привући преобилна милост Сињорије и годишња провизија од сто дуката.

Знајући шта се спрема, Стефан Вукчић се преко зиме у Драчевици припремао за рат и, како је неко обавијестио Дубровчане, чак је градио и једну галију. Није дијелио наде Млечана да ће деспотови поданици прихватити раширених руку њихову власт, која је много обећавала, а мало давала. Он је владао крајевима у којима се живјело на сличан начин као у већем дијелу Зете, обраћао се људима разумљивим језиком и од њих тражио познате, обичајем утврђене обавезе. То се знало, нарочито међу сељацима које је у близини градова сатирало њихово повлашћено становништво — и властела и грађани. Тамо су поруке босанског војводе наилазиле на врло повољан одјек. И он је, већ у марту 1442. год., заједно са Стефаницом Црнојевићем предузео изненадни напад на Бар и, како се чини без великих тешкоћа, увео у

град своје трупе. Из оскудних дубровачких вијести прије би се могло закључити да је међу Баранима било унутрашњих сукоба и нереда него да је Стефан Вукчић морао с војском освајати град. Дубровчани су му 24. марта честитали и уједно одбили да му дају галије и оружје, као што ни током прошлогодишње акције нису пристајали да прихвате његове бригантине у своја пристаништа. Било је опасно замјерати се Млечанима, а исто тако бесмислено озлоједити српског деспота, који је с њиховим врховним господаром, угарским краљем, припремао обрачун са Турцима.

Стефанов поновни долазак у Приморје имао је жив одјек међу околним становништвом. Његову је власт одмах прихватила и већина Паштровића, одавно нерасположена према промлетачки оријентисаном војводи Радичу Грубачевићу. Он је и почетком 1440. год., уз помоћ своје браће, убио двојицу истакнутих противника, побјегао у Котор и вратио се на стару дужност тек када је которски кнез приволио закрвљене противнике на „умир", уз међусобно обећање многобројних кумстава „према њиховом старом обичају и обреду". Када се у марту 1442. год. појавио с војском Стефан Вукчић, њему није више било мјеста међу Паштровићима. Заједно с браћом и малобројним присталицама склонио се на своје мало утврђење на острвцу (вјероватно у Свети Стефан). Вукчићеви људи палили су њихове куће, плијенили им имања и дијелили присталицама свога господара. Овај је протјерао и ратачког опата Ђорђа Пелиновића, познатог по својој наклоности према Млечанима. Зато је Сенат послије годину дана обећао опату посредовање код папе да му додијели неку упражњену епископију или други црквени бенефициј, а до тада му одобрио 10 дуката мјесечне помоћи на которској благајни. Доцније, када је дошло до отвореног сукоба између Стефана Вукчића и Млечана, упустила су се и четворица грбаљских главара у преговоре с млетачким противником, због чега су их которске власти осудиле на трогодишњу конфинацију у Задру. И деспотов војвода у Дривасту Дивко Зауловић кренуо је једног тренутка да Вукчићу преда град, али су га Млечани из Скадра од тога одвратили.

Млечани су се тешко и споро покретали, као и раније у сличним ситуацијама, увијек са претпоставком да би се рат могао избјећи или да би други за њих могли обавити посао. Сенат још није хтио да се везује са Стефановим противницима у Босни, одбијао је понуде његових посланика да се и они окрену против свога господара, одбацивао је сличне понуде босанског краља. Препуштао је локалним властима у Зети да се само такмиче с босанским војводом у придобијању бивших деспотових поданика и ту им дао широка овлашћења: могли су да праштају кривице ранијим одметницима, да потврђују проније, посједе и права деспотовим људима и да издашно обећавају млетачку благонаклоност. При том се није помишљало само на посједање Будве, Бара и Дриваста, већ и читаве Горње Зете с тврђавама, „јер се може рећи да је то башта овога нашег града". Сусједном турском команданту Алчи-

-бегу или чак самом султану требало је објаснити да Република има стара „права“ на те земље, а за одбрану тих „права“ Алчи-бегу понудити и до 500 дуката годишње. Ради веће безбиједности, они нису смјели да посједају села ни територије изван градова ако се не би предали и сами градови. Оваквим ставовима првобитни план Сињорије у Зети био је знатно проширен. Вјеровало се да би се он могао остварити и без војног сукоба са Стефаном Вукчићем, јер још нису били познати догађаји који су се одиграли у Зети почетком прољећа 1442. год.

Када се у Млецима сазнало да је Стефан Вукчић загосподарио Баром и развио широку дјелатност на придобијању осталих деспотових мјеста у Приморју, Сињорија је увидјела да се и с њим и с Црнојевићима морају наставити преговори, овог пута уз подршку војних снага. До прве половине јуна 1442. год. Млечани су опремили флоту која је имала задатак да, купећи уз пут критске галије, изврши понеку војну демонстрацију дуж Вукчићевих обала у Далмацији и тако привуче његову пажњу на другу страну. а затим да отплови у Зету и укотви се у Боки Которској на дуже вријеме. Када је капетан Јадранског мора Алвиз Лоредан кренуо с флотом, повео је са собом још раније изабраног провидура Марка Зена, затим новог скадарског кнеза и капетана Франћеска Квирина, који је добро познавао зетске прилике и имао великог искуства у успостављању веза са ситним обласним господарима око скадарског подручја, и Шибенчанина Данила Ђурића, који се, овјенчан славом у рату против миланског дуке, примио нове дужности скадарског војводе.

Тек што је флота отпловила, 11. јуна 1442. год. или који дан касније, појавили су се у Млецима Вукчићеви посланици и унијели забуну причом о спремности свога господара да Млечанима препусти читаву Доњу Зету и Дриваст. Тренутну вјеру у његову широкогрудост према Републици пољуљале су вијести из Котора. Према тим вијестима, Стефан Вукчић је крајем маја или почетком јуна 1442. год. заједно са Стефаницом Црнојевићем опустошио околину Будве. Није успио да заузме сам град ни да посједне деспотову територију у непосредној околини Котора. На приједлог кнеза, которско Мало вијеће донијело је одлуку о општој обавези грађана — властеле и пучана — да се према своме имовном стању наоружају самострелима или обичним луковима, како би се град оспособио за одбрану.

Ма колико неочекивани, нови догађаји у Зети открили су Млечанима и лијепе изгледе на успјех, јер је у моћној породици Црнојевића дошло до отвореног расцјепа. Док је Стефаница помагао босанском војводи, остала три брата одбила су с њим сваку сарадњу. Због тога су им Стефан Вукчић и брат Стефаница одузели раније уступљена села. Овој тројици Црнојевића остајало је једино да прихвате млетачке понуде и заштиту Републике. Расцјеп међу Црнојевићима, како је то обично бивало, могао је дјеловати заразно и на остале господаре Горње Зете, што је Мле-

чанима остављало могућност да постепено разбијају друштво око босанског војводе. Он је ту доживио први неуспјех. Посланик Дриваста већ је ишао, преко Дубровника, деспоту Ђурђу у Угарску, вјероватно по упутства какав став треба да се заузме.

Непосредно по доласку у Котор Марко Зено, заједно са Алвизом Лореданом и которским кнезом, ступио је у везу са Стефаном Вукчићем и већ 2. и 3. јула 1442. год. извјестио Сињорију. Занемарујући празне приче војводиних посланика у Млецима, Сенат је овластио своје преговараче да одлучно захтијевају Дриваст, Будву и оне Црнојевиће који би пристали да ступе у млетачку службу. Како је Будву још држао зетски митрополит, не предајући је ни Вукчићу ни Млечанима, могла му се обећати нека награда ако преда град представницима Сињорије. Претпостављало се да босански војвода неће прихватити млетачке захтјеве. Било је појединачних приједлога да му се обећа 500 дуката годишње на име скадарске провизије, било је чак и мишљења да би му требало препустити сва права и посједе који су припадали деспоту. Сенатска већина их је одбацила и опредијелила се за рат. Нови скадарски кнез Франћеско Квирин већ је припремао војне снаге, не узимајући учешћа у дипломатској предигри Марка Зена. Стефанов брат од стрица, незадовољан што сам није наслиједио Сандаљеве земље, јављао је посљедње недјеље јула 1442. год. да је и сам спреман на рат против Стефана Вукчића. У измијењеној ситуацији, Сенат га је прихватио за савезника, понудио му 50 дуката мјесечне плате и послао у Котор.

Послије неуспјешних преговора с млетачким представницима, босански војвода је у првој половини јула 1442. год. напустио Зету, јер није имао ни снаге ни средстава за дуго ратовање далеко од својих упоришта. То је Млечанима пружило прилику да брзо и релативно лако остваре добро познате планове. Због спорости веза Сенат је са закашњењем добијао вијести из Зете и пажљиво састављао упутства својим представницима о мјерама које су они сами већ били предузели. Дјеловали су из два средишта, из Котора и из Скадра.

Будва чије се становништво није могло заштитити од пустошења војводине војске, предала се 1. августа 1442. год. Највиши млетачки функционери из Котора без колебања су потврдили граду повеље Ђурђа Бранковића.[3] Которски кнез је сам водио бригу о Будви док послије годину дана није стигао први млетачки „потестат". Которани су у вријеме предаје Будве припојили свом дистрикту Луштицу, Богдашиће и Љешевиће и уопште све земље Светомихољске метохије, у складу с млетачким обећањем из 1420. год., када су признали врховну власт Републике.

Није познато шта је урадио зетски митрополит, ни да ли се одмах вратио у Пречисту Крајинску. У сваком случају, остао је без прихода Светомихољске метохије, које је сада убирао млетачки

[3] Текст уговора о предаји: S. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Buduae* ..., MHISM 3, Zagreb 1882—1883, 105—107.

кнез у Котору. Поп Богиша Радаковић, који је служио у црквицама Св. Николе и Св. Марије на Превлаци, није имао средстава ни да купи восак, уље и тамјан док посредством Црнојевића 1443. год. није добио право на шест млетачких стара пшенице годишње. Будвани су 1443. год. узалуд тражили подручје метохије. Остали су и без соли коју су раније деспотови људи доносили са солана у Грбаљском пољу, па им је 1444. год. дозвољено да купују годишње 4.000 џакова соли на Крфу и да је продају људима из околине како град не би остао без икаквих прихода.

Ускоро послије предаје Будве пришла су Млечанима и три брата Црнојевића. Которски кнез им је послао двадесет обећаних „печа" сукна, а онда су и они стигли у Котор и ступили у млетачку службу. Которски кнез, Марко Зено и Алвиз Лоредан признали су им све посједе и судску власт над поданицима, обавезали су им се на међусобно враћање поданика. Којчина су прогласили за великог зетског војводу и дали му годишњу плату од 900 перпера на которској благајни — за њега, двојицу браће и њихових шест синова. А то је било много мање од онога што је Марко Зено смио да обећа Црнојевићима када је ишао у Котор с претпоставком да ће привући и самог Стефаницу. Тада је био овлашћен да им понуди 600 дуката годишње, што показује колики је значај придаван самом Стефаници и колико се, по општој оцјени, ситуација промијенила у млетачку корист средином љета 1442. год.

И становници утврђене Ластве у Паштровићима кренули су примјером Будве и Црнојевића. Била је то општина од 50 кућа, која се у „збору Паштровића" и иначе осјећала као страно тијело и само повремено, и то под принудом, пристајала да му се прикључи. Њен се живаљ и по вјери одвајао од „правих Паштровића". Њима насупрот, становници Ластве послали су опуномоћеника Марку Зену у септембру 1442. год. И када им је провидур обећао да ће се поштовати њихови стари обичаји, да ће сами бирати своје судије, они су прихватили млетачку власт. Њихову погодбу дужд је потврдио 14. августа 1443. год.[4]

Послије првих успјеха стигло је у Котор 160 пјешака са два коместабила, које је Сенат још крајем јула 1442. год. повукао из Падове. Алвиз Лоредан напустио је с бродовима Боку Которску оставивши само једну галију под командом супракомита Лоренца Мора. Сам се морао позабавити Каталонцима који су се појавили

---

[4] Vučetić — Miković, *Povjest Paštrovića*, Srđ V, 630—631. Писци се позивају на преписе повластица који су се налазили у рукама „plemenitog gospodina konte Viskovića". Не треба да изненађује чињеница што о том акту нема трага у сенатским записницима, јер до Сената није ни стизало све што се могло потврдити у неком нижем тијелу. Записници о раду Колеђа и Сињорије нису се сачували. Опрезна сумња Ил. Синдика, *Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I, Београд 1951, 131, да исправе из збирке „конте Висковића" нису аутентичне могу се лако отклонити њиховом подробном анализом. Подаци које оне пружају сасвим се уклапају у догађаје познате из других извора, што није случај с паштровским фалсификатима.

у водама Калабрије. Преостале снаге, сматрало се, биле су довољне да наставе успјешно започети посао.

На другој страни, у Скадру, предузео је широку акцију Франћеско Квирин. Вршећи војне припреме, преговарао је с Дривастинцима, Баранима, Матагужима и горњозетским дружинама. А онда је војвода Данило Ђурић повео снаге сакупљене у Скадру против Дриваста. Не чекајући напад, општина Дриваста је послала своје најугледније представнике да преговарају с Франћеском Квирином. Овај је прихватио све услове за предају града и, уз остало, обавезао се 5. августа 1442. год. да ће поништити све раније млетачке пресуде против појединих Дривастинаца, дозволити повратак свима које је деспот протјерао из града и вратити им изгубљена имања. Уговор је такође предвиђао да Млечани неће никоме предати њихов град изузев деспоту Ђурђу, ако Сињорија о томе донесе одлуку. Млечани су сматрали најзаслужнијим за добијање Дриваста истакнутог градског патриција Белација Унгара и деспотовог војводу Дивка Зауловића, који им је предао тврђаву. Први је за изгубљене посједе и учешће у даљим млетачким борбама добио нова села и звање дривастинског војводе. Ранијем војводи Зауловићу Франћеско Квирин је обећао војводско звање у Забојани, епископски град Свач, неколико села око Бара и Улциња и све изгубљене проније које је уживао у деспотово вријеме. Како се то могло остварити тек по освајању читаве Зете, у међувремену му је исплаћивао 25 дуката мјесечно.

Послије заузимања Дриваста, Франћеско Квирин је вршио припреме за напад на Бар. Његове неокрњене снаге добиле су ускоро појачања. Свачки епископ Павле помагао је да му се придруже Памалиоти (у Улцињу су живјели само њихови најистакнутији главари). Тако је знатан дио Забојане признао власт скадарског кнеза. Стефан Вукчић попалио је доцније све епископове куће и манастир у Свачу. Посредством улцињског кнеза, Млечанима је пришла и ратничка дружина Мркојевићи и Градојевићи, који су живјели између Бара и Улциња. Франћеско Квирин признао им је у Скадру 13. септембра 1442. год. њихове посједе и обећао нова села послије заузимања Бара и барског дистрикта. Тако је на Бар кренуо са увећаним снагама. А послије осам дана, када је био улогорен под Баром, пришла му је и друга група Мркојевића, којој је тада, као и касније, стајао на челу православни „поп Ђинак". Њему је скадарски кнез уступио опатију Св. Николе на ушћу Бојане, јер је, прилазећи Млечанима, изгубио цркве и посједе добијене од деспота Ђурђа и Стефана Вукчића. Важно је било придобити моћне савезнике, па се није много водило рачуна што је опат Св. Николе Иван Ђурђев истјеран из манастира. Опатију је касније признао Ђинаку и Сенат као „српску цркву", и он је држао манастир све до 1450. год., када је папа дигао глас и затражио да се он врати старом опату. Тек тада се Сенат сјетио да „правда и част захтијевају... да ми и наши ректори не протјерујемо праве и старе посједнике бенефиција и не предајемо их другима,

поготову да Србима схизматицима не повјеравамо латинске цркве, као што је случај с црквом Св. Николе". У септембру 1442. год. када је држао Бар под опсадом, Франћеско Квирин није много размишљао како ће наградити све оне који су показивали готовост да се одметну од босанског војводе. Пришле су тада Млечанима и друге мање групе ратника.[5]

Да би добио у времену, Стефан Вукчић је преко которског кнеза нудио преговоре и тражио пропусницу за своје посланике. Обавијештен о припремама Франћеска Квирина и његовим надама у брз успјех, Сенат је ријешио да до краја септембра 1442. год. не изда пропусницу, јер би она могла да буде „у супротности с подухватом скадарског кнеза". Чекале су се вијести о заузимању Бара, чија је околина већ била у млетачким рукама. Неочекивано за Млечане, Стефан Вукчић се ипак појавио с војском. Према збрканим и противрјечним вијестима млетачких хроника[6], скадарски кнез је нанио противнику велике губитке, заробио му знатан дио људства, али није успио да заузме град. Поставио је бомбарде и опсјео га. Стефан Вукчић се, пустошећи млетачке посједе, примакао Скадру на три миље, склопио са скадарским кнезом примирје и убрзо га прекршио. На крају се повукао из Зете и замолио Дубровчане да посредују код Млечана за склапање мира. Дубровчани су га одбили почетком децембра 1442. год., па Сенат за његову намјеру није ни сазнао. А страховао је да ће се вратити с новим снагама, па је 8. јануара 1443. год. савјетовао скадарском кнезу да склопи мир макар се Млечани морали одрећи Бара. Млетачки захтјев је био да Стефан Вукчић, у случају склапања мира, поруши све тврђаве које је подигао и да примора Стефаницу Црнојевића да врати браћи одузета села.

Стефаница Црнојевић је такође, послије свега што се догодило, тражио примирје, али су га Млечани одлучно одбили. Шта више, которски кнез је забранио да се одржава било каква веза међу становницима његове и которске територије. Такав став требало је да га нагна на потчињавање Млечанима. Ови су знали да грца у немаштини, па су му нудили 200 дуката годишње провизије, више но с јесени 1442. год., када су му обећали 600 перпера од прихода Доње Зете. Знали су такође да расплет у Зети највише зависи од његовог става, па су упорно настојали да га одвоје од босанског војводе. Стефаница је, како је доцније

[5] Браћа Поради (12. IX 1442, Sen. Mar II, 159 r° — 159 v°); браћа Ђуројевићи (13. IX 1442, Sen. Mar II, 105 v°, 157 v°); браћа Лалој (15. IX 1442, Sen. Mar II, 158 r°).

[6] Према хроници Zancaruola, то се догодило у првој половини октобра 1442. год. *Notes et extraites III*, 124—125. Исто каже и Делфин, Cronaca, 390. — Неке друге хронике — Erizzo, Chronica, 415; Cron. di Venezia, Paris, Bibl. nationale, Fs ital. 318, 139 v° — померају догађаје у Улцињ и уједно дају погрешне датуме. Magno, Annali Veneti I, 256, уочава збрку, искључује Улцињ, али оставља могућност да је Стефан Вукчић у једном тренутку кренуо да узнемирава и тај млетачки град.

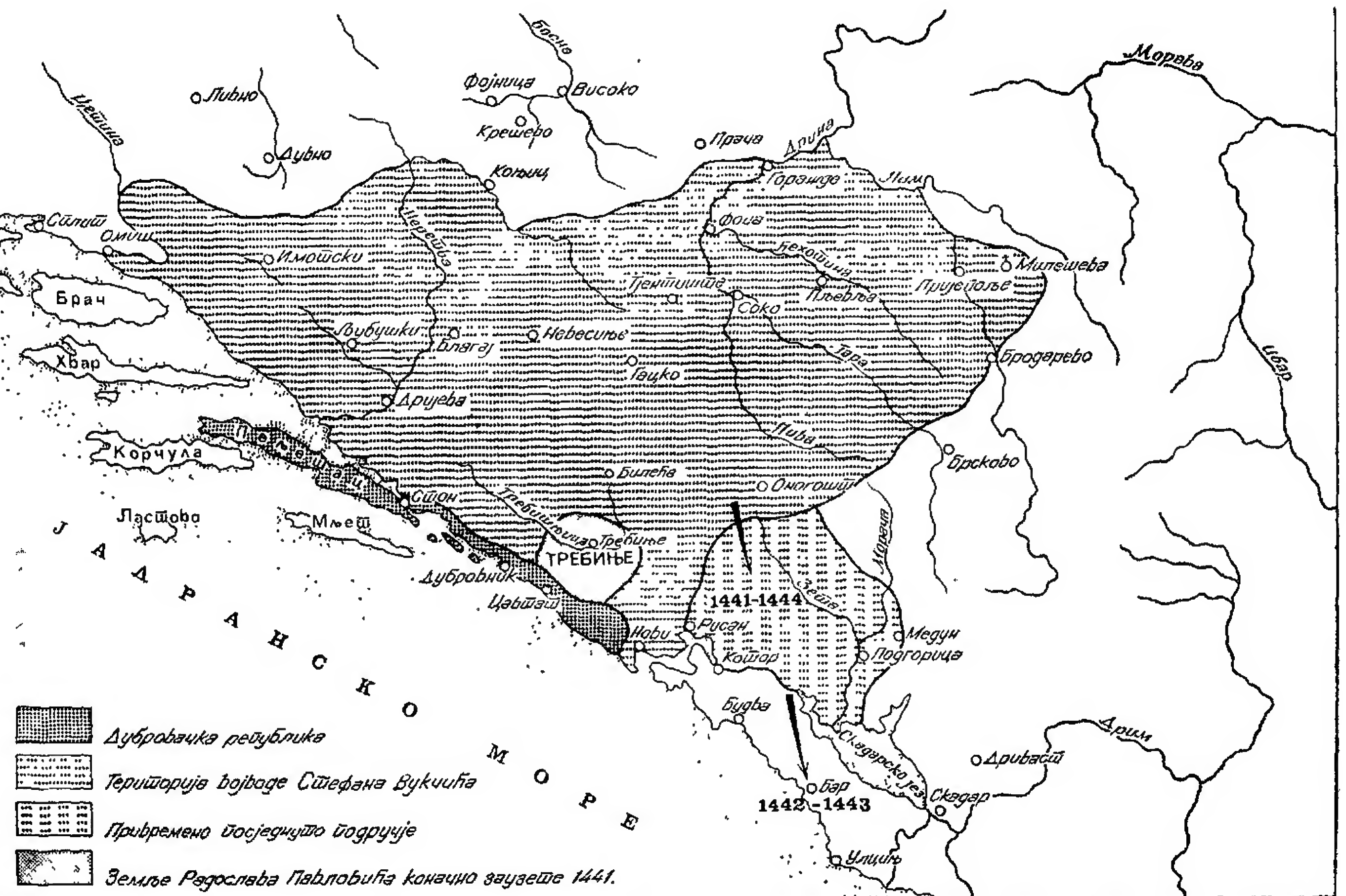

Ск. 6 Територија војводе Стефана Вукчића Косаче у вријеме његовог рата у Зети (1441—1444)

и сам тврдио, страховао за сина и одбијао све понуде. Друкчије су се одазивали многобројни ратници из Горње Зете.

Тамо се тешко живјело, поготову послије пресијецања свих веза са Приморјем. Једва су излазили на крај и Црнојевићи који су прихватили млетачку власт, па је которски кнез морао да их снабдијева намирницама. Скадарском кнезу није било тешко да привуче многа села и ратничке дружине из Горње Зете. Његова се акција не може у појединостима пратити нити одредити вријеме када је шта постигао, јер се о томе сазнаје једино из случајних помена у доцнијим документима. Јунк Хот је 1443. год. изјављивао да је млетачки пријатељ, али од Републике није ништа добијао, па је мировао да не би изгубио села која му је уступио Стефан Вукчић. Сличан је случај био и са три главне војводе у Горњој Зети — Калођурђем Ђурашевићем, Николом Љешевићем и Вукцем Николићем. Скадарски кнез им је обећао по 30 дуката годишње и одјећу за њихову властелу. Ништа им није исплатио и они су заузимали пасиван став. Квирин је привукао и Бјелопавлиће. Они су, додуше, кренули у акцију, но она се свела на то што су на босанској граници опљачкали, не зна се када, неких триста кућа које су припадале Црнојевићима, млетачким поданицима. Франћеско Квирин је чак и становништву села Гребанци, југозападно од Подгорице изнад Горњег (Малог) блата, издао повељу о самоуправном статусу, мада је то село припадало Црнојевићима. Појединци из „јаких дружина" посјели су и задужбине Црнојевића на Скадарском језеру. Скадарски кнез се није супротстављао, јер су били у питању људи који су му обећали сарадњу.

Ни Стефан Вукчић ни Млечани ништа нису предузимали до маја 1443. год. Вукчићеве припреме нису познате. У Млецима се припремала флота од неких пет галија, коју је капетан Јадранског мора Антонио Диједо требало да поведе на Бар у исто вријеме када и Франћеско Квирин крене са сувоземним снагама. Очекивала се велика битка. Из опрезности, Сенат је савјетовао својим командантима да битку и не започињу ако оцијене да ће имати велике губитке, него да ступе у преговоре и обећају Стефану Вукчићу чак и барско подручје, ако би то био услов за мир. Ако преговори о миру не би успјели, Антонио Дијело би кренуо према Омишу и Неретљанској крајини, напао би Стефанова мјеста и тако га принудио да напусти зетско бојиште. Скадарски кнез је добио уждево писмо упућено султану с протестима млетачке владе што се, упркос турско-млетачком миру, дозвољава да султанов вазал напада млетачке посједе и при том ужива наклоност околних турских команданата. У нужди, требало је да то писмо пошаље на Порту.

Међутим, прије но што је стигла флота и прије но што је скадарски кнез сазнао за сенатска упутства, скадарски војвода Данило Ђурић повео је све расположиве снаге на Бар. Вукчићеве војске тамо још није било. Франћеско Квирин привукао је Млечанима и Крампсе, јаку дружину у брдима изнад Бара. Обећао је

њеним старјешинама три села у пронију, а међу њима и село Обод, које је припадало Марку Борису, команданту барске тврђаве. Опсада је принудила Баране да пошаљу Квирину преговараче и понуде предају. Код цркве Св. Николе изван Бара скадарски кнез им је 19. маја 1443. год. обећао да ће поштовати аутономна права општине и да Млечани никада неће предати њихов град неком другом господару. Остало је још да се заузме тврђава, коју је бранило неких осамдесет Босанаца. Квирин је наредио напад на тврђаву када је стигао Антонио Дијед с флотом и када се прочуло да су се Вукчићеве снаге примакле граду на три дана хода.

Јуриши су трајали два дана. Одсјечен од свијета, Марко Борис није знао хоће ли му босански војвода притећи у помоћ или не. Када су изгинуле двије трећине бранилаца, пристао је да преда тврђаву. За себе је тражио млетачку милост и признање породичних баштина, а за преживјеле борце дозволу да неометано напусте тврђаву са својом имовином. Отпор је коначно скршен 4. јуна 1443. год., како то биљеже и неке млетачке хронике. По њима, тада је изашло из града само 27 бораца, од којих су многи били рањени. Млетачки команданти дали су им пропусницу до Дубровника. Ако је било и тачно Квириново обавјештење о доласку Вукчићевих снага, ниједан податак не говори да су оне предузеле било какву акцију.[7]

Док су млетачке снаге опсједале Бар, Вукчићеви посланици нудили су Млецима мир и слогу. Сенат их је вратио, јер нису били опуномоћени да било шта закључе. Ускоро се сазнало и за пад Бара. Сенат је наредио Антонију Диједу да с мора опустоши Вукчићеве посједе, да испита могућност рушења неке његове тврђаве коју је дизао у близини Котора да би спријечио долазак својих Влаха и да се послије тога што прије врати, јер га је чекала нова дужност — праћење млетачких бродова који су носили робу у Фландрију. Дијед је, несумњиво, без већих тешкоћа вратио у покорност Паштровиће и друге присталице Стефана Вукчића у близини приморских градова.

Босанском војводи остала је само Горња Зета или, тачније, оно што је држао Стефаницу Црнојевић, неколико утврђених упоришта као Соко и Медна и доста сумњива приврженост

---

[7] Подаци о паду барске тврђаве узети од млетачких хроничара несумњиво су тачни. До пада тврђаве није дошло прије 4. јуна, јер је Антонио Дијед кренуо с флотом из Млетака најраније 17. маја, а он је заједно с Франческом Квирином постигао споразум с Марком Борисом. Повеља коју су издали носи датум 4. јун 1443. год. Sen. Mar II, 80 r°. Препис доцније сенатске одлуке који се налази у Архиву САНУ објавио је С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача*, 279. — О предаји Бара, поред уговора у познатим збиркама, види C. Aug. Levi, *Venezia e Montenegro*, Venezia 1896, 50—51. Гл. Станојевић, *Услови примања млетачке власти града Бара 1443 године*. Истор. часопис VI, 1956, 207—213. Сам текст уговора који је објавио Леви није из 1443. год., већ представља доцнији трансумпт. У њему се помиње Стефан Црнојевић као млетачки човјек (а то је постао тек 1444. год.) и барски потестат Пјетро Аримундо, који је био на тој дужности 1449—1450. Тај је документ настао, највјероватније, послије 1452. год.

ситних ратничких и сточарских дружина по горњозетским планинама и долинама. Он више није имао могућности да било шта предузме у Доњој Зети против Млечана. Повољни тренуци припадали су прошлости, а он их тада није искористио. Занемарио је чак и готовост Млечана да с њим подијеле деспотове посједе у Доњој Зети. Послије смрти Твртка II (новембар 1443) између њега и новог краља Томаша распламсали су се оштри сукоби. Чак је, у име своје и једне групе босанске властеле, упутио посланике угарском краљу и српском деспоту, што је остало без видних посљедица. А Томаш је око себе окупио све Стефанове противнике у Босни и приближио се Млечанима. Млетачки команданти отели су Стефану, у јануару 1444. год., Омиш и Пољица. Босански краљ је ускоро затим посјео његов трг Дријева. Вукчић се више није могао надати ни помоћи од Турака, јер су угарски краљ Владислав, српски деспот и Јанош Хуњади у „великом походу" започетом с јесени 1443. год. против Турака продрли, преко Ниша и Софије, све до Златице. А и када су се због зиме морали враћати у Угарску, тукли су у повлачењу турску војску. Противтурски покрет размахао се у Грчкој и Албанији. Ђурађ Кастриот Скендербег напустио је дојучерашње господаре, узео Кроју из турских руку и почео да чисти Албанију од турских посада. Папа је припремао велику флоту против „невјерника". У њој су учествовали и Млечани, сањајући да загосподаре Солуном, Галипољем, Валоном и околним крајевима у Албанији. Босанском војводи је остало једино да се веже за напуљског краља Алфонса Арагонског, мада од њега није могао очекивати ни брзу ни успјешну заштиту.

У Зети су задуго остали једни према другима Млечани и горњозетске војводе, међу којима је прво мјесто припадало Црнојевићима. Истакнута властела и ратничке дружине које су номинално признале млетачку врховну власт ништа нису предузимали. Поцијепани Црнојевићи имали су, несумњиво, уједначене снаге. Пристајање Којчина и Ђурашина уз Млечане сводило се, како по свему изгледа, на изјаве вјерности и нове захтјеве. Везаност Стефанице Црнојевића за млетачког противника није узнемиравала Сињорију, јер Стефан Вукчић није више имао могућности да мисли о Зети, па су многе Којчинове молбе које је лично изнио у Млецима децембра 1443. год. само дјелимично уважаване. На већину захтјева Млечани су му куртоазно одговорили неодређеним обећањима. Видјели су да ни његова војводска титула ни годишња провизија не могу да их покрену на акцију. Којчин је тврдио да је Стефаница дао браћи писмену заклетву да ће прићи Млечанима када му се врати син и тим објашњавао избјегавање сукоба с братом. Уједно им је Којчин обећавао да ће преко зиме избацити Стефаницу „из наших брда" ако не пријеђе Млечанима, али је молио да му кнежеви Скадра и Котора пошаљу за ту операцију војну помоћ. Међутим, до отвореног сукоба међу браћом није дошло ни током 1444. год.

Стефаница Црнојевић, који је у више наврата одбијао примамљиве млетачке понуде, видио је сада да се догађаји окрећу против њега. Стефан Вукчић био је притиснут са свих страна. Гласник султаније Маре, кћерке Ђурђа Бранковића, ишао је у марту преко Дубровника у Угарску да нађе присталице мирног рјешења сукоба с Муратом II. Било је јасно да би склапање мира донијело српском деспоту обнову власти. А потчињеност Млечанима у Зети је значила исто што и вјерност ранијем господару, јер је он сам тражио од својих поданика да се приклоне Републици. Ако је Стефаница Црнојевић и то знао, нимало не изненађује што је, на крају, 26. марта 1444. год. и сâм постигао споразум с Франћеском Квирином о прихватању млетачке власти. Међутим, у измијењеној ситуацији, скадарски кнез није му више обећавао ни велику годишњу провизију ни војводску част. Стефаница се тог тренутка задовољио да му се зајемче живот и слобода, да му се дозволи мирно уживање посједа, призна судска власт над поданицима и обећа враћање бјегунаца. Млечани су у уговор унијели и одредбу да га неће предати ни Турцима ни Босанцима, а, ако га неко из земље протјера, да ће га склонити на своје посједе. Предвидјело се такође да Република неће склопити мир са Стефаном Вукчићем док му овај не врати сина.

Послије тога уговора требало је очекивати да ће браћа, окупљена под млетачком влашћу, предузети мјере да очисте Горњу Зету од остатака Вукчићевих снага и да ће привући себи сва насеља која су још признавала његову власт. Којчинов посланик тврдио је у јулу 1444. год. да је његов господар заузео читаву Горњу Зету, али му Млечани нису вјеровали, јер је и сам захтијевао да му се предају мјеста која му је босански војвода одузео послије приласка браће Црнојевића Млечанима. Било је још у Горњој Зети села и тврђава које су држали људи Стефана Вукчића.

Односи између Стефанице и његове браће, због дугог расцјепа и суревњивости око првенства у породици, нису постали срдачни ни онда када се он приклонио Млечанима. Ови су се држали уговора и одбили захтјев Стефанице да га поставе за војводу Горње Зете. Обећали су му једино, ако буде средстава, провизију од 500 перпера. Којчина нису много цијенили и одбијали су његова објашњења да му припада судска и управна власт у Доњој Зети ван градова. Обећавали су да ће му вратити два села у скадарском крају, Самариши и Гришу, и село Облик у Забојани, који су припадали првим Црнојевићима. Но, то нису чинили ни онда када је неко од тих села збиља остајало без господара, већ га поново предавали својим људима. Нису пристали да га поставе за прокуратора цркава на Скадарском језеру. Он је објашњавао да су све те цркве припадале његовим прецима и да се сви Црнојевићи ту сахрањују, а Сенат је одлагао рјешење док скадарски кнез не прикупи податке, јер сам није био убијеђен да једино Црнојевићи могу на њих полагати права. Свој тројици браће и њиховим синовима обећао је млетачко грађанство рачунајући

да је тим, бар за извесно вријеме, запечатио њихову спрегу с Републиком.

У међувремену су се измијенили односи на Балканском полуострву. Муратова понуда за склапање мира наишла је на одзив Ђурђа Бранковића. Он је чак придобио за мир и извјесне кругове у Угарској, па је већ у априлу 1444. год. српско-угарско посланство које је водио Стојко Гизданић постигло у Једрену споразум да се склопи десетогодишњи мир, по коме би се Ђурђу Бранковићу вратила деспотовина, а он сам обновио вазалске односе према Порти. Султан је ратификовао уговор и послао своје представнике у Сегедин да га ратификује и угарски краљ Владислав. Он је то и учинио у јулу 1444. год., али је већ послије неколико дана објавио велики поход против Османлија. Деспот је, међутим, добио у августу 1444. год. Србију са 24 града. Задоцњели хришћански поход неславно се завршио. Флота, у којој је било и млетачких бродова, није спријечила Турке да се из Анадолије пребаце у Европу. Султанове снаге сатрле су 10. новемера 1444. год. западне крсташе код Варне и тако сахраниле велике планове о избацивању Турака из Европе. Ђурађ Бранковић се држао по страни и борио да врати изгубљене дијелове деспотовине. Од босанског краља требало је да добије Сребрницу, а од Млечана Зету.

Како се босански краљ Томаш за вријеме противтурских припрема у Угарској приближио краљу Владиславу, Стефан Вукчић је добио турску помоћ и поправио свој положај у Босни. Остајало му је једино да обнови срдачне односе с Ђурђем Бранковићем. Овоме је опет босански војвода био драгоцјен савезник у борби за Сребрницу и за обнову изгубљених посједа у Зети. Вазалство према истом господару (султану) отварало је пут споразуму. Стефан је у октобру 1444. год. отишао лично деспоту. Измирили су се и склопили савез, који је знатно отежао како Томашев положај у Босни тако и млетачки положај у Зети, поготову што су обје стране током 1444. год. отворено иступиле против Турака.

Већ у новембру деспотове снаге ушле су у Медун и Соко, тврђаве које су до тада држале Вукчићеве посаде. Може се претпоставити да је и истакнута зетска властела, до тада и иначе у ставу ишчекивања, без тешкоће примила промјену и без отпора признала власт Ђурђа Бранковића.

Скадарски кнез послао је првих дана децембра 1444. год. вијести о догађајима у Горњој Зети. Сенат је вјероватно желио да прибере више података, па му је тек 17. јануара 1445. год. наредио да не скупља војску за рат у Горњој Зети, јер Сињорија жели да живи у миру с деспотом. А овоме је посебно изразио своје чуђење што је тако поступио, јер су Млечани учинили само оно што је он желио — узели његове земље у заштиту и кренули у рат против његовог противника — Стефана Вукчића. С његовим послаником лако би се у Млецима постигао частан споразум.

Деспоту је, нема сумње, било јасно какву му је ситуацију створило његово ослањање на слаткоречива обећања Млечана. Ипак је послао у Млетке своје представнике да траже повраћај мјеста узетих у привремену заштиту. Млечани су одбијали да их врате, објашњавајући да су за њихово добијање потрошили огромна средства, задржавали су посланство и на крају га отпратили са изјавама своје ријешености да са деспотом сачувају „мир и пријатељство". Када су ови изјавили да ће деспот сам остварити своја права, Сенат је оцијенио да не би требало загазити у нови рат, јер су околности у том дијелу јадранске обале за Млечане врло неповољне: деспот је јак, савезник му је отворени млетачки непријатељ Стефан Вукчић, а овај је повезан с напуљским краљем Алфонсом, чије су галије првих мјесеци 1445. год. биле укотвљене под Новим, на улазу у Боку Которску. Зато је деспотовим посланицима, прије њиховог одласка, саопштено да ће млетачки опуномоћеник ићи деспоту на преговоре. Тада је један од српских посланика, кнез Стефан, објаснио да не треба слати посебног посланика, јер је и сам наклоњен Млечанима, па ће умјети да деспоту изложи њихов став. Деспотови посланици су напустили Млетке остављајући Сињорију у увјерењу да ће се без већих напора постићи с деспотом повољно рјешење. У међувремену Млечани су прихватили приједлог Стефана Вукчића да склопе мир.

Мада је у марту 1445. год. одбио босанског војводу, Сенат је осјетио да би и он могао бити опасан. Како су се каталонске галије налазиле под Новим, которски кнез је позвао Стефаницу Црнојевића с браћом да у случају опасности заштите град. По одласку деспотовог посланства из Млетака Стефан Вукчић је поновио свој приједлог и тада му се нико више није супротстављао. Тражио је, додуше, да му се врате Омиш и Бар, али се задовољио обећањем да ће добити натраг своје куће у Млецима, Задру и Котору и да ће му се редовно исплаћивати которска провизија. Тако је склопљен мир уз међусобну обавезу да прекршилац накнади све штете и плати врло високу глобу од 25.000 дуката. Млечани су четворици војводиних посланика купили нова одијела, а затим, 23. августа 1445. год., прихватили текст уговора. Могло се очекивати да ће Сињорија, искључујући из сукоба једног противника (херцега), лакше наћи рјешење са српским деспотом.

ДЕСПОТОВА ОФАНЗИВА

Деспот Ђурађ Бранковић није ништа предузимао за обнову своје власти у Доњој Зети све до 1448. год. Иако је у априлу 1445. год. вратио Сребрницу, највећи мајдан прихода, Босна је задуго везивала сву његову пажњу. Послије правог рата између краља Томаша и војводе Стефана Вукчића дошло је, почетком 1446. год., до међусобног измирења, које је војводи донијело добре односе са угарским „губернатором" Јаношем Хуњадијем, заштитником малољетног Ладислава Посмрчета, а краљу Томашу мир с Портом. Босанци су под крај љета 1446. год. поново заузели Сребрницу, послије чега се деспот једва нагодио с Томашем око подјеле прихода од богатих сребрних рудника. Тек када је с јесени 1447. год. поново средио односе са Стефаном Вукчићем и навео Турке да с прољећа 1448. год. крену у пустошење Томашевих посједа, могао је да оружјем одговори Млечанима на њихове поруке из 1445. год.

У међувремену, деспотов војвода, најприје Тома Комнин а затим Алтоман, управљао је Горњом Зетом из новог средишта, Подгорице, не показујући према околини никакве знаке непријатељства. У свом двору, гдје је окупио своју властелу, на првоме мјесту браћу Биомужевиће, Вука и Ђурђа, вршио је војну и управну власт, рјешавао судске спорове и, када су били у питању сукоби око земље, излазио да с поротом на лицу мјеста утврди праве границе. Са Црнојевићима је вјероватно био у споразуму и није им бранио да се користе повластицама и платама које им је дала Сињорија. Њихов цариник убирао им је приходе на которској капији. Којчин је тражио Глухи До у Црмници, тврдећи да му га је Република ранијим уговором уступила. Стефаница је добијао од Которана сукно да би имао од чега да живи. У неким споровима између Стефанице и млетачког потестата у Бару јављало се дубровачко Вијеће умољених као неутрални помиритељ. Деспотов канцелар Никола де Архилупис дао је прилог једној которској цркви, а војводини поданици стизали су готово свакодневно да ту обаве своје послове.

Литература: К. Јиречек, *Истор. Срба I*, 371—374; И. Божић, *О Дукађинима*, 409—413; A. Dabinović, *Kotor pod mletačkom vlašću*, 32—40.

Несметане везе између Доње Зете, гдје деспоту није остала ни стопа земље, и горњозетских кра-ева омогућиле су деспотовом војводи да утиче на расположење људи. Његова близина охрабрила је у Паштровићима противнике Радича Грубачевића. Упркос „умиру" из 1440. год., осветили су почетком 1445. год. крв својих рођака убиством двојице његове браће. За српску власт опредјељивала се ситна властела, а исто тако и сељаци, притиснути привредним режимом, који су одлучно бранили градски земљопосједници. Своју заштиту од неправде уједно су везивали за одбрану православља, од кога је настојао да их одвоји католички живаљ по градовима као владајућа друштвена снага. Ту су нарочито били активни Которани, чији је дистрикт сада обухватао не само Светомихољску метохију већ и читаву Црмницу. А у извјесном смислу за њихов су град били везани и Паштровићи, јер су, упркос самоуправи, за обавезе према Републици били одговорни которском кнезу. Сенат се 1446. год. није супротставио захтјеву Которана да православне свештенике замијене католичким жупницима, једино им је савјетовао да све чине „мало по мало и на вјешт начин". Колико су могли, одговарали су и деспотови људи. Крајински митрополит посједао је земљу католичких жупа у свачкој дијецези. Деспотов војвода преговарао је три дана са екскомуницираним барским архиепископом, ако се може вјеровати оптужбама које је против њега износио у Млецима среброљубиви ратачки опат Ђорђе Пелиновић.

Млечанима је била прва брига да се папска флота којом је на Леванту командовао њихов властелин Алвиз Лоредан што прије врати и да се обнови мир са султаном. Упркос молбама византијског цара да се настави противтурски подухват, изасланик цариградског бајила склопио је са султановим сином Мехмедом мир 25. фебруара 1446. год. под старим условима. Мурат II је у септембру ратификовао уговор. У Доњој Зети могло се, без страха од изненадног турског напада, предузети све за учвршћење власти.

Иначе је стање у млетачким градовима сјеверне Албаније и Доње Зете било крајње тешко. Љеш је још 1440. год. сасвим изгорио, па се трговци годинама нису усуђивали да у њему преноће. Већина становништва се раселила, а преостале је хватао и одводио Скендербег или им пљачкао стоку. Улцињ је 1444. год. страдао од земљотреса. Зидине су попуцале, а куће највећим дијелом остале без крова. За оправке су биле потребне велике суме, а Млечани су сва средства трошили на рат против миланског војводе. Изузев Котора и Скадра, ниједан град није могао да покрије својим скромним приходима редовне издатке за издржавање администрације и малобројних најамника. Укупни млетачки приходи били су и иначе у опадању. Нису их угрожавале само „концесије" чији се број непрекидно множио већ и неуредност и малверзације од којих је млетачка администрација почела озбиљно да пати. Управници Улциња, Бара и Будве исплаћивали су се

сољу која им је, по наређењу Сената, слата с Крфа. Но, и у таквим околностима Млечани су још успјели да загосподаре и Дањом.

Крајем љета 1444. год. у локалним сукобима убио је дањског господара Леку Закарију његов вазал Никола Дукађин, син некадашњег млетачког пронијара Ђорђа. Командант Тврђаве Павле Дукађин, син Тануша Великог, наводно према посљедњој Лекиној жељи, предао је град Млечанима. Приклонила им се и читава Лекина породица: Лекина мајка Боша, сестра Бољa (удовица Балше III) и његов сестрић Која преселили су се у Скадар. Над Дањом је Франческо Квирин развио заставу Св. Марка. Загосподарио је и Шатијем и читавом Малисијом (Cernagora vel Mali Ixii). Отпор Николе Дукађина био је скршен, и он се 1446. год. помиње као „бивши непријатељ".

Млетачко проширење у сјеверној Албанији није у том тренутку изазвало отпор Ђурђа Кастриота Скендербега. Њему и брату Станиши Сенат је у фебруару 1445. год. потврдио раније дате обавезе њиховом оцу Ивану и обећао им млетачко грађанство и склониште ако их непријатељи потисну из њихове земље. Међутим, значајни успјеси које је Скендербег постигао ширењем своје власти и утицаја у Албанији одударали су од многобројних ограничења којима су Млечани спутавали и њега и његове људе у одржавању свакодневних веза с млетачким градовима. А он се, према тврђењу хроничара Стефана Мања, прогласио по доласку у Кроју за Балшиног насљедника и објавио своју намјеру да загосподари свим посједима Балшића. Средином 1447. год. напао је великим снагама млетачке посједе, како се тврдило, на захтјев деспота Ђурђа и новцем који је од њега добио. Јуришао је на Драч, опсједао је Дањ, тукао скадарске снаге на домаку града, пустошио предјеле до Улциња и Бара и послије заузимања Балеча (итал. Balezo) покушавао да га претвори у своје јако упориште. Млетачки посједи су страдали, али Скендербег није освојио ни ни Дањ ни Дриваст, а скадарски ратници у једном тренутку су успјели да му отму Балеч и да га до темеља разоре. Скендербег је од почетка окупио око себе Дукађине и локалну арбанаску властелу с млетачких граница. Привукао је и многе млетачке поданике. Становници села Баладрини одметнули су се од Млечана и напустили село.

Управници млетачких градова нашли су се у незавидној ситуацији. Улцињски кнез је морао од појединаца позајмљивати новац да би предузео најнужније мјере одбране. Паоло Лоредан из Скадра безуспјешно је нудио Скендербегу преговоре. Није више постигао ни вицекапетан Јадранског мора Пјетро Моћениго када је допловио до Бојане с једном критском галијом и покушао да придобије Скендербега за мир, нудећи му до 1.000 дуката скадарске провизије. На читавом подручју од Котора до Скадра настало је велико комешање. Млетачки одметници из Котора, Будве и Бара склањали су се у Дубровник, чија су вијећа одбијала да их врате матичним општинама. Барски потестат Ђакомо Долфин,

кога су Барани по осионим поступцима дуго памтили као „другог Нерона", био је безобзиран и према најмањем знаку отпора. Чак је протјерао из Ратачке опатије вјерног млетачког слугу Ђорђа Пелиновића, због његових честих сукоба са званичним представницима барске општине.

У Млецима је било јасно да су сва зетска и албанска мјеста у „очигледној опасности", па је Сенат у мају 1448. год. без двоумљења прихватао понуде појединаца да за сто дуката годишње провизије убију Скендербега. Послао је и гласника султану да захтијева кажњавање арбанаског господара, „јер Скендербег је Турчин, а ми са султаном имамо добар мир".[1] Ипак се страховало и од Турака, јер су њихове трупе, према свим вијестима, кренуле против Босне на подстицај Ђурђа Бранковића. Драчани, поново под опсадом од априла 1448. год., били су расположени да са Скендербегом склопе сепаратан мир и да му се обавежу, како је сам тражио, на 400 дуката и два одијела годишње. Сенат је одлучно одбацивао дјелимична рјешења, сматрајући да би она довела до распарчавања и онако слабих снага на подручју од Драча до Котора.

Деспот Ђурађ Бранковић сматрао је овакво стање у Зети и Албанији врло подесним за потискивање Млечана из Зетског приморја. Млечани су већ у мају 1448. год. знали за његове припреме и покрете. Одбацујући приједлоге Драчана, Сенат је тада ријешио да се српском деспоту пошаље преговарач који би га одвратио од похода на Зету. Вјеровало се да би се лакше могао постићи споразум прије но што деспот уложи средства у опрему војске и прије но што се она спусти у Зету. Которски кнез је понудио и Стефаници Црнојевићу 500 перпера годишње провизије да би обезбиједио његову благонаклоност прије судара с деспотом. Објашњавао је Сињорији да толико примају и његова браћа „која и не уживају такав углед као тај Стефаница". Млетачко одобрење стигло је касно, као што је закаснио и посланик Сињорије деспоту — капетан Јадранског мора Ђорђо Валаресо.

Деспотов војвода Алтоман стигао је у Доњу Зету 4. јуна 1448. год. са седам хиљада бораца, што пјешака што коњаника. Према вијестима будванског потестата, било је ту чак и 12.000 војника. Улогорио се изнад Грбља, на 4 миље од Котора. Не осврћући се на обавезе према Млечанима, Црнојевићи су му се придружили и отворили све пролазе преко своје територије. Чим се појавила деспотова војска, грбаљски сељаци су се поново побунили против својих омрзнутих господара. Уза све раније жалбе на которску властелу надовезао се још један узрок дубоког огорчења. Да би одржали цијену вину, Которани су захтијевали да се забрани сађење нових винограда не само на подручју метохије св. Михаила него и у самом Грбљу. Млетачка Сињорија није

---

[1] Fr. Radić, *Prilog za povijest slavenskoga juga god.* 1448, Starine JAZU XXVII, 1895, 226—228.

се 1437. год. сложила с њиховим приједлогом да се посијеку новозасађени виногради, већ само да се на забрањеним мјестима не саде у будућности. Сељаци су их ипак садили, па су которска вијећа предузела 1446. год. нове мјере и захтијевала сагласност Сињорије да се уништи лоза посађена послије 1437. год. Млечани су се сложили с тим захтјевом, савјетујући пуну обазривост приликом чупања нових винограда. Ако је те обазривости и било, оштећени сељаци били су готови за обрачун. Долазак Деспотове војске пружио им је за то најбољу прилику. Све се одиграло изненадно, „без иједног ударца мачем". Грбљани су се обратили Алтоману и он их је примио „у име господина деспота".

Два дана по доласку Алтоман је обавијестио которског кнеза Ђакома Мозоринија да неће дирати у млетачке посједе, већ узети само она мјеста која су у прошлости припадала деспоту. Мозорини је одговорио да нема никаква наређења Сињорије и тим наговијестио исцрпљујуће одуговлачење. Српске трупе одмах су попалиле которску околину, посјеле Луштицу, Богдашиће и Љешевиће са свим соланама. Алтоман је наредио сељацима Светомихољске метохије да са срповима и косама крену у сјечу которских винограда. Био је то одговор на мјере предузете од 1446. год. Морозинијеви посланици нису успјели да га убиједе у потребу пријатељских односа с Млечанима. Послије савјетовања с Црнојевићима и осталом властелом Алтоман им је одговорио да чини само оно за шта га је деспот овластио. Пристајао је једино да се обуставе непријатељства док Которани не добију упутства од Сињорије, а он сам од свога господара. То је примирје важило само за которску околину, а не за Будву и Бар.

Алтоман је са главнином снага и са Стефаницом Црнојевићем кренуо на Бар, гдје је стигао 4. јула 1448. год. Том приликом му је пришла и већина Паштровића. Грубачевићи с малим кругом присталица и становници 50 кућа у Ластви склонили су се у Котор. Алтомана су одушевљено дочекали и сељаци из околине Бара, крајње огорчени због тиранских поступака потестата Долфина, који их је све називао издајницима.

Прве вијести о догађајима на Зетском приморју донијеле су Сињорији и Сенату доста немира, јер су два јака противника, Ђурађ Бранковић и Скендербег, угрозила њихове прилично слабе снаге у зетским и сјеверноалбанским градовима. Капетан Јадранског мора Ђорђе Валаресо, мјесто да сам крене на преговоре, повео је у Скадар новог провидура, бираног увијек у изузетно опасним ситуацијама, и препустио му преговоре са Скендербегом, Дукађинима и српским деспотом. Намјера је била да се Мурат II подстакне против Скендербега или, ако се то за кратко вријеме не постигне, да се сам Скендербег увуче у дуге преговоре и погађање око провизије која би, према стању на бојишту (у Млецима се није знало ко држи Дањ), могла кретати од 500 до 1.500 дуката. Дукађине је требало посебним обећањима одвојити од Скендербега.

Како се чуло да и српски деспот стиже у Зету, предвиђало се да провидур Андреа Венијер оде и њему на преговоре или, у његовом одсуству, главном српском команданту. Сенат никако није желио рат с Ђурђем Бранковићем, па је овластио Венијера да му обећа предају свих његових мјеста, под условом да се Млечанима накнаде трошкови које су имали око њиховог преузимања и чувања. Био је то маневар своје врсте, јер су Млечани добро знали како треба саставити рачун трошкова који би поднијели деспоту. Предвиђала се, додуше, и накнада за неисплаћену скадарску провизију, а затим и њена редовна исплата, под условом да деспот пусти караване својих људи према млетачким градовима. Помишљало се чак и на могућност да се деспот увуче у рат против Скендербега.

Дубровчани су били обавијештени да деспот очекује млетачког посланика, па су још у јуну 1448. год., прије но што је млетачки провидур и кренуо на пут, молили своју властелу Паскоја Соркочевића и Дамјана Ђурђевића, истакнуте деспотове функционере и сараднике, да буду услужни према млетачким посланицима, али да сами не учествују у рјешавању зетских спорова. Стално под млетачким надзором, окружени млетачким посједима, Дубровчани су морали с много умјешности и разборитости одмјеравати све поступке својих грађана.

Догађаји су се, међутим, одвијали много повољније за Републику но што су и сами њени извјештачи очекивали. Деспотова војска разбијена је под Баром средином јула 1448. год. Ток операција може се наслутити из доста збрканог приказа Стефана Мања.[2] У деспотовој војсци било је наводно 14.000 бораца. Тај број, који доноси Мањо, крајње је претјеран као и у свим другим извјештајима с бојишта. Једним дијелом војске командовао је Стефаница Црнојевић. Држао је брда изнад Бара да би обезбиједио довоз намирница. Иако су сељаци били наклоњени српским трупама, Ђакомо Долфин је великим обећањима привукао ратничку дружину Мркојевића састављену од неких 130 домова. Вођима је понудио нова одијела и провизију од 500 дуката, а њиховим ратницима ослобођење од намета које су давали за имања у Прапратни. Мркојевићи су доста допринијели млетачкој побједи. Било је појединаца из Паштровића који су напустили куће и проније да би се с Баранима одупрли деспотовој војсци, дакако за обећане провизије док се послије угушивања побуне не врате у своја села. Један од њих ишао је чак у деспотову војску ради извиђања. Нашло се у Бару и ратника из Котора, Скадра и Дриваста. Ђорђе Пелиновић снабдио је барску тврђаву намирницама. Но, све су то биле мале снаге, недовољне за окршај с деспотовом војском на бојном пољу.

---

[2] Annali Veneti, I, 107 v° — 109 v°. Изводи у *Notes et extraites III*, 227—228. Хроничар је изоставио датуме, побркао операције деспотове војске и Скендербега.

У таквој ситуацији Ђакомо Долфин је, наводно, нашао начин да подметне Алтоману фалсификовано писмо, упућено Стефаници Црнојевићу, а из његове се садржине могло закључити да је зетски господар у неком дослуху с Млечанима. Писмо је изазвало подозрење и раздор. И када су Алтоманови војници, упозорени трубама на пажњу, чули из Бара повике „Стефане, учини што си обећао!“, разбјежали су се на све стране. Барани с прослављеним војводом Данилом Ђурићем на челу многе су побили у бјекству.

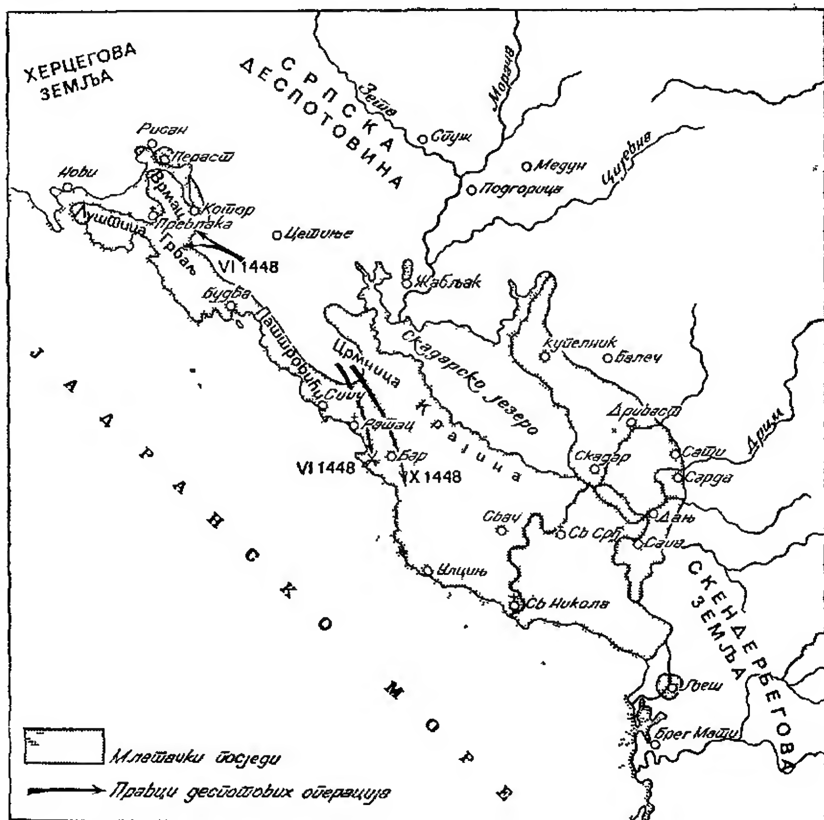

Ск. 7 — *Млетачки посједи и деспотове операције 1448. године*

Стефаница Црнојевић, нашавши се неочекивано у опасности, сакрио се у неком гају, гдје му је дотурао храну калуђер Исаија док га неки Андрија Бриско није пребацио до куће. Зато је први изгубио виноград, а други био протјеран са свих млетачких посједа под пријетњом вјешала ако се на њима затекне.

Барани су се докопали огромног плијена, око чије подјеле је доцније настала права афера, у коју је и Сенат морао да се уми-

јеша, јер се тврдило да је омрзнути потестат највећи дио приграбио за себе.

Чим се у Млецима сазнало за пораз деспотових снага, добио је провидур Андрија Венијер нова упутства. Сенат је предлагао мир с тим да свака страна задржи посједе који су се затекли под њеном влашћу. Пристајао је у крајњем случају да деспоту исплаћује скадарску провизију. Венијерови преговори нису уродили плодом. Ђурђу Бранковићу су стизали и посланици грбаљских сељака настојећи да својим обавјештењима о правом стању ствари осујете сваки споразум.

Млечане није више забрињавао ни Скендербег, јер су према његовим посједима надирале турске трупе. Мјесто склапања мира, требало је учинити све да се он и његова властела коначно сатру. Нико се од њих није смио прихватити у млетачка мјеста да не би избјегао турску освету. Њиховим сељацима широм су се отварале градске капије, да би они сами остали без подршке у народу Млечани су их примали све док сам султан није уложио протест. Турци су заузели Светиград, опсједали Кроју, од Млечана узалуд тражили предају Дања и онда се, због тешкоћа у снабдијевању и угарских припрема за нови поход, повукли. Када се ослободио турског притиска, Скендербег се припремао да поново нападне Драч и друге млетачке градове.

Опасност је поново постала озбиљна, поготову када је Скадар 19. септембра 1448. год. изгорио у пожару. Изгубило је животе око 500 људи, међу којима и стара удовица Које Закарије Боша. Изгорјела је и сва трговачка роба, градски зидови су напукли, а преживјели су се спасли скачући са зидина. Том приликом је и провидур Андреа Венијер поломио ногу. Потребна су била огромна средства и велике количине грађевинског материјала да се град колико-толико оспособи за живот. Помоћ која је стизала из Млетака — хиљаде дасака и греда, неколико буради металних клинова и окова, сукно, жито и со с Крфа — требало је да заустави напуштање града и да људима пред зиму обезбиједи кров, одјећу и исхрану.

Како су стизале вијести да деспот припрема нови поход у који ће војску повести његов син, Сенат је поново савјетовао Венијеру да склопи мир, макар морао понудити провизију од 1.500 дуката. Ако би му се Скендербег одупро, требало је да разбије друштво које га је подржавало. Порука састављена 19. октобра 1448. год. стигла је касно

Провидур Андреа Венијер и скадарски кнез Паоло Лоредан већ су 4. октобра постигли са Скендербегом споразум о закључењу мира. Млечани су се обавезали да му сваке године исплаћују 1.400 дуката и да му поклоне раскошну пурпурну одјећу. Он им је, за узврат, сваке године морао предати по старом обичају два ловачка пса и два бијела сокола. Уз то се обавезао да ће притећи у помоћ Јаношу Хуњадију, који је кренуо у поход против Турака Хуњади је, међутим, послије тродневне битке (17—19.

октобра) доживио на Косову пољу пораз прије но што је Скендербег и набавио потребна средства да се опреми за рат. Млечани тим нису много изгубили, јер је нови деспотов напад на Зету остао без већих посљедица.

Није јасно како се одвијао тај други поход. Хроничар Мањо на једноме мјесту каже да је деспот послао војску од 4.000 коњаника и 1.000 Мађара ради напада на Бар, а на другоме мјесту говори да је Стефаница Црнојевић прокрстарио которском околином, али да су га которски грађани, упркос извјесном броју погинулих и рањених, ипак сузбили. Како су излагали опуномоћеници которске општине априла 1449. год. у Млецима, тај је напад имао за Которане тешке посљедице. У њему су учествовали и Црнојевићи и деспотов војвода „Логосит“. Њихове трупе су посјекле которске винограде, попалиле куће по околини и опљачкале све до градских зидина. Которски сељаци су се разбјежали по свијету. Посједи су остали необрађени и поља незасијана. А и они сељаци који су остали здружили су се с Грбљанима, не мислећи о другом него како ће нашкодити својим господарима из града. Тешко је рећи колико у овом приказу има тачности, а колико жеље да се сликањем стања у најцрњим бојама приволе Сињорија и Сенат да прихвате њихове многобројне захтјеве и да им пошаљу већ одавно тражену помоћ. Остаје ван сумње да је други деспотов поход најтеже погодио млетачке позиције у околини Котора. Ту ће се и доцније највише ломити копља у борби за превласт на Зетском приморју.

Крајем децембра 1448. год. Сенат је могао да сведе биланс своје политике у Зети и у сјеверној Албанији. Најзначајнији успјех био је мир са Скендербегом. Иако је уговор предвиђао знатно веће уступке с млетачке стране но што су их вијећа Републике дозвољавала, он је ипак тада ратификован. Венијер се већ у априлу 1449. год. могао вратити у Млетке, јер је по свему изгледало да ће настати дуже затишје. Ђурађ Кастриот Скендербег, стијешњен на много мањој територији но што је имао раније, могао је само очекивати нове турске нападе и припремати се за њих. Деспот Ђурађ Бранковић настављао је борбу с босанским краљем. Њихове крваве сукобе није могао да стиша ни острогонски архиепископ, кога је папа подстицао да посредује, ни сви напори угарског Сабора.

Иако је деспот ставио у изглед Млечанима да ће послати своје преговараче, они су стигли тек у априлу 1450. год. и ниједно питање нису покренули с мртве тачке. Све се завршило млетачким чуђењем што деспот поред Будве и Дриваста захтијева и Бар, с чијим се губитком, како изгледа, мирио преговарајући с Венијером крајем 1448. год. Узнемиреност барске општине да би Република, у нагађању с деспотом, могла и да се одрекне тога града била је сасвим непотребна. Сенат је враћање Будве и Дриваста условљавао накнадом трошкова које деспот није хтио да призна онако како су их Млечани обрачунали. И када се ускоро послије

деспотовог појавило у Млецима и босанско посланство, Сенат му је без колебања обећао да неће подржавати деспота ако се настави српско-босански рат.

Ђурађ Бранковић није обновио војне акције у Зети све до 1452. год., а то је било довољно дуго вријеме да се нађе лијек за ситне локалне сукобе и да се у Зети прегрупишу снаге.

Млечани су заузимали неутралан став према догађајима у Албанији да не би изазвали Турке. Одбили су Аријанита и Скендербега када су тражили млетачку заштиту, и у априлу 1449. год., када им је Скендербег нудио 6.000 дуката годишње које је на име харача давао султану, и с јесени 1450. год., када је дањском провидуру нудио Кроју, која је одољела готово петомјесечним турским јуришима. „Никада нисмо жељели туђе", поручивали су му и пристајали једино да посредују на Порти за склапање мира. Везивање Скендербега и осталих арбанаских првака уз напуљског краља Алфонса, 1451. год., и повјеравање одбране Кроје вицекраљу послатом из Напуља тешко се могло ускладити с млетачком политиком, али све то није нимало мијењало односе према арбанаском господару, утврђене уговором из 1448. год. Млечани се нису мијешали ни у жестоке сукобе између Скендербега и Дукађина, који су за вријеме посљедње турске провале прихватили султанову власт и помоћу новог господара проширили своје посједе. Због старих заслуга сматрали су их „својим вјерним слугама" и држали их на списковима својих најамника. Чак су према Николи Дукађину били веома обазриви упркос свим жалбама Балшине удовице Боље да јој је заузео извјестан број села која су Млечани дали породици Леке Закарије у знак захвалности за предају Дања. Брижљиво су чували тај град без прихода и држали у њему извјестан број најамника, које је, додуше доста неуредно, исплаћивала шибенска општина.

Скадар се тешко опорављао од пожара. Цариници нису били у стању да исплате уговорене суме. Благајна је пливала у дуговима. За исплату најамника стизале су недовољне количине соли из Пирана, с Пага и из Шибеника. Па опет од изабраних војних команданата (коместабила) са запада и њихових „ланција" задржао се до 1451. год. само Франћеско из Барлете док су сва остала најамничка мјеста попуњавали Арбанаси и примали плате као „коњаници на латински начин", мада су вјероватно били опремљени као и раније када су служили као „коњаници на арбанаски начин", што значи са слабијом опремом.

У Дривасту је окупљао млетачке противнике Божидар Душман и, у спрези с Леком Дукађином, припремао побуну у граду и по селима. Завјера је откривена и Вијеће четрдесеторице осудило га је у марту 1451. год. на тридесетогодишње изгнанство с млетачких посједа у Албанији. Отприлике у исто вријеме захватила је град нека страшна зараза коју су путници донијели из Рима и мјесецима је косила људе у граду и по околини. Дривастинци се нису смјели појавити ни у Скадру ни у коме другом

граду. Издалека су их гађали камењем и стријелама. Тако су дуго остали одсјечени од свијета, нису чак ни соли имали. А потестати, како су напуштали град, остављали су за собом све веће дугове.

Барска општина, откако је 1443. год. прихватила млетачку власт, узалуд је захтијевала да јој се врати дистрикт, који су дијелом посјели Которани дијелом Скадрани. У вријеме сукоба са Алтоманом остала је и без прихода од Папратне, јер их је Ђакомо Долфин препустио Мркојевићима. Тај потестат, „гори од Нерона", предао је Баране свом насљеднику, оптужујући знатан број властеле и грађана због невјерства. И тамо је стално стизао понеки високи функционер ради исљеђивања њихове кривице. Долазио је чак и изасланик „Авогарије".[3] Нови потестат Пјетро Аримондо стишавао је духове, привлачио Млечанима одбјегле сељаке и настојао да својој општини врати Спич који су за вријеме побуне посјели Паштровићи.

Од Паштровића до улаза у Боку Которску налазило се подручје на коме је млетачка власт послије 1448. год. била најтеже погођена. Остала је недирнута једино у Котору и Будви с најближом околином. Ту је цвјетало кријумчарење, што у ствари значи трговина која је, измичући млетачкој контроли, кршила монополистички режим Републике.[4] Которска вијећа су се упорно борила да се такво стање измијени. У три маха слала су своје опуномоћенике у Млетке, у јулу 1448, у априлу 1449. и у јануару 1450. год., да би издејствовали сагласност Сињорије за своје основне ставове: 1. за угушивање грбаљске буне Которанима је потребна озбиљна помоћ из Млетака, 2. солане у Грбаљском пољу треба неизоставно порушити, јер оне привлаче околне „тиране" да нападају и заузимају которску околину и 3. Будва би се морала непосредно потчинити которском кнезу да се смање издаци и опасност од сељачких устанака. Тим би се вратило стање које је непосредно послије предаје Котора Млечанима створио капетан Јадранског мора Пјетро Лоредан. Сенат је у начелу одобравао њихова прва два става. Приједлог о укидању посебне управе у Будви је одбацивао „да се међу њима не би заметнула кавга". Па ипак је било потребно доста времена да се предузму озбиљне мјере за покоравање которске околине. Старо млетачко искуство је говорило да је потребно стрпљење, јер би у датом тренутку и неко други могао за Републику обавити посао — на рачун локалних прихода. А знало се да је Мурат II, у вријеме опсаде Кроје 1450. год., одбио деспотов захтјев да му уступи трупе које би покориле Зету. Није хтио да крши мир с Млечанима.

Требало је, дакле, чекати.

[3] Авогарија је у октобру 1450. год. судила Долфину, али је он побјегао из затвора. Због тога је кажњен у одсуству трајним изгнанством из Млетака и са свих млетачких посједа. Avogaria 3695, Raspe IX, 109 v° — 110 v° (230 v° — 231 v°).

[4] П. Шеровић, *Кртољски архипелаг кроз историју*, Зборник Поморског музеја у Котору VII, 1958, 25—26.

СЛОМ ДЕСПОТОВЕ ВЛАСТИ У ЗЕТИ

Увјерен да вријеме ради за Млечане, Сенат је предузимао доста скромне мјере у Зети, тек да се не би заборавило присуство Републике.

Предвиђало се да капетан Јадранског мора Ветор Капело, изабран 1449. год., крене из Млетака са четири галије, да их уз пут покупи још једанаест и да толиким снагама подстакне на отпор становнике зетских приморских градова. Међутим, у Боку је стигао само с три галије и, када су Которани мислили да ће нешто предузети против побуњених Грбљана, он је кренуо даље, у обилазак обале. Управнике осталих млетачких градова нису ни интересовале тешкоће Котора, јер је сваки од њих настојао да на најбољи начин ријеши сопствене проблеме, упркос супротним ставовима метрополе.

Побуњени сељаци из которске околине несметано су трговали не само у Дубровнику него и у Скадру, Улцињу, Бару па чак и у сусједној Будви. Потестат Будве чак је плијенио которске бродове када му на вријеме није стизала помоћ из Котора за исплату најамника. Да би бар сузбили „кријумчарење", Которани су у августу 1451. год. добили из Млетака неопремљену галију са 18 клупа. Када су је сами наоружали, могла је уз помоћ понеке которске фусте да омета снабдијевање устаника, али никако да допринесе сламању њиховог отпора.[1] С правом су сматрали да би једино измјена политичке ситуације, на првоме мјесту одвајање Стефанице Црнојевића од деспота, могла да им врати дистрикт. Зато су повели преговоре с Црнојевићевим канцеларом и цариником Радославом.

Литература: К. Јиречек, *Истор. Срба I*, 374—384; J. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 71—76; *Историја народа Југославије I*, 1953, 461—464.; Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега Исхаковића, збирни катастарски попис из 1455. године*, Monumenta Turcica HSMI II, Сарајево 1964, L—LV, 58—59; исти, *Босански пашалук*, Сарајево 1959, 32—34; С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача*, 1964, 41—70; Б. Храбак, *Феудална лена у Крајишту Иса-бега Исхаковића 50-их и 60-их година XV века*, Историјски гласник, св. 2—3, Београд 1965, 29—30.

[1] И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *О поморству Боке Которске средином XV вијека од 1436. до 1459. године*, Годишњак Поморског музеја у Котору II, 1953, 33—34. Извјесне погрешке исправља Сл. Мијушковић, *Из збирке „Которски дукали и друге листине"*, исто V, 1956, 49—61. Види Мл. држ. арх., Collegio, Notatorio VIII, 151 v°.

Господар зетских брда пристао је да се с браћом врати у млетачку службу. Поред уобичајених услова из ранијих уговора захтијевао је да га Сињорија постави за „врховног војводу Зете“ и да му на которској благајни одреди годишњу плату од 500 дуката. За своју браћу и њихову властелу тражио је оно што су и раније примали. Сам се обавезивао да ће годишње о свом трошку ратовати за Републику два мјесеца и у знак признања врховне власти давати два сокола. Которски епископ Марин Контарини с двојицом представника которске општине образложио је Колеђу његове услове првих дана јула 1451. год. Сињорија је пристајала готово на све услове и обавезивала се да ће га унијети у уговор ако буде склапала мир са српским деспотом или неким босанским и арбанаским господарем и да ће се за ослобођење његовог сина Ивана заложити код Стефана Вукчића, који је од 1448. год. носио титулу „херцега од светога Саве“. Није могла да му обећа сопствену кућу у Котору, већ неку која би се за његове потребе изнајмила. Неслагања око мјесечне провизије Стефановом царинику и канцелару Радославу, који је посредовао за склапање споразума, нису била од значаја. Сињорија је на крају пристала да му даје три дуката мјесечно. Дужд је већ 17. јула 1451. год. издао свечану повељу о постигнутом споразуму. Требало је само да је Стефаница ратификује, издајући повељу сличне садржине са својом заклетвом и печатом.[2] До ратификације споразума ипак није одмах дошло. Одложили су је уплитање Дубровчана и сукоби у дому Црнојевића.

Которани су оптуживали дубровачку владу да је по неком свештенику послала новац Стефану Црнојевићу да би га придобила за борбу против Котора. Дубровчани су, притиснути од херцега Стефана, тражили деспотову заштиту и на бојишту и на Порти. Чинили су све да осујете приближавање Стефанице Црнојевића Млечанима, с којима је и херцег одржавао добре односе. Како је он сам објашњавао доцније у Млецима, морао је септембра 1451. год. да напусти Томбу изнад Дубровника, гдје се улогорио с војском, да би притекао у помоћ Котору. Јер управо тада су „неки Арбанаси, издајници Сињорије“ притисли Котор, тако да нико није могао да изиђе из града, а да га они не опљачкају, заробе или убију. Херцегова војска потукла је тада побуњенике, а неке и објесила пред которским зидинама. Ти „Арбанаси“ били су Грбљани и сељаци Светомихољске метохије, који су, одавно у побуни, могли лако да се покрену против Котора. Црнојевић је у Дубровнику куповао тканине а будвански потестат их плијенио. Стефаница је у октобру 1451. год. сакупио око хиљаду пјешака да опустоши Будву, с чијом је општином иначе имао неријешених спорова око граница. Сенат је одлучно захтијевао да се Црнојевићу врате тканине или накнади штета, јер је по сваку цијену желио да с њим постигне споразум.

---

[2] Commemoriali XIV, 87 (86). Извод даје Predelli, *н. д.*, V, 64—75, бр. 203.

С друге стране, Стефан Црнојевић је одлагао ратификацију споразума, јер је желио да претходно учврсти власт у сопственој земљи и да се приближи Републици под још повољнијим условима. Између њега и браће Ђурашина и Којчина избио је сукоб. Ток тога сукоба није познат већ само његов исход. Може се претпоставити да су се браћа супротставила постављању Стефанице за врховног војводу и свом потискивању у позадину са старим, знатно мањим провизијама. У сукобу је превагу имао Стефаница. Одузео је браћи већи дио посједа и сасвим их уклонио с политичке позорнице у Горњој Зети, тако да се послије 1451. год. они више и не помињу.[3]

Которски посланик Никола Болица поднио је почетком децембра 1451. год. захтјев Стефанице Црнојевића Сенату да се прихвати у млетачку службу под измијењеним условима, у ствари да се да сагласност са исходом обрачуна у породици. Нико у Млецима није имао разлога да се залаже за судбину Којчина и Ђурашина, јер се њиховој улози у рјешавању зетских спорова, послије првих искустава, придавао врло мали значај. Сенат је прихватио услове примирја између Стефанице и Котора, по коме су деспотови и млетачки поданици, до новог рјешења, могли слободно одржавати међусобне везе и несметано се кретати на обје територије. Уза све раније услове, Сенат је признао Стефаници све катуне и читаву територију коју је он одузео браћи и коју им у будућности буде отео. Сложио се да приходи од царине у Котору припадну само њему и његовој дјеци, не поклањајући никакву пажњу протестима Којчина, Ђурашина и њихове дјеце. Прва и основна обавеза Стефанице Црнојевића је била да покори Грбаљ и да предузме мјере које ће и у будућности обезбиједити Которанима несметано уживање свих посједа.

Напоредо са акцијом за придобијање Стефанице Црнојевића Которани су постепено припремали Млечане за страшну одмазду над побуњеним Грбљанима. Унапријед су тражили сагласност Сената да се процијене претрпљене штете и да се оне накнаде од побуњеника, да се овима пониште сви „уступци“ и од њих уберу намети за протекле четири године, јер су се, по ријечима которских посланика, угојили од крви которске. Сенат је савјетовао да се разматрање одмазде остави за касније, јер би гласови о њој само учврстили сељаке у ријешености да истрају у свом ставу.

Преговори Стефанице Црнојевића и которски планови о обрачуну нису остали тајна за грбаљске устанике. Удружени са сељацима Светомихољске метохије и с Паштровићима, одржали

---

[3] У Италији се у другој половини XV вијека јавља Francesco Negro, који је своје поријекло везивао за Црнојевиће. Родио се 17. априла 1452. год. у Млецима. Дјед му је наводно био неки Павле Црнојевић, а отац Ђорђе Црнојевић. Међутим, све што је он забиљежио о поријеклу своје породице никако не може да се уклопи у познате догађаје везане за црногорске Црнојевиће. G. Mercati, *Pescennio Francesco Negro Veneto protonotario apostolico,* Ultimi Contributi alla storia degli umanisti, Studi e testi 91, Città del Vaticano 1939, 24—109.

су једне ноћи збор и заклели се да ће прије умријети него се покорити Млечанима. Послали су деспоту своје опуномоћенике, молећи га да им својом војском притекне у помоћ. Деспотове војводе вратиле су их с поклонима и обећањима, и они су на све стране слали писма и гласнике да објаве долазак деспотових снага. Охрабрени, отимали су од Которана со на друмовима и одбијали све позиве на покорност. У таквој ситуацији Которанима је остало да предузму брзу и немилосрдну акцију.

Стефаница Црнојевић сишао је у Котор почетком фебруара 1452. год. да се закуне на вјерност Републици и прими из руку которског кнеза војводску палицу и заставу. Војску није повео. Оставио је под командом сина Ђурђа да чува прилазе његовој територији од деспотових трупа. Зато је од Которана затражио да се наоружају и ставе под његову команду Власи који су се још 1423. год. доселили у которску околину с подручја босанског војводе Сандаља.[4] Свима је било јасно шта се спрема, али Грбљани нису ни помишљали да се одазову прогласу зетског војводе. Према сачуваним документима, он је једино успио да убиједи деветорицу ситне властеле из Луштице да у Котор треба послати представнике „пет села збора светог Михаила". Њих шеснаесторица, у присуству Стефанице Црнојевића, обавезали су се да ће накнадити све штете, предавати убудуће со которском стоваришту по ранијим цијенама и 9. фебруара 1452. год. признали су млетачку власт. Которски кнез Алвиз Бафо опростио им је све „увреде", а деветорицу најзаслужнијих за напуштање отпора ослободио свих дажбина.[5] Луштица, Богдашићи и Љешевићи били су, према томе, поштеђени Црнојевићеве „рације", која се усредсредила искључиво на Грбаљ.

Стефаница Црнојевић је за неколико дана у другој половини фебруара 1452. год. са нешто својих војника и са наоружаним Власима из которске околине опустошио Грбаљ. Опљачкао је и попалио куће грбаљских сељака и похватао на превару, како тврди хроничар Мањо, најистакнутије покретаче побуне. Ко-

---

[4] Поводећи се за Ђелчићем, А. Дабиновић сматра да је те Влахе довео у которску околину српски деспот Стефан Лазаревић 1423. год. и да је тада Surana добила име Шкаљари, а Darentum — Љута. *Kotor u drugom skadarskom ratu*, 181; исти, *Oko imena pomorskog naselja Ljute*, Годишњак Поморског музеја у Котору VI, 1957, 181—186. Све што се о њиховом доласку у Боку Которску зна садржано је у писму које су Дубровчани послали својим представницима код војводе Сандаља: „Alguni Vlachi sono andati a Catharo con sue cose et pero dateni a sentire et avisatene per vostra letera se tal cosa e proceduta di volonta di Sandagl". Lett. di Lev. VIII, 143. Извод у *Notes et extraits II*, 211.

[5] Уговор је познат из позних овјера докумената. П. Шеровић, *Књига привилегија „пет села збора св. Михаила" на Превлаци*, Истор. записи IX/1—2, 362—371. Позни преписи докумената дају датум 9. фебруар 1450. год., што би, под претпоставком да је он рачунат „на млетачки начин", требало да буде у фебруару 1451. год. Према току млетачких преговора са Стефаницом Црнојевићем и према развитку осталих догађаја, чини се да би ипак требало датирати тај документ у 1452. год. Стефаница Црноіевић се управо тада налазио у Котору и позивао устанике да напусте отпор.

торски кнез осудио је тридесеторицу на смрт, и они су објешени у Котору. А затим је, 3. марта 1452. год., осудио њихове синове старије од 12 година и још око двјеста одраслих мушкараца на трајно изгнанство уз пријетњу да е свакога од њих објесити ако се икада појави у Грбљу или на которској територији. Бјегунци су се са згаришта пребацивали дубровачким бродовима у Апулију. Угушивањем грбаљске буне нестало је отпора и у Паштровићима. Грубачевићи су се враћали кућама одмах, а становници Ластве тек на интервенцију Сената, јер је Стефаница њихове домове био уступио другима.

Грбљанима који су остали у својим селима одмах је повећана основна дажбина по огњишту с једног перпера на један дукат. Которани су им забранили зборове као легла побуне и одредили своја два властелина да, као и раније, управљају Горњим и Доњим Грбљем, пажљиво бдијући над извршавањем обавеза и над сваким кораком у црно завијених сељака. Тако је угушена грбаљска буна, трећа по реду откако су Млечани узели Котор под своје окриље и већа од ранијих како по замаху тако и по трајању. Она није била дио политичке борбе око Зетског приморја. Ту борбу су користили грбаљски сељаци да би остварили своје привредне и друштвене захтјеве — да живе у миру од рада својих руку и да се сматрају слободним људима. Њихов отпор је јачао напоредо с развитком робно-новчаних односа у сусједном граду и све досљеднијом примјеном млетачког привредног режима. Стефаница Црнојевић је помогао да се физички уништи широко језгро бунтовног духа. Још јаче притиснути, Грбљани у проријеђеним домовима морали су пригнути главе и чекати да им једног дана стигне спас — од Турака.[6]

Ускоро је стигла и деспотова војска, у којој је било Турака и ратника из Горње Зете. Војвода Алтоман са свим тим снагама, које је Стефаница цијенио на 12.000 људи, није више могао помоћи устаницима ни стићи до мора. Притиснуо је села Стефанице Црнојевића и од 590 попалио 570 кућа. Сви ти подаци потичу из доцнијег извјештаја зетског војводе, па се не може рачунати с њиховом тачношћу, јер их је наводио када је од Млечана тражио да му врате стара села Црнојевића у скадарској области и у Забојани или када је говорио о својим заслугама за Млечане. Стефаница је тада, уз помоћ трупа које је добио из Котора, разбио Алтоманове снаге тек на прилазима Доњој Зети, нанио им велике губитке и натјерао у бјекство, али је остао без тврђаве Жабљака, између доњег тока Мораче и Малог (Горњег) блата. Ту се учврстила деспотова посада. Уз попаљена села остала му је само тврђава Соко, у предјелу између Цетиња и Подгорице.[7]

---

[6] Било је тада прогнано и неколико Будвана, али је Сињорија њима дозволила повратак 1458. год. М. Динић, *Један прилог за историју Грбља*, Прилози за КЈИФ XII/1, 1937, 107—112.

[7] К. Јиречек, *Истор. Срба I*, 377, претпоставља да би то могао бити и Обод, који се још не јавља под својим каснијим именом Ријека Црнојевића, Ријечки Град.

Убрзо су се чули гласови да стиже и друга војска из Србије под командом самог деспота. Сенат је почетком јуна 1452. год. наредио да се велике количине оружја и опреме пошаљу у Скадар и да се сакупе нови најамници. Предвиђало се и протестно писмо султану што дозвољава да Турци учествују у деспотовим нападима на млетачке посједе. Јер, Мехмед II је ускоро по ступању на пријесто (1451) примио млетачког посланика Лоренца Мора и потврдио уговор који је његов претходник склопио с Млечанима.

Ипак је и нова деспотова војска, у којој је према претјераној процјени Стефанице Црнојевића било 25.000 људи, дијелом била састављена и од турских одреда. Овог пута стајао јој је на челу деспотов шурак Тома Кантакузин. Према сопственим изјавама и извјештајима из Котора, Црнојевић је и овој војсци нанио тежак пораз 14. септембра 1452. год. Мало је требало па да зароби и самога Тому. Тада је заузео Горњу Зету све до Мораче и развио заставу Св. Марка, коју је добио од которског кнеза. Дружине и катуни с друге стране Мораче нису више виђели разлога да подржавају деспота. Ускоро су признали млетачку власт Бјелопавлићи, Малоншићи, Пјешивци и Лужани. Та је власт за Републику била симболична, а за њеног капетана Црнојевића стварна. Успјеси Стефанице Црнојевића, неочекивани за Млечане, изазвали су одушевљење Сената. Мада навикнут да пребројава сваку пару, он је одобрио 200 дуката да му се купи најбољи брокат за одијело и с честиткама на побједи похвалио је његову изузетну храброст. Стефаница је ускоро као награду добио и сина Ивана.

У свим ранијим преговорима Црнојевић је постављао као услов вјерне службе Млечанима да му из херцегових руку избаве сина Ивана. Његов посланик Радослав објашњавао је Сенату у јуну 1452. год. да га је нада у његово ослобођење углавном и навела да призна власт Републике. Сам херцег је, знајући колико зетски војвода воли сина, гајио наду да ће га привући себи и у њему наћи подршку за освајање Горње и Доње Зете. Млечани су знали да би им у том случају запријетила опасност на читавом подручју од Скадра до Котора. Херцег је страховао да ће га Стефаница напасти када добије сина, но ипак га је на одлучно заузимање Млечана послао са својим представницима у Млетке крајем октобра 1452. год. Сенат је одобрио 120 дуката да се и Иван одјене у брокат прије но што се пошаље оцу.

Послије пораза деспотове војске босански краљ Томаш понудио је посредовање. Млечани су га у децембру 1452. год. прихватили и молили краљеве посланике да им саопште услове. Посредовао је и Ђурађ Скендербег, али су догађаји узели такав ток, да деспот више није ни имао прилике да преговара с Млечанима. Иако је одред његових коњаника с групом новобрдских рудара, вјештих минирању зидина, учествовао у борби Мехмеда II за освајање Цариграда, пад византијске пријестонице, 29. маја 1453. год., наговјештавао је велику отоманску офанзиву на још

неосвојена балканска подручја и на Подунавље. Прва је на реду била Србија, на коју је султан кренуо јаким снагама већ 1454. год.

Међутим, битка с Томом Кантакузином није био и последњи сукоб између Стефанице Црнојевића и деспотових снага. Гњеван због пораза свог шурака, Ђурађ Бранковић је наредио кастелану Медуна Милошу да заузме изгубљена мјеста у Зети. Послао је снажну војску, како је доцније извјештавао о томе Млечане сам Црнојевић. У том извјештају догађаји се ређају без датума, па се може претпоставити да је до тог напада дошло или крајем 1452. или у јесен 1453. године. Чини се да је посљедњи датум прихватљивији, јер је Стефаница Црнојевић средином новембра 1453. год. молио Сенат да му се о млетачком трошку пошаље из Котора у Соко 30 добрих ратника да бране тврђаву ако на њега нападне деспотова војска као прошле године. У исто вријеме је предлагао да крене у напад на Жабљак, који су такође држали деспотови људи. Сматрао је да би се због високог водостаја тврђава могла лако заузети, поготову ако му сви млетачки градови пошаљу у помоћ ратнике и сељаке из околине, а исто тако и две бомбарде за опсаду града. Сенат се није сагласио с приједлогом, јер се већ тада говорило о женидби херцеговог сина Владислава рођаком деспотице Јерине — Аном Кантакузин. Није желио да се и херцег Стефан, сада врло близак деспоту, поново јави као претендент на зетске крајеве, па је предлагао да се подухват одложи за подесније вријеме.

Медунски војвода Милош, вјероватно један од Биомужевића, без обзира када је из Србије кренуо с појачањима у напад на земље Црнојевића, није постигао никакав успјех. Оставио је на бојишту доста мртвих, рањених и заробљених. Са остацима својих ратника затворио се у Медуну, малој тврђави на стјеновитом бријегу, гдје је, по ријечима Стефанице Црнојевића, једва могао да се смјести кастелан с малим бројем стражара. Већ поменути извјештај за ову побједу зетског војводе везује потискивање деспотових снага из свих дијелова Горње Зете. Тада је Стефаница посјео све крајеве око ријека Зете и Мораче, ушао у Подгорицу и развио усред града заставу Св. Марка. Тада је вјероватно, упркос опрезним савјетима Сената, узео и стару кулу Црнојевића — Жабљак.

Деспоту осим Медуна ништа више није остало у Зети. А и то се утврђење убрзо нашло далеко од његових земаља. Турци су 1. јуна 1455. год. освојили Ново Брдо и за неколико дана послије његовог пада посјели некадашњу област Бранковића. Додуше, ту су се Турци на више мјеста учврстили још под крај XIV вијека, послије слома Вука Бранковића, задржавши се ту и касније, када су земље Бранковића предали Лазаревићима. Скопски намјесник Пашајит позвао је 1399. год. дубровачке трговце да на „вјеру господина цара велика Пајазита и моју“ долазе у Србију, на Лим и Морачу, што показује да су граничне прилазе земљама Бранковића његови људи надзирали. По свему изгледа да су Турци још прије

1455. год. имали у тим крајевима доста простране оазе својих посједа, јер је према попису Крајишта скопског намјесника Иса-бега Исхаковића, завршеног исте године, он сам располагао у „Вилајету Никшића" (лимских) са пет села и убирао годишње 4.277 аспри, док је осам његових ешкинџија, све домаћих људи, дијелило шест села као своје тимаре и остваривало годишњи доходак, према сопственом значају и величини тимара, од 100 до 1.220 акчи (укупно 6.796 акчи). А подручје лимских Никшића простирало се до Таре и, несумњиво, задирало и у херцегову област. Ни она није била поштеђена турског надзора, јер је султанов склав с једним Дубровчанином плијенио у Плевљима 1457. год. дукате трговцима.

У сваком случају, територијална веза између деспотовине и Зете била је прекинута. Војвода Милош је тада понудио которском кнезу Медун за двјеста дуката, колико је по његовој оцјени вриједило оружје које се налазило у тврђави. Одговор му није на вријеме стигао, појавили су се Турци и он је у деспотово име њима предао тврђаву. То је могло бити првих мјесеци 1456. год. Деспот Ђурађ Бранковић ускоро је склопио са султаном мир и задржао само сјеверне области српске деспотовине. Морао се одрећи у корист Мехмеда II свих посједа на југу. Према једном доцнијем извјештају, посљедњи српски војвода узнемиравао је Зету, позивајући се на уговор којим је деспот и та мјеста уступио Турцима.[8] Било како било, тада је нестао и посљедњи траг деспотове власти у Зети. Деспотов рат против Млечана, који се посљедњих година претворио у обрачун са сопственим одметником, пресјечен је турским нападима и његовом борбом да бар сачува остатке деспотовине. Борба је била узалудна. Ђурађ Бранковић је умро 1456. год. Три године касније (1459) Турци су његовим насљедницима узели посљедње упориште — Смедерево. Мехмед II Освајач спремао се за нове походе, који су и опрезне Млечане увукли у скуп и дуготрајан рат.

Чим је Стефаница угушио грбаљску буну, Которани су почели да руше солане у Грбаљском пољу, према ранијој намјери. За Луштичане који су ту имали и своја „сона поља" то је био неочекивани ударац, јер су се њихови представници у фебруару 1452. год. споразумјели с которским кнезом да ће доносити у Котор со по старим цијенама. Пружили су отпор који су Млечани лако скршили, па су бјегунце из Луштице у јулу 1452. год. прихватиле дубровачке власти у Конавлима. Већ у априлу 1453. год. которска општина се жалила да нема никаквих прихода „јер су све солане по млетачком наређењу порушене и сасвим опустошене". Колеђ је тражио да се поруше и солане Стефанице Црнојевића, обећавајући да ће му сваке године исплаћивати новчану накнаду. Неповјерљив према обећањима, јер је и на прву провизију морао врло дуго чекати, он је захтијевао да се његове солане

[8] Sen. Secreta XX, 204 r°.

тачно премјере, што је и учињено 1454. год. Которане је губитак солана тешко погодио, па су 1458. год. тражили да се обнове. Град је пао у крајну биједу, а „господе тирана" више нема — објашњавали су у Млецима. Сињорија их је одбила и тада и 1463. год. Вјероватно су их обновили тек послије 1482. год, када је и записник комисије о површинама солана Црнојевића унијет у званичне књиге међународних уговора Републике.[9]

Док су западне силе послије пада Цариграда захтијевале да се нешто предузме за потискивање Турака, а папа позивао закрвљене италијанске државице да склопе мир ради лакше одбране (мир је на крају склопљен у италијанском граду Лодију 1454. год.), Млечани су на позиве угарског двора да се прикључе општим припремама за рат против Османлија одговарали да су сви њихови посједи на Леванту и по Балканском полуострву окружени Турцима и изложени великим опасностима. Нису жалили средства да с новим господарем Цариграда обнове мир који би им обезбиједио трговинске односе под повољним условима и релативно спокојство њиховим посједима. Мехмеду II су, уочи великих припрема за походе против преосталих балканских земаља, били потребни многи производи западних мануфактура, па је с Републиком склопио мир 18. априла 1454. год. Млетачким трговцима чак је дозволио да тргују и сребром. Тај мир, знали су у Млецима, није искључивао турски напад на неки млетачки град у Албанији или у Зети за вријеме борбе против Скендербега. Али, он је омогућавао да се среде прилике на подручју од улаза у Боку Которску до ушћа Бојане, да се отклоне претензије султановог харачара херцега Стефана на Горњу Зету и некако легализује положај зетског војводе и да се учврсте млетачка права на читаву ту област. Постојала је нада, додуше врло слабашна, да ће се у сређеним турско-млетачким односима султанови команданти теже ријешити да у току неизбјежних операција против Албаније и тамо загазе. Намјере млетачке политике у тим крајевима требало је да спроведе посебно изабрани провидур Зуан Болани, послат у Драч и Зету с прољећа 1455. год.

Херцег Стефан Вукчић послије великих турских освајања могао је помишљати да прошири своје посједе једино на штету Млечана. Како се деспотовина послије 1454. год. нашла у положају у коме је била и 1439. год., по првом турском освајању, он је покушавао да придобије катунске дружине у Горњој Зети и помоћу њих преузме деспотове земље. Подржаван од Млечана из приморских градова, Стефаница Црнојевић га је предухитрио и узео власт у читавој Горњој Зети изузев у Медуну. Долазило је између њих двојице и до окршаја. Људи Црнојевића, према херцеговим жалбама, нападали су његово подручје. А он се, наводно, устручавао да предузме неку одлучнију акцију „из љубави" према Млечанима. Зуан Болани требало је да се у Скадру и у Котору

[9] Commemoriali XVII, 129 v°.

посавјетује с млетачким кнежевима да ли ће Република преузети власт у Горњој Зети, чији су господари били спремни, према добијеним вијестима, да ступе под њено окриље. Споразум о предаји Горње Зете Млечанима склопљен је 6. септембра 1455. год.

Стефаница Црнојевић дошао је на Врањину „са зетским збором", који су чинили представници 51 „дружине или општине... под којима се налазе и многа друга села". Сви су они изјавили Зуану Боланију да прихватају млетачку власт „по својој доброј вољи без икакве принуде". Обавезали су се да ће за Сињорију ратовати до Љеша и Задриме, докле се и простирала млетачка власт, и да ће плаћати Млечанима оно што су некада давали Балши. Зуан Болани се сложио с њиховим захтјевима да им се опросте све раније увреде нанијете Републици, да се сачува надлежност зетског митрополита и да се људи потчињени пронијарима не могу судски спорити са својим господаром ни пред ким другим изузев у случајевима када неко с разлогом позове пронијаревог поданика на судску одговорност.

Тако је овај уговор, сачуван само у италијанском преводу првобитног српског текста, рјешавао не само односе између Републике и горњозетских господара и ратничких дружина већ и њихове односе према млетачком штићенику, војводи Стефану Црнојевићу. Но, у животу Горње Зете млетачка је власт била номинална. Све њене прерогативе могле су се остварити једино у сагласности са зетским војводом, који је овим споразумом постао неоспорни господар Горње Зете. Херцег Стефан се прећутно одрекао својих претензија у Зети када су га Млечани 11. новембра 1455. год. примили за свога племића. Зуан Болани није завршио остале послове које му је повјерио Сенат. Умро је почетком децембра исте године у Драчу.

Млечани су такође организовали заштиту својих посједа и према Албанији. У мају 1456. год. прихватили су Ђорђа Аријанита Комнина за свог војводу на подручју од Драча до Скадра уз годишњу плату од 300 дуката. Обавезали су се на међусобну помоћ под условом да он својим поступцима не наруши турско-млетачки мир ни војводску част „величанственог Стифана Црнојевића".

Положај Републике према господарима Зете био је повољнији него икада раније. Читаво Приморје налазило се под њеном непосредном влашћу. Но, највећи успјех крио је у себи и највећу опасност, јер изузев у Албанији није било снаге која би се могла успјешно супротставити и мањим турским нападима.

ЗАНАТСТВО ПРИМОРСКИХ ГРАДОВА

Док су градови у Горњој Зети, Подгорица, Медун, Жабљак и Соко, имали првенствено војнички карактер и понекад постајали војно-управна средишта, приморски градови су, у већој или мањој мјери, били насеља у којима је добар дио становништва живио од занатства и трговине. Мада су уз горњозетске градове постојала мања варошка насеља у подножју тврђава, она се нису могла

Литература: М. Милошевић, *Прилози за историју заната у Котору*, Истор. записи XII/1—2, 1956, 79—85; Д. Медаковић, *Прилози за историју културе у Боки Которској*, Споменик CV, 1956, 13—26; Cv. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, Споменик CIII, 1953, 71—101; I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938; G. Praga, *Oreficeria e incisione in Dalmazia a mezzo il quattrocento*, Archivio storico per la Dalmazia, v. XVI/94, 1934, 477 – 478; Р. Ковијанић, *Трифун Которанин, московски златар*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу IV, 1964, 291 – 304; исти, *Андрија Изат, Которски златар XV вијека*, Зборник Музеја примењене уметности у Београду XII, 1968, 67 – 85; Р. Ковијанић — И. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора I*, Цетиње 1957; исти, *Которски ковачи XIV вијека*, Истор. записи XII/1—2, 1956, 127—133; I. Stjepčević, *Lastva*, Glas Boke 1934, Kotor, 27; И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Косаче-Хранићи у Котору*, 318—319; D. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962; Bar. Cecchetti *Saggio di cognomi ed autografi di artisani in Venezia, secoli XIV – XVI*, Archivio Veneto, t. XXXIII, 1887, 424; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 121—125; исти, *Вести Броља де Лавело као извор за историју Босне и Дубровника*, Истор. часопис XII—XIII, 1963, 173; И. Божић, *Економски и друштвени развитак Дубровника у XIV—XV веку*, Истор. гласник 1949, св. 1, 48—49; G. Novak, *Vunena industrija u Dubrovniku do sredine XVI stoljeća*, Rešetarov zbornik, Dubrovnik 1931, 100; D. Roller, *Dubrovački zanati u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb 1951, 44, 117; Ignacij Voje, *Sukno iz Hercegnovoga*, Zgodovinski časopis XIX—XX, 1965—6, 181—185; Сл. Мијушковић, *Одредбе о поморству у которском статуту*, Годишњак Поморског музеја у Котору VI, 1957, 175—180; исти, *Которске галије и њихови заповједници*, исто XI, 1963, 75—114; Мил. Щ. Милошевић, *Бокељски једрењаци у Котору и Перасту од 1397. до 1455. године*, исто IX, 1960, 7—17; исти, *Типови бокељских једрењака од 1397. до 1600. године*, исто X, 1962, 41—64; И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *О поморству Боке Которске средином XV вијека*, исто II, 1953, 8—34; Р. Ковијанић, *Једрењаци которске луке XIV вијека*, исто V, 1956, 6—11; исти, *Једрењаци которске луке* 1441—1445. *године*, исто XII, 1964, 19—31; исти, *Једрењаци которске луке* 1451—1455. *године*, исто XIII, 1965, 5—24; исти, *Једрењаци которске луке* 1456—1460. *године*, исто XIV, 1966, 35—50; исти, *Једрењаци которске луке* 1461—1470. године, исто XV, 1967, 33—45; Игњ. Злоковић, *Прилози за историју поморства и трговине Будве*, исто XII, 1964, 167—186; Макс. Злоковић, *Поморство Ластве*, исто XIII, 1965, 59—80; Sl. Mijušković *Osnivanj. bratovštine kotorskh pomoraca i njen statut iz 1463. godine*, исто XVII, 1969, 9 – 41e

ни бројем својих житеља ни њиховом привредном дјелатношћу мјерити с приморским градовима, такође окупљеним око тврђава или опасаних јаким бедемима и стијешњених међу њима.

Међу приморским градовима привредно су били најразвијенији Котор и Скадар, а тек послије њих су долазили Бар, Улцињ и Будва. Мада дубоко у планинама и без непосредне везе с морем, таквог је типа био и град Дриваст. Не смета што се 1410. год. за њега каже да је сиромашан, јер живи од зноја и труда својих становника сељака. Током XV вијека тим се градовима, заслугом херцега, придружио и Нови на улазу у Боку Которску.

Сви су ти градови, изузев Новог, већ стољећима представљали самоуправне општине са сопственим правним поретком, црквеном организацијом и великим бројем цркава, типично градском друштвеном структуром и у исто вријеме жива средишта робно-новчаних односа. Животу приморских градова давали су свој печат на првоме мјесту многобројне занатлије, а исто тако домаћи и страни трговци, који су се својим везама са балканским земљама и градовима на Јадранском и околним морима укључивали у европску привреду свога времена.

Занатство и трговина приморских градова нису данас у једнакој мјери познати. Највише је вијести сачувано о животу и пословима которских занатлија и трговаца, који су били најмногобројнији и најпредузимљивији, па зато они у сваком приказу избијају у први ред.

По зетским приморским градовима и у Боки Которској развили су се занати за које је потребне сировине пружало залеђе и њихова најближа околина. Зато је лако издвојити двије групе занатлија, оних који су радили не само за подмирење домаћих потреба него и за извоз и оних који су радили само за средину у којој су живјели. У прву групу улазе мајстори који су прерађивали кожу (кожари, обућари, крзнари и опанчари) и метале (златари, ковачи, мајстори за израду мачева, оклопа и штитова). Другој групи припадају сви они који су обрађивали дрво, камен или земљу (бродоградитељи, дрводјеље, резбари и бачвари, затим зидари, клесари, лончари и црепари); они су радили за домаће потребе или одлазили на посао тамо гдје су се тражиле њихове услуге. Поред њих је у сваком граду било и других, услужних занатлија. Обрада вуне остала је у оквирима домаће радиности, изузев у Новом, гдје су од средине XV вијека прорадиле херцегове мануфактуре.

Због непотпуности података није могућно утврдити тачан број мајстора који су се бавили појединим занатима ни у самом Котору. Највише је било мајстора који су обрађивали кожу у раздобљу од краја XIV до краја XV вијека — можда и преко двије стотине. За њима долазе занатлије које су радиле с металом. У истом раздобљу њих је, несумњиво, било и до 150. Број мајстора за обраду дрвета једва ако је достизао 70 људи, а занатлија који су се стручно бавили обрадом камена знатно мање. Може се осим

тога наслутити да је у другој половини XV вијека, нарочито због млетачких ограничења у трговинским пословима, опао број занатлија чији су производи извожени. Многи су напуштали Котор и одлазили у друге градове. А ни судбина младића који су долазили у градове да као шегрти уче занате није позната. У доба расељавања током ратова они из најугроженијих градова ишли су у Дубровник и у Млетке, гдје им је занат обећавао безбједнији живот и бољу зараду. Шегрти који су долазили из Бара, Шестана и Пилота да уче вјештину дубровачких златара слабо су се враћали у стари крај. Младићи из Бара, Спича и Драчевице који су тамо стизали да се упознају с разним пословима везаним за мануфактурно сукнарство нису ни могли да нађу хљеба ван Дубровника, изузев у Новом од средине XV вијека. Ријетке су биле занатлије, као понеки ковач, који су, изучивши занат у Дубровнику, одлазили у родни крај да наставе посао.

Ни у Котору, гдје је занатство било најразвијеније, није међу мајсторима било уске специјализације нити се много обраћала пажња на то да један не задре у послове другога. Стручну цеховску организацију имали су само кожари. Занатска радионица није била једини извор прихода занатлијских породица. Једни су скромну уштеђевину улагали у земљу, други су трговали или се упуштали у новчане послове, како је то било и по другим градовима. Ти су послови, додуше рискантни, могли да донесу и лаку зараду. Извјесну заосталост занатства открива не само дуг већ и врло неуједначен рок одређиван уговорима за учење заната. Код обичних кожара кретао се између 4 и 12 година. Сви су ти рокови у сусједном Дубровнику били краћи и усклађени с природом заната који је требало савладати и са узрастом ученика.[1]

У Котору је најразвијеније било кожарство због његовог сточарског залеђа. Највећи број мајстора бавио се штављењем кожа за извоз. Било је ту људи из Грбља, Паштровића и Подгорице, шегрта с которског подручја, из Риђана и вјероватно из других околних крајева. Многи су посао изучили по својим селима, уз зетске ријеке, гдје су домаћи мајстори задовољавали највећи дио локалних потреба.

Међу которским кожарима имовинске разлике нису биле толико осјетне као међу мајсторима који су обрађивали гвожђе, мада су се и они редовно задуживали за набавку сировина, мада су понекад морали да се извлаче из финансијских тешкоћа продајом својих ситних посједа или ступањем на рад уз надницу код богатих трговаца. Појединци су постајали имућни грађани, куповали су дијелове бродова и удруживали се у пословима с богатим трговцима. Понекад су и сами давали новац на зајам. Посмртни инвентари обичних кожара показују да су у кући располагали

---

[1] Види Р. Самарџић, *Подмладак дубровачких трговаца и занатлија у XV и XVI веку*, Зборник студентских стручних радова, Београд 1948, 64—78. Остали подаци узети су из архивске грађе.

свим што је за живот било потребно. Па ипак су у другој половини XV вијека и неки кожари сматрали уноснијим и лакшим звањем стражарење по тврђавама, па су положај слободних мајстора замјењивали најамничком службом у Будви или на другоме мјесту.

Свој привредни и друштвени положај кожари су одбранили захваљујући снази свог еснафа (ars cerdonaria), који је већ у другој половини XIV вијека окупио ако не све, а оно највећи број мајстора. Њихов еснаф предузимао је мјере потребне да се спријечи конкуренција и разбије насртљивост богатих трговаца, који су настојали да све занате потчине својим интересима и да занатлије доведу у зависан положај. На челу кожарског еснафа налазио се гасталд, уз кога су сачињавали одбор његови „службеници или другови" и „судије". „Братовштина" није имала правог статута све до 1489. год., већ је своје одлуке о поштовању старих „обичаја" јавно формулисала у присуству нотара као „исправе". Најстарија потиче из 1398. год., када су мајстори већ располагали кућом ван градских зидина и заједничком просторијом за штављење кожа. Одлука је предвиђала уплату од 22 гроша (динара) при првом коришћењу тих просторија. Прве оштрије мјере за одбрану сопствених интереса кожари су предузели 1430. год. у присуству градског судије. Потврдио их је 1459. год. сам кнез и наредио да се унесу у званичне општинске књиге. Кожари су се тада обавезали да неће штавити коже ни за домаће ни за стране трговце већ само за сопствене потребе, да се неће користити неквалификованим помоћницима. Да би се обезбиједила благонаклоност власти, глобе за прекршаје су се дијелиле на два једнака дијела, од којих је један припадао млетачкој „општини", а други удружењу за оправљање заједничке радионице.

Чланство у еснафу доносило је „части и терете". Части су се састојале у праву сваког мајстора да га „браћа" изаберу за свог функционера и да га, послије смрти, отпрате са свим почастима до гробља. Терети су били: уписнина од 4 гроша и стално повећаване уплате за коришћење заједничких просторија. Статут из 1489. год. предвиђао је глобу од 4 перпера за сваког члана који не би присуствовао скупштини, који послије употребе не би очистио радионицу, који у одређене празнике не би присуствовао црквеној служби, који преминулог члана не би отпратио до гробља или однио из радионице неки предмет који је био својина еснафа.

Крзнара је било мало. Обрађивали су јагњеће, лисичје и друге коже које су се могле употријебити за одјећу. Ни по чему се нису разликовали од кожара. Задуживали су се за набавку сировина, а дугове враћали тек када би продали крзна, некада у самом граду а некада чак и у Апулији.

Током XV вијека у Котору је живјело и радило неколико десетина златара, који су израђивали разне предмете, махом од сребра, понекад позлаћеног, рјеђе од злата, и своје радове украшавали емаљем. Бавећи се занатом који је изискивао ликовни смисао и умјетнички укус, они су могли да својим радовима изиђу

из оквира рутинских послова и да у њих унесу стваралачке склоности. Имућнији од осталих занатлија, упуштали су се у трговачке послове, више давали новац на зајам но што су се сами задуживали, нарочито они који су уживали глас изврсних мајстора. Поред домаћих људи, било је међу њима златара из Дубровника, Драча, Бара, Болоње и Базела. Када је которско златарство почело да опада, појединци су одлазили у Млетке, удруживали се с млетачким мајсторима и, радећи њиховим средствима, дијелили зараду напола. Подаци о златарима у другим зетским градовима крајње су оскудни. Познато је, на примјер, да је један Грбљанин радио као златар у Скадру, а један Которанин у Улцињу.

Златари су израђивали сребрно и златно прстење, наушнице с ланчићима, сребрне појасеве, чаше и посуђе разне величине и облика, кашике и виљушке, сребрну дугмад која су била у великој моди, затим црквену опрему — путире, кадионице, крстове, сребрне кутије, свијећњаке, умиваонике и крчаге, сребрне окове за мошти у облику ноге или руке, рељефе светитеља често аплициране и на саме иконе, па чак и велике олтарске пале — све у стилу готике. Највећи споменик њихове умјетности је велика олтарска пала у цркви св. Трипуна у Котору, на којој су најистакнутији мајстори — Андрија звани Изат из Драча, Марин Адамов, Јохан из Базела — радили од 1439. до краја 1453. год. Андрија Изат и Никола Тихојевић прихватили су 1436. год. и рад у которској ковници, када је Република донијела одлуку да се искују нови грошеви.

Которски златари били су познати по читавој Зети и по албанским градовима. Ако је тамо и било домаћих мајстора, цркве и појединци поручивали су скупоцјеније умјетничке предмете у Котору. Нису само сељаци из Драчевице или Власи из Дробњака долазили да поруче лијепо украшене сребрне појасеве, већ је и Јелена Балшић, под крај живота, тражила да јој се израде сребрне корице за рукописну књигу с ликом Христовим. Као поручиоци јављали су се цркве из Драча, опат Богородице ратачке и многи други о којима нису сачувани помени. Трифун Палма радио је око 1473. год. и на московском двору Ивана III Васиљевича „много лијепог посуђа", како је извјештавао Алвиз Контарини, вођ посланства које је Република послала великом кнезу. С которским златарима могли су да се такмиче једино они који су у исто вријеме радили у сусједном Дубровнику.

Међу златарима који су потекли са Зетског приморја посебно мјесто припада Николи Радаковом из Бара. Када је послије боравка у Дубровнику (1445) и у Бару поново стигао у Задар, гдје је умро крајем 1451. или почетком 1452. год., оставио је за собом, уз остали прибор свога заната, „una stampa cum un stampadur", што би указивало да је знатно прије Баћа Балдина и Маза Фингуера (око 1460) употребљавао металне матрице помоћу којих је у књиге утискивао гравире. Ако је та вјештина тако рано била позната у његовом родном граду, нимало не изненађује техничко

савршенство илустрација које ће се сусрести у првим ћириличким штампаним књигама, дјелу православних монаха на Цетињу окупљених у штампарији Црнојевића.

Размјештени по својим радионицама у „ковачкој четврти" (contrata fabrorum), гдје су често имали и своје куће, придружени „Братовштини светог Креста", которски ковачи су у првој половини XV вијека чинили, одмах послије кожара, најмногобројнију групу занатлија. Махом су били поријеклом из самог Котора и околине, а шегрте су узимали не само из Паштровића већ и из Дубровника, Никшића и Бјелопавлића. Израђивали су разноврсне предмете, од гвоздених клинова, мотика, кључева и виљушака до ножева и мачева с јабуком, крсницама и балчаком. Упркос важности њиховог заната, ковачи у цјелини нису себи у Котору изборили значајнији привредни и друштвени положај. Спутавали су их услови прописани статутом, затим трговци, који су преузели продају њихових производа и појединци који су се међу њима истакли као мајстори за израду мачева и оклопа. И једни и други врло често су се користили услугама обичних ковача, диктирали им услове рада и цијене, набављали материјал и понекад обавезивали да одређене послове само за њих раде прекидајући им сваку везу с купцима.

Имали су, додуше, и которски ковачи своје куће, куповали по околини земљу и винограде, али су се непрекидно гушили у дуговима, јер сами никада нису имали средстава да набаве скупо гвожђе и да у сваком тренутку задовоље потребе својих породица. Појединци су морали не само да распродају посједе већ чак да продају и ковачки алат, наковањ на првоме мјесту, па да га онда од купца узму под закуп. Инвентари састављени послије њихове смрти откривају да су им могућности биле прилично скромне.

Насупрот маси обичних ковача малобројни мајстори за израду мачева и оклопа стицали су богатство и углед. Међу њима се до пред крај XIV вијека највише истицао Новак „ковач", а затим његов син Марко Новаковић. Овај посљедњи и Тозоје Ђурђевић чак се у документима сусрећу с титулом „ser" (госпар), која се јавља једино уз имена властеле. Живјели су у кругу богатих трговаца, учествовали у њиховим пословима и богатили се. Располагали су знатно већим посједима од обичних ковача, били су сувласници бродова и при удаји даривали су кћери богатим миразима. Истакнути „мачари" тражили су од обичних ковача да им обаве грубе послове, а сами су мачевима давали сјај, бриткост, израђивали корице и украшавали оружје, често уз помоћ златара, сребрним и златним ликовима, звјездицама и „различитим знацима". Послови су им били велики, понекад су поручивали и по шест стотина гвоздених мачева код неког обичног ковача.

Иако се може претпоставити да су се у Котору израђивале доста велике количине хладног оружја (мачеви, ножеви, врхови копља и стријеле) и понешто заштитне опреме (оклопи и шљемови), тешко би се могао сам Котор прогласити за „арсенал угрожене

и отпорне Зете". Има података, што је сасвим природно, да су Његуши, Ћеклићи и Бјелопавлићи, као и појединци из Паштровића, куповали у Котору оружје, но куповали су и гвожђе које су обрађивали домаћи сеоски мајстори. У Грбљу се помиње велики број ковача, а понеки и у селима скадарског краја.[2] А у најкритичнијим ратним тренуцима остајала је без оружја и сама которска тврђава, па се оно набављало у Дубровнику (1412), тражило из Млетака (1420) или добијало из Шибеника (1443). Которско занатство није ни обезбјеђивало сву опрему за наоружање какво се употребљавало у XV вијеку нити је имало циљ да подмири локалне потребе. У оквирима послова которских трговаца оно је радило за тржиште и снабдијевало купце без обзира одакле су се јављали. А у самом Котору продавало се и страно оружје, поготову када је пословним људима доносило добре зараде. Њихову дјелатност нису усмјеравале никакве родољубиве побуде нити захтјеви „општинске" или било какве друге политике. А брига о Зети, с чијим је господарима Котор био готово непрекидно у сукобу, никога није узбуђивала ни међу занатлијама ни међу трговцима.

Сопствени интереси градског пословног свијета налазили су се на првоме мјесту. И када су се прије средине XV стољећа могућности зараде, услијед општих прилика и млетачких ограничења, почеле осјетно смањивати, и ковачи и мајстори за оружје напуштали су град и одлазили тамо гдје се могло боље зарадити. Сам „мачар" Марко Новаковић већ је 1439. год. живио у Дубровнику. Неки су се селили у Млетке, други у Бар и Будву, а затим у Нови, гдје је херцег мамио зајмовима и добрим зарадама не само мајсторе из которске околине већ и из Дубровника, и то у вријеме када је с њим био у отвореном рату.

По свим зетским приморским градовима било је увијек по неколико кројача који су задовољавали потребе грађана, домаћих и страних трговаца, и познавали локалну ношњу и страну моду, махом ону из Италије. Сељаци су се одијевали онако како је изискивала вијековима баштињена традиција, а исто тако и истакнути феудалци, чију су ношњу Млечани називали „арбанаском" или, када су били у питању истакнути обласни господари Црне Горе као посљедњи Црнојевићи, „грчком" (византијском). Ова посљедња подразумијевала је златоткани брокат и раскошну опрему. Феудалци су имали своје мајсторе који су добро познавали њихов укус и потребе. У Котору је током XV вијека стално радило око десетак кројача, мада су њихови помени у архивским књигама знатно рјеђи. Водили су живот имућнијих грађана, куповали куће и стицали их миразом, своје приходе повећавали имањима по околини, а задуживали се рјеђе од осталих мајстора, јер сами нису набављали материјал, већ га добијали од поручилаца и наплаћивали услуге.

---

[2] Brato Sclavo Covazo, Cat. 44/a; ДАК V, 5—6 (1431: помени већег броја ковача у Грбљу).

Тешко је утврдити шта су све радили градски кројачи, јер су и жене по кућама саме припремале своју одјећу и задовољавале многе кућне потребе — свилене и памучне мараме, постељину, столњаке, а вјероватно и сомотске торбице са сребрним ланчићима који се помињу у инвентарима. Саме су израђивале разнобојне сукње, зелене и плаве тунике, док је за њихове црвене јелеке од сомота и жуте хламиде била вјероватно потребна и помоћ мајстора. Кројачи су израђивали мушке тунике од црвеног сукна постављеног црним, црвене украшене рукаве, плаве и црне хламиде и кабанице било од чоје било од грубе раше, довожене из околине или непосредног залеђа. Бијеле вунене чарапе радиле су се по кућама, док је понеки капар услуживао људе црним капама и бијелим шеширима. Имућнији су набављали крзнене огртаче постављене зеленим платном.

Потребе одијевања подмиривала је највећим дијелом домаћа чоја, рађена од грубе вуне. Ткала се по сеоским и градским кућама, као и вунене „шћавине", којима су се застирали кревети и које се често помињу на бродовима. Разбоји се више пута помињу у инвентарима которских кућа. Ипак је постојала никада задовољена глад за финим сукнима, која су израђивале мануфактурне радионице по италијанским градовима и од првих деценија XV вијека у Дубровнику. Млечани су куповали вјерност пронијара и истакнуте властеле поклањањем већих количина сукна. Которани су поручивали у Млетке да се више ратује тканинама него оружјем.

Да би заштитили сопствену производњу тканина, Млечани су покушавали да потисну с тржишта Дубровчане, да снабдијевање зетских градова узму у своје руке и да нигдје не дозволе оснивање сукнарских мануфактура. Херцега Стефана млетачка ограничења нису обавезивала и он је средином XV вијека отворио у Новом своје радионице.

Нови је од свог оснивања (1382) био само тврђава, средиште Драчевице, гдје је жупског војводу представљао кнез. Ту се налазио и двор породице Косача, повремено боравиште Сандаља Хранића и самог херцега Стефана. Овај је, још прије добијања титуле херцега, вршио припреме да око тврђаве подигне градско насеље које би окупило занатлије и трговце. То је насеље до 1452. год. већ било изграђено. Тада је Вартоломеј, син некадашњег которског кнеза Паола Контаринија (1436—1440), уступио земљиште за подизање куће, добијено од херцега за неке услуге „у недавно изграђеној вароши уз новску тврђаву", свом бившем слузи из Камена у Босни.[8] О припремама за оснивање привредног средишта уза саме зидине новске тврђаве данас се не располаже подацима. Тек, прва ткачница прорадила је већ у марту 1449. год., што је изазвало узбуну и протесте Дубровчана, завист и отпор Которана. Херцег је, како изгледа, врло лако привукао

[8] ДАК CXLIX, 895.

пословне људе. Ослобађао их је за више година свих намета, давао им „вјеру" да их нико неће гонити за дугове, па чак ни за злочине, тако да се међу житељима новога града нашло више Дубровчана и Которана. Которске пријетње запљеном имовине и дубровачки покушај да врати бјегунце проглашавањем Цавтата за слободно прибјежиште свих дужника нису уродили плодом. Херцег је, држећи се савјета младог Роберта дале Колтре, који је уживао подршку његове љубавнице Јелисавете из Фиренце, окупљао ткаче, бојаџије и друге мајсторе потребне мануфактурном сукнарству. Млечани се нису отворено супротставили његовом подухвату да га не би изгубили у вријеме сукоба са српским деспотом око Зетског приморја, једино су му, као и Дубровчани, ускратили набавку сировина и обазриво га упозоравали да би могао напустити мисао о развијању сукнарства, које се његује у многобројним градовима да би сиромашан свијет могао живјети од рада својих руку. Херцег се на упозорења није освртао и несумњиво је набављао фину кастиљску вуну преко посједа краља Алфонса и посредника у јужној Италији.

Није познато колико су сукна производиле новске радионице, но оно се, исто као и дубровачко, носило у Босну, Србију, Зету па чак и на Левант. Млечани су заштитним царинама спријечавали њихову продају на свом подручју. Новске мануфактуре радиле су до краја живота херцега Стефана, а вјероватно и касније, докле год је његов насљедник одржавао добре односе с напуљским краљем.

У Котору је 1450. год. покушао апотекар Вартоломеј Марескалко из Млетака да с мајстором Јаковом Каменарићем из Шибеника отвори радионицу за бојење сукна. Први је уложио боје, а други свој рад и одмах довео два шегрта. Међутим, посао је неочекивано прекинут: радионица је крајем исте године затворена, не због неслоге ортака, јер је Јаков остао у пословним везама са апотекаром, већ вјероватно због отпора млетачке власти. Которанин Иванко Ђурковић био је мајстор за бојење тканина, али је радио у Дубровнику, а новац улагао у куповину земље по которској околини.

Представници которске општине (властеле) и пучана молили су млетачке власти 1454. и 1458. год. да им дозволе отварање ткачница. Сматрали су да би тим спријечили одлазак мајстора, повећали градске приходе и успјешно конкурисали на тржишту дубровачким и новским тканинама. Стално су добијали исти одговор да „за сада" не треба ништа предузимати. Которани који су ишли у Дубровник или Млетке да уче како се израђује сукно или сомот нису се враћали кућама већ остајали да раде по туђим градовима.

На читавом подручју Зетског приморја и у сјеверној Албанији много се зидало током XV вијека. Земљотреси су остављали за собом рушевине, морали су се поправљати, дозиђивати и обнављати, бедеми градова нарочито оних који су били под влашћу Републике, јер су се за њу мјере одбране сводиле на систем форти-

фикација. Скадар је у више наврата страдао од непријатељских напада, а једном је до темеља изгорио. Како су ратови годинама пустошили околину градова и онемогућавали нормалан ток пољопривредних радова, стиче се утисак да је ту више времена утрошено на припрему камена и на само зидање него на пољопривредне радове. Зидало се брзо, уз врло мало запошљавање стручних мајстора. Они су само надзирали послове, а масе сељака и грађана припремале су грађу, преносиле је и зидале. Дуготрајне „ангарије" погађале су људе теже но сви намети, мада се оне у документима само узгред помињу, када је ријеч о кредитима за фортификационе радове. Основне грађе, камена, увијек је било тако рећи на дохвату руке. Посебно се цијенио црвени камен из ратачке околине, извожен повремено и у Дубровник за плочнике цркава. Свуда су дизане пећи за припремање креча. Било је и дрвета, које се иначе у великим количинама и извозило. Гвоздени окови стизали су из Млетака, а за цријеп се врло често тражила дозвола за извоз из Дубровника.

У годинама затишја и по градовима који нису били непосредно угрожени од непријатељског напада због снаге својих бедема, градске и црквене власти, затим имућни појединци дизали су понеку нову цркву, дограђивали и поправљали старе, градили приватне палате и украшавали их готско-ренесансним прозорима, балконима и сводовима. Имена поручилаца и мајстора углавном су непозната, а и сами радови су се незнатним дијелом сачували, тако да је слика грађевинске дјелатности непотпуна. Највише се зна о оним мајсторима који су живјели и радили у Котору.

Которске архивске књиге, и саме крајње непотпуне, сачувале су помен неких двадесетак клесара и зидара који су радили током XV вијека, мада их је било знатно више. У односу на претходно стољеће, када су которски градитељи проносили славу своје вјештине по земљи Немањића, они више нису задовољавали ни потребе свога града. Међу тим познатим именима било их је седморица који су долазили из Дубровника да обаве сложеније послове, а на крају један мајстор из самих Млетака. Дубровачки клесари одлазили су на рад чак и у Дриваст. Мајстори који се помињу у Котору обављали су све послове, поплочавали мајсторске радионице, зидали пећи за припремање креча, а вјештији су се прихватали и сложенијих послова — дизали су сводове на црквеним капелама, клесали дијелове за готске прозоре и украшавали властелинске палате. Но, управо те клесарске радове често су изводили мајстори из Дубровника. За оправљање которских зидина, нарочито од 1470. год., када се с више страха очекивала и турска навала, били су добри и сеоски градитељи и неквалификовани радници. Било је которских зидара који су привремено одлазили на рад у Бар и друге зетске градове. Један је клесар крајем XV вијека стигао и у Млетке.

Црепара је било у XIV вијеку, јер им је статут прописивао строге услове рада и цијене. Ваљда су та ограничења учинила

сам занат недовољно привлачним, па се касније црепари нигдје не помињу мада се у цријепу стално оскудијевало. Зато су которске власти 1446. год. дале дозволу четворици Конављана да почну „купарски“ посао у Доброти, а заинтересовани мајстори јемчили су за њихове зајмове. Није, међутим, познато како је њихов посао напредовао ни колико се дуго њихово предузеће одржало.

Када је ријеч о печењу земље, изненађују и врло ријетки помени грнчара. А зна се да су доцније, у XVI вијеку, лончари држали читав један крај у Котору. Може се претпоставити да их је знатно више било по селима, гдје су морали задовољавати основне потребе становништва за разноврсним јевтиним посуђем. Село Лончари код Дања као да о томе директно говори.[4]

Дрво су обрађивали дрводјеље, резбари, бачвари и бродограђитељи. Ови посљедњи били су у Боки Которској најмногобројнији, јер је она била познато средиште бродарства и поморства. Сви су они живјели на сличан начин, а имовином су се издвајали само појединци који су се као сувласници бродова укључивали у трговачке послове. Међу њима није било строге подјеле рада, јер су дрводјеље помагале бродограђитељима или се истовремено бавиле и једним и другим занатом. Истакнути столари били су уједно и тражени резбари са умјетничким укусом, а ипак су се, према захтјевима поручилаца, прихватали и најједноставнијих дрводјељских послова. Сви су углавном радили материјалом који би им обезбиједио поручилац, а они су наплаћивали свој рад, понекад за читав посао, а бродограђитељи често према носивости брода израженој у „колима“, „старима“ или „лактовима“ бродске дужине (просјечно шест перпера за једна „кола“). Радили су и за дневницу, која се кретала од 9 до 12 грошева дневно. У ријетким случајевима сами су набављали материјал и обавезивали се поручиоцу да ће му изградити брод од „доброг дрвета и најбоље гвоздене опреме“. Како се носивост брода није могла сасвим тачно предвидјети приликом поруџбине, избијали су касније спорови између мајстора и поручилаца. Рјешавао их је суд „добрих људи“.

Которске дрводјеље, насљеђујући често занат у породици, као што је био случај и код других мајстора, задовољавали су не само потребе своје средине, већ ишли тамо гдје им се нудио добар посао. Иначе су радили све, кровне конструкције, прозоре, врата, степеништа, столове, клупе, столице, кревете, шкриње и дрвене свијећњаке, а најбољи мајстори, као они из породице Сконца, дрвене хорове са изрезбареним сједиштима за которске доминиканце и фрањевце. Рад на хору которске цркве Св. Николе трајао је двије године и стајао 260 перпера. Радили су по црквама и дрвене галерије (ballatorium), па су их за такве послове позивали као познате мајсторе и у Драч.

---

[4] Р. Ивановић, *Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена*, Истор. часопис VIII, 1959, 234.

Бачвара је било мање него дрводјеља, али се и њихов посао тражио у граду и по околини, не само да израде бачве за смјештај вина, које је у которском извозу заузимало значајно мјесто, него и различите каце, ведра и чаброве који су служили по кућама за разне потребе. И њихове су се услуге тражиле на све стране, па су одлазили из Котора у Дубровник, из Дубровника у Улцињ. Када су поруџбине биле велике (понекад и сто буради), удруживали су се с другим мајсторима, како су то готово редовно чинили и бродоградитељи.

Бродоградитеља је било највише. Радили су на два велика сквера, у Котору и Перасту. А када је посао захтијевао, ишли су да раде у Драч или Улцињ, гдје су такође стизали и мајстори из Дубровника, из чега би се дало закључити да је потоње познато бродарско гнијездо у Улцињу оскудијевало током XV вијека у мајсторима за грађење бродова. У Боки Которској градиле су се, најчешће, од добре храстовине веће и мање барке, од седам до тринаест тона носивости. Покривене дјелимично палубом, имале су један јарбол с латинским једром, шест, осам или више весала, а понекад и бајонско кормило. Градиле су се скабе и цакоре, отворени бродови с четвороугаоним или крстатим једром до осам метара дужине. Највећи бродови били су баркозији, палубом покривени једрењаци с два једра, једним чамцем, два сидра и свом пратећом опремом. Оспособљени за дугу пловидбу, баркозији су имали носивост од по неколико десетина тона.

У старије вријеме которски статут је забрањивао грађење већих бродова у Перасту или у било коме мјесту у Боки Которској да би се заштитило которско бродоградилиште. Та су ограничења у XV вијеку изгубила сваки смисао, јер су потребе изискивале да се гради што већа морнарица, а сам Пераст је, због пропасти опатије св. Ђорђа, био под пуном контролом которских власти. Према подацима с краја XIV вијека, тада су се уопште градили само мањи бродови, док би се нека већа марцилијана набавила у Драчу, већ ислужена и овештала. Највећи број бродова градио се у деценијама средином XV вијека. Тада домаћи мајстори нису ни могли да подмире све потребе, па су богати трговци, властела и грађани из породица Бућа, Драго, Палташић, Паутинов и Друшко, не само поручивали бродове код домаћих бродоградитеља већ их и на страни куповали. Данас се не зна с кога су бродоградилишта стигли бродови чија се вриједност пењала на 450, 600 и више дуката.

Средином XV вијека, од 1441. до 1445. год., у которској трговачкој флоти било је, према неким прорачунима, преко 20 баркозија, око 20 барака, три наве, три скабе и три цопола. Ових ситних бродова било је, несумњиво, знатно више, јер они никада нису стигли да уђу у текст неког сачуваног уговора, поготову што су у првом реду служили локалним потребама. Ратне галије, неопремљене или полуопремљене, Котор је добијао из Млетака,

у складу са општим потребама заштите Јадранског мора и учешћа у војним подухватима.

Било је у Котору, а вјероватно и у другим градовима, мајстора о чијем се раду мало или готово ништа не зна. Неколико странаца били су мајстори за израду самострела. Нису задовољавали само потребе которске тврђаве већ су у слободном времену радили за велике трговце, какав је био Лука Паутинов, за извоз. Набављали су из црногорског залеђа подесну грађу за лукове, а од поручилаца добијали само ужад. О раду воскара ништа се не може рећи, а било их је више, јер се 1438. год. помиње „кућа у којој се обрађује восак". У XIV вијеку радили су по кућама. Сировине су им стизале из залеђа и околине, а производи су претицали и за извоз. Солари, мада неопходни и заслужни за највећи дио градских прихода, живјели су слабо и грцали у дуговима. Трубач је о свом позиву имао високо мишљење. Шегрту је одредио шест година као рок потребан да изучи његово знање, уз обећање да ће му на крају, по обичају свих мајстора, дати потребан алат — једну трубу. А овај се обавезивао да ће га пратити куд год крене на пут.

Мало се зна и о услужним занимањима, пекарима, месарима, крчмарима и многобројним носачима, којих је било по свим градовима. Иако су живјели у сјенци осталих мајстора више или мање цијењених заната, били су неопходни и грађанима и путницима. Може се претпоставити да је месара у Котору било више када су 1491. год. могли да донесу статут своје „братовштине". Јадан живот носача није никаква претпоставка, јер се они не помињу ни као дужници, већ само као закупци туђе земље, чијим плодовима су допуњавали своје мале и необезбијеђене приходе. Њихова основна стручност била је у снази — док је трајала.

Изузев кожара, који су у Котору имали прави еснаф, остале занатлије и у Котору и у другим градовима учлањавале су се у „братовштине" вјерског и каритативног карактера и у њима никада нису имале главну ријеч. Таквих је братовштина било у Скадру — „Школа или братство светог Крста" (1414), и у Дривасту — „три велике школе" (1442), Св. Крста, Св. Ђурђа и Св. Марије. У Будви је постојала „Братовштина тијела Христовог". У Котору су се истицале братовштине св. Крста и св. Духа. Прва, основана још у XIII вијеку, са статутом из 1298. год., имала је „хоспитал" (убожница) истог имена за смјештај онемоћалих и болесних сиромаха. Упис је био тежак, јер је изискивао уплату од 20 перпера. Уз многе друге, ту су се учлањивали бродоградитељи и дрводјеље. Братовштина Св. Духа, основана 1350. год. са „хоспиталом", окупљала је у почетку занатлије и поморце, али су доцније у њој преовладали трговци, а главне „части" нашле су се у рукама властеле и свештеника. На челу јој је стајао одбор од тројице декана и групе „мајстора", најчешће смјењиван сваких шест мјесеци. Организација је располагала посједима и судила члано-

новима; приходи од имања и судске глобе доносили су јој средства за издржавање хоспитала.[5]

Посебно мјесто заузимала је сталешка „Братовштина помораца", основана у Котору прије XV вијека. Цркву Св. Николе преузела је 1453. год.[6] Њени чланови донијели су 1463. год. свој статут. Та је организација окупљала бродовласнике и командно особље которских бродова. Скромни дионици својине појединих бродова имали су ограничена права, а обични морнари водили су се само на списку, да би им се послије смрти обезбиједила бесплатна сахрана. Братовштина је већ у доба оснивања била доста велика, јер се за пуноважност скупштине предвиђало присуство бар 25 правих чланова. Управу су чинили гасталд, три опуномоћеника (procuratores) и два синдика (надзорна функција). Они су водили матичну књигу бродова и бродовласника, који су за свако путовање уплаћивали удружењу један грош по „колима" бродског товара. Од страних бродова наплаћивали су пристанишну таксу према броју јарбола — „arboraticum". Поред уобичајених каритативних функција, ово је еснафско удружење имало свој одред „морнарице" на челу са „адмиралом" (надзорником луке) и још неколико официра, који су обављали полицијску службу и помагали војним операцијама млетачке флоте. О празнику градског заштитника св. Трипуна, адмирал и његова „морнарица" преузимали су у граду сву власт. Тада су, како је то обично бивало и по другим градовима, уживали заштиту и они који се у граду иначе нису смјели појављивати — инсолвентни дужници и разни преступници.[7]

---

[5] M. Milošević, *Bratovština sv. Duha u Kotoru i njeni članovi pomorci* (XIV—XVI stoljeće), Годишњак Поморског музеја у Котору X, 1963, 115—130.

[6] И. Стјепчевић одбацује могућност да је братовштина постојала у XIV вијеку, *Katedrala Sv. Trifuna*, 52, 92–93, док јој А. Дабиновић покушава да нађе коријене још у римско доба, *Kotor pod Mletačkom Republikom*, 121.

[7] G. Gelcich, *Storia documentata della marinerezza bocchese*, Ragusa 1889; П. Шеровић, *Которска морнарица*, Годишњак Поморског музеја у Котору VI, 1957, 5—15; A. Dabinović, *н. д.*, 122—128; I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna*, 52—57.

ТРГОВИНА У МЛЕТАЧКОМ СИСТЕМУ ОГРАНИЧЕЊА

Прије појаве и учвршћивања млетачке власти трговина се на зетском подручју развијала слободно, у оквирима међусобних споразума појединих градова и општих дозвола обласних господара. Прекидали су је и реметили политички сукоби да би послије њиховог окончања послови поново кренули старим током. У крајевима којима су од краја XIV вијека загосподарили Млечани домаћи трговци изгубили су слободу акције, а Дубровчани су били спутани многобројним ограничењима, на првоме мјесту измијењеним режимом продаје соли и захтјевом да се жито из Албаније извози искључиво у Млетке или, уз посебне дозволе, у друге млетачке градове. Даљим учвршћивањем млетачке власти та су ограничења прерастала у крути систем општег потчињавања млетачкој монополистичкој политици на Јадранскоме мору. Уздржљива сарадња Млечана с Дубровчанима крајем XIV и првих деценија XV вијека, праћена повременим сукобима, уступила је мјесто отвореној борби против дубровачких трговаца и њихове робе.

Домаћи су трговци, док још нису били под Млечанима, нарочито Барани и Улцињани, одржавали пословне везе с Дубровчанима, склапали трговинска друштва ради набавке жита с Леванта или ради трговине у Србији. Код дубровачких пословних људи уживали су повјерење и за сопствене и за заједничке послове врло често добијали кредите, понекад и врло високе. Док је Бар био под Балшићима и деспотом, Дубровчани су ту куповали веће количине жита, уља, сира и кожа. За узврат су одобравали да се из њиховог града извезу потребне количине цријепа, слали су на продају тканине и мрчарију (ситна роба). Многи Улцињани и Барани досељавали су се у Дубровник и тамо настављали своје послове.

Литература: M. Šunjić, *Dalmacija u XV stoljeću*, Sarajevo 1967; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић*, 124—128; G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia*, 180—183; Р. Ковијанић — И. Стјепчевић, *Трговиште у которским споменицима*, Истор. записи X, 1954, 600—603; A. Dabinović, *Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj*, Годишњак Поморског музеја у Котору VII, 1958, 263—266; Б. Храбак, *Прошлост Плеваља по дубровачким документима до почетка XVII столећа*, Истор. записи XI, 1955, 1—38. Већ наведени чланци И. Стјепчевића и Р. Ковијанића о которском поморству. G. Valentini, *Appunti sul regime degli stabilimenti veneti in Albania nel secolo XIV e XV*, Studi Veneziani VIII, 1967, 242—245.

На том малом пословном подручју једино су которско-дубровачки односи деценијама били затегнути, јер није било ријешено питање принуде за враћање међусобних дугова. Редовно пословање између Которана и Дубровчана покварило се ускоро послије склапања задарског мира, око 1363. год., када су Млечани на штету дубровачких почели да фаворизују которске трговце. Дубровчани су се жалили да им которски суд не признаје потраживања од которских дужника, па су престали и да му се обраћају. Дубровачке власти плијениле су имовину Которана на свом подручју („репресалије") и тако подмиривале потраживања својих грађана. Которани су узвраћали истом мјером.

Покушаји да се таквом стању стане на крај завршавали су се безуспјешно. Непосредно послије склапања споразума о правној заштити повјерилаца 1392. год. Дубровчани су одлуке которског суда проглашавали неправичним. Када је исто утврдила и посебна комисија, Которани су поново изгубили сигурност за своју имовину на дубровачком подручју, изузев у случајевима када би им Велико вијеће или Сенат дали повремене гаранције да неће бити изложени „репресалијама". Дубровчани су им давали опште дозволе само у тренуцима када им се чинило да ће привољети которску општину да призна врховну власт угарског краља или да је могућан савез између два града, као на примјер 1404. год., на штету млетачких планова.[1] Примирје је склопљено и у јулу 1410. год. али је убрзо све враћено на старо стање. „Репресалије" су обустављене и 1413. год., у вријеме Сандаљевог напада на которску околину, али су обновљене већ крајем сљедеће године. Ништа се није промијенило ни када су Которани 1420. год. признали врховну власт Републике.

Млетачки кнежеви у Котору повели су с Дубровчанима преговоре с више ауторитета и на крају средили узајамну правну заштиту, упркос објашњењима Дубровчана да су им поступци били и у прошлости законити. Послије тога, већ 1425. год., помињале су се, сада у Дубровнику, „репресалије" које је которски кнез предузимао против Дубровчана због невраћених дугова.

Прије прихватања млетачке власти поједини су градови, Котор на првоме мјесту, имали трговинске везе с градовима у Италији, Далмацији и Романији, сређени систем узајамних царинских повластица и слободне руке у размјени добара. Котор и Анкона, на примјер, поштовали су ранији споразум о ослобођењу од царина. Сличан договор Которани су имали са општинама Барија и Пулињана. У исто вријеме ограничавали су права страних трговаца у свом граду. Которани су им дозвољавали да од Срба и Влаха купују само оно што им је потребно за подмирење сопстве-

---

[1] Послије тога је и у Которски статут ушла уредба (1405) којом се упркос ранијим „репресалијама" дозволило одржавање међусобних пословних веза. Ту су уједно признате обавезе које су Которани узимали према Дубровчанима. Stat. Cath., temp. Cath. c. 15.

них потреба (1396). Зато су им Млечани забрањивали да тргују са странцима у своме граду; Которани су могли једино да им продају своју робу, плаћајући 1,5% за мешетарију — контролу квалитета робе и цијена (1402). А 1416. год. и сами су наметнули странцима посредство тројице својих мешетара.

Послије промјене врховнога господара почеле су да искрсавају сметње, стално повећаване ограничењима која је Република наметала грађанима својих прекоморских посједа. У новој ситуацији Которани су с једне стране настојали да наставе пословне везе с Млецима, уживајући при том права млетачких грађана, а с друге стране су настојали да у односима с појединим градовима сачувају ранија преимућства. Са Анконом није било тешкоћа, зато што су и Млечани имали у том граду изузетан положај, па је градско вијеће 1442. год. прихватило которске захтјеве.[2] У свему осталом ствари су се развијале супротно ставовима и очекивањима Которана.

Потискивана све више с Леванта, због турског ширења, Млетачка Република се од почетка XV вијека борила да постане неоспоран господар на Јадранскоме мору и да ту и својим и туђим посједима наметне силом многа ограничења и да избори монополска права. Све је то теже ишло у вријеме борбе за далматинске градове и рата са угарским краљем Жигмундом, који је снаге противника подривао, поред осталог, и привредном блокадом. Доцније, често обнављана примирја, нарочито оно из 1433. год. ослобађала су Републику притиска. И она је, још од 1422. год., читавим низом одлука, само привремено укиданих пред отпором новостечених поданика, наметнула и далматинским и зетским градовима обавезу да своју робу носе у Млетке, а потребе увоза да задовољавају највећим дијелом на млетачком тржишту. Куповину страног сукна спријечавала је заштитном царином од 10%. Од 1433. год. Сенат је одредио високу глобу — од 200 дуката за све млетачке грађане и поданике који би се за превоз робе или сопствена путовања користили страним бродовима. Док су раније и сами управници зетских градова користили дубровачке бродове, послије те забране ријетки прекршиоци су без милости кажњавани.[3] Затим је свима забрањено закупљивање турских царина (1437) и на крају је утврђен списак производа који се нису смјели носити на другу страну, већ само у Млетке: гвожђе, коже, крмез (црвац), катран, восак и све врсте намирница. Сребро се и у Млецима смјело продавати једино посебно бираним државним службеницима. Нису то биле никакве мјере предвиђене за зетске и албанске градове посебно, него саставни дио широко замишљеног система у који су и они били укључени.

---

[2] Fr. Rački, *Rukopisi tičući se južno-slovinske povjesti u arkivih srednje i dolnje Italije,* Rad JAZU XVIII, 1872, 237.

[3] Avogaria di comun, Delib. MC „D" XVII, 29; Avogaria 3648, Raspe VIII, 101 v° (109 v°); Grazie XXIV, 232 r°.

Млечани су предузимали посебне мјере да сузбију продају страних, на првоме мјесту дубровачких тканина. Док су дубровачке мануфактуре сукна тек биле у повоју, током прве три деценије XV вијека, Сињорији није било потребно да мисли о заштити млетачке производње. А када су дубровачка сукна почела да се у већим количинама купују и на посједима Републике, одређена је царина од 10% вриједности на сва страна сукна. Которани су одмах дигли узбуну у Млецима, поготову што су примјеном те мјере морала поскупјети и сукна која су набављали у градовима Анконске Марке, са којима су имали развијене трговинске везе. У мају 1433. год. Сињорија је привремено ослободила Которане те царине, али се ослобођење није односило на сукна која би набавили у Далмацији. У осталим мјестима зетског приморја није било ни тог уступка и улцињски кнез је плијенио сваког Ђеновљанина који би залутао с понеком „печом“ сукна.

Полет дубровачког сукнарства нагнао је млетачку владу да тражи строгу примјену заштитних царина. Образлагала је њихову потребу жељом да се сачувају од пропасти сиромашне породице млетачких морнара које су радиле за сукнарске мануфактуре на млетачким посједима. „Дубровачка сукна која се у врло великим количинама производе у граду Дубровнику, а затим извозе по нашем мору и по нашим областима, супротно нашим законима и наређењима у туђа мјеста и земље, доносе пуну пропаст вунарском занату“. На дубровачке протесте Сенат је 1452. год. одговарао да неће мијењати своје законе и да их и Дубровчани морају поштовати, а десет година касније (1462), послије многобројних сукоба и противмјера, поставио је захтјев да се за сваку тканину која се увози на млетачко подручје плати увозна царина у Котору. Наредио је својим функционерима дуж јадранске обале и свим капетанима бродова да дубровачке тканине без потврде о уплаћеној царини плијене као кријумчарену робу. Млетачким поданицима забрањена је куповина неоцарињених тканина, а за прекршај се предвиђала глоба од 500 дуката. Примјена тих мјера изазивала је сталне сукобе с командантима дубровачких бродова. А све су се оне односиле, како је то изричито подвлачено, и на оне тканине које су се израђивале у Новом. Которани су у два маха тражили (1463, 1468) да им се бар дозволи довоз сукна без царине из Анконске Марке, али је Сенат, штитећи интересе метрополе, остајао непопустљив.

Патролни бродови хватали су „кријумчаре“, а осиони и среброљубиви функционери, какав је био Ђеронимо Долфин у Будви средином XV вијека, плијенили су и дубровачке и све друге немлетачке бродове који би се за олује склонили у његову луку. Упркос свему, стизали су из млетачких градова чак и на турско подручје шафран и сукно из Мантове, а производи са Балканског полуострва пребацивали су се у Апулију и у Марке. Па ипак, апулијски бродови, који су раније често стизали у Котор, а и у друге зетске градове, постајали су све рјеђи гости. И которско

бродарство све мање је у подручје својих послова уклапало Трани, Бари, Монополи, Барлету, Отранто и мјеста на Сицилији. Домаћи бродови пловили су најчешће у зетске градове, затим у Љеш, Драч, Пирг, Валону, на Крф, Свету Мауру, у Арту, Патрас, Левкаду и Лепант. Пловећи према сјеверозападу, најчешће у Млетке, навраћали су у Задар и друге далматинске градове под млетачком влашћу, затим у Пиран, да би тек у повратку понекад пристали у Анкони и тамо истоварили дозвољену робу. У апулијске градове ишли су махом по жито и уље, потребно и метрополи и њеним посједима, а у замјену су носили просту домаћу рашу, производе све скромнијег которског занатства, затим коње, сир, усољено месо и рибу.

Которани су 1452. год. вапили у Млецима да им се дозволи размјена која им је у прошлости омогућавала да живе од свог зноја. Сенат их је упућивао првенствено на Далмацију, а размјену са апулијским градовима одобравао једино ради подмирења основних потреба потрошње. Околности су за њих биле утолико теже што је Република према херцегу Стефану Вукчићу и његовом тргу у Новом из политичких разлога заузимала прилично помирљив став.

Сињорија се, додуше, ни у једном тренутку није саглашавала с довозом и продајом соли у Суторини, али је одобрила херцегов захтјев да се сам град, својим бродовима и преко својих трговаца, снабдијева потребним намирницама. И то му је одобрење при сваком новом захтјеву понављала. Ипак је новска трговина допринијела да се промет у Котору осјетно смањи. И док су Которани све рјеђе посјећивали Апулију, херцег Стефан је тамо преузео велики дио послова у своје руке, уз пристанак краља Алфонса, чију је врховну власт номинално признавао. Под изговором да набавкама у Апулији снабдијева свој новски двор, херцег је могао да без икакве царине извози из Краљевине робу до 2.000 дуката вриједности. Добио је уз то и дозволу да довози со коју је продавао у Суторини, јер систем разграничења права у њеној продаји на источној јадранској обали самог Алфонса није нимало интересовао. Осим тога, со је довозио, додуше кришом, и са млетачких посједа, с грбаљских солана и из Албаније. Тим је постигао до 1462. год. да се приходи которске општине смање готово на једну трећину. Млечанима је једино остајало да заштите свој монополски систем појачаном борбом против кријумчарења. Зато су и у Котору и у Будви опремали патролне бродове.

Млечани су такође стално контролисали промет житом. Њихови посједи могли су увозити жито из туђих мјеста, али су све своје вишкове смјели извозити једино у Млетке. А како је тих вишкова било углавном у сјеверној Албанији, Сињорија је давала посебне дозволе појединим општинама својих поданика да за сопствене потребе тамо набављају одређене количине пшенице, јечма и проса. А када је Сињорија 1463. год. загазила у рат с Портом, такве је дозволе давало само Вијеће десеторице.

Све те мјере, нарочито послије пада Цариграда, када је у Сенату постало јасно да „више није ријеч о слави и достојанству, него о сопственом спасу и слободи“, тешко су погађале не само Котор већ и иначе скромну привреду градских средишта у Зетском приморју. Друга половина XV вијека донијела је свима њима опадање занатства, скучавање трговинских веза и не само смањење општинских прихода већ и сиромашење свих оних кругова који су живјели од занатства и трговине.

Млетачке мјере ишле су за тим да се трговина Котора и осталих градова на Зетском приморју сведе на размјену домаћих производа за храну и најосновније предмете потрошње, с једне стране, а њихова посредничка улога у размјени балканских сировина за производе западноевропског, у првом реду италијанског, занатства да постане услужна дјелатност у монополистичкој политици Млетачке Републике, с друге стране. Ограничења нису погађала усољену рибу из Скадарског језера ни сушене смокве из которске околине, већ метале (гвожђе, бакар, олово), крмез, восак, коже и катран, које су пословни људи из Приморја набављали из зетског и ширег српског залеђа, плаћајући довезене количине те робе сољу, занатским производима и, нарочито, страним сукном.

Сукоби у балканском залеђу и турски ратови отежавали су са своје стране набављање управо тих производа, а на крају турска ограничења су га и закочила. Колико се из сачуваних докумената види, истакнути которски трговци имали су разгранате везе не само са сељацима и накупцима из Зете већ и са већим трговцима из Трговишта (Рас, код Новог Пазара) и Плеваља, нарочито послије првог пада деспотовине под турску власт.

Домаћи трговци из Плеваља, који се први пут помињу у дубровачким виjестима 1430. год, у почетку су имали највише веза с Дубровчанима, уживали су њихово повјерење и добијали зајмове. Неколико дубровачких трговаца разапело је своје пословне мреже и по околини Плеваља, дајући људима робу на кредит. Послије првог пада деспотовине ти су се крајеви у трговини тјешње везали за Которане, који су их снабдијевали великим количинама сукна, у вриједности од по неколико стотина дуката за уговорене пошиљке олова, крмеза и воска. А транспорт караванима организовали су највећим дијелом Дробњаци, који су и у дубровачкој каравнској трговини, напоредо с попосницима из Кричака, заузимали врло значајно мјесто. Те се везе нису кидале ни у обновљеној деспотовини, ни послије њеног коначног пада, све до турско-млетачког сукоба.

У читавом том раздобљу у Котору су се склапала трговачка друштва са великим капиталима за набавку управо оних сировина које су се, према сенатским одлукама, могле носити једино у Млетке. Дробњаци нису само као кириџије пратили дугачке караване преко Оногошта и Риђана у Рисан, већ се и сами задуживали код которских трговаца, махом за сукно које су сами носили на продају. Када су српским земљама, а затим Босном и већим дијелом Херцеговине

загосподарили Турци и убрзо затим увели своја ограничења (забрана извоза сребра, крмеза, свиле и воска) и када је уз то плануо први велики турско-млетачки рат (1463—1479), велики послови су опали. Осјетило се то и у поморском промету, који је до тога доба цвјетао без обзира на то што је био у служби млетачке привредне политике.

Которско поморство било је прије великих турских освајања у залеђу у пуном замаху, јер је сам поморски превоз доносио велике зараде и тим донекле покривао губитке које је због млетачких ограничења трпјела посредничка трговина. Которска властела из породица Драго, Болица, Бућа, Бизанти и Мекса, затим богати трговци из породица Палташић, Паутинов, Брајанов и Брајков, уз понеког Задранина или Млечанина, умјели су да у своје пословне мреже увуку и богате занатлије који су располагали уштеђевинама, да трговинске послове повежу с бродарством и да себи обезбиједе пристојне зараде. Да би избјегли опасност од непредвиђених штета, куповали су само дијелове бродова (карате), као што су, поучени искуством, чинили и њихови савременици у другим градовима. Капетану су за службу препуштали дио добити према међусобном споразуму, а морнарима, уз плату, дозвољавали да понесу на продају и нешто своје робе (paraspudium) — који стар пшенице или врећу сочива, боба и проса. Ако сами сопственици бродова нису превозили своју робу, унајмљивали су бродски простор другим трговцима и с мало муке очекивали богат плод од уложених средстава.

Па ипак њихове превозне услуге, правци пловидбе и подручје пословања показују да је Котор имао подређену улогу у пословима свог врховног господара. У односу на разгранату дјелатност дубровачких трговаца и бродовласника, који су и поморство и сувоземну трговину развијали према сопственим интересима и укључивањем у међународну размјену обезбиједили себи велике зараде, дјелатност пословних људи у Котору остала је многоструко спутана и осуђена на дужу декаденцију. Друга насеља у Боки Которској, са својим малим бродовима, а исто тако и млетачки градови у Зетском приморју ограничавали су се на подмирење сопствених потреба и локални превоз.

Унутрашња размјена у овој малој области обављала се на сајмовима или „панађурима“, који су се одржавали по градовима или уз манастире и опатије (Свети Срђ на Бојани, Ратац) о празницима њихових патрона. Млечани су сматрали да тих панађура има сувише много током читаве године, па су 1428. год. одбацили захтјев Которана да им се одобри одржавање сајма о празнику св. Трипуна, наводећи да би он могао представљати за град и озбиљну опасност због окупљања мноштва људи из околине и залеђа у околностима које су политички биле врло нестабилне. Одбацио је и захтјев да се сличан сајам одржава о празнику Тројице око истоимене цркве у которској околини.

Кад год отворени рат није пријетио кретању каравана, пробијали су се на том подручју старим путевима многобројни страни трговци, Дубровчани и сами Млечани у првом реду, пратећи пажљиво све промјене у већ устаљеном систему царина и њиховом размјештају како би могли да на вријеме реагују. Дубровчани су одржавали благонаклоност обласних господара богатим поклонима, избјегавали су замке млетачких одредаба и увијек налазили разлоге да оправдају своје поступке када би их неки млетачки брод или локални функционер зауставио и опљачкао, оптужујући их да се баве кријумчарењем. А када су Млечани свој систем ограничења коначно разрадили, Дубровчани су избјегавали транзит преко млетачких посједа. Било је то у другој половини XV вијека, када су сами успоставили с Турцима добре односе и харачем плаћали не само безбједност већ и повлашћен положај својих трговаца на пространој територији Царства. Ту су без тешкоћа тукли Млечане и отупили оштрицу њиховог система. Развијајући све већу трговинску морнарицу, могли су озбиљно угрозити и њихову неоспорну превласт на мору.

УРЕЂЕЊЕ И КУЛТУРА ПРИМОРСКИХ ГРАДОВА

Послије 1443. год. сви су зетски приморски градови били под млетачком влашћу; годину дана касније придружио им се и Дањ. Њима су управљали млетачки „ректори" различитог ранга и с неједнаким овлашћењима, у складу с привредним, демографским и војним значајем свакога од њих. У самим градовима и на њиховом подручју остваривали су млетачку политику према упутствима и посебним наређењима Сињорије и Сената. Затечено уређење, правне одредбе и општинска тијела нису укидали ни мијењали без сагласности градског патрицијата, бар не формално, али су сваку одлуку, сваку пресуду и сваки биједни општински грош потчинили својој контроли. И подручје око градова било је посредно или непосредно потчињено њиховој власти, мада тамо није било никаквог функционера послатог из Млетака.

У Скадру и Котору налазио се на челу градске управе неки истакнутији представник млетачког патрицијата с титулом „кнез и капетан", што значи са најширим грађанским и војним овлашћењима. Значај тих високих функционера Републике огледао се у њиховој плати и пратњи, коју су сами издржавали за вријеме

Литература: A. Marinović, *Razvitak vlasti u srednjovjekovnom Kotoru*, *Historijski zbornik* X/1—4, 1957, 83—110; Ил. Синдик, *Комунално уређење Котора*, Београд 1950; А. Милошевић, *Како се владало од давнина у Которској Републици и каснија времена у Котору*, Истор. записи 1948, I/5—6, 288—305; II/1—2, 51—64; A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom*, 70—104, 113—120; 132—142; Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 455—474; VII, 80—97; C. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi II*, Monasterii 1901; M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, Vjesnik Hrv. zem. arhiva XVII, 1915, 1—70 (исто у Illyrisch-alb. Forsch. I, 188—282); V. Novak — Aem. Šufflay, *Statuta et ordinationes Capituli ecclesiae cathedralis Drivastensis*, Beograd 1927; G. Valentini, *Appunti sul regime degli stabilimenti veneti in Albania nel secolo XIV e XV*, Studi Veneziani VIII, 1967, 195—265 Р. Ковијанић — И. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора*, I—II, Цетиње 1957; Сл. Мијушковић — Р. Ковијанић, *Грађа за историју српске медицине*, документи Которског архива I (XIV и XV вијек), Београд 1964; Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд 1958; исти, *Историја ветеринарства Србије*, Београд 1957; исти, *О мерама за сузбијање епидемија у Црногорском приморју у периоду од XV—XVIII века*, Истор. записи XIV/1—2, 1958, 65—80; исти, *Болнице старога Котора од XIV—XVIII века*, Зборник радова Института за медицинска истраживања, VII, 1959; исти, *Хирурзи Црногорског приморја у времену од 1326. до 1754. године*, Истор. записи XVII/4, 1960, 285—300; исти, *О појавама и сузбијању заразних болести код Срба од 1202. до 1813. године*, Београд 1965.

свог двогодишњег мандата. Скадарски кнез и капетан имао је 1—2 замјеника, једног нотара, 4—5 слугу, 2 момка, 4—5 коња и понекад трубача. Плата му се, према значају политичких догађаја, кретала између 600 и 800 дуката годишње. Понекад је (1424. и 1425) функција кнеза и капетана раздвајана, да би се поново нашла у рукама исте личности. Которски кнез и капетан, нешто мање значајан због географског положаја града, примао је годишње 600 дуката и имао у својој пратњи једног слугу мање. Послије губитка Скадра смијениће га провидур (1481) са ширим војним овлашћењима (он 1492. год. постаје изванредни провидур). На челу Будве, Бара и Дриваста стајао је начелник (potestas), функционер нижег ранга. Имао је плату од 300 до 400 дуката годишње, затим пратњу састављену од замјеника, канцелара, двојице слугу, једног момка и три коња. На челу Улциња налазио се повремено кнез и капетан, кога је у дужим раздобљима смјењивао обични потестат. Ова промјена, због често подвлаченог сиромаштва града, праћена је и смањењем годишње плате са 500 на 400 дуката и ограничењем броја обавезних слугу. Избор свих тих функционера преузело је млетачко Велико вијеће, које је и иначе читаве дане проводило у врло сложеном бирању разноврсних функционера, док су се општа упутства о обављању дужности састављала у Сенату.

Сви ти млетачки ректори, чланови њихових породица и њихове пратње нису смјели да се баве трговином, да примају поклоне ни да учествују у подјели ратног плијена. Није им било дозвољено да закупљују царине. У ратно доба нису излазили из града, изузев с војском, а у годинама мира једино ако би функцију у граду могли предати замјенику или неком нижем функционеру. За вријеме таквог одсуства губили су право на одговарајући дио плате. У случају жалости у породици нису смјели носити црнину дуже од осам дана. Власт су преузимали од претходника или је предавали насљеднику без икаквог говора. Једино су морали да кажу: „Предајем (преузимам) управу у име пресвијетле млетачке владе".

У рукама „ректора" била је врховна војна, управна, судска и финансијска власт. Они су потписивали одлуке о подјели плата и сљедовања, у одсуству провидура командовали су војним одредима, предлагали мјере за снабдијевање и оправљање тврђава, додјељивали проније, именовали сеоске главаре, постављали све ниже службенике који се нису бирали у Млецима, водили преговоре са околним господарима, наређивали исљеђења, кажњавали злочинце и издајнике, дијелили повластице заслужним сарадницима, надзирали убирање прихода, давали земљу и убирање појединих прихода под закуп, одобравали све издатке и издавали повеље са својим печатом. Одређене послове повјеравали су нижим функционерима и контролисали њихов рад.

Послије ректора најважнији млетачки функционер био је, заповједник тврђаве, кастелан, негдје домаћи човјек (у Улцињу)

а у важним средиштима Млечанин постављен од Великог вијећа — у Скадру од 1425. год. с високом платом од 350 дуката годишње и с пратњом од два момка. У Котору је ту дужност првих десет година млетачке власти обављао Зуан де Луксија, који је 1420. год. преузео град у име Републике, а доцније постао дугогодишњи которски канцелар. Постављањем кастелана, који је у одсуству ректора преузимао његове функције, улога ректоровог замјеника изгубила је значај. Некадашњи замјеник задржао се као обични „витез" са скромном функцијом надзорника градске капије и стража.

Финансијске послове обављао је камерар, благајник, који је водио књиге прихода и расхода и подносио извјештај млетачком Уреду за старе рачуне. У Скадру је понекад обављао и послове солара, најчешће бираног из редова млетачке властеле настањене у сјеверној Албанији, уколико се „datium salis" није давао под закуп. У канцеларијама Скадра и Котора, поред латинских нотара, био је запослен и по један српски писар, који је страном ректору и његовим људима служио и као тумач.

Поред нижих и виших војних заповједника који су долазили у поједине градове према тренутном склопу и броју најамничких одреда (коместабили, кондотијери, капетани и, за вријеме рата, провидури) бирали су се и заповједници домаћих војних снага, војводе, насљедници некадашње војне и управне власти коју је постављао врховни господар.[1] Млечани су их узимали из редова истакнуте домаће властеле, одане Републици, што су Дривастинци приликом предаје изричито захтијевали, а у критичним ситуацијама доводили су их споља, као, на примјер, Данила Ђурића Шибенчанина у вријеме борбе против Стефана Вукчића. На том положају у Скадру су се јављали Андрија Хумој, Тануш Дукађин или Никола Монета, а у Котору неки домаћи грађанин. У Улцињу се, према старим традицијама, бирао кефалија. Послије смрти Николе Радована, функцију је преузео Ника Херман — војвода Памалиота.[2] Према свему, у појави тих функционера тешко је назрети „ретроградни развој градских аутономија", како се то чинило Милану Шуфлају.

Градска самоуправа или, тачније, остаци надлежности градских властелинских вијећа и њихових органа, није се сачувала по свим градовима у истој мјери. У Скадру је била најмања, јер су Млечани ту узели власт на основу споразума с ранијим врховним господаром, Ђурђем II Страцимировићем. У Дривасту је домаћа властела сачувала и под млетачком влашћу већи утицај, јер су представници Републике, послије дужих раздобља деспотове власти у граду, морали да се споразумијевају с градском општином

---

[1] Под Балшићима се на челу Бара помиње 1412. год. капетан. ДАД, Lam. de foris II, 159.

[2] Sen. Mar IV, 111 r°

о преузимању власти и при том да се сложе са извјесним уступцима градској властели, која је љубоморније но у осталим градовима чувала живе везе са својим романским поријеклом и самоуправне традиције своје мале заједнице. Улцињ и Бар, додуше под притиском силе, сами су прихватили Млечане за господаре и бар формално сачували извјесна аутономна права. Млетачке власти су их најтеже окрњиле припајајући огроман дио њиховог дистрикта, губљеног током ратова, надлежности свог ректора у Скадру и тако на најважнијем подручју (читава Забојана) обезбиједили непосредну и готово искључиву власт својих функционера.

Случај Котора био је изузетан. Млечани су га узели под своје окриље послије дуготрајних и често понављаних понуда саме општине, па су морали, бар у први мах, да сачувају привид широке надлежности градске властеле. За вријеме подробних, истина неокончаних, преговора о преузимању власти у Котору 1411. год. Сенат је нудио которској властели положај какав су у склопу млетачких посједа на италијанском копну имали градови Фелтро и Белуно. А под тим су условима 1420. год. Которани и прихватили врховну власт Републике. Током времена, нарочито у доба ратова, када су са свих страна притиснути грађани очекивали спас једино од млетачке помоћи, и формално призната права су ишчезавала или губила значај, тако да је на крају млетачки кнез, упркос отпору извјесних кругова градског становништва и користећи се унутрашњим друштвеним сукобима, успијевао да се претвори у неоспорног носиоца читаве власти у граду. Градски органи, лишени материјалних средстава, постајали су његово послушно оруђе. Могли су се жалити и негодовати у Млецима, а тамо су добијали, и то не увијек, широка обећања о поштовању статута и у прошлости изграђених обичаја. На крају су се статути и обичаји окретали против њих самих. Млетачка вијећа умјела су вјешто да их супротставе многим њиховим приједлозима да се измјенама у старој привредној и организационој структури поправи положај домаћег живља.

Преузимајући власт, Млечани су признали свим градовима статуте, правне обичаје, стечене повластице и од градских тијела донијете пресуде. Млетачки ректори су их од почетка ипак у много чему кршили, тако да су узастопне делегације градске властеле тражиле у Млецима да им извјесне одредбе формулишу у посебним исправама и озаконе млетачким печатом. Тим се нису отклањали сви спорови између „општине" и „ректора". Зато је и сама Сињорија тражила да се статути поправе, измијене или сажму. Улцињска општина једноставно је 1426. год. послала статут у Млетке да Сињорија исправи што не ваља и да га са својом потврдом врати. Которско вијеће требало је да исти посао обави заједно с кнезом Стефаном Квирином. Он је одлагао посао и предложио измјене тек пред одлазак са дужности 1426. год. А и када је тај измијењени текст статута с примједбама которског Вијећа послао Сињорији, он се изгубио негдје у дуждевој канце-

ларији, па су Которани послије двије године морали да се враћају истом послу и да измијењени текст поново шаљу на потврду. Нове одлуке которског Вијећа Сињорија је потврдила 1446. год. задржавајући себи право да их по потреби измијени или исправи. Ту је, свакако, ријеч о посљедња 52 члана статута, донијета између 1420. и 1444. год.[3] Други сачувани статут, будвански, показује знатно мање измјене и допуне: под влашћу деспота додато му је само пет, а касније, под Млечанима, само седам нових чланова.[4] Томе је ваљда разлог што су млетачки ректори примјењивали у Будви најприје извјесне одредбе улцињског, а затим барског статута. И сами Будвани су тражили да им се призна статут какав имају Барани.

Међутим, статути осталих градова се нису сачували. Жалбе градских представника млетачким вијећима откривају бригу појединих општина да се, поред очувања аутономије, спријече самовољни поступци млетачких ректора. Дривастинци, Скадрани и Улцињани су захтијевали да могу несметано уживати своје посједе и располагати њима, да могу њиховим уступањем подмиривати повјериоце и давати земљу у закуп коме хоће. Дривастинци су иста права тражили и за одсутне посједнике. Улцињани су такође бранили право на слободно исељавање из града и несметано прихватање досељеника. У тим личним правима која су им статути обезбјеђивали изгледа да су се највише и сударали с новим господарима. Са истом упорношћу залагали су се за поштовање статутских одредаба у судству и финансијама, у овим посљедњим с најмање успјеха.

Патрицијска вијећа и даље су се састајала и заузимала став према многим питањима, али је за сваки састанак било потребно одобрење млетачког кнеза или потестата, који је свим сједницама лично присуствовао. Њихова улога најчешће се сводила на саглашавање с његовим приједлозима. Ако се предузимала нека важнија мјера, њему сагласност властелинских вијећа није била ни потребна, већ одобрење Сињорије или Сената. Скадрани су 1425. год. тражили да њихово вијеће, према статуту, бира градске службенике, јер су им кнежеви и то право већ били ускратили. Ријеч је, несумњиво, била о тројици општинских судија, које су, према њиховом тврђењу, вијећа осталих градова слободно бирала. Годину дана касније Улцињани су се жалили да ректори понекад постављају судије по својој вољи, чак и из редова пучана, а 1440. год. да суде без њиховог присуства како би себи обезбиједили веће приходе.

Неслагања су врло често избијала око материјалних права. Которани су 1426. год. одбацивали захтјев кнеза да се плаћају

---

[3] Ил. Синдик, *Извештај о раду на Которском статуту*, Историјски часопис III, 1952, 449—459.

[4] Ил. Синдик, *Однос града Будве према владарима из династије Немањића*, Историјски часопис VII, 1957, 24; S. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Buduae*, 53—54, 57, 59, 61—67.

двије вреће соли које су он и судије добијали бесплатно сваке године и по једна врећа коју су добијали чланови Малог вијећа и канцелар. Сињорија им је дала за право да се не би крњили стари обичаји. Слични приговори у Млецима су и иначе наилазили на разумијевање, јер нико није желио да ситни спорови доведу до крупних и непредвиђених посљедица.

У судству је главну улогу имао кнез или потестат, који је већи дио недјеље проводио саслушавајући парничаре и доносећи пресуде — понедјељником, сриједом и петком читавог дана, а уторком и четвртком само послије подне. Једино је он био надлежан за све кривичне случајеве, ислеђивао је осумњичене и оптужене примјеном тортуре, доносио пресуде и наређивао њихово извршење. У грађанским парницама, које су се водиле махом око дугова, предвиђало се присуство градских судија. Кад год је вриједност имовине или сума новца око којих се водио спор премашала десет перпера, изабране судије су давале кнезу или потестату своје мишљење и упознавале га са одредбама статута и са обичајима. У споровима до десет перпера сами су судили. Током друге половине XV вијека њихова је надлежност проширена и на спорове до 25 перпера. Млетачке власти биле су склоне да је протегну и на спорове до 20 дуката, али пред отпором пронијара то нису учиниле.

Између млетачких ректора и општинских власти избијале су несугласице око судског поступка и самих пресуда. Општине су захтијевале примјену статута док су млетачки представници покушавали да се ослободе статутских норми. У Дању се предвиђало да ће провидур судити у кривичним споровима према млетачким уредбама, остављајући одредбе статута само за грађанске спорове. Которани су захтијевали да се статут примјењује и у кривичним и у грађанским суђењима. Сињорија је сматрала да су казне за нека кривична дјела, као, на примјер, за убиство сељака, исувише благе (глоба без затвора), па је захтијевала да се статут управо у тим одредбама мијења. С друге стране, није се слагала с поступцима улцињског кнеза, који је и због дугова бацао људе у тамницу; дозвољавала је да се то чини једино када нема могућности да се од дужникове имовине обезбиједи накнада. Од барског кнеза је тражила да се држи статута изузев у случајевима који у њему нису предвиђени; тада је морао судити „по правди, водећи рачуна о части млетачке владе“. Приједлог Барана да им ван Бара нико не може судити морао је пропасти, јер су за уговорне обавезе преузете у другом граду морали тамо и одговарати. Улцињани су се борили за строгу примјену статута у поступку и Сенат им је признао право да оптуженог и тужиоца суоче пред судом, да се у доказном поступку не узимају у обзир исправе које нису састављене код нотара и да се за свако свједочење узима улог од три дуката. Редовно се саглашавао и са захтјевима да се приходи домаћих судија од суђења не оптерећују никаквим дажбинама.

У складу са захтјевима појединих општина постепено је разрађен и систем апелације. Прије но што су признали млетачку власт, Которани су се у апелацији обраћали, према статуту, универзитетским колегијима у Риму, Болоњи, Перуђи и Падови, а 1433. год. прихватили су млетачки приједлог да не одлазе „у стране земље", већ да се за све спорове обраћају универзитетским колегијима на млетачком подручју — у Падови, Виђенци, Верони или Тревизу.[5] Првих година млетачке власти тражили су за сваку жалбу на одлуку млетачког кнеза дозволу да се могу обратити млетачкој Авогарији.[6] Будвани су се у најстарије вријеме обраћали за апелацију которским властима. Касније су ишли у Млетке. Како су путовања изискивала велике издатке, дозвољено им је 1454. и 1461. год. да се обраћају которском кнезу. Касније (1465) је одређено да за спорове до 100 перпера иду у Котор, до 200 перпера у Задар, а преко те суме у Млетке.

Док је Бар био под влашћу деспота, његови су се грађани обраћали у апелацији дубровачком Малом вијећу. За вријеме краткотрајне млетачке власти од 1405. до 1412. год., исто као и Улцињани, могли су се жалити у Млетке. Да би се избјегла дуга путовања, касније је свим градовима око Скадра дато право апелације пред скадарским кнезом, с тим да се странке незадовољне његовом пресудом увијек могу обратити млетачкој Авогарији. Парничари су увијек били упорни, па су се обраћали Авогарији са жалбама на скадарског кнеза због поступака за које је имао пуна овлашћења, чак и због брисања са списка непотребних или неспособних службеника или најамника. Незадовољство одлукама скадарског кнеза најчешће је избијало када је он због личног сукоба с ректором неког околног града без много премишљања поништавао све његове пресуде. Зато су из Улциња стизали захтјеви да скадарски кнез не пресуђује сам, већ заједно с кастеланом и соларом ако већ не може жалба да се подноси директно у Млетке. Због сличних жалби Сињорија је дозволила Баранима да за спор до 100 перпера могу апеловати било на скадарског било на которског кнеза, да се за спор до сто дуката могу обраћати млетачким властима у Задру, а преко те суме највишим судским органима у Млецима. Седамдесетих година XV вијека, када су млетачки ректори по свим градовима око Скадра, не држећи се никаквог статута, измислили систем кажњавања великом глобом и краткотрајним затвором или привременим изгнанством, рачунајући да ће осуђени радије платити глобу него се излагати великим трошковима за путовање у Млетке, Сенат је овластио скадарског кнеза да доноси другостепене пресуде у свим споровима

[5] Sen. Misti LVIII, 216 r° — 217 v°. У Задру се сачувала књига которских апелација (Appellazioni in copia) са 18 другостепених пресуда из Падове и по једном из Рима, Тревиза и Вероне, свих из XIV и XV века, што показује да су се Которани највише обраћали универзитетском колегију у Падови. Ил. Синдик, *Извештај о раду на которском статуту*, 456.

[6] Avogaria 3647, Raspe VII, 64 r° (203 r°); Grazie XX, 73 v°; XXII, 24 v°.

до 100 дуката вриједности. Очекивао је да ће тако разбити осиона безакоња нижих градских ректора. Дривастинци, који су стално били у сукобу са Скадранима око граница градског дистрикта, узалуд су покушавали да избјегну посљедњу ријеч скадарског кнеза.

Послије предаје Скадра Турцима (1479) пренијета су сва овлашћења која је имао његов кнез да суди у апелацији — на которског кнеза.

И у апелацији се строго водило рачуна о поштовању градских статута. Када се једном приликом испоставило да је Авогарија у другостепеном поступку саслушавала свједоке који се нису појављивали пред судом у првој парници међу неким Баранима, сва су саслушања била поништена, јер нису обављена у складу са одредбама статута града Бара. Жалба коју је неки Которанин поднио „новим адвокатима" није узета у обзир, зато што которски статут такву апелацију није предвиђао.[7] Таквим ставовима у области судства поштовала су се у извјесној мјери аутономна права градских општина и одредбе њихових статута. Поштовање реда и законитости у насљедном, стварном или облигационом праву, до чега је појединцима било изузетно стало, само је доприносило општим интенцијама млетачке политике. Око њених највиших органа стварао се ореол „правичности".

Друкчије је било с градским финансијама. Ту су млетачке власти лишавале градска вијећа свих средстава и бацала их у пуну зависност од своје добре воље и милости. Скадарска општина имала је од почетка млетачке владавине врло мале приходе од три села и закупа рибњака дуж Бојане. Њени посланици врло су оштро објашњавали у Млецима 1425. год. како су им поједини кнежеви одузимали једно право за другим и захтијевали да им се стара права врате. Сенат је обећавао и није ништа мијењао. Осталим градовима дозвољено је, додуше, да располажу с више земље у дистрикту, али им је и та земља постепено одузимана било њеним уступањем ратничким дружинама било сужавањем дистрикта и припајањем читавих села, па и града Свача, који је био епископско сједиште, надлежности скадарског кнеза. Котору су остали општински приходи од Грбља, али су их текући расходи на љекаре, апотекаре, бербере, канцеларе и стражаре лако гутали.

Република је у први мах остављала градовима који су јој се добровољно предали основне приходе, али само за неколико година, а онда их је сама преузимала, тако да је на крају градским општинама остало да се упорно боре за таксе на месо или за травнину, да сачувају власт над шумама и водама. Сенат им је те приходе и уступао, но само у случајевима када нису премашивали

---

[7] *Notes et extraits* II, 231; Lett. di Lev. VII, 117; Cons. minus III, 132', 229 ... Мл. држ. архив, Sen. Misti XLVII, 149 v°; Sen. Mar II, 108 r° — 108 v°, 164 r°; X, 155 r° — 155 v°; Avogaria di comun 3648, Raspe VIII, 46 v°; Avogaria 3650, Raspe 10, 41 v° — 42 r°; Avogaria 3651, Raspe 11, 73 r°; Mag. Cons. Leona 212 v°; G. Čremošnik, *Kotorski dukali*, 162—163 итд.

20 до 25 дуката годишње. А и тамо гдје су општине остваривале веће приходе, као у Бару, Улцињу и, поготову, у Котору, за сваки издатак било је потребно одобрење млетачког ректора. Он је прегледао рачуне и контролисао градске финансије. Највећи дио општинских прихода био је од почетка намијењен оправљању тврђава и дизању нових бедема. А сва средства којима су располагале општине једва су стизала да подмире све „комуналне" потребе такве врсте. Сенат им је морао додавати суме из средстава којима је располагала млетачка „општина". И када су градови слали своје представнике у Млетке, једва су успијевали да им ректор одобри путне трошкове.

Општине су се такође бориле да, поред канцелара кога је доводио млетачки ректор, сачувају градског нотара или виценотара какав се, без „јавне вјере", помиње 1397. год. у Улцињу. На крају би се испоставило да нема средстава за његово издржавање. Општински нотар дуго се задржао у Котору. Када је ту функцију преузео Зуан де Луксија, није желио да зависи од которске општине и Сињорија је 1443. год. прихватила његов захтјев да се сматра њеним службеником. На све которске протесте Сенат је одговарао да у статуту нема одредбе која би говорила о праву општине да поставља нотара. Општинама је преостало једино да се боре против свих покушаја да се повећају нотарске таксе за састављање исправа.[8]

Млечани су своју власт у зетским приморским градовима учвршћивали, захваљујући дијелом и антагонизму који је постојао између властеле и пучана. Сенат је саслушавао с једнаком пажњом посланства властеле и представнике грађана. Излазећи у сусрет жељама пучана, као и на својим другим посједима, настојао је да се у сваком граду одржи извјесна равнотежа и да се самим тим осјетно окрње овлашћења и неприкосновена права властеле на искључиву улогу у аутономним пословима града. Ти су сукоби најбоље познати у Котору.

Незадовољни „заштитом" четворице адвоката које је властелинско вијеће бирало у Котору да заступају пучане у споровима с властелом, грађански представници су издјејствовали у Млецима 1446. год. дозволу да на суђење могу доводити своје рођаке и пријатеље да им помогну. Тим у ствари нису ништа постигли, па су почели да одржавају скупове по кућама и не обавјештавајући кнеза. На протесте властеле показивали су изузетну упорност, па је кнез почео да им дозвољава посебне скупове. Сињорија се

---

[8] Када се 1448. год. мијењао статут Будве, звање нотара учињено је доступним домаћим људима. S. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Budue*, 61; G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Гласник Зем. музеја XXXIII/ /XXXIV, Сарајево 1922, 120—121, 130, 155, 178—180, 186—187; *Listine IX*, 159, 124—125, 317; X, 212; Sen. Misti LIV, 102 v°; LVI, 52 v° — 53 r°; LVIII, 225 r°; Cecreta, Lettere di rettori ambasciatori dogi B (ind. 256 II) n° 105; Avogaria 3648, Raspe VIII, 6 r° (14 r°); Grazie XXV, 94 r°; Cons X, Misti XV, 176 r°; Ufficiali alle rason vecchie XXV, Notatorio II, 76 r°.

1454. год. с тим промјенама није сложила. Али је одобрила пучанима да о празнику св. Марка бирају своја три прокуратора који би се бринули о попуњавању упражњених карата у Грбљу и десеторицу грађана који би, не сазивајући никакве пучке скупове, слали своје опуномоћенике у Млетке. Жалбе пучана су се гомилале: тврдили су да је властела издјејствовала од папе неку булу која само њеним члановима обезбјеђује уживање црквених бенефиција и мјеста каноника, оптуживали су властелу што је сав терет ноћних стража свалила на њихова леђа, захтијевали су да острвце Св. Гаврила не дијеле између себе племићи, већ да га оставе за склањање свих грађана у случају епидемије или за смјештај окужених, затим да се захтјеви властеле упућени Сињорији или папи саопштавају пучанима како би они могли бранити своја права; протествовали су што им властела одузима цркве које су својим средствима подигли, што општински службеници зависе само од властеле, мада треба једнако да служе свима, и на крају су захтијевали да се из статута избаце све „наказне и неправичне одредбе". У жељи да не озлоједе већину градског становништва, млетачке власти су прихватиле многе пучке захтјеве или, пак, настојале да помирљивим рјешењима отупе оштрицу сукоба. У Грбљу су им признале право на упражњене карате пучана, али нису дозволиле да се један од двојице капетана бира из њихових редова. Нису им дозволили ни учешће у управљању имовином катедрале Св. Трипуна ни у чувању катастиха.

Которска властела је негодовала што пучки представници одлазе у Млетке без њеног одобрења и што им се дозвољава да износе своје захтјеве у одсуству њених опуномоћеника. Млечани су одговорили да се „једна страна неће саслушавати без друге", али да ће свака страна моћи да изнесе све што жели, „јер је наш обичај да се свако благонаклоно саслуша". Такав став одузимао је которској властели монополски положај у односима с млетачком влашћу, а стварно преузимање власти у граду од стране Млечана лишило је раније искључиве премоћи. При том се ни у чему нису мијењале традиционалне статутске одредбе. Ни пучанима није дозвољено да дигну главу. Јер када су 1463. год. стигле вијести да се они ради бирања својих представника састају у посебно вијеће и тамо гласају, како се то чини и у властелинском Великом вијећу, Сињорија је забранила такве скупове и захтијевала да се пучки посланици бирају на стари начин.

Сличних је покушаја било и у другим градовима. Сенат је забранио тајне скупове пучана у Бару, када су о њима стигли извјештаји 1447. год. За прекршиоце је предвиђена строга казна од шест мјесеци затвора и сто либара глобе. Но, како је и њима признавано право да шаљу своје представнике у Млетке, потестат је био дужан да на молбу два-три грађанина сазове скуп читаве општине и да се на том скупу изаберу и пучки представници.

Млечани су признавали општинама ситна монополска права, као, на примјер, да се не увози страно вино док се не распрода

домаће, давали су становницима ограничена права млетачких грађана у трговини и одобравали набавку жита са својих посједа. Понегдје су се обавезивали да људе неће насилно одводити на галије ни избацивати из сопствених кућа када ови затребају Млечанима. Бригом о поштовању законитости и правичности у судству разбијали су нагомилано незадовољство. Злоупотребе својих функционера отклањали су и лијечили, бар у начелу, повременим слањем синдика, чији је задатак био да утврде поштују ли се одлуке млетачких вијећа и да ли се поданици жале на незаконите поступке млетачких ректора. Против оних који су умјели да, ради личне користи, преврше сваку мјеру, покретали су у метрополи процесе и строго их кажњавали. Па ипак њихови примјери нису имали утицаја на поступке оних који су стизали да их смијене.

У животу града црква је такође имала значајан утицај, не само духовни, морални и културни већ и политички. У њеном животу такође се осјећају два чиниоца, домаћи, везан за традицију и интересе властелинских кругова у граду, и страни, уклопљен у општу папску и, још осјетније, у дневну млетачку политику. Зато је често долазило до неслагања и сукоба између аутономних градских вијећа и страног епископа или између епископа и каптола каноника.

Иако је барски архиепископ представљао највишег функционера католичке цркве на Зетском приморју, његов утицај није био пресудан. Биран врло често из редова домаћих људи, са малим приходима, заузет повремено ситним градским сукобима, он ни под српском ни под млетачком влашћу није био човјек од утицаја. Његови суфрагани, расути по ситним средиштима Зетског приморја и сјеверне Албаније, стизали су у своје дијецезе без његовог знања. Млетачки Колеђ доводио је у сусједни Улцињ епископа на основу конкурса, на који су се јављали истакнути свештеници из Драча, Дриваста, Марке и Бреше, тражећи само формалну сагласност папске курије. Епископи Дриваста, махом домаћи људи, и епископи Скадра, обични експоненти скадарског кнеза и капетана, понајвише су се бринули како ће повећати своје приходе и проводили су свој вијек у борби за ситна имунитетска права. Узалудан је био став који су заузели барска вијећа и судије окупљени у цркви Св. Петра да нико не смије заобићи њиховог архиепископа када тражи неки црквени положај, узалудна пријетња са 500 дуката глобе за свакога ко поступи супротно. Барски прелат је с пуно зависти гледао на которског епископа, који је, мада знатно нижи у црквеној јерархији, наметао своју вољу, бар извјесно вријеме, и каноницима и градским вијећима, који је, на основу старих права, захтијевао јурисдикцију над свим католичким црквеним општинама у Србији. И за вријеме привремене млетачке власти над Баром (1405—1412) градски представници су тражили од Сената да представници Републике не сужавају надлежност њиховог архиепископа. У вријеме турских напада на Србију Млечани се нису колебали да на мјесто православног мит-

рополита, који се пред офанзивом католичанства повукао у Врањину или Ком, поставе у Пречисту Крајинску свог архиепископа и тако разбију наде барског архиепископа да ће учврстити свој положај и проширити јурисдикцију и над католичким живљем у Рашкој. Узалуд је папа Каликст III писао вјерницима у Рашкој да новобрдска црква припада барској дијецези.[9]

Будва и Котор, према ранијим одлукама својих вијећа, захтијевали су да им епископ буде странац. Млечанима није било тешко да ту доведу своје људе не само за епископе него чак и за жупнике појединих цркава. Од почетка су наметнули Которанима обавезу да славе празник св. Марка на исти начин као и дан св. Трипуна, уз учешће свих судија, вијећника и градских службеника, који су се морали појавити са свијећом оне тежине и вриједности које су биле у складу с њиховим угледом и платом. Ако епископ Будве није ни могао имати неки већи утицај, он је према градским властима обезбиједио себи широка права: за спорове међу свештеним лицима, па чак и за спорове међу свештеницима и свјетовњацима, за суђење јеретицима само је он био надлежан. Поштовање црквених празника није долазило у питање, јер је он за сваки прекршај лако наметнуо глобе.

У Котор су од 1422. год. долазили за епископе искључиво Млечани. У почетку су, незадовољни малим приходима, избјегавали дијецезу и настојали да је замјеном уступе другоме. А затим је Марин Контарини (1429—1453) успио да у граду себи обезбиједи пресудан утицај. Чак је послије напрасне смрти Леонарда Бемба вршио дужност кнеза док није стигао његов насљедник. Пописивањем црквених добара и завођењем реда у црквене финансије учврстио је материјални положај цркве, не презајући од сукоба с которском властелом, и градско је законодавство потчинио свом утицају; доводећи глагољаше, предузео је широку акцију за потискивање православља из непосредне которске околине. Тек је његов насљедник, Бернард из Пиеве де Сако (код Падове), наишао на оштар отпор једног калуђера из Богдашића, па је убрзо напустио Котор, препуштајући дијецезу замјеницима и опуномоћеницима, што су дуго послије њега чинили и његови насљедници, одлажући офанзиву за каснија времена.

Домаћа властела имала је најјачи ослонац међу члановима каптола каноника, који су с њом били у најтјешњим родбинским везама. Они су 1413. год. имали у Котору своју „братовштину“, у коју је свако могао ући с једним перпером уписнине и тако обезбиједити себи сахрану. Када је епископ покушао да прошири каптол довођењем својих људи, наишао је на отпор, али је ипак успио да му наметне своју вољу и извјесну стегу. Каптол је и у Котору, као и у другим градовима, брижно чувао у свом животу и уну-

[9] ДАД, Deb, not. XIII, 219'; Мл. држ. арх. Coll. Notatorio III, 73 r°; V, 203 r°; Sen. Misti XLVII, 130 v°; LIV, 80 r° итд. Aug. Theiner, *Mon. Hung. hist. II*, 292. Барски архиепископ се тек у XVI вијеку сматра „primas Serbiae“, ibidem.

трашњем уређењу многе архаичне црте. Најбоље их открива Статут Дривастинског каптола, записан 1456. год. Ту је поготову, у некомпромисном леглу романских традиција, у расаднику свештенства за Далмацију и Албанију, у граду за који је хиперболична традиција XVI вијека сачувала успомену на 360 цркава и капела, црквена јерархија срастала с малобројном домаћом властелом у једно тијело, које се послије многих болних трзаја предало 1478. год. турском освајачу и тада доживјело свој крај.

Црква се бринула о „душама" људи и као разграната организација трошила огроман дио њихових средстава и зараде. „Брига о тијелу", брига о здрављу људи била је, међутим, на много нижем степену.

Нехигијенски живот по градовима и тврђавама доносио је људима честе епидемије, против којих су средства одбране и заштите била неефикасна. Разгранате везе са спољним свијетом доносиле су кугу, која је у таласима десетковала градско становништво. Упркос непотпуности података, види се да је та болест харала у Котору 1422, 1427—1430, 1435, 1457. и 1467. год., када је страховитом снагом захватила читаво Балканско полуострво. Људи су бјежали из градова, увјерени да заразу преноси ваздух, увијек испуњен непријатним задахом градских улица. И чекали су по селима док се помор не стиша. Богатији људи, купујући дијелове бродова, обезбјеђивали су себи и породици право да их казетан, остављајући друге послове, пребаци што даље од обала параженога града. Други су опет завјештавали имовину да би се по црквама читале молитве за спас од опаке болести.

Читав крај око Скадарског језера и Бојане, по природи мочваран, био је легло непрекидне маларије. Она је изузетном снагом сатирала странце, углавном најамнике по тврђавама, који су према зарази били крајње неотпорни и без икакве навике на климу у којој би се неочекивано нашли. Било је година када су послије масовног помора тврђаве остајале без икакве одбране. А у доба већих концентрација борбених снага у Бојани и највиши млетачки команданти постајали су жртве маларије. Боловали су по бродовима, а онда се пребацивали на лијечење, најприје у Котор а затим у Дубровник, и на крају умирали. И многа друга обољења погађала су становнике градова и села. У крајевима између Скадарског језера и Ловћена било је врло много цријевних обољења. У годинама рата и општег пустошења отпорност је била врло слаба због глади, која је често пратила свакодневни живот људи.

А сами ратови доносили су не само смрт, епидемије и глад већ и велики број рањеника којима је било потребно бар мало помоћи. Јер, уобичајена молитва која је најчешће из свих грла одјекивала црквама „Од куге, глади и рата, ослободи нас Господе!" доносила је само наду и утјеху. Права помоћ се очекивала од свручњака који су на зетском подручју били врло ријетки. Још од раније имала је само которска општина у својој сталној служби

понеког љекара — физика или хирурга — затим берберина, који је поред бријања знао да вади обољели зуб, да лијечи ране и предузима мање хируршке интервенције. Народ је имао своје видаре који су му пружали помоћ према стољетним искуствима чуваним у појединим породицама, који су знали да упуте болесника на љековиту траву или да га у најбољој намјери заварају неким магичним записом. Но, ни средства за која су знали учени љекари са медицинских факултета у Салерну, Болоњи и Падови нису била много ефикаснија, као ни љекови спремани, најчешће од трава, по которским апотекама и продавани болеснима за скупе паре.

Скадарски кнез и капетан тражио је у више наврата из Млетака вјештог хирурга за најамнике. Послали су му 1413. год. Ђорђа Корнара, берберина, који је уживао глас доброг и искусног хирурга, 1424. год. љекара Бузета из Пјаћенце са већом годишњом платом од оне коју је которска општина давала љекарима у својој служби: имао је 384 перпера годишње.

Љекари у служби которске општине, и интернисти и хирурзи, којих је од краја XIV до краја XV вијека било око дванаест, долазили су махом из Италије — из Млетака, Болоње, Падове, Вероне, Мартиненга, Барлете и Транија. Само је један међу њима био из Љеша — Ђорђе Спан. И они су се задржавали у Котору дуже или краће вријеме, а онда прелазили у Дубровник, гдје им је плата била већа него у Котору. Када су Которани 1411. год. нудили свој град Млечанима, постављали су услов да се од општинских прихода издржавају два љекара, један апотекар и један берберин. А када су коначно признали власт Републике, издаци за потребе здравствене службе и школе ограничени су на 200 дуката годишње. Крећући се у тим оквирима, изасланства властелинског вијећа тражила су у више наврата да се љекару повећа плата на штету учитеља и махом добијала одобрење. Уобичајену плату општинског љекара од 100 дуката годишње повећавали су повремено и на 150 или 160 дуката. Тако су успијевали да неке задрже и на дуже вријеме. Најтјешње је, изгледа, био везан за нову средину Ђакомо да Понте, који је крајем XV вијека основао у Котору породицу и стекао лијепо имање, учествовао у трговачким пословима, давао новац на зајам, куповао једрењаке и нашао богате изворе прихода мимо општинске плате. Сви ти љекари били су обавезни да которске поданике лијече бесплатно, а странце према међусобном споразуму. Па ипак њихова помоћ није била увијек довољна. Позивао би се понекад и љекар из Дубровника, као Јеврејин Самуел — специјалиста за очна обољења.

У истом раздобљу у Котору је живио и извјестан број апотекара. Сматра се да их је увијек у граду било бар двојица, од којих један у државној служби. Плата је била мала, 150 перпера годишње, али се они о њу нису ни отимали, јер су се поред продаје лијекова и дрогеријских производа упуштали у трговачке и кредитне послове који су им доносили богате зараде, куповали су куће и винограде, па чак закупљивали и трошарину на продају

вина. Изузев једног Дубровчанина, који је држао апотеку у Котору крајем XIV вијека, сви су били Италијани — из Болоње, Млетака, Кремоне, Ферма и Нарда. Скромни остаци которских архивских књига пуни су података о њима — управо због њихове пословности и честих веза са судом.

Бербера видара било је, несумњиво, по свим градовима. Понекад су у свом знању и вјештини доспијевали толико далеко да су их једноставно називали хирурзима. Међу њима је, уз понеког Италијана, увијек било и домаћих људи, из Котора, Луштице, Трогира и Шибеника. Један Баранин радио је у Дубровнику и обавезао се 1425. год. неком дубровачком поданику да ће му у року од два мјесеца излијечити ране по читавој руци, с тим да ништа не добије и да се преда суду добрих људи ако не испуни обавезу. У Котору су се прославила и обогатила два берберина који су стигли из Трогира и Шибеника. Алат им је био једноставан — маказе, бријач (бритва), лавор и гвожђе за вађење зуба — али су им приходи били врло високи, јер им се и грађанин и сељак најчешће обраћао за помоћ. Они се нису задуживали, већ су другима давали зајмове, и властели и златарима. Нису се задовољавали само куповином кућа и земље, већ су се упуштали у веће трговачке послове, удруживали се с властелом, набављали вуну с Крфа, извозили сукно, предузимали трговачка путовања или их сами другима повјеравали. Један од ове двојице најистакнутијих сматрао се толико заслужним да је добио дозволу за подизање породичне гробнице у катедралној цркви Св. Трипуна.

Зетски господари, исто као и они из Србије и из Босне, ипак су се у болести обраћали дубровачким љекарима, како због политичких веза с Дубровником тако и због повјерења у вјештину и знање љекара које је дубровачка општина бирала за потребе свога града.

Током XIV и XV вијека предузето је у Котору и неколико мјера ради опште здравствене заштите. Најприје је забрањено кожарима да смрдљиву воду послије штављења избацују на улицу; требало је да је износе ноћу далеко ван градских зидина. Вијеће је 1395. год. изабрало у Котору два властелина да надзиру кланицу и спријече продају болесне стоке и смрдљивог меса. Послије тешких искустава с кугом, од 1431. год. одређиван је карантин за бродове који су стизали из заражених мјеста. А онда је 1434. год. изабран одбор од три властелина са задатком да се брине о хигијени у граду и о свим санитарним мјерама. Такве су одборе Нови и Будва добили касније.

Поред сиротињских хоспитала Св. Крста из 1372. год. и хоспитала Св. Духа или Св. Спаса, о коме је сачуван први помен из 1399. год., постојао је 1431. год. и лепрозоријум (склониште за губавце), на Шурању изван града, под именом хоспитала Св. Лазара. У неку руку биле су то прве болнице и уједно прихватилишта за изнемогле старце. Почеци дома за сирочад и нахочад падају такође у XV вијек, када су појединци већ завјештали дио

своје имовине за његово издржавање. Све те установе одржале су се и развиле током наредних стољећа. Котор је, предњачећи у развитку међу градовима Зетског приморја, држао корак са урбаним срединама XV вијека и користио се њиховим искуством.

Колико се зна, једино је у Котору, можда још из XIII вијека, постојала и градска школа, коју је издржавала општина. Звала се, по обичају, „граматика", јер се у њој учио латински језик, што значи читање и писање уз основна знања из рачуна. На челу школе налазио се управник (rector scholarum), који је махом био и једини учитељ. У вријеме финансијских тешкоћа нико није тражио великог стручњака нити је могао да га плаћа, па су крајем XIV вијека учитељски посао обављали и градски нотари, Италијани школовани у својој земљи на високим школама, док су у XV вијеку њихову улогу најчешће прихватали домаћи и страни свештеници. Настава им је понекад била узгредан посао који им није доносио велике приходе, углавном неку суму између 15 и 55 дуката годишње — према стручности, обиму посла и значају који се у датом тренутку придавао школи. Међу которским учитељима истицао се ђакон Никола Ђончић (Јунчић), познати књигољубац и брат сликара Матије Јунчића. Он је касније, 1462—1463. год., предавао у Дубровнику канонско право и тумачио статут и градске уредбе одраслој властели.

По другим градовима, а и у самом Котору, појединци су стицали основно и допунско образовање уз свештенике или по манастирима, нарочито ако су се припремали за свештеничку службу. Понеко би одвео дијете у Дубровник, као што је 1413. год. учинио дањски свештеник Димитрије са својим истоименим нећаком. Настава се ту одвијала по традиционалним узорима: читали су се а затим препричавали на италијанском језику Катон и Донат, учило се читко исписивање слова под хуманистичким утицајем оплемењене готице, савлађивала су се основна правила латинске граматике — актив, пасив, депонентни глаголи и средњи род.[10] Понеко дијете одлазило је и у Млетке, као Никола из Улциња, који се 1411. год. помиње уз свештеника Св. Фоске.[11]

Ко је желио да обогати своје знање теолошким, филозофским или књижевним студијама, одлазио је на неки италијански универзитет. Ти су људи, махом свештеници, чинили по повратку у родни крај заједно с нотарима, љекарима, епископима и млетачким функционерима учени круг, у коме су се могли водити разговори о темама прилично далеким од онога што је интересовало већину пословних грађана и властеле. Не треба заборавити да је млетачки провидур Ђакомо Градениго, који је 1396. год. кренуо да преузме Скадар, остао запамћен по стиховима које је спјевао 1398. год. (Storia evangelica), да је которски кастелан и потоњи нотар Зуан

[10] ДАД, Div. canc. XXXIX, 212.

[11] E. Bertanza — Gius. della Santa, *Documenti per la storia della cultura in Venezija* T. I: *Maestri, scoule e scolari in Venezia,* Venezia 1907, 275.

де Луксија био познат као преводилац с латинског на италијански језик[12], да је барски архиепископ Стефан II, Млечанин поријеклом (1473—1485) писао коментаре о „Пјесми над пјесмама", а которски епископ Пјетро де Бруни (од 1474) расправу „Побједа над Јеврејима", штампану у родној Виђенци 1489. год.

Духовни хоризонт образованих људи у Котору и у другим зетским градовима откривају узгредни помени књига које су се налазиле по њиховим кућама и у манастирским библиотекама, а од којих су се неке сачувале до данас. Међу обиљем богослужбених текстова, мисала, псалтира, бревијара, библија и приручника за црквене проповједи, затим дјела из теологије, канонског права и популарних списа о животима светитеља, црквених отаца и филозофа, сусреће се ту и тамо понеки антички писац, Катон, Езоп, Лукан, или понеко дјело о овоземаљским предметима посматрања и интересовања, било о земљорадњи било о особености ствари и животиња.[13] У тим профаним дјелима могу се видјети извјесни наговјештаји бојажљивог продора нове, хуманистичке културе, која је у сусједном Дубровнику и у неколико развијенијих далматинских градова већ пуштала дубље коријене. Античка прошлост и култура заузимале су у образованим круговима знатно веће мјесто него раније. Зато нимало не зачуђује што су Барани 1449. год. нашли поређење за омрзнутог потестата Долфина у Нерону.[14] Постепено се припремало тле за читаву плејаду хуманистички образованих писаца и пјесника који ће се истаћи у Котору током XVI стољећа.

Поред књига које су људи по високим цијенама добављали са стране, најприје рукописних а затим оних које су стављале на располагање читаоцима прве млетачке штампарије, било је по свим градовима појединаца који су за поручиоце преписивали најсложеније текстове, као што је био Псалтир за хор с нотним антифонама, празничним химнама и цјелокупним химнаријем за цијелу годину, чију се израду узео которски свештеник Никола Палташић. И Зуан де Луксија, поред прераде градског статута, преписивао је више других књига још доста застарјелим готским писмом. Барски нотар Шимун Домазијан преписао је 1468. год. ванредном хуманистичком минускулом Статут Каптола дривастинске стоне цркве као саставни дио повеље драчког архиепископа Павла Анђела. Ко је и гдје исписао једину ћириличку књигу о којој се сачувао спомен у которској грађи данас се не може знати. По градовима који су као Котор и Скадар имали српске писаре

[12] C. Frati — A. Segarizzi, *Catalogo dei codici Marciani italiani* I, Fondo antico, Classi I, II e III, Modena 1909, 303; G. degli Agostini, *Notizie istorico--critiche intorno la vita degli scrittori Veneziani, I,* Venezia 1752, 495—499, 278, 283, 289—290.

[13] ДАК CXLIX, 379.

[14] Ст. Ст(анојевић), *Трагови хуманизма код нас,* Југосл. истор. часопис III/1—4, 1937, 276.

или који су дуже били под влашћу српског деспота увијек је било људи способних да препишу читаве књиге.[15]

Било је људи који су се бавили и повезом књига, као Дубровчанин фра Никола, који је послије смрти оставио за собом, уз остало, и још неупотријебљени материјал за опрему кодекса. Которски златари умјетнички су украшавали корице оковима од позлаћеног сребра и читавим рељефима ликова или сцена у складу са садржином књиге.

Око градова, на подручју српско-византијског културног утицаја, цвјетала је у вјерским средиштима православља ћириличка писменост. Ту су се неуморно преписивали црквени и правни текстови у духу немањићких традиција. А у ћириличким кодексима затекло би се понекад и по неколико страна грчког текста, као што је Псеудо-Атанасијев спис о дефиницијама, на крају српског текста Шестоднева Никона Јерусалимца, сачуваног међу књигама манастира Савине код Херцег-Новог.[16] Ти византијски списи, непресушан извор и стални узор књижевног стваралаштва православних Срба, фрагментарно сачувани на малом подручју Зете и Боке Которске, уз многе латинске списе католичке теологије по приморским градовима, жив су примјер симбиозе и судара двије велике културе. А када су у Котор почели да пристижу и глагољаши као најподеснији борци за превођење православне градске околине у католичанство и да привикавају људе на службу „словенским језиком по латинском обреду“[17], несумњиво су донијели са собом и увели у дневну употребу глагољске књиге, додавши тако још једно писмо азбукама које су до тада могле да се сусретну — ћириличкој, латиничкој и грчкој.

Из те средине многи појединци који су одлазили на студије по Италији често су тамо остајали и радили као скромни учитељи, какав је крајем XIV вијека био Давид из Бара, управник млетачке школе у крају Свете Агнезе[18], или као истакнути прелати, писци, пјесници и штампари.

Највећу славу стекао је међу њима Никола из Мајина (Machinensis) изнад Будве (прије 1427—1480), кога је као даротиво сеоско дијете из православне средине привукла католичка црква, отворила му свијет савремене науке и издигла у својој јерархији. Био је млад када је постао епископ у Сењу (1457) и ускоро затим у тек основаној дијецези Модруши (1461). Истакао се дипломатским

[15] Због веза с Босном, Зетом и Србијом било је и у Млецима потребно познавање ћириличке азбуке. Зато је неко на посљедњој страни Sen. Secreta VIII (1421) под насловом Alfabetum litere sclave (посљедњу ријеч је неки потоњи истраживач састругао) донио за 18 слова латинице ћириличку транскрипцију, а затим два типа ћириличке азбуке (уставни и курзивни) са по 33 знака. Азбуке су исписане, вјероватно, на основу неких босанских писама, јер је у њиховој десној маргини исписан ћирилицом Ми Стефан Твертико.

[16] М. Марковић, *Notula de manuscriptis*, Истор. часопис IV, 1954, 259. Variae lectiones тога рукописа у Жива антика III/1—2, 1953.

[17] ДАК CXLIX, 316.

[18] E. Bertanza — Gius. della Santa, *н. д.*, 215, 217, 219, 221, 222.

мисијама римске курије у Босни и Угарској, а затим као високи прелат Папске области у припремању противтурске флоте, ратовима на Леванту и у Малој Азији и у сукобима с Фиренцом. Своје образовање стечено у млетачким школама стално је обогаћивао многобројним везама са италијанским хуманистима, писао је вапредним латинским језиком и оставио за собом, у рукопису, више дјела филозофске, теолошко-моралистичке и историјске садржине, као Разговор о људској срећи, О утјеси, О понизности, О одбрани црквене слободе (дјело написано послије побједе над Фиренцом 1479) и О готским ратовима, гдје је у основни текст преузет од Јорданеса уткао обиље података о догађајима свога времена. Штампан је био једино говор који је 1474. год. држао на погребу кардинала св. Сикста, и та се књига, објављена додуше без датума, сматра за прву инкунабулу чији текст потиче од пера човјека рођеног на јужнословенском подручју, уједно најистакнутијег југословенског хуманисте — „поноса и наде илирске земље", како стоји на његовом надгробном натпису. Мада сав у служби папске политике, дубоко прожет хуманистичким латинитетом, његово писмо упућено доцнијем модрушком епископу (1478—1479), у коме брани глагољицу као традиционалну азбуку, открива нити које су га везивале за родни крај и вјероватно за неког попа глагољаша кога су Которани послали у мисију по околини свога града.[19]

Млађи Николин савременик био је Бернард Пима (умро 1508), који се прочуо својим пјесмама на латинском језику. Претпоставља се да је био ученик познатог римског хуманисте Помпонија Лета, који је својим предавањима о античкој старини понио и дубровачког пјесника Илију Цријевића. У знак признања за своје латинске стихове и Пима је, као и Цријевић, крунисан пјесничким вијенцем, који му је крајем XV вијека донио назив „poeta laureatus". Поред њега истакли су се као латински писци и други Которани, као Јероним Баска и Хијацинт Болица. Марин Бечић из Паштровића, чија дјелатност припада највише XVI вијеку (живио је 1468—1526), прочуо се по свом хуманистичком образовању још у XV вијеку: 1492. год. био је ректор дубровачке школе, а потом млетачки дипломата. Интересовање му је било везано за латинске писце и његово дјело, посвећено још 1495. год. дубровачком Сенату, а тек касније (1506) штампано у Млецима, садржи осврт на истакнуте римске писце — Прекори и запажања о Вергилију, Овидију, Цицерону, Северу и Присцијану. Касније

[19] F. M. Appendini, *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Catharo*, Ragusa 1811, 9; C. Frati, *Evasio Leone e le sue ricerche intorno a Niccolò vescovo Modrussiense*, La bibliofilia, Firenze 1916/1917, 1—35, 81—98; исти, *Ancora a proposito di Niccolò Modrussiense*, исто 1924—1925, 165—179, 253—265, 289—299, 359—372; G. Mercati, *Notizie varie sopra Niccolò Modrussiense*, Opere minori IV, Studi et testi 79, Città del Vaticano 1937, 205—267; N. Žic, *Najstarija inkunabula hrvatskog autora*, Nastavni vjesnik 1932—1933, 1—7; исти, *Glagoljsko pismo Nikole Modruškoga*, Slovo 1952, 33—35; M. Kurelac, Nikola Modruški, *Enc. Jugosl.* VI, 288—289.

(1509) постао је професор реторике у Падови. Под крај XV вијека стекао је у Млецима лијепо образовање Трипун Далматинац, пјесник и одличан познавалац латинског језика и грчке филозофије.[20]

Широко хуманистичко образовање имао је и скадарски свештеник Марин Барлецније, млађи савременик Ђурђа Кастриота Скендербега. Одлично је познавао латинске писце Цицерона, Салустија, Валерија Максима и, нарочито, Тита Ливија. Живјећи у Млецима послије пада Скадра, сабрао је много података о животу и борби Скендербега на основу казивања његових сарадника и сабораца. На основу тих података, у које је уклопио измишљена писма и говоре састављене по узору на оне које је нашао код римских историчара, написао је панегирик свом земљаку — Историја живота и подвига епирског кнеза Скендербега, дјело објављено у Риму између 1508. и 1510. год., а касније често прештампавано и превођено. Као савременик написао је дјело О опсади Скадра. Писани лијепим и живим језиком, ови су списи знатно допринијели слави арбанаског вођа и борца против Турака и интересовању за полет и слом арбанаског отпора.[21] Поред Барлеција било је и других хроничара тог бурног времена. Скендербегов биограф из XVIII вијека Ђамарио Биени позивао се на дјело неког Баранина (Antivarinus), наводно објављено 1480. год, дјело о коме се данас ништа не зна.[22] Млетачки хроничар Стефан Мањо, приказујући у својим Млетачким аналима догађаје у Зетском приморју и у сјеверној Албанији, позива се на неког „свештеника Петра" (pre Piero), о коме се опет ништа не зна.[23]

Которанин Андрија Јаковљев Палташић јавља се у Млецима међу првим штампарима око 1470. год. Уз њега је почео рад и Ластовљанин Добрић Добрићевић (Bonino de Boninis) као сарадник на издању Лактанцијевих дјела 1478. год. Сам Палташић објавио је Цицеронов спис О бесједнику (1473), Тацитову Германију и Диодора Сицилијског (1476), као и дјела вјерске садржине — Свето писмо и Легенде светитеља од Јакова де Ворагине у двије књиге (1482) — заједно с Нијемцем Октавијаном Скотом.[24]

---

[20] S. Gliubich, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna, 25; G. Gelcich, *Le lettere e le arti alle Bocche di Cattaro*, Venezia 1879; Р. Ковијанић, *Которски пјесници хуманисти*, Стварање 1953, VIII/1—2, 51—60.

[21] Fr. Pall, *Marino Barlezio, uno storico umanista*, Mélanges d'histoire générale II, *Cluj* 1938; J. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку*, Споменик 95, 1942, VII—VIII.

[22] Giammario Biemmi, *Istoria di Giorgio Castrioto detto Scanderbegh*, Brescia 1742.

[23] Annali Veneti II (1443—1457) Cod. XIX, No 6215. Fondo ex Fosc. 41 (Oesterr. Nationalbibliothek Wien) 9 v°, 39 r°.

[24] S. Gliubich, *Dizionario biografico*, 234; L. Donati, *Bonino de Boninis stampatore*, Archivio storico per la Dalmazia, v. III, fasc. 14, 55—64; исти, *Alcuni libri sconosciuti di Bonino de Boninis da Ragusa*, исто. v. XVII, fasc. 101, 211—231; J. Badalić, *Inkunabule u NR Hrvatskoj*, Zagreb 1952, 18; A. Tessier, *Stampatori in Venezia nel secolo XV*, Archivio Veneto, t. XXXIV, Venezia 1887, 196; Л. Медаковић, *Прилози историји културе у Боки Которској*, Споменик CV, 1956, 14—15.

Већина тих хуманистички образованих стваралаца живјела је и дјелала далеко од родног краја. Нису ни сликари били чврсто везани за средину из које су потекли. Док је у Котору крајем XIV вијека, чврсто ослоњен на сликарску традицију, радио Георгије Грк, доприносећи заједно са златарима, дуборесцима и клесарима његовању умјетничког укуса, током XV вијека најдаровитији мајстори одлазили су у Млетке или у Дубровник да повремено, када би им се понудили већи послови, наврате с новим ликовним схватањима у свој град. Матко Јунчић јавља се у Котору када је требало израдити олтарску слику за цркву Св. Ђорђа на острвцу код Пераста (1441—1446). Ловро Добрићевић, кога су мјесне власти (1454) због посебних заслуга ослободиле стражарења, на крају се поново преселио у Дубровник. Када је 1475. год. продао у Котору своју велику кућу за 500 перпера, коначно је прекинуо све везе с бокељском средином.

Додуше, кад год је било потребно, стизали су у Котор из Дубровника поједини сликари и мајстори за израду сликаних сандука и штитова, као Радоје Драгосалић (1437) или Радоје Богосалић (1444). И сликари из Бара напуштали су свој град. Марин Орсо живио је 1485. год. у Млецима. У Котору је остао Ђурађ Васиљевић (Georgius Bassil) и тамо радио 1468. год. олтарску палу за Братовштину св. Крста. Вјероватно се својим начином рада није могао уклопити у сликарску средину чији се умјетнички укус осјетно мијењао, па се задовољавао поруџбинама које му је нудила традиционална которска средина.[25]

Иако је Котор у XV вијеку био широко отворен утицају хуманистичких погледа и ренесансног духа, тај је утицај још захватао мали број људи. Већина је у свакодневном животу долазила у додир и располагала предметима најразличитијег поријекла и навикавала се да се њима служи. По инвентарима појединаца напоредо се налазе помени „малог лика свете Катарине", који је, неоспорно, стигао са Запада, „облог крста са сребрним ланчићем" и „иконе из Романије (Грчка)". Поред „српских столњака" и „бисерних украса израђених на српски начин", донијетих из Дробњака, јавља се и „појас од финог позлаћеног сребра израђен на турски начин". Напоредо с „турским седлом" у употреби је и „угарско седло" и „гвоздена панцир-кошуља са оковратником", без сумње дјело западног занатства.[26] Тако се у материјалној као и у духовној култури тог подручја, које се налазило на граници Истока и Запада, упркос постепено изграђиваном политичком и идејном опредјељењу сваког његовог дијела, у животу људи растрзаних не само ратовима него и борбом баштињених навика и нових наноса, осјећају трагови свих утицаја под којима је човјек морао саставити свој вијек — од рођења до смрти.

---

[25] ДАК, VII, 289—290; IX, 251; XV, 394; VI, 231; IX, 65; X, 38; XIII, 556, 562; Биск. арх. у Котору II, 60; J. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII—XVI в. I,* 1952; В. J. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа,* Београд 1963; Bart. Cecchetti *Saggio di cognomi ed autografi di artisti in Venezia,* secoli *XIV—XIV,* Archivio Veneto, t. XXXIII, 1887, 410.

[26] ДАК CXLIX, 19, 513; VII, 678; XIV, 234; V, 788, 789.

ВЛАДАВИНА ЦРНОЈЕВИЋА

ПРЕСУДНА УЛОГА ЦРНОГОРСКИХ ГОСПОДАРА

Послије 1455. год., када је Стефан (Стефаница) Црнојевић са „збором" Горње Зете, представницима 51 „општине или дружине", формално признао власт Млетачке Републике над горњозетским крајевима, његова је породица заузела прво мјесто у политичком животу земље. Црнојевићи, повремено називани Ђурађевићи, имали су и раније, крајем XIV и током прве половине XV вијека, изузетно важну улогу у свим догађајима који су се одигравали у Зетском приморју и у равницама и брдима изнад Скадарског језера и Боке Которске. Ипак су представљали само снажну и врло борбену властелинску породицу у планинском залеђу, породицу која је с више или мање вјерности дјелала у сјенци Балшића или српских деспота. Стефан Црнојевић и његови насљедници признавали су, с прекидима, врховну власт Сињорије. Они су и посјели Горњу Зету развијајући њену заставу. А у суштини били су и остали самостални господари. Нема никаквог знака ни трага да су се икада оживотвориле стварне обавезе према Млечанима наведене у Врањинском уговору нити да су горњозетске „општине и дружине" предавале основне дажбине сељака млетачкој „општини". Она је своја материјална права, махом с негативним билансом, остваривала у приморским градовима Доње Зете и сјеверне Албаније, као и по њиховој непосредној околини. Права Републике на Горњу Зету остала су номинална. А Црнојевићи су, мјесто млетачког лава, истицали двоглавог бијелог орла на црвеној подлози, који се и као украс и као хералдички знак јављао у Србији од XIII до XV вијека. Слично

Литература: К. Јиречек, *Историја Срба I*, 397—401; *Историја народа Југославије I*, 1953, 465—467; Бр. Ђурђев, *Дефтери за црногорски санџак из времена Скендербега Црнојевића*, Прилози за оријенталну филологију, Сарајево I, 1950, 7—22; II, 1952, 39—56; III—IV, 1953 349—398; исти, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skenderbega Crnojevića*, I, Sarajevo 1968, 1—71; исти, *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena*, Radovi II/1, 1954, 165—220; исти, *Ситни прилози из историје Црне Горе у XVI и XVII веку, III. Хаса земље Црнојевића у дефтерима из VI века*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, VIII, Сарајево 1956, 69—76; Ал. Ивић, *Родословне таблице српских династија и властеле*, бр. 10 (Црнојевићи).

Црнојевићу чинио је и његов шурак, Ђурађ Кастриот Скендербег, окупљајући Арбанасе за борбу против отоманског освајача под црвеном заставом, на којој се налазио двоглави орао црне боје. Црнојевићи су се и иначе од почетка налазили међу блиским Скендербеговим сарадницима.[1]

Напоредо са учвршћивањем и осамостаљивањем Црнојевића име великог планинског масива Црна Гора почиње да се намеће као територијално-политички појам матичних земаља Црнојевића, смјењујући у такозваној „Старој Црној Гори" ранији општи назив Горња Зета. То ново име, као и претходна два назива државног и обласног подручја, везује се у извјесном смислу за дубоке промјене у друштвено-политичкој структури тих крајева.

У најстарије доба средњега вијека читаво државно подручје називало се Дукља, према истоименом старом граду у близини Подгорице. Тада су, обновом црквене организације и изузетно густом мрежом епископских сједишта по ситним утврђеним градовима Зетског приморја и најближег залеђа, у животу земље имали пресудну улогу управо ти утврђени градови, као административна и војна средишта. Иако се име Дукље — Диоклитије — задржало и под Немањићима, постепено га је потискивало име Зете, најважније ријеке на читавом подручју, обиљежавајући ново раздобље, у коме је кичму друштвене и државне организације чинило село по долинама, потчињено пронијарима, ратничкој властели, на коју се добрим дијелом ослањала српска власт у доба свог највишег успона.

Током посљедњих сто година дубоке друштвене промјене разбијале су раније односе на читавом зетском подручју. Врховна власт у земљи постепено се повлачила пред самоуправним „општинама" брђана у којима је ситна домаћа властела, окупљена чврстим сродничким односима у мање заједнице, стицала велики углед и утицај и показивала се способном да их и одбрани уз помоћ око себе окупљених ратника. Било је ту још пронијара, који су своје посједе и моћ дуговали обласном господару, али се овај на њих није могао увијек ослонити, јер су и сами имали довољно снаге да своје „невјерство" заштите оружјем. И они су се постепено изједначавали са старјешинама ратничких дружина брдских сточара, који су наступали све самосталније. Многе су промјене наговјештавале раздобље брдских сточарских катуна, из којих

---

[1] Цртеж породичног грба Црнојевића налази се у прегледу грбова млетачког племства, који се са свим подацима налази у једној хроници из XVI или XVII вијека. Paris, Bibl. Nationale, Fs ital. 317, Cronica dell' inclita citta di Venezia, 88. Ту су означене и боје. Грб је много разрађенији у заглављу прве стране Октоиха и Псалтира из штампарије Црнојевића, затим на капителу једног стуба старог Цетињског манастира и на самом олтару. П. Шоћ, *Прилози за културну историју Црне Горе*, 31, 35, 39. Исти хералдички знак сачувао се на барјацима Црне Горе до XX вијека. О мотиву двоглавог орла у византијској и српској хералдици види Ал. Соловјев, *Историја српског грба*, Мелбурн 1958, 127—143. Двоглавог орла имале су у грбу и властелинске породице Дукађин и Мусаки.

ће оживјети племенско друштво и за њега везана патријархална култура. Отоманска власт ће, на крају, морати да се ослони на тај свијет. А с њим су и Црнојевићи тешко и с много тактичке вјештине излазили на крај.

Црнојевићи су, сразмјерно својој историјској улози, били сиромашна властела, која је водила поријекло, како се сматра, од катунских старјешина. У доба Балшића имали су у Забојани село Облик и у скадарском крају села Самариши и Гришу. Држали су их док се Млечани нису учврстили у Скадру. Од најстаријих времена господарили су Ловћеном и читавим крајем сјевероисточно од планинског масива Црне Горе. Помажући босанског војводу Стефана Вукчића, Стефан Црнојевић је добио у Горњој Зети пет села. Касније је, борећи се против остатака деспотове власти, посјео највећи дио Горње Зете.

Посједи којима је породица Црнојевића непосредно располагала не могу се у цјелини реконструисати. Иако су се множили ширењем политичке власти, они ни у једном тренутку нису били велики. Такав се бар утисак стиче из каснијих турских дефтера (1521. и 1523. год.). Ти су се посједи налазили у селима потоње Цетињске нахије (Цетиње, Његуши, Угни и Брајићи), Црмнице (Дупило), Ријеке (Доње Добро, Ријека Црнојевића, Загора, Додоши и Зачир), Жупе (Бери, Момишићи, Сађевица) и у крају који је првим налетом на Горњу Зету захватио Стефан Вукчић (Грбавци, Горичани, Пиранићи, Десићи, Стањевићи, Корнет, Гољемади, Сињац и Ђеђеза). По тим селима имали су 9 њива, 12 винограда, 7 ливада, 7 риболова (рибњака), 4 млина и три прелаза на ријекама. Посједи су били различите величине и приходи које су од њих Црнојевићи добијали дајући их под закуп прилично неједнаки. Дохоци који су им припадали као врховним господарима земље били су, несумњиво, знатно већи, али ипак крајње недовољни за вођење шире политике. Зато су се Црнојевићи упорно спорили око сваког граничног посједа, а у већи окршај с Турцима нису ни смјели да загазе без озбиљније млетачке помоћи. Зато је провизија коју су наплаћивали на которској благајни имала у њиховим финансијама знатно већи значај но што би се према њеном износу могло судити.

Зетско становништво у XV вијеку није било многобројно. Велики дио данашње Црне Горе налазио се под влашћу херцега Стефана и деспота Ђурђа Бранковића. Послије слома деспотове власти (1455) земље Бранковића посјели су Турци. Када се узму у обзир сви херцегови посједи у доба највеће експанзије, граница између Горње Зете и Херцеговине ишла је линијом која се може повући, почев с планина изнад Рисна, између извора Зете и Острога, затим отприлике средином тока Мораче и јужно од извора Таре.[2] Ако се остави по страни турско и херцеговачко подручје,

Мих. Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, 152—160, види карту.

за крајеве који су били под Црнојевићима и Млечанима може се само приближно наслутити у коликој су мјери били насељени. Према једном податку из 1492. год. Котор је са читавом својом

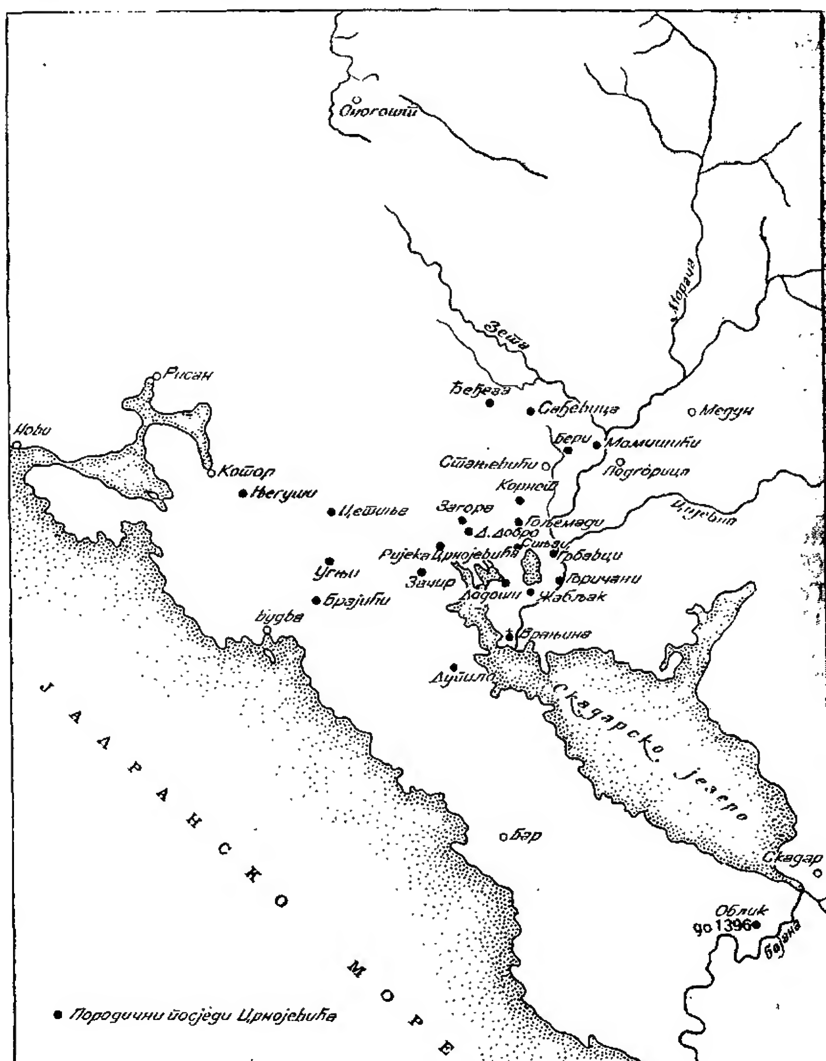

Ск. 8 — *Најранији посједи Црнојевића*

околином имао око 20.000 становника.[3] На другој страни прилично густо био је насељен скадарски крај. Са ослонцем на Скадарски

[3] Sen. Mar XIII, 90 r°.

катастих из 1416/1417. год., према коме је ту по многобројним селима било безмало 1.300 кућа, и уз претпоставку да је у свакој кући било просјечно 8 чланова, број становника би се кретао око 10.000.[4] Ако се, сасвим произвољно, претпостави да је сам Скадар, с обзиром на често подвлачени значај тврђаве и града, имао до 3.000 становника, онда би се могло претпоставити да је у граду и околини живјело око 13.000 људи. Доња Зета, од Будве до Бојане са три развијена града и Забојаном, могла је у најбољем случају имати исти толики број становника, а са Црмницом, која је извјесно вријеме била под управом которског кнеза, и преко 16.000.

За оцјену броја становништва у Горњој Зети и Црној Гори могу донекле помоћи турски дефтери из 1485, 1497. и 1521. год. Они су или непотпуни или састављени према различитим системима, тако да се може наслутити само оквирни број домаћинстава и, према њима по истом кључу, самог становништва. Ако попис из 1497. год. показује да се у Кучима, Хотима и Пиперима број домаћинстава удвостручио у односу на она која су уписана у дефтер 1485. год., не може се помишљати на нагли успон демографске линије природним прираштајем, већ само нормализовањем прилика, које је довело до враћања раније одбјеглог живља и евентуалног склањања људи из угроженијих крајева на мирнију територију. Ако је на подручју Горње Зете и Старе Црне Горе, без Црмнице, која је већ узета у обзир, било крајем XV и послије двије деценије XVI вијека 2.800 кућа, не може се никако вјеровати да их је у вријеме Стефана Црнојевића било више. Није их вјероватно било ни много мање, јер су се главни таласи досељеника из удаљених крајева ту већ зауставили. Земље Црнојевића још нису биле узнемирене великим турским нападима, који су касније морали довести до већег, мада привременог, помјерања становништва. У том би случају доцније оформљене територије саме Црне Горе у ужем смислу ријечи (крајеви око Ловћена и Цетиња), Ријеке Црнојевића, Пјешиваца, Жупе, Бјелопавлића, Малоншића, Куча, Хота, Пипера и Климената имале око 3.500 кућа или око 27.000 до 30.000 становника. Тако би се на подручју Боке Которске, Скадарске области, Доње и Горње Зете дошло, у најбољем случају, до око 80.000 становника. Како су оцјене броја становништва прилично произвољне, уз друкчије претпоставке, тај би се број могао и промијенити. При заобилазном прорачунавању демографских података за средњовјековне области и градове неслагање историчара готово је редовна појава. У сваком случају, приближна демографска слика је неопходна за оцјену војничких могућности одбране пред нападима локалних турских посада и велике султанове војске. Обраћање Стефана Црнојевића млетачким властима у При-

[4] Луштичани, Богдашићи и Љешевићи у једној парници пред которским кнезом Паолом де Приолис наводили су да поједине куће имају 10, 15, 20 и више чланова. Ту, несумњиво, има и претјеривања, јер су се спорили с которском властелом око права на сађење винограда, па је требало повећати и број домаћих потрошача. К. Јиречек, *Истор. Срба II*, 53

морју за неколико стотина бораца или, чак, за неколико десетина вјештих тврђавских бранилаца не треба да изненађује када се познаје ефикасност њиховог наоружања „на италијански начин". Пред нападом султанове, многољудне и добро опремљене војске све те индивидуалне мегданџије нису, разумије се, могле много да помогну.

РОДОСЛОВ ЦРНОЈЕВИЋА

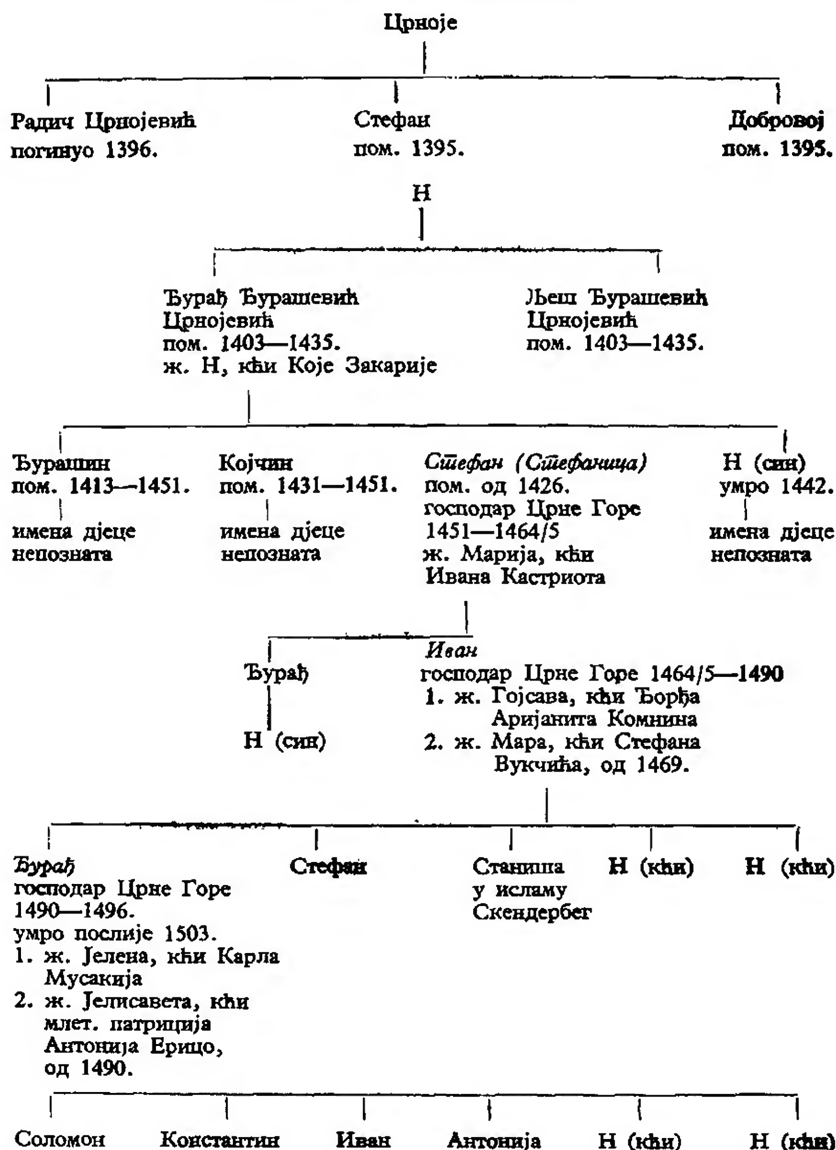

За живота Стефана Црнојевића ниједна већа турска војска није ударила на Зету. Султанови напади били су усмјерени према српској деспотовини, Босни и Албанији, гдје су се копља ломила углавном под Кројом. Али, у Медуну су се смјењивале турске субаше, а командант који је од деспотовог војводе Милоша преузео тврђаву слао је из године у годину мање одреде против Стефана Црнојевића. Биле су то ситне пљачкашке најезде, које је зетски војвода сам могао да сузбије, па се Млечанима није ни обраћао за помоћ. Доцније је извјештавао Сенат да су се поједини турски одреди враћали постиђени и с губицима. Иако је, несумњиво, и било тако, Турци су ипак тим малим залетима успјели да загосподаре извјесним дијеловима Горње Зете. Скендербег је јула 1457. год. молио да му се дозволи прелаз преко млетачке територије на турске посједе у Горњој Зети. Сенат га је одбио да не би изазвао напад веће турске војске на млетачке посједе. Ипак се све одигравало у локалним оквирима, без непосредне везе с великим покретима турских снага.

Ту се са старим претензијама поново јавио и херцег Стефан Вукчић, иако Турци приликом пустошења Босне нису заобилазили ни његове земље. Слао је 1456. год. писма млетачким поданицима око Котора и у Зети подстичући их да напусте Републику и да се приклоне султану. Узнемирен неочекиваном агитацијом, Сенат је послао херцегу његовог старог знанца Алвиза де Канал са упозорењем да се не уплиће у млетачку политику. Стефан Црнојевић је, свакако не без знања которског кнеза, обновио нападе на пограничне херцегове земље, па су се у марту 1457. год. појавили у Млецима херцегови људи као тужиоци. Захтијевали су неисплаћену которску провизију, обуставу пљачкашких напада Стефана Црнојевића и накнаду штете. Предлагали су да сам херцег узме на себе кажњавање Црнојевића ако се он не повинује млетачком наређењу. Сенат их је увјеравао да ће которски кнез наћи рјешење да се његовој „узвишености" не пружи више прилика за жалбе, а исплату провизије, с позивом на раније уговоре, условљавао је отварањем путева којима херцегови поданици иду на которску пијацу. Све би то говорило да су званични кругови у Млецима гледали на поступке зетског војводе као на саставни дио своје политике према херцегу. Показало се да је за такав став било оправдања.

Турци из Горње Зете крстарили су млетачким посједима током августа 1457. год. Одводили су стоку и наносили штете. У Млецима се чуло да је херцег Стефан добио од султана Зету и да предстоји турски напад и на оне њене дијелове који се налазе под млетачком влашћу. Херцегови посланици који су у октобру дошли у Млетке говорили су само о дозволи коју је султан дао њиховом господару да посједне земље хрватско-далматинског бана Петра Таловца. Зету нису помињали. А када су поново уложили протест што њихов господар не добија у Котору провизију док је Стефан Црнојевић врло уредно наплаћује, Сенат им је објаснио да међу

њима двојицом постоји суштинска разлика, јер је Црнојевић млетачки службеник и војвода.

С прољећа 1458. год. знало се да херцег врши неке припреме против самих Млечана у Зети, па је которски кнез добио наређење да уредно исплати сва заостала потраживања Стефана Црнојевића, јер је и њих увијек било. Стефановог сина Ђурђа, који се тада налазио у Млецима, отпратила су два супракомита до Будве и указала му све почасти да би се вратио оцу са што љепшим утисцима. Послије тога није се више могао чути никакав глас да се херцег припрема за неку акцију у Зети. Није познато да ли је томе допринијела интервенција млетачког бајила на Порти, у позну јесен 1457. год., и молбе упућене султану да одврати херцега од његових намјера и да сам султан не шаље трупе против млетачких посједа у Зети. Али, и сам Стефан Вукчић све тјешње се везивао за противтурске акције европских дворова и, чини се, коначно напустио мисао да би се уз помоћ Порте могао одржати и проширити на штету својих сусједа. Пад Смедерева у турске руке, 20. јуна 1459. год., отварао му је очи, па је на крају и сам, обесхрабрен и разочаран, објашњавао почетком 1461. год. Сињорији да се приближава час када ће султан покушати да и њега „прогута".

Херцеговим удаљавањем од султана бригу о Зети преузели су околни турски команданти. Године су биле неродне и владала је глад. Медунски војвода напао је током зиме 1458/1459. год. скадарски крај, отимајући стоку и храну. Тек на интервенцију скадарског посланика султан је наредио да се отето врати. А онда је крајем 1459. год. стигао с трупама нови субаша Ферисбег и обновио напад како на област Црнојевића тако и на млетачке посједе. Неколико „дружина" које су 1455. год. признале млетачку власт привукао је на турску страну и потчинио их својој власти. Стефан Црнојевић тражио је помоћ од управника млетачких посједа у Приморју. Которски кнез му је једини послао 300 бораца, али ни они нису остали дуже од мјесец дана, јер су их зима и глад нагнали да се врате. Не поуздавајући се довољно у своје људе, сам Стефан Црнојевић и његови синови Иван и Ђурађ бдјели су над посадама које су чувале прилазе Доњој Зети непрекидно до љета 1460. год. Сенат је средином јануара 1460. год. захтијевао да се поново пошаље на Порту неки Скадранин или Которанин, који би молио султана да се млетачки поданици, села и градови спасу уништавања. Ако је такав посланик и ишао, није ништа постигао, јер је у априлу 1460. год. стигао Сињорији турски склав са захтјевом да се Горња Зета преда Турцима, према уговору који је деспот склопио са султаном почетком 1456. год. Сенат је одбио захтјев и дао склаву доста замагљен приказ борбе о Горњу Зету. То су наводно била млетачка мјеста, која су се повремено одметала да би се вратила Сињорији у покорност 1442. и 1452. год., послије млетачких побједа над босанским војводом и српским деспотом. Деспот, тврдили су у Млецима, није могао да та мјеста преда султану, јер их је већ раније у рату против Млечана изгубио.

Када је склапао мир са султаном, над њима је већ лепршала млетачка застава. Таквом објашњењу догађаја додао је Сенат и захтјев да турски управник Србије одустане од узнемиравања млетачких мјеста и да поштује турско-млетачки мир. Млечани су овом турском посланству придавали велики значај, јер су о њему извијестили не само свог кнеза у Скадру већ и римског папу.

Посланици Стефана Црнојевића вапили су почетком маја 1460. год. за помоћ. Према њиховим наводима, зетски војвода није се мјесецима видио са синовима, јер сви они одвојено чувају прелазе и надзиру посаде. Крајње су исцрпени, а медунском субаши, према поузданим вијестима, стиже у помоћ велика војска с доста хране. Намјера им је да покоре читаву Зету, све до Приморја. Црнојевић је зато тражио да му се што из Котора што из Скадра пошаље тридесет добрих ратника који би чували његове тврђаве Жабљак и Соко, да му се исплати провизија за протеклих 20 мјесеци, коју није могао добити због тешког стања которске благајне, и да му се призна награда за вријеме које је са синовима провео под оружјем преко уговорена два мјесеца годишње. Свијесни његове улоге, Млечани су прихватили све захтјеве. Обећали су му такође да ће се заложити на Порти да четири манастира, старе задужбине зетских господара на Скадарском језеру, добију натраг посједе које су им Турци узели, а исто тако и његова тврђава Жабљак.

Напади медунског субаше трајали су до јесени 1460. год. Изасланик локалних млетачких власти у Зети поново је ишао султану. И онда се за неколико година све стишало. Херцег је у фебруару 1461. год. наговјештавао Млечанима да ће султан с великом војском кренути на Скадар, а затим преко Зете на Дубровник. Желио је да и њему самоме Млечани притекну у помоћ и уједно да занемаре судбину Стефана Црнојевића. Позивао се како их је и приликом ослобађања Ивана Црнојевића упозоравао „на њихове арбанаске нарави“ и упорно захтијевао да казне зетског војводу што му и даље отима људе и, наводно, продаје субаши у Медуну.

Наговјештавани напад турских снага тада је изостао и Зета је више година живјела у релативном миру. Озбиљнија опасност могла се очекивати од 1463. год., када је Млетачка Република, послије сукоба на Мореји, загазила у дуготрајни рат против Турака и отворено подржавала сваки покушај за сламање њихове моћи. Султан је исте године, прије љета, покорио читаву Босну и знатан дио херцегове територије, а онда је уморне и изгладњеле трупе вратио кућама. Сенат је без колебања прихватио понуду Ивана Црнојевића да с млетачком помоћу заузме Медун — „кључ обе Зете“. Из Скадра је послата једна бомбарда да му послужи у опсади. Данас се не зна да ли је он ишта предузео. Турска посада је у сваком случају задржавала тврђаву.

Стефан Црнојевић је до краја живота сачувао добре односе с Републиком. На робу коју је куповао у Скадру за своје потребе

није плаћао царину све док њен укупни износ не би премашио 10 дуката годишње. Добио је дозволу да у Грбаљском пољу користи своје старе солане, и то у вријеме када је Сињорија одбијала захтјеве которске општине да се оне обнове. Млечани су с пуно обазривости отклањали спорове око Црнојевићевих граница с Будвом и Ратачком опатијом. Оштрији сукоби избијали су једино с локалним властима у Котору.

Стефан Црнојевић је, додуше, уживао кућу неког исељеног Дубровчанина, за коју је кнез плаћао најамнину а касније је и откупио за Црнојевиће. За неуредну исплату провизије имао је и сам зетски војвода доста разумијевања. Которани су се жалили једино што је заузео неке њихове посједе, по свој прилици изнад Грбља, гдје је поново оживљавао бунтовнички дух. Иако се Сињорија надала да ће он те посједе вратити старим господарима, которски кнез је хтио да га на то принуди притиском. Забранио му је превоз 400 стара жита које је у вријеме опште оскудице добио од Скендербега, наводећи као разлог добре односе између Скендербега и султана, с којим је Република била у рату. Само Вијеће десеторице морало је средином јануара поништити забрану и подсјетити которског кнеза да заслуге Стефана Црнојевића високо премашују вриједност тих ситних концесија. То је уједно и посљедња вијест о њему. Умро је крајем 1464. или почетком 1465. године.

За собом је у залеђу млетачких приморских посједа оставио већ саздану и прилично самосталну државу са сопственом заставом и династијом. Окупљена око Црне Горе, она ће најдуже сачувати извјестан континуитет старе српске државе и њених традиција.

ОБРТИ У ПОЛИТИЦИ ИВАНА ЦРНОЈЕВИЋА

Док је Стефан Црнојевић до краја живота са ослонцем на Млечане заузимао непријатељски став према Турцима, његов син и насљедник Иван показивао је више гипкости. Иступао је против Млечана и ослањао се на њих. Тражио је подршку у Угарској и повремено се везивао за Турке. Таквим ставовима и слободним бирањем савезника он је у ствари учврстио самосталност баштињене државе и престао да буде обичан привјесак млетачке политике.

Породичне везе Ивана Црнојевића нису биле разгранате као у ранијих зетских господара. Преко своје прве жене Гојсаве, кћерке арбанаског великаша Ђорђа Аријанита Комнина, био је у сродству с Дукађинима и са Скендербегом. Овај му је по мајци био ујак, а по жени пашеног. Сродство га је везивало и за некадашњег српског деспота Ђурђа Бранковића, јер је Ђурђев син Стефан Слијепи, послије пада деспотовине, узео за жену Ангелину, једну од млађих Аријанитових кћери, и с њом до смрти (1477) живио у Фурланској. Послије Гојсавине смрти Иван Црнојевић је склопио други брак 1469. год. с Маром, кћерком херцега Стефана, и тако постао зет његовог насљедника Влатка. Упркос сродству стално га је притискивало тешко сјећање на десетогодишње заточење, у коме га је држао стари херцег.

Нови црногорски господар, са сједиштем у Жабљаку, почео је своју владавину као млетачки непријатељ. Непосредни узроци непријатељства леже у већ раније испољеним сукобима с Которанима. Важну је улогу имало и незадовољство сељаштва по которској околини. Јер, када је Иван у рано прољеће 1465. год. кренуо на Котор, пришли су му сељаци и ситна властела из которског дистрикта и отказали послушност Млечанима. Дигли су се најприје Грбљани, а њима су се придружили и Паштровићи, стално незадовољни промлетачким ставом свог војводе. Млечани су већ у априлу расписали високу уцјену за Иванову главу — 10.000 дуката — и уз то обећали ономе ко га ухвати или убије кућу у било коме млетачком граду с доживотном платом у износу

Литература: К. Јиречек, *Историја Срба I*, 401—402; I. Stjepčević *Kotor i Grbalj*, 77—79; Л. Томановић, *О Ивану Црнојевићу*, Сремски Карловци 1903.

који се давао за два коњаника „на латински начин". Примамљив позив остао је готово без одзива. Тек у јануару 1466. год. јавио је млетачки изгнаник из Бара Радован Шестан и обећао да ће убити Ивана, као човјек који му је врло близак, ако се њему и браћи поништи казна и понуди 4.000 либара сребра. Међутим, тај је човјек првенствено желио да добије ситан предујам и дозволу за повратак у Бар, а Ивану се вјероватно није могао ни приближити.

Млечани су уједно забранили да се поданици и присталице Ивана Црнојевића примају у млетачка мјеста или да се с њима одржавају било какве везе. Управници зетских градова у Приморју договарали су се како ће својим уједињеним снагама вратити изгубљене територије. Пазили су да ничим не озлоједе околне арбанаске господаре и показивали велику благонаклоност према најближем Ивановом сусједу Леки Дукађину, зато што и сам није кренуо на Млечане у вријеме Ивановог напада.

Рат с најближим сусједом и дојучерашњим подаником тешко је погађао млетачке планове. Сенат је упорно одбијао турске понуде да се склопи мир, а сам Скендербег је већ више година живио у миру са султаном. И Иван Црнојевић се својим ставом неформално нашао на страни млетачких противника. Остајало је једино да галије које су пловиле на исток наврате у Боку Которску и покажу како је млетачка сила стално присутна. Стварна појачања која су Млечани могли послати била су безначајна: у Котор је стигло само сто пјешака.

С друге стране, на побуњеном подручју нашло се мало млетачких поданика који су се оглушили на позив Ивана Црнојевића. А и њима су сусједи, враћајући мило за драго из ранијих сукоба, све уништавали. Становнике Ластве у Паштровићима су протјерали, њихову стоку и покретна добра разграбили, винограде сасјекли, а куће попалили. Слична је судбина снашла и једно село у околини Будве. Иван Црнојевић је раздао посједе вјерних млетачких поданика Бечићима, а они су заузели Будву и убили потестата Андреа де Молино. Додуше, которски властелин Ђорђе Бизанти повео је неколико барки, вратио Будву и заробио убицу.[1] Кастелан града Бара, послат да Ивановим људима спријечи прилаз барској околини, доспио је, „на превару" како су тврдили, у заробљеништво и сам није могао да састави износ који се тражио за његов откуп. Которани су већ почетком љета 1465. год. тврдили да се налазе у великој опасности. Сињорија им је послала још 50 пјешака, двије галије и за 1.500 дуката сукна да њим плате вјерност још непоколебаних поданика и да од Црнојевића одвоје понеко лице које су Млечани и раније даривали тканинама. Крф је послао у Котор два брода соли. Читава млетачка политика у Зети повјерена је новом провидуру Јозафату Барбаро, познатом

---

[1] Сл. Мијушковић, *Которске галије и њихови заповједници*, Годишњак Поморског музеја у Котору XI, 1963.

Сл. 9 — *Печат Ивана Црнојевића* (снимак В. Ђурића)

Сл. 10 — *Двоглави орао*, грб на печату Ивана Црнојевића (снимак В. Ђурића)

по ранијим дипломатским мисијама. Он је у Зету кренуо крајем августа 1465. год., када су догађаји у Херцеговини изазвали озбиљну узнемиреност.[2]

Паду Босне је претходио и послије њега се распламсавао сукоб између херцега Стефана и његовог најстаријег сина Владислава. При том се Владислав обраћао султану и нудио му велике суме ако му Турци обезбиједе власт у половини очевих земаља. Мехмеду II, природно, није било стало до Владислављевог успона, већ до што веће разривености на подручју будућих похода. Сам је доприносио да херцегов став постане још оштрији, јер је од њега тражио, додуше узалуд, да му преда три града — поред Чачвине (у долини Цетине) и Мићевца (изнад Требиња) још и град Клобук, који је његов отац Мурат II 1431. великодушно, уз друге посједе, признао Дубровчанима, под условом да се обавежу на посебан харач од 500 дуката, а на који су Дубровчани истицали своја права и током рата с херцегом Стефаном (1451—1454). Нагађање између оца и сина довело је на крају до одвајања посебне територије под влашћу Владислава. Она се први пут помиње 1464. год. Мада се та територија не може тачно одредити, зна се да је обухватала Леденице изнад Рисна и Рудине с градовима Острогом, Будошем и Сусједом, што значи да се једним дијелом налазила на подручју данашње Црне Горе. Стварањем посебног „земљишта кнеза Владислава“ нису престале његове свађе са оцем ни поновно обраћање Турцима.

Херцегови посједи од Суторине до Рисна отварали су господару залеђа излаз на море и дозвољавали му да, на улазу у Боку Которску, угрози доста дугачак појас млетачких посједа који су се пружали према југу до Бојане. Република је зато будно пратила догађаје и пазила да се у самом Херцег-Новом не утврди неки његов непријатељ или, чак, савезник с којим би много теже изашла на крај него с њим самим. Послије пада Босне Сињорија је наредила својим функционерима у Котору, Будви и Бару да не ометају снабдијевање Новог житом. Посредовала је за мир између херцега и његовог сина Владислава када су се почетком 1465. год. поново закрвили. Напори су били безуспјешни. Иако је угарски краљ, послије пада Босне, кренуо у рат против султана и тако постао савезник Млечана, ови су с пуно подозрења слушали вијести о његовој намјери да са сто хиљада људи крене херцегу у помоћ, да евентуално преузме остатке Херцеговине а херцегу да у замјену Загреб и посједе у Угарској или да једноставно заузме Нови и уз то пошаље 5.000 коњаника Которанима ради потискивања Ивана Црнојевића. Матија Корвин, додуше, није предузео тај поход, али су зато Турци почетком љета 1465. год. кренули у освајање Херцеговине. При том нису поштедјели ни Владислав-

[2] Niccolò di Lenna, *Giosafat Barbaro (1413—1494) e i suoi viaggi nella regione russa (1436—1451) e nella Persia (1474—1478)*, Nuovo archivio Veneto, n. s. XXVIII, 1914, 38—39.

љеве посједе. Пет хиљада угарских коњаника који су стигли у долину Неретве да прихвате херцегове градове нису узбунили Млечане. Долазак турских власти у Врсиње, Луг, Корита, Бањане и Риђане изазвао је њихову оправдану забринутост за Нови, који се сада налазио на дохвату освајача.

Сенат је у децембру 1465. год. дошао до закључка да би туђа власт у Новом „значила најочигледнију опасност за наш град Котор". Брза трирема похитала је да му се нађе у помоћи, а которски кнез је упутио стријелце у новску тврђаву.[3] Стари херцег, већ болестан и сасвим изгубљен, пун неповјерења према угарској посади у долини Неретве и стално у сукобу са сином Владиславом, обраћао се напуљском краљу Ферантеу и чак покушавао да успостави везе са Есебегом и султаном. У Млецима га је претекао син Владислав, кога је Сенат 17. фебруара 1466. год. поставио за врховног „капетана"... „у тим крајевима" и одредио му годишњу провизију од 500 дуката на которској благајни. Послије три недјеље стигле су у Млетке и херцегове понуде да Сињорија преузме под своје окриље Нови и Рисан ако сам не буде у стању да их брани, а у замјену да му уступи неко друго мјесто. Сенат је прихватио приједлог и понудио му Брач и кућу у Сплиту или у неком другом граду. До размјене ипак није дошло, јер ни Турци ни Угри нису покушали да се дограбе Новог. Сам херцег се повукао у своју тврђаву на мору почетком марта 1466. год., прије но што је и добио млетачки одговор, и ту је 22. маја 1466. год. умро. Наслиједио га је син Влатко. А када је послије херцегове смрти напуљски краљ Феранте истакао своја права на Нови и Рисан, три млетачке галије допловиле су из Албаније у Боку Которску, а Сињорија је поручила краљу у Напуљ да напусти мисао о њиховом посједању, јер се ти крајеви „већ одавно" налазе под заштитом Републике. Млетачки бродови су и доцније, приликом турских напада на Албанију, навраћали у Боку Которску да предузму мјере не само за заштиту Котора већ и Новог.

Крајем 1466. год. Иван Црнојевић је обновио раније везе с Млечанима. Још почетком исте године обратио се старом херцегу да посредује за мир и овај је, мада пун дубоке мржње према зетском војводи и жаљења што га није оставио да иструне у његовој тамници, поручио Сињорији да је Иван спреман да „моли опроштај за своју грешку". Сенат је пристао да херцег посредује, али више није показивао нарочиту бригу за став зетског господара. И када је Иванов изасланик стигао почетком маја 1466. год. у Млетке, препустио је Колеђу да саслуша његове приједлоге. Било је јасно да покајнички војвода више не представља озбиљну опасност, јер је и сам био забринут за своју судбину послије тешког пораза који је султан нанио Скендербегу. Иван Црнојевић успио је да

[3] Одлука Сената о пружању помоћи Новом датирана је у издању S. Ljubića, *Listine X*, 336, са 17. септембром 1465. год. Она је у ствари донијета 17. децембра исте године. Sen. secreta XXII, 127 r°.

склопи тромјесечно примирје са управницима млетачких градова у Зетском приморју, упркос отпору самог провидура. Осуђујући њихов самовласни поступак, Сенат је у јулу 1466. год. ипак прихватио Скендербегов приједлог да Млечани поново приме Ивана у своју службу. А и сам Иван је, писмима и преко гласника, убјеђивао которског кнеза у своју ријешеност да се покори Млечанима. Послије тога, Сенат је новембра 1466. год. пристао да се обнове стари односи, поготову што је неколико дана раније и Слијепи Стефан из Фурланске, тражећи помоћ од Сињорије, наводио нека своја права на Зету.

У преговорима са Иваном Млечани су хтјели да се избјегне утисак како их је нужда нагнала на мирење. Тражили су да се одрекне старих солана и да се обавеже да ће с браћом живјети у миру и признати им право на очеву баштину. Није познато како су преговори текли ни како су завршени. Из доцнијих вијести постаје јасно да су Млечани вратили Ивану војводску част и провизију, а он им се обавезао да ће приморати одметнуте которске поданике на покорност. Међутим, управо због става дотадашњих которских поданика било је врло тешко остварити уговор.

Грбаљски сељаци нису хтјели да се покоре. Которани су 1468. год. предлагали да се из Грбља протјера 50 породица, тврдећи да су оне проузроковале одметање читаве жупе. Сињорија се клонила да примијени драстичне мјере, у страху од нових смутњи. Охрабрени таквим ставом, Грбљани су слали представнике у Млетке и покретали давнашњи спор о статусу својих посједа. Которским грађанима нису хтјели да плаћају годишњу ренту, тврдећи да је земља њихова и да за њу не треба да плаћају друго до неких хиљаду дуката годишње, што би се подијелило међу Которанима који су некада добили карате у Грбљу. На основу повеља, Которског статута и ранијих „подјела" Грбља, млетачки органи су утврдили да је право на страни Которана, јер Грбљани у прилог својих тврђења ништа друго нису могли поднијети на увид него „само ријечи". Сињорија је од которског кнеза тражила да „бунтовне вође" казни „тако да њихова казна буде другима за примјер". Он, међутим, није успијевао да с Грбљанима изиђе на крај, јер су се показали „тврдоглавијим но што су икада били". Дужд је у јуну 1469. год. позвао Јозафата Барбара да помогне которском кнезу и, ако треба, да се обрати за помоћ Ивану Црнојевићу и херцегу Влатку. Сматрало се да је једино зетски господар у стању да их нагна на послушност „јер их само његов дух води".

Директних података о окончању спора нема. Иванов син Ђурађ, пишући своје завјештање 1499. год., наводи да су Млечани морали предати Ивану на управу Грбаљ, Паштровиће и Црмницу и обећали му за услугу провизију од 600 дуката. Његова је дужност била да обезбиједи Которанима убирање прихода.[4] Тако се вје-

[4] *Oporuka kneza Jure Crnojevića od god. 1499*, Arkiv za povjesnicu jugoslavensku, II, 1852, 42.

роватно спор и завршио. А стара провизија Црнојевића повећана је са 600 на 1.200 дуката. Другог рјешења није ни било. Јер, Сенат је у фебруару 1468. год. захтијевао од которског кнеза да становнике Ластве врати кућама, да им подијели мању помоћ и да их обезбиједи од насиља млетачких противника. Которски кнез их није ни могао вратити док није склопио тај нови споразум са Иваном Црнојевићем.

У Паштровићима више није било Републици оданих Грубачевића. Као да су их сатрли млетачки противници у доба Ивановог напада. Сачувало се предање да је посљедњи „кнез" у Паштровићима био Стефан Штиљановић, који се крајем XV вијека нашао у Срему и завршио као управник Валпова послије 1540. год. да би доцније почео да се слави као светитељ. Како његово „Слово повесное" из 1631. год. каже да „бист родом од обон Захлмие... тамо рожден и вспитан праведниј Стефан, ву жупе нарецаемеј нића Пстровик", може се претпоставити да је његов отац управо у ово вријеме управљао Паштровићима у име Ивана Црнојевића, у чијој се служби Штиљановићи неколико пута наводе. Може се чак претпоставити да је и сам Стефан Штиљановић под крај XV вијека управљао Паштровићима, јер ни за вријеме Ивановог сина Ђурђа питање разграничења с Млечанима није било ријешено.[5]

У неодређеном положају остала је и Црмница — као подручје Котора под управом Ивана Црнојевића. Зато је зетски господар могао да 1469. год. поклони село Забес, јужно од Вирпазара, манастиру Св. Николе на Врањини.[6]

Право разграничење остварено је једино у дистрикту Будве. Будвани су тврдили још у доба деспота да Црнојевићи немају никаква права на планинској падини која се пушта према мору. На основу повеље деспота Ђурђа Бранковића тражили су од Млечана исправку границе. Упркос наређењима Сената спор није могао да се ријеши у вријеме Стефана Црнојевића. Његов насљедник је тврдио да се стара граница налази дуж пута којим се изнад Будве путовало из Котора у Бар, да су Будвани разградили

---

[5] М. Костић, *Стеван Штиљановић*, Глас СХ, 1923; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 155—161; Ил. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, Летопис Матице српске 1874, 117, Нови Сад 1875, 109, 118; Ал. Соловјев, *Три бокељска фалсификата*, Прилози КЈИФ XV/1—2, 1935, 171—178, показао је да је попис мираза који се приписивао тобожњој Стефановој жени Анђуши обичан фалсификат, састављен на основу једног стварног пописа мираза Анђе Зеновић из 1754. год. Та је чињеница била довољна да се посумња у Штиљановићево „кнежевање" у Паштровићима. Расвјетљавање односа између Млечана и Црнојевића показује да је Стефан Штиљановић, потомак присних Иванових сарадника (Никола Штиљановић је 1474. год. Црнојевићев посланик код напуљског краља Ферантеа), *могао* у једном тренутку обављати кнежевску функцију у Паштровићима.

[6] И. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу о ман. св Николе на Врањини*, Гласник СУД XLVII, 229—230; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, Истор. записи XVI/3—4, 1959, 44.

пут и засадили винограде на територији Црнојевића. Потестат Будве прихватио је захтјев да се покупе стари људи с млетачке територије и да, уз помоћ Грбљана и Паштровића, утврде куда је тај пут пролазио. Комисија за разграничење састала се 16. марта 1479. год. и заједно са Иваном Црнојевићем, који се налазио у Мајинама, утврдила правац старог пута. Пут је обновљен какав је био некада, у ширини од четири будванска лакта. Тако је Будва разграничена с територијом Црнојевића а сувоземна веза између Котора и Бара[7] била је поново успостављена.

Иако су сва та рјешења била неповољна за которску општину, Млечани су у интересу своје опште политике захтијевали да се са Иваном Црнојевићем сачувају добри односи. Провизију су му исплаћивали тражећи новац из било ког извора. Стари сукоби који су избијали у породици Црнојевића између присталица колективне власти и истакнутих појединаца, у овом случају самог Ивана Црнојевића и његове браће, били су, у складу с млетачким жељама, бар привремено изглађени. Иванов брат Ђурађ долазио је у Скадар код млетачког провидура и у братовљево име обављао послове.

Има помена и о повременим сукобима између Ивана Црнојевића и старјешина појединих ратничких „дружина". Сукоб о коме је јављао скадарски провидур с прољећа 1467. год. избио је, по свему изгледа, с хотским старјешинама. Иван Црнојевић узео им је таоце и тако успио да их одржи у покорности. Систем талаца се широко примјењивао. У једном тренутку и сам зетски господар нудио је Млечанима таоце да би их убиједио у искреност својих побуда и отклонио подозрење у евентуално вјероломство.

Озбиљних разлога за подозрење било је 1471. год. када се Иван Црнојевић споразумио са султаном. Турци су током 1470. и почетком 1471. год. појачали притисак на обласне господаре око млетачких посједа. Јаке турске снаге нападале су Албанију и Босну, стизале су чак до Приморја. Сва је пажња млетачких власти била заокупљена оспособљавањем зетских и албанских градова да се одупру непосредном нападу. Послије дужег притиска херцеговачког санџак-бега херцег Влатко је морао средином 1470. год. да призна султанову власт. Турски притисак није мимоишао ни Ивана Црнојевића. Он се, вјероватно првих мјесеци 1471. год., споразумио са султаном и обавезао да ће за уживање својих посједа плаћати харач од 700 дуката, што је тешко оптерећивало његове и иначе скромне приходе. Не знајући шта ће из тог споразума проистећи, Млечани су у априлу 1471. год. предузели мјере да се појача одбрана Скадра и Котора. У Котору су повећали посаду са 110 на 180 бораца. Скадру је послато 2.000 дуката за утврђивање града и исплату најамника, а његовом управнику ко зна по који пут наређено да среди благајну и стане на пут расипању

---

[7] Мл. држ. арх., Provveditori sopraintendanti alla Camera dei Confini 243, no 1.

прихода. Међутим, Млечанима није запријетила непосредна опасност. Притиснут нуждом да се веже за султана, Иван Црнојевић није према њима мијењао свој ранији став. Ток догађаја му је омогућио да се не укључи ни у какав турски план. Главнина турске војске, заузета борбом у Малој Азији, неколико година није предузимала нападе на преостале балканске феудалце. Они су могли да привремено придигну главу, а Млечани да повуку четири галије које су се налазиле у албанским водама. Сами султанови харачари били су поштеђени других обавсза осим плаћања харача.

Херцег Влатко почео је већ с јесени 1472. год. да се удаљава од Турака. Слично је поступао и његов зет Иван Црнојевић. Послије смрти старог херцега њих двојица су живјели у слози и помагали се у одбрани од заједничког непријатеља. На промјену става херцега Влатка према Турцима утицали су, несумњиво, и Дубровчани да би избјегли притисак на своје узане приморске посједе. Вјероватно су му тада обећали грађу, а затим је припремали и из године у годину слали о свом трошку за изградњу цркве Св. Стефана под тврђавом у Новом. И Иван и Влатко неколико година су се залагали да се настави с њеним грађењем и у неколико махова интервенисали у Дубровнику. Није јасно да ли се градила католичка или православна црква. За другу могућност говорило би живо интересовање Ивана Црнојевића, који је и пред Млечанима стално иступао као заштитник православља, а исто тако и чињеница да су Дубровчани једног тренутка престали да шаљу обећану грађу, видећи да су султанови харачари безопасни и да чак окрећу погледе западним силама. Самој дубровачкој територији није више пријетила никаква озбиљна опасност од поступака херцега Влатка.[8]

Удаљавање и, на крају, одвајање од Турака наметнуло је херцегу и зетском господару друге политичке везе. Откако су Турци протјерали угарску посаду из Почитеља, у долини Неретве, Матија Корвин је наставио с тражењем нових упоришта и савезника. Бојажљива подршка и благонаклоност Дубровчана, непоколебљиво оданих угарској круни, није много допринијела учвршћењу његових позиција. Зато је Никола Илочки, угарски барон кога је краљ Матија крајем 1471. год. поставио за краља у угарском дијелу Босне, послао свог човјека у Дубровник да успостави везу с херцегом Влатком и Иваном Црнојевићем. Тај краљев изасланик обојицу је и лично посјетио у децембру 1472. год. Тешко је вјеровати да су они у том тренутку могли преузети неке чвршће обавезе. Могли су само обећати да ће у судару западних сила са Османлијама бити на страни турских противника. Обојици је много блиска била непосредна сарадња с Млечанима од којих су се надали некој помоћи и на чије су посједе, у случају опасности

---

[8] Везе херцега Влатка и Ивана Црнојевића изложене су у докторској дисертацији Вељана Трпковића, *Пад Херцеговине*, одбрањене на Филозофском факултету у Београду септембра 1965. год. Текст је доступан у рукопису.

и пораза, за час могли да се склоне. До краја 1473. год. обојица су се тијесно везала за Републику.

Херцегов млађи брат Стефан, незадовољан политичким обртом на скромним остацима Херцеговине, отишао је на Порту, примио ислам и ускоро постао вјерни султанов сарадник Ахмет Херцеговић. Влатко је, међутим, сањао о обнови своје власти на старим посједима и, уз пуну сагласност Млечана, припремао вјенчање с рођаком напуљског краља. Његовим стопама ишао је и Иван Црнојевић.

Упркос оштром сукобу зетског господара с Будванима који су пружали склониште његовом царинику када је побјегао с новцем, упркос његовом помамном харању по околини града, нашао се на крају пут за споразум. И сам се затим приближио напуљском краљу, који је у марту 1474. год. његовим посланицима Михаилу Штиљановићу и Стефану Вукашиновићу дозволио да набаве за господара веће количине жита. Млечани су се заложили код папе да и он пошаље помоћ Ивану Црнојевићу.[9]

У очекивању великог турског напада на Албанију и Зету, Иван Црнојевић је био ријешен да се одлучно супротстави султановим снагама и да му осујети планове. Турци су већ били посјели источни дио Горње Зете, највјероватније све крајеве с лијеве стране Мораче и Зете, сматрајући да ће им то подручје одлично послужити у великој операцији за уништење млетачке власти у сјеверној Албанији. Изгубивши та мјеста, Црнојевић је престао да плаћа султану харач. Може се претпоставити да је то било прије краја 1473. год. Он је почетком 1474. год. јављао у Скадар, Котор и Млетке о султановој намјери да обнови Подгорицу и да је насели с пет хиљада турских домаћинстава, а исто тако да подигне из рушевина стари град Балеч (итал. Balezo). Објашњавајући да би остварење тог плана једнако угрозило и његове и млетачке посједе, Република је жељела да Ивана чврсто веже за своје интересе, па је њему и дјеци дала 24. фебруара 1474. год. своје племство, а само неколико дана касније усвојила све његове захтјеве. Сенат му је обећао пјешаке и коњанике из својих зетских градова, затим помоћ од 600 дуката и склониште ако га Турци протјерају. Он сам је нудио Сињорији износ који је давао султану на име харача ако потисне Турке и завлада Горњом Зетом. Понуда је у начелу била прихваћена, али не и Иванов захтјев да му се у заједничкој акцији дозволи кажњавање млетачких поданика из Доње Зете, свих оних који би одбили да се придруже његовим снагама. Сенат је то право, као и у свим ранијим случајевима, препуштао једино управницима млетачких градова. Зетском је господару обећавао само да ће непослушни бити примјерно кажњени.

---

[9] S. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Buduae*, 107—111; L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München — Leipzig 1914, 246; *Notes et extraits IV*, 355.

Турци су крајем 1473. год. покушали да придобију и Хоте, јер би као господари Хотске планине имали најповољнији тактички положај за напад на скадарску околину. Бан Хот нудио је Млечанима да искористи свој велики углед међу Хотима и приволи их да ступе у млетачку службу. Сенат је понуду прихватио, поготову када је Иван Црнојевић изнио могућност да би их Турци могли лако придобити. Једино је од Ивана тражио да хотске таоце преда млетачким властима као залогу вјерности. У марту 1474. год. дао је своју сагласност да се Бан Хот постави за војводу Хотске планине и да му се обећа 300 дуката годишње провизије од намета на хотске домове — разумије се, ако успије да их потчини млетачкој власти.

Сви се ти планови нису могли остварити, јер су Турци с прољећа 1474. год. притиснули великим снагама околину Скадра и опсјели сам град.

РАСУЛО МЛЕТАЧКОГ СИСТЕМА И ТУРСКА ОФАНЗИВА

Турски напади на земље Скендербега уносили су неспокојство међу становништво млетачких градова у сјеверној Албанији и на зетском приморју. Сукоби међу арбанаским велможама угрожавали су посредно и непосредно млетачки одбрамбени систем. Вјерност млетачких поданика одржавала се једино платама за разне службе и „концесијама" за заслуге. Општа атмосфера несигурности и привремености убијала је људске вриједности и нагонила ситни свијет и моћне ратнике да мисле само о личним интересима. Сами млетачки функционери подлијегали су малверзацијама и корупцији, па су се финансије млетачке „општине" нашле у пуном расулу. У крајевима који су били најизложенији ударцима споља, привредне дјелатности уступале су мјесто отимачини и преварама. Политика Сињорије изискивала је огромна средства за оправљање тврђава, издржавање најамника, плаћање сопствене администрације и околних велможа које су обећавале своју заштиту или благонаклоност.

Тек што је у Горњој Зети нестало за Млечане опасности од нових напада деспотове војске, позиције Републике угрозили су са албанске стране Дукађини. Они су се врло рано одвојили од Скендербега и пришли Турцима, од којих је син некадашњег млетачког пронијара — Никола Дукађин — добио простране посједе, 25 села у Дебру и 7 села у области Фанди. А када су се измирили са Скендербегом, избила је крвава борба између два огранка моћне породице — Николиног сина Драге и Павловог сина Леке, прослављеног великана арбанаског предања. Млади Лека, који је за вријеме турских напада на Скендербега 1455. и 1456. год. служио Млечанима с једним коњем „на латински начин", заузео је у новембру 1456. год. млетачки Дањ, убио провидура и на читавом подручју поколебао вјеру становништва у ефикасност млетачке заштите. Млечани су били принуђени да

Литература: И. Божић, *О Дукађинима*, 414—423; исти, *Le système foncier*, 125—140; Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од 1479—1528*, Глас LVIII, 1900, 147—153; Фр. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 251—252, 284—288; Ј. Радонић, *Donado da Lezze и његова Historia Turchesca*, Годишњица Николе Чупића XXXII, 1913, 329; Andrea da Mosto, *Il navigatore Alviso da Mosto e la sua famiglia*, Archivio Veneto, V ser., v. II, 1927, 197—199, 233—234.

довуку велике снаге, које су послије дуже опсаде вратиле Дањ, у августу 1457. год. Борбе су се одвијале у позадини страховитог турског напада на Албанију и крвавих борби под Кројом, одакле су се поједини турски одреди залијетали до Скадра и пустошили његову околину. Непријатељства између Млечана и Леке Дукађина отегла су се све до фебруара 1459. год. Притиснут од Скендербега, који је у августу 1459. год. приступио Млечанима као савезник, Лека је морао да склопи мир. Али, сукоб му је донио велике посједе, многобројна села отета далеком рођаку Драги, кога је на крају, почетком 1462. год., из засједе убио.

Када су Млечани 1463. год. ушли у дуготрајни рат против Отоманског Царства, успјели су да преко свог провидура измире Леку Дукађина са Скендербегом. За села око Дања на која је Лека полагао права дали су му годишњу провизију од 300 дуката. Док су се раније држали прилично неутрално према унутрашњим арбанаским сукобима и епској борби Скендербега, послије свог ступања у отворени сукоб са султаном улагали су велике напоре да стишају унутрашње арбанаске сукобе и старали се о Скендербеговој отпорној снази. У Скадар су слали за провидуре најистакнутију властелу да се брине о борбеној спремности градова. За њима су стизали и већи одреди најамника, какви су се раније могли видјети у Скадру само у тренуцима изузетне опасности. Но, и они су, како је то и некада бивало, неуредно плаћани и, кад би се растурили, замјењивани су новим одредима.

Сиромаштво локалних благајни наметало је метрополи обавезу да сваке године шаље хиљаде и хиљаде дуката, које су вијећа морала да проналазе у неприкосновеним фондовима, пошто је већи дио редовних прихода гутао фронт на Леванту и, посебно, онај на Мореји. А сви су градови тражили појачања, грађевински материјал, мајсторе и новац. Све је то тражио и Скендербег, нарочито када су се, послије релативног затишја од више година, пронијеле 1466. год. вијести да Турци припремају нову велику офанзиву. Тада су, уз новац за оправљање Кроје, Млечани морали послати потребне намирнице и у Скадар.

Већ крајем прољећа силна турска војска, коју је водио сам султан, сатрла је Скендербегове снаге, опустошила земљу и нагнала многобројне избјеглице да се бродовима пребацују у Апулију. Скендербег је сљедеће године ослободио Кроју опсаде, захваљујући једним дијелом средствима која је послије првог пораза прикупио у Италији. Међутим, у току љета 1467. год. стигле су нове турске снаге и одвеле из земље силно робље. Скендербегове снаге биле су при крају. И док се с напором припремао за нове окршаје, умро је 17. јануара 1468. год. у Љешу.

Послије Скендербегове смрти обавезе Млечана су се повећале, јер су узели на себе и одбрану његове земље, посјели Кроју и покушали да окупе његове саборце и присталице. Извјесно вријеме Турци их нису узнемиравали, јер су ратовали у Анадолији. Али су зато вијећници у Сенату утврдили да је млетачка флота

у расулу: од 750 галија, колико је Република имала у раздобљу од 1460. до 1463. год. остало их је крајем 1469. год. само 250, а није било ни довољно бродоградитеља да изграде нове бродове. Најугроженија мјеста била су готово расељена. У Драчу су, када се изузму најамници и одрасли мушкарци способни за одбрану, 1470. год. остале само 24 душе.

Како су Млечани у многобројним покушајима да се посредује за мир с Портом одбијали да прихвате турске услове, могли су послије дуготрајног ратовања на Мореји очекивати велику офанзиву на своја сјеверноалбанска и зетска упоришта. Обезбјеђивали су Кроју, Драч, Скадар и Улцињ. Само у марту 1470. год. одвојили су 30.000 дуката и поручили нове бомбарде за Скадар и Кроју. А у јулу 1473. год. издвојили су 10.000 дуката само за куповину жита. Требало је припремити градове да издрже напад и дуготрајну опсаду. Локалних средстава за ту сврху није било.

Млетачки фискални систем, ма колико вјешто смишљен, нарочито у обезбјеђивању прихода од пољопривредне експлоатације, доживљавао је током читавог XV вијека постепено растројство. У почетку се предвиђало да се основних намета по огњишту ослободе само пронијари и сеоски главари или њихови „командадори". Доцније се, међутим, број повлашћених лица намножио, јер је ослобођење обухватало и све оне људе који су неком заслугом задужили Републику. Многа свештена лица и црквене установе обезбиједили су себи изузетан положај. Скадарски епископ, катедрална црква у Дривасту и три велика манастирска братства ништа нису плаћали, иако је у почетку било истакнуто управо супротно начело. На отпор ратачког опата да плати „десетак на вино и уље" Сенат је 1458. год. дозволио „да се поштује стари обичај".

Ратови, пожари и земљотреси доводили су до сиромашења становништва. Пред неизвјесном сутрашњицом многи су напуштали домове и одлазили у безбједнија мјеста. Опадање радне снаге погађало је производњу и смањивало приходе. Млетачке власти су предузимале мјере да се населе опустјела села и да се повећа производња. Но, и то се могло постићи једино смањењем фискалних обавеза. За обраду запуштеног земљишта тражио се врло мали намет или су се корисници такве земље ослобађали на пет година сваке обавезе. Необрађена пространства радо су се давала у закуп предузимљивим и заслужним појединцима, који су имали право да на њима населе породице и да им подигну куће с тим да нико не тражи од њих никакве дажбине у корист млетачке општине за више година. Читава та политика донијела је врло слабе резултате.

С друге стране, цвјетале су преваре и узурпације. Још 1437. год., приликом састављања новог катастиха утврђено је у скадарском крају да су „сви пронијари без изузетка преварили општину, ко за једну ко за двије куће, мада њихова рента није мала". Па и сами сељаци су се користили политичким и територијалним промјенама да без ичијег овлашћења посједну туђе земљиште.

На подручју Бара, Улциња и Скадра нарочито су заузимали црквену земљу, а понекад и земљу која је припадала градској општини. Оштећени су узалуд протестовали. И велможе су отимале једни другима села, као, на примјер, Дукађини Балшиној удовици Бољи, а Млечани су избјегавали да иступе одлучно и да слабијем обезбиједе његова права да не би распламсали локалне сукобе. Ради заштите сопствених интереса Сенат је, обично послије ратова и устанака, наређивао да се изврши нови катастарски попис земљишта и да се на тај начин утврди на шта млетачке власти могу рачунати (1403—5, 1416—17, 1437, 1451. и 1455). Контрола је остајала без осјетнијих резултата. Избијали су нови ратови и мијењали изглед и састав села.

Везујући за своје политичке циљеве поједине људе и купујући њихову вјерност, млетачке локалне власти морале су их обезбиједити „концесијама", повластицама и платама. Број тих људи је током времена растао, а млетачки приходи су опадали. Још 1424. год. било је забрањено отуђивање „општинске" земље. Забрана је упорно понављана свим функционерима који су одлазили на дужност. А они су ипак, правдајући своје поступке ситуацијом на терену, уступали појединцима пространа земљишта, право на коришћење ловишта рибе и друге изворе прихода. Готово редовно корисници таквих права добијали су и накнадну сагласност Сената. Зато је Велико вијеће, у октобру 1441. год., донијело одлуку да Сенат не може сва та отуђивања прихватити простом већином гласова, већ само ако се за приједлог изјасне двије трећине присутних, и то под условом да их на окупу не буде мање од једне стотине. Упутства новим функционерима предвиђала су глобу од 400 дуката за свако отуђивање неког „општинског" добра или ослобађање фискалних обавеза и општих „служби". Те мјере нису постигле циљ, па је брига о сличним појавама пренијета на Вијеће десеторице. Оно је 14. априла 1456. год. објавило општу забрану отуђивања посједа и права који су припадали Републици. Годинама је то вијеће будно пазило на извршавање своје одлуке. Поништило је све исправе локалних функционера у Зети и Албанији, па чак и повеље саме Сињорије. Наредило је да се сва села уступљена „у пронију" врате и на лицитацији уступе ономе ко за њих највише понуди. Давање у закуп земљишта, читавих села, па чак и службе за убирање прихода чинило се спасоносним, јер је у начелу обезбјеђивало унапријед предвиђене дохотке. Исто вијеће наредило је 26. септембра 1459. год. да се изложе лицитацији „сви посједи, убирање десетка, проније и села млетачке владе који се убудуће врате њеној општини". За прекршај предвиђала се глоба од 500 дуката.

Међутим, ни ове прецизне и врло оштре мјере нису обуздале млетачке функционере који су се на својим дужностима суочавали са стварношћу, па су и даље уступали земљишта уз тако ниске обавезе „да се могу назвати поклонима а не закупом". У августу 1461. год. Вијеће десеторице поново је наредило да појединци

врате све што им је уступљено послије 14. априла 1456. год. и да се организује лицитација. Одлучан став вијећа приморао је млетачке управнике на послушност. Али је резултат био да су се масе Зеђана и Арбанаса појавиле у Млецима и свакодневно гурале пред вратима Вијећа десеторице да би објасниле сваки појединачни случај. Вијеће је 9. октобра 1462. год. утврдило да само губи вријеме рјешавајући питања због којих није основано. И поново их је вратило у надлежност Сињорије и Колеђа.

Послије тог датума настао је пуни неред у финансијама зетских и албанских градова. Људи који су убирали млетачке приходе по својој функцији или који су их узимали под закуп наметнули су се читавом крају као неукротива снага, захваљујући својим везама с млетачким ризничарима, службеницима и, нарочито, с повјериоцима млетачких кнежева и потестата, који су хитне финансијске тешкоће рјешавали задужујући млетачку благајну код приватних лица. Дошло је до тога да се у млетачке благајне и нису приливала готово никаква средства, јер су убирачи прихода вршили обрачун с повјериоцима и уживаоцима млетачких провизија, варајући у тим трансакцијама и њих саме и млетачку „општину". Млетачки ризничари (камерари) сређивали су своје односе с пронијарима, на које се више није ни гледало као на прекаљене ратнике, већ као на убираче прихода, и млетачки дохоци, нарочито они који су се убирали у натури, никада нису ни стизали до самих тврђава, гдје су најамници мјесецима чекали на плате и сљедовање.

Како се већина зетских градова налазила пред потпуним финансијским сломом, Сенат је у фебруару 1473. год. забранио све те манипулације својих ризничара и чак покушао да искључи свако посредништво између фискалних обвезника и млетачке благајне. Наредио је да сељаци сами доносе благајни све што дугују Млечанима. Та је наредба донијета врло касно. Пред велики турски напад благајне најистуренијих млетачких градова према турским посједима биле су празне. Повремено истицани подаци да је Скадар некада само од основних сељачких обавеза по огњишту убирао до 9.000 дуката или бесмислене приче да је деспот годишње извлачио из Дриваста 15.000 дуката припадали су давној прошлости и привлачном свијету бујне маште. Одбрану је могла организовати само метропола, мада су и њени општи приходи већ 1463. год. опали на 600 хиљада дуката, што је било недовољно за вођење рата против Отоманског Царства.[1]

Тај дуготрајни рат водио се пуних једанаест година на бојиштима „Романије" прије но што су Турци предузели велики напад на млетачке посједе у сјеверној Албанији до којих су стизали само издвојени одреди турске војске у вријеме великих напада на Скендербега. Турци су кренули у велики напад на Скадар тек

[1] G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia*, 213.

у позно прољеће 1474. год.[2] Чим су стигле прве вијести о скупљању турске војске у Македонији, завладао је паничан страх. Провидур Дања Пјетро Саломон заједно с коместабилом, домаћим војводом и читавом посадом напустио је тврђаву и преко Љеша побјегао у Улцињ, оставивши град без одбране. Осуђен је касније на петогодишње тамновање и доживотну конфинацију.[3] У дањску тврђаву склонили су се сељаци и чекали на исход догађаја.

Румелијски беглербег Сулејман почео је у мају да опсједа Скадар доста јаким снагама. Помињало се 8.000 људи. Скадарски кнез Антонио Лоредан, који је уједно био и провидур за читаво подручје, одбио је својим снагама прве турске нападе. Млетачка влада није била свјесна опасности. Послала је само двије лаке триреме, наредила врховном поморском капетану да се при повратку у Млетке задржи у албанским водама и позвала галије из Африке и Лионског залива да доплове до Драча. Међутим, из дана у дан пристизале су вијести које су указивале на сву озбиљност ситуације. Тада се Сињорија тргла.

Упутила је крајем маја позив папи и италијанским владарима да се уједине ради заустављања варварске најезде, упозоравајући их да је Скадар „главна капија наше државе" и да се Турци по заузимању Зетског и Албанског приморја лако могу пребацити и у Италију. Управницима свих млетачких градова дуж западне обале Балканског полуострва, све до Крфа, поручивала је да притекну у помоћ опсједнутом граду. Сенат је све расположиве фусте, барке и друге лађе натоварене стријелцима послао према Бојани. Галије није слао јер ријека у том тренутку није била оспособљена за пловидбу већих бродова. Првих дана јуна сазнало се да је и напуљски краљ Феранте послао двије галије. Млечани су га молили да их пошаље још десет с пјешацима и храном, уједно су позивали угарског краља да и он крене против Турака и по читавој Европи су проповиједали да је спас у склапању општег савеза хришћанских владара, што је пропуштено док је султан двије године ратовао против Узун Хасана у Малој Азији. Сенат је одмах изабрао Лоредановог претходника у Скадру Леонарда Болду, као доброг познаваоца прилика, да у функцији провидура предузме све мјере за одбрану.

У Млецима су знали да звоњење на узбуну по Италији и европским државама не може уродити скорим плодом. А око Скадра се већ почетком јула 1474. год. окупила велика турска војска,

---

[2] Dom. Malipiero, *Annali Veneti dall' anno 1457 al 1500*, Archivio storico italiano VII/1, Firenze 1843, 92—108; Mar. Barlezio, *Dell' assedio di Scutari*, у Sansovino, *Historia universale di Turchi*, Venezia 1654, 305; Cronaca di Venezia dalla sua origine fino all' anno 1475, Marc. It. VII, Cod LI (coll 8528) 312 r° — 314 v°; Chronica Veneta attribuita a Marcantonio Erizzo all'anno 1495, Marc. It. VII, Cod. LVI (coll. 8636) 515 v° — 518 v°; J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 32—33; В. Макушев, *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа, II*, Београд 1882, 44—47; *Notes et extraits IV*, 360—368.

[3] Sen. Mar X, 11; Avogaria 3653, Raspe 13, 68 v° — 69 r°.

у којој је било, како су обавјештавали папу, 50.000 ратника са опсадним справама и са више металних топова које су довукле камиле. У тај број нису рачунали јаничаре. У Сенату се није знало гдје се све налазе турске трупе ни да ли се може у пуној безбиједности пристати у неко мјесто на Зетском приморју. Зато је први

Ск. 9 — *Продирање Турака*

задатак Леонарда Болду био да ступи у додир са Иваном Црнојевићем, од кога се могла очекивати непосредна помоћ. Почетком

јула 1474. год. Болду је кренуо у Котор с три чете пјешака, с већим бројем мајстора за грађење фуста и с потребном грађом. Надао се да ће, са Ивановом сагласношћу, пребацити брдским путевима грађу и људе у Жабљак или неко друго мјесто и у што краћем времену изградити бродове који би преко Скадарског језера дотурили помоћ опсједнутом Скадру. Био је овлашћен да Ивана и његовог брата Ђурђа заспе многим доказима млетачке милости, јер се упркос њиховим ранијим плановима о нападу на Турке није поуздано знало како ће се држати када надомак њихових посједа наиђе толика војска.

Међутим, прије но што је Леонардо Болду стигао до зетског господара, овај је, и сам узнемирен изненадним обртом догађаја, послао свог човјека Сињорији и писмено образложио беглербегове намјере да посједне читаву област. Молио је помоћ како би сам могао да учествује у њеној одбрани. Сенат му је обећао 3.000 дуката и сто разнобојних тканина, храбрећи га да истраје у „брдима и кланцима". Стављао му је у изглед и повећање провизије са 1.200 на 2.000 дуката ако се његовом помоћу сачува Скадар. Иваново писмо одмах је послао папи и кардиналима као подстицај да му и они преко Котора пошаљу помоћ. Иванов посланик напустио је Млетке, убјеђујући Сињорију да његов господар неће штедјети ни људство ни сопствену главу у настојању да својим снагама помогне Скадру.

Послије два дана Млечани су послали у Котор обећане дукате и 80 тканина по Алвизу да Мосто, који је ишао да присуствује свадби херцега Влатка. Истовремено су јављали папи да ће Црнојевић бацити на бојиште 8.000 бораца и велики број млетачких поданика из приморских градова. У свим доцнијим извјештајима и порукама стално су подвлачили да је „истрајан у вјерности" и залагали се да му папска курија пошаље обећаних 2.000 дуката или бар већи дио те суме. Зетски господар одржавао је сталну везу с млетачким командантима послатим према Бојани и, под заставом Св. Марка коју је од њих добио, учествовао током читавог љета у операцијама. Појединости тих операција нису познате, али се из докумената може извући слика опште ситуације.

Млетачке поморске снаге упловиле су у Бојану. Помоћ се могла слати и ријеком и преко Улциња и Бара. Но, ту се требало пробијати кроз непријатељске засједе, тако да је најбјезбеднији био пут који је водио од Котора, преко црногорских брда, према Скадарском језеру, што значи преко Црнојевићеве територије планинским прелазима, које су чували његове посаде. Један дио турских снага налазио се у Забојани, одакле је можда надирао и у Црмницу. Јер, Сенат је страховао и за безбиједност Котора, па је 25. јуна 1474. год. предвидио мјере за његову одбрану: изградњу кружног система утврђења око града и подизање кула са обје стране Верига да непријатељ не би пресјекао приступ граду с мора.

Борба за Скадар и по свом трајању (готово четворомјесечна опсада), и по броју људства баченог на бојиште са обје стране и

по величини жртава премашила је све раније сукобе који су се одиграли на зетском подручју. Мада се претјерује у млетачким писмима када се одока и с тенденцијом наводи број сопствених и непријатељских бораца (ови посљедњи се, у неким хроникама, пењу и на 200.000, што никако не долази у обзир), ипак се може закључити да су у најкритичнијим тренуцима покренуте све расположиве снаге. Млечани су тврдили папи да њихове снаге премашују 25.000 људи и то у вријеме када су се упињали да од њега добију 100 коњаника и 1.000 пјешака. Папа им није дао ниједног борца; није познато да ли је икада стигло 400 пјешака које им је обећао краљ Феранте. У самом Скадру затекло се, у вријеме када се појавила турска војска, 1.300 бораца — према прилично тачним подацима којима су располагали Дубровчани.[4] Млечани су затим пребацили велики број људи са својих посједа у Италији. Њима треба додати стратиоте који су стизали из Грчке, бродску посаду и наоружане поданике из зетских градова. Ту ипак никако није могло бити 25.000 људи, јер ни одлука Сената да се у Млецима сакупи 3.000 војника није до краја опсаде уз крајње напоре могла да се оствари.[5] Поређењем свих података не долази се ни до тачног броја бродова који су упловили у Бојану. Ако је поуздан један збирни извјештај, нашло се дуж обала и по ријекама ратног подручја највише 14 што лаких што тешких галија, 8 фуста, 12 већих бродова и око 100 барки. У сваком случају, била је то импозантна флота, чијим су операцијама командовала двојица врховних команданата — Пјетро Моћениго, коме је рок службе управо био истекао, и Тријадан Грити, који је ишао да га замјени. Уз њих су се налазила и два поморска провидура — Стефан Малипјеро и Алвиз Бембо. Сва четворица нашла су се с већим дијелом флоте у Бојани код Светог Срђа.

Турци су покушали да на најужем мјесту затворе Бојану. Сјекли су дрвеће и бацали га у воду да би закрчили пролаз. Тријадан Грити вратио је низводно флоту и у тешком окршају разбио турске снаге дуж Бојане, на Видовдан 15. јуна. Када се вратио у Свети Срђ, није морао страховати од напада с леђа. Тјеснаце према Бару и планинске превоје чували су Мркојевићи и дружине домаћих људи уз помоћ млетачке пјешадије. Иван Црнојевић и знатан број главара брдских дружина чували су прилазе сјеверозападном дијелу Горње Зете и господарили Скадарским језером помоћу три фусте и још 15 мањих бродова. Зетски господар усклађивао је своје акције на језеру са операцијама млетачких снага код Светог Срђа и стално одржавао везу с Тријаданом Грити. Послије успјешне блокаде турске војске требало је пробити њену опсаду и успоставити везу са Скадром.

---

[4] Malipiero, 97, каже да је било 2.500 људи и хране за једну годину.

[5] Осуђеницима на млетачким посједима влада је обећала ослобођење казне ако се наоружају и крену у помоћ Скадру. Sen. Terra VII, 45 r°.

Турске снаге су настојале да прије тога принуде град на предају. Распоредивши око њега топове (по дубровачком извјештају било их је шест), Турци су даноноћно рушили бедеме и зграде и с времена на вријеме предузимали јурише вичући „На Рим, на Рим". Скадрани су, под командом Антонија Лоредана, одбијали нападе и ноћу оправљали порушене зидине; попуњавали су рупе бурадима пуним земље. Ватрена опсада трајала је више од мјесец дана. Према извјештајима, на Скадар су пала 1893 ђулета.

Тријадан Грити и Пјетро Моћениго обратили су се тада Леонарду Болду и Ивану Црнојевићу, чије су снаге стајале у приправности, да с брда и преко језера изврше напад на турску војску око Скадра и да разбију опсаду како би се Антонију Лоредану могли дотурити нови борци и храна. Број бродова на Скадарском језеру се повећавао, јер су уз велике напоре пребацивани преко брда и из Бара и са Црнојевићеве територије, тако да их је у том тренутку било око тридесет.

Обавијештени о припремама, Турци су послали 12.000 коњаника против Ивана Црнојевића, чије су се снаге управо спуштале с брда. Он је био у повољнијем положају, па је турску коњицу засуо камењем из баџача и артиљеријском ватром. Одбио је напад, али није успио да се примакне опсједнутом граду. Тријадан Грити и Алвиз Бембо, живећи дуже времена под неповољним климатским условима, тешко су се разбољели и повукли у Котор. Тамо је Бембо убрзо умро, а Грити је у тешком стању пребачен у Дубровник. Пјетро Моћениго остао је с флотом код Светог Срђа, али одатле није могао даље да продре. Одржавао је везе с Антонијем Лореданом преко понеког Скадранина који би се провукао кроз непријатељске редове и стигао у Свети Срђ. Сенат је касније објашњавао Лоредану да је покушај за дотурање помоћи пропао зато што је било потребно врло много времена да се бродови сувим пребаце у Скадарско језеро.

Неуспјех операције обесхрабрио је Ивана Црнојевића. Пун неизвјесности за будућност, неуредно исплаћиван на которској благајни, доставио је Сињорији своје поруке прожете извјесним огорчењем. Тврдио је да Турци никада не би дошли у Зету због крајева које он држи, јер добро знају какви су у њима услови живота. Привукли су их млетачки посједи, па због њих нападају и његово подручје. Прилазећи Републици, био је готов да жртвује и себе, и породицу и своју земљу, па зато моли да му се провизија исплаћује у Млецима, да му се обећа нека тврђава у коју би се склонио са женом, дјецом и властелом ако Турци освоје Скадар и покоре његову земљу и, у исто вријеме, да му се потврди врховна власт у Горњој Зети, ако је једног дана у цјелини ослободи — од Кушева до Острога. Пристајао је, као и раније, да у том случају плаћа Сињорији 700 дуката које је раније давао Порти на име харача. Сенат је, 3. августа 1474. год., док су још Турци били око Скадра, прихватио све његове захтјеве тешећи га да ће он можда задржати своју земљу чак ако и Скадар падне.

Док је Црнојевићев посланик био на путу, ситуација се на бојишту преконоћ измијенила. Сматрајући да су скадарски борци при крају снага, турска команда је 19. јула 1474. год. наредила да се изврши посљедњи јуриш на град. Турци су већ прелазили насип који су Скадрани подигли око бедема, примицали су справе за рушење и почели да се пењу уз градске зидине. Сурвавањем камења и стријелама Скадрани су сатрли нападаче и принудили их на повлачење. А онда су излијетали из града, гонили бјегунце и сјекли их мачевима. Турци су имали велике губитке: према дубровачким обавјештењима око 2.000, а према млетачким подацима који су продрли у хронике око 3.000 погинулих и огроман број рањених. Међу браниоцима Скадра било је наводно само 14 мртвих и 59 рањених. Послије пораза Турци су морали напустити опсаду Скадра. Беглербег је послао у Цариград гласника да тражи упутства. Послије првих доста неодређених вијести које су стигле у Млетке, Сенат је на тајним сједницама већ распоређивао борце из Зете на друга бојишта. Очекивања да ће Турци напустити Скадар била су оправдана, јер се знало да војнике сатире нездраво поднебље и да, поготову послије таквог пораза, нису способни ни за какву офанзивну акцију.

И збиља, када се гласник вратио из Цариграда, деморалисана војска опустошила је околину Скадра, растурила топове и нечујно се повукла 8. августа 1474. год. У повлачењу порушила је Дањ, који је био готово без икакве одбране. Ако је неки турски одред и продро дуж јужне обале Скадарског језера до Црмнице, није се тамо могао задржати нити је турска власт могла да се организује, јер се Иван Црнојевић чврсто држао у Жабљаку и с млетачким бродовима господарио језером. Сенат је 1. септембра 1474. год. повукао из Котора провидура, а тим је нашироко замишљено утврђивање града знатно успорено.

Један српски љетописац кратко је забиљежио вијест о борбама под Скадром: „Ходи баша на Скадар и не прими га". Млечани су у спомен на побједу унијели 1475. год. у цркву Св. Марка заставу на којој је био представљен Скадар као штит хришћанства. Доцније млетачке хронике наводиле су да је у свим борбама за Скадар погинуло 16.000 Турака. Андрија Качић Миошић је у свој „Разговор угодни" унио и „Писму како је Анте Лоредан властелин млетачки одбранио Скадар од Турака".

Послије побједе млетачка вијећа су одмах предузела кораке да се збрину многобројне избјеглице које су се у вријеме турске најезде склониле из својих села и градова у Млетке, да се залијече ране које је оставило за собом турско пустошење, да се Скадар обнови и оспособи за даље борбе и, у првом реду, да се европске земље окупе у противтурски савез. Сами Млечани обнављали су везе са Узун Хасаном и у мреже своје политике увлачили и московског великог кнеза. Јер, сви покушаји да се са султаном склопи мир, упркос посредовању утицајних личности, нису доносили успјех. Република је одбијала да се одрекне острва Лемноса, Маине (на Пелопонезу) и Кроје у Албанији.

ПРЕДАЈА СКАДРА И ПРИВРЕМЕНО ПОКОРЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Слом турског напада 1474. год. одложио је за три године нову офанзиву. У међувремену су Иван Црнојевић и херцег Влатко учинили узалудан покушај да отму Турцима изгубљене дијелове Херцеговине.

Функционери Републике и млетачка вијећа били су за то вријеме на опрезу. Чували су се локалних сукоба да би избјегли или одложили нови напад на Зету, а истовремено су своје градове припремали за одбрану. Више се није могло ни помишљати на сређивање градских финансија, па су све оправке, издржавање најамника и снабдијевање градова храном зависили од сума које је одобравала метропола. Та средства су била велика, јер се предвиђало да Скадар ни у једном тренутку не остане без 800 најамника. Млечани су свој став према Ивану Црнојевићу сводили на куртоазну благонаклоност упркос великих заслуга које је стекао у вријеме прве опсаде Скадра. Повремено су чак избијали и сукоби, као 1475. год., када су Иванови поданици убили усред Котора српског канцелара и тумача Наталина Метиковог. Тада је Сенат расписао уцјену од 1.000 дуката за њихове живе, или од 500 дуката за њихове мртве главе[1].

Зетски господар није се мирио с турским учвршћивањем с лијеве стране Мораче нити је хтио да неспреман дочека нови турски напад. Набавио је с јесени 1475. год. већу количину цријепа у Дубровнику, одакле је с времена на вријеме тражио и друге услуге. Тада је вјероватно градио своје утврђење у Ободу (Ријечки град), који је изабрао за своје сједиште. Јер, Турци су, према плану о коме је Иван Црнојевић почетком 1474. год. обавјештавао Млечане, поново прегли да обнове Подгорицу. Радови су се одвијали доста

Литература: Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас 58, 153—171; Фр. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 307—314, 319—324; И. Божић, *Млечани према наследницима херцега Стевана*, Зборник Филоз. факул. VI/2, Београд 1962, 124—127; исти, *Херцеговачки санџак-бег Ајаз*, исто I, 1948, 63—81; исти, *Дубровник и Турска*, 212—215; Ј. Тадић, *Нове вести о паду Херцеговине под турску власт*, исто VI/2, 1962, 131—152; Fr. Verdizzoti, *De' fatti Veneti dall' origine della Republica sino all' anno MDIV, I*, Venezia 1674, 617—621; Marcantonio Coccio Sabellico, *De gl' istorici delle cose Veneziane*, Venezia 1747, 368—385; Pio Paschini, *Storia del Friuli, III*, Udine 1936, 189—191; П. Мијовић, *Alata — Рибница — Подгорица*, Старинар XV—XVI, Београд 1966, 90—92.

[1] Sen. Mar X, 59 v°.

брзо, тако да су стари српски љетописи могли уз 1476. год. убиљежити врло сажету вијест „сазида цар град Подгорицу у Зети"[2]. Црнојевићев посланик тражио је у јуну 1476. год. од Сената пјешаке, једну бомбарду и потребна средства за заузимање Медуна. Млечани као да нису били свјесни да обнављање Подгорице, као и оно предузето прије првог напада на Скадар, наговјештава нову буру. Цијенили су да би Иванов покушај могао бити веома опасан: изгубили би се војници и оружје, што би смањило млетачки углед и оставило Скадар без одбране. Зато је Сенат, уз многе похвале за његову добру намјеру, савјетовао Ивану да одложи подухват за повољније прилике. Обећано му је једино да ће се у Котор послати со како би се подмирила његова новчана потраживања.

Иван Црнојевић није хтио ни да чека ни да се уљуљкује обећањима, јер су му биле јасне намјере Мехмеда II исто онако као и попу Стефану „ви Јазирцех", који је, завршавајући четворојеванђеље 1476. год., допунио хронолошки податак својим политичким расположењем — „в дни злочастиваго и злонравнаго и неситаго Јуде Мехмед-бега цара"[3]. Већ у јулу 1476. год. обратио се Дубровчанима и од њих добио мајстора да му изгради један топ. Отприлике у исто вријеме одазвао се и позиву свог шурака херцега Влатка да заједно крену у освајање Херцеговине.

Насљедник старог херцега, откако се одвојио од Турака, маштао је да сопственим снагама врати изгубљене посједе. Млечани су 1474. год. хвалили „његово најбоље расположење према хришћанској ствари", али су му савјетовали да своје снаге чува за тренутак када уједињене хришћанске снаге крену у општи противтурски напад. У вријеме опсаде Скадра привремени которски провидур Алвиз да Мосто, који је у име Републике присуствовао његовим сватовима, молио га је само да своја мјеста сачува од Турака и да према својим моћима помогне млетачкој борби. Видећи да се одавно најављивана хришћанска лига не остварује, херцег Влатко се 1476. год. спремао да са Иваном Црнојевићем врати старе посједе. И његови су се посланици налазили у Млецима отприлике у исто вријеме када и Црнојевићев човјек, у љето 1476. год., па се може претпоставити да су добили сличан одговор.

Иван Црнојевић стигао је у помоћ херцегу Влатку с 3.000 људи. Њихов је поход био неуспјешан. Херцегу су сви радо прилазили, и он је имао утисак да ће врло лако обновити власт у читавој Херцеговини. Међутим, у току похода дошло је између херцега Влатка и Ивана Црнојевића до неочекиваног расцјепа. Зетски господар је једне ноћи покупио сву своју војску и напустио савезника, наводећи као разлог свој страх да га овај не ухвати и не лиши слободе. Догађаји су познати на основу Влатковог извјештаја Млечанима, а ту се не види прави разлог сукоба. Могло би

---

[2] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Сремски Карловци 1927, 251.

[3] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, 109.

се наслутити да је до њега дошло због спора коме треба да припадне гранична област између Херцеговине и Горње Зете. Јер, када је Иван двије године раније излагао Млечанима шта обухвата Горња Зета, наводио је област између Кушева и Острога. А ова посљедња тврђава налазила се од прве половине XV вијека у склопу Косачиних земаља.

Расцјеп је упропастио читав подухват. Турци су се лако вратили у своја сједишта, а становништво, које је раније позивало херцега, сада је гледало како ће се оправдати пред Турцима[4]. Огорчен на свог зета, Влатко је молио Млечане да му не дозволе самовољне поступке, јер они иду чак и на штету Републике. Иван Црнојевић је, међутим, заокупљен својим плановима, нудио мирење. За отклањање сукоба залагали су се и Млечани. Мехмед II је, напротив, покушао да га искористи да би лакше освојио зетско и херцеговачко подручје. Јавио је Влатку да му све великодушно опрашта и чак пристаје да му врати један дио земље. А када су Влаткови посланици стигли на Порту, понудио им је своју помоћ за освајање Црнојевићеве земље. Тврдио је да ће је сам заузети, све до мора, ако њихов господар не прихвати понуду.

Херцег је о свему обавијестио Млечане с поруком да би и они сами, уз помоћ његовог брата Ахмета, могли са султаном склопити мир. Сенат није одбијао понуду, јер је и сам желио да заврши рат „под часним условима". Иронично му поручујући да се и Млечани заједно с њим радују његовом добру, ипак су га упозоравали да ништа не предузима против Ивана Црнојевића, јер ће турске трупе, када отјерају зетског господара, кренути и против њега самог. Уочи нове велике турске офанзиве Колеђ је крајем априла 1477. год. повјерио Франћеску Контаринију да крене и једном и другом и да их по сваку цијену измири. Све је било касно, јер је велика турска војска већ ишла на Кроју. Мле-

[4] С херцеговим повлачењем није у вези напад мартолоса о коме се говори у актима једног судског процеса из Котора 1477. год. Ту се каже да је мања група мартолоса одвела у ропство неке Пераштане. Судске акте објавио је, с много грешака, P. Butorac, *Proces o martolosima 1477. godine u Kotoru*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, I, Dubrovnik 1952, 133—143. Грешке у издању исправио је С. Мијушковић, *Црмничани оптужени као мартолози пред которским судом 1477. године*, Истор. записи XXII/3, 1965, 527—539. Он је тачно истакао да до тог напада није дошло 1476. год., већ је на основу имена которског кнеза Бертућа Габријела, поменутог у једном од тих аката, предложио да се датум догађаја помјери у 1470—1471. год. Ипак, прије би се могло претпоставити да се све одиграло 1472—1473. год., када се херцег Влатко удаљио од султана а не у вријеме када је иступао као његов вјерни поданик. Име Бертућа Габријела ту не би сметало, јер је он на својој дужности остао нешто дуже, све до 1473. год., када га је замијенио Микијел Микијели. V. Padovan (G. Luzzatto), *Documenti per la storia della zecca Veneta*, Archivio Veneto XVIII, 1939, 111. Приједлог Сл. Мијушковића да се у тим мартолосима виде људи из Црмнице (између Скадарског језера и Паштровића) тешко би се могао прихватити. Ту се Турци нису могли задржати ни послије 1474. год. Становници Црмнице не наводе се као „Morlachi", а како су лица умијешана у аферу из Зубаца и Рудина, субаша Скендер (поменут у актима) ипак је морао сједити у Церници, која се раније налазила у склопу посједа херцега Стефана.

тачки посланик похитао је у Скадар да помогне организовању одбране, а уз пут је писмима упознао Влатка и Ивана са жељом Сената да стишају своје непријатељство и затворе огромну пукотину у млетачком одбрамбеном систему. Савјети нису помогли. Велика турска офанзива почела је у јеку жестоког сукоба између два завађена сродника.

У исто вријеме, 1477. год., Турци су завршавали попис Херцеговачког санџака. Сачувани дефтер показује да је њихова власт дуж граница сужене Зете већ била организована. Првих година послије пада, херцегове земље улазиле су у Босански санџак и уклапале се у два кадилука. На тлу данашње Црне Горе, Благајски кадилук обухватао је нахије Оногошт и Никшић (Грачаница), док су у склоп Дринског кадилука улазиле нахије Соко и Кукањ, ова посљедња са сједиштем у Плевљима.

Када је 1470. год. образован Херцеговачки санџак са сједиштем у Фочи, дошло је до неких промјена у унутрашњој организацији. Кукањ је припао Милешевско-пријепољском кадилуку, док је Соко остао у Дринском кадилуку, који је сада обухватио и нахије ранијег Благајског кадилука. Милешевско-пријепољском кадилуку припале су, што с подручја Косача, што с подручја Бранковића, још и ове нахије: Будимље, Љубовић (Полимље), Матаруге, Подблатје и Кричак. Дрински кадилук добио је нове нахије: Врм, са сједиштем у Клобуку, гдје је још 1477. год. била турска посада, Рудине, са сједиштем у Билећи, Риђане, са сједиштем у Грахову, „Нахију Грачаницу која се друкчије зове Никшић" (треба је разликовати од нахије Оногошт), Ровце, Комарницу (или Дробњаке), Пиву, Бањане, Горњу Морачу, Доњу Морачу и Зету, која је захватала један дио Бјелопавлића.

У нахији Оногошт дефтер наводи 12 пустих села, која су раније (1468—1469) била насељена и давала 3.455 акчи. Остала су пуста, како у дефтеру стоји, послије напада Ивана Црнојевића. Може се претпоставити да је до тог пустошења дошло када је између Ивана и Влатка избио страховит сукоб послије неуспјешног похода на Херцеговину 1476. год.[5]. Постоји такође могућност да је султан понегдје оставио Влатку извјесна права да би га охрабрио против Ивана Црнојевића. Тим би се могла објаснити доста неодређена дубровачка вијест о интересовању напуљског

---

[5] Br. Đurđev, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, I, Sarajevo 1968, 23, са ослонцем на уговор о разграничењу између Ивана Црнојевића и „бана Стефана босанског", унијет у Цетињски љетопис, стр. 65, и датиран са 17. јулом 1471. год., сматра да је Иван Црнојевић вјероватно прије тог времена напао Оногошт (нешто прије 1471. год.), јер би тада и „бан Стефан босански" могао бити потоњи Ахмет Херцеговић. Ток догађаја не иде у прилог таквој претпоставци, јер су управо тих година херцег Влатко и Иван Црнојевић одржавали добре односе. Само разграничење није морало да услиједи послије Ивановог напада. Зато је природније да се пустошење села веже за сукоб који је међу њима избио 1476. год., послије безуспјешног покушаја да заједно ослободе Херцеговину.

краља Ферантеа за Клобук у јуну 1477. год., мада би сваки одређенији закључак морао остати у подручју чистих претпоставки[6].

Султан Мехмед II био је 1477. год. ријешен да сломи млетачки одбрамбени појас у свејерној Албанији, да заузме Кроју и Скадар и да покори зетског господара. Заклињао се пред посланицима херцега Влатка да се са самим Црнојевићем ни под каквим условима неће измирити макар морао да се мири с читавим осталим свијетом. Док су турске трупе држале под опсадом Кроју, босански паша је харао по Фурланској, палећи села између Сочe и Таљамента. Положај Републике био је изузетно тежак. Наде у стварање хришћанске лиге нису се оствариле. Татарског кана Узун Хасана није више било у животу. Сопствена средства била су све оскуднија. Упорно настојање да се с Турцима постигне мир разбијало се због стално повећаних захтјева Порте. Покушаји с плаћеним тровачима, који су нудили своје услуге Вијећу десеторице, нису као ни раније морали задавати главобољу великом цару освајачу[7].

Опсада Кроје, предузета с прољећа 1477. год., трајала је више од године дана. Млечани су, шаљући веће снаге, покушавали да продру до града и да браниоцима дотуре помоћ. Јер, у Кроји је било само 250 пјешака и 500 становника, а хране и муниције само за шест мјесеци. Франћеско Контарини, који је кренуо у Зету као измиритељ херцега Влатка и Ивана Црнојевића, преузео је ускоро по доласку функцију провидура Кроје. И он је почетком септембра 1477. год. покушао да се пробије до града с доста шареном војском, састављеном од лаких коњаника из Италије под командом неколико кондотијера, затим од стратиота доведених из Грчке и мноштвом Арбанаса које је водила домаћа властела. У првом судару, млетачки пјешаци и артиљерија потиснули су Турке. Браниоци Кроје могли су да изиђу из града, прихвате помоћ и поруше двије куле из којих су Турци контролисали приступ граду. Турци су, међутим, у току ноћи напали млетачки логор и изазвали пометњу. Гонили су бјегунце и сијали смрт. Придружило им се и 8.000 Арбанаса који у вријеме битке претходног дана нису ништа предузимали. Многи млетачки команданти били су заробљени, око 1.000 бораца изгубило је животе, а међу њима и сам провидур Франћеско Контарини. Вијеће десеторице одобрило је касније 6.000 дуката за откуп кондотијера и њихових ратника, а Сенат је изгласао арбанаским првацима богате поклоне у текстилу не би ли их подстакао да се одлучно супротставе Турцима.

Друга јака турска војска стигла је током љета у Горњу Зету и учествовала у обнови Подгорице и изградњи тврђаве, одакле се очекивао главни напад на Ивана Црнојевића. Уз помоћ млетачких снага из приморских градова зетски господар је одолијевао повременим нападима на своју територију. Млетачки Сенат је објаш-

[6] Мих. Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, 251.
[7] Vl. Lamansky, *Secrets d'état de Venise*, Saint-Pétersbourg 1884, 24—27.

њавао папи да његова држава представља „заштиту многих добрих хришћана" и, док он буде у стању да се одупире Турцима, да ће се велики број хришћана сачувати од турског пустошења и ропства. Како Млечани нису у могућности да му довољно попомогну, требало би да му папа пошаље новац и жито, као и за вријеме опсаде Скадра 1474. год. За Ивана и његове борце то би било значајно охрабрење да истрају у борби. Током зиме, у децембру 1477. или у јануару 1478. год., Турци су разбили Иванове одреде и нанијели им тежак пораз. Није познато да ли је том приликом његова мала територија била још више сужена. Иванов посланик у пратњи једног Которанина тражио је у Млецима помоћ првих дана фебруара 1478. год. Сенат је схватио озбиљност ситуације: страховало се да султан не скрши отпор Црнојевића или да га не принуди на споразум. Зато му је послато 1.000 стара проса, 200 стара пшенице и 30 „печа" сукна да их подијели својим сарадницима или да помоћу њих привуче себи оне који нису показивали готовост да му помогну.

Иван Црнојевић је одолијевао Турцима под врло тешким околностима, јер се морао борити не само са општом оскудицом већ и са стално живим непријатељством херцега Влатка. Господар Новог још се надао да ће преко својих веза на Порти допринијети склапању турско-млетачког мира и тако задати свом противнику смртни ударац. Његово се посредовање показало, међутим, исто толико јаловим колико и залагање много утицајнијих личности. Па ипак су Млечани настојали да, у највећим тешкоћама, сачувају бар његову благонаклоност, свјесни да им послије петнаест година рата предстоји пресудан судар с противником, уколико се у посљедњем тренутку не склопи мир.

Очекујући главни напад на Скадар, Љеш и Дриваст, млетачка вијећа су наређивала да се ти градови добро снабдију, јер би и најмањи глас о њиховој неспремности одмах привукао Турке. Ако су сенатске одлуке могле да се остваре, од почетка опсаде Кроје послато је у та три града 27.000 стара жита, 7.500 стара двопека, 4.000 стара проса и 2.500 стара јечма. Помињало се такође да се тврђаве обезбиједе с 3.000 коњаника, преко 3.700 пјешака и с неких 300 стратиота. Није познато шта се од тога остварило, јер поједини хроничари, говорећи о скадарској посади почетком новог турског напада, знају само за 600 бораца. Скадарски кнез и провидур Антонио да Лезе, послат на дужност крајем 1476. год., имао је доста разлога за узнемиреност. Међу скадарским становништвом било је људи који су сматрали да град треба предати Турцима и на које се сумњало да с њима одржавају везе. Потестат Дриваста отворено се супротстављао одлукама скадарског кнеза, а службу обољелог дривастанског кастелана нико у Млецима није хтио да прихвати и Велико вијеће морало је овластити Антонија да Лезе да то мјесто попуни неким поузданим домаћим властелином. Већ у марту 1478. год. стизали су гласови о султановој намјери да удари на Скадар.

Када су се у априлу прве турске трупе примакле граду, многи сељаци из скадарске околине су се разбјежали, неколико стотина их се склонило у Скадар. Највећи број жена и дјеце кренуо је да тражи безбједнија мјеста, доста их је стигло бродовима и у Млетке. Паничан страх је захватио и Баране, па је град готово испражњен. Опустјела су и многа села барског дистрикта.

Прве чете стигле су под Скадар почетком маја 1478. год. Послије њих довели су велике снаге анадолски беглербег Мустафа и румелијски беглербег Сулејман, којима се почетком јула придружио и сам султан Мехмед II, пошто му је млетачки преговарач одговорио да није овлашћен за предају града. Говорећи о турским снагама, хроничари, по обичају, наводе огромне бројке, које достижу 150.000, па чак и 300.000 војника. Помињу и 10.000 камила. Може се претпоставити да је ту било неколико десетина хиљада бораца.

Посада Кроје, изнурена глађу и уплашена доласком нових турских снага, предала се средином јуна 1478. год. Турци су јој наводно зајемчили да ће несметано напустити град. Провидур Кроје Пјетро Ветор ипак се нашао у турском ропству, и Сињорија је морала да позајмљује од банке 1.500 дуката за његов откуп.

Турци су бомбардовали Скадар и предузимали више жестоких јуриша. Но, ни овог пута нису успјели да га освоје упркос великим губицима у људству. Млетачка флота, којом је командовао Антонио Лоредан, прослављени бранилац Скадра у вријеме прве опсаде, није улазила у Бојану, јер су читавим њеним подручјем господарили Турци и стражарили из два на брзину подигнута утврђења, од којих је једно било на ушћу ријеке а друго на прилазима Скадру. Чак су преко ријеке подигли мост да би лакше одржавали везу са својим одредима који су продрли у Забојану. У једном тренутку запријетила је опасност да заузму Улцињ. Неки улцињски архиђакон открио је договор тројице домаћих људи са Турцима и спасао град[8]. Вијести са посједнуте територије и из опсједнутог Скадра ипак су неким путем стизале у Млетке, и Сенат је средином августа 1478. год. могао упутити скадарском кнезу своје честитке што је одбио нападе непријатеља и похвалити срчаност посаде и становништва.

Људи Ивана Црнојевића, коме су Дубровчани дозволили у јуну извоз жита, а у јулу послали олово, господарили су језером, иако је на њему било и турских бродова. Стизали су углавном ноћу до турских шатора и својим изненадним нападима уносили немир међу султанове ратнике. Тим је Иван Црнојевић „цара против себе разјаривао и храну му отимао", како је записао његов син у свом завјештању 1499. год. Султан није могао да заузме Скадар, па је крајем августа 1478. год. наредио да беглербегови крену у освајање околних утврђења и већ готово опустјелих гра-

[8] Sen. Mar XIII, 32 r° — 32 v°.

дова. Сулејман је повео чамцима преко језера јаничаре и азапе на Жабљак. Тамо нису ни затекли Ивана Црнојевића. Тврђаву је бранио неки његов рођак с малим бројем људи, који нису ни помишљали да се одупру турској сили. Препустили су Жабљак беглербегу, а овај је у тврђави оставио мању посаду и вратио се у Скадар. Сам султан је, желећи да код православног живља око Скадарског језера створи утисак да ће му његова власт пружити већу безбиједност од млетачке, потврдио под Скадром права и посједе калуђерима Св. Николе Врањинског. Дозволио им је слободно кретање по читавом царству и јемчио манастиру да му неће чинити зулум нико од његових људи „ни од башах мојих, ни санџакбег, ни кадија ни субаша". Таквим ставом Турци су и иначе привлачили на своју страну ситне људе, који су већ деценијама живјели у пуној неизвјесности.

Анадолски беглербег Мустафа кренуо је најприје на Дриваст, који је пред артиљеријском ватром 1. септембра 1478. год. лако пао. Затим је узео Љеш, у коме више готово никога није ни било. На Дриму је заробио двије млетачке галије, покупио с њих двјеста морнара, довео их под скадарске зидине и наредио да се ту сасијеку пред очима уплашених Скадрана. Турци су им живим примјером показивали каква их судбина чека ако истрају у отпору „силном цару и великом амиру"[9].

Отприлике у исто вријеме султан је напустио бојиште. Повео је са собом већи дио војске, тако да је, према хроничарима, остало око 8.000 људи да чувају заузете положаје и наставе са опсадом. Млечанима се чинило да је борба ушла у фазу ситних чарки, које ће дозволити да се помогне Скадру, да се зетски приморски градови оспособе за одбрану и да се у међувремену поведу нови преговори на Порти. Било је наде да ће неуспјех под Скадром навести султана на попуштање. Антонио Лоредан кренуо је према Кипру да спријечи ђеновљанске планове које су подржавали многи италијански владари. Прије одласка требало је да поруши турска утврђења на Бојани. Није познато да ли му је наређење стигло на вријеме ни да ли је млетачка флота, послије повлачења главнине турских снага, било шта предузела у Бојани. Утакмица с Ђеновљанима да се обезбиједи утицај, а затим власт на Кипру јасно показује колико су биле далеко од стварности млетачке наде да ће се образовати противтурска лига, колико су слаб одјек имале поруке којима је Сињорија упознавала италијанске владаре о чврстој ријешености Мехмеда II да крене на Италију.

Посљедњих мјесеци 1478. год., у Млецима су се вршиле припреме за стварање нове одбрамбене зоне. Из свих одлука доста јасно произлази да би њено средиште требало да буде у Котору. Предвиђало се да се сакупи око 8.000 пјешака који би се расподредили по још нетакнутим градовима Котору, Будви, Бару и

[9] Обично се погрешно узима да су Турци том приликом поклали заробљене Дривастинце.

Улцињу. Слате су тамо велике количине жита и оружја, но ни у ком случају све оно што се према одлукама Сената могло очекивати. Финансијска средства Републике била су исцрпљена. Припремале су се нове фусте за Скадарско језеро, позван је Антонио Лоредан да врати флоту са Истока у Зетско приморје, скадарском кнезу и провидуру обећана је озбиљна помоћ и на крају је као врховни командант сувоземних снага у читавој области послат провидур Микјел Саломон. У свим тим мјерама се осјећало да је Скадар жртвован. Требало је крајем 1478. год. да му се пошаље у помоћ 400 пјешака. Нема података да ли су икада кренули. Утврђивани су Драч, Бар и Будва.

Одговорна млетачка тијела су заузимала такав став, јер је скадарски кнез Антонио да Лезе извјештавао да су све залихе хране и муниције у граду потрошене и да посада нема више услова за одбрану. Убијеђен у то, Сенат је повјерио провидуру флоте Томазу Малипјеру да настави преговоре с румелијским беглербегом Сулејманом. У новембру му је послао као помоћника свог истакнутог канцелара Зуана Дарија, који је у ствари и наставио преговоре, јер се Томазо Малипјеро, тешко болестан, повукао у Далмацију и тамо крајем године умро. Шаљући му Зуана Дарија, овластио га је да, уз остало, уступи Турцима и Скадар под условом да га млетачки војници и домаће становништво ако то жели претходно напусте са својом имовином. Зуан Дарио је повјерену мисију обавио брзо. Послије разговора с беглербегом отишао је на Порту и 25. јануара 1479. год. уговорио са султаном мир. Обавезао је Републику на годишњи трибут од 10.000 дуката за слободу трговине и на одштету од 100.000 дуката, затим на предају Скадра и неких мјеста на Леванту[10]. Скадарски кнез и провидур предао је у марту 1479. год. Скадар турским опуномоћеницима. Преживјели најамници и велики број становника повукли су се у Бар и Улцињ, одакле су доцније многи стигли у Млетке, да би их власти расподиједиле по Тревизу, Равени и Падови. Према уговору, Турци су морали напустити дистрикте млетачких градова, што очигледно нису одмах учинили.

Послије склапања мира Млечани су пазили да ниједним поступком не изазову Турке како би по окончању готово шеснаестогодишњег рата могли да поврате снаге. С друге стране, били су незадовољни мировним уговором. Сенат је Антонија да Лезе дочекао с почастима и одликовањима, а када су проговорили други Скадрани који су с њим дошли у Млетке, увећано Вијеће десеторице је утврдило да је он одговоран за многа безакоња и за нетачне извјештаје о тешком стању скадарске тврђаве. Осуђен је на годину дана затвора и трајно лишавање свих звања. Сињорија је у мају

---

[10] О Зуану Дарију види студију Fr. Babinger, *Johannes Darius* (1414—1494) *Sachwalter Venedigs im Morgenland und sein griechischer Umkreis*, Bayer. Akad. d. Wissenschaften, Sitzungsberichte, Jahrgang 1961, Heft 5, München 1961, 1—130.

1479. год. изражавала своје негодовање што је султан изоставио из уговора двојицу ситних обласних господара који су били за вријеме рата уз Млечане. „Послије склапања мира заратио је на једног, а сада шаље војску против другог". Овај други био је Леонардо III Токо од Санта Мауре, а први не би могао бити нико други до Иван Црнојевић[11].

За вријеме опсаде Скадра Иван Црнојевић је изгубио Жабљак, али је задржао све остале посједе на десној страни Мораче. Када је средином јануара 1479. год. нови млетачки провидур за зетско бојиште кренуо у Котор, његово је упутство предвиђало да се најприје јави зетском господару, да му обећа пуну млетачку помоћ и изрази наду да ће и он подржати Млечане у борби за Скадар. Према приједлогу Ивана Црнојевића, у Млецима се припремала велика флота малих бродова да би се пребацила у Скадарско језеро. Већ је био постављен и њен командант, Марин Бонци. Млечани су стављали у изглед Ивану Црнојевићу да ће поново загосподарити Жабљаком[12]. Све се то одигравало у вријеме када је Зуан Дарио преговарао најприје са румелијским беглербегом, а затим са самим султаном и када се у Млецима није ни знало какав ће бити исход преговора. Склапање мира учинило је све млетачке припреме сувишним. Општа одредба мировног уговора да ће Турци напустити све посједнуте млетачке земље, и иначе тешко спровођена, није се по султановом схватању односила на Горњу Зету. Иако су Млечани сматрали Ивана Црнојевића својим службеником, Турци су у њему видјели обласног господара, који се самостално споразумијевао са султаном, прихватао а затим раскидао обавезу да плаћа харач. Мехмед II је према њему поступио као према свом одметнутом харачару.

Прије предаје Скадра султан није ништа предузимао да не би Млечани на вријеме поставили питање тумачења уговора. Чим су турски опуномоћеници преузели град, турске снаге које су се налазиле у Подгорици и које су биле расуте око Скадра кренуле су против Ивана Црнојевића и у тешким окршајима успјеле да га потисну. Он је био принуђен да напусти земљу, највјероватније преко Котора. Млечани се за њега нису интересовали, јер им више није био потребан. Могли су само жалити што се није одржао у својим брдима и бар дуж једног дијела њихове границе поштедио их турског сусједства. Турци су одмах завели своју власт на посједнутом подручју. У Скадар је стигао санџакбег Скендер, предјеле изнад Котора посјео је војвода Даут,

---

[11] В. Макушев, *Истор. споменици II*, 181—183. Морала би отпасти претпоставка да је ту ријеч о Јовану Мусаки, јер је он, према сопственом излагању, побјегао преко Драча у Италију. Ch. Hopf, *Chroniques*, 276—277. Султан није против њега ратовао. Документ не наводи имена жртава турског напада („havea debellato uno, et de presenti manda contra l'altro"). Образлагање Ј. Томића, *Црнојевићи*, 160—162, засновано на млетачким хроничарима, није тачно ни у приказу турско-млетачких преговора.

[12] Sen. Secreta XXVIII, 142 v° — 143 r°.

у мања мјеста дошле су субаше, а у Подгорици се још одраније налазио кадија. По једној вијести из септембра 1479. год. о сукобу између турског субаше и становника Црне Горе тешко је судити о ставу који су дојучерашњи Иванови поданици заузели према новим господарима.

Много је боље познато држање млетачких поданика око градова у Приморју и око Скадарског језера. Мркојевићи су пришли Турцима. Црмничани су збацили которску власт и пошли њиховим примјером. Паштровићи, Грбљани и сељаци из околине Будве убјеђивали су околне турске власти и скадарског санџакбега да и њих морају узети под своје као дојучерашње поданике Ивана Црнојевића. Млечани су били обавијештени да су ти и иначе увијек бунтовни сељаци били огорчени што Млечани нису пружили довољну подршку Ивану Црнојевићу и омогућили му да се одржи у брдима. А мржња према которској властели и њеним млетачким заштитницима није се гасила откако је у крви угушен њихов устанак 1452. год. Подстицао их је на такав став и систематски рад градске господе да се искоријени православље и да се у њихове цркве доведу католички свештеници. Од Турака су очекивали да ће дозволити њихове вјерске традиције и сматрати их господарима земље на којој су вијековима живјели.

Млечанима је послије губитка Скадра и његове богате околине било стало да се опораве од дугогодишњег рата. Велико вијеће је 23. априла 1479. год. упознало своје функционере у Котору, Будви, Бару, Улцињу и Драчу са обавезама које су проистицале из мировног уговора и са својом жељом да се мир ничим не доведе у питање. Тражило се да се сваки млетачки поданик који би изазвао сукоб с Турцима и њиховим поданицима по кратком поступку казни, да се бјегунци с турске територије одмах врате са имовином и да се за сваки спор изазван с турске стране нађе мирно рјешење. Млетачки поданици морали су једино будно пазити да појединци не одржавају везе с људима преко границе и да будно прате кретање својих суграђана и туђих поданика. Да би се избјегли сукоби, Сенат је забранио млетачким грађанима и поданицима закупљивање турских царина, пријетећи првима глобом од 2.000 дуката и губитком грађанских права, а другима изгнанством. Наредио је да се отвори нови трг соли у Улцињу и да се привуку купци који су раније ишли у Љеш и Скадар. Трговачке су се везе, међутим, тешко обнављале. Каравани нису стизали у Котор, гдје су власти, према упутству из Млетака, биле вољне да прихвате турског емина који би од својих поданика наплаћивао царине, као што су то раније чинили Црнојевићеви службеници.

Упркос крајње опрезности, гранични сукоби нису изостали. Скадарски санџакбег је протестовао што му се не враћа робиња која је одбјегла у Улцињ. И он сам и околне војводе, захваљујући непријатељству сеоског становништва према млетачкој власти, проваљивали су у околину Бара и Котора, крстарили око Будве, поручујући млетачким управницима да се границе њихових по-

сједа налазе око самих градских зидина, гдје ће им се оставити само толико земље колико је довољно за живот градског становништва. Млечанима није остајало ништа друго до преговора, који једва ако су се завршили непосредно пред смрт Мехмеда II. Ишао му је 1479. год. Бенедикт Тревизан, 1480. год. Никола Коко и, на крају, велики канцелар Зуан Дарио, који је, путујући између Млетака и Цариграда, обилазио све посједе Републике гдје је требало рјешавати граничне спорове. Султан није могао да се снађе између противрјечних података које је добијао од скадарског санџакбега и млетачких опуномоћеника. Слао је емине да се састану с млетачким људима на спорном подручју, а они су износили старе повеље, саслушавали свједоке и врло често се разилазили необављена посла.

Млечани су, предајући Скадар Турцима, означили Бојану као границу скадарског дистрикта. Међутим, Турци су се већ налазили у Крајини, дуж обала Скадарског језера. Некада је доиста дистрикт Бара био врло велик и сезао све до језера и до горњег тока Бојане, али су млетачке власти, тобоже из практичних разлога, већи дио барског дистрикта потчинили надлежности скадарског кнеза. Сада је турски санџакбег, природно, тражио све оне крајеве и села који су се у вријеме скадарске опсаде налазили под Скадром. Споразумијевање се компликовало и споровима између барске и улцињске општине око међусобног разграничења.

И у дистрикту Будве Млечани су деценијама одуговлачили, из обазривости према Црнојевићима, да обезбиједе приморској општини њено старо подручје и на крају се споразумјели да се граница обиљежи планинским путем који је водио из Котора у Бар. Како которски кнез и властела нису били у стању да се одрже у Грбљу и Паштровићима нити да тамо побиру приходе, номинално су их задржали под својом влашћу, а фактички уступили Ивану Црнојевићу да у њихово име тамо убире приходе и да управља тим крајевима. Турци су сада тражили Грбаљ и Паштровиће као земље Ивана Црнојевића. И када је дошао Халил-бег да с млетачким представницима утврди коме је шта припадало, свједоци из Грбља и Паштровића су изјављивали да је то стара баштина Црнојевића. Которски свједоци тврдили су супротно. Показивали су старе повеље и књиге о подјели Грбља објашњавајући, с пуно бијеса, да су ти домаћи људи стари млетачки одметници који мисле само о пљачки и који својим сплеткама желе да створе ситуацију која би Ивану Црнојевићу омогућила повратак у његов стари крај. Турски емини су дјелимично схватили игру, нарочито када им је Зуан Дарио понудио 300 дуката као аргуменат. И Мехмед II је непосредно пред смрт, у априлу 1481. год., „из чисте љубави и пријатељства“ признао Млечанима Паштровиће и Грбаљ. Уз млетачко попуштање признао је Републици и знатно сужени дистрикт Улциња, Бара и Будве. Тако је Република задржала при-

морски појас одвојен од турских посједа границом која је утврђена у брдима између мора и Скадарског језера[13].

Смрт Мехмеда II, 3. маја 1481. год., и краткотрајна борба између његова два сина, Бајазида и Џема, оживљавале су на Западу наде да би се Турци могли протјерати с Балканског полуострва. Бјегунци из Зете и Албаније враћали су се кућама да обнове своје државице. Угарски краљ Матија Корвин, подстицан од папе, маштао је о покретању новог великог рата. Међутим, крајем јуна 1471. год. учврстио се на власти Бајазид II. На Балканском полуострву било је тешко ма шта предузети, јер је принца побједника подржавао румелијски беглербег. У општем превирању Иван Црнојевић је успио да се врати у Црну Гору и да обнови власт. Његов шурак Влатко Херцеговић изгубио је, међутим, послије неколико мјесеци остатке својих посједа.

Непосредно послије друге опсаде Скадра, у септембру или октобру 1478. год., Влатко је преко которског кнеза нудио Млечанима своја мјеста — Нови и Рисан — у замјену за неко мјесто у које би се могао склонити. Нудио их је, јер је султан од њега тражио да му преда остатке херцегове земље. Сенат је у начелу прихватио понуду, па је у Млетке стигао Влатков посланик са два Которанина који су били живо заинтересовани да њихова општина заокружи свој дистрикт око читавог залива. Млечани су одуговлачили са одговором чак и када су сазнали да је Зуан Дарио склопио са султаном мир. И када су Влаткови посланици у мају 1479. год. закукали да су потрошили сав новац, Сенат је закључио да се са султаном не вриједи уплитати у нови спор, подмирио је посланицима трошкове боравка и уз најљубазније изјаве дао им дозволу за повратак кућама. Од тог времена Република је престала да се брине о даљој судбини Новог.

Послије смрти Мехмеда II, када се по ријечима Дубровчана чинило да се „сва земља налази у метежу", Влатко је, позиван од Влаха, продро у Босну. Босански санџакбег Даут уништио му је у првој половини јуна 1481. год. сву војску. Сам херцег се једва бјекством спасао у Нови. Нудио је сада краљу Матији Корвину сва мјеста у замјену за неки други посјед. Добио је само 400 угарских војника и повјерио им на чување Горњу тврђаву. Султан је био ријешен да казни Влатка и новом херцеговачком санџакбегу Ајасу одредио као прву дужност да заузме Нови.

Ајас је почео опсаду Новог у новембру 1481. год. с неких 2.000 војника. На избезумљене херцегове позиве стигло је средином новембра 1481. год. још хиљаду угарских војника, кренуле су на пут и двије галије које је послао напуљски краљ Ферանте.

---

[13] Fr. Miklosich — Jos. Müller, *Acta et diplomata Graeca medii aevi, III*, Vindobonae 1865, 303, 306; Sen. Secreta XXIX, 14 v°, 18 v°, 19 r°; 20 r°, 71 v°, 77 v° — 78 r°, 87 r°, 90 r°, 139 r° — 139 v°, 147 v° — 148 r°, 148 v°, 149 r° — — 149 v°, 151 r° — 152 v°, 154 r°. R. Predelli, *Regesti V*, 1901, бр. 126, 130, 134, 141, 171; A. Bombaci, *Nuovi firmani greci di Maometo II*, Byzantinische Zeitschrift XLVII, 1954, 300—304 и д.; Ал. Соловјев, *Грбаљ*, 14.

Стигле су касно, јер је херцег, бранећи новску кулу, ону при мору, малим бројем војника, морао попустити пред јачим непријатељем. Са својом пратњом прешао је 13. децембра 1481. год. преко дубровачке територије на путу — „у Турску".

Накнадно послати угарски војници ипак су кренули према Новом, али су се брзо и вратили, јер због Ајасове блокаде нису могли да продру до горњег новског утврђења. Угарска посада која га је држала предала се, вјероватно крајем јануара 1482. год., и напустила град бродовима које су Дубровчани ставили на располагање Ајасу. Двије напуљске галије још су крстариле око Дубровника, очекујући неку хришћанску акцију. Нови и читава његова околина чврсто су се налазили у рукама Турака. Млетачки посједи на јужном дијелу јадранске обале били су сада са обје стране приклијештени турским утврђењима. Повратак Ивана Црнојевића у брда изнад Котора и нови покрети арбанаске властеле могли су само створити привремену илузију да ће догађаји кренути друкчијим током.

Турци су у миру наставили са унутрашњом изградњом Херцеговачког санџака. Основали су 1485. год. Новски кадилук, у који су — поред нове нахије Драчевице — укључили многе нахије које су до тада припадале Дринском кадилуку — првенствено све оне које су се налазиле на тлу данашње Црне Горе.

ОБНОВА ВЛАСТИ ЦРНОЈЕВИЋА

Изгнан од Турака, Иван Црнојевић није се мирио с поразом и губитком завичаја. Пребацио се с породицом и дворском властелом у Апулију, гдје му је краљ Феранте радо пружио помоћ за повратак у Црну Гору и обнову власти. Неколико мјесеци послије изгнанства Иван је стигао у Зетско приморје и смјестио се на неком рту који се налазио на турској територији. Гајио је наду да ће му и Млечани помоћи, као што су чинили у току рата, дубоко забринути за своје интересе. Међутим, млетачки представници су страховали да не покваре мир са султаном, па нису хтјели ни да га приме ни да га саслушају. Може се претпоставити да су његови поданици у брдима управо тада покушали да се супротставе најближем субаши. О том сукобу јављао је 27. августа 1479. год. млетачки кнез из Котора Сињорији, а дужд је одмах препис писма послао цариградском бајилу да би могао опрати руке пред султаном, ако овај осумњичи и Млечане за саучесништво. На основу тог или још неког доцнијег писма султан је 7. јануара 1480. год. захвалио дужду што га је обавијестио о доласку Ивана Црнојевића и што је поступио „како одговара искреном и постојаном миру који међу нама постоји"[1]. Није познато колико је Иван Црнојевић остао у Приморју ни шта је предузео. Међу становништвом Грбља, Паштровића и у селима око Будве појачао је нерасположење према млетачкој власти, па су они приликом турско-млетачког разграничења давали изјаве на њену штету. Осим тога, Иван је упркос свим мјерама млетачке опрезности ступио у везу с неким својим рођаком који је живио у Котору[2].

Литература: J. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас 58, 163—200; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 402—403; Fr. Miklosich, *Die serbischen Dinasten Crnojević*, Wien 1886, 43—45; Br. Đurdev, *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena*, Radovi II, 1, 1954, 165—220; исти, *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, Истор. записи XVII/1, 1960, 3—20; исти, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, Сарајево 1953; исти, *Depedögen — Подгорица*, Истор. Записи XIX/1, 1962, 59—62.

[1] Sen. Secreta XXIX, 36 r° — 36 v°; A. Bombaci, *Nuovi firmani di Maometo II*, Byzant. Zeitschrift 45, München 1954. 300—304 Доцније сукобе са Иваном Црнојевићем Млечани су објашњавали његовом љутњом што му по доласку из Апулије нису хтјели да пруже помоћ: J. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе*, Споменик 47, 1909, 2.

[2] Палату Црнојевића у Котору описао је Тимотеј Ћизила почетком XVII вијека у италијанском спису о породици Болица. R. Kovijanić, *Crnogorska plemena*, 144.

Султан се у новембру 1480. год. жалио Сињорији на „случај који се недавно догодио у которским странама са нећаком Ивана Црнојевића, који је изишао из града и кренуо да узнемирава нашу област“[3]. Био је то можда син Ивановог брата Ђурђа, који се раније неколико пута помињао заједно са оцем. Не зна се да ли је Иванов брат Ђурађ још био у животу[4]. Потиснут с власти, могао је пребацити породицу у Котор и, живећи тамо до смрти, ничим не изазивати турске сумње. Послије недавног инцидента Мехмед II је захтијевао од Млечана да у своја мјеста више не примају „ниједног непријатеља ни одметника мога господства“, већ да све такве, према уговору, хватају и предају Турцима. Неколико турских субаша с незнатним снагама тешко се могло одупријети сваком иоле организованијем отпору ако на вријеме не би стигла појачања из Подгорице или Скадра. Зато су се Иван и његов „нећак“ могли ријешити на пустоловине, које су се ипак завршиле без икаквих посљедица. Док је био у животу Мехмед II, „који је многа царства узео и многе цареве побиједио и коме нико није могао да се супротстави“, како каже Иван Црнојевић, такви подухвати нису имали много изгледа на успјех. Бивши Црногорски господар морао се вратити у Италију.

Тешко је претпоставити да је боравио у Млецима, гдје је 1474. год. добио племство, нарочито послије разочарања које је доживио по доласку из Апулије. Ни опрезној Сињорији његово присуство не би било по вољи у доба мучног нагађања с Турцима око граница у Зетском приморју. Поуздано се зна да је једног тренутка био у Анкони. У оснивачкој повељи Цетињског манастира сам каже да је тада посјетио храм „пречисте владичице наше Богородице“ у Лорету. Ту се, према легенди, налазила њена „света кућа“, коју су анђели тобоже пренијели 1291. год. најприје у Далмацију а затим у то чувено стјециште хришћанских хаџија, удаљено 21 километар југоисточно од Анконе. Иван Црнојевић, како сам каже, видио је у богородичином храму њену „нерукотворену слику“, пао пред њу на кољена и завјетовао се да ће јој подићи цркву у својој отаџбини, ако се икада тамо врати. Сан о повратку остварио му се средином 1481. год.

Када је 3. маја 1481. год. умро Мехмед II, као да се људима свалио камен с душе. Мада без довољно оправданих изгледа на успјех, настало је по балканским земљама опште врење. Скендербегов син Иван, на позив својих Арбанаса, вратио се у земљу и почео да потискује Турке. Иван Црнојевић и Лека Дукађин стигли су 15. јуна 1481. год. у Дубровник, одакле одмах „одлетјеше у Албанију“, како су Дубровчани истога дана писали напуљском

---

[3] Commemoriali XVI, 142; J. Томић, *Црнојевићи*, Глас 58, 163, нап. 39.

[4] „Родослов Црнојевића“, уклопљен у Цетињски љетопис (66/а), наводи да је Ђурађ погинуо 1480. год. ратујући против Турака. То је могло бити 1479. год., када је Иван пред турским налетом морао напустити Црну Гору, а исто тако и касније, када је искрцавање Ивана Црнојевића оживјело противтурску дјелатност.

краљу Ферантеу, који се и послије млетачког повлачења из борбе још заносио мишљу о некој широкој противтурској акцији. Овог пута Црнојевић није ни рачунао на млетачку подршку. Послије промјене на пријестолу у Турској и побједе Бајазида II једини је циљ Сињорије био да нови султан потврди турско-млетачки мир и да њеним поданицима са било ког разлога не омете послове на Леванту. Млетачки посланик Антонио Ветор лако је остварио тај циљ, обновивши уговор с Бајазидом II 12. јануара 1482. год. Као ни у јануару 1479. год., у тексту није било помена о Ивану Црнојевићу. С млетачког гледишта, он је сада већ био „немиран дух, склон смутњама".

Иван Црнојевић је ипак, као и арбанаске велможе, не зна се како и чијом помоћу, успио да завлада својим старим крајем и да из њега потисне малобројне представнике турске власти. Несумњиво је да се све одиграло врло брзо, тако рећи на препад. Турске снаге из Скадра нису биле у стању да се супротставе, јер је протјеривање Турака узело широког маха у самој Албанији. Постојала је опасност да им се покидају везе са средишњим областима Румелије.

Турци су на покрет у Зети и Албанији одговорили средином септембра 1481. год. Стигло је тада, према млетачком аналисти Малипјеру, 1.500 коњаника и исто толико пјешака. Чини се да им циљ није био распаљивање ватре. Искуство је поучило Турке, као много раније и Млечане, да се лакше води рат с тканинама и новцем него оружјем.Трупе су стигле са сукном, хаљинама и новцем, настојећи да поклонима и мићењем задобију становништво. Иван Црнојевић је до септембра 1481. год. окупио око себе јаке снаге. Напао је и разбио Турке, отевши им нешто коња и новца. Скендербегов син Иван наставио је да их гони са својих 4.000 пјешака и 600 коњаника. Послије тог неуспјеха турским командантима није било у интересу да покрећу и троше велике снаге на споредном бојишту, гдје је према општој оцјени рат окончан 1479. год. и гдје су турске посаде ипак држале сва најважнија упоришта. Чинило им се много повољнијим рјешењем — споразум са ситним „одметницима" који ће харачем откупити своју локалну власт и једног дана се утопити у врло растегљив систем турске управе, систем коме нису сметале локалне аутономије, поготову када њихови уживаоци постану ради сопственог одржања послушни султанови сарадници.

Без изгледа на млетачку помоћ и Ивану је преостајало једино да се приближи султану, да му обећа вјерност и, вјероватно, да се обавеже на харач од 700 дуката, колико је плаћао и Мехмеду II док је признавао његову врховну власт. Иако нема никаквог податка о времену када је дошло до споразума, може се претпоставити да је то било крајем 1481. или током прве половине 1482. год. Од тог времена нема никаквог трага турским нападима на Црну Гору. Млечани су се за сваки свој додир са Иваном обраћали султану. Жалећи се на Иванове поступке, тражили су од султана

да обузда свог „санџакбега и војводу"[5], како су они у том тренутку хтјели да представе његов однос према Порти.

Иако је послије тога зетски господар имао везане руке у додиру са спољним свијетом, у својој земљи био је самосталан. Није ту било ниједног турског представника. Уживајући султаново покровитељство, сам је суверено одлучивао о свим унутрашњим питањима, саображавајући своје поступке и своју политику с промјенама које су већ биле јасне у животу народа. Мала Црна Гора остала је тако пред крај XV вијека посљедња оаза некадашње

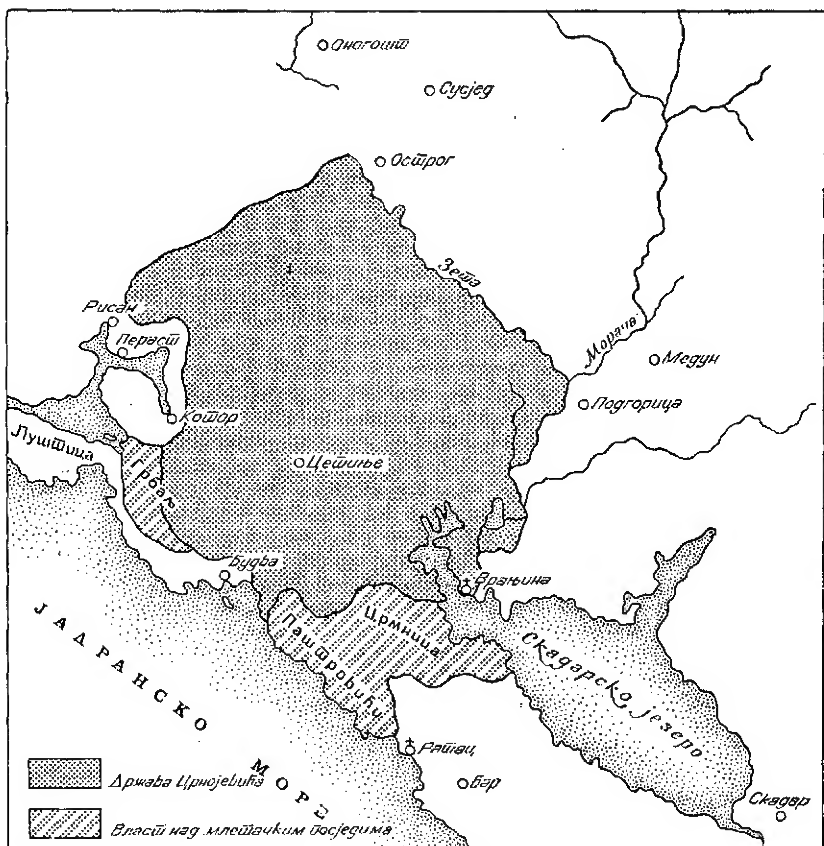

Ск. 10 — *Обнова државе Црнојевића за Ивана и Ђурђа*

[5] D. Malipiero, *Annali Veneti I*, Archivio storico italiano VII/1, Firenze 1843; VII/2, Firenze 1844; М. Драговић, *Крисовуљ књаза и господина црногорскога Ивана Црнојевића*, Цетиње 1885; Д. Вуксан, *Неколико докумената махом из епохе Црнојевића*, Записи XXII, 1939, 120—121, 176—183; J. Томић, *Прилози за историју Црнојевића*, Споменик 47, 1—30; *Oporuka kneza Jure Crnojevića*, Arkiv za povjesnicu jugoslavensku II, 1852, 41—45.

велике и моћне српске државе, оаза у којој се још одржала извјесна самосталност домаћег владара.

Сједиште Ивана Црнојевића налазило се првих година његове владавине у Ободу (Ријечки град). Ту је вјероватно још 1475. год. подигао утврђење у које се повукао из истуреног Жабљака у близини самог језера. На двору су се налазиле његове војводе, Ђурађ и Вук, кефалије, двородржица, Логофет Божидар Грк и „дијак" Никола, који му је писао исправе. Међу осталима био је ту и Никола Штиљановић, који му је и раније обављао дипломатске мисије, сада већ непотребне изузев у случајевима када се неко слао на Порту или санџакбегу у Скадар. У Ивановој близини се кретао и с њим тијесно сарађивао зетски митрополит Висарион.

Млетачко присуство у Зетском приморју и ратови против Балше III и српских деспота одавно су приморали православну цркву на повлачење. Зетском митрополиту, који је дуго имао сједиште на Превлаци у Боки Которској, измицала је из руку, заједно с приходима, и јурисдикција над православним црквама расутим по млетачкој територији.

Почетком првог скадарског рата улцињски манастир Св. Михаила и скадарска црква Св. Петра доспјели су, одлуком папе, у руке католичких свештеника. А око јурисдикције зетског митрополита над православним црквама уз Бојану и над црквом Св. Петра у Скадру Јелена Балшић је и прије избијања рата била у спору с Републиком. Иако су Млечани послије склапања мира са зетским господарима пристајали да православном становништву врате његове цркве, ипак су својим држањем доприносили учвршћивању католичанства. Када је Балша III 1415. год. тражио да се обнове повластице православних цркава у скадарској области, Сенат је одговарао да не жели притисак на савјест вјерника, јер је брига о црквама њихова приватна ствар. Улцињска општина је, прихватајући млетачку власт 1405. и 1421. год. захтијевала уз остало да се обезбиједе права и посједи манастира Св. Михаила ван градских зидина, али већ 1433. год. у њему није било ниједног монаха, док су манастирску земљу држали сељаци из села Круте[6].

Управо је то било у вријеме када је прво посланство Базелског концила ишло преко Србије, Македоније и Бугарске у Цариград ради преговора о црквеној унији. А двије године касније кренуо је са истим задатком истакнути теолог Дубровчанин Иван Стојковић да би 1437. год. извијестио концил како је и сам српски деспот Ђурађ Бранковић дао своју сагласност за њено остварење[7].

[6] Sen. Misti XLVII, 38 r°, 162 v°; LI, 46 r°.

[7] J. Haller, *Concilium Basiliense, Studien und Dokumente zur Geschichte des Concils von Basel, I, 1431—1437*, Basel 1896, 331, 333, 340, 364, 367, 378; Ch. J. Hefele — H. Leclerq, *Histoire des Conciles VII*, Paris 1916, 916; И. Јастребов, *О православним старим српским и новим црквама у Старој Зети*, са-

Старо сједиште зетског митрополита, манастир Св. Михаила на Превлаци, било је већ тада запуштено. Повремено посједање метохије од стране Которана и ратови на њеном подручју довели су до тога да је манастир већ крајем XIV вијека животарио. Тридесетих година XV вијека, када се у Котору помиње први глагољаш доведен из Сења да међу православним живљем которске околине припреми спровођење идеја „уније" (био је то Матеј Ћурилица, тј. „глагољаш"), деспот Ђурађ Бранковић је довео зетског митрополита, вјероватно Јефтимија, у Будву, а попу Богиши Радаковићу повјерио двије превлачке црквице — Св. Марије и Св. Николе — да у њима служи мјесто калуђера[8].

Зетски митрополит напустио је Будву 1442. год., када се градска општина предала Млечанима, и склонио у Пречисту Крајинску изнад Скадарског језера. Послије сламања грбаљске буне (1452) попу Богиши није више било мјеста на Превлаци. По читавом которском дистрикту православне свештенике замјењивали су било глагољаши било латински свештеници. Которски епископ Бернард успио је да преведе у католичанство „многе стотине" док се његова акција није разбила о жесток отпор сељака. Један „схизматички калуђер" напао је и отјерао из Богдашића не само католичког свештеника већ и самог епископа Бернарда, када је о Ускрсу кренуо у визитацију и подјелу кризме новим вјерницима. Дужд је 1455. год. наредио да се тај калуђер протјера и да се земља која ја припадала православним црквама преда епископској мензи у Котору. Православље је у тим крајевима остало готово без икакве заштите; одржало се по селима која су касније заузели Турци.

Није познато до када се у Пречистој Крајинској одржао зетски митрополит. Насљедник Теодосија, који се помиње прије 1446. год., „кир Јосиф", забиљежен уз 1453. год. у Копоринском љетопису[9], вјероватно више није имао своје сједиште у крајинском манастиру. Јер, те исте године Сенат је обећао Стефану Црнојевићу да млетачки ректори неће ништа предузимати

дашњем скадарском округу, Гласник СУД 48, 1880, 370—374, погрешно сматра да су католички прелати ту били немоћни све до XVI вијека и да се вјерски живот налазио у рукама православне цркве.

[8] ДАК XV, 326. Поп Богиша Радаковић купио је у близини грбаљских солана мало земљиште од попа Медоја из Луштице још 1431. год. Када је од деспота добио неколико стара земље на Превлаци, продао је своје ливаде у Горњем Грбљу. I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 56, 110. Настојање И. Стјепчевића, *Prevlaka*, 30—64, да легенду о рушењу манастира Св. Михаила веже за тобожњу акцију млетачке флоте у Боки Которској, у вези са угушивањем грбаљског устанка, остаје без потврде у изворима. Они показују да је манастир опустио знатно раније. Види И. Божић, *О пропасти манастира св. Михаила на Превлаци*, Анали Филолошког факултета VII, Београд 1967, 75—82.

[9] M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, 99; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века*, Хришћанско дело III/4—6, Скопље 1937, 42; И. Јастребов, *Јепископија зетска*, Гласник СУД XLVIII, 1880, 402—403, сматра да се он одржао у Крајини све док Турци нису порушили цркву. Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 301.

против српских цркава и свештеника „од Котора до Љеша". Остала је празно слово и одредба Врањинског уговора (1455) да над православнима неће имати никакву надлежност латински архиепископ доведен у Крајину. Црнојевић је још прије склапања тог уговора протестовао у Млецима што је папа послао у Крајину свог прелата и што су му Млечани уступили манастирске посједе. Захтијевао је да се православни вјерници не приморавају на дажбине у његову корист, „јер имају српске епископе и свештенике које су увијек имали". Сенат је само обећавао да ће се заложити код папе и наредити скадарском кнезу да ништа не предузима против оних који одбијају послушност латинском епископу док се не добије одговор папске курије.

У Пречистој Крајинској сједио је већ од 1452. год. унијатски прелат грчког поријекла Сава, ранији епископ Термопила, и, држећи се источног обреда, психолошки припремао вјернике за прихватање католичанства. Двије године касније постао је крајински митрополит Павле Душман, Млечанима добро познат као парох у Тревизу (1440), епископ у Свачу (1443) и, на крају, епископ у Дривасту (1446). Он је уједно 1454. год., када су се фрањевци на сав глас жалили на прогоне којима их излаже Ђурађ Бранковић, постао папски нунциј у Србији и Албанији с правом да проповиједа рат против Турака. Да би Павле имао слободније руке, папа је 1456. год. изузео Дриваст из надлежности барског архиепископа и тим изазвао његов огорчени отпор. Вјешто тактизирање Павла Душмана у православној средини представљено је папи као издаја католичанства: према оптужбама, Павле је тврдио да је грчка црква права и да је треба цијенити више од римске цркве, забрањивао је наводно да се против његових поступака подноси апелација римској курији, а сам се понашао као папа. И против њега је 1457. год. наређено исљеђење, до кога није ни дошло, јер је Павле Душман исте године умро[10]. У сваком случају, Пречиста Крајинска била је изгубљена као сједиште православног зетског митрополита. На мјесто Павла Душмана стигао је Јован с Крита, опет неки унијатски прелат грчког поријекла, заврбован за млетачку политику. Он је иступао отворено као католик и папски привржeник, иступали су тако и његови насљедници — Хрват Андрија Јамонетић (1476) или Млечанин Франћеско Квирин (1495)[11].

Зетски митрополити су се повлачили, најприје у манастир Св. Николе на Врањини, затим у цркву на Кому и, на крају, у Обод. Не види се ко је и како поставио Висариона, јер пећког патријарха већ одавно није било. Највјероватније је да је митро-

---

[10] Farlati, *Illyricum sacrum VII*, 242, 277; M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, 100; V. Novak — Aem. Šufflay, *Statuta et ordinationes*, XXXVIII—XL; L. Waddingus, *Annales minorum VI*, Lugduni 1648, 117—118.

[11] ДАК XI, 53; I. Stjepčević, *Prevlaka*, 40; C. Eubel, *Hierarchia catholica II*, 155; Р. Ковијанић, *О зетском митрополиту у Пречистој Крајинској*, Гласник цетињских музеја I, Цетиње 1968, 89—93.

политску част узео у сагласности с милешевским митрополитом, за кога се и у првој четвртини XVI вијека каже да држи столицу св. Саве. Одржавао се, захваљујући пуној подршци Црнојевића, који је у Ободу окупљао и калуђере из напуштених цркава око Скадарског језера и омогућавао им да наставе традиционалну дјелатност српске цркве. Уз митрополита се налазио и епископ Вавила, ваљда бјегунац из неког уништеног црквеног средишта. Његово присуство иначе не би било нимало у складу са објашњењем које је цариградски патријарх Генадије Схоларије дао некада Ђурђу Бранковићу да владар са сабором епископа може поставити новог патријарха или архиепископа у мјесту гдје га раније није било, под условом да се у томе новом мјесту поред патријарха или архиепископа не може налазити други епископ.

Иван Црнојевић је припремао услове да се сједиште митрополије, а затим и његово сопствено, повуче још дубље у брда, која су обећавала већу безбиједност. Изабрао је мало село Цетиње, гдје су се налазила и баштинска добра његових предака. Иванов гласник добио је крајем септембра 1483. год. дозволу од дубровачког Вијећа умољених да извезе 2.000 комада цријепа. На Цетињу се грађење већ приводило крају. Иван је завршавао цркву посвећену рођењу Богородице и уз њу манастир као сједиште митрополита, епископа и калуђерске „братије" — вјеран свом завјету из Лорета. Један запис из 1484. год. помиње, уз име Висариона, и „престол митрополије цетињске, јакоже јест митрополије зецке". Зграде су, несумњиво, до почетка 1485. год. биле готове, јер је већ 4. јануара зетски господар издао манастиру оснивачку повељу[12] „у Реце", то јест на Ободу, гдје се још налазио његов двор. Ускоро се и сам Иван преселио на Цетиње, јер се у једној његовој пресуди из 1489. год. каже да је писана „у двору на Цетињу"[13].

---

[12] Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 111; Вл. Петковић, *Записи и натписи у старим црквама српским*, Старинар X—XI, 1935—1936, 41; Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела*, 285. — Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Wien 1858, 430—434 (повељу је раније објавио С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Церне-Горе*, Београд 1835, 4—9); види Н. Дучић, *Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу*, Гласник СУД XLVII, 1870, 191—192 (исто у *Књижевни радови I*, 157—159).

[13] Традиционално схватање о сједишту Црнојевића у Ободу формулисао је владика П. Петровић, *Кратка историја Црне Горе*, Грлица за 1835, 61: „Будући Иван-бег од велике Турске војске одахнуо, стараше се укрјепити своје границе и начини једну малу кријепост више ријеке која се зваше Обод, а потом би названа, како и данас што се зове Црнојевића ријека". Ил. Руварац, *О цетињској штампарији*, 17, наговијестио је да ће једном приликом додирнути питање преноса пријестонице са Обода на Цетиње 1485. год. „и то тим пре што о томе нигде и ни у једном писцу нема помена". Међутим, на то се питање није враћао. Ј. Томић, *Црнојевићи*, Глас LVIII, 180—181, сматрао је да је Иван Црнојевић „себи за столицу одабрао Цетиње" непосредно по преузимању власти и потискивању Турака 1481. год. При том се ослонио на документ о разграничењу између Ивана Црнојевића и Млечана, датиран 1482. год., јер при крају тог текста стоји „у двије канцеларије писма остависмо, једну господин Иван у његову канцеларију на Цетиње, другу ми властела которска у нашој канцеларији у Котор", С. Милутиновић - Сарајлија, *Историја Церне*

Црква Цетињског манастира није се сачувала, јер је заједно са осталим манастирским зградама порушена 1692. год. Остао је само план њене основе из времена разарања и њен цртеж у Црнојевићевом Октоиху петогласнику. Оснивачком повељом Иван је одредио да „свештенејши отци архијереји“ са свом „братијом“ морају одржавати „општежитије“ без обзира на висину манастирских прихода и да нико не смије „ништа стезати ни у своју кјелију држати“. За нарушитеља, уз казне и проклетства, предвиђао се и прогон из манастирске заједнице.

Идући стопама својих претходника, Иван Црнојевић је обдарио нову задужбину посједима и приходима, врло скромним додуше, јер су и његове могућности биле мале. Ту су пола винограда на Добру, посједи које је замјеном добио на Доњем добру (у Ријеци), планина Ловћен са обрадивом земљом, приходи са Горњега поља на Цетињу, једна воденица, ступ земље који је

Горе, 12. Тај акт је, међутим, више него сумњив. У њему се као кнез Будве наводи Алвиз Лонго, за кога се из других докумената види да је на тој дужности био 1492—1493. год. (У Статуту се помиње под год. 1492. S. Ljubić, *Statuta et leges*, 81.) Ј. Томић, *Прилози*, Споменик XLVII, 13, 17. Доцнији састављачи тог акта о разграничењу, ради убједљивости текста, унијели су име будванског кнеза које су нашли у актима из архиве Црнојевића. У том се акту наводи и седам которских представника, од којих су посљедња петорица побројана истим редом као и у једном познијем разграничењу између Которана и Ђурђа Црнојевића, много краћем и друкчије садржине. Д. Вуксан, *Неколико докуменаша*, 178—179. Читав ток односа и граничних спорова између Млечана и Црнојевића не дозвољава претпоставку да је и у једном тренутку дошло до споразума око граница. Тобожње разграничење из 1482. год. садржи у ствари претензије Ивана Црнојевића, као и његовог насљедника, претензије које Млечани нису прихватили све до 1496. год., а послије те године остало им је једино да се споразумијевају с Турцима. Акт о разграничењу из 1482. год. преведен је на италијански језик тек 10. децембра 1799. год., када је послије пада Млетачке Републике питање граница поново постало актуелно. Мл. држ. арх., Dalmazia, Usscocchi, Levante (busta IV) по 17 (податак дугујем др Гл. Станојевићу); види Ј. Томић, *Полишички однос Црне Горе ӣрема Турској 1528—1684. год.*, Глас LXVIII, 1904, 16. Он сматра да је текст аутентичан, јер постоји тај истовјетни италијански текст (Ј. Ердељановић, *Сшара Црна Гора*, Срп. етн. зборник 39, 20, наводи уметак у српском тексту, узет из повеље Ђурђа Црнојевића од 1492. год.). У Котору, дакле, није било никаквог текста о том разграничењу, иако се каже да је он уписан и у которску канцеларију. Према томе, једини акт на основу кога би се могао извести закључак да је Цетиње постало сједиште Ивана Црнојевића прије 1482. год. не може послужити као поуздан ослонац. С друге стране, промјена имена Обод у Ријека Црнојевића још у вријеме самог Ивана (Цетињску повељу он издаје „оу Рѣцѣ“) врло убједљиво говори да се ту, у Ријечком Граду, извјесно вријеме налазило политичко средиште Црне Горе, и то не од 1482. год., како је то сматрао Н. Дучић, *Књижевни радови* I, 137, већ вјероватно од 1475. год., када је Иван набављао грађу у Дубровнику. Приликом турског напада на Жабљак 1478. год. у том старом утврђењу није било ни Ивана Црнојевића нити неке јаче посаде, јер се он већ прије три године преселио дубље у унутрашњост земље. А старо име Обод већ је и у народу било замијењено новим — Ријека. Под тим именом пописан је и читав крај у турском дефтеру из 1497. год. И неки дужник из Ријеке наведен је у которским књигама послије једанаест година за преузете обавезе 1494. год. као становник „de Monte Nigro de *Flumine*“. Р. Ковијанић — И. Стјепчевић, *Један йомен Ријеке Црнојевића крајем XV вијека*, Истор. записи X, 615. Ништа не смета што је Иван Црнојевић сахрањен у цетињском манастиру. Владари су се сахрањивали у својим задужбинама.

дародавац држао као залогу за дуг, искрчене дубраве на Цетињу, десетак од Ивановог дијела шуме Црнојевића, комад земље поред саме цркве и, уз то, 30 перпера од которске царине, десет кабала соли с грбаљских солана и дрва која су војводи морали давати Врељани и Угњани. Као кметове дао је цркви Стругаре (између Цетиња и Ријеке Црнојевића) и, по старом обичају, исписао и „закон" о њиховим обавезама и о давању земље под закуп. Насељенике црквене земље ослободио је „данка господског". Манастиру је још приложио и Комску цркву и Горицу (цркву на Брезавици, коју је градила Јелена Балшић) са свим њиховим посједима и приходима уз обавезу да се у Комској цркви издржавају два до три калуђера, а и имања да врати објема ако се оне „понове у смиренију". Молио је за своје насљеднике, сина, унука или било кога „от инога племене или от инога језика" да поштују његов прилог и да га не одузму цркви.

Доцније су и он сам и његов син Ђурађ (15. VI 1495) с братом Стефаном овим посједима и кметовима додали и неке друге, црквеним људима су имена навели и црквеним добрима тачне границе одредили. Било је и појединаца који су пред смрт завјештали цркви разне прилоге „за своју пользу", тако да се у познијим преписима „крисовуљ" јавља у много опширнијем тексту од оригинала који је ктитор при оснивању манастира издао са својим печатом[14]. Сви ти посједи, укупно узев, нису били велики.

Када су Турци касније завели у Црној Гори своју власт, од четири манастира двије Иванове задужбине плаћале су „одсјеком" најмање дажбине: Свети Никола у Ријеци Црнојевића 174, а Света Госпођа на Цетињу 187 акчи. Пречиста Комска, која се у дефтерима посебно водила (није познато да ли је манастир обновљен) плаћала је 285, а Свети Никола Врањински 650 акчи. То су, на крају, биле највеће и најзначајније црквене установе на подручју зетског (цетињског) митрополита.

Исте године које је Иван Црнојевић издао оснивачку повељу Цетињског манастира Турци су у свом дијелу Горње Зете извршили катастарски попис села од којих је султан добијао дохотке. Према дефтеру састављеном 1485. год., под турском влашћу налазили су се крајеви Пипера, Куча, Хота и Бјелопавлића, тако да је граница између Иванове и турске територије ишла између Пјешиваца и Бјелопавлића дуж Зете и Мораче. На турском подручју било је, према попису, 767 кућа оптерећених харачем, што

---

[14] М. Драговић, *Крисовуљ*, 10—26. Када је владика Василије преписивао 1747. год. цетињски „крисовуљ", није морао, како се обично узима, мијењати свој предложак, јер је оснивачка повеља Ивана Црнојевића из 1485. год. неизбјежно још раније била интерполисана свим могућим пертиненцијама које се не тичу само манастирског властелинства већ уопште Црне Горе. Сам текст чува предање да је већина унутрашњих међа утврђена већ у доба Црнојевића. Разграничења, извршена анкетним поступком мјешовитих порота и једном писмено фиксирана, могла су доста рано да се уклопе у старију повељу без икаквог правног огрешења, како се то чинило по свим земљама и у много старија времена. Њихов текст је том приликом очигледно сажиман.

значи знатно мање него дванаест година касније (1497), када су Турци завођењем своје непосредне власти и у Црној Гори извршили нови попис. Турске посаде налазиле су се у Подгорици, Медуну и Жабљаку — по тврђавама. Сеоска насеља у њиховом подручју била су мала, у Подгорици 40, у Курилу под Жабљаком 30 и у Медуну 15 кућа. Извјештаји које је Иван Црнојевић некада подносио Млечанима о турској намјери да доведу 5.000 породица у обнављану Подгорицу прожети су страхом за сутрашњицу, намјером да се јаким разлозима поткријепе захтјеви за добијање помоћи и општом склоношћу ка преувеличавању, при чему су бројке навођене без осјећања мјере и тачности, карактеристичног за доцнија времена. Млетачки аналиста Малипјеро имао је некаква обавјештења о мјерама које су Турци предузимали за обнову Скадра, непосредно послије његове предаје. Стизало је, наводно, из Цариграда 14.000 људи на рад, 3.000 кола вукло је грађу, а 7.000 душа долазило је да насели готово испражњени град. Међутим, први попис забиљежио је у граду само 29 муслиманских и 23 хришћанске куће. Може се само претпоставити да је и број војника по тврђавама, а они нису пописивани, био у складу са осталим демографским подацима.

Селима су управљали муселеми, чије су баштине биле ослобођене сваког намета. Били су то домаћи људи, истакнути и раније у својој средини, који ће се доцније помињати као кнезови. Они су вјероватно од почетка били обавезни да за султана прикупљају харач. Добра ранијих господара, њиве, виногради, риболови, ливаде и прелази преко ријека постали су „хаса“. Манастири су задржали своје посједе и сељаке плаћајући за њих „одсјеком“ намете (муката). Посједовао је на том подручју и Иван Црнојевић село Бријестово у Павковићима (Бјелопавлићи), али га је изгубио према једном предању зато што су његове слуге чиниле зулум, а по другом стога што је сам Иван кренуо на Раслава Бубина и кућу му разорио када је сазнао да је овај уступио дио земље неком бегу[15]. Рођаци Ивана Црнојевића живјели су као спахије на турском земљишту. Међу њима се наводе два Радича у Пећи. Један је имао приход од 13.076, а други од 4.270 акчи.

Породица Црнојевића била је разграната. Дала је неколико турских спахија, а на другој страни и калуђера Јова. Зато што је овај калуђер умро 1490. год., било је покушаја да се поистовијети с војводом Иваном Црнојевићем, који се наводно пред саму смрт замонашио и промијенио име. Међутим, документи који прате крај његовог живота ничим не дозвољавају да се наслути неко монашење[16]. Поједини Црнојевићи нејасног поријекла нашли су се већ у XV вијеку у Италији.

---

[15] П. Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци*, Срп. етн. збор. XXVII, Београд 1923, 167.

[16] Поред већ наведених радова Бр. Ђурђева види и његову студију *О кнезовима под турском управом*, Истор. часопис I/1—2, 1949, 148; о калуђеру Јову Црнојевићу Ил. Руварац, *Montenegrina*, Земун 1899, 37—38; Ј. Томић, *Црнојевићи*, Глас LVIII, 199—200.

ПОСЉЕДЊИ ЗРАЧАК САМОСТАЛНОСТИ

Покоравањем већег дијела Херцегове земље (1465) и првим турским посједањем Црнојевићевих крајева (1479) завршило се дуго раздобље ратова, крстарења већих војних снага оним земљама које ће чинити доцнију Црну Гору, а самим тим и појаве пустошења села, разарања и принудног помјерања становништва пред непосредном опасношћу. Припадало је прошлости доба када су се херцег Стефан, деспот Ђурађ и сами Млечани оштро сукобљавали око власти над Зетом, када се није знало коме ће који крај припасти нити за кога ће се неки истакнути властелин или ратничка дружина опредијелити. Турско присуство у свим крајевима до надомак морске обале постало је извјесна и коначна чињеница, коју послије млетачке капитулације нико није могао ни оспорити ни угрозити. Са турским учвршћивањем, праћеним повременим одоцнилим трзајима, као што су покушај херцега Влатка и Ивана Црнојевића 1476. год. да врате Херцеговину и обнова Иванове власти у Црној Гори 1481. год., постепено је настајало смирење, враћање у нормалан ритам живота.

Требало је утврдити шта је чије, на шта ко има право и докле се сеоске, катунске или шире заједнице могу да пружају, не крњећи туђа права. Зато је већ тада, напоредо са састављањем турских дефтера, почело и врло брижљиво унутрашње разграничавање међу групама које су послије свих покрета и колебања налазиле своје мјесто у сложеном систему отоманске државне организације и на подручју које је остало под влашћу Црнојевића[1]. Многа разграничења, сачувана у изводима из некадашњих исправа, а исто тако и у накнадно састављеним актима, као што је онај из 1482. год., не омогућују да се тачно одреди које су све земље остале под влашћу Ивана Црнојевића. Није јасно ни шта су првих година обновљене Иванове владавине држали према ње-

---

Литература: Ј. Томић, *Црнојевићи*, Глас LX, 65—95; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 403—404; Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVIII века*, Београд 1958; Г. Острогорски, *Пронија*, Београд 1951, 173—175; И. Божић, *Доходак царски*, Београд 1956, 73—74.

[1] У Цетињском љетопису сачували су се многи изводи из „разграничења". Ти изводи и њихове касније прераде још нису били предмет озбиљног научног претреса и дипломатичке анализе.

говим посједима Которани. Очигледно је да му нису предали крајеве којима је он раније у њихово име управљао, јер би се иначе избјегли нови сукоби.

Млечани су 1490. год., послије Иванове смрти, тврдили да су „границе подручја нашег Котора доста јасно описане не само у уговорима које имамо с поменутим господином султаном већ и са преузвишеношћу оца његовог господства" (мисли се на Ивановог сина Ђурђа). Није, међутим, познат никакав акт о њиховом разграничењу које би се подударало с тешко утврђеним турско-млетачким границама пред саму смрт Мехмеда II Освајача. Према врло сумњивој Ивановој повељи из 1482. год., не само да Црмница више није била под которском управом већ ни сам Грбаљ. А Иванова област избијала је на море са обје стране Будве, затим у Грбаљском пољу, гдје су се налазила „стара солила" Црнојевића. Тешко је вјеровати да би се Которани и Млечани, у вријеме када нису имали никаквог сукоба с Портом, без поговора помирили с таквим границама. С друге стране, не би био јасан сукоб са Иваном Црнојевићем, који је 1489. год. избио као прави локални рат[2].

Которани су првих година обновљене Иванове владавине још држали крајеве које им је султан уговорима признао. Сам Иван Црнојевић се са таквим стањем није мирио, иако му је признато право да са обновљених солана у дну Грбаљског поља узима онолико соли колико су имали и његови стари, уз ограничење да је користи само за потребе својих поданика а не и за продају другима, иако је његов цариник без сметњи пред которском капијом поново убирао таксе на робу коју су Црногорци доносили на продају, како се то чинило и раније, током XV вијека. Непријатељство је тињало, а као повод за сукоб послужило је једно убиство на которској пијаци. У свађи између двије групе которских поданика неко је 14. септембра 1489. год. убио једног Ивановог солара. Мада је и он био которски поданик, Иван Црнојевић није чекао да рашчисти своје рачуне с Которанима.

Слиједеће ноћи Иванов син Ђурађ Црнојевић, који је већ замјењивао оца у управљању земљом, повео је своје трупе на Ластву, село на Врмцу, у коме је живио убица. Опљачкао је стоку и покретну имовину, а онда запалио село. Његови људи убили су девет сељака, а двоје дјеце изгорјело је у запаљеним кућама. Послије тог ноћног препада Црнојевићеви људи су наставили да сељацима сијеку виноградe и уништавају посједе. Избио је прави гранични

---

[2] Ј. Томић, *Црнојевићи*, Глас LX, 182, и К. Јиречек, *Историја Срба*, *I*, 403, сматрају да је послије Ивановог измирења са султаном дошло до оружаног сукоба с Млечанима, а послије сукоба до споразума о границама. Да је у то вријеме било неког сукоба, остао би траг у млетачким документима и сам Томић би га вјероватно нашао.

рат[3], у коме су страдали и други которски поданици[4]. Колеђ је у октобру 1489. год., на прве вијести о сукобу, послао 200 дуката да се „тим јадницима" купи жито у Бојани, уколико већ нису напустили млетачку територију[5]. У исто вријеме Црнојевићеви људи су посједали мјеста на которској територији — у Грбљу, Паштровићима и Црмници, за коју су Млечани такође тврдили да је приликом разграничења „наведена као подручје наше владе". Ако је Црмница прије тих догађаја и била у рукама Ивана Црнојевића, он је, заузимајући Грбаљ и дијелове Паштровића, остваривао своје територијалне претензије, онако како се могу наћи у тобожњем акту о разграничењу из 1482. год., када се наводно предвидјело да прекршиоца, без обзира с које стране био, „правда смртју осуди".

Сенат је у октобру 1489. год. јављао свом бајилу у Цариграду о Ивановим поступцима и захтијевао интервенцију Порте. Разлози су му били: пошто Млечани поштују мир, то треба да чини и „поменути Иван, поданик и санџакбег" султанов. Султан је у децембру 1489. год. обећао да ће послати свог „склава", а претходно је писмом захтијевао од зетског господара да врати посједнута подручја и да накнади причињену штету. Млечани су наредили которском кнезу да султановог емина проведе по околини града и да му покаже шта је све Црнојевић уништио и које је земље посјео. Иван Црнојевић је показао попустљивост прије но што се и појавио султанов „склав". Његов први посланик појавио се у Млецима почетком 1490. год.

Иван Црнојевић је желио да свом насљеднику обезбиједи прије смрти наклоност и Порте и Сињорије. Најмлађег сина Станишу послао је још 1485. год. султану, како су то и раније чинили балкански господари, пружајући јемство своје оданости силном освајачу. Станиша је примио ислам и добио име Скендербег. Био је вјероватно врло млад и с његовим се утицајем на Порти још није могло рачунати[6]. Иванов најстарији син Ђурађ, предодређен за насљедника, замјењивао је оца током посљедње године његовог живота. Послије првог брака с Јелом, кћерком Карла Мусакија Топије, која или више није била у животу или се у вријеме бурних потреса у Зети и Албанији од њега растала,

---

[3] Попаљено село наводи се у млетачким документима као Ластвица и као Островица. У питању је несумњиво била Ластва на Врмцу, гдје су живјели давнашњи которски поданици, људи о које се Иван није отимао. У једном которском спору од 3. јануара 1498. год. се каже „quando tempore belli domini Iohannis Cernoevich ipsi perdiderunt omnia eorum animalia". I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 101.

[4] У једној одлуци Сената од 17. марта 1490. год. говори се о штетама које су претрпјели Луштичани. Sen. Mar XIII, 6 r°.

[5] Collegio, Lettere secrete, Filza 1, 28.

[6] Ст. Новаковић, *Божидара Вуковића зборници за путнике*, Гласник СУД XLV, 1877, 136; Lj. Kovačević, *Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka*, Starine X, 1878, 261.

требало му је наћи жену која би му донијела и извјесне политичке везе. Балканских велможа више није било, па је дошла у обзир млетачка патрицијка Јелисавета, кћерка Антонија Ерица. Посредовао је по свој прилици которски кнез и провидур Паоло Ерицо (1489—1491), који је, нудећи Ивану за снаху своју рођаку, хтио да ријеши и питање њене удаје и зетско-млетачких односа. Иван је поступао врло опрезно. Најприје је за тај брак тражио султанову дозволу, а затим је, средином 1490. год., послао своје опуномоћенике Сињорији да обећају мирно рјешење свих спорова у которској околини и да траже дозволу за Ђурђев брак с Млечанком.

Вјерујући да ће родбинске везе са зетским господаром створити услове за боље сусједске односе, да ће Котор добити изгубљено земљиште, а породице убијених издржавање „према обичајима и законима краја“, Сенат је 12. јула 1490. год. „дао свој благослов“. Јелисавета Ерицо била је већ на путу према Црној Гори када су стигле вијести да је Иван Црнојевић умро. Како је которски кнез и провидур јављао о његовој смрти 4. јула, Ђурађ Црнојевић се нашао на челу Црне Горе крајем јуна или почетком јула 1490. год., када је и сахранио оца у цркви Госпођиној на Цетињу. Свадба је обављена у атмосфери жалости за скорашњим покојником и у пуној неизвјесности какав ће став заузети Порта према Ивановом насљеднику, поготову ако својим везама с Турцима буде изазвао заплете средњи Иванов син Стефан.

Ђурађ Црнојевић био је лијеп и висок човјек. Одјевен у златоткани брокат на византијски начин, поред Јелисавете Ерицо, чије су се хаљине пресијавале златом и великим драгим камењем, изазивао је дивљење Млечана када се послије шест година појавио у њиховој средини. У њему се сједињавао велики љубитељ књиге и вјешт ратник, који је своје одличне коњанике умио да поведе у борбу као какав италијански кондотијер. Прожет витешким поносом, знао је да се супротстави и јачему од себе, да се одупре свему у чему је наслућивао недолично занемаривање основних начела правичности, а исто тако да у пресудном тренутку сасвим изгуби главу. Млечани су се радовали што он ступа на војводски пријесто Црне Горе, увјерени да ће као њихов зет поштовати интересе Републике. Цариградски бајило објашњавао је везирима како су му Млечани опростили све увреде, јер је показао добру вољу да исправи неправде и поштује мир на млетачкој граници. Желио је да га препоручи као Ивановог насљедника, поготову ако скадарски санџакбег или најближи турски команданти покушају да га омету у преузимању власти. И которски кнез је имао дужност да их одврати од сваког поступка против Ђурђа Црнојевића док им не стигну вијести о ставу самог султана.

Не обавјештавајући Ђурђа о млетачком заузимању, требало је да секретар Републике Марко Беазан, послат у Котор, посјети Ђурђа како би се, у складу са Ивановим обећањима, споразумјели „о враћању заузетог земљишта, накнади штете нанијете посљедњих

мјесеци, као и о добром сусједству и љубави" према млетачким поданицима, разумије се, уколико султан не би чинио никакве сметње Ђурђу у преузимању власти. У противном, чекао би у Котору на исход догађаја.

Султан се сложио с личношћу Ђурђа Црнојевића, тако да се млетачко страховање показало неоснованим[7]. Но, била је неоснована и нада да ће нови зетски господар повјеровати да га на власти одржава благонаклоност Републике и да ће се без колебања сложити са свим которским захтјевима. Преговори које је повео Марко Беазан нису уродили плодом, јер се Ђурађ позивао на султана, који га је „увео у посјед свега онога што је његов отац држао". Није се сматрао обавезним да Которанима било шта враћа. Млечанима је остало једино да му пријете султаном и да наставе преговоре.

Ђурађ Црнојевић је до краја своје владавине задржао Црмницу и један дио Грбља, тако да је могао, уза све протесте Которана, да несметано вади со са својих солана. Његови људи ометали су Которане који су извлачили из мора велике камене блокове подесне за грађење и, с друге стране, наставили да посједају земљу у Паштровићима и у близини Будве. Которски кнез и провидур обавјештавао је Сињорију, и у августу 1493. год., о „дрским и лакомисленим поступцима" Ђурђа Црнојевића. Иако је Паоло Ерицо, његов претходник, порушио куће које су Црногорци били подигли у Грбљу, Ђурађ их је поново градио. Сенат је савјетовао да се све те куће без велике буке до темеља поруше. Није био за отворене сукобе са самим Ђурђем, да се не би изазивао султан, већ само савјетовао сталну бригу да се млетачко подручје сачува „са што је могућно мање буке и демонстрације". Односи се нису промијенили до 1496. год., када су се послије Ђурђевог одласка појавили Турци и поставили захтјев да им се преда све што су Црнојевићи држали, па чак и оно на шта су само полагали право.

Сам Ђурађ Црнојевић стекао је више посједа у Будви и околини. Како ни Јаков Милатовић ни његови јемци нису били у стању да плате брод који су купили од Ивана Црнојевића, њихова су имања изложена јавној лицитацији. Мјесто новца узео их је за свога господара Ђурђев кефалија Новак. Поред пола куће у Будви, једног кућишта и врта, било је ту неколико винограда и два комада обрадиве земље, од којих неки још и неподијељени. Тим је црногорски господар обезбиједио себи, додуше доста безначајне, посједе у млетачком граду, гдје се у случају заплета с Турцима могао надати да ће бар привремено склонити главу и своје најближе.

Упркос краткотрајности своје владавине и скромних средстава којима је располагао, Ђурађ Црнојевић је оставио дубоку бразду у историји српске средњовјековне културе оснивањем

---

[7] Не би се могло бранити мишљење Ј. Томића, *Црнојевићи,* Глас LX, 75, да се Ђурађ одржао захваљујући млетачком заузимању на Порти.

прве ћириличке штампарије међу Јужним Словенима. Као што је његов отац Иван Црнојевић, послије многобројних ратова у којима су пропале и опустјеле православне цркве као средишта културно-просвјетног и вјерског живота, спасавао црквену организацију и оснивањем Цетињског манастира обезбиједио живот Зетској митрополији, тако је његов син сву пажњу посветио црквеној књизи. Видећи, по сопственим ријечима, како његове људе „постиже исмаилтска жељезна палица... не просто бијући но убивајући", видећи како „придоше језици в достојаније божије, цркви разрушише", „видев цркви праздни светих књиг грех ради наших разхиштенијем и раздранијем агаранских чед", он сам је „возревновао" да цркве снабдије књигама.

Према правилима српске цркве из најсјајнијег времена немањићке државе, из прве половине XIV вијека, сваки је поп у својој сеоској црквици морао обавезно имати девет књига: 1. апостол, 2. јеванђеље, 3. литургију, 4. триод, 5. номоканон, 6. псалтир, 7. октоих, 8. господским празником службу и 9. чтенија за поученије људем. Цркве са подручја Зетске митрополије, као и у оним крајевима који ће се касније припојити Црној Гори, набављале су рукописне књиге из Србије и Македоније, домаћи свештеници и калуђери сами су их преписивали и при том његовали на својим малим подручјима ћириличку писменост, учећи дјецу читању и писању, бирајући међу обдаренијима своје насљеднике. Раздобље од друге половине XIV до пред крај XV вијека било је испуњено честим сукобима међу обезглављеним и насртљивим балканским феудалцима, честим турским провалама, пустошењем и пљачкама, тако да није било повољне климе за дуго и стрпљиво бављење књигом. Црква „пречистије владичице" у Морачи, „по времену које тогда беше... и по оскуденију правех добрих мужи", нашла се 1444. год. на бризи попа Никодима као „предстатела". „Књижиц мало бјеше у цркве", а и оно што се затекло већ је било овјештало, па је Никодим купио и приложио храму „оба комата триод и пракс, све три новога извода".

По оснивању Цетињског манастира требало је обезбиједити цркви књиге које су јој недостајале. Вјероватно је неко у самом манастиру преписао 1483—1484. год. „сборник четирм мјесецем". А затим је и Иванов дијак Никола Косијер, по наређењу логофета Божидара Грка, преписао 1486. год. један часловац[8]. Сами калуђери нису стигли да сопственим напорима задовоље потребе. Многе књиге које су се сачувале скупљене су доцније из других цркава, вјероватно напуштених, неке су доносили собом и нови калуђери, тако да данас Цетињски манастир располаже са више од двадесетак рукописних књига из друге половине XIV и из XV вијека.

---

[8] Можда је тај исти писар с јесени 1488. год. исписао Псалтир с последовањем и часловцем „у (селу) Петнице" (Дробњаци). Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 356; Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела*, 282.

Те књиге, набављене за потребе црквене службе и проповиједи, омогућују да се завири у духовни свијет писмених људи, првенствено калуђера којима су служиле. Ту су јеванђеља, апостол, стишни пролози за поједине мјесеце, служабници, псалтир, патерик, љествица, житија светих, бесједе црквених отаца и црквеноправни текстови — канонски зборник и Синтагма Матије Властара. Но, ту је и апокрифна Повијест Афродитијана Персенина о рождстве Христове, а међу стишним пролозима и пролошко житије Јована Рилског, у коме се Срби и Бугари наводе као „јединородни језик (народ)" његов. У Морачи се из тог времена сачувало врло мало — јеванђеље и апостол из XV вијека, увезани у познији служабник и на корицама једног кодекса залијепљен одломак из Псалтира написаног у XV вијеку. У манастиру Савини код Херцег-Новог изузетан значај има Шестодневник са текстовима потребним калуђерима који су се обавезали на „безмлвије" (ћутање), пријепис који је 1439—1440. год. извршио Никон Јерусалимац, састављач Горичког зборника за Сандаљеву удовицу — госпођу Јелену Балшић[9].

Мисао о оснивању штампарије несумњиво је постојала још код Ивана Црнојевића, који је у Италији имао прилике да се упозна не само са штампаним књигама већ и са самим штампаријама и техничким поступком који се у њима примјењивао. Но, он ништа није могао предузети, и његов је дијак још руком преписивао понеку црквену књигу. Штампарија је дјело Ђурђа Црнојевића, његов дар очевој задужбини. Како није било рата послије потчињавања султану, један дио скромних прихода могао је издвојити за културу — „в славословије богови нас окрепљшому". Иако су његови односи с Которанима остали затегнути због неријешених граничних питања, иако су Млечани о њему повремено говорили с пуно огорчења, званичне се везе нису кидале, а поготову не приватне, које је послије женидбе с Јелисаветом Ерицо имао у Млецима. Његови људи ишли су тамо, упознали се са основама штампарства и набавили пресу, алат, а вјероватно и веће количине хартије од оних које су се могле наћи по которским продавницама. Тај припремни посао морао се обавити током 1491. или 1492. године.

Сама оловна слова, матрице за иницијале и графичку орнаментику или читаве илустрације израђени су у Црној Гори. Послије најновијих истраживања отпадају старије претпоставке да су у Млецима набављена и готова слова. Никаква ћириличка штампарија није тамо постојала прије но што је прорадила штампарија Ђурђа Црнојевића. Ћириличке књиге штампао је, додуше, већ

---

[9] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, бр. 89, 353, 355; Ђ. Сп. Радојичић, *Српске библиотеке у средњем веку и у турско доба*, Библиотекар VI, 137—144 (*Творци и дела*, 385—397); Ђ. Сп. Радојичић — Н. Радојичић, *Извештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига, као и других старина*, Истор. часопис II, 1951, 328—348; Вл. Мошин, *Ћирилички рукописи Морачког манастира*, Истор. записи XVII/3, 1960, 553, 563—564; Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 538—539.

1491. год. Швајполт Феол у Кракову, све док му 1492. год. нису забранили рад, али његова искуства нису имала никаквог утицаја на Ђурђеве сараднике. Из предговора и поговора прве књиге која је изишла из штампарије Црнојевића сазнаје се да је технички посао обавио „смерени свештеник мних Макарије от Чрније Гори" са још седам помоћника. С њима је Ђурађ за годину дана „саставио форме", а Макарије је „рукоделисао". Колико се до данас зна, у штампарији Црнојевића сложено је пет књига, од којих посљедња можда није била ни доштампана.

Прва штампана књига била је Октоих првогласник, од 1. до 4. гласа, на коме је рад завршен 4. јануара 1494. год. Сачувало се доста примјерака те прве ћириличке штампане књиге међу Јужним Словенима, књиге која, као и сљедеће двије, садржи старе српске преводне пјесме, распоређене по гласовима и по недјељним данима. Друга књига, Псалтир са посљедовањем, данас врло ријетка, завршена је 22. септембра 1494. год. на Цетињу. Остале књиге сачувале су се у непотпуним примјерцима или у фрагментима, тако да недостају тачни подаци о времену њихове израде. То су Октоих петогласник, од 5. до 8. гласа, Требник (молитвеник) са текстовима молитава за приватна богослужења (крштења, вјенчања и сл.) и, на крају, Цвијетни триод, са пјесмама и молитвама које се пјевају у цркви од Цвијети до прве недјеље послије Духова, сачуван на жалост само у неколико макулатурних листова, тако да се не зна је ли књига уопште завршена[10].

---

[10] V. Jagić, *Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494*, Denkschriften der Kais. Akademie der Wissenschaft in Wien, Philosophisch-historische Classe 43, Wien 1894; *Прославна споменица четиристогодишњице Ободске штампарије*, Цетиње 1895; Ј. Томић, *Црнојевићи*, Глас LX, 80—86; Љ. Стојановић, *Старе српске штампарије*, Срп. књиж. гласник 41—42, Београд 1902; V. Jagić, *Ein Nachtrag zum ersten Cetinjer Kirchendruck*, Arch. für slav. Phil. XXV, 1903, 630; Љ. Стојановић, *Прилози ка библиографији старих српских штампаних књига*, Глас LXVI, 1903, 2—6; Д. Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори 1834—1934*, Цетиње 1934, 3—4; Ђ. Сп. Радојичић, *О штампарији Црнојевића*, Гласник Скопског научног друштва XIX, Скопље 1938, 133—172; S. M. Štedimlija, *Crnogorske stamparije u XV vijeku*, Zagreb 1938, 48; Đ. Sp. Radojičić, *Die ersten serbischen Druckereien*, Gutemberg Jahrbuch XV, 1940, 248—254; исти, *Белешке о штампаријама у Црној Гори у XV и XVI веку*, Истор. записи II/1—2, 1948, 1—8; исти, *Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV—XVII века)*, Истор. записи VI, 1950, 255—270; исти, *Извештај о раду на проучавању старих рукописних и штампаних књига*, Истор. часопис II, 328—346; исти, *Две наше библиографске реткости*, Република 307 и 308, 18. и 25. IX 1951; исти, *Историјски развитак српске рукописне и штампане књиге*, Каталог изложбе „Рукописна и штампана књига", Музеј примењене уметности, Београд 1952, 3—39; исти, *О старом српском штампаном апостолу*, Библиотекар 1955, 1—2; Virgil Malin, *Venise, berceau de l'imprimerie glagolitique et cyrillique*, Studi Veneziani VIII, 1966, Firenze 1967, 347—445. Овај посљедњи писац, избјегавајући податке који рјечито говоре против његових схватања, у жељи да омаловажи културне традиције балканских земаља и оспоравајући им њихова највиша достигнућа, долази до „закључака": да су Макаријеве књиге намијењене Црној Гори и Влашкој биле у ствари штампане у Млецима, да их је израдило предузеће Torresani — Aldus Manutius, да им је

Сачуване књиге и њихови одломци показују да су мајстори узели као узор за слова, иницијале и илустрације старе српске рукописне књиге, настојећи да све њихове особине и обиљежја пренесу у матрице и слова. Графичка техника се од књиге до књиге усавршавала и богатила новим, нарочито декоративним и илустративним елементима, који показују недвосмислен утицај италијанске књиге, ренесансног стила и укуса којима је она била прожета. Док се у првој књизи, Октоиху првогласнику, открива скромнија техника, у којој с неколико застава и дрвеном матрицом утиснутих иницијала, у контрасту црне и црвене боје, преовлађује текстуални дио, Псалтир показује веће богатство украса, Октоих петогласник је богато илустрован, а Требник врло раскошно украшен. Графика књига које су потекле из штампарије Црнојевића, задахнута новим ренесансним мотивима, заснива се у техничком погледу на старим златарским и дуборезачким искуствима, која су се одавно његовала како у приморским градовима тако и по црквеним и трговинским средиштима у унутрашњости. Број запослених у тој штампарији није био велики, па се зато за три године пријежног рада није могао објавити велики број књига, а и оне које су припремљене штампале су се у малом броју примјерака, свака вјероватно у по неколико стотина. Тим се објашњава што их се до данас мало сачувало[11].

У историографији се одавно постављало питање да ли се штампарија Црнојевића налазила на Цетињу или у Ободу, гдје су Црнојевићи нешто дуже но што се обично мисли имали своје сједиште, свој утврђени двор. Према предању, штампарија се налазила у Ободу, „у згради коју је за то подигао Иван"[12]. Поклоници предања налазили су доказ и у тврђењу да се током прошлог и овог стољећа налазило у Ријеци Црнојевића „на шаке" слова из старе штампарије. Поред свих напора, та слова нису стигла до руку истраживача нити су икада била подвргнута науч-

---

техничка *опрема млетачког поријекла*, да Макарије није био стручњак већ само пословни посредник између Млетака и балканских земаља и, на крају, да све то доказује чињеница да касније балканске штампарије нису досегле савршенство књига штампаних у Млецима за потребе Црне Горе и Влашке.

Понекад се као књига штампарије Црнојевића наводи и Четворојеванђеље, на основу записа презвитера Вука у Буђановцима од 14. августа 1548. год. Он је тада преписао једно Четворојеванђеље на основу предлошка за који каже да је „од форми Црнојевић, от сложенија Макаријева". Сам тај помен не може се узети као поуздан ослонац, поготову када се зна да су књиге Црнојевића уживале велики углед и да су се многи потоњи преписивачи радо на њих позивали.

[11] Извјесне одлике Црнојевићевих књига подвукли су још В. Јагић и Љ. Стојановић. Најисцрпнију обраду графичке опреме дао је, у већ наведеној студији, Д. Медаковић, ријешивши узгред и многа друга питања везана за рад прве црногорске штампарије.

[12] Предање биљежи Вук Стеф. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Срп. књ. задр., Коло XXIV, књ. 161, Београд 1922, 27. Уноси га у своју *Кратку историју* П. Петровић, Грлица за 1835, 64.

ном испитивању[13]. Неповјерљиви критичари упорно су стајали на гледишту да се штампарија налазила на Цетињу, зато што се у Псалтиру оно изричито помиње и зато што је на једној илустрацији Октоиха петогласника приказана Господђина црква на Цетињу заједно с писцима црквених пјесама. Послове у штампарији обављали су сами монаси, књиге су штампали за црквене потребе, сама штампарија била је у неку руку Ђурђева задужбина, па се закључује да се она морала налазити у сједишту Зетске митрополије. Није лако вјеровати да је тешка опрема за штампање за кратко вријеме преношена из мјеста у мјесто, без неких познатих разлога. Непосредно послије оснивања то није било потребно, у вријеме Ђурђевог напуштања Црне Горе то није било могућно, јер су му за одлазак била остављена само три дана. Ако су у Ободу збиља налажена слова из старе штампарије, не треба искључити могућност да је она тамо касније склоњена, јер по престанку рада није више ни била потребна манастиру. Вјероватно су с Ђурђем напустили Црну Гору и људи који су све своје дане посветили раду на књизи.

Књиге из штампарије Црнојевића уживале су велики углед због својих естетских особина и техничког савршенства. Када је дубровачки канцелар Лука Примојевић 1514. год. имао намјеру да оснује штампарију за ћириличке књиге у Дубровнику, у молби Сенату је навео да би их штампао „сличним словима која су увели Црнојевићи, свуда хваљеним и цијењеним". За Божидара Вуковића радио је у Млецима 1519—1520. год. на Служабнику и Псалтиру штампар Пахомије „от Црније Горе от Реке", вјероватно један од некадашњих Макаријевих сарадника. А сам Макарије штампао је од 1507. до 1512. год. у Трговишту словенске црквене књиге за влашке цркве да би под крај живота отишао у Хиландар, гдје је 1426. год. био игуман и гдје је послије тога написао географски спис „Тлкованије" са много података о Дакији и земљи Црнојевића, што значи о крајевима у којима је раније живио и радио и које је добро познавао. Одјеци штампаних књига Црнојевића осјећају се такође у раду ћириличких штампарија у Горажду, Милешеву и Београду током XVI вијека. Преко балканских беспућа проносиле су књиге из штампарије Црнојевића ренесансне

---

[13] Ђ. Сп. Радојичић, *Слова са Обода*, Истор. записи V, 1950, 23—27, добио је, уз помоћ Д. Вуксана, само отиске три слова и утврдио да отисак једног слова одговара типу слова из књига Црнојевићеве штампарије. Обавијештен је био да се то могло утврдити и са словом „о", па је у својим радовима узимао у обзир могућност да се штампарија налазила најприје на Цетињу, а затим да је била пренијета у Обод. Р. Драгићевић, *Црногорске штампарије*, Истор. записи XII/1—2, 1956, 1—41, напротив сматра да је штампарија најприје била основана на Ободу, па да је доцније пренијета на Цетиње. К. Hopf, *Gesch. Griechenlands II*, 164, позивао се на књигу Мл. архива *Notatorio XVI*, 11 v°, када је тврдио да је Ђурађ Црнојевић основао штампарију на Ободу. Ј. Томић, *Црнојевићи*, Глас LX, 81, наводно је ту књигу пажљиво прегледао, али у њој није нашао никакав траг ни о штампарији ни о Ђурђу Црнојевићу, мада се у самој књизи доста говори о млетачким штампаријама.

мотиве у вјерска средишта православља као зрачак нове културе, која се својом снагом наметала у пуном сјају западноевропским земљама.

С друге стране, у самој Црној Гори сагоријевао је посљедњи жижак државне самосталности, већ извитоперених остатака феудалног друштва изграђеног у немањићкој Србији и брижљивих настојања да се његове правне норме и духовна култура православног Истока увријеже у свијест и обичаје самог народа, да му остану пратилац и ослонац када почне „господовати земљеју сеју... ин тко гође судом божјим от инога племене или от многа језике". Ђакон Дамјан завршио је у мају 1453. год. рад на преписивању Синтагме Матије Властара, предузет по жељи зетског архиепископа Јосифа, византијски зборник црквеног и свјетовног права из прве половине XIV вијека, преведен на српски језик у вријеме цара Душана да послужи правној пракси напоредо с његовим Закоником. Иван Црнојевић је „узаконил" — „Суд царски и патријаршијски", са седам чланова. Прерађени текстови Душановог законика и Закона Јустинијановог налазили су се и тада при руци људима када би требало обавити неки правни посао. Њихови позни пријеписи у Паштровићима и Грбљу говорили би да су без прекида примјењивани у правном животу народа[14].

И Ђурађ Црнојевић је као „господар... по милости Божјој и великога цара (Бајазида II)" настојао да се поштују правна начела и освештани поступак у рјешавању спорова који су често искрсавали око међа, да се не суди према угледу лица већ према правди: „не на лице зрјаште, судите судије земаљскиј", подвлачио је у аренги једне своје повеље. Држећи се члана 80. Душановог законика „За мегје селске да даду обији који ишту свједоке", одређивао је до 24 властелина, људе „извјештение от родителеј преиемших од предречених мјестијах правинах". Та властела били су угледни и истакнути земљопосједници из појединих катуна, људи који су учествовали у управљању својом малом заједницом и које су њихове функције, углавном при суђењу и учешћу у поротама, уздизале у круг властеле. Њихов друштвени положај био је доста далеко од онога који је припадао племству у изграђеном феудалном друштву и у крајевима гдје су их бољи услови за земљорадњу претварали у господаре већем броју потчињених људи. Они су по својој привредној моћи и по друштвеном положају били само угледнији сељаци. Но, врховни судија био је сам Ђурађ Црнојевић, а, када у поступку није лично учествовао, тамо се увијек налазио неко од његових људи као пристав, као што је то

---

[14] Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела*, 281—282, 283; Ал. Соловјев, *Књига привилегија Грбаљске жупе (1647—1767) са Душановим закоником*, Споменик 87, 1938, 1—59; Ил. Синдик, *Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I, Београд 1951, 119—182; Vl. Mošin, *Paštrovski spisak Dušanovog zakonodavstva prema zagrebačkom rukopisu*, Starine JAZU 43, 1951, 7—27.

било у доба Балше, српских деспота и, на крају, Стефана и Ивана Црнојевића. Међу тим приставима сусрећу се његови дворани, двородржице и кефалије, неизбјежни при сваком правном послу, људи чији су искази имали снагу „јавне вјере" и који су, у традицији Душановог законодавства, за своју улогу добијали од корисника пресуде „приставштину". Тај израз, старији од „издаве" којом је Душаново законодавство превело одговарајући византијски термин и „издавштине" из дубровачких правних споменика, у конзервативној средини црногорских брда није се више односио на тачно израчунате износе новца, већ на овце и коња, о којима се говори само у једној недатираној исправи из времена Ивана Црнојевића. Тада су Груде у спору око граница с Подгоричанима дале приставу Бану Хоту, блиском сараднику зетског војводе, 50 оваца и једнога коња. Уз властелу налазио се и војводин дијак, који је записивао одлуку, и „мајстор који границу сијече"; он је према њој обиљежавао права парничких странака на терену[15].

Иако су веће и мање заједнице сточара и ратника стекле знатна самоуправна права, зетски војвода постављао им је из редова своје истакнуте властеле кефалије, које су се старале о поштовању његових одлука, безбиједности територије и рјешавању унутрашњих спорова, увијек, разумије се, у присуству властеле локалног збора. Мада је апарат власти којим је располагао посљедњи Црнојевић био мали, он је ипак на читавом подручју обезбјеђивао поштовање господареве воље, убирао приходе од намета „по огњишту", који данас нису познати. Може се једино по аналогији из сусједних области закључити да су износили један дукат на сваку кућу. Сељаци с његових сопствених посједа дуговали су му и дио својих производа. Стари систем проније, мада већ крајње извитоперен, ипак се одржавао. У односу на 1455. год., када текст врањинског уговора намеће утисак о већем броју пронијара с неприкосновеним правима да суде својим људима, пронија је сада била на издисају. Иван је због невјерства одузео пронију Михаилу Пиперу и сам је држао, да би је на крају његов син Ђурађ 1495. год. приложио Цетињском манастиру. И Ђурађ је због убиства протјерао Радоњу Балочевића са сином, а његову пронију додијелио Сћепану Малоншићу и неком Грубичевићу. Шћепану је припала трећина села Орахове Љути, затим сви „поданци" који су с тог дијела припадали самом Црнојевићу и још пет кућа сељака, „кое речени људи... њему реченому Шћепану Малоншићу и његовијем по њем да служе у вијек". А све је то Шћепан добио за „вјерну службу" Ђурђевом оцу Ивану и њему

---

[15] Ал. Соловјев, *Зетска пресуда*, 41—53; Д. Вуксан, *Неколико докумената*, Записи XXII, 1939, 176—177, 178—179; М. Драговић, Летопис Матице српске 167, 1891, 17—18; Ј. Томић, *Прилози*, Споменик 47, 14—16, 20; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, IV део: *Историја судског уређења и поступка*, Београд 1935, 200—203, 209—218.

самоме. Шћепанова пронија дуговала је „само на годину по један дукат господствујушћему".

Мада малобројни, постојали су поред пронијарских и црквени кметови. Приложио их је Цетињском манастиру Иван Црнојевић уз обавезу да „работају цркви", а Ђурађ и Стефан Црнојевићи додали су им 1495. год. и нове кметове. Досељеници који би се смјестили на црквеној земљи ослобађали су се свих обавеза према било коме другом. Требало је да буду „савршени работници црквени и још да дају цркви — свака кућа по три крбле вина пољева и по 1 стар пшенице, а други стар глотиње soћа". А то су обавезе које се још везују за давање soћа према члану 198. Душановог законика, прерађеном у XV вијеку. Упркос свим друштвеним и политичким промјенама, остаци старих установа још су живјели и они ће се дуго задржати, уза све измјене, и под турском влашћу.

Тешко је утврдити колико је Ђурађ Црнојевић сарађивао с братом Стефаном. Исправе сачуване из њиховог времена састављале су се углавном по Ђурђевом наређењу, земља се куповала у његово име, комисије за разграничење он је постављао. Брат Стефан се уз њега јавља само у двије повеље (1492. и 1495), и то управо оне које су задирале у посједничка права која су заједнички од оца баштинили, а никако не када се Ђурађ јављао као господар Црне Горе. Тако је једино он владао земљом. Суревњивост и сукобе наговјештавају подаци о посљедњим данима црногорске самосталности и Ђурђеве владавине.

До међусобног сукоба и слома самосталности дошло је 1496. год., по свему изгледа због тога што је Ђурађ Црнојевић повјеровао да би се могли остварити амбициозни планови француског краља Карла VIII, човјека без икаквих добрих особина тијела и духа, сасвим необразованог, но са титулом „краља Напуља и Јерусалима", наслијеђеном од оца. Када је Карло VIII предузео у јуну 1494. год. поход на Напуљску Краљевину да би остварио своје претензије и повео Французе у рат ван границе њихове земље, наговјештавао је и могућност да се предузме велики крсташки поход против Турака.

Карло VIII завео је француску власт у Напуљској Краљевини 1495. год., а припремање противтурске акције препустио је свом изасланику у Млецима познатом мемоаристи Филипу де Комину и истакнутом потомку породице Аријанита — Константину Аријаниту Комнину, који се пред Турцима склонио у Италију. Овај посљедњи се узимао у обзир, јер је рат против Османлија требало почети устанком у Албанији. Како је Константин био брат Ангелине, удовице слијепог Стефана, и Гојсаве, прве жене Ивана Црнојевића, био је ујак Ђурђу Црнојевићу. Ујак је био и кћерки слијепог Стефана Марији, жени монфератског господара Бонифација V Палеолога. Бонифације је умро 1485. год., а његова жена Марија 1495. год. Константин је постао у Монферату намјесник њиховог малољетног сина Гуљелма.

Још прије но што је постао намјесник, Константин се нашао у Млецима с Филипом де Комином и драчким архиепископом Марином. Захваљујући својим и Мариновим везама, припремали су у потаји устанак Арбанаса. Према Коминовим мемоарима, Арбанаси, Срби и Грци чули су од пријатеља у Млецима и Апулији о доласку француског краља, одговарали су на њихове вијести и само чекали тренутак да се дигну на устанак. Сам драчки архиепископ прије доласка у Млетке разговарао је с потомцима Скендербега и са „сестрићима господина Константина", међу којима су се, претпостављамо, налазили Ђурађ и Стефан Црнојевићи. Комин је сматрао драчког архиепископа човјеком „лаким на ријечима", па га је подстицао да што прије крене у Албанију. И овај је кренуо управо оне ноћи када су Млечани затворили излаз из лагуне да не би ко прије њих могао јавити султану вијест о смрти његовог брата Џема, који је живио у Италији. Страже су зауставиле и Маринов брод, заплијениле оружје и писма која је носио, па су о плановима устанка одмах извијестили најближе турске команданте и самог султана.

Карло VIII је својим поступцима изазвао италијанске владаре, и они су против њега склопили лигу. Пришли су јој и Млечани, који су се до тада држали као неутрални посматрачи. Зато је Вијеће десеторице бацило у окове драчког архиепископа. За Арбанасом, који је носио завјереницима у Албанију 40.000 дуката као помоћ француског краља, кренуо је један млетачки бродић у потјеру[16].

Обавијештен са више страна о Карловим намјерама и о припремању устанка у Албанији, султан Бајазид II је ријешио да рашчисти рачуне с непоузданим вазалима. Ђурађ Црнојевић се више није могао одржати у Црној Гори, поготову када се послије пропасти свих француских планова и брат Стефан од њега одвојио и стао на страну Порте. У позну јесен 1496. год. Стефан му је донио султанову поруку да крене на Порту или да у року од три дана напусти Црну Гору. Ђурађ је покупио породицу, своје најближе сараднике, вјероватно и извјестан број цетињских калуђера (рад штампарије се нагло прекида), узео је драгоцјености Цетињског манастира — златно, сребрно и тучано посуђе, свилене одежде, иконе и намјештај — сјурио се с неких сто коњаника у Будву и бродом кренуо у Млетке. Стигли су током децембра. Нада у млетачко посредовање за његов повратак у Црну Гору није се остварила. Покушаји Сињорије били су узалудни као и очекивање Стефана Црнојевића да ће он послије Ђурђевог одласка постати господар Црне Горе. Турци су га трпјели, али су власт узели у своје руке. Млечани нису успјели да сачувају ни

---

[16] Philippe de Commines, *Mémoires sur les regnes de Louis XI et de Charles VIII*, Nouvelle collection des Mémoires relatifs à l'histoire de France, Paris 1866, 191—192; Fr. Miklosich, *Marija kći Angjelinina i Konstantin Arijanit*, Rad JAZU XII, 1870, 2—3; J. Томић, *Црнојевићи*, Глас 60, 1901, 88—91.

крајеве које им је 1481. год. Мехмед II признао. Посљедњи зрачак самосталности Црне Горе се угасио, нечујно и без потреса[17].

Млетачки посједи у Боки Которској и у Зетском приморју били су крајње стијешњени, нарочито послије турског заузимања Грбља (1497), којим је прекинута сувоземна веза између Котора и Будве. Ради безбиједности и евентуалних сукоба у будућности улагана су за посљедњих Црнојевића мала средства за утврђивање та два града. Улцињани су обнављали винограде, Будвани покушавали да се извуку продајом соли. Остали су да живе у биједи. Нови је под Турцима постао значајан трг соли, на штету Которана и Дубровчана. Дубровчани су као турски харачари још и успијевали да, кроз трзавице и нагађања, извуку и некакву корист за себе, јер су новски амалдари, када би потрошили своје залихе, набављали со у Дубровнику. Котор је, сапет са обје стране турским областима, с тешком муком одржавао занатство и трговину, нарочито у критичним годинама турско-млетачког рата, који је био на помолу.

Према запису на једној србуљи, Иванов син Станиша отишао је још 1485. год. султану. Он ће касније, од 1513. год., као турски човјек под именом Скендербег управљати Црном Гором и покушавати да обнови везе са земљама с којима су његови стари били у пријатељству и по којима су се расули његови многобројни, данас углавном непознати рођаци.

---

[17] M. Sanudo, *Brani tratti dei Diarii* (приредио G. Valentinelli), Arkiv za povjesnicu jugoslavensku V, 1859, 3—4; Fr. Miklosich, *Die serbische Dinasten Crnojević*, Wien 1886, 44—45; Th. Spandugino, *I Commentari*, Fiorenza 1551, 74; Бр. Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори*, 30.

[18] Ил. Руварац, *Montenegrina*, 38; Lj. Kovačević, *Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka*, Starine JAZU X, 1878, 261.

СВИЈЕТ РАТНИЧКИХ ДРУЖИНА И СТОЧАРСКИХ КАТУНА

У другој половини XIV и током XV вијека одигравале су се на подручју Зете дубоке демографске и друштвене промјене. Бурни ток политичких догађаја, одсуство јаке централне власти и сурови услови живота нагонили су људе да се сопственим снагама боре за самоодржање, да одоле налетима освајача и својих непосредних израбљивача склањањем у безбједнија мјеста и окупљањем у мање друштвене заједнице које би сопственим оружјем могле да им обезбиједе живот и будућност. У општем расулу државне организације, коначно саздане под окриљем српског царства, непоштедне борбе међу „владајуштим" за дуже времена привредно су ослабиле земљу и омогућиле свима које је спутавала централна власт или притискивала феудална експлоатација да створе свој ситни свијет самоуправних заједница и у њему остварују и бране најуже интересе.

Обласни господари су се борили за сопствене „државе", а њихови поданици, углавном ситна властела, за што више са-

---

Литература: К. Јиречек, *Историја Срба II*, 42—50; В. Чубриловић, *Постанак племена Куча*, Зборник Филоз. факултета VII/1, Београд 1963, 313—335; исти, *Малоншићи — племе у Црној Гори*, исто, VIII/2, 1964, 455—477; исти, *Терминологија племенског друштва у Црној Гори*, Београд 1959; M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, 60—63; Br. Đurđev, *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena*, Radovi II, 1, 1954, 165—220; исти, *Територијализација катунске организације до краја XV века (катун — кнежина — племе)*, Симпозијум о средњовековном катуну (24. и 25. XI 1961), Сарајево 1963, 143—170; исти, *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, Истор. записи, г. XIII, књ. XVII/1, 1960, 3—20; исти, *Postanak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Zgodovinski časopis XIX—XX (Zwitterjev zbornik), 1965—1966, 187—195; Гл. Станојевић, *Проучавање грађе за историју Црне Горе*, Истор. часопис II, Београд 1951, 305—307; P. Mijović, *O nekim slabostima metoda proučavanja crnogorskih plemenskih organizacija*, Jugoslovenski časopis za filozofiju i sociologiju, br. 1. 1957, 95—117. I. Božić, *Promene u društvenoj strukturi srpskih zapadnih oblasti uoči turskog osvajanja*, Jugosl. istor. časopis 1964/1, 3—12; R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV—XVI vijek)* I, Cetinje 1963; Св. Томић, *Дробњак*, Срп. етн. збор. IV, Насеља и порекло становништва 1, Београд 1902, 357—497; Б. Лалевић — И. Протић, *Васојевићи у турској граници*, Срп. етн. збор. VI, Насеља 3, 1905; А. Јовићевић, *Ријечка нахија у Црној Гори*, Срп. етн. збор. XV, Насеља 7, 1911; исти, *Зета и Љешко поље*, Срп. етн. зборн. XXXVIII, Насеља 23, 1926; Ј. Ердељановић, *Стара Црна Гора*, Срп. етн. збор. XXXIX, Насеља 24, 1926; А. Лубурић, *Дробњаци, племе у Херцеговини*, Београд 1930; С. Томић, *Пива и Пивљани*, Срп. етн. збор. LIX, Насеља 31, 1949; исти, *Бањани*, исто.

мосталности у таквој држави. Сељацима, који су посједовали нешто земље или своја стада, било је стало да сами учествују у сређивању својих обавеза према непосредном господару и да се што више отргну утицају и притиску привредно развијенијих градских општина. Најподеснији облик ситних самоуправних организација био је катун, који ни стара држава није била сасвим расточила, а који је приливом нових група Влаха из сусједног Хума, одавно укљученог у босанску државу, и постепеним спуштањем Арбанаса у скадарску и зетску равницу добијао чврстину и свјежину, јер је влашки и арбанаски живаљ био носилац такве организације.

Друштвене промјене, проткане сталном покретљивошћу становништва и претапањем етничких група различитог поријекла, довеле су на крају до стања које је, стапањем многобројних „дружина" или „општина", омогућило настанак великих племенских заједница.

Покретљивост становништва у другој половини XIV и током XV вијека није била везана само за утабане стазе планинских сточара у њиховом кретању од љетњих до зимских испаша ни за сталан прилив сеоског живља у развијеније градове или пресељавање пословног свијета, трговаца и занатлија, у средишта која су обећавала бољу зараду. Ратови и унутрашњи сукоби доводили су до масовног, сталног и привременог, пребацивања сељака из Луштице, Грбља, Зетског приморја и сјеверне Албаније у Апулију, склањања на подручје Млетака и уопште одласка у свијет. Словени и Арбанаси преплавили су у XV вијеку Млетке и, чекајући да се укључе у неки велики „конвој" као морнари, задавали бриге властима Републике кријумчарењем, крађама и уличним тучама. Барани су одлазили на Пељешац да буду кметови дубровачких земљопосједника, Луштичани су се склањали у Конавле (1421, 1452), а осим њих неких 50 до 60 кућа Бјелица из Црне Горе. Његуши, Цуце и Ћеклићи спуштали су се према Боки Которској, куповали и изнајмљивали земљишта и остајали у новој средини. Читава села напуштала су скадарску област, одлазећи током ратова с млетачким противницима. Одлажења и враћања било је много и у Горњој Зети. Оно што народно предање памти о миграцијама налази извјесне потврде и у архивској грађи и тако постаје прихватљивије но што се раније мислило. И као што је читав род стигао из Бјелопавлића у Ћеклиће и међу њима остао, тако су и подручје Његуша демографски појачали досељеници из Херцеговине. Озринићи су заузели Кчево, Велестово и Марковину да би се касније ширили према сјеверу.

У свим тим сеобама извјесна улога је припадала и влашким сточарима. Обично се узима да су они током XIV и XV вијека пословењени. Тај је процес, међутим, био постепен и неуједначен, па се у XV вијеку правила јасна разлика између Влаха (Морлака) и оних Словена из чијег се поријекла не може искључити влашка примјеса, влашки коријен. Паштровићи су, вјероватно у другој

половини XIV вијека, сишли с масива Црне Горе у Приморје између Бара и Будве. Њихово име (по неком Паштру, од pastores — пастири, чобани) и сама чињеница да су се називали катунима и када су се спустили у Приморје, гдје су се бавили и виноградарством, и воћарством и повртарством, говоре о њиховом поријеклу. Па и сами Љешевићи, насељени између Кртола и дистрикта Будве као сељаци превлачког властелинства, називали су себе „дружином или катуном“, мада се ни по чему нису разликовали од житеља Грбаљске жупе — ни по именима ни по културама којима су се бавили. Ипак у Котору никоме није падало на памет да их назива Власима ни да им то име придијева[1]. Њима насупрот, и Дубровчани и Которани сматрали су Власима Сандаљеве људе који су се 1423. год. доселили у околину Котора[2]. Ако је и међу старим зетским становништвом било доста потомака влашких сточара, ни они сами нису се сматрали Власима нити су их Которани тим именом називали. Међутим, групе сточара с територије Хранића-Косача, како оне које су остале на подручју Херцеговине, тако и оне које су се током XIV и XV вијека доселиле међу старо зетско и црногорско становништво, и Дубровчани и Которани називали су Власима, разликујући их јасно од Срба, упркос већ доста поодмаклом процесу пословењивања. А сточарством су се бавили и једни и други.

Уз предање, и многа имена мјеста говоре о приливу влашких група на подручје Старе Црне Горе. Не постоји само у цетињском племену успомена на некадашњег старјешину Радула Влаха и с њим досељене Влахе, већ и помени Влашке цркве коју су 1450. год. подигли Доњокрајци, Влашки До у Ублицама, Влашке рупе у Томићима (Бјелице), брдо Влаиња у Кућиштима (Ћеклићи) вода Влаиња (Ријечка нахија) уз многе топониме несумњиво влашког поријекла (Дос, Штек, Соре, Синет, Каба, Антера), затим Букова јама у Ћеклићима, Лонгова рупа у Његушима, назив Стратори вјероватно за неко мјесто око Ловћена и тако даље[3]. У скадарском крају Катастих из 1416—1417. год. открива у Купелнику и Подгори понеко лице у чијем се презимену налази влашко име — Влахиња, Влашићи[4]. Прилив свјежијег влашког етничког елемента допринио је учвршћењу катуна.

Мада су облици и обим катуна прилично разноврсни, ипак се у њима назиру извјесне карактеристике које осјетно утичу и дају печат друштвеном развитку зетских крајева. Катун има на челу

---

[1] Мл. држ. арх., Sen. Misti LIX, 63 r° — 63 v°; ДАК IV, 261: nostro chaton çoe compagnia de Liesevichi.

[2] *Notes et extraits II.* 211; Lett. di Lev. VIII, 143: Alcuni Vlachi sono andati a Catharo con sue cose... То су они исти Морлаци помоћу којих је Стефан Црнојевић, на захтјев Которана, угушио 1452. год. устанак грбаљских сељака. G. Čremošnik, *Kotorski dukali*, 166 и д.

[3] J. Ердељановић, *Стара Црна Гора*, 99, 209, 225, 497; R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, 109—110, 113—114, 188—189.

[4] Cat. 44/a, 47/a.

старјешину из породице која се истакла богатством и ратним угледом. Старјешина управља заједницом, нарочито када предстоји покрет или рат, и при том се договара с представницима осталих породица без чије се подршке ни његова моћ ни углед не би могли одржати. Бори се да своју улогу и функцију обезбиједи свом потомству. Те заједнице, прилично покретљиве због природе свога основног занимања — сточарења, настоје да обезбиједе себи надзор и власт на што широј територији, захватајући при том жупска села у којима су кризе старе власти и старих друштвених односа (пронијари, црквена властелинства и режим потчињености сусједним градским општинама) остављали пукотине кроз које се лако продирало. На крају су катуни и заједнице образоване по угледу на њих, негдје касније негдје раније, успјели да захвате прилично простране и тачно одређене територије. Ти су процеси довели до општег распрострањења самоуправних заједница различитог типа, множења ситне ратничке властеле и учвршћења значаја који су међу истакнутим појединцима имале родбинске везе.

Аутономна права и локална самоуправа, негдје већа негдје мања, сусрећу се по свим сеоским заједницама које нису биле непосредно потчињене пронијару, градској општини или још чврстом и сређеном црквеном властелинству. Иако се структура сеоских насеља не да у потпуности реконструисати, могу се сусрести обична села у жупским крајевима, потчињена градској општини или обласном господару (Балшићима, деспоту, Млечанима) са извјесним елементима самоуправе. И ту је понекад више расутих села или заселака било окупљено у већу заједницу за коју се у изворима сусрећу називи „општина" (comune), „дружина" (compagnia), или „катун" (cathone)[5].

[5] У једном спору пред которским судом сељак Прибијен 1431. год. сам изјављује „nostro chaton çoe compagnia de Liesevichi", ДАК IV, 261, и тако подвлачи истовјетност оба израза, што сасвим говори у прилог закључку Бр. Ђурђева да турски израз „џемат" садржи у себи појам катуна. *Територијализација*, 155—156. Исто чини и Иван Црнојевић 1460. год., излажући Млечанима своје заслуге за Републику: „le qual compagnie et cathoni sono tutti Malonsich et Plessivaz et Bielopaulovich et Luxani", *Listine X*, 251, при чему не треба никако схватити да Малоншићи, Пјешевци, Бјелопавлићи и Лужани представљају дружине од по једног катуна. Када је 1455. год. Стефан Црнојевић склапао на Врањини споразум с млетачким представником, изједначио је појам дружине с појмом општине и уједно подвукао да се у њиховом склопу налазе и многа друга села: „le compagnie over comuni... sotto le qual ne sono molte ville altre", *Listine X*, 68. Исте заједнице на територији Косача Дубровчани су називали (1409) Vlacorum congregationes et cetus, N. Iorga, *Notes et extraits II*, 123.

Када се говори о средњовјековном катуну, долази понекад до неспоразума, поготову ако се тај старобалкански назив поистовјећује с повременим или сталним љетњим „становима", „бачијама". Такво значење има ријеч „катун" данас у српскохрватском и бугарском језику. У народној пјесми још је задржао значење „шатор", „табор" (Разапеше Пипери катуне), какво има и у грчком језику, јер је номадско сточарење било везано с дизањем логора под шаторима. Код нас, међутим, већ у XIV и XV вијеку некадашњи сточари дизали су стална насеља (села) или их захватали по жупама. А ријеч „катун" и даље је означавала њихову дружину, заједницу људи обухваћених неком унутрашњом организацијом.

Ови појмови, међутим, не могу се поистовјетити с појмом села или групе села. Они означавају заједницу људи који су на одређени начин међусобно повезани (сродством или прикључивањем дружини), док назив „село“ (villa) указује на локалитет насељен већим или мањим бројем породица. Подударност села или групе села с катуном јавља се у изворима онда када нека група сточара (или чак бивших сточара) који су се удобно смјестили у жупским предјелима стварно и живи у коначно формираним насељима сједелачког живља[6]. Често је група сусједних катуна чинила ширу заједницу, која се такође називала „катун“ или „катуни“, у случајевима када је у неком заједничком тијелу окупљала све њихове представнике. Често помињани „Катуни Црне Горе“ из српско-млетачког уговора склопљеног 1435. год. у Смедереву односили су се на Паштровиће, Режевиће и Ластву, а ови су у највећем броју случајева навођени једноставно као Паштровићи, који се у млетачким документима помињу као „катун“, исто као Црмница, Луштица, Богдашићи и Љешевићи (посљедње три групе припадале су раније превлачком властелинству)[7].

Данашње значење ријечи „катун“ подстиче Р. Ковијанића да у врло савјесно претресеној грађи о црногорским племенима (*Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima — XIV—XVI vijek — knj. I,* Cetinje 1963) одлучно одбаци помисао да би четири помена ријечи „катун“ која је нашао у три которска документа (1331 — catone de Cernoe nomine Calogureg, 1431 — de catuno Balosan, de catuno Tiecliti, 1526 — de cathune de Malonsich) могла да се односе на заједницу људи, а не на врло узан топоним: „Ovdje je riječ o katunu u Čeklićima, a ne o Čeklićima kao katunu“ (184); „njeguško pleme nije izraslo iz katuna“ (125); „crnogorska plemena Katunske nahije nijesu izrasla iz katuna nego iz seoskih naselja“ (239). Такво се схватање не да ускладити са оним што о катуну кажу не само Которани, већ и сељак из Љешевића и сам Иван Црнојевић. Катун је много касније добио топографски смисао.

П. Мијовић у критичком осврту на радове Гл. Станојевића, Бр. Недељковића и Бр. Ђурђева, Историјски гласник, св. 1—2, 1960, 226—229, такође показује извјесну одбојност према улози катунске организације у формирању ширих самоуправних заједница и озбиљно сумња у закључак Бр. Ђурђева да би се турски назив „џемат“ (заједница) могао односити на катун. Не оспоравајући разноврсност топографских, привредних и друштвених елемената који су утицали на образовање доцнијих територијалних заједница, ипак треба узети у обзир да је катун, као организација слободних људи, и онда када се удаљио од свог првобитног садржаја, имао значајну улогу у јачању тежњи људи да се у вријеме распада државне власти окупе у мале заједнице и одрже сопственим снагама, везујући се при том што слабијим нитима за државу и њене органе.

[6] За Бушате и Гољемаде Млечани 1451. год. употребљавају изразе ville, loca, *Listine IX*, 203. Није ријетак случај да се у изворима за исте људе и исто насеље једном употребљава ријеч катун, а другом приликом ријеч село (villa).

[7] *Listine IX*, 82—83. У упутству млетачком преговарачу стоји „omnes Pastrovichii, Rasevichii et catuni de Lastua et alie ville que ad suorum („збор“) Pastrovichiorum se congregant ... catunos Pastrovichiorum et Lastue, ... catuni Pastrovichiorum“. Sen. Misti LIX, 63 r° — 63 v°. Водећа улога Паштровића, који су, како изгледа, током XIV вијека и напустили своју област, окупљала је под истим именом све катуне, као што је и катун Љешевића окупљао сва насеља између Кртола и дистрикта Будве. Група катуна под которском влашћу, или у кругу которских претензија, наводи се 1452. год. у излагању градских посланика, *Listine, IX* 436.

У свим тим заједницама, сеоским, катунским и вишекатунским, људи су, додуше у неједнакој мјери, стекли одређена аутономна права каквих није било под влашћу пронијара ни на подручју које су градске општине стекле као феуд своје властеле и грађана.

У скадарском крају, гдје је огроман број села био подијељен (1417) између 16 пронијара и 52 сеоска главара, Млечани су лако схватили да присуство главара доноси „задовољство свим нашим поданицима" док присуство пронијара ствара „највећу штету онима који у њима станују". Поред разлике у фискалним оптерећењима, људи су се у селима под главарима осјећали слободнијима. Главаре су, додуше, постављале млетачке власти, но из редова домаћих људи, истакнутијих сељака, и не покушавајући да без разлога одузму почасно звање породици која га је дуже времена држала. Чак и у великим селима, којима су управљали нижи млетачки функционери, изабрани међу домаћим људима, све је било друкчије него у онима под пронијарима. Подјела обавеза у Купелнику, којим је као главар управљао Томаш Склаво, српски писар и тумач скадарског кнеза, вршила се на основу међусобног договора; сељаци су у његовом присуству одржавали зборове и одлучивали како ће се обавезе које су теретиле читаво село распоредити међу појединим породицама. А главар је биљежио њихове одлуке и пазио „да се не би ко прекомјерно оптеретио"[8]. Слично је било и у селима которског дистрикта. Према податку из 1398. год. на челу Црниплата налазио се капетан, који је преузимао обавезе у име свих својих сељака[9]. Сва таква села нису, међутим, успијевала да обезбиједе шира аутономна права нити да им се она признају неком писаном повластицом. А Спич, на примјер, иако село на међи између Бара и Паштровића, имао је своје „начелнике, главаре и старце" (чланове вијећа или збора)[10], као неки мали град.

Користећи се ратовима и честим мијењањем политичких граница, градићи, опатије и читава подручја покушавали су да себи обезбиједе што ширу самоуправу. Млечани су у рату против Балше III 1407. год. упорно захтијевали да им остану градови Бар и Улцињ, ма и по цијену одрицања од већег дијела њиховог некадашњег дистрикта. Представници та два града тврдили су током преговора да им припада читава област између мора, Бојане и Скадарског језера. Тада су епископски градић Свач, Ратачка опатија и широка подручја Крајине (уз Скадарско језеро) и Поплата, предвиђени да се врате зетском господару, порицали сваку

[8] И. Божић, *Proniarii et capita*, Зборник радова Византолошког института VIII/1 (Mélanges Georges Ostrogorsky I) Београд 1963, 61—70.

[9] ДАК II, 519

[10] Дубровчани враћају у Спич „duo privilegia in litteris sclabonicis in duabus cartis membraneis munita sigulatim sigillo pendenti ... maioribus, capitibus et senioribus ville de Spiç". ДАД, Div. Canc. XXXVIII, 227 (9. I 1412).

везу с Баром и Улцињем и истицали да су „управне цјелине и крајеви за себе“[11]. Стварну самоуправу нису изборили поједини крајеви него јаче дружине ратника, организоване као катуни, иако се под тим именом и не наводе увијек у документима.

Једно од „пет села“ Светомихољске метохије, Богдашићи у брду изнад Котора, упркос настојању которске општине да их потчини својој непосредној власти, бирали су свог „капетана“ (тако се назива у латинским изворима), који је уједно био и заповједник „војне дружине“, састављене од ситних земљопосједника, сељака ратника. Он је предсједавао збору сељака на коме се расправљало о свим питањима која су се тицала читаве заједнице, на коме су се бирали представници и опуномоћеници ради преговора с властима. Луштица с већим бројем села и заселака такође је бирала на сличним скуповима опуномоћенике који су преговарали с Которанима и с Млечанима. Представници свих „пет села“ метохије чинили су „Светомихољски збор“, који је не једанпут доносио одлуке од интереса за читаво подручје некадашњег манастирског властелинства[12]. Самоуправу су имали и Паштровићи. У акту којим су 1423. год. признали млетачку власт каже се да су „паштровска властела“ и „њихови људи“ одлучили на свом скупу да прихвате власт Републике под условом „да горе поменута властела у свом вијећу могу сваке године бирати себи управљача... да њима управља... према њиховим старим обичајима и уредбама“. Млечани су им признали право да одржавају свој збор, али су војводу Радича Грубачевића везали за себе платом у Котору. Стварна слобода акције често им је била спутана. Под крај XV вијека, када су власт над Паштровићима узели Црнојевићи, они су им слали кнеза (према предању био је из породице Штиљановића), а када је и њега нестало, послије слома државе Црнојевића, представници дванаест већ формираних паштровских „племена“ (у ствари братстава) бирали су на збору двојицу војвода, четворицу судија и дванаесторицу властеле[13].

У Забојани и предјелима око Бара и Улциња помиње се неколико мањих и већих ратничких дружина окупљених око својих вођа. Памалиоти, двије групе Мркојевића, Градојевићи, Попрати и Тронси (или Тромпси) ступали су у млетачку службу, повремено отказивали послушност, а онда поново тражили од Млечана

---

[11] „nostra dominatio contentaretur quod ipse Balsa etiam haberet hec villazia sive paesia nominata Poprat, Soaço, Roteço, Crayna cum omnibus villis dictorum locorum, que villazia sive paesia aliqui dicunt esse de pertinentiis Dulcigni vel Antivari, aliqui dicunt quod non sed iurisdictiones et paesia de per se“. Sen. Misti XLVII, 147 v°.

[12] И. Божић, *Село Богдашићи*, 97—99; Гл. Станојевић, *Прилози проучавању Боке Которске у првој половини XVII вијека*, Истор. записи, XXII/1, 1965, 44—45.

[13] И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 151—185; Сл. Мијушковић, *Књига паштровских привилегија*, Истор. записи XV, 1959, 469—507. И. Божић — Бр. Павићевић — Ил. Синдик, *Паштровске исправе XVI—XVIII вијека*, Цетиње 1959.

посједе и службе. Памалиоти су имали свог старјешину: 1407. год. био је то Дукалет, а од 1423. год. Ника Херман с титулом војводе. Око њега је било више нижих старјешина, од којих је сваки имао своју „дружину" (societas) и тражио награду за заслуге. Када су сви, због обрта у ратним догађајима, добили посједе у Улцињу и околини, млетачки ректори су постављали за војводе Хермановe насљеднике, држећи се усталјених правила, према којима би их и они сами између себе бирали. Попратима су 1407. год. стајала на челу тројица браће, која су са још седам сродника и чинила језгро дружине. Једном групом Мркојевића управљао је поп Ђинак.

Читаве дружине арбанаских ратника или дијелови тих дружина ступали су у млетачку службу и по скадарском крају. Њихове старјешине постајале су главари или колективни пронијари села добијених на уживање, задржавајући при том унутрашњу структуру дружине. Били су то Тузи, повремено Хоти и Матагужи, а исто тако и Могулси. У име ових посљедњих с Млечанима су преговарала тројица браће „у име своје и цијеле дружине и збора Могулса"[14]. Нико није ни помишљао да се мијеша у њихове унутрашње односе и самоуправну структуру. Млечанима је било довољно да им за уступљене посједе и подијељене повластице обезбиједе уговорени број ратника.

Аутономна права црногорских и зетских катуна такође је поштовао њихов врховни господар. Извори ипак не омогућују да се сагледа како су ти катуни добијали своје старјешине и како су они сами остваривали самоуправна овлашћења; нема сумње да су она зависила и од става који би у одређеном тренутку заузео збор властеле. Фрагментарни подаци откривају само звања и имена тих главара и старјешина. У Ћеклићима се 1443. год. помиње „катунар" из породице Милијевић, која је сачувала част старјешине и пред крај XV вијека[15]. У Његушима је постојао кнез (1489), који се касније наводи као војвода и, на крају, као турски муселем; био је из породице Божидаревића. Тако је било и у другим катунима, о чијем се ставу при доношењу важнијих политичких одлука морало водити рачуна. Када је Стефан Црнојевић склапао 1455. год. уговор с млетачким опуномоћеником Зуаном Боланијем, стигао је на Врањину „с читавим зетским збором", што значи с представницима 51 „дружине или општине", катуна Горње Зете, над којом је у борби против српског деспота недавно проширио своју власт. Представника катуна из његове матичне области, Црне Горе, ту није било, јер је својим ранијим признањем млетачке власти и њих саме номинално потчинио Републици. Тек стеченим горњозетским катунима није могао наметати своју вољу већ је морао тражити од њих сагласност за своје ставове.

---

[14] Sen. Mar II, 159 v° — 160.
[15] ДАК X, 337.

Језгро катуна и новијих ратничких дружина чинили су сродници. Матичне породице старих катуна разгранале би се у мноштво родова, па је често нестајало и презимена везаног за име родоначелника или се одржавало само у неколико породица (Богдашићи, Паштровићи). Упркос томе, ближе и даље сродничке везе, које се само некад могу по презименима утврдити, чувале су свој значај. Старјешине ратничких дружина које су преговарале с Млечанима често су биле рођена браћа, која су се ослањала на блиске рођаке и сљедбенике. Хумоји, Пендантари, Могулси, Попрати, Тронси и тако даље иступали су у име браће, синова и нећака[16], како су то чиниле и властелинске породице (Црнојевићи, Дукађини, Јониме, Душмани). Дружином Хота који су пришли Млечанима командовао је Андрија Хот „с неким својим рођацима и сљедбеницима". Скадарски катастих (1416—1417) све их по имену наводи: 1. Андрија Хот с браћом и синовима, 2. Радош Хот, 3. Захарија Љубић са својом браћом, 4. Ђорђе Мида и његова браћа, 5. Мазарек Хот и његова браћа, 6. Никола Бакши и његова браћа. Старјешине са истим презименом биле су рођаци по мушкој линији, а остали вјероватно њихови зетови.

Значај сродства у животу људи претезао је над сусједством и заједничким животом породица различитог поријекла на истом земљишту. Зато не изненађује поплава патронимика у топономастици. И по скадарском крају, који је имао дугу традицију изразито земљорадничког и жупског живота, Катастих открива велики број села са истим именом које носи и сам сеоски главар (21). Многа села (23), ако се и не називају према презименима својих главара, чувају патронимичка имена својих оснивача или ранијих главара. Географска и култна имена мјеста знатно су ријеђа[17].

Самоуправне заједнице, дружине и катуни, затварале су се у свој мали свијет, чији су чланови, поготову када их је и сродство везивало, организовали сопствену одбрану и давали главе један за другога. Са сусједном заједницом сукобљавали су се око пашњака, на сваку увреду одговарали жестоким непријатељством, пљачкањем и убијањем, које се некада претварало у бескрајан ланац крвне освете. Обострано исцрпљени, прибјегавали су „умиру". Изасланици закрвљених страна, предајући забораву учињене неправде и штете, увреде и проливену крв, обнављали су пољупцем мира слогу и узимали обавезу да ће од противничке стране прихватити за жене својих сродника неколико дјевојака без икаквог мираза, да ће склопити извјестан број кумстава с поклонима, да ће вратити опљачкана добра или открити убицу, како би се знало ко треба да намири крв. Стране у спору понекад су бирале и пороту од 24 „кметића" да она утврди је ли неко крив или не. Када би она утврдила да је осумњичени за убиство невин,

[16] *Listine VIII*, 243; Sen. Mar II, 159 v° 160 r°; IX, 106 v°; X, 9 v°.
[17] I. Božić, *Le système foncier*, 82—83.

родбина убијенога би узимала обавезу да га неће узнемиравати ни гонити. Понекад се за озљеде и проливену крв постизао непосредан споразум уз накнаду у новцу[18].

Како су поједини катуни постали окосница доцнијих племена, у народном се предању сачувала успомена на њихове истакнуте родоначелнике са много података о њиховим потомцима и грањању братстава[19]. И онда када се предање јавља у различитим варијантама, могу се утврдити заједнички елементи, као, на примјер, када је ријеч о Бијелом Павлу, родоначелнику Бјелопавлића. Сва усмена казивања се слажу да је био странац и угледног поријекла, родом из области којом су господарили Дукађини. Предања о непосредним и каснијим потомцима родоначелника, оснивачима потоњих братстава, често налазе потврду у истовјетним именима лица која помиње архивска грађа. Разлике у „пасовима", које могу да наброје породице далеких потомака, не треба да изненађују, јер се нараштаји нису смјењивали у строго утврђеним временским размацима. Стриц је, као и данас, могао бити млађи од свог братића, а самим тим је једна грана рода губила читав „пас" у односу на своје рођаке. На крају, врло је мали број породица које су, као оснивачи ратничких дружина или катуна, успјеле да провуку своје потомство кроз све буре и преображаје и да му обезбиједе улогу окупљања и одржавања широких племенских заједница из доцнијег времена[20]. Сама грађа која се односи на XV вијек у извјесном смислу и освјетљава тај процес.

У свим катунима који су постојали током XIV и XV вијека или тек настали, па се одржали или пропали, слободни сточари који су се претварали привремено или стално и у земљопосједнике, захваљујући својој улози ратника потребних сваком господару, доживљавали су тренутке успона и успјеха. Ти срчани заповједници војних дружина, често врло непостојани, називају се у српским изворима властела, што понављају и млетачки документи (они су у њима „nobiles"), нарочито када њихови састављачи

---

[18] Познати су акти о умиру и раду пороте или о међусобним споразумима који су унијети у которске књиге, вјероватно на захтјев оне стране која је живјела у Котору или у которском дистрикту. Ал. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века*, Београд 1926, 181—182 (1396: „клетвеници поротници" — iuratores porotnici утврђују кривицу једног Луштичанина због крађе); ДАК VI, 5—6 (1431: Луштичани и Грбљани); VI, 286 (1437: Његуши и Ораховчани), види К. Јиречек, Споменик XI, 79—80; VI, 450—451 (1438: Риђани с которским поданицимаМорињанима, Ришњанима и Пољичанима); IX, 622 (1446: порота у спору око крви између Которана и Његуша); VII, 8; X, 426 (појединачни споразуми). Види R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, 59, 100.

[19] Васојевићи изводе поријекло од три сина и три унука легендарног Васоја, Лалевић — Протић, *н. д.*, 536. И братства у племену имају свог родоначелника. К. Јиречек, *Историја Срба II*, 42.

[20] М. Филиповић, *Бијели Павле*, Истор. записи I/3—4, 1948, 168—178; I/5—6, 1948, 256—263. П. Шеровић, *Једна бокељска верзија о Бијелом Павлу*, Истор. записи II/1—2, 125—126; П. Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци*, Насеља 15, Београд 1923, 175—178, 180—191 и д.

настоје да их охрабре у врло непоузданој вјерности[21]. Истим називом обухватају се и њихови истакнути саборци, сви они који су вршили, повремено или трајно, неку локалну функцију, чинили тијело судских поротника, располагали комадом земље, већим стадом и обавезно носили оружје. Око те „властеле" окупљали су се њихова млађа и мање истакнута браћа и рођаци, затим њихови „сљедбеници и људи", који су им на зборовима и повјеравали части и звања. Сељаци, оптерећени дажбинама и работама, а потчињени оваквој властели, били су прилично ријетки[22].

Појединци који су успијевали да трајно обезбиједе власт члановима своје породице, да постану богатији и моћнији од осталих, збиља су били на путу да се претворе у праву локалну властелу и наметну средини која их је уздигла. У Паштровићима је извјестан број породица успио да стекне углед и добије претежан утицај у збору. Оне су у огорченим борбама потисле Грубачевиће и утврдиле кључ према коме су слале своје представнике у Вијеће читаве општине — Паштровски збор. Кнежевска власт у зетским катунима дуго се задржала у истим породицама, како то показују потоњи турски дефтери. „Остали властеле", Малоншићи, Голубовићи, као и они „околнијех катунах"[23], затим „nobiles Albanenses", како Млечани називају Хоте, Тузе, Битидосе, Тронсе и друге[24], вршили су одређене функције у војној, управној и судској организацији катуна. Та се властела касније растворила у ширим друштвеним заједницама, задржавајући ипак углед „кољеновића" или, пак, доживјела пропаст прије но што је и доспјела да створи „племениту лозу".

Од 130 кућа Мркојевића и Градојевића, који су 1443. год. пришли Млечанима, било је 40 породица повлашћених ратника, а то је мноштво ситне властеле, из чијих се редова нико касније није посебно истакао. Вођи Памалиота, све поштовања вриједна властела, пришавши Млечанима, напустили су родни крај. Ојађени и осиромашени, завршили су у Улцињу као најамници Републике. Слично су прошле и старјешине Тронса. Њихов најугледнији представник, Битри Изи, налазио се 1403. год. на једном млетачком списку као главар великог села Тронси у скадарској околини. Поред свог рођака Томаша Тронси, био је међу се-

---

[21] Дубровчани се 1403. год. обраћају „властелом и свем добрем мужем горе Луштичке" с молбом да Грубач Дапчић са „50 јунака" ступи у њихову службу ради рата с босанским краљем. Љ. Стојановић, *Сшара срйска йисма и йовеље* I—1, бр. 507, стр. 486—487.

[22] В. Чубриловић, *Малоншићи*, 464—466, сматра да су сви слободни сељаци били властела, а не само чланови миритељског суда. Прије би се могло рећи да су сви били потенцијална властела. У миритељске судове бирали су се најутицајнији представници веће или мање заједнице, они који су и иначе обављали локалне судске и управне функције.

[23] Ј. Томић, *Прилози*, 14—16; П. Ровинскии, *Черногоря в ея йрошлом и насйоящем*, *I*, Санктпетербург 1888, 726—727.

[24] *Notes et extraits I*, 229; Sen. Misti LI, 26 r°; Sen. Mar II, 159 r°.

дамнаесторицом најугледнијих личности у читавој околини. Његови рођаци живјели су у Забојани, потчињени најприје Балши III, а затим српском деспоту. Они су 1423. год. прешли на млетачку територију надајући се богатој награди за своје ратне подвиге. Добили су села и повластице, придружили су се свом брату или стрицу Битрију Изи и збиља постали врло моћна „властела". Али, када су се као службеници Републике растурили по скадарској околини, њихова се снажна дружина распала.

Пропали су и луштички Гојшићи. На њих, тројицу браће, ослањао се крајем XIV вијека зетски митрополит. Туторма је предавао купцима дионице продате манастирске земље и наплаћивао таксе по Душановом законику. Његов братић Радич био је митрополитов пристав: потписивао је као свједок митрополитова акта и испитивао старце када би избио неки земљишни спор. Сви су ратовали против Котора, чији је канцелар на једноме мјесту забиљежио да су та браћа „била моћнија од осталих". Расуло властелинства донијело им је нагли, али привремени успон: када је которска општина завела своју власт над полуострвом, њихова је будућност била запечаћена, јер у новој ситуацији нису могли сачувати стечене положаје.

Паштровске властелинске породице су се одржале окупивши своје „сљедбенике", па чак и некадашње кметове, у 12 „племена" (parentadi... pleme o siano tribu), а саме се груписале у братства у којима се сачувала сродничка веза. Управљање племеном припало је, разумије се, најјачем и најмногобројнијем братству. Племену придружене породице уживале су општа права заједнице, али без осјетног утицаја у њеним органима. Ван племенске организације остајали су само људи који су се доста касно населили у тај крај и који су се сматрали као досељеници или, једноставно, становници. Ван оквира паштровских племена остали су и становници Ластве, иако су се привремено укључивали у њихову племениту општину.

Напоредо са уздизањем, слабљењем или пропадањем породица које су чиниле језгро катуна, и они сами су се током XIV и XV вијека претакали и преображавали. У Горњој Зети ти се процеси не могу пратити, већ само наслутити да би се из турских дефтера сагледао њихов резултат. Неки стари катуни, цијепањем, осипањем и гранањем, постајали су колијевка других сличних заједница. Многи самостални катуни стопили су се у другој половини XV вијека с јачима и допринијели стварању ширих заједница које би се могле назвати кнежинама. Те кнежине или, како су их Турци називали, нахије носиле су име катуна који је то окупљање остварио. Напоредо с тим процесом било је у току и образовање територија тих проширених заједница. Утврђивале су се њихове међе које су захватале и планинске и жупске предјеле. Територијализација катуна значила је у исти мах и прелаз на нешто мирнији живот њених припадника и чвршће везивање за изграђена села.

Сви ти процеси нису ни видљиви у самој Црној Гори, којом су више од једног вијека управљали Црнојевићи, вјероватно и сами поријеклом од сточарско-родовских старјешина[25]. Наметнувши се одавно читавом крају, Црнојевићи нису ни дозвољавали велику самосталност групама својих ратника и сродством повезаних заједница. Локална властела више је извршавала наређења но условљавала одлуке својих господара. Црнојевићи су с Његушима провањивали у околину Котора и Будве, Поборе су пресељавали на територију коју су Которани сматрали својом. Поузданим сарадницима давали су проније. Претпоставља се да у самом Цетињском пољу није ни било катунске организације, него да су поједина села располагала ограниченим аутономним правима. Само се Ћеклићи и Балочани наводе као катуни. Озринићи из Чева, поменути још 1396. год. као Власи[26], припадали су вјероватно већој групи сточара, чије је средиште било негдје на подручју Косача. Не зна се како су били организовани Његуши[27], Цуце, Очинићи, Бјелице, Бјелошевићи, Маине, Брајићи и други. Ситуација у Ријеци Црнојевића слабо је позната. Може се само претпоставити да је снага родовских односа на читавом подручју била врло велика, како свједоче многа имена мјеста патронимичког поријекла.

За Горњу Зету располаже се познатим списком катуна из 1455. год. Представници тих катуна чинили су „Зетски збор" и уједно били, према ријечима једног млетачког документа, „proceres et capita Montanearum Gente"[28]. Тај списак даје пресјек стања какво је постојало средином XV вијека, без обзира на погрешну транскрипцију неких имена (документ представља превод српског акта) и, вјероватно, извјесна понављања. Шта је све нека „дружина или општина" обухватала не може се знати. Каже се само да су се под њима налазила и друга села.

Слиједећи имена у списку, неоспорно наведена по неком топографском редосљеду, на првоме мјесту су Матагужи, који су, према извјештају скадарског кнеза из 1418. год., били „настањени на границама скадарског подручја". Око граница су се спорили са сусједним Хотима још од времена Балше III, све док им деспотов војвода, према исказима мјешовите пороте, 1445. год. није утврдио међе. Били су, несумњиво, јака ратничка дружина, која

[25] Двојица Дубровчана примила су своје ствари (11. окт. 1331) „ab illis de Cernoe nomine Calogureg et a suo catone", A. Mayer, *Kotorski spomenici* (1326—1335), Zagreb 1951, бр. 757; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 399, нап. 42; Бр. Ђурђев, *О кнезовима под турском управом*, Историјски часопис I/1—2, 1949, 148; В. Чубриловић, *Малонишићи*, 466.

[26] Сл. Мијушковић, *Један помен о Вуку Бранковићу у старом которском архиву*, Истор. записи 1954, 1, 227—229.

[27] Према тексту уговора из 1442. год. често се наводило присуство Његуша у околини Дриваста, *Listine IX*, 159. Ту је, међутим, ријеч о Могулсима. Тако мјесто Niegussi стоји у истом тексту из Лауренцијане (Asburnham no 11657).

[28] Sen. Misti LX, 160 v° (12. VII 1439).

је могла 1468. год., прије Ивана Црнојевића, да дарује манастиру Св. Николе Врањинског „земљу Уеч међду ријеку Плавницу и

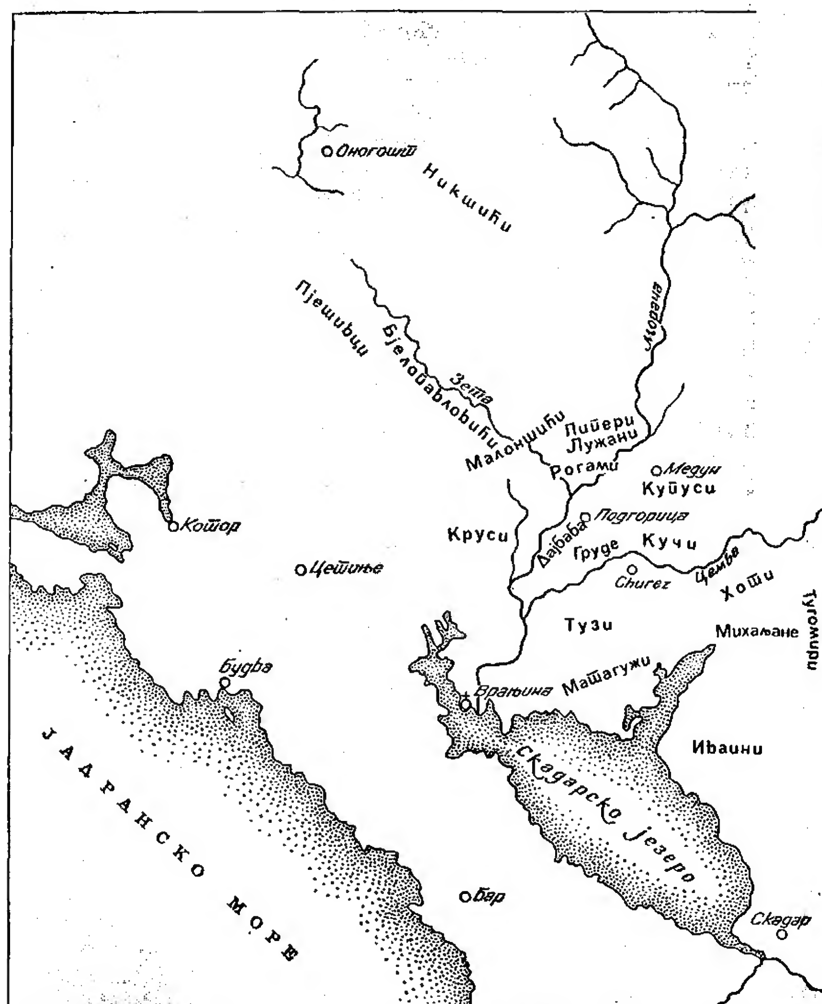

Ск. 11 — *Катуни и дружине*

поток Откабез и до брда Михоља". У Малесији се сачувала традиција да су Матагужи били српско племе[29].

[29] К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњега века*, Зборник Конст. Јиречека II, Београд 1962, 49; Sen. Misti LII, 82 v°. Ал. Соловјев, *Зетска пресуда из 1445. године*, Архив за правне и друштвене науке XXIII (XL) 1—2, 42—43; И. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру Св. Николе на Врањини*, Гласник СУД XLVII, 1879, 231; А. Јовићевић, *Малесија*, Насеља 15, 1923, 19.

Други по реду, Хоти, потекли су, исто као Матагужи, Кучи и Бушати, из катуна Љеша Туза (1330), а већ почетком XV вијека обухватали су широко подручје изнад скадарског краја. Имена хотске властеле, позната из ћириличких докумената, највећим су дијелом била српска. Најистакнутији су били у доба деспота Бан Јунк(овић), а у доба Црнојевића Бањ Хот, за кога је Иван тражио од Сената 1474. год. титулу војводе. Хоти су, несумњиво, већ тада окупили око себе неколико катуна, који су раније били самостални и створили своју територију. Она је, према турском дефтеру из 1497. год., обухватала и Тихомир, Михаљане, Побрежане, Божане, Љубиците и Кеће, села која се 1455. год. наводе као посебни катуни — Tigomiri (37)[30], Machalani (42), Pobresani (32), Bexichi или Bachsi (43), Lubici (40) и Chechi (39). Као што њихов редослијед у списку показује, били су то сусједни катуни, чији су чланови још раније били измијешани и тијесно повезани. Јер, у групи хотских вођа који су ступили у млетачку службу налазили су се браћа Lubici, Mida (ако није грешка мјесто Micha) и Bachsio. Успоном Хота створена је територија коју су Турци прихватили као нахију[31]. У групи катуна наведених 1455. год. око Хота сусрећу се још Nelmiza (38) и Fichsta (41). О њима се ништа не може рећи уколико име Nelmiza није погрешно написано мјесто Helmiza, у коме би се могло назрети име потоњег села Хелми, измеџу Скадарског језера и Туза[32].

Послије Матагужа и Хота наводе се Грље (Gerli, 3), јер се „хотсцијем путем у Грљску међу" стиже, катун који се у XVI вијеку јавља као обично село[33]. У близини су се налазили Лужани (Luxeni, 4)[34], чија је властела позната из пресуде од 1445. год. Сједињени касније с Пиперима, остали су у предању као „старо становништво"[35]. За њима се наводе Подгоричани (Potgoriza, 5)[36] и Груде (6), који су били сусједи, јер им је Иван Црнојевић одређивао међу. Насељени између Подгорице и Матагужа, Груде су потицали од истоимене породице, чији су поједини чланови

---

[30] Број у загради означава мјесто наведене дружине у списку из 1455. год.

[31] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 48—49; Ал. Соловјев, *Зетска пресуда*, 50—51; Br. Đurđev, Radovi II, 173—174, 197, 201—202; исти, *Територијализација*, 157—168; I. Božić, *Le système foncier*, 92—93; Catasto 52/a; Sen. Mar IX, 190; X, 3 v°. У хотском предању Кећи су имали велику улогу, А. Јовићевић, *Малесија*, 55—56.

[32] И. Јастребов, *Епископија зетска*, Гласник СУД XLVIII, 1880, 403—404, помиње село Фишта у Задрими.

[33] Ал. Соловјев, *Зетска пресуда*, 43; Ј. Ердељановић, *Стара Црна Гора*, 268—270.

[34] На 23. мјесту налазе се Luxane, што би могло бити Љешани или грешком поновљени Лужани.

[35] Ј. Ердељановић, *Братоножићи*, Насеља 6, Београд 1909, 481; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 46—47.

[36] Многи Подгоричани живјели су у Котору и околини као трговци. Неки од њих стекли су и имања по околини. У једној подјели имања на Прчању помиње се виноград који „a latere levantis confinat cum Boigo de Pothgoriçe", ДАК V, 106—107. Тај исти Бојко заложио је 1435. год. за дуг „unam villam suam in Perzana", *ibid.* XIV, 308.

живјели расуто и по селима скадарског краја[37]. Касније су обухватили и село Курец, које се 1455. год. сматра као посебан катун (Churezi, 50).

Катун Кучи (7) налазио се југоисточно од Подгорице. Петар Куч, који се 1330. год. помиње у катуну Љеша Туза, очигледно није био први представник потоњег јаког племена. У скадарском крају постојало је село Кучи (у близини Болше), у коме 1416—1417. год., када је Катастих састављен, није било ниједне породице с тим презименом. Четрнаест породица Куча живјело је одвојено у осам скадарских села. Језгро тог старог и већ прилично разбијеног рода налазило се, свакако, у истоименом катуну, а он је у вријеме првог турског пописа становништва (1485) окупљао 208 кућа распоређених у 11 села. У сљедећем попису из 1497. год. Турци су из тих 11 „села" јасно издвојили 9 катуна и само 2 села са знатно увећаним становништвом, окупљеним у 338 домова. Територија њиховог племена већ се стварала да би касније обухватила и катуне са списка из 1455. год. Купусе (Cupussi, 17) и Раћеше (Radotiesi, 18), о којима из XV вијека никакве друге вијести за сада нису познате[38].

И Пипери (8) су били разгранат род, чији се чланови истог презимена појединачно јављају као шегрти у Котору (1397), као становници скадарског краја и Цеклина. Ипак је језгро рода окупљало катун који се 1444. год. налазио код Рикавца, близу Медуна. Када се утврђивала „међа пиперска с Дубочани", Пипери су већ окупљали већу заједницу, тако да се у њиховој „нахији", према дефтерима из 1485. и 1497. год., нашао уз остале и велики катун Бушати (12), који је Стефан Вукчић приликом продора у Горњу Зету заузео, а затим предао Стефаници Црнојевићу. Када је овај 1444. год. пришао Републици, босански војвода му је одузео Бушате и касније их предао деспоту. Самосталан катун 1455. год., Бушати су се у вријеме турских пописа нашли с Букумирима у пиперском селу Стрганици. Одавно су били прилично разбијени, јер је 20 њихових породица живјело расуто у 15 скадарских села 1416—1417. год. Пипери су обухватили и ранији катун Рогаме (30), чијих је расутих чланова такође било по скадарском крају и око Дања, а затим и Мркс (28). Каква је била судбина Новичана (Novizane, 29), који се на списку из 1455. год. помињу између једних и других, данас се ништа не зна[39].

---

[37] Ал. Соловјев, *Зешска йресуда*, 50—51; М. Драговић, *Крисовуљ*, 29, 30—31; Catasto 38/b, 44/b, 56/a, 59/b (по један дом у четири села), 63/b, 84/a, 103/b.

[38] Catasto 56/b, 38/b, 50/a, 51/a, 54/b, 55/a, 56/a, 85/b, 86/b; Br. Đurđev, Radovi II, 174—175, 196, 202; исти, *Територијализација*, 156—159; В. Чубриловић, *Посшанак йлемена Куча*, 313—335. У Котору се 1327. год. починье Петар из Купусеца. A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, Zagreb 1951, 158, 168 (br. 440, 474).

[39] ДАК II, 539: 27. V 1397. Radoslavus filius Michne Piper ступа за шегрта код једног которског обућара. Catasto 88/b — становник скадарског краја. R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, 30 (1. III 1442 — изасланик

Ништа се не може рећи о катунима Станковићи (9) и Грнци (Gernzii, 10), уколико први немају неке везе са старинцима у Вражегрмцима, а ови други не садрже дио самог имена Вражегрмци, или се односе на Црнце у Пиперима. Какаричи (11) се јављају у три насеља скадарског краја (5 породица), од којих једно према Катастиху носи то исто име, а друго Свети Никола од Какаричија. Берисавци (13) су се у XVI вијеку свели на село Бери у нахији Жупа[40]. Голубовићи (Colubouichi, 21, и Golubouizo 14) су се пред крај XV вијека стопили или измијешали с Малоншићима. Дајбабе (15) су живјели близу Подгорице; међе им је утврдио Иван Црнојевић[41]. Станисалићи (16), према којима је Црнојевић утврђивао „међу бријежску", нашли су се у дефтерима Скендербега Црнојевића као веће село Љешанске нахије. Станшићи (19), Брановићи (20) и Рабиовићи (22) остају познати само по имену.

Малоншићи (24), у чијем се имену налази арбанаски коријен, потицали су, несумњиво, из Малесије (покрајина на Дриму Mal'zi — Црна Гора; Malonsi — Црногорци). Једна њихова породица служила је током XV вијека Млечанима у Скадру. Отац Петра Малонси погинуо је у рату против Балше III, он сам је ратовао против Стефана Вукчића и касније постао пронијар. Скадарски архиђакон Никола Малонси постао је 1475. год. епископ у Љешу[42]. Катун Малоншића, окупљен око јаког родовског језгра, налазио се између доње Зете и Мораче. Његова властела, навођена 1445. и 1492. год., носи српска имена. И они су створили своју територију у другој половини XV вијека, повезујући љетње испаше у планини и зимске по долинама ријека у једну привредну цјелину[43].

Бјелопавлићи (25), смјештени у долини Зете, били су током XV вијека јака дружина, која се у два маха (1411, 1444) помиње у дубровачкој грађи с припадницима неколико јаких сусједних катуна у пљачкама великих размјера. Послије слома деспотове власти, Стефан Црнојевић је посјео Горњу Зету захваљујући сагласности Бјелопавлића, Пјешиваца, Малоншића и Лужана.

госпође Лене). К. Јиречек, *Историја Срба II*, 45: Дубровчане су опљачкали homines despoti nominati Piperi et Vasoevichi, qui stant apud Medonum ad Ricaças. М. Драговић, *Крисовуљ*, 31; Бр. Ђурђев, *Територијализација*, 156—158; исти, Radovi II, 175—178, 197—198, 202—203. — Бушати: Catasto 38/b, 44/b, 47/a, 59/b, 74/a, 80/a, 85/b, 86/b, 87/a, 90/b, 91/a, 92/a, 96/b, 103/b, 109/b; Ал. Соловјев, *Зетска пресуда*, 43; *Listine IX*, 203. Рогаме: Catasto 58/a, 74/a, 75/b, 77/a, 84/b, 87/a, 96/a. *Listine IX*, 441; Ј. Ердељановић, *Постанак племена Пипера*, Срп. етн. зборн. XVII, Београд 1911, 241—528.

[40] Catasto 57/a, 92/b, 93/a (Какаричи). П. Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци*, 177; *Listine IX*, 203, 408.

[41] Ал. Соловјев, *Зетска пресуда*, 43, 51; *Цетињски љетопис*, 43.

[42] M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, 32; R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, 229—230; Sen. Mar I, 179 r°; IX, 38 v°; Cons. X. Misti XV, 174 v°.

[43] Ј. Томић, *Прилози*, 14—16, 20; Ал. Соловјев, *Одабрани споменици*, 227—231; исти, *Зетска пресуда*, 43; В. Чубриловић, *Малоншићи*, 455—477; П. Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци*, 205—207.

Један дио Бјелопавлића налазио се на херцеговој територији. Уписан је 1477. год. у дефтер Херцеговачког санџака као Нахија Зета. Ти Бјелопавлићи дијелили су се на четири џемата, којима су стајали на челу војвода Радослав (44 куће), син Николе потомка Павлова (67 кућа), Станиша син Радеље (33 куће) и Богдан син Угљешин (55 кућа). Та се лица, изузев Богдана, могу довести у везу с потомцима Бијелог Павла, који се помињу у разним варијантама племенске традиције. Касније су Бјелопавлићи уписани у дефтер Скадарског санџака. Територија коју су они према дефтеру из 1485. год. држали под својим надзором имала је, у односу на први турски попис брдских насеља, 30 домова више од територије Хота. Поједини Бјелопавлићи имали су током XV вијека пословне везе с Которанима, који припаднике других удаљених катуна нису имали прилике ни да помену у својим књигама. Лазина (35), посебан катун 1455. год., јавља се много касније као село у Павковићима (Бјелопавлићи)[44].

Пјешивци (Plesunzi, 26), расути на подручју између Озринића (Кчево) и Бјелопавлића, припадају оној групи катуна који су до краја остали под влашћу Црнојевића. Формирали су своју територију прије доласка Турака. Према Цетињском љетопису, још је Иван Црнојевић одређивао „међу међу Кчевом и Пљешивцем", а затим је 1492. год. Ђурађ Црнојевић послао свог кефалију да са 24 властелина изнађе „међу стару коју је био нашао господин Иван родитељ наш". С Которанима нису одржавали само пословне везе, већ се и досељавали на њихову територију[45].

Тузи (Tazide, 31), поријеклом из катуна Љеша Туза (1330), налазили су се 1416—1417. год. под млетачком влашћу и, према споразуму с кнезом Донатом да Порто (1402—1403), испуњавали доста мале обавезе (120 перпера годишње), иако су у истоименом селу имали око 150 домова (свих шеснаест породица које су поименично унијете у Катастих носиле су презиме Тузи). Међутим, морали су да „било пјешке било на коњу иду у рат на сваки захтјев и наређење Сињорије и њених управника". Зато су, поред великог села Тузи, још располагали и селима Луги и Градец и с четири велика земљишта. Њихов је катун већ тада имао одређену територију, на којој је било доста њива и шуме. Љетњи пашњаци били су у брдима недалеко од села. Поједини чланови рода живјели су у још четири села скадарског краја (било је ту

---

[44] ДАК XIV, 412, 440; VI, 162, 780; VII, 223; XI, 165; X, 244; R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, 30, 32, 143; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 45; Br. Đurđev, Radovi II, 196, 201; исти, *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, Истор. записи, XVII/1, 1960, 12—18; *Listine X*, 161; П. Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци*, 155—289.

[45] ДАК V, 49—50; R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, 226—227; *Цетињски љетопис*, 44; Ј. Томић, *Прилози*, 14, 20; П. Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци*, 291—336.

шест породица). Касније су се везали за Црнојевиће и давали им из своје средине понеког дворског властелина[46].

Никшићи (33) су се 1455. год. налазили у Горњој Зети под влашћу Црнојевића и представљали само један дио истоименог, врло разгранатог братства. Исте те године унијет је у дефтер добара Иса-бега Исхаковића вилајет Никшићи, у Полимљу и Потарју. Власи Никшићи ту су живјели у неколико села, а имали су и посебан џемат са 21 кућом. Трећи њихов огранак живио је, вјероватно од почетка XV вијека, у жупи Грачаници (Никшићка жупа), док се 1457. год. помињу у жупи Оногошт. Према предању, тамо су се доселили у борби против Угриновића. Угрин се доиста 1411. год. помиње у Оногошту као цариник. Један дио Никшића преселио се нешто касније из Оногошта у Ровце. Катун Никшића, наведен 1455. год. у Врањинском уговору, не јавља се касније у Горњој Зети, па се може прихватити претпоставка да се иселио према арбанаским крајевима и постао језгро Никча у Климентима. Развијеност братства говори, с једне стране, о њиховој старини (први пут се помињу 1399) и, с друге стране, о њиховој мобилности. Матична област не може им се одредити ако се не прихвати предање, према коме су се доселили из Грбља у Морачу, у вријеме грађења манастира (1251/52)[47].

Посебан катун били су 1455. год. и Круси (Cruessi, 44), касније село у Љешанској нахији. Остали катуни које су окупили Љешани, поријеклом вјероватно од неког Љеша из XIV вијека, не помињу се 1455. год., јер су се налазили у склопу матичне области Црнојевића. Неке од њих помиње повеља коју је 1494. год. издао Ђурађ Црнојевић — Комани, Ђеђезе, Гољемади. Тек у дефтеру Скендербега Црнојевића, заједно с Горичанима и Крусима, наводе се у Љешанској нахији[48].

О другим катунима мало се шта може рећи. Спатар (49) треба несумњиво, везати за истоимено село из Скадарског катастиха (од девет породица било је седам Спатара) и за три истоимене породице у још три села[49]. Svoie (27), Spitiha (34), Ivaini (45), Arbanexi (46), Draghigne (47), Hinossi (48) и Suirivlage (51) били

---

[46] Catasto 42/b—43/a, 50/a, 57/a, 57/b, 58/b, 79/b; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 48; Бр. Ђурђев, *Територијализација*, 154, 157; А. Јовићевић, *Малесија*, 54—55.

[47] ДАК III, 643 (1399: Radogna Ninchovich de Nichsich de Zenta); H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 13—14; исти, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 34; Br. Đurdev, Radovi II, 189; исти, *Територијализација*, 148—149, 160—161; A. Dabinović, *Kotor u drugom skadarskom ratu*, 137; М. Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, 178; П. Шобајић, *Никшић — Оногошт*, Београд 1938, 31—44; Б. Храбак, *Феудална лена у крајишту Иса-бега Исхаковића 50-их и 60-их година XV века*, Историјски гласник, св. 3—4, 1965, 29—30.

[48] J. Томић, *Прилози*, 20; *Листине IX*, 408; J. Ердељановић, *Стара Црна Гора*, 102, 108.

[49] Catasto 64/a, 77/b, 80/a.

су, према Јастребову, арбанаски катуни, чији су се трагови сачували у топономастици Доњих Кастрата и на подручју Шкрељи[60].

Васојевићима, који се 1444. год. помињу у близини Медуна, задуго послије тога нема трага. Нема их ни у списку из 1455. год., па се може претпоставити да су се у међувремену одселили ван тадашње горњозетске територије[51].

Прилике ван зетске територије, тамо гдје су се Турци коначно учврстили 1455. и 1465. год., много су слабије познате. Уз дубровачке и которске вијести, махом оскудне и без података о унутрашњој организацији, постоје дефтерски пописи, од којих је несумњиво најважнији онај из 1477. год., али је он неиздат и приступачан само на основу литературе. Према том попису добија се извјесна слика о нахијама Херцеговачког санџака које су се налазиле на тлу данашње Црне Горе. Те нахије дијелом су носиле географска а дијелом „племенска" имена.

Нахија Врм имала је само један џемат Влаха, за које се претпоставља да су припадали братству Корјенића, чија је породица у XIV вијеку господарила истоименом жупом. У нахији Рудине живио је такође један џемат Влаха, без кнеза и војводе. У нахији Риђани живјела су три влашка џемата. Ти су се људи везивали с Турцима и заједно продавали робље. Док су били под херцеговом влашћу имали су своје старјешине (1439. год. помињу се „cavi e superiori", а 1449. год. — кнез Риђана); кнез Сладоје, поменут 1461. год., одржао се под Турцима. Нахија Грачаница (већ поменути Никшићи) имала је два џемата Влаха, а на челу једног од њих налазио се војвода. У нахији Оногошт пописано је 1477. год. 12 пустхх села; једино су у Милочанима дијелили једну мезру на два једнака дијела горњоморачки војвода Радослав с братом Хамзом и неки Тодор син Вукчинов. Убиљежена су и два џемата Влаха, али један од њих, онај који је имао на челу Богића Братојевог, већ је становао у три доњоморачка села. Вјероватно су и опустошена села раније држале влашке дружине, јер се Оногошти, који су прије тог времена остављали трага у дубровачкој и которској грађи, наводе понекад као Власи. Организовали су караване, задуживали се, стизали у Котор као шегрти или досељеници који су узимали земљу под закуп. Неки од њих су се у Дубровнику покрштавали и добијали светачка имена. У нахији Ровци уписан је један џемат Влаха на челу с кнезом Вукманом, ваљда оним истим кога предање наводи као праунука Никшића, родоначелника свих Никшића и Роваца. У нахији Дробњаци (Комарница), названој по потомцима неког Дробњака чији су унуци 1354. год. основали цркву у Ваганешу, било је 1477. год. 17 џемата, од којих је само један имао кнеза на челу. Током XV вијека они се јављају у Дубровнику као пословни људи, дужници својих купаца — вунара и месара. Не види се да ли су сви били Власи, како их

---

[60] И. Јастребов, *Јейискойија зейска*, 403.
[51] Br. Đurđev, Radovi II, 204; К. Јиречек, *Исшорија Срба II*, 42.

документи понекад одређују. Постоји претпоставка да су његушки Хераковићи потицали из Дробњака. У нахији Зети живио је дио Бјелопавлића (четири џемата), како је већ наведено. У Пиви је било 9 џемата Влаха с једним кнезом. Толико их је било и у Бањанима, опет само с једним кнезом. Био је то вјероватно Грбач, син војводе Цвјетка, како их наводе натписи у селу Петровићима. По предању, тај је Грбач помогао Турцима да заузму Херцег-Нови. Па ипак дубровачки извори наводе 1485. год. Радица Вуковића као војводу Бањана који, ваљда због свог новог звања, шаље општини поклоне. Почетком XVI вијека имаће Бањани, Дробњаци и Рудине заједничког војводу. У нахији Доња Морача два џемата Влаха држала су дијелове четири села: џемат Будисава сина Обрадова и џемат Радосава сина попа Димитрија. Поред њих ту се доселио из Оногошта и џемат Богића Братојевог. Да ли је то исто лице са Богићем, за кога предање каже да се доселио из Хота и да од њега потичу братства која чине двије трећине становништва у Доњој Морачи, тешко је рећи. У нахији Горња Морача био је само један џемат Влаха с војводом Радославом на челу. Тај војвода несумњиво је био близак Турцима (брат му је примио ислам и звао се Хамза), па је добијао тапијом напуштене земље, пашњаке, млинове и винограде. У сјеверним крајевима данашње Црне Горе може се поменути пет влашких нахија о којима су до данас саопштени само основни подаци: Кричак (пет џемата), Кукањ (шест џемата с војводом на челу), Матаруге (три џемата), Подблатје и Љубовић (више џемата, од којих само један с кнезом на челу).

У пописном дефтеру Херцеговачког санџака налази се и један канун о Власима, који говори о њиховим обавезама према турској власти: 1 дукат о Ђурђевдану (филурија), једна овца с јагњетом (или 12 акчи) и један ован (или 15 акчи) по кући, затим по два овна (или 60 акчи) и једна черга-шатор (или сто акчи) на сваких педесет кућа, и све то уз обавезу да по десет кућа опреме за рат једног наоружаног коњаника.

Како из до сада саопштених података произлази да су све те нахије махом биле насељене влашким живљем, може се само поставити питање да ли је у свим случајевима гдје се наводе Власи доиста ријеч о правим Власима (онима које савременици лако распознају и одвајају од Срба) или је уз њихову већину прикључено и остало, сеоско (земљорадничко) становништво и једноставно подведено под „влашки закон" у свим својим обавезама. Нема никакве сумње да су насељеници свих тих нахија били претежно сточари и ратници, као што је био случај међу припадницима „дружина", „општина" или „катуна" у Горњој Зети, а понегдје и у Доњој Зети, како се јасно види из других и разноврснијих историјских извора.

Види се, такође, да је у оквиру нахија основну јединицу чинио џемат, што значи „дружина" или сточарска „општина" окупљена око неког старјешине. А такав џемат одговарао би за-

једници која се у Горњој Зети и Приморју назива „катун". Но, уједно се запажа да у појединим нахијама није било ни кнеза ни војводе док их у другим нахијама пописни дефтер наводи, и то у вези с једним џематом. Другог кнеза или другог војводе у нахији није било, па се зато може закључити да се он налазио, у унутрашњем склопу власти и старјешинства, на челу читаве нахије. Може се са доста вјероватноће претпоставити да му је старјешинство признавао и живаљ неке сусједне нахије у којој, према подацима дефтера, није било другог поглавара. Јер, дубровачки подаци с почетка XVI вијека показују да је неколико нахија могло имати заједничког војводу (Бањани, Дробњаци и Рудине). Све би то свједочило о образовању ширих, тако рећи „вишекатунских" заједница, које су успијевале да на одређеној територији стопе у једну цјелину и влашке и сеоске (сесилне) елементе. Такав се случај уопштено налази и у Врањинском уговору из 1455. год. Несумњиво је да су и код великог броја Влаха права села замијенила некадашња покретна „шаторишта". Дефтер их распоређује по селима и тачно означава њихова љетња пасишта, некад изнад самих села, некад далеко од њих, што за суштину ствари нема никаквог значаја. Дуги, стољетни процеси били су на путу да под врховном влашћу Османлија добију у племенској организацији своје завршне облике.

У том процесу, слабије и ситније дружине (без обзира како су их савременици називали — општинама, џематима или катунима) уклапале су се у шире заједнице под вођством најистакнутијег старјешине (кнеза или војводе), који је представљао родовско језгро, коме су углавном припадали и главари око њега окупљених дружина. То родовско језгро, понекад врло разгранато, сеобама се цијепало, а његови огранци успијевали су да узму водећу улогу у посебно образованим заједницама (огранак Никшића у Ровцима).

Организоване дружине на челу с главарима који су потицали од истакнутих и у својој средини прослављених предака, стварајући своју територију, обухватале су и некадашње жупе. Понегдје су њима већ одавно господариле старјешине тих ратничких и сточарских дружина, понегдје су се, у превирањима XV вијека, ту тек тада учврстиле. Тако створене територијалне заједнице имале су привредно разноврсније и потпуније услове за самосталан живот. Територијализовање сточарских и ратничких дружина остварено је негдје раније негдје касније, тако да су Турци послије освајања зетских крајева и херцегових посједа затекли прилично неуједначено стање. Ријетко се једна нахија поклапала с једним џематом. Чешће их је већи број обухватила својим границама, али ту су њихове старјешине биле повезане сродством, понекад и врло блиским. А та унутрашња организациона повезаност у неким случајевима није ни знала за нахијске границе. У неким нахијама организоване дружине сточара и ратника живјеле су поред старих села или у њима самима. Оне су та села већ „исјекле" и с њима се стапале, па су турски пописивачи били у недоумици

шта имају пред собом — село, махалу или џемат. Састављајући дефтер, бркали су појмове, поготову када се сеоска организација поклапала или укрштала у истом насељу с катунском организацијом[52].

Међу ситном властелом, која је била носилац самоуправних функција у катуну, мали број личности је на крају успио да се уздигне угледом и богатством. Неке од њих су Турци у први мах проглашавали за спахије (Божидар, Радул и Вук у Пиперима; тројица у Скадарској нахији) и редом их прихватали као локалне војводе и кнезове, који су с насљедним правом у породици стајали на челу територијализованих заједница. Те старјешине су, под утицајем жупске организације, изградиле у међусобним односима извјесну јерархију и потиснуле у други план старе катунаре и примићуре. Растројство феудалне организације, чији су слаби остаци још живјели у доба Црнојевића, нестали су под турском влашћу. Остали су само уживаоци слободних сељачких баштина, стоке и врло скромне имовине, људи сиромашни и једноставни, а у исти мах поносни својим поријеклом и дугим низом предака које су, као права властела, умјели непогрјешиво да наброје. Такав њихов положај навешће турске власти да и све становнике Зете уврсте у слободне филурџије.

Створено је било друштво самоуправних заједница, прожетих патријархалним схватањима живота и свијета, заједница у које је жупско село унијело осјећање правног поретка, а катун крвну освету, поштовање дате ријечи, гостопримство и култ побратимства. Из таквог ће друштва, негдје раније негдје касније, настати брдска и црногорска племена.

---

[52] Бр. Ђурђев, *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, Истор. записи, XVII/1, 1960, 3—20; исти, *О неким питањима историје Црне Горе у XVI и XVII веку*, исто XVI/3—4, 1959, 203; исти, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, I, 23, 38; исти, *Prilozi proučavanju turskih izvora za istoriju Crne Gore krajem XV i u XVI veku*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XV, Sarajevo 1966, 190, 191; Гл. Станојевић, *Проучавање грађе за историју Црне Горе у Дубровачком архиву*, Историјски часопис II, Београд 1951, 306; N. Filipović, *Kanun o Vlasima Hercegovačkog sandžaka iz 1477. god., Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Monumenta Turcica I, Sarajevo 1957, 12; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 156—159, 165; J. Ивовић, *Три натписа у селу Петровићима*, Историјски записи, год. X, књ. XIII/1—2, 258—265; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 45—47; С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача и његово доба*. 132, 273; R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, 43—46; ДАД, Div. canc. XXXVII, 111'; XL, 222'; XLI, 150; Lam. de foris II, 9, 18, 82'; ДАК V, 251; VI, 415, 444, 1000; VII, 21; X, 6; Мл. држ. арх., Coll. Lett. secrete, Filza I, 23 (Mataruge). — Дробњаци се у Дубровнику и Котору без колебања називају Власима: ДАД, Div. canc. XLII, 42' (1422): Vlachi de Drobgnac; ДАК VI_I, 678 (1443): idem Morlachus; 693 (1444): caravane Morlachorum итд.

КЊИЖЕВНОСТ

Према ономе што се може закључити на основу до сада проучене грађе, раздобље посљедње четвртине XIV и читавог XV в. обиљежено је у Зети даљим учвршћивањем византијских традиција у стварању, превођењу и преписивању књижевних дјела. Зета је у том погледу отворена за сва она струјања која су, ширећи се из Свете Горе преко Македоније и Бугарске, допирала на једној страни до српских земаља у Морави, Рашкој и Зети, а с друге до Влашке и Молдавије. То је „нови талас", који носи монахе, духовнике, интелектуалце, писаре, читаве мале библиотеке. У једној врсти духовне, културне миграције са југа наше су земље у ово вријеме захваћене токовима једне специфичне ренесансе, која је турским освајањем потом прекинута, али је ипак стигла да остави трага у појединим споменицима, рукописима насталим на овом подручју. Када је ријеч о Зети, она не чини изузетак. Споменици које у овом прегледу зетске књижевности наводимо показују истовјетност основне линије развоја са оном у претходном раздобљу: континуитет немањићке традиције; исихастичко-монашко освјежење; појачани интерес за историјско посматрање — али опет у византијском, религиозном и монашком тону.

Коначно, на самом крају самосталнога живота Зете, уочи пропасти, појављује се штампарија Црнојевића као наговјештај једнога новог доба. Ипак, и ту је веома карактеристично да програм штампарије није ни у ком смислу лаички, већ служи црквеној књижевности, њеном ширењу и учвршћивању.

ГОРИЧКИ ЗБОРНИК

За нашу књижевну атмосферу и културне прилике у Зети XV в., за традицију зетске духовности и оно што се збивало иза зидова неколицине манастира и дворова те земље, по којој су већ крстарили Турци, веома је карактеристичан рукопис, познат под називом *Горички зборник*, из 1441/42. године.[1] Већ је од посебног интереса то што садржај *Горичког зборника* обухвата књижевни израз два лица из различитих друштвених средина, али са истовјетним преокупацијама и истовјетним естетским доживљајем: једне владарке и једног монаха-духовника. Ту је преписка Јелене Балшић, кћери српског кнеза Лазара, и монаха Никона Јерусалимца, старца и духовника Јеленине задужбине на скадарском острву Горици. Јелена је у вријеме састављања овог зборника већ други пут удовица. Када је њен други муж, Сандаљ Хранић, умро (1435), Јелена се враћа Зети. Цркве које су опустјеле у току оружаних похода, она сад хоће да обнови. Ваљда по једној дубљој немањићкој традицији, Јелена мисли на духовни свијет и на смрт. На малом острву Горици, заправо Брезовици или Бешки, које лежи уз југозападну обалу Скадарског језера, недалеко од једног другог малог острва с манастиром, Морачника, и на истом растојању од трећег познатог скадарског острвца, Старчева, налазила се у рушевинама црква Св. Ђорђа. Поред ње Јелена подиже 1440. год. још једну цркву, цркву Св. Богородице. Она је сада по узору на своје свете претке и рођаке, можда имајући пред собом успомену на једну монахињу и књижевницу каква је била Јефимија († послије 1405), обузета монаштвом и монашком литературом. Из немирног живота супруге двојице владара, Јелена, жена-дипломат, сад мисли све више на вриједности које „нису од овог света". У разговору с монасима и духовном исповиједању проводи она своје посљедње године. Тако је и умрла крајем 1442, или убрзо

[1] Веома сам захвалан Предсједништву САНУ, као и управнику Архива САНУ Божидару Ковачевићу на љубазном одобрењу на основу кога сам могао и лично видјети тај рукопис. Иначе, приликом израде овог прегледа користио сам у највећој мјери податке Ђ. Сп. Радојичића, *Antologija stare srpske književnosti XI—XVIII v.*, Beograd 1960, 341—343, преведене текстове објављене у тој антологији, и посебно податке из саопштења С. Томића, *О Горичком рукописном зборнику из* 1442. *године*, Гласник САН 1 (1949) 181.

послије те године, док је у Зети владао већ један Црнојевић, Стефан (1426—1465).

У *Горичком зборнику*, као духовник Јелене Балшић јавља се монах Никон Јерусалимац. Он је и писар Зборника и састављач већег дијела његовог текста. На претпосљедњем листу рукописа потписао се, заправо тајнописом, грчким словима: „Име моје Никон Јерусалимац, монах". На посљедњем листу, у посљедњем реду, поново се потписује, али овога пута једноставно српски: „смерени Никон". По свему што се може закључити из још недовољно познатог и у цјелини необјављеног његовог списа, Никон је значајан српски књижевник средине XV в., али, на жалост, о њему нема много биографских података. Неколико година прије састављања *Горичког зборника* јавља се један Никон као писац, одн. писар другога великог зборника, *Шестодневника*, који се данас налази у манастиру Савини, у Боки. Тај рукопис написан је 1439/40. године. Судећи по запису, гдје се такође потписује као „смерени Никон Јерусалимац", то је иста личност. У овом рукопису манастира Савине, осим Шестоднева, налази се више веома угледних византијских списа у српском преводу, као што су одломци из исихастичких дјела Григорија Синаита (1255—1346), Симеона Новог Теолога (око 949—1022), патријарха цариградског Калиста Ксантопула (око 1397), као и неки текстови на грчком језику: један спис (О дефиницијама), који се неосновано приписује Атанасију Александријском (око 295—373), као и спис Евсевија Кесаријског (око 265—340). Ђ. Сп. Радојичић, који је испитивао садржину савинског *Шестодневника*, указује и на посебан значај састава под насловом „Тлкованије св. Григорија Синаита о јеже јако нест наша бран ка крви и плти и што јест бран и кто војин и васеоружаство Божије" (Тумачење св. Григорија Синаита на апостолске речи да „није наш рат против крви и тела" и шта је то „рат" и ко је „војник" и шта је „своружје Божије"). Исти састав се налазио и у рукопису старе Народне библиотеке у Београду бр. 442, из XV в., као и у хиландарском рукопису бр. 213, из XVI в. Разумије се, значај овог списа није толико у „нашој старој војној терминологији"[2], колико у присуству једне за Византију специфичне литературе, која ће се нарочито намножити у току XIV в., да у XV в. буде већ распрострањена и свуда по јужнословенским земљама. *Шестодневник* Никона Јерусалимца из 1439/40. год. карактеристичан је управо по ономе по чему ће бити карактеристичан и Никонов *Горички зборник*. Чињеница је да су и један и други споменик дело Никона Јерусалимца, човека који је у *Горичком зборнику* представљен као духовник Јелене Балшић и који је на тај начин утицао на духовно обликовање жене која је умјела да брине бриге ратова и дипломатије исто као и бригу о вјечном

[2] Ђ. Сп. Радојичић, *Извештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига, као и других старина*, Историски часопис 2 (1949—1950, обј. 1951) 332—333.

спасењу душе. Има основа да се вјерује у грчко поријекло Никона Јерусалимца. С једне стране, то је присуство грчких текстова у савинском *Шестодневнику*, мада није утврђено да ли је Никон узео и непосредно учешће у преписивању ових грчких текстова; затим, важније од тога, присуство великог броја грчких ријечи или грцизама у Никоновом оригиналном саставу у тексту „Повести о јерусалимским црквама“, која се налази у *Горичком зборнику*; најзад, можда најважније, упадљиви елементи једнога грчког писма у ћирилском дуктусу Никона Јерусалимца, нарочито у овом посљедњем рукопису. С друге стране, писац „Повести“ је боравио у Јерусалиму, на Синају и у Египту за вријеме александријског патријарха Григорија IV (1398—1412), али то би могао чинити и као Србин ходочасник. Осим тога, криптограм за ријеч „монах“ што га је Никон употријебио у свом потпису испод „Повести“ — $\overset{x}{\alpha}$, који је успјешно одгонетнуо Ђ. Сп. Радојичић, изразито је грчки (α′ = μόνος + χ, μοναχός). У сваком случају, Никон је човјек с великом духовном културом и одличан познавалац византијске књижевности, Светог писма, права. Да ли је исто лице он и Никандар, свједок Јелениног тестамента од 25. новембра 1442, писаног у Горичанима у Зети и унијетог у званичну књигу дубровачких тестамената[3], то се не може са сигурношћу тврдити, али је врло вјероватно. Он је ту на два мјеста потписан као „духовник Никандар старац јерузалимски“, одн. као „руком духовњаго ми оца старца Никандра Јерузалимца“. Проблем другог имена рјешава се обично претпоставком да је Никон у међувремену од писања *Горичког зборника* (најкасније 31. августа 1442) и потписивања Јелениног тестамента, 25. новембра 1442, положио строге завјете велике схиме, када монах поново мијења име. Ако је то тачно, онда ће се Никон-Никандар Јерусалимац јавити и касније, послије Јеленине смрти: 1454. у манастиру Св. Николе на скадарском острву Врањини, и посљедњи пут 23. новембра 1468. као проигуман тога манастира.[4] У том случају, Никандар (Никон) би могао бити старац манастира Св. Арханђела у Јерусалиму, коме је Св. Никола Врањински и припадао као метох, на основу Душанове повеље од 29. априла 1348. године. Тада би, свакако, морао бити већ у дубокој старости.

Горички зборник је рукопис који се чува у депозиту Архива Српске академије наука и уметности у Београду, као заоставштина С. Томића. Рукопис, на жалост, ни до данас није описан, нити је његов текст објављен, мада је још 1958. год. речено да „издање

[3] Изд. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, 1, Београд — Сремски Карловци 1929, 394—397, бр. 400.

[4] F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858, p. 463—464, No. 370; Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских II*, Београд 1863, 158 с. н. Никаньдрь. Потврда и у документу Степана Вукчића, његове жене Јелене и сина Владислава да су примили насљеђе од Јелене, жене Сандаљеве, 1. априла 1443, гдје се помиње „њен духовник Никандар старац јерусалимски“ (Љ. Стојановић, *н. д.*, *I*, 2, 57, бр. 656).

Горичког зборника припрема Српска академија наука".[5] Све што се о њему до сада знало састојало се из кратких саопштења С. Томића (1911. и 1949), Д. Костића (1923), С. Станојевића (1927), В. Ћоровића (1939) и Ђ. Сп. Радојичића, који је у више махова помињао овај рукопис, да 1958. год. објави из њега један текст (Јеленино „Отписаније богољубно"), а 1960. год. и тај и други текст, „Повест о јерусалимским црквама" Никона Јерусалимца, оба у српском савременом преводу. Рукопис је Светозар Томић, према сопственом саопштењу, купио за вријеме свога службовања у Скопљу 1902. године. Писан је на папиру, има свега 273 листа величине 21 x 14 см, али су листови обрезивани, неуко „рестаурирани" и у приличној мјери и раније и тада оштећени, а неких (преко наведеног броја) више и нема. Први листови су сад само одерци са мало текста у почетку редова. Старе, дрвене корице, пресвучене кожом, потичу вјероватно из времена писања рукописа. Зборник је писан у Јеленином манастиру Св. Богородице на Горици, 1441/42. године. Читав је рукопис (осим мањег уметка на два листа) дјело једне руке, руке Никона Јерусалимца. Јеленин духовник је писао полууставом, који се у односу на своје вријеме одликовао изразитим присуством брзописних и посебно грчких минускулних и курзивних елемената. Правопис је Никонов углавном у традицији једнојеровог ресавског система. Језик је књижевни српскословенски, и, као што смо рекли, мјестимично проткан бројним грцизмима и правим, изворним грчким ријечима. На примјер, „обретох свест моју нотран" (νωθραν, трому); „храм перивоитон" (περιβόητον, познат, чувен); „фриктин гору Елеонску" (φρικτήν, страшну); „химарон обретох Кисов" (χείμαρρον, горски поток), итд.

Зборник почиње писмом Никона Јерусалимца Јелени, али се текст због великог оштећења првих 7 листова и нестанка већег дијела сљедеће свешчице у рукопису, само дјелимично може читати. Од л. 16 је Јеленин одговор, „Отписаније богољубно", а затим, од л. 18ᵛ, Никонов „Ответ ватораго посланија". На л. 49 почиње „Епистолија третија", гдје Никон излаже важне моменте свештене библијске историје, а затим у облику одговора на кратка Јеленина питања излаже учење цркве и расправља о разноврсним теолошким, догматским и другим проблемима. Карактеристично је да Никон у својим одговорима обилато користи и библијске текстове и наводе из патристичког предања. Даље Никон говори Јелени о њеним прецима, као примјеру светости (почев од л. 102 „архи диигисис" — ἀρχὴ διηγήσεως, почетак повијести). То је познато излагање о „племену" Јелениноm, гдје је искоришћена грађа што је пружају стари српски родослови и љетописи, затим Житије светог Симеона од Стефана Првовјенчаног и Житије светог Саве од Теодосија. Никон је, како је В. Ћоровићу саопштио Д. Костић на основу непосредног увида у текст *Горичког зборника*, из Прво-

---

[5] Đ. Radojičić, *O smernoj Jeleni i njenom otpisaniju bogoljubnom*, Delo knj. 5 (1958) 594.

вјенчаног употријебио само првих тринаест глава, а остало је радио по Теодосију. Биљешке Д. Костића употријебио је В. Ћоровић у критичком апарату свог издања Житија св. Симеона, од Стефана Првовјенчаног (1939). Послије тога излагања, Никон наставља Епистолију, извлачећи поуку из живота св. Саве. Од л. 165 је „Правило скитскаго пребиваниjа", које Никон саставља на „заповест" Јеленину, и које је намијењено „цркви и ћелији" које је подигла Јелена, дакле, како се види и из других мјеста у тексту, манастиру Св. Богородице (Благовештења) близу (плисион, πλησίον) обитељи „светаго и славнаго великомученика тропеофора (τροπαιόφορος, побједоносац, побједник) Георгија, ва месте рекомем Горица". Правила имају већи увод са наводима из дјела св. Јована Златоустог, из Патерика и Светог писма, а затим на л. 177 наслов: „Предание уставом иже на ванешнеј стране живуштим иноком, рекше скитскаго житија правило, о ћелијном трезвенији и катадневном петији, иже ми пре јехом от отац наших". Правила су, у ствари, компилација монашких правила тзв. скитског типа, као и изрека светих отаца које се односе на монашки живот, али разлучивање оригиналног Никоновог дела од већ раније познатих прописа монашких типика захтијеваће подробно и стручно проучавање када текст буде издат. Тек на л. 258 почиње други спис Никона Јерусалимца, космографског карактера, под насловом „Повест о проуведенији васељенеј", а од л. 265v објављени састав „Повест јерусалимским црквам и местом ва пустињах, Јефату, Јордану и васем ближњим тамо, јеже слишахом и видехом та повем и христољубију вашему", дакле путопис посвећен опет Јелени. Послије тога је исповиједање вјере, онда посвета са молбом за опроштај, ако се код писања гријешило, и са поздравом. На то се, на л. 272v — 273, надовезује завршно писмо Јелене Балшић, „смерене Јелене", у коме она потврђује да је примила дјело свог духовника Никона као „богодахновени орган" (богонадахнути инструмент), као „некују утвар царскују и многоценоје скровиште" или „та самаја богописанаја на скрижалех иже пријет иногда боговидац они". Овим писмом Јелена приноси овај рукопис на дар „храму пресветије Владичици нашеј Богородици, Благовештенију, иже ва Горици". Послије молитве Богородици долази, као завршетак, коначни запис Никона Јерусалимца са датумом писања Зборника.

Сви ови састави, и Никонови и Јеленини, посвећени су једној превасходно монашкој, а онда и уопште теолошкој проблематици. Јелену, на примјер, занима зашто се ми клањамо иконама и крсту, који су „дело руку људских" као што су то и идоли, када је Бог преко пророка забранио да се клањамо људским творевинама, на што се надовезује Никонов догматички трактат са суптилним разликовањем поклоњења иконама и штовања светих који су представљени на иконама (л. 82v). Правила „скитска", опет, написана су у духу монашке исихастичке литературе, која је цвјетала у Византији, нарочито од XIV в., и коју Никон, као што смо

видјели код *Шестодневника* из 1439/40, одлично познаје. То су прописи о молитвама и посту, о борби против грешних помисли и о епитимијама за гријехе, опет у виду молитве, и поста, и метанија (поклона, клањања). Основни мотив читавог Зборника јесте спас душе кроз добродјетељ, врлину која доводи до светости и обожења. Стога је он дјело које садржи и теорију и праксу једне аскетски схваћене етике, у правом византијском духу.

Јелена у својим писмима открива и сама велико теолошко знање и дубоко проживљени однос према религиозном идеалу живота. То је значајно са културноисторијског становишта. Једна принцеза и владарка, која је вијек провела у матицама свјетске политике, која је дијелила добра и зла промјенљиве судбине српских династија уочи саме коначне турске побједе, жена која је планирала ратове и одлазила у дипломатске мисије — показује се овдје као мистик у правом, византијском смислу ријечи, заокупљена „светошћу чистог и нетелесног пребивања". Својим животом у свијету она није задовољна. Свијет, то су „жељење богатства и сујетна слава, а уједно и сласти", које не допуштају онима што су ношени „на таласима овог сујетног живота" да узникну ка божанској свјетлости. Живот у свијету и за њу, која зна за задовољство живљења, јесте мрак који онемогућава духовно сазнавање: „Јер се помрачише душевне очи муком и метежем који је у свету". Њена је душа као у сну, а уз то раздирана проблемом вредновања монаштва и делатне љубави. Полемику око тог питања она износи пред Никона и тражи одговор. Ту се, дакле, јавља један од основних проблема византијске аксиологије живљења. Јелена о томе говори рјечником класичне монашко-религиозне византијске епистолографије. Њен стил је пун емоције, пластичан, никако претјеран, уздржљив, с кратким реченицама, природан, мада реторски вјешт.

Никон је далеко ученији. Он сјајно познаје патристику, исихастичку књижевност, а исто тако и природне науке свога доба. Он је, несумњиво, мистик-исихаст. То доказује већ избор састава за *Шестодневник*, а, свакако, и *Горички зборник*. Он је прије свега, као и други византијски мислиоци и писци његовог времена, одан једној вјековној традицији. Не тражећи славу оригиналности у ономе познијем, нашем значењу, Никон се идентификује с писцима и „правим философима" прије себе и тражи потврду за своју мисао у свеопштем ауторитету познатих и признатих светаца, црквених отаца. Без обзира на то шта ће пажљива и учена анализа открити као Никонову самониклу ријеч, једва да је то у правом смислу ријечи самоникло; мјерило вриједности у то вријеме није изворност мисли, већ њена древност, могућност да се она „изведе", тј. да се потврди у мислима вијекова који су санкционисани универзалним сазнањем цркве. Стога у Никоновом рукопису не треба очекивати нешто што се не би могло прочитати у дјелима осталих писаца XIV и XV в., византијских и словенских. И то, свакако неће бити његова мана. Обрнуто: то је одлика чувања једног

духовног континуитета културе чија је најснажнија амбиција да разбије оквир временског и просторног, да продре у нове димензије, да освоји вјечност у дословном смислу те ријечи.

Никон Јерусалимац се по нечему ипак може препознати у низу других њему сличних писаца. То је необично жив, посебно сликовит и сасвим индивидуалан стил којим је написао „Повест о јерусалимским црквама". То је мисаона лирика, која је сва у импулсима за недоречене асоцијације. Она се тешко чита — уколико је за њено разумијевање и праћење неопходно одлично познавање библијске историје и географије. У исто вријеме текст „Повести" је течан поетски састав, гдје сваки податак једног путописа добија облик стилске фигуре и ритам реторске прозе. Анафорски и епифорски ефекти су чести; реченичке инверзије су нарочито упадљиве. Читав је састав, очигледно, писан са литерарним претензијама, и можда ће његова подробнија стилистичка и поетска анализа, пошто и оригинал буде издат, открити у томе и неке елементарније пјесничке законе, чак и извјесну версификацију.

Горички зборник је значајнији књижевни споменик средњовјековне Зете и по томе што свједочи о присуству и учвршћењу византијског исихазма на територији која се непосредно граничила са латинским Западом и која је управо у то вријеме, средином XV в. и касније, трпјела велики притисак једне латинске (млетачке) политике.

Исихазам је у Србију дошао из Свете Горе непосредно или посредством монашке колоније Григорија Синаита у Парорији (Бугарска). Обично је Григорије Синаит и сматран „оснивачем исихазма", али то није тачно. Григорије, светогорски монах, који је један дио свог аскетског живота провео прије тога и на Синају, да послије Свете Горе пређе у Бугарску и у Парорији заврши свој живот, окружен многобројним ученицима — Грцима, Бугарима, Русима и Србима, само је преносилац и обновитељ класичних исихастичких предања монашког Истока на балканском тлу. Монаштво је од самога свог постанка (у Египту, у III в.) засновано на тежњи да се аскезом пређе граница људског и зађе у сфере божанског живота. Идеал монаштва је сједињење с Богом, „обожење", прожимање божанским „енергијама", „доживљавање Бога". Без обзира како та тежња била формулисана, она је присутна у свима многим хиљадама египатских пустињака, синајских, палестинских, сиријских, малоазијских калуђера, и свих оних монаха који су још од IX в. прешли у Европу и распространили се по врлетним и шумовитим „пустињама" Балканског полуострва. Та мисао повезује најстарију монашку литературу, „Лавсаик" и „Изреке отаца" (V в.), преко списа Евагрија и Макарија, затим писаца синајске школе (Јована Лествичника, Исихија, Филотеја и др.), са литературом новога монашког полета, монашке ренесансе, тако рећи, једног Симеона Новог Теолога, и дјелима развијене теолошке синтезе исихазма у XIV в. (Григорије Синаит, Григорије Палама и др.).

Један од главних момената исихастичке аскезе јесте тзв. „исихија" или „безмлвије" (ἡσυχία, тиховање, мир), које се састоји у одвајању и осами ради практиковања „умне молитве", којом се постиже „теорија" (θεωρία, посматрање). „Теорија" је гледање божанских тајни, а прије свега оне свјетлости коју су апостоли видјели на Тавору када се Христос преобразио (Мт 17,1—13); та се свјетлост отуда зове и „таворска" свјетлост, а по својој тајанственој природи није створена већ проистиче из Бога, еманира као његова вјечна, божанска сила или енергија. Свеукупно источно монаштво, оно које се организовало у општежићу као и пустињачко, анахоретско монаштво, кроз многе стотине година чврсто је вјеровало да је такво виђење могућно, да је, другим ријечима, могућан однос и додир човјека као створеног бића са Богом као створитељем, који је иначе изнад сваке категорије сазнања, несазнајан и „анониман". То је увјерење обиљежавало монашки живот кад год је покушавао да избјегне искушења своје декаденције, или да превазиђе ограничења средине и свога времена. Исихазам, као синтеза читаве доктрине источног монаштва, није никада могао бити пригушен, мада је таквих покушаја било, нарочито кроз строго ограничавање индивидуалне аскезе у режиму општежића (киновије) оног типа какав је у IX в. био заведен у манастиру Студиону у Цариграду. И у таквим манастирима јављали су се појединци који су практиковали „умну" аскезу, „умну исихију", мотрећи над слободом свог духа и у ситуацијама потпуне дисциплинарне покорности (примјер Симеона Новог Теолога). Најзад, и овдје ваља нагласити да исихастичка аскеза није никакав извјештачени метод умног тренинга, већ израз религиозне емоције, снажније од прописа или отпора средине.

Тако је исихазам у Византији XIV в., нарочито са доласком Григорија Синаита у Свету Гору, постао владајући и признати идеал духовности. Из Византије је прешао у јужнословенске земље и укоријенио се у њима, нарочито у другој половини XIV в., мада је у српској књижевности био и раније присутан, захваљујући превођењу дјела исихастичке класике (нпр. „Лествице" Јована Лествичника). Србија кнеза Лазара и његових насљедника била је поготову свестрано прихватила исихазам, преводила и преписивала исихастичку литературу. Није зато случајно што је протагонист исихастичке оријентације и у Зети један Лазаревић, кћер кнеза Лазара, Јелена Балшић. Њено задужбинарство има одређене циљеве: не само подизање своје будуће гробнице већ стварање једнога духовног средишта, које би у Зети, изложеној млетачком притиску, његовало и одбранило византијско-православну духовност. То је била одбрана историјске оријентације српске културе у тренутку када је та оријентација тамо била највише угрожена. У посљедњим часовима српске државне самосталности, када се у политичком погледу могло већ бирати између турског и млетачког сизеренства, између ислама и борбеног католицизма, Јелена Балшић потврђује своју оданост немањићкој и Лазаревој традицији.

Овај напор постаје утолико важнији уколико се има у виду одлучно непријатељство латинске теологије као и читавог начина мишљења тадашњег хуманистичког покрета на Западу према византијском исихазму. Спор који је избио полемиком између Варлаама Калабријског и Григорија Паламе није се могао задржати на питању монашке аскезе него се, природно, развио у далеко крупније, начелне теме. То је постала борба два погледа на свијет, борба двију култура. За свијет латинске сфере исихазам је био лудост и заблуда. За источни свијет, коме је припадала и Србија, то је било питање духовног опстанка. *Горички зборник* зато баца посебну свјетлост на културне прилике у Зети средином XV вијека.

ВЛАСТАРЕВА СИНТАГМА

Средином XV в. један зетски митрополит, „архиепископ" Јосиф, побринуће се да за своју дијецезу набави један крупан правни споменик, који у своме домену на неки начин ограничава царску традицију српске династије, а потврђује византијске црквене и политичке погледе тога времена. То је *Власшарева синшагма* ђакона Дамјана, чије је писање завршено 17. маја 1453. у мјесту Копорињи (ва месте рекомем Копориња, Копорины). Рукопис Синтагме налазио се најкасније од велике сеобе, с краја XVII в., у сремском манастиру Крушедолу. Тек послије другог свјетског рата смјештен је са осталим пронађеним и враћеним фрушкогорским рукописима у Музеј Српске православне цркве у Београду, гдје се сад налази (инв. бр. 45). Рукопис је на папиру, има 342 листа величине 27,0 x 19,0 см, са текстом по 28 редова на страници. Текст је очуван у цијелости. Према колофону на л. 335^{v} писац је овог рукописа ђакон Дамјан, а дјело је завршено 17. маја 1453, у мјесту Копориња, по наредби зетског архиепископа Јосифа. Мјесто Копориња (свакако различито од манастира Копорина, који се налази у Србији код Велике Плане), није ни до данас убицирано, али нема разлога да се оно тражи негдје ван територије Зете. Основни текст Синтагме писан је полууставним писмом, а његов правопис показује много колебања између рашке и ресавске школе. По уређеном рашком правопису, којим се писало у XIII и XIV в., употребљаван је само један полугласник (танко јер, ь); јотовани вокали ꙗ, ѥ писали су се у свим положајима и без изузетка, дакле како на почетку ријечи, тако и у средини, иза самогласника или сугласника; одржавана је стара интерпункција, са једноставном употребом тачке, одн. двотачке или тротачке, тек од средине XIV в. са запетом, и веома архаичним надредним знацима који су само дјелимично наговјештавали природу акцената. Ресавска реформа је покушала да врати српски правопис грчким обрасцима и уноси нову интерпункцију, акценте и надредне знаке као у грчком, искључује употребу јотованих ꙗ, ѥ послије самогласника, одн. на почетку ријечи, уводи за ознаку јотованог *е* тзв. широко *е*, а исто тако и грчку јоту („десетерично *и*"), те многа остала грчка слова. Тенденција да се нормира употреба оба јера (танког и дебелог) на српском подручју није успјела,

и тако ће се и послије реформе одржавати рашка традиција једнојеровог правописа, мада са осталим елементима ресавске школе, или чак и без њих. То се све може пратити и на рукописном насљеђу Зете из XV вијека.

Може се претпоставити да је Дамјанов предложак *Властареве синтагме* писан по уређеном рашком правопису, али се Дамјан труди „да га дотера на грчко правило"[6], што одговара концепцијама новог, ресавског правописа. Тиме би, по Новаковићу, била потврђена претпоставка да је и сам писар Дамјан радио у Зети, гдје је ресавска реформа у вријеме настанка рукописа била још нова. Међутим, неки дијалекатски елементи, као претварање ь > *е* (поред чистога српског рефлекса ь > *а*!), или ријетко чување малог јуса, као и неки други елементи, упућују Новаковића на претпоставку да је предложак Синтагме могао доћи и из Македоније. „Уосталом, иако је ђакон Дамјан писао у Зети по заповести зетскога митрополита Јосифа, не мора се узети да је он био Зећанин".

Рукопис садржи потпуну редакцију текста Синтагме Матије Властара из 1335. у српском преводу четрдесетих година XIV в. или нешто раније. Текст одговара тзв. Старијем карловачком препису Синтагме из манастира Пчиње из времена око 1380, који је сада у Патријаршијској библиотеци у Београду (бр. 70). Осим Синтагме у ужем смислу, овај копорињски препис садржи и уобичајен Властарев додатак, допунске саставе: изводе из правила св. Јована Посника, канонске одговоре митрополита ираклијског Никите, правила Нићифора Исповедника, тобожњи одговор епископа китрошког Јована о антиминсима, ранг-листу епархија Цариградске патријаршије, и најзад један мали латински правни рјечник. Послије свега овога, од л. 335^v^, долази текст тзв. *Старијег српског летописа*, о коме ће касније посебно бити ријечи.

Синтагма је византијски правни споменик. Њен састављач Матија Властар био је монах најприје на Атосу, а затим у манастиру Св. Исака у Солуну. Године 1335. Матија Властар издаје Зборник (σύνταγμα, састав, склоп), у коме обухвата многобројну грађу црквеног и грађанског права; његова Синтагма, стога, има карактер номоканонског, грађанско-црквеног зборника. Сви прописи су у грчком оригиналу Синтагме груписани у тзв. „саставе" (στοιχετον), њих двадесет четири, по реду грчког алфабета. У оквиру оваквог састава налазе се прописи о предметима чији назив почиње одговарајућим словом. Има укупно 303 главе, одн. предмета. У навођењу се првенство даје канонима, послије којих долазе грађански (државни) закони. Ови посљедњи се укључују у зборник само ако се на неки начин односе на дјелатност цркве. Од византијских правних коментара Властар користи Јована Зонару

---

[6] За ово, као и за сљедеће наводе о рукопису, види С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907, LXXVIII et pass.

(поч. XII в.) и Теодора Валсамона, нарочито Валсамона, чија канонска тумачења (написана 1169—1177) леже у основи овог зборника. При томе се Властар обично не позива на своје изворе и не чини разлику између текста канона и њиховог тумачења, па Валсамонова тенденциозна тумачења добијају исти ауторитет као и сами канони, постају прворазредни извор права.[7]

Грчки оригинал Синтагме сачуван је у двије редакције: основној, цариградској, и охридској, која је нешто млађа и нешто друкчија. Ипак, битне разлике у саставу између ове двије редакције нема. И једна и друга изражавају „унитарну идеологију државног тоталитаризма и паписничког устројства цркве", „теорију цезаропапизма и источног папизма", дакле у оба случаја једну хегемонистичку византијску политику — и на државном и на црквеном плану. Синтагма Матије Властара имала је да служи интересима Цариграда. Сва правна грађа којој Властар даје првенство, заснивајући свој рад на коментарима тенденциозног и некритичног Теодора Валсамона, даје Цариграду изузетан положај. Ту је присутна најприје идеја владареве свемоћи, разумије се, свемоћи византијског владара, његовог духовног и политичког dominium eminens; царска је власт господар и над црквом, има црквени, харизматски карактер, који се изједначује са светом тајном свештенства. Она ту своју свевласт затим преноси и на односе унутар црквене организације: битно ограничавајући самосталност аутокефалних цркава, та правна доктрина обезбјеђује цариградском патријарху првенство у једном паписничком духу. Од воље цариградског патријарха и посредно од воље византијског цара, требало би да зависи судбина свих помјесних цркава. Тиме је начињен и правнотеоријски основ за истицање византијске хегемоније у односу на друге државе, као и за могућност мијешања у унутрашње послове других држава, поготову оних словенских држава које су централизовањем политичке моћи у рукама својих владара у првој половини XIV в. почеле угрожавати византијске интересе на Балкану. Овом теоријом је потиснута првобитна „диархичка идеологија симфоније и саборског црквеног устројства" (С. Троицки), према којој су црква и држава, независне једна од друге, свака у својој области слободна од мијешања друге стране, имале да усклађују своје интересе равноправним споразумом исто онако како су и помјесне аутокефалне цркве имале да уређују своје међусобне односе у пуном поштовању равноправности и слободе од било чије превласти. *Властарева синтагма* није признавала српску и бугарску аутокефалију, а уз то је одрицала и право других народа да свој државноправни ранг уздигну на степен царства. Тиме је она непосредно задирала у интересе словенских

[7] С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме*, Глас САН 212 (Београд 1953) 187. Осим ове студије видјети и монографију: С. Троицки, *Допунски чланци Властареве синтагме*, Београд 1956.

независних цркава и држава, посебно српске цркве и српске државе, и служила као одлично пропагандно средство за распиривање оних центрифугалних снага које су се и онако супротстављале идеји потпуне интеграције феудалних доминија под скиптром једнога моћног српског цара. Због тога превод Синтагме Матије Властара није ни могао настати у круговима српског двора и Архиепископије, како је претпостављао С. Новаковић, не улазећи у анализу црквено-политичке идеологије Синтагме. Супротан интересима и тежњама Царства и Патријаршије, Властарев правни зборник могао је доћи у Србију само споља, из једне непријатељске средине, вјероватно у годинама које су непосредно слиједиле за публикацијом тога зборника у Византији, одмах послије 1335. У сваком случају одвојено од законодавног рада цара Душана, превод је извршен „по иницијативи византијских или византофилских кругова који су имали интерес да за византијске претензије повољна идеологија Пуне синтагме буде усвојена и од српског становништва".[8] Пуна синтагма преведена је са предлошка охридске редакције.

Појава једне друге, „скраћене" редакције Синтагме у српским правним кодексима из средњег вијека везује се, међутим, за иницијативу цара Душана. Управо због присуства словенског превода Пуне синтагме на територији српске државе јавља се неопходност да се спријечи њен штетни утицај, и то се чини једном сложеном кодификацијом српског права. У тај кодекс улази сада и Властарева синтагма, али ревидирана, „очишћена" од свих оних елемената који су се косили са темељним начелима српског државног устројства, као и са српским царским и патријаршијским амбицијама. Скраћена синтагма је резултат једне крупне законодавне ревизије (ἀνακάθαρσις). Она се зато редовно налази заједно са Правилима Јована Посника, Законом цара Јустинијана (кратком правном компилацијом из византијског законодавства) и Душановим закоником, у једном јединственом зборнику у многим српским рукописима. Можда као интегрални део Душановог законодавства (Ф. Флорински, А. Соловјев, С. Троицки), она је у сваком случају настала у XIV, а не у XV в. (око 1413), како је мислио Стојан Новаковић.[9]

Копорињски рукопис *Властареве синтагме*, рађен за зетског митрополита Јосифа 1453, према томе, значајан је и за оцјену црквених и политичких односа Зете према идеји централне државне власти, а уједно и према питању византијског културног утицаја у нашој земљи. Мада је још преурањено говорити о томе колико је прихватањем тога правног кодекса у Зети средином XV в. изражен и један политички став у односу на проблем даљег опстанка тада већ раздвојених српских земаља, сигурно је да

---

[8] С. Троицки, *Црквено-правна идеологија*, 198.

[9] С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, XXXIV—XXXV. Исп. С. Троицки, *Допунски чланци*, 3.

копориньски препис овога специфичног византијског дјела значи нову потврду византијског духовног утицаја у српским земљама, и у Зети посебно. Његова појава (1453) пада у вријеме општег јачања тог утицаја, што се већ видјело из *Горичког зборника* (1441/ /42). Историјски културни континуитет између Зете и немањићке Србије, истина, није прекинут; он је, штавише, оживљен, али оживљен у ономе што је у немањићкој традицији византијско, у погледима који су Србију на неки начин увијек окретали ка Византији. У *Горичком зборнику* то је изражено кроз практичну потврду исихазма. У копориньском препису *Властареве синтагме* кроз безусловно прихватање византијског правног стандарда, чак и када се он разилази са оним начелима која су у Србији била озакоњена Светосавским номоканоном.

СРПСКИ ЉЕТОПИС

Колико је Зетска митрополија и поред свог византинизма одана немањићкој политичкој и културној традицији, из које се у средњем вијеку уопште извлачила идеја историјског континуитета српске државности, види се из тога што се у наставку копорињског преписа *Властареве синтагме* налази и најстарији препис српског љетописа. По мјесту гдје је овај рукопис настао, назван је овај љетопис *Копорињским љетописом* из 1453. Љетопис успоставља везу између опште историје свијета, схваћене провиденцијално, као дејства божјег, и српске историје, која је по обичају византијске хронистике сведена на историју владара, у овом случају — владара канонизоване династије Немањића. Копорињски текст је најстарији сачувани текст српског љетописа, препис његове првобитне редакције, и зато је његов значај за познавање и реконструкцију старе српске историографске књижевности врло велики.

За разлику од старих српских родослова, који настоје да прикажу поријекло, г е н е а л о ш к у везу српских владара са признатим родоначелницима династије у српским или чак свјетским оквирима, љетописи су у ствари х р о н и к е (annales) појединих владара и читаве лозе, изложене у духу византијске хронографије, у природном временском редосљеду. Како је доказао Ђ. Сп. Радојичић, српски су родослови настали самостално између 1374. и 1377, са циљем да се оправдају краљевске претензије босанског бана Твртка I Котроманића и докаже његов краљевски легитимитет путем утврђивања његовог немањићког поријекла. Интереси деспота Стефана Лазаревића, везаног преко Угарске за Запад, довели су до тога да се од његовог времена (1402—1427) у родословима „успоставља" генеалошка веза династије Немањића и лозе светог цара Константина I Великог, чиме се српска владарска кућа уклапа у један свјетскоисторијски оквир.[10] Љетописи имају другчије поријекло. Они се непосредно настављају на византијску хронистику, заступљену у великом дјелу Георгија Амартола, које је у два маха било превођено на словенски језик. Георгије Амартол (ἁμαρτωλός, грешник) био је грчки монах, о чијем животу

---

[10] Ђ. Сп. Радојичић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, Историски гласник 2, 1948, 21—36.

не знамо скоро ништа осим да је живио у Византији у IX вијеку. Познат је и под именом Георгије Монах. Написао је *Хронику*, дјело у коме је изложио свјетску историју у хронолошком реду од првог човјека, Адама, до 842. год., тј. до свога времена. Библијски почетак својствен је византијској хронографији, која је по правилу дјело монаха и писана увијек са религиозном тенденцијом. То проистиче из одређеног погледа на свијет и посебне историјске свијести византијског човјека: историја је ток збивања у коме се преплиће божанско и људско. Открити дејства божја у историјским догађајима и поставити сва људска дјела у однос према божјем моралном закону и његовом „промислу" (провиђењу), циљ је свих византијских хронографа. Сав хронолошки поредак је тако и постављен: године су, по византијској или александријској ери, „од створења свијета". Сва збивања су на неки начин морално-теолошки процјењивана. Отуда је византијска хронистика упадљиво поучна, писана је да изграђује религиозно-морални карактер људи. У складу са својим монашким поријеклом, она се увијек налази на извјесном растојању од политике владалачких кућа и зато је способна да тој политици суди као и да је слави са удаљености посматрача, не увијек и објективног, непристрасног, али увијек руковођеног мјерилима сопственог моралног става, идејом добра или правде у једном — бар по тежњама — надисторијском смислу. Хронографско стварање је у Византији, зато, једна врста библије, тако рећи — библија послијебиблијске историје.

Као израз такве историјске свијести, византијска хронографија је веома много утицала да се историјска свијест код словенских народа, међу њима и средњовјековних Срба, обликује у таквом, монашко-религиозном духу, и подреди судовима и категоријама ванисторијским и неисторијским. Као драма личности, та хронографија углавном занемарује друштво, и масу посматра као објект. Њено историјско посматрање обухвата дејство појединаца, владара, светаца, истакнутих људи, па и то најчешће без одговарајуће везе са временом, али увијек у вези са једном „вјечном" стварношћу, у коју се вјерује као у праву стварност. То ће у основи бити пренијето и у историјску свијест словенских народа. Важно је да је међу Словене дошла управо *Хроника* Георгија Амартола, најтипичнија у том погледу. У својој каснијој редакцији, која обухвата и наставак догађаја од 842. до 948. год. (одломак из Хронике Симеона Логотета), заједно са једном врстом хронографског резимеа читавог дјела (ἑρμηνεία, излагање, слов. „сказаније"), Амартолова *Хроника* је преведена најприје у X или XI в. у Русији или у Бугарској, али и у једном и у другом случају од преводиоца бугарске народности. Други пут је преведена у источној Бугарској, под називом „Летовник", у другој четвртини XIV вијека. Убрзо је по овом другом преводу била начињена српска редакција (свакако 1347/48. у Светој Гори), па је он и остао сачуван скоро само у низу српских рукописа почев од 1385. године.

За постанак српских љетописа важан је посебно онај кратки преглед свјетске историје, који је под називом „Сказаније вакратце суштим от Адама до данашњаго времене" (Кратко излагање догађаја од Адама до данашњег времена) пренијет на српски у свим рукописима Амартола одмах иза главног текста *Хронике*. То Сказаније, ваљда због своје краткоће, прегледности и сажетости, постало је веома популарно па се у неким случајевима и одваја од текста Амартолове *Хронике* и преписује као самостална цјелина. Вјероватно педесетих година XIV в. неко је у Србији дошао на идеју да састави једно ново Сказаније, у коме би, користећи грађу Амартола и других византијских хроника, обухватио догађаје српске историје све до свога времена. Тако је настало опширније *Сказаније* (заступљено у рукописима: Кијевском, Студеничком, Саранцапорском и Цетињском), које садржи преглед историјских збивања од Адама до византијских царева Јована VI Кантакузина (1347—1354) и Калојована, одн. Јована V Палеолога (1341—1391), заправо до 1358. Пошто у њему према грађи византијских хроника није могло да буде ништа речено о српским владарима и важним српским личностима и догађајима, састављач ове српске редакције Сказанија наставио је тај текст једним новим, потпуно оригиналним дјелом, под насловом *Житија и житељство краљ и царej српских који по ком или колико царствова*. Тај додатак, убрзо потом осамостаљен, остао је познат и као српски љетопис, прототип свих каснијих српских љетописа до XVII и XVIII вијека.

Мада недовољно проучени[11], српски љетописи се обично групишу у двије категорије: старије и млађе љетописе. Разлика између ових категорија је велика. Док су сви старији љетописи (5 познатих рукописа) постали од једног, сви они, дакле, имају једног заједничког претка, дотле млађи љетописи (њих око 50 рукописа) имају више „родоначелника" (бар четири-пет). Док су старији љетописи сразмјерно опширнији и имају више нарације а мање хронологије, те подсјећају на родослове, дотле су млађи љетописи најчешће састављени из краћих биљежака и дјелују више као хронолошки сређена грађа. Старији љетописи су малобројни: Копорињски из 1453, Пећки из почетка XVI в., Студенички из XVI в. (изгубљен, из старе Народне библиотеке у Београду), Цетињски из XVI в. и Врхобрезнички Гаврила Тројичанина из 1650. Међу њима је први по времену, како видимо, управо овај зетски, *Копорињски љетопис* из 1453. Он је први и по блискости свог текста протографу свих старијих љетописа. Како закључује Љ. Стојановић, копорињски текст, ако и није вјеран препис првобитног оригинала, свакако му је најближи. Остали су само проширење и продужење тог првобитног текста.

Копорињски љетопис почиње образложењем за састављање *Житија*. Пошто је укратко изложено, каже се ту, о старим вре-

---

[11] О српским љетописима до сада најбоља, мада још провизорна студија, са издањем текста Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Сремски Карловци 1927.

менима и о бившим царевима, како су царевали од почетка и послије потопа и до ових посљедњих времена, потребно је поменути и српску земљу, како је примила хришћанство (како оувѣрена бысть), и ко је у њој владао до ових наших дана. О томе, наставља он, утолико више треба говорити, што су се у српској земљи јавили „велики светилници света“: једни који су равночасни са апостолима, други мироточци и чудотворци, трећи учитељи велики и архијереји достоблажени, и мноштво преподобних и праведних. Љетопис, дакле, претпоставља постојање прегледа опште историје, али никаквог *Сказанија* у тексту *Копорињског љетописа* нема. Мисли се оправдано да се *Сказаније*, из кога се и развило *Житије и житељство краљева и царева српских*, морало налазити у оригиналу, одн. протографу старијих љетописа, али је из тога првобитног састава издвојено и пренијето у млађи љетопис, гдје се сад налази у највећем броју преписа те категорије, па су га доцнији преписивачи старијег љетописа изоставили у својим преписима. Старији љетопис је настао, свакако, 1371, или непосредно послије те године, којом се његова хроника и завршава. Између постанка старијег љетописа и писања његовог првог сачуваног преписа, копорињског из 1453, прошло је бар осамдесет година. За то вријеме је могао настати и млађи љетопис. Пошто се *Сказаније* не налази у копорињском тексту из 1453, мора бити да је преношење, па и постанак млађег љетописа са тим *Сказанијем* до те године било извршено. „Може бити да је преписивач копорињског текста био и састављач тог млађег љетописа, па ставивши испред њега ово Сказаније, изоставио га је преписујући старији љетопис“.[12] У том случају, ђакон Дамјан би био творац и првога млађег љетописа, али за то ипак нема довољно поузданих података. Но, без обзира на то, састављач проширене редакције *Сказанија* и самог љетописа јесте једно исто лице, а *Сказаније* је, сачувано у извјесним преписима тзв. прве групе млађих љетописа како је то већ наведено.

Сказаније излаже најприје библијску историју, и то од Адама, наводећи имена библијских праотаца са годинама њихова живота, у складу са канонском старозавјетном традицијом према Амартолу. Од Адама до „очовјечења“ Христова има 5500 година. Затим долази помен Христове појаве, учења и смрти, до вазнесења, које се догодило 5533. год. од Адама, а послије тога списак римских царева са трајањем владавине свакога од њих, и већим задржавањем једино код Нерона, зато што је овај убио апостоле Петра и Павла и први почео да гони хришћане. Почев од цара Константина Великог, пажња се посвећује углавном васељенским саборима и историји догме, са назначењем временског размака између одржавања појединих васељенских сабора у годинама. Тако се историја византијских царева посматра у вези са историјом цркве, одн. радом васељенских сабора као кључних момената

[12] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, LXXVII.

црквене историје. Ту треба примијетити да извјесни рукописи ове групе дају једну опширнију верзију (Кијевски, на примјер), али се и та проширења односе углавном на питање учења цркве, на историју догме: код сабора је ту опширније изложено учење јеретика и православно учење. Од царева Македонске династије почиње казивање о покрштењу Бугара и Руса, а даље се *Сказаније* своди на набрајање византијских царева са трајањем њихове владавине, сваког појединачно. *Сказаније* се завршава спомeном „Катакузина иносинклитина, вакупе и Калојоана, сина Андроника Палеолога, 30. лет". Тако је „укупно од Адама до данас 6866 (вар. 6856, 6836) година". У неким рукописима помиње се још Манојло II, син Јована Палеолога, који је владао 35 година (1391—1425), а потом долази као наставак — почетак текста самог млађег љетописа у овој редакцији: „Ва таже времена постиже самрт и благочастиваго господина Срблљем цара Стефана".

Казивање о српским владарима у *Копорињском љетопису* почиње, разумљиво, са родоначелником династије Стефаном Немањом, и обухвата све мушке чланове династије који су се налазили на престолу и неке који нису били на власти, закључно са царем Урошем. Карактеристично је шта се из живота и рада појединих Немањића налази у средишту пажње старијег љетописца. Симеон Немања је „отац наш и први светилник ове земље"; он је „нови мироточац" који је учврстио православље истријебивши јереси у својој земљи, српском отачаству. Осим тога, он је многа добра дјела и милостиње учинио, и храмове подигао, и православље сијао, „и није могуће исказати, него то сама благодат светог Духа на њему показује"; сазидао је цркве велике, Студеницу и друге. Историја династије и српске земље наставља се потом у истом духу, и даје историјски суд у виду моралног суда о личностима владара. Стефан (Првовјенчани) је за љетописца добар владар, „у свему сличан оцу својему, то јест богољубив, милостив, благ, кротак, благоразуман"; и он је подигао многе храмове. Пошто је ступио на престо као другорођени, супротно средњовјековном начелу примогенитуре у насљеђивању, љетописац налази за то аналогије и оправдања у Библији: Стефан је благослов за владавину добио од оца „по Јакову", тј. по угледу на Исаковог сина Јакова, који је измамио благослов прије свога старијег брата Исава (1 Мојс 27, 1—41). Радослав је жртва жене, која се пореди са старозавјетном Далидом, која је упропастила Сампсона (Суд 16, 1—21) или са још порочнијом пророчицом Језавељом, која је саблазнила многе и одвратила од вјере (1Цар 16, 31; 2Цар 9, 22; Откр 2,20). Ипак, „змија га није прождерала". Владислав је живио богоугодно и благочасно, и оставио за собом задужбину. Урош I, звани „Рапави краљ", био је побожан и добар владар, и много се намучио од угарског краља попут цара Давида. Зидајући задужбине и чинећи друга добра дјела угледао се на православље својих предака. Четврти син краља Стефана Првовјенчаног, Предислав, постао је, захваљујући својој ватреној вјери, одрицању од свијета и хиро-

тонији за архиепископа, као Сава II, „у свему сличан стрицу своједму“. Урошев син, Стефан (Драгутин) посебно је у овом љетопису хваљен због своје побожности и аскетизма. Помињу се и његова два сина, Владислав и Урошиц. Глорификација сљедећег Немањића, Уроша II (Милутина) дата је потпуно у стилу црквеног култа овог владара, ктитора многобројних задужбина широм Србије и ван ње. Љетописац наглашава већ у почетку да је Милутин био „велики у милостињи као ниједан други краљ и цар ни пре, ни после тога“. Милутинова милостиња је обухватила све народе и стигла до Јерусалима, Синаја и Египта, обухватила сву грчку и словенску земљу па чак и острва „поморска и заморска“. Зидао је цркве и болнице, чак и у самом Цариграду. То, међутим, не смета љетописцу да помене како је његов син, Стефан Урош III (Дечански) „од оца својега много невоља и зла поднео“. Као најважнији догађај за владе Стефана Дечанског наводи се побједа над бугарским царем Михаилом (1330). Судбина Симеона, млађег сина Стефана Дечанског и цара у Трикали, посвећена је извјесна пажња, па се може наслутити и нека симпатија према томе српском владару Византинцу, и његовој двојици синова „који су и данас живи, али се због наших грехова ван свога отачаства потуцају, уздајући се заједно с нама у милосрђе сведржитеља Бога, који и од камена може подићи децу оцу нашему Симеону“. Цару Душану љетописац признаје славу и политички успјех, којим се српска земља прославила, проширила и доспјела, наводно, „у велики мир и срећу“. Његова смрт, 20. децембра 1355, „оставила је велику жалост и плач српској земљи“. Душанов син, мада „прекрасан“, био је незрео и повео се за утицајем младих, а не старих и искусних људи, и зато је прошао као библијски Ровоам (1Цар 12,8) или као византијски цар Михаило III (842—867), кога је потиснуо Василије I Македонац, пострадавши од својих тобожњих заштитника Вукашина и Угљеше. Вукашин га је наводно свргнуо с престола и прогласио се краљем српским, препустивши Угљеши грчки дио земље са чином деспота. „А овај праведни (Урош), макар и лишен царског достојанства отачаства свог, у својој земљи у своме достојанству царском славно ка Богу оде“. *Љетопис* се потом завршава кратком биљешком о погибији Вукашина и Угљеше „у Маћедонији“, 6879 (1371) године.

Читав *Љетопис* представља једну књижевну цјелину и очигледно је написан одједном. За сада је сасвим немогућно рећи гдје је написан. Љ. Стојановићу се чинило да ни прва ни друга редакција старијег љетописа нису постале у Србији већ у Хиландару, али јаких доказа за то, као што и сам каже, није имао. Јасно је којим се изворима љетописац служио: за доба цара Уроша, Вукашина и Угљеше то је свједочанство самога писца као савременика; за раније доба користи податке из *Житија св. Симеона Немање* од Саве и од Стефана Првовјенчаног, Теодосијевог *Житија св. Саве* и Даниловчих житија краља Драгутина, Милутина и Стефана Дечанског. Интересантно је да нема трага од коришћења

Доментијаном. Ниједно мјесто ипак није преписано из ма ког од ових извора, „већ је све писано напамет по сећању из читања и укратко".

Композиција и цјелокупно казивање љетописца су потпуно оригинални. Утолико прије се може поставити питање књижевне вриједности љетописа. То је питање раније било спорно. Потпуно превиђена или порицана, књижевна вриједност старих српских љетописа се данас углавном признаје. У том погледу се обично полази баш од копорињског рукописа као првобитне редакције старијих љетописа, који најбоље чува одлике оригинала, док све касније прераде, како у групи старијих љетописа, тако и међу млађим љетописима, чине извјесну декаденцију. Као врлина љетописачког казивања истичу се јасноћа и прегледност. Свакако, по самој својој природи љетопис не оставља могућност за коришћење многих стилистичких ефеката. У односу на житија, љетописи су далеко сиромашнији, али их у исто вријеме треба посматрати као везу која ће спојити нашу житијну књижевност (биографије, одн. хагиографије) са новијом књижевношћу. Приповиједање старих српских биографија овдје потпуно изостаје, али се и на том уском простору ипак дâ осјетити смисао за добар, одмјерен и лијеп израз. Тамо гдје није само набрајање у стилу излагања опште историје, *Сказанија*, *Копорињски љетопис* развија богату, реторски обликовану реченицу. Он не бјежни и од стилских фигура, које ће једноличну нарацију хронографије ипак оживјети, на примјер од фигуре питања, као у причању о краљу Милутину: „И где се није чуло о његовој милостињи и праведности међу свим народима?" И у тим оквирима ће љетописац наћи начина да каже и нешто што није само сува чињеница него и субјективни, естетски утисак: „И цркве сазидаше се и болнице сачинише се, да сви који тамо живљаху остадоше задивљени". Извјесни епифорски ефекти даће понекад *Копорињском љетопису* ритам који подсјећа на поетска мјеста биографија или служби српским свецима. *Копорињски љетопис* је управо у стилистичком погледу најбољи представник читаве српске љетописне књижевности.

ОСТАЛИ КЊИЖЕВНИ СПОМЕНИЦИ XV ВИЈЕКА

Судећи по записима и другим подацима, са подручја Црне Горе у XV в. остало је и још неколико тачно лоцираних рукописа. У „приватним рукама у Одеси" налазио се прије првог свјетског рата рукопис четворојеванђеља, тзв. *Врањинско четворојеванђеље*, што га је за владе „благочастиваго и христољубиваго господина деспота Ђурђа" (свакако Бранковића, 1427—1456) написао јеромонах Мина 1436. год., а манастиру Св. Николе у Врањини приложио игуман тога манстира јеромонах Роман. На мисао да приложи једно четворојеванђеље Роман је дошао пошто је „видео да то свесвето место нема светог тетрајеванђеља" (Записи и натписи, 5565). Из манастира Петра и Павла (Бијело Поље) у лимској митрополији, један други „многогрешни Роман" написао је Апостол, заправо *Праксапостол*, „ва многометежно време ва лето 6950", тј. 1441/42, исте године када је у Горици на Скадарском језеру написан *Горички зборник*. То су апостолске посланице у канонском поретку, подијељене на литургичка „зачела", почев од Дјела апостолских, πρᾶξεις ἀποστόλων, отуда „праксапостол". Рукопис се налазио у Народној библиотеци у Београду (бр. 331), али је заједно с њом уништен 1941. Према једном каснијем запису он се 1749. налазио чак у Македонији, у манастиру Прохора Пчињског. У Берлинској државној библиотеци (бр. 26) налази се *Триод морачки*, који је заједно с другим Триодом и једним Праксапостолом купио и приложио Богородичином храму у Морачи „грешни и недостојни раб Ису Христов поп Никодим" 1443/44. године. И овдје је карактеристична побуда за куповину и прилагање књига: „по времену које тогда беше... и књижиц мало беше у цркве, и тоји се веома обетшале". Књиге које је Никодим купио биле су нове, „васе три новога извода" (Записи и натписи, 280). Из каснијих година, за владе Ивана Црнојевића, позната су два рукописа. Једно је *Саборник четирем месецем* (свакако Празнични минеј), из 1483/84, писан у вријеме када је „престо митрополије цетињске, која је митрополија зетска, држао преосвећени митрополит ћир Висарион и најсветији епископ ћир Вавила" — исти онај Вавила који ће бити поменут и у *Октоиху* Црнојевића штампарије. Рукопис је сада у Универзитетској библиотеци у Торину (Записи и натписи, 353). Други је рукопис *Часловац Николе Ко-*

сијера, који је тај писар, назван друкчије и Никола Дијак, на молбу „велемудраго логофета Божидара Грка" написао 1486. год., у вријеме „богохранимаго господара зетскаго господина Ивана Црнојевића" и „ва царство зело крепкаго и превисокаго измаилтаскаго цара султан Бајазита, јемуже попусти Бог силу и крепост над християни грех ради наших и безакони" (Записи и натписи, 355).

Такозвани *Цетињски псалтир* из Свеучилишне библиотеке у Загребу (R 3349) свакако није написан на Цетињу, јер према воденим знацима потиче несумњиво из прве четвртине XV в. (по С. Радојчићу нешто касније — из четрдесетих или педесетих година XV в.), када манастир Св. Богородице на Цетињу, који се помиње у запису, додатом на почетку и при крају рукописа, није још ни постојао (основан 1484). У цетињском манастиру је вјероватно био од самог оснивања као релативно нов рукопис. По садржини припада групи Псалтира са тумачењем. Историјско-умјетничка анализа орнаментике *Цетињског псалтира* омогућава да се реконструишу путеви скрипторских утицаја од јужне Италије преко Зетског приморја до македонских манастира; тератолошки иницијали овог рукописа су копирани са узора старијих од *Мирослављевог јеванђеља*, вјероватно из X вијека.[18] По својим језичким и палеографским особинама, међутим, рукопис у потпуности припада свом времену.

Преостали фонд рукописа у црногорским манастирима садржи прилично обимну заоставштину из XV вијека. По својој структури, ова се заоставштина не разликује битно од оне из претходног стољећа. Има више четворојеванђеља. У манастиру Никољцу *Четворојеванђеље* из прве трећине XV в. (бр. 5) и *Четворојеванђеље дијака Петра* писано „у доба деспота Јована" (1493—1502), посљедњег потомка деспота Ђурђа Бранковића, из 1493/94. год. (бр. 1). У Св. Тројици у Пљевљима је једно *Четворојеванђеље* из друге четвртине XV в. (бр. 96), затим једно из треће четвртине XV в. (бр. 111), и *Четворојеванђеље попа Стефана* из 1476. год. (бр. 59). *Изборно јеванђеље* са апостолима и додатком из Требника, из средине XV в., налази се у истој збирци рукописа (бр. 38). У Никољцу се чува *Апостол* из треће четвртине овог стољећа (бр. 12), а у Пљевљима *Тумачење Апокалипсе* (Откривења Јовановог) са другим саставима, из прве четвртине XV в. (бр. 46). *Псалтир са додацима* из друге половине XV в. је у Пљевљима (бр. 44). У Никољцу постоје и два минеја из тога времена: *Минеј служабни* за август, с краја XV в. (бр. 29) и *Минеј празнични* из Заплане (?), храма Успенија пресвете Богородице, из посљедње четвртине XV в. (бр. 33). У Пљевљима су *Минеј служабни* за април, из друге четвртине XV в. (бр. 53) и *Минеј* за исти мјесец, из XV в. (бр. 26). Ту је и *Празнични минеј* за мјесеце септембар-

---

[18] Види S. Radojičić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, 38—40. За археографске податке види V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Nac. sveučilišne biblioteke*, 178—180.

-децембар, из прве половине XV в. (бр 30). У Никољцу су два посна триода, један из друге или треће деценије XV в. (бр. 43), и други из друге четвртине XV в. (бр. 44). С краја XV в. је *Посни триод* манастира Св. Тројице (бр. 91). Међу литургичким књигама Св. Тројице су и два *Служабника*, један из прве половине (бр. 110), а други из посљедње четвртине XV в. (бр. 108). Још један *Служабник* из прве половине XV в. чува се у Никољцу (бр. 6).

Хагиографско-патристичка књижевност заступљена је са *Отачником* манастира Св. Тројице из треће четвртине XV в., у коме је и састав Црнорисца Храбра „О писменех" (бр. 17), као и са *Стиховним прологом* за март-август из треће четвртине XV в. у истој збирци (бр. 22). Ту су и *Зборник слова, поученија и апокрифа* у Никољцу из посљедње четвртине XV в. (бр. 52), *Зборник слова и житије св. Јована Златоустог* из треће четвртине XV в. у истом манастиру (бр. 70), и *Зборник слова и житија* из 1410/30, опет у Никољцу (бр. 83). Златоустова *Андријанта*, са тридесет једном бесједом „о статуама антиохијском народу" из друге половине XV в. (бр. 10), и *Маргарит* из 1452, који се налазио у рукама патријарха српског Никодима (1446 — послије 1453), а потом у Сопоћанима „иже ва Расе", који је најстарији српски рукопис овог зборника бесједа св. Јована Златоустог (бр. 45), налазе се у Св. Тројици у Пљевљима. У манастиру Никољцу су, најзад, и два правна текста: одломак *Скраћене Властареве синтагме*, друга четвртина XV в. (бр. 67), и *Типик манастира Војсиловице*, на Косову, из посљедње четвртине XV в. (бр. 45).

Збирка рукописа манастира Св. Богородице на Цетињу, основаног пред сам крај самосталног живота средњовјековне Зете, 1484, стварана је, без сумње, од времена његовог настанка кроз године наредних стољећа, прије свега у XVI в. У тој збирци се налази извјестан број важних рукописа XIV и XV вијека.

Из краја XIII в. је *Изборно јеванђеље* (апракос) на пергаменту, писано „за државу краља нашег Стефана Уроша" (бр. 11).

Рукописа из XIV в. има у цетињском манастиру са разних страна. *Апостол* Успенске цркве из Сухогрла, 1370/80. год. (бр. 16); *Стиховни пролог* за септембар-децембар из 1375/85. год. (бр. 18); *Панегирик* (зборник житија и беседа за празнике) 1370/80. год. (бр. 20). Карактеристично је присуство једнога македонског рукописа, *Служабног минеја* за мај, монаха Теофила, из педесетих година XIV в. (бр. 33); *Патерик грешног Никите* писан је око 1390. год. (бр. 54); још једна *Пуна синтагма Матије Властара* преписана је, свакако, 1387. год. (бр. 57). *Лествица* синајског игумана Јована, византијског писца из VII в., заступљена је једним рукописом македонске редакције, писаним око 1370. год. (бр. 73), једним српским рукописом из 1425/30. год. (бр. 59)), као и са два каснија (бр. 60 из XVI и бр. 61 из 1630. године). То дјело је у средњем вијеку нарочито радо читано и преписивано, а садржи аскетско-

-психолошке опсервације, исказане у изванредној књижевној форми, афористичким стилом савршенијим од онога у старим патерицима. Живот монаха тече у духу сталне борбе усавршавања, и сликовито је приказан као успон уз лестве, са земље ка небу и најузвишенијим врлинама, све до сједињења са самим божанским бићем. То дјело је иначе од највећег значаја за формирање раних исихастичких погледа у византијском монаштву.

Бесједе светих отаца писане су између 1365. и 1375. год. (бр. 69), а отприлике у то вријеме и три заједно повезана рукописа *Поученија светих отаца* (бр. 70, 78, 79)). *Канонски зборник* је писан осамдесетих година XIV в. (бр. 74), а десетак година касније *Златоуст манастира Пиве* (бр. 75). При крају XIV в. преписан је и зборник *Пчела*. То је занимљива византијска збирка изрека, које су извучене из Светог писма, дјела светих отаца и списа грчких философа, бесједника, пјесника, историчара и других, који се бар једним својим дијелом приписује Максиму Исповједнику као састављачу (580—662). Словенски преписи *Пчеле* нису познати из времена прије XIV в.; међусобно се увијек не подударају, а не слажу се ни са разним варијантама грчког оригинала, који до сада није ни критички издат. Зборник је играо важну улогу у упознавању широких слојева са античком мудрошћу. Цетињски *Амартол* из педесетих година XIV в. сматра се нај старијим сачуваним рукописом српског превода *Хронике* Георгија Амартола, о чијем смо значају за постанак српских љетописа већ говорили.

Из XV вијека има на Цетињу исто тако више рукописа. *Четворојеванђеље* из прве половине XV в. (бр. 4), затим *Служабни минеј* за август писан око 1400. год. (бр. 36), *Служабник* из прве четвртине XV в. (бр. 48), већ поменута *Лествица* (бр. 59), *Житија светих* из друге четвртине XV в. (бр. 67), и *Бесједе светих отаца* из друге половине XV в. (бр. 72). И ту су, дакле, заступљене оне књиге које су карактеристичне за састав црквених и манастирских библиотека у средњовјековној Србији уопште, од литургичких књига у ужем смислу до хагиографије, теологије и философије.[14]

[14] Археографски подаци према наведеним описима В. Мошина. За цетињски манастир осим тога: V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Cetinjskog manastira*, Ljetopis JAZU 61 (1956) 280—284.

ЦРНОЈЕВИЋА ШТАМПАРИЈА

Историја књижевности средњовјековне Црне Горе завршава се једним догађајем чији значај далеко прелази границе зетских феудалних и родовско-племенских земаља и постаје својина културне историје југословенских народа уопште. То је оснивање прве српске и уопште прве југословенске штампарије у малој држави Ђурђа Црнојевића, вјероватно на Цетињу, у самом почетку 1493, а можда и нешто раније. Од проналаска штампе и првог значајног остварења европског штампарства, Гутембергове *Библије* из 1455, није прошло ни четрдесет година, а посљедња српска средњовјековна држава пред саму своју смрт полаже темеље југословенском штампарству, преносећи на своје тле проналазак који је увелико почео освајати западну Европу и својом примјеном стварао услове за брже и далекосежније ширење писмености и културног стварања. У сусједним италијанским земљама у вријеме када Црнојевићи оснивају прву српску штампарију штампа се већ у 73 града и традиција графичке вјештине, брзо створена прераста у једну значајну умјетност. Црнојевића штампарија обогаћује српску средњовјековну културу и приближава је Европи крупним кораком.

На несрећу, околности оснивања прве српске штампарије, мјесто гдје је почела свој рад, чак ни година оснивања, ни вријеме ни мјесто престанка њеног рада нису довољно познати.[15]

Несумњиво је: да књиге које су штампане у тој штампарији постоје и да на првој таквој књизи стоји да је штампана 1493/94; да на другој, из 1495, стоји да је штампана на Цетињу; да су сачувани дијелови још двије сљедеће књиге и траг о још једној, виђеној само у нешто каснијем препису. Извјесно је и то да је покретачка и меценатска улога Ђурђа Црнојевића изричито поменута у сачуваним књигама, а да је као непосредни радник и штампар ових књига именован јеромонах Макарије. Познати су и мотиви за оснивање штампарије. Све остало су само претпоставке.

---

[15] Историографију овог питања, као и питања у вези са штампаријом на Цетињу подробно обрађује Ђ. Сп. Радојичић, *О штампарији Црнојевића*, Гласник Скопског научног друштва 18—19 (1938) 133—172. Осим тога види још Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*, Београд 1958.

Запис у виду предговора, као и колофон у првој књизи, *Октоиху првогласнику*, говори сасвим јасно о разлозима и побудама за покретање штампарије у српским земљама. Иницијатор штампања *Октоиха* је „ва Христа Бога благоверни и Богом хранимим господин Ђурађ Црнојевић", што значи Иванов син Ђурађ, који се на челу Црне Горе налазио од смрти свога оца, 1490, до 1496. год., када под пријетњом из Цариграда емигрира са породицом у Млетке.

Ђурађ Црнојевић је био пријатељ књиге, и сам обдарен извјесним смислом за лијепо, књижевно изражавање. Још је К. Јиречек[16] указао на Ђурђев смисао за књижевност — у чињеници да *Цетињски псалтир* из 1495. има једну пасхалну таблицу („Пасхалија са луновником и синаксаром"), за коју се у самом њеном наслову вели да је „сложеноје от скари Дамаскинови, изобретеноје господином Ђурђем Црнојевићем", тј. да ју је према таблицама Дамаскиновим „пронашао" Ђурађ Црнојевић. Уколико се под „изобретенијем" овдје мисли на састављачки рад, на самостално израчунавање и компоновање таблица, онда Ђурађ несумњиво испољава добро и солидно знање из календарске примијењене астрономије тога доба, пошто је пасхалија начин израчунавања датума Ускрса (Пасхе) и других покретних празника, а пасхалне и друге хронолошке таблице („луновници", „синаксари" и сл.) практично помоћно средство да се до траженог датума дође брзо и тачно. Али и у том случају тешко да се може говорити о смислу за књижевност у правом значењу те ријечи и Јиречеку је сасвим правилно стављена примједба да тај примјер није сасвим добар. Можда је боље позвати се на *Ђурђев тестамент*, „који заиста најбоље сведочи о књижевним склоностима његовим".[17]

На жалост, сачуван је само италијански текст тога тестамента, састављеног у виду писма жени Изабети 22. октобра 1499. у Милану. То је по свој прилици превод из 1514, док је оригинал био на српском језику, писан ћирилицом, и то, како у самом тестаменту стоји, руком самога Ђурђа Црнојевића у присуству свједока Трифуна Бућа, сестрића Ђурђева из Котора, и Франа Медића и Лајка Станисалића, слугу Ђурђевих. Тестамент Ђурђев заиста није обична правна „листина", мада садржи све елементе таквога правног документа, јер распоређује имовину за случај смрти и врло прецизним ријечима изражава посљедњу вољу завештаочеву. Писан је са посебном топлином, али у одмјереном, отменом тону, који свакако одаје човјека са развијеним књижевним укусом, човјека начитана и даровита. Завештање, које би по својој природи могло да буде суво и пословно, овдје је проткано неком посебном лириком, наговјештајима потпуно разумљивим само једном личном емотивном односу, односу љубави и господственом пошто-

[16] К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба I*, Београд 1952, 403 напом. 79.

[17] Ђ. Сп. Радојичић, *О штампарији Црнојевића*, 148 напом. 65; издање I. Kukuljević-Sakcinski, *Arkiv za povestnicu jugoslavensku II*, 1852, 41—45.

вању. Ђурађ често помиње љубав коју осјећа према својој жени Изабети, и ону коју је Изабета имала према њему. Он је носи у мислима, обраћа јој се при суочењу с могућношћу да умре прије но што се поново састане с њом. Оставља своје завештање као посљедњу топлу ријеч која се упућује не само жени већ драгој, љубљеној жени, као посљедњу, посмртну њежност. „Нисам хтио да те растужим, познајући љубав коју си за мене имала, и знајући сузе твоје које су спремне да се пролију. Али сада, будући од тебе далеко, и Бог зна када и гдје ћемо поново бити заједно, и јер сам се сјетио самртног часа, хтио сам да пишем овај тестамент својом властитом руком за спас своје грешне душе, мене Ђурђа, и твоје, с оним немоћне дјечице". Ђурђева посљедња воља изражава ту бригу о души, али и о будућој, неизвјесној земаљској егзистенцији његове породице. Он жели да љубав којом је вољен за живота постане видљива и бесмртна кроз богоугодна дјела којима ће Изабета обдарити цркву Свете Богородице на Цетињу. „По овоме ће људи моћи познати праву љубав коју си имала према мени кад виде да ми ти волиш душу послије смрти", каже Ђурађ парафразирајући Христове ријечи из јеванђеља по Јовану 13, 34, не без извјесне типичне, средњовјековне, скоро витешке спиритуализације идеала љубави. У сваком случају, однос Ђурђа и Изабете не престаје његовом смрћу. Чак и ако се буде преудала, нешто ће морати да остане: то је његова част, „коју ће моћи чувати ако буде хтјела, сећајући се љубави коју је имала са мном и чувања части кад сам био на путу, као кад сам био поред ње".

О неким другим правим књижевним саставима Ђурђевим нема никаквог трага. Али је љубав према књизи очигледна већ и из саме чињенице оснивања прве српске штампарије. Уосталом, он се и у тестаменту брине о књигама: међу стварима које с посебном пажњом треба вратити манастиру на Цетињу Ђурађ помиње и рукописе које је са другим драгоцјеностима био понио са Цетиња приликом свога брзог бјекства од Турака 1496. У предговору и колофону *Октоиха првогласника* Ђурађ говори устима свога штампара и рукодјелника Макарија, да га и на штампање те књиге нагони љубав према цркви и туга због велике пустоши коју су Турци нанијели, поред осталог, управо манастирским, црквеним библиотекама. „Видјевши... цркве без светих књига што су их агаренска чеда усљед гријехова наших разграбила и поцијепала, узревновах уз помоћ светог Духа и саставих форме на којима за годину дана осморица људи израдише Октоих прва четири гласа, на славослов Богу укрепитељу нашем". Значајно је да овог образложења нема у колофону *Цетињског псалтира* из 1495, гдје се дају лијепе, али општије формулације. Према томе, сам Ђурађ у првој књизи која је израђена у његовој штампарији објашњава разлоге штампања те књиге и стога штампања српских инкунабула уопште: то је оскудица у рукописним књигама, оскудица настала рушилачким дејством турских чета. Црна Гора је остала без књига и Ђурађ Црнојевић користи проналазак штампе

да тај недостатак у посљедњем часу државне самосталности бар донекле отклони.

Треба нагласити да је Црнојевићев мотив религиозан, и да су тек посљедице овога његовог дјела значајне за развитак наше националне културе, објективне посљедице једне у другом смјеру упућене и друкчије обликоване замисли. Нема никаквог основа представљати тај подухват Ђурђа Црнојевића као израз неког далековидог патриотизма. Црнојевићи, у осталом, као ни сам Ђурађ, нису се ни по чему разликовали од других средњовјековних српских феудалаца, заокупљених у политичком погледу далеко више судбином свог личног посједа и утицаја него интересима државне цјелине. Црнојевићи су својим отпором покушајима уједињења и ослобођења Деспотовине 1439, ликвидацијом грбаљске буне 1452. и опредјељивањем за млетачку доминацију 1455, у довољној мјери показали природу својих политичких преокупација да би се још могло говорити о неком њиховом широком и далековидом патриотизму. Будући са типичним феудалним менталитетом њихов је однос према културној традицији био много више религиозан и црквен него културнополитички однос. Тако и у оснивању штампарије: у блиским политичким, а због тога и сродничким везама са Венецијом (преко жене Изабете), упозорен, можда, и од оца Ивана, који је боравио у Венецији двије године по паду Скадра (1479—1481), а могуће и по своме личном сазнању, Ђурађ је схватио да му штампарска вјештина може у кратком року надокнадити велике губитке у црквеној и посебно обредној, литургијској књижевности. Штампарија је требало да буде једна нова врста скрипторија, проширење и модернизација тадашњег спорог преписивачког рада. Зато се Ђурађ јавља у улози феудалног мецене[18], без намјере да са штампањем црквених књига постигне комерцијални ефекат, али са сигурном намјером да примјеном штампарства у Црној Гори одужи свој религиозни дуг према цркви и духовној судбини земље чији је био господар.

Оснивање штампарије, како смо већ примијетили, оставило нам је много нерешених проблема, чије тачно рјешење за сада није могућно. Постављено је прије свега питање, ко је прави иницијатор и оснивач штампарије, гдје је штампарија уопште почела да ради, и када.

Врло се ријетко иницијатива за оснивање штампарије признавала самоме Ђурђу, већ се као оснивачи помињу и Ђурађ и Иван, Ђурђев отац. То се обично везује за питање хронологије оснивања штампарије, одн. за вријеме штампања прве књиге, *Октоиха првогласника*. Година штампања ове инкунабуле није спорна, јер се тачан податак о томе налази у њеном колофону: књига је завршена 4. јануара 1494. године. А пошто се у колофону каже да је штампање трајало „једино љето“ (годину дана), са њим

[18] Д. Медаковић, *н. д.*, 27.

се започело почетком претходне, 1493. године. Тако излази и према податку из предговора, гдје Макарије вели да је књигу „рукодјелисао" у вријеме зетског митрополита Вавиле, 7001. год. (= 1493). В. Јагић је указивао на то да је за припрему штампања ове инкунабуле било потребно дуже вријеме, те да оснивање штампарије усљед тога треба помјерити за још неку годину уназад, чак у вријеме Ђурђева оца Ивана. Јагић то везује за оснивање цетињског манастира 1483/85: оснивач тога манастира Иван долази можда на мисао да манастир не дарива рукописним књигама, по обичају који је до тога времена владао; он је можда увидио да је боље и паметније да у своме манастиру подигне штампарију, која ће потребним књигама снабдијевати не само новоосновани манастир већ и друге цркве и манастире. У сваком случају и Јагићеви насљедници у изучавању Црнојевића штампарије полазе од чињенице да почетак штампања *Октоиха* пада у трећу годину од смрти Ивана Црнојевића († јула 1490). Ђурађ би имао за двије године да наручи штампарију и да посвршава све што је потребно да она почне да ради, а још и данас једва да би двије године биле довољне да се у неком новом мјесту подигне сасвим нова штампарија, снабдјевена словима која раније нису постојала. Ако се ово има у виду, датум оснивања штампарије могао би бити помјерен на сам почетак Ђурђеве или на крај Иванове владе (1490), али остаје ипак необично што предговор и колофон прве инкунабуле помињу искључиво Ђурђа Црнојевића као покретача и организатора овог важног културног подухвата. Уз тај податак, опширан, изричит и сасвим јасан, није могућно прихватити претпоставке о Ивановом учешћу у стварању штампарије.[19] Штампарију је основао Ђурађ Црнојевић вјероватно већ почетком своје владе (1490), пошто је прва штампана књига из те штампарије израђена у време од јануара 1493. до јануара 1494. год, послије, свакако, нешто дужих припрема неопходних за набавку и инсталирање штампарске пресе и алата, као и за ручну израду матрица са потпуно новим, оригиналним словима.

---

[19] Није то могућно учинити ни на основу често помињане молбе Луке Примојевића, дубровачког латинског канцелара, од 8. марта 1514, да му Дубровачко вијеће изда привилегију за отварање штампарије у Дубровнику, у којој ће се поред латинских и грчких штампати и ћирилске књиге словима по узору на слова у књигама које су штампали „Црнојевићи". Без обзира на близину Дубровника и не тако велику временску удаљеност од оснивања и рада штампарије, Примојевићева тврдња је ипак само једно страно, и уз то сасвим посредно и узгредно свједочанство, које не може служити као доказ против изричитог и непосредног свједочанства колофона у Црнојевићевој књизи. Још мање снаге има претпоставка да Октоих није ни могао бити прва књига, јер „пре октоиха има много потребнијих црквених књига"; то је, како исправно вели, И. Руварац, „само голо и пусто резоновање и ништа више" (*О цетињској штампарији*, Глас СКА 40 (Београд 1893). Октоих је једна од основних и управо најпотребнијих црквених књига, јер је читава структура богослужења заснована на пјесмама Октоиха, који са својих осам мелодијских циклуса одређује ток и садржину дневног и недјељног богослужења. Уосталом, и прва ћирилска инкунабула уопште, дјело краковске штампарије Швајполта Феола из 1491, био је опет један Октоих.

На тај начин штампарија Ђурђа Црнојевића остаје једна од најстаријих ћирилских штампарија у свијету, поред краковске штампарије Швајполта Феола, чија је прва књига угледала свијет само три године прије нашег *Октоиха*, 1491.

Знатно је тежи, мада не и значајнији проблем, гдје је штампарија Ђурђа Црнојевића радила. Постојала су и таква мишљења да је штампарија радила у ствари ван територије Црне Горе, у Млецима: то у новије вријеме, са веома једностраном, тенденциозном и неприхватљивом аргументацијом тврди румунски писац В. Малин (1967). Никаквих доказа за то, ипак, нема. Једно умјереније схватање је било више заступано: да је штампарија у цјелини, дакле заједно са матрицама, израђена и набављена у Млецима, чак да је то, заправо, штампарија чувеног млетачког штампара Андреа Торезанија. Захваљујући расправама Ђ. Сп. Радојичића и Д. Медаковића, и ове су претпоставке отклоњене. Из Млетака је набављена по свој прилици само штампарска преса и потребни алат, а све остало : слова, матрице, опрема, илустрације, урађено је у самој Црној Гори. То, уосталом, каже и јеромонах Макарије у колофону *Октоиха*, гдје спомиње само себе кад говори о ономе који је „рукодјелисао" ту књигу.

Опширније је расправљано питање гдје је у Црној Гори радила прва штампарија: да ли на Цетињу или на Ободу. Ако и занемаримо околност да је Обод у ствари веома близу Цетиња (око три сата хода), и да то питање уопште није битно за оцјену културноисторијског значаја прве српске штампарије, не може се занемарити чињеница да је у самим књигама ове штампарије поменуто једино Цетиње као мјесто гдје се штампало, а о Ободу нема ни ријечи. За Обод говори извјесна народна, усмена традиција, забиљежена најприје код цетињског митрополита Петра I (1835), затим поновљена у доба прославе четиристогодишњице штампарије (1894), када се под утицајем П. Ровинског, који поклања вјеру овој традицији, узимало за доказано да је штампарија била на Ободу, без обзира на учено и разложно противљење И. Руварца. Од тога времена повлачи се и прича о тзв. „словима са Обода", тј. о оловним словима која су наводно све до посљедњег рата налажена по Ободу, и која су, према тврђењу неких испитивача, истовјетна са словима српских инкунабула. Међутим, тих слова више нема, а у доказну вриједност отисака седам слова о којима пише Ђ. Сп. Радојичић стручњаци за штампарство сумњају, износећи против тога веома јаке техничке разлоге.[20] У сваком случају, питање није од прворазредног значаја, и не заслужује толику дискусију и полемику каква се око њега у науци развија већ неколико деценија. У *Октоиху првогласнику* из 1494. не стоји ништа у погледу мјеста гдје је штампан. Зато у *Псалтиру*

---

[20] Види нпр. Л. Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века*, Београд 1959, 68—72. О словима са Обода види најбоље: Ђ.Сп. Радојичић, *Слова са Обода*, Историски записи 5 (1950) 23—27; Р. Драгићевић, *Црногорске штампарије*, Историски записи 12 (1956) 1—41.

с йоследовањем из 1495. стоји сасвим јасно да је штампан на Цетињу. На осталим књигама, које, уосталом, нису ни сачуване у цијелости, мјесто штампања не налазимо. Међутим, податак о Цетињу ствара непремостиве тешкоће за све који би желели да измире цетињску са ободском традицијом, јер у том случају треба објаснити: да ли је штампарија прешла са Цетиња на Обод или обратно, са Обода на Цетиње. Нове хипотезе, без изгледа на поуздано рјешење, само умножавају тешкоће.

У штампарији Ђурђа Црнојевића, колико је до сада познато, штампано је пет књига:

1. *Окшоих йрвогласник*, започет вјероватно почетком 1493, а завршен 4. јануара 1494. То је књига од 269 листова, величине 28,6 × 20,2 см; на страни по 30 редова. Сачувано је преко десет примјерака, али између појединих примјерака постоје разлике које указују на вршење исправки у току самог штампања. Октоих (осмогласник) једна је од најважнијих богослужбених књига у православној цркви. Формиран још у IX в., у саставу који је заступљен у нашем *Окшоиху*, Октоих се састоји из духовних пјесама разних византијских писаца, нарочито Јована Дамаскина († 753), монаха палестинског манастира Св. Саве и славног теолога и браниоца икона. Осим њега, који је, свакако, главни пјесник и редактор Октоиха, ту су заступљени и други значајни византијски пјесници, као епископ мајумски Козма (око 743), Анатолије (VIII—IX в.), Митрофан, Теодор Студит, Јосиф Студит (сви из IX в.), чак и цареви Лав Мудри (886—912) и Константин Порфирогенит (913—959). Све ове пјесме, разноврсне по своме облику и теми, једноставне (као егзапостилари, стихире и сл.) или сложене (као што је то пјеснички облик канона), распоређене су у октоиху по „гласовима" (ἦχος), којих има осам, а који представљају основне мелодијске формуле византијске црквене музике. Сваки појединн „глас" обухвата пјесме за богослужења свакога дана појединe седмице, и гласови се смјењују од првог до осмог, редом, из недјеље у недјељу, у непрекидном кружењу осмогласничких циклуса („столпова"). То је тзв. пуни октоих или параклитик, за разлику од краће верзије, која садржи само пјесме које се пјевају на васкрсним, недјељним службама, а не и преко недјеље, и која носи назив „васкрсног октоиха". Из практичних разлога, због обимне садржине, октоих је обично преписиван, а послије и штампан, у два дијела: први, са пјесмама од првог до четвртог гласа, називао се стога „првогласник", и други, од петог до осмог гласа, под називом „петогласник". Цетињски октоих из 1494. је по својој структури пуни октоих, параклитик, са пјесмама прва четири гласа. Грчки је параклитик веома рано преведен на словенски, и преписиван у свим скрипторијама као књига без које се не може. Отуда и потреба да прва инкунабула Цетињске штампарије — као и Краковске — буде управо Октоих. Цетињски октоих је значајан и са текстолошке стране, јер, према испитивањима В. Јагића (1894), његов текст и састав представљају ре-

видирану верзију старословенског превода, плод покушаја да се стари српски текст осмогласника исправи према најбољој грчкој рукописној традицији.

2. *Октоих петогласник*, нужни наставак претходне књиге, дуго није био познат као књига Црнојевића штампарије, па ни сада није у цјелости сачуван, мада је то једина илустрована цетињска инкунабула. Прије другог свјетског рата било је познато само осам његових листова, у Народној библиотеци у Београду; на тим листовима су биле двије илустрације. Листови су пропали са Библиотеком 1941, а илустрације сачуване само у репродукцијама. Један лист, опет са илустрацијом, али различитом од оних пропалих, чува се сада у Музеју на Цетињу, а у манастиру Дечанима пронађен је један релативно већи одломак од укупно 37 листова, са остатком од још једног листа. У дечанском одломку су четири илустрације, једна од њих иста као у цетињском примјерку. На постојање *Октоиха петогласника* из Црнојевића штампарије указивао је још П. Ј. Шафарик (1865), служећи се необјављеном библиографијом Л. Мушицког из 1822. или 1823. године. Исте године видио је у манастиру Слепче код Битоља један примјерак овог *Октоиха*, са годином 7002, архимандрит Антонин, али је потом постојање те књиге без довољног разлога доведено у питање, па чак и оспорено. Данас је *Октоих петогласник* познат, али у постојећим одломцима није сачуван ни предговор ни поговор. Пошто нема разлога да се не вјерује у податке Л. Мушицког, поготову што се слажу и с подацима Антонина Капустина, *Октоих петогласник* је штампан исте године када и *Октоих првогласник*, дакле 1493, и довршен јануара 1494. Имао је 272 листа, величине 26,5 × 18,0 см, по 31 ред на страни.

Са књижевног становишта је интересантан поговор (колофон) *Октоиха првогласника*, за који се може претпоставити да се налазио можда у истом или само у сличном облику, и у *Октоиху петогласнику*. То је читава православна теологија у маломе, теологија сажета у неколико редака, у низ језгровитих реченица. Писац, можда јеромонах и штампар Макарије, а можда и лично Ђурађ, откривају духовни и метафизички смисао постанка Октоиха и његову функцију. Сва историја свијета своди се овдје на провиденцијални однос Бога као творца и човјека као боголике творевине. Однос Бога и човјека је могућ, и то показује већ старозавјетна историја; савршени контакт божанства са људским остварен је у личности оваплоћеног Логоса, Исуса Христа. Божанске поруке преносе пророци, а у новозавјетном периоду — пјесници. „Божаствени људи", Јован Дамаскин, Јосиф и Козма (уобичајено је њих сматрати ауторима Октоиха) били су научени надахнућем, „наитијем Духа", и предали нам пјесме којима пјевамо Богу заједно са непрегледним хоровима анђела, и из којих црпемо снагу за добродетељни живот. И у уколико је гријех у коме живимо већи, утолико нам је потребнија надахнута, „божаствена" пјесма. Гријеси су Србе довели под удар „измаилћанске жељезне палице", која

„не просто бије него убија". Моћ да се одоли тој жељезној палици турског освајача долази од Бога, кроз „славословље", дакле кроз пјевање Богу. Формално, колофон одговара општем узору таквих записа у рукописним књигама средњег вијека, које свакој „божаственој" књизи придају провиденцијалну, метафизичку улогу, и сваку писану ријеч посвећују Богу, уз обавезну молбу за благослов умјесто клетве поводом сваке погрешке — овде штампарске погрешке — на коју се читањем наиђе.

3. *Псалтир с последовањем* је трећа по реду цетињска инкунабула, сачувана у цијелости у неколико примјерака, али ипак рјеђа од *Октоиха првогласника*. Према податку из поговора (колофона), штампан је на Цетињу, а штампање је завршено 22. септембра 1495. Томе не одговара сасвим година од створења свијета. 7003 (= 1494, ако је у питању вријеме послије 1. септембра, као у овом случају), али се може узети да је 7003, односно 1494. књига започета. Ако је у овом случају и почетак године по хришћанској ери изједначен са почетком по византијској ери те је пао на дан 1. септембра, онда је *Псалтир* завршен 22. септембра 1494, а не 1495. год. (тако сматра Ђ. Сп. Радојичић). И у том случају Псалтир би био трећа српска инкунабула, послије *Октоиха првогласника* и *Октоиха петогласника*. Индиктион, додуше, одговара 1495, а не 1494. години (инд. 14). *Псалтир* има 348 листова величине 20,4 × + 14,1 см, по 27 редова на страни.

Псалтир је старозавјетна књига, збирка најбољих пјесама хебрејске религиозне лирике, која је наставила да живи у хришћанској ери, постала неопходна свакодневна лектира, окосница богослужења, обавезни уџбеник средњовјековне духовности. У исто вријеме, Псалтир је својеврсни уџбеник књижевне естетике, на коме се стварала византијска химнографија, пјесништво уопште. То је крупна књижевноисторијска појава, од далекосежног значаја за обликовање стила, како византијског тако и словенског и старог српског пјесничког изражавања. Присуство Псалтира, зато, нема само литургичко-конвенционалан него управо књижевноисторијски значај. Псалтир је трајна инспирација пјесничког доживљаја у средњем вијеку. На њему су се учили нараштаји средњовјековних наших књижевника. Он је на својеврстан начин обезбјеђивао континуитет пјесничког стваралаштва и у нашој старој књижевности, његово трајање и његов естетски ниво. Као и пјесме Октоиха, тако и псалми имају у старој књижевности веома важну литерарну функцију, и нема зато разлога за жаљење што су „једине књиге које су биле штампане у најстаријим српским штампаријама XV и XVI вијека била јеванђеља, октоиси, псалтири и разни зборници апокрифних и хагиографских списа".[21] Напротив, са Октоихом и Псалтиром поготову, у нашој старој књижевности су присутна врхунска дјела свјетске књижевности, књижевности једне епохе

[21] Д. Павловић, у *Историји народа Југославије I*, Београд 1953, 479.

која се на свој начин, али сасвим одређено, уградила и у темеље културног стваралаштва наше савремене епохе, и оних које ће тек доћи.

Псалтир с последовањем је уз то једна сасвим специфична књига, која из практично-литургичких разлога дограђује основни и првобитни корпус Псалама Давидових новим књижевним цјелинама, у свему опет пјесничког карактера, било да су у питању дословно црквене пјесме (тропари, стихире и сл.), или молитве, које, осим своје богослужбене функционалности, имају особите лирске квалитете и представљају, у ствари, пјесничка мољења, грађена инспирацијом религиозног доживљаја, али и сасвим одређеним правилима византијске поетике. „Последовање" (ἀκολουθία) је низ чинова и богослужбених текстова, почев од часловца (основних чинова за црквену службу у току дана), затим одабраних црквених пјесама за празнике током читаве године (тропари и кондаци из минеја, триода и октоиха), до молитава за разне прилике и најбољих пјесама сложеног састава тзв. „канона". *Псалтир с последовањем* је словенска творевина, и настао је по свој прилици тек у XV вијеку. *Цетињски псалтир* је драгоцјен и због тога што се помоћу њега, као и помоћу краковског Псалтира с последовањем из 1491, може испитивати историја текста ове специфичне словенске богослужбене књиге, њено постепено обликовање у смјеру који је донекле паралелан ономе нешто каснијег грчког *Антологиона*. Нове, нередовне прилике, оскудица црквених књига, тешкоће у погледу смјештаја, потреба да се „све своје са собом носи", све је то довело до сажимања црквених богослужбених текстова у зборнике који собом замјењују више обимних књига, и у скраћеној верзији садрже неопходни литургички минумум. Појава цетињског *Псалтира с последовањем* из 1495. је израз управо оваквих потреба и тешких прилика у којима су се нашле српске земље, а посебно Црна Гора, при крају XV вијека.

4. *Требник* (*Молитвеник*, εὐχολόγιον), четврту цетињску инкунабулу, идентификује П. Ј. Шафарик према једноме сачуваном листу, сада у Народном музеју у Прагу (1830, 1831). Потом је Погодин 1848. описао један други одломак овог *Требника* (7 листова), који се чува у Публичној библиотеци у Лењинграду. Већи дијелови су пронађени тек у манастиру Св. Тројица код Пљеваља (184 листова), као и у цркви села Црколеза у Метохији (41 лист), али ови црколешки листови не допуњују пљеваљски одломак ниједним листом. Тако је било могућно реконструисати, ипак, већи дио *Требника*, али на жалост и овдје без предговора и поговора. Листови су — према црколешком одломку — величине 24,5 × 21,0 см, а на страни је по 24 или 23 реда. *Требник* је довршен вјероватно у јулу или августу 1495. године. Садржи уобичајене чинове и молитве за разне прилике, почев од монашења и чинова светих тајни (крштења, миропомазања и др.) до молитава за освећење темеља нове цркве или молитве „на вадруженије часнаго крста".

5. *Четворојеванђеље*, познато само по препису из 1548, није сачувано ни у једном примјерку. На несрећу, изгубљен је и препис ове штампане књиге, тзв. *Буђановачко четворојеванђеље*, на основу кога је Ђ. Сп. Радојичић 1937. год. утврдио постојање пете цетињске инкунабуле.[22] Рукописни препис израдио је у сремском селу Буђановцима презвитер Вук, од 15. маја до 14. августа 1548, по наредби архиепископа београдског и сремског Лонгина. Вук изричито каже да је Четворојеванђеље преписао „от форми Црнојевића, от сложенија Макаријева", али не наводи годину ни мјесто штампања свог предлошка. Може се само претпоставити да је *Четворојеванђеље* штампано на Цетињу, у другој половини 1495. у почетком 1496, или можда у току 1496. године. Те године долази до Ђурђева пада, а власт у Црној Гори преузима на кратко вријеме (до 1499) Ђурђев брат Стефан. Рукопис *Буђановачког четворојеванђеља*, према саопштењу Ђ. Сп. Радојичића, доспио је пред рат у власништво патријарха Гаврила, али је за време окупације, или касније, нестао. Сачувале су се само белешке и фотографски снимци појединих страна из рукописа у поседу Ђ. Сп. Радојичића, који је 1948. год. изразио наду „да ће имати прилике да опширније проговори о том важном рукопису".

Све цетињске инкунабуле[23] штампао је, према подацима из колофона у палеотипској анализи, јеромонах Макарије, који за себе вели да је „из Чарније Гори", тј. из Црне Горе. О његовој личности не знамо довољно. Он нигде не каже где је изучио штампарску вјештину, и мада се може претпостављати да се Макарије морао упознати са штампарством у Млецима, могућно је и неко друкчије објашњење. У сваком случају, како то пише у колофону *Октоиха првогласника*, Макарије није радио сам, већ са још седам људи, који су вероватно сви били обучени у новој вјештини и који су на штампарство били упућени, можда, захваљујући извјесној не безначајној традицији златарског одн. граверског заната у градовима Зетског приморја. Макарије се после престанка рада Цетињске штампарије и пропасти Црне Горе 1499, појављује у Влашкој на истом послу, штампајући прве влашке (словенске) књиге: два четворојеванђеља, једно из 1510, и друго из 1512, оба у Трговишту (Tirgovişte у подножју Карпата, око 80 км северно од данашњег Букурешта), каснијој резиденцији влашких кнежева

[22] Ђ. Сп. Радојичић, *Белешке о штампаријама у Црној Гори у XV и XVI веку*, Историски записи 2 (1948) 1—7, Исти, *Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија* (*XV—XVII века*), Историски записи 6 (1950) 255—270.

[23] Неко вријеме се држало да је откривена још једна, шеста инкунабула цетињске штампарије, наводно Цвјетни триод, сачуван у четири макулатурна листа, који се налазе у рукопису манастира Дечана бр. 120 (раније бр. 165/310). Види Ђ. Сп. Радојичић, *Две наше библиографске реткости*, Историски записи 8 (1952) 1—10. Међутим, утврђено је да су то листови Цетињског требника (Молитвеника), те да никакав Триод у Црнојевића штампарији посебно није био штампан (В. Мошин, *Још о реконструкцији Црнојевића Требника 1495. године*. Библиотекар 16 (1964) 202—203).

1585—1733. Живот је завршио као игуман у манастиру Хиландару, у Светој Гори, после 1528. Тих година написао је и један географски спис.[24]

Као творац првих српских штампаних књига, јеромонах Макарије новим техничким средствима наставља традицију старе писарске вјештине. Насупрот свим тврдњама да многа, нарочито иницијална слова Макаријевих књига опонашају потез и облике латинског штампаног писма, тип слова у цетињским инкунабулама, с палеографске одн. палеотипске стране, у потпуности одражава развој српске полууставне ћирилице, започет средином XIV в. под утицајем канцеларијске минускуле, и прилагођен потребама и захтјевима нове технике. Ипак, управо та техника, техника штампе, која је захтијевала строгу типолошку уједначеност појединих словних знакова, условила је и извесно „враћање" уставном писму — у смислу калиграфије и уједначености, с једне стране, и обнављања неких класичних уставних облика, с друге стране. Код цетињских инкунабула, штавише, уставне тенденције су изразитије него код каснијих старих српских штампаних књига (XVI в.). У филолошком погледу, цетињске инкунабуле представљају, такође, важан документ стања српске рецензије старословенског језика и правописа у последњој деценији XV вијека. Веома је карактеристичан однос према ресавској реформи. Реформа је само дјелимично утицала на правопис цетињских инкунабула. Тај утицај огледа се углавном у опсежној и сложеној употреби акцената и надредних знакова (С. Новаковић). Међутим, употреба јерова је предресавска· Макарије зна само за једно и то танко јер. Колебање је очито у писању јотованих слова (ꙗ, ѥ) у положају иза самогласника, гдје се још одржава рашка, предресавска традиција, али не досљедно. Зато се говори и о извјесној правописној симбиози у српским инкунабулама (П. Ђорђић). Значајно је да инкунабуле ни у ком случају не обнављају традицију зетско-хумске, одн. касније босанске школе. Развој зетског правописа све до краја XV в. (а тако ће бити и касније) остаје и даље чврсто на линији традиција које су се развиле у немањићкој Србији и Деспотовини.

Цетињска штампарија обиљежава почетак једнога културног процвата јужнословенских земаља, и посебно Црне Горе, али процвата који је у коријену заустављен турском инвазијом и коначним губитком самосталности, политичких и економских услова за културни развој југословенских земаља и њихово приближавање култури средње и западне Европе XV и XVI вијека. Истина, цетињско штампарство продужиће се на неки начин и послије престанка рада Црнојевића штампарије. Иницијатива која је тако сјајно предузета издавањем првих српских штампаних књига

[24] Не може се прихватити хипотеза према којој је Макарије Црногорац у ствари потоњи Макарије II (или III), митрополит угровлашки, који је сједиште угровлашких митрополита пренио из Арџеша у Трговиште, мада ту хипотезу заступа више научника (види Ђ. Сп. Радојичић, *О штампарији Црнојевића*, 134 и д.).

наставиће се у два смјера: кроз рад Божидара Вуковића у Венецији, с једне стране, и рад Ђурђа и Теодора Љубавића у Горажду, те осталих манастирских штампарија у Србији, с друге стране. Божидар Вуковић је родом из Подгорице у Зети (послије 1465), и послије пропасти Црне Горе он у Венецији оснива другу српску штампарију. Прва књига из штампарије Божидара Вуковића (*Служабник*) изашла је 1519. Исте године, на сасвим другој страни, у малом босанском мјесту Горажду на Дрини, оснивају штампарију браћа Љубавићи и штампају исто тако *Служабник*. И једна и друга штампарија настављају традицију цетињске штампарије уколико мотиви за њихово оснивање нису комерцијални, већ изражавају потребу да се попуни велика оскудица у црквеним књигама. И једна и друга у својој основи имају меценатски карактер и представљају својеврсно продужење и проширење средњовјековних скрипторија, не њихову замјену и не њихову комерцијализацију, мада је и њихово пословање морало да доведе до финансијских ефеката а отуда, постепено, и до измјене саме њихове природе. Вуковићева венецијанска штампарија брзо ће напустити такву традицију и претворити се у уносно штампарско предузеће, нарочито под управом Божидарева сина Вићенца. Насупрот томе, горажданска штампарија браће Љубавића задржаће у основи свој првобитни карактер, али ће зато, као и друге манастирске штампарије у XVI в. (Рујно, Грачаница, Милешева) трајати кратко и издати мало књига. У графичком погледу узор Црнојевића штампарије осјетиће се касније и у књигама штампарије манастира Милешева (1544, 1546, 1557), као и у књигама београдске штампарије Тројана Гундулића (1552), па се чак и код Јеролима Загуровића (1570) јавља на једном мјесту иницијал из цетињског *Псалтира*, „аутентични, посљедњи и директни део Црнојевићеве штампарије“.[25] Ипак, појава цетињске штампарије дјелује помало изоловано. У умјетничком, графичком погледу, она се својим високим квалитетима надовезује на стару српску умјетност из времена државне самосталности (Д. Медаковић). Њен утицај на каснији развој српског штампарства и српске књиге лежи много више у самој идеји и примјеру, у иницијативи за такав, модернији, бржи и савршенији начин умножавања књиге, а с друге стране, у пружању поузданих, бројних али истовјетних „извода“, тј. предложака за преписивање. Познато је да су цетињске инкунабуле у XVI в. преписиване као добар, вјеродостојан „извод“. Захваљујући томе, и сачуван је траг о постојању *Четворојеванђеља* цетињског — у његовом буђановачком препису из 1548, о коме смо већ говорили. *Октоих првогласник* из 1518. год. у Пећкој патријаршији (бр. 65) преписан је са цетињског *Октоиха*. Али више од тога се присуство ове штампарије у сљедећем историјском раздобљу Црне Горе као и осталих југословенских земаља неће осјећати. Правилно је примијећено да цетињска штампа, и поред доминантног утицаја српске средњо-

[25] Д. Медаковић, *н. д.*, 66—67.

вјековне рукописне књиге, означава покушај заустављања њене искључиве премоћи, покушај чије је трајније дејство осујећено турском провалом и губитком државне самосталности. Све остале српске штампарије које настају у току XVI в. у већој су мјери зависне од рукописне књиге него што је то била цетињска штампарија, иако су неке од њих прорадиле на туђем тлу и скоро пола вијека доцније (Д. Медаковић).

Без обзира на каснију судбину српског штампарства у средњем вијеку, на прекиде и назадак у штампарској традицији послије пропасти српских земаља крајем XV в., остаје чињеница да је Црнојевића штампарија, основана између 1490. и 1492. год., прва српска штампарија и једна од најстаријих ћирилских штампарија (друга после краковске, основане пре 1491), а уз то једна од најстаријих југословенских штампарија уопште. У нашим земљама, пре ње је почела да ради личка глагољска штампарија у Модрушу или Косињу (са две инкунабуле, тзв. *Римским мисалом* из 1483, и *Римским бревијаром* из 1491), а отприлике у исто вријеме или нешто касније сењска глагољска штампарија (са *Римским мисалом* из 1494). Тако је у југословенским земљама, у различитим условима, али у исто вријеме, дошло до продора штампарске технике како на српском тако и на хрватском подручју. Југословенске штампарије, међу њима црногорска штампарија Ђурђа Црнојевића, придружиће се броју од 250 првих европских штампарија, колико их је до краја XV в. на разним странама континента било основано.

УМЈЕТНОСТ

Умјетност у Црној Гори послије распада Српског Царства, а прије пада српских земаља под Турке, није довољно проучена, нити је извршен покушај срећивања споменика у скупине па ни изнијет преглед развитка умјетничких идеја. Недостају репертоари дјела из области архитектуре, вајарства, сликарства и примијењене умјетности; нису извршена археолошка истраживања манастирских цјелина, откопавања црквених грађевина и утврђених градова; нема још коначног пописа покретних предмета. Заправо, изучавања су у току, а непоузданост ће моћи да буде избјегнута тек кад се искорачи из почетних исхода. Тешкоће су повећане и сиромаштвом историјских извора о настанку и животу умјетничких споменика, поготову за области изван Приморја. Отуд, бар за сада, преглед умјетности на подручју Црне Горе од времена Балшића до краја владавине Црнојевића подразумијева обраћање пажње једино на појаве и дјела који се са већом извјесношћу могу препознати и утврдити као творевине баш овог раздобља, што није увијек лако установити.

Територијална разломљеност црногорских области и брзе промјене политичких прилика крајем XIV и током XV в., одјекнуле су и у умјетности, остављајући садашњем подручју Црне Горе у насљеђе неколике одвојене скупине споменика посебних обиљежја. Најстарија су, свакако, дјела настала у епоси Балшића, највише њиховом заслугом. Обухватају вријеме од педесетак година: први споменици настају у осмој деценији XIV в., а посљедњи у другој деценији XV стољећа. Посебност градитељских планова цркава, тролисног облика, досљедност византијски схваћеној просторности храмова, и поред стилских знакова готике, чине ову скупину одвојеном од истовремених или потоњих цјелина на подручју Црне Горе. Градитељство балшићких времена у приморским градовима, чисто западњачко, сачињава поглавље за себе.

Умјетничка дјелатност у Котору и у областима којима је град непосредно управљао и на њих снажно утицао — иначе врло богата у XV в. — освијетљена је знатним бројем писаних извора,

мада споменички остаци, доста малобројни, нису у сразмјери са вијестима о умјетничком раду. Извјесно је да је Котор по одвајању од Србије па све до 1500. год., настављајући традицију потпуне ослоњености на западњачки стилски израз, прешао пут од зреле готике до првих облика ренесансе.

У Црној Гори се данас налазе и веома важни споменици умјетности босанске властеоске породице Косача, чак, рекло би се, они најљепши и најзначајнији. Вјерска колебљивост извјесних чланова ове куће, која се биљежи у писаним изворима, није толико извјесна кад се сагледава кроз грађење цркава: јасно окренути српској градитељској традицији светосавских времена, они користе рад умјетника са стране, прије свега с Приморја, да би остварили своје замисли. Том мјешавином старог и савременог добијена су дјела необичних обиљежја, посебна у историји умјетности црногорског подручја.

Најзад, угледна породица Црнојевића, која ће дати печат историји Црне Горе у другој половини XV в., својом значајном улогом у култури и умјетности, зачетом још у вријеме српске деспотовине, оставила је дјела у стилском погледу највише западњачка, међусобно слична, цјеловита као скупина, одвојена од претходних умјетничких остварења.

У односу на средњовјековну умјетност државе Немањића, умјетност у Црној Гори послије 1371. год. није представљена градитељством великих размјера као раније, раскошним фрескама украшеним златним листићима, значајном скулптуром и великим бројем скупоцјених предмета примијењене умјетности. Међутим, јасно је да је грађење повећано, а умјетнички занати се развили у односу на претходно вријеме. На сцену су ступиле властеоске породице, које нису располагале великим материјалним средствима као Немањићи, али су жељеле, у оквирима могућности, да наставе обичаје подизања и украшавања храмова и да се убиљеже у онај низ ктитора који је већ у њихово вријеме био славан, поставши примјер за угледање. И у храмовима малих размјера и у мање скупоцјеним предметима могло се испољити умјетнички вриједно стваралаштво.

БАЛШИЋИ

Архитектура

Нови умјетнички полет у областима Балшића у Зети отпочео је, кад и у другим српским земљама, по маричкој бици и смрти цара Уроша. Велика властела српске државе, која се осамосталила и високо уздигла послије 1371. год. — Мрњавчевићи у Македонији, Бранковићи на Косову, у Метохији и Полимљу, кнез Лазар и његови насљедници у Поморављу и на Ибру, Балшићи у Зети — у осмој и деветој деценији XIV в. граде задужбине, које су готово истовјетне по цртежима основица, а различите од храмова претходног времена. То су цркве триконхосног плана, с једном или три олтарске апсиде, с бочним полукружним пјевницама, припратом, најчешће с једним, али понекад и с пет кубета. Тако је у области српских велможа био унесен план цркве какав се од X в. па све до седме деценије XV ст. најчешће употребљавао приликом изградње великих манастирских храмова на Светој Гори, а у другој половини XIV в. био прихваћен и у градовима непосредне околине Свете Горе, Солуну и Серу, на примјер.

На појаву триконхоса у српским државама свака област одговорила је на свој начин, увијек досљедно својој градитељској традицији и стилским обиљежјима која су у тим подручјима била најомиљенија. Архитектура Мрњавчевића и Бранковића у то вријеме — манастири Св. Андрије на Тресци код Скопља, Св. Арханђела у Кучевишту у Скопској Црној гори и Убожац на Косову код Гњилана — изграђена је у знаку потпуне преваге византијског стилског израза, који је у Македонији још под Немањићима доживио извјесна прилагођавања. Цркве без пластичног украса изведене су каменим тесаницима и опеком, сложеним тако да сваки квадер камена бива обухваћен опеком и малтером, или да се редови малтера, камена и опеке наизмјенично смјењују. Строги геометризам маса није на њима нарушен свјетлошћу и сјенкама, које би биле посљедица секундарне пластичности зидних површина. Моравско градитељство кнеза Лазара — преко Лазарице у Крушевцу, Раванице, Горњака, Љубостиње и преко споменика његове властеле (Дренча, Неупара, Велуће итд.) — истиче сликовитост фасада као сопствени израз, јединствен у свом времену у читавом

византијском свијету. Вишебојност материјала на фасадама и богати пластични украс око прозора, портала и на горњим површинама зидова наслијеђени су највећим дијелом заједно са мотивима из архитектуре најугледнијих црквених средишта Србије — Пећи и Жиче. У ствари, у много богатији грађевински материјал пренощен је систем украшавања који се четрдесетих година XIV в. заслугом архиепископа Данила II појавио на фасадама цркава, изведен у фреско-техници.

Појава триконхосних црквених планова у Зети Балшића, у манастирима из посљедње четвртине XIV в. на Скадарском језеру, била је такође умјетничка новост. Још од времена протороманике у областима јужног Приморја нису грађене цркве с оваквом основицом. У односу на четири-пет вијекова старије грађевине нови триконхоси имали су друкчији систем конструкције, различита рјешења у подизању кубета, несродне цртеже планова у цјелини и појединостима. Отуд не постоји угледање градитеља тих цркава из XIV в. на старију архитектуру јужног Приморја, него утицај светогорских рјешења, који је прожео све српске области. Међутим, извјесно је да су остварења у Зети далеко од тога да копирају, у стилском погледу, иједну од савремених грађевина у Византији и српским државама. Ослоњени већином на градитеље, зидаре и клесаре приморских градова, Балшићи и њихови савременици дали су триконхосима западњачку одежду. Изграђени од правилних тесаника или само од притесаног камена, с облицима сводова, лукова, звоника и прозора, добрим дијелом преузетим из савремене готике, храмови посљедње четвртине XIV в. на Скадарском језеру подигнути су у духу области у којој су настали, преузевши стил који је био у току.

Толико широка географска распрострањеност триконхосних цркава код Срба и њихова изненадна појава у великом броју не могу бити посљедица случајних подударности. Одређени договори српских владара морали су претходити овом чину. Чини се да су последњи свесрпски државни сабори, који су се током 1374. и 1375. год. одржавали у Призрену и Пећи, а били посвећени изгледа искључиво црквеним питањима, имали на дневном реду — поред питања помирења Српске цркве са Цариградском патријаршијом и поред избора патријарха Јефрема за новог црквеног поглавара Срба — и питање насељавања монаха са Свете Горе и из других великих средишта православља у српске области које нису биле покривене мрежом манастира, или их је било сасвим мало (Поморавље, Зета). За један од тих сабора, одржан у Пећи 1375. год., зна се, на основу текста о избору патријарха Јефрема, да је био сазван по налогу кнеза Лазара и Ђурђа Балшића, а да су на њему угледни светогорски монаси имали важну ријеч и као савјетодавци и као спроводници одређених закључака. Један познији састав чак тврди да је кнез Лазар том приликом обећао да ће подићи манастир Раваницу, чије је темеље ударио, како свједочи његова повеља, 1376. год. Ако се по посљедицама суди

о садржају рада на овим саборима, онда је насељавање калуђера и ново подизање цркава представљало једну од важних тачака договарања. Чињеница да се ниједна триконхосна црква у српским земљама не може датовати прије 1376. год. (сем, можда, Лешја код Параћина), као и подаци о насељавању у Србију великог броја Светогораца и Синајита тек послије те године, јасно говоре о природи намера српских управљача. Светогорски планови цркава, долазак великог броја калуђера с Атоса и њихов утицај на живот земље очигледно су у узајамној вези.

Због недостатака извора за Зету Балшића није тако лако као за Поморавље кнеза Лазара васпоставити листе калуђера, утврдити вријеме насељавања Светогораца и других угледних монаха Истока. Судећи по каснијем присуству Грка на двору зетских господара или старца Никона Јерусалимца уз Јелену Балшић, као њеног духовника и сабрата једног манастира на Скадарском језеру, који су већ увелико знали српски језик, изгледа да је њихова појава у саставу братстава нових манастира Балшића знатно ранијег датума. Не зна се одакле је био старац Макарије, који се помиње пре 1378. год. у Богородичином манастиру на Старчевој Горици на Скадарском језеру, по коме се ова црква у то вријеме зове. Он је одмах у манастиру отпочео преписивачку дјелатност. У сваком случају био је то врло угледан човјек. Од шест данас познатих цркава из краја XIV и прве половине XV в. на Скадарском језеру пет је посвећено Богородици. И тај би податак говорио о могућем утицају Светогораца не само на развитак архитектонских планова цркава него и на ширење Богородичиног култа. Богродица је међу Светогорцима била изузетно штована, јер је сматрана заштитницом атонског монаштва и Свете Горе у цјелини.

Раније се понекад појава триконхосних цркава у држави Балшића објашњавала утицајем Поморавља и улогом Јелене, кћерке кнеза Лазара, која се удала за Ђурђа II Страцимировића Балшића. Међутим, таквом закључивању супротставља се чињеница да су тролисни планови манастирских храмова на Скадарском језеру, поготову они најстарији, настали истих година кад и цркве тога типа у Лазаревој кнежевини, а да се Јелена појавила у Зети тек пошто су прве цркве овога типа биле већ изграђене. Једино непосредна улога светогорских монаха у новој средини може објаснити примјену триконхосног плана храмова у Зети и изглед цркава на Скадарском језеру, јер оне не опонашају ниједно од истовремених рјешења у другим областима српских управљача.

У механизму прихватања триконхосних облика у Зети треба замислити, бар на почетној степеници, присуство градитеља позваних са југа и њихову сарадњу са зетским клесарима и зидарима. Тако створен прототип цркве утицао је, затим, на потоњу градњу. О позивању мајстора с југа свједочи податак о подизању Богородичине цркве код Скадра или у самом скадарском граду, задужбине Оливере, прве жене Ђурђа I Балшића, а кћерке краља Ву-

кашина. Много касније, 1444. год., Оливерини потомци тврде Млечићима да је она цркву подигла per magistros conductos de regno patris sui и да ју је богато обдарила.[1] Храму је данас изгубљен траг, али је вјероватно да није био триконхосног плана, јер је подигнут прије 1371. године. Податак о доласку градитеља из Повардарја у Зету, саопштен послије готово седамдесет и пет година, може бити истинит у односу на Оливерину задужбину, али може, исто тако, да буде посљедица шире појаве мајстора с југа у држави Балшића, која се дуго памтила. У сваком случају без подстицаја једног или више мајстора градитеља са Свете Горе или из јужне Македоније и њихове сарадње с домаћим мајсторима тешко би се зетски триконхоси, са својим особеностима, могли створити у свом почетном облику.

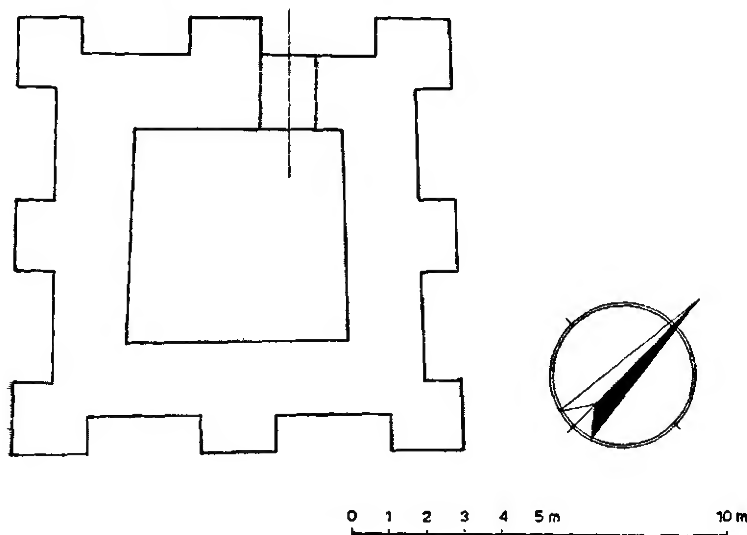

Ск. 12 — *Топаона*, основица пирга

Светогорско градитељство је оставило нарочит траг на једној моћној кули-пиргу што се још високо диже на острвцу Топаони на Скадарском језеру. Пирг је штитио прилаз с истока од Скадра острвима на којима тада становништво није било малобројно и на којима су се налазили манастири подигнути у то ври-

[1] S. Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, IX, Zagreb 1890, 193—194. Иако је овај документ често навођен — К. Јиречек, *Историја Срба*, *I*, Београд 1952, 248; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 148; F. Cordignano e G. Valentini, *Saggio di un regesto storico dell'Albania*, Scutari 1937—1940, бр. док. 677 — ипак ово важно мјесто није било донедавно коришћено. Тек га је навео С. Ћирковић, *Коментари и извори Мавра Орбина* у Марво Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 313.

јеме.[2] Настао је, свакако, кад и манастири, јер припада цјелини ове монашке насеобине, а изграђен је у истој техници зидања.[3] Са сваком страном дугом преко 12 метара, а зидовима дебелим око 2 метра, зидан ломљеним каменом повезаним малтером, он се издваја од истовременог одбрамбеног градитељства у Зети, Србији и на Приморју пиластрима који искачу из зида читав метар, по цијелој висини куле, а распоређени су на сваком углу и на средини сваке стране пирга. Куле-пиргови из средњега вијека на Светој Гори — како оне које улазе у састав одбрамбених зидова појединих манастира, тако и оне што обезбјеђују манастирска пристаништа или прилазне путеве (у Хиландару, Ватопеду, Лаври, Пантократору итд.) — показују истовјетан начин изградње, с истим, јако испуштеним пиластрима, који су најчешће у поткровљу пирга били повезани луковима. Једину измјену у систему пиластара градитељ на Топаони начинио је на угловима пирга: умјесто два пиластра, који су били на крају сваке стране зида, како је то на светогорским пирговима, он је, спајајући, направио један, знатно снажнији, и смјестио га тачно на угао. Млетачко, приморско и српско градитељство утврђења није му могло бити узор, него само оно на Светој Гори.

Исти је случај и са архитектуром цркава из времена Балшића на Скадарском језеру. Она није позната у цјелини, пошто нису испитани сви кутови на овом подручју, нити је могуће установити првобитну множину споменика провјером у неком старом попису манастира и цркава, јер такав не постоји. Ни Којчин Црнојевић, када 1444. год. моли млетачко вијеће да се врате одузета имања манастирима и црквама у Скадарском блату, не помиње их поименично, него само каже да су их подизали његови стари и друга зетска господа, који су се у њима сахрањивали.[4] Стефан Црнојевић, обраћајући се 1460. год. млетачкој влади, вели да су „четири манастира у Језеру", а да су им права обезбиједила стара и прошла господа, која су манастире подигла. Маријан Болица, Которанин, описујући 1614. год. скадарски санџак, каже да свако од пет острва на језеру има по један манастир српских калуђера. Главни су Св. Никола на Врањини, Ком, Бешка Горица, Старчева Горица и Морачник.[5] Међутим, обојица дају изјаве само о изабраним ма-

---

[2] S. Ljubić, *н. д.*, V, Zagreb 1875, 7. Податак је из 1403. године: „...habitantes in scopulis et insulis dicti lacus, qui sunt in non parvo numero".

[3] Ђ. Бошковић, *Извештај и кратке белешке са путовања*, Старинар, III сер. књ. VI (Београд 1931) 159, само помиње ову кулу као „турску тврђаву". Међутим, у питању је, с обзиром на начин грађења и систем конструкције, средњовјековна кула из времена кад су светогорски утицаји били најснажнији, тј. из доба Балшића.

[4] S. Ljubić, *н. д.*, IX, 203—204; И. Руварац, *Камичци-прилошци за други Зетски дом*, Просвјета II (Цетиње 1894) 422; В. Марковић, н. м.

[5] Не може се разазнати о која четири манастира говори Стефан Црнојевић, јер их не набраја поименично: S. Ljubić, *н. д.*, X, Zagreb 1891, 154. По нашем познавању, у то вријеме би их на острвцима било пет и то би били баш они које набраја Болица: S. Ljubić, *Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine* 1614, Starine JAZU XII (Zagreb 1880) 176. Међутим, у Боличином списку је Св. Никола на Врањини манастир из XIII вијека.

настирима, балшићким и црнојевићким, али и немањићким. Друге цркве и манастири који се наводе у изворима из XIV и XV в., а вјероватно су настали у балшићка времена — храм S. Maria di Lorenzo, који је Оливера, кћерка краља Вукашина а жена Ђурђа I Балшића, подигла код Скадра;[6] манастир у Горичанима у Зети, близу Скадарског језера, у којем је Јелена, кћерка кнеза Лазара а жена Ђурђа II Страцимировића Балшића, а потом Сандаља Хранића, написала свој тестамент и који би могао бити једна од њених задужбина;[7] „црква коречанска", посвећена Светој тројици, што се можда уздизала на неком од острваца Скадарског језера;[8] манастир Св. Арханђела под градом Улцињем, по свој прилици задужбину Ђурђа II Балшића[9] — или још нису пронађени или су с временом толико прерађени да није од њих остало ништа што би подсјећало на њихов првобитни изглед.

Скадарско језеро са својим манастирима на великим острвима или горицама-острвцима, на обалама што се уздижу у висине или шире на сјевер, у градовима и утврђењима размјештеним на његовом подручју, којих је већ средином XV в. било бар двадесетак, заслужује, због значајне улоге у култури и умјетности, име „зетске Свете Горе". Од многих црквених и манастирских грађевина времену Балшића извјесно припадају, колико се данас зна, само четири веће манастирске цјелине. Од њих је, вјероватно, најстарији Богородичин манастир на острвцу Старчеву (Старчева горица). Сва је прилика да је изграђен између 1376. и 1378. год. заслугом старца Макарија, јер се одмах назива Горицом „светога старца Макарија", а касније Старчево или Старчева горица. Било је то у дане „благочестивога господина Ђурђа Балшића".[10] Одмах је

---

[6] Уп. биљешку 1.

[7] Јеленин тестамент код Љ. Стојановића, *Старе српске повеље и писма*, Београд — Сремски Карловци 1929, 394—397. Још у XVI в. у Горичанима је било доста калуђера и попова: B. Đurđev, *Sitni prilozi za istoriju Crne Gore u XVI i XVII veku*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine VII (Sarajevo 1956) 34—35. У данашњем селу Горичанима, на левој обали Мораче, између Титограда и Врањине на Скадарском језеру, нема трагова старих грађевина. На другој, пак, страни Мораче, у селу Вуковцу, постоји црква, изграђена у новије вријеме на старим темељима. Око ње су рушевине старих грађевина и зидина. У средњем вијеку и ово се подручје називало Горичанима, па је могуће да се баш ту налазио манастир у којем је Јелена говорила тестамент у перо старцу и свом духовнику Никандру Јерусалимцу. Поготово што и данас у селу говоре да је црква некада била манастирска. О настанку ове цркве, по предању, у доба краља Душана, уп. И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, Београд 1879, 145.

[8] Уп. Љ. Стојановић, *н. д.*, 396; В. Марковић, *н. д.*, 148.

[9] О постојању овог манастира говоре млетачки извори: С. Новаковић, *Законски споменици српских држава у средњем веку*, Београд 1912, 285; S. Ljubić, *н. д.*, V, 84—85; В. Марковић, *н. д.*, 149. Још 1406. год. се говори да је Ђурђе II Балшић издао повеље манастиру. Нејасно је када је настао и манастир Св. Петра у Скадру, који се често наводи у изворима раног XV в. а који је, исто тако, био православни: уп. В. Марковић, *н. д.*, 148 (са старијом литературом).

[10] Запис из књиге преписане у том манастиру донијет је у Споменику СКА, III (Београд 1890), 211 и код Љ. Стојановића, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902, бр. 149; IV, Сремски Карловци 1923, бр. 6071 (гдје

стекао углед преписивачког средишта, а у XVI в. још је био врло поштован, чим је ту био сахрањен, у јужној бочној капели, војвода Божидар Вуковић, чувени српски штампар из Венеције, чије су мошти по његовој жељи, забиљеженој у тестаменту, биле ту пренесене из Венеције.[11]

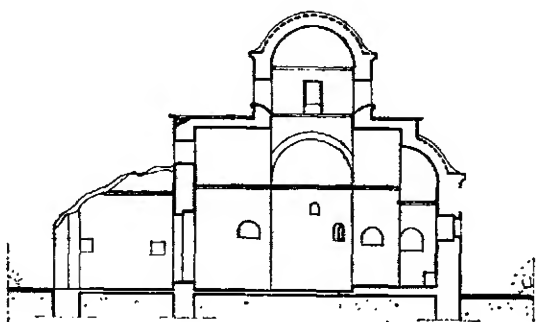

Ск. 13 — Подужни пресјек

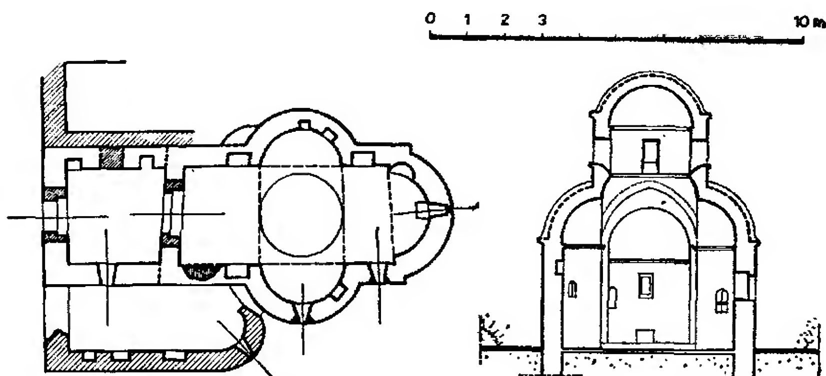

Ск. 14 — Основица Ск. 15 Попречни пресјек

Старчево, Богородичина црква

је запис исправљен). И. Руварац, *н. д.*, 478, вјерује да се под именом господина Ђурђа Балшића крије Ђурђе I Балшић (1373—1378), а не Ђурађ II Страцимировић. С обзиром на употријебљени патронимик у запису, то је сасвим извјесно. По Руварцу, ктитор цркве би био старац Макарије. Треба нагласити да је у вријеме писања Пролога, у којем се сачувао овај запис, старац Макарије највјероватније био мртав. У помену он већ има епитет „свети", који се најчешће употребљава уз имена угледних покојника, мада не искључиво. У сваком случају црква с манастиром би била довршена до 1378. Вјероватно је започета 1376. или одмах послије те године, као што је то случај с Раваницом и Лазарицом у Србији. Одговарало би то појави грађења триконхоса у Србији после сабора који су заједно сазвали кнез Лазар и Ђурађ I Балшић.

[11] Ј. Тадић, *Тестаменти Божидара Вуковића, српског штампара XVI века*, Зборник Филозофског факултета VII—1, Споменица Виктора Новака (Београд 1963) 337—359. О гробу Божидара Вуковића уп. П. А. Ровински, *Ободска штампарија и њен значај*, Прославна споменица четиристогодишњице ободске штампарије, Цетиње 1895, 52—53; исти, *Черногорія, въ ея прошломъ и*

Од свих триконхосних цркава на Скадарском језеру старчевачка је у архитектонском погледу најједноставније и најчистије ријешена. Из тијела једнобродне цркве искачу три полукружне апсиде, двије на бочним странама, а једна, која изнутра има ширину брода, на источној. Округла купола са четири прозора стоји на кружном постољу, које је од ње одвојено истакнутим вијенцем, састављеним од косо притесаних комада камена. Кубе се ослања, источно и западно, на стране подужног свода, а са сјеверне и јужне на прстенасто изведен испуст који се диже изнад полукалота бочних апсида. У крововима је, међутим, наглашен попречни брод, који изнутра не постоји. Храм је изграђен од лијепо тесаних каменик квадера, послаганих у правилне хоризонталне редове. Испод кровног покривача иде кордонски вијенац истог облика као и онај над постољем кубета. Прозори на бочним зидовима и кубету, као и отвор главних врата, завршени су хоризонталним каменим гредама. Само су прозори апсида с полукружним луком. Готика се једино осјећа у тјеменом прелому подужног свода цркве, а западњачки мајстори одају своје руке кроз начин зидања каменом.

Пошто је храм доста мали (ширина изнутра око 3,5 м, дужина заједно с апсидом око 6,5 м), а нема ни посебне просторе за проскомидију и ђакоником, градитељи су, на унутрашњим зидовима, направили читав систем малих ниша, полукружно завршених, различите величине, које су служиле за држање књига и ствари умјесто посебних ормана. На сјеверном зиду олтара налази се ниша за проскомидију, у свакој бочној апсиди је по једна ниша за књиге појаца (она у јужној је већа и има камену полицу по средини), а у западном травеју, на сјеверном и јужном зиду, налазе се двије велике нише са каменим полицама за држање ствари и, можда, одежда. Изгледа да је градитељ због великих ниша у западном травеју, које би могле да наруше статику зида, приступио једном необичном појачању. Наиме, са спољашње стране, на тим мјестима, он је дозидао по један споља полукружно закључен зид, који иде од темеља до крова, и изгледа као још једна бочна апсида.

У дну апсиде, испод прозора, изидано је епископско сједиште, често обиљежје катедралне цркве. Није ли, бар извјесно вријеме, зетски епископ сједио на Старчеву? Иначе, није позната историја зетских епископа у време између напуштања катедрале Св. Михајла на Превлаци у Боки Которској послије издвајања Котора из државе Немањића и њихове појаве, почетком XV в., у саборној цркви Пречисте Крајинске на Скадарском језеру.

Не много касније послије подизања цркве испред западне фасаде подигнута је правоугаона припрата с подужним полуоб-

настоящемъ, С. Петербургъ 1909, 141—142. За историјат манастира уп. још В. Марковић, *н. д.*, 147; Ст. Станојевић, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, IV, Загреб 1929, 437; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 44—45.

личастим или оживалним сводом, која је данас у рушевинама. Уз њу су призидане двије бочне једнобродне капеле са полукружним апсидама, нешто смакнутим из осовине због полукружних зидова што су се налазили уз подужне зидове цркве као обезбјеђење нишама у западном травеју храма. Сјеверна је нижа и има полуобличасти свод, док је јужна, у којој се налази гроб Божидара Вуковића, већа, али са порушеним сводом. У смјештају капела и у њиховој надгробној намјени као да је још увијек садржана идеја, образована у рашкој градитељској школи у XII и XIII в., која је, можда посредништвом немањићких задужбина XIII в. у Зети, допрла до архитектуре из времена Балшића.

У манастирском дворишту има неколико грађевина у рушевинама, међу којима се величином истиче једна четвороугаона зграда на спрат, а налази се западно од цркве. Манастир је био окружен високим и дебелим зидом, готово правоугаоног облика. Полукружно завршен, свечани главни улаз, на јужном зиду, водио је у двориште од пристаништа у малојували на језеру.[12]

У односу на византијске и српске цркве истога времена, храм на Старчеву показује, у конструкцији кубета, знатне измјене. Купола није подупрта, као у Моравској школи или на Светој Гори, пиластрима који израстају из бочних зидова, а њено постоље није четвртасто као у Поморављу. Сем тога, тамбур нема 8 или 12 прозора, као што ни зидови споља нису оживљени плитким пиластрима или прислоњеним колонетама, издубљеним нишама и декоративном пластиком.

Мада малих размјера, Богородичина црква на Старчеву дјелује монументално својим спољним изгледом и унутрашњим простором. Лијепо пропорционисана, сведена је готово на основне геометријске облике, компоноване у простору. Због чисто изведених зидних површина, под широким дејством свјетлости и сјенке, облици добијају на величини и снази. Том утиску још више доприносе сури зидови од сивог кречњака, клесаног у великим квадерима. Западњачки зидари су увезену просторну замисао

---

[12] И. С. Јастребов, *н. д.*, 143 (поменуо је само рушевине овог храма). П. А. Ровински, *Черногория*, 137—145 (први је донио опис цркве и манастирског комплекса, осјетивши да је у вези с планом цркве утицај Солуна и Свете Горе пресудан); G. Millet, *L'ancien art serbe*, *Les églises*, Paris 1919, 197 (само помиње цркву и, схватајући разлике између храмова Моравске школе и Старчева, помишља на могућност утицаја старијег приморског градитељства на њега, мада га ставља у поглавље књиге које носи наслов: „Ширење српског типа"); Милоје Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 150—152 (доносећи непрецизан архитектонски снимак и негирајући Мијеове закључке, чврсто повезује ову цркву за моравске споменике из доба кнеза Лазара); Ђ. Бошковић, *н. д.*, 159—161 (даје најбоље архитектонске планове, које смо само у неким појединостима исправили, доноси тачне описе и подвлачи независност ове архитектуре од Моравске школе и приморских, много старијих, триконхоса). Према Бошковићу о Старчеву још: В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, н. м.; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 244, сл. 379; P. Mijović, *Starčeva Gorica*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, 4, Zagreb 1966, 306. Црква је конзервирана током 1962. и 1963. године: уп. Старине Црне Горе, I (Цетиње 1963) 172; II (1964) 119.

храма, византијског поријекла, претворили, измјенама и поједностављењима, у романо-готички споменик по дејству градње.

Од старчевачке цркве знатно је већа, скоро истих размјера као храмови средње величине у Моравској школи, црква св. Ђорђа на острвцу Горици (Бешка, Брезавица), недалеко од Старчева. Њен ктитор би могао бити Ђурђе II Страцимировић Балшић или његова жена Јелена. Оваквој хипотези — јер помена о ктитору нема — доприноси не само посвета цркве светитеља имењаку овог зетског владара него и чињеница да је жена Ђурђа II, Јелена, много касније, пошто је умро њен други муж, Сандаљ Хранић, баш поред овог храма сазидала своју надгробну цркву. Јелена је, сем тога предузела и њену обимну оправку. У свом тестаменту она вели: „... и цркве светаго Георгија у Горице дадох олово, купив за 60 дукат, да се покрије црква, и оште да им се да за мајсторе 30 дукат". Она с црквом св. Ђорђа сређује имовинске односе и дарује је сасудима и књигама. Своју надгробну црквицу непрестано назива новом, што је, уз податак о новом покривању Светог Ђорђа, знак да је велики храм већ тада био доста стар[13]. У сваком случају треба га датовати у посљедње двије деценије XIV вијека.

Шема цртежа основице изгледа на први поглед ближа црквама Моравске школе него што је то случај са Старчевом. То је због тога што кубе почива на истуреним пиластрима и што је припрата изграђена у исто вријеме кад и црква. Међутим, иако сличног цртежа основице с црквама Моравске школе, горички Свети Ђорђе није, по својој конструкцији, њима сличан. Прије свега пиластри су неуобичајено истурени, а кубе се ослања, на сјеверној и јужној страни, на полукалоте бочних апсида. Припрата је, пак, пресведена великим ребрастим сводом, готичког стила, чија се ребра наслањају на конзоле у угловима просторије. На свакој страни припрате је по један прислоњен лук, ослоњен на угаоне пиластре. Подужни свод у цркви полази непосредно из подужних зидова, на којима нема, као на грађевинама моравске скупине споменика, прислоњених лукова. Тамбур кубета је и споља округао, као код свих сачуваних цркава на Скадарском језеру из тога времена, а излази из кровова помоћу доста закржљалог квадратног постоља, уобичајеног за српску архитектуру средњега вијека изван Зете. Доста широки отвори прозора и врата на зидовима храма и кубету правоугаони су или, ријеђе, благо су лучно завршени, али је лук готово сасвим пригњечен.

Ова дугачка и доста ниска грађевина, изведена споља притесаним каменом, небрижљиво сложеним у неправилне редове, има пажљиво изидану западну фасаду, изнад које се уздиже високи и масивни звоник на преслицу, који представља и главни

[13] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, 395—396. Уп. В. Марковић, *н. д.*, 147; В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, 255—256.

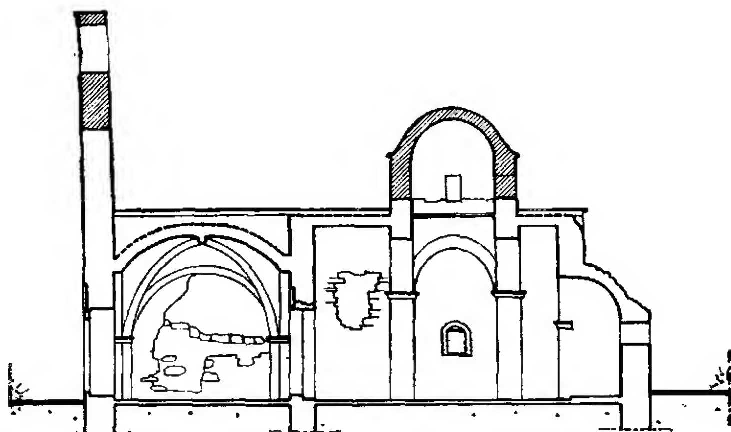

Ск. 16 — Подужни пресјек

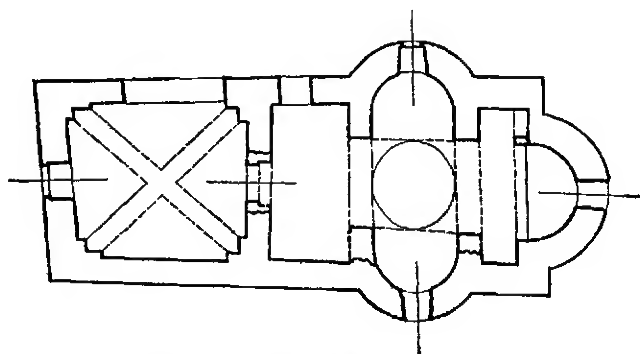

Ск. 17 — Основица

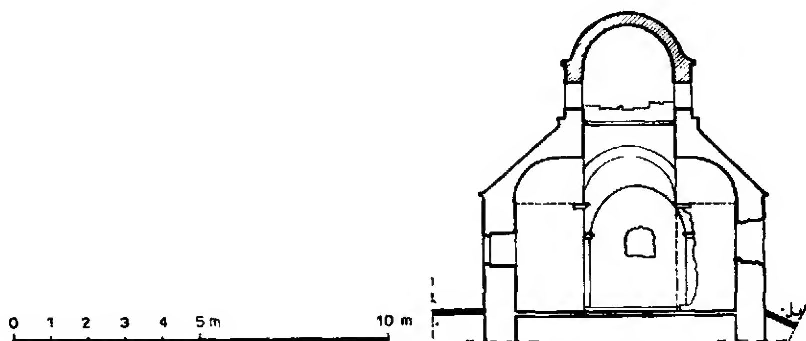

Ск. 18 — Попречни пресјек

Горица (Бешка), црква Св. Ђорђа

нагласак на грађевини. Он при дну има ширину западне фасаде, а по висини се постепено, степеничасто сужава.

Западњачки градитељ, позван вјероватно с Приморја, оставио је своје јасне трагове у начину зидања каменом, у облицима звоника на преслицу, у цртежу шиљатог вијенца над полукружном линетом портала и, нарочито, у конструкцији ребрастог свода. Стилска обиљежја ових трагова су јасно готичка. Он се користио ранијим рјешењима са Старчева приликом рада на извјесним појединостима, а са Старчева је позајмио облик кубета, геометријску чистоту маса и обраду отвора. Међутим, није се снашао код исцртавања основице, очигледно њему не много блиске, јер је она примјетно неправилна. Није био ни изузетно даровит умјетник, јер су му односи величина несразмјерни а композиција без складности. Црква се издужила и полегла у камењару Горице.

Педесетак метара сјеверозападно од храма уздижу се рушевине једне четвороугаоне грађевине, која је некада имала спрат, чији су зидови данас мјестимично високи и по пет метара. Остаци су то једног од манастирских конака вјероватно насталих крајем XIV вијека.[14]

Најстарије и највеће манастирско насеље на Скадарском језеру било је код данашњег села Остроса у Крајини, а познато је под именом Пречиста Крајинска. Помиње се почетком XI в. и везано је за дирљиву приповијест о Владимиру и Косари. Од тада не може се у њему пратити живот све до почетка XV вијека. Наиме, у једној повељи Балше III Ђурђевића, из 1417. год., помиње се „господин митрополит зетски Арсеније с всем збором и клиросом Пречисте Крајинске". Управо тада Балша III је дао мали поклон манастиру, у ствари право на коришћење извјесних солила. То би могао бити знак да је он ктитор манастирске обнове и да цркву треба датовати послије 1403. јер је те године он ступио на пријесто. Било је то вријеме када су се зетски митрополити — чија је судбина постала незавидна послије пропасти Српског Царства, јер су се морали повући из свог светосавског сједишта, манастира Св. Михајла на Превлаци у Боки Которској, пошто је Бока изишла испод српске власти — населили у Пречистој Крајинској. Дуго су се ту задржали. Тек када је Иван Црнојевић сазидао Цетињски манастир, они су прешли на Цетиње. Једно вријеме провели су

[14] Рушевине је дјелимично споменуо И. Јастребов, *н. д.*, 143. М. Васић, *н. д.*, 154, само је биљежи, доносећи један слаб цртеж основице и правећи двије забуне: натпис с Јеленине Богородичине цркве, изграђене поред Светог Ђорђа, ставља на цркву Св. Ђорђа, мислећи да је у питању њена задужбина из 1440. год. и, друго, упоређује ребрасти свод из припрате са ребрима у љубостињској припрати, која их уопште нема. Тек је Ђ. Бошковић, *н. д.*, 162, донио тачан опис и планове цркве. Ми смо, једино, у планове унијели неопходне исправке и могли смо да утврдимо, послије рестаурационих радова, да црква није имала лажне трансепте, као што се до сада претпостављало. Према њему још код: В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 24; А. Дероко, *н. д.*, 216, цртеж 382; V. Đurić, *Beška (Brezavica)*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, I, Zagreb 1959, 357. Иначе, црква је конзервисана и дјелимично рестаурисана 1966—67. год. уп. Старине Црне Горе, III—IV (Цетиње 1965—66) 248.

у Будви и у манастиру Св. Николе на Врањини на Скадарском језеру.[15]

Премјештањем зетске митрополијске столице у Пречисту Крајинску негдје у посљедњој четвртини XIV в. настала је потреба за проширењем старог манастира и за новим грађевинама. Тек ће будућа археолошка истраживања моћи да одвоје старе зграде од оних насталих крајем XIV и у XV в. јер се цио комплекс налази у рушевинама покривеним камењем и средоземним растињем. Главна манастирска црква, посвећена Успењу Богородице, такође углавном порушена, налази се у средини некадашњег манастирског насеља. Зидови јој једва прелазе метар у висину, изузев у западном дијелу спољашње припрате, гдје је звоник сачуван у првобитној висини.

Мала откопавања, која је 1930. год. предузео Ђ. Бошковић, показала су да је храм имао основицу врло сличну цркви Св. Ђорђа на Горици, иако је Пречиста Крајинска знатно већа. Разлика је у томе што је у Успенској цркви у Крајини олтарски травеј нешто дубљи од западног травеја, чиме се храм разликовао и од осталих цркава истога времена на Скадарском језеру. Да би у цркву могло стати више вјерника и монаха, градитељ изгледа није изградио зид између припрате и храма, него је одвајање ових простора само назначио с два пиластра, између којих је разапео лук. Купола је била подигнута, сва је прилика, над четири лука што су некада били постављени над четири пиластра — по два са сваке стране бочних апсида. Тиме се конструкција за уздизање кубета разликовала од оне на Старчеву и Горици, а била сродна с конструкцијом Богородичине цркве на Морачнику и храмова Моравске школе. Подужни сводови цркве били су, судећи по траговима на западном зиду припрате, полуобличасти. По цртежу основице и по величини, Пречиста Крајинска, више од свих цркава Скадарског језера, личи на храмове Поморавља.

Једино она од цркава ове скупине има са западне стране истовремено саграђену једну велику просторију, која нешто мало одступа од правилног правоугаоника, а дугачка је око 14,5 и широка скоро 7 метара. Имала је спрат и била је покривена дрвеном таваницом и двосливним кровом, чији се трагови виде на зиду добро очуване куле-звоника, истодобно саграђене уз њен сјеверозападни угао. Просторија је могла служити као спољашња припрата храма, у којој су се поред осталог одржавали црквени сабори и манастирски састанци – као што је то био обичај у средњем вијеку. На спрату је била катихумена, мјесто са којег су више свештенство и достојанственици присуствовали литургијама, али која је

[15] О судбини зетских митрополита по пропасти Царства уп. И. С. Јастребов, *н. д.*, 187—189; Н. Дучић, *Књижевни радови*, II, Београд 1892, 82—88, 97; И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, Просвјета I (Цетиње 1892) 16—22; В. Марковић, *н. д.*, 34—45 (са старијом литературом); Р. Грујић, *Зетска епархија* у Ст. Станојевић, *н. д.*, I, 815; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века*, Скопље 1937, 42. О првом помену митрополита у Пречистој Крајинској уп. С. Новаковић, *н. д.*, 757.

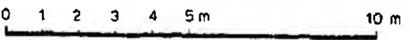

Ск. 19 — *Црква Богородице Крајинске*, основица

била и станиште митрополита или радионица преписивача књига, чему су, такође, служиле велике манастирске катихумене.

Висока кула-звоник је била подијељена дрвеним гредама и патосима на пет спратова, некада међусобно повезаних дрвеним степеништем. На четвртом спрату се налазила мала капела с полуобличастим сводом и једном апсидом, чија полукружно завршена маса испада из зида куле. На највишем спрату, нешто ширем од осталих, у лођи са великим прозорима, била су смјештена звона. По један прозор налазио се на источној и западној страни лође, а по два, као некакве бифоре, на сјеверној и јужној. Градитељ је кроз благо оживалне лукове над отворима лође показао своју стилску припадност готици, која се иначе не види на другим сачуваним дијеловима цркве. Нешто касније, преосталом ширином западне фасаде ексонартекса, а уз звоник, била је подигнута још једна ниска, готово четвороугаона просторија, чија намјена није јасна.[16]

Скоро све српске цркве које су имале катедралну природу, уз које је, дакле, било сједиште епископа или архиепископа, од светосавских времена редовно су имале спољашње припрате и куле-звонике. Уз неке од њих су куле-звоници одмах грађене, а на друге, старије, пошто су постале саборне, оне су накнадно дозидане. Како је храм Пречисте Крајинске зидан са спољашњом припратом и кулом-звоником, која има готичка обиљежја, нема никакве сумње да се подизање обавило у последњим деценијама XIV или у првим годинама XV в. — иако се некада у то није вјеровало — и то одмах с намјером да нова црква постане катедрала зетских митрополита. Учешће владара у тако обимном подухвату увијек се подразумијевало. Тако се на Пречистој Крајинској збило да су се на једном мјесту сабрале идеје и особености српског градитељства различитог поријекла: светогорска основица цркве, већ одомаћена на Скадарском језеру; приморски начин грађења

[16] На рушевине је наишао И. С. Јастребов, *н. д.*, 162—163, 187—189 (који говори и о њеним првим поменима у XI и XV вијеку). Кратке податке о постојању рушевина дао је T. Ippen, *Stare crkvene ruševine u Albaniji*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XII (Sarajevo 1900) 92—94, sl. 12 и 13 (који их не датује, не вјерује да је у њима била епископија, али доноси форографије из којих се види да су тада зидине биле много више него данас); A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris 1901, 116—118 (с одличном фотографијом, на којој се види олтарски зид до висине крова, и с податком о старој посвети); М. Веселиновић, *Српске калуђерице*, Глас СКА 80 (Београд 1909) 169—170 (такође с податком о посвети цркве). Први стручни опис са архитектонским снимцима објавио је А. Дероко, *У Бодиновој престоници*, Старинар, III сер., књ. V (Београд 1930) 145—146 (само што је претпостављао, као и ранији истраживачи, да је у питању црква из XI вијека); Ђ. Бошковић, *н. д.*, 165—167 (који је донио најбоље цртеже архитектуре и најпоузданије описе грађевине, али се и сам колебао у погледу датовања цркве: није вјеровао да је из XI в., али није мислио ни да је из краја XIV). По Бошковићу су радили и каснији проучаваоци ове цркве; В. Петковић, *н. д.*, 37; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура*, 40—41, сл. 18, 23; Đ. Bošković, *Bogorodica Krajinska*, Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb 1955, 636; V. Đurić, *Bogorodica Krajinska*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, 1, Zagreb 1959, 418.

притесаним каменим квадерима, са знацима готичког стила; старије рашко наслеђе у подизању катедрала.

Богородична црква на острвцу Морачнику, иначе најмањих размјера међу црквама на Скадарском језеру (изнутра дугачка око 6 метара), дјелује као сажети извод из цјелокупног скадарског градитељства овога времена. Помиње се први пут 1417. год. у повељи Балше III Ђурђевића, када од њега добија на поклон једно гувно солила.[17] Пошто садржи скоро сва искуства, појединачно провјерена на ранијим грађевинама, она изгледа најмлађа, а вријеме послије 1400. као највјероватније доба њене изградње. Изгледа врло могуће да је Балша III управо због тога што је манастир обдаривао био и његов ктитор.

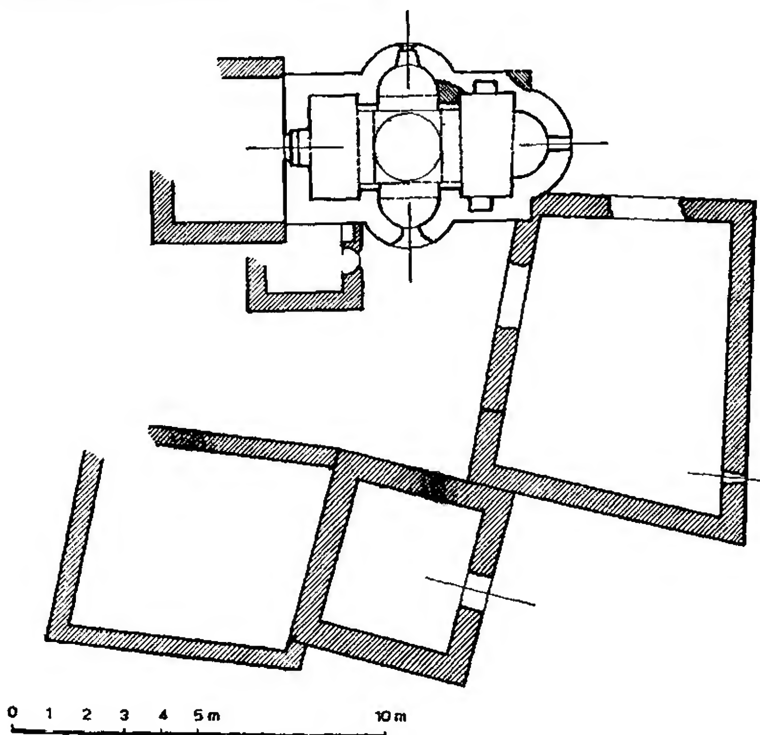

Ск. 20 — *Морачник, Богородичин манастир*, основица

По основици готово симетрична грађевина, с једнаким олтарским и западним травејем, триконхосна, али с врло ниским апсидама, она има једно кубе које подржавају пиластри. Над пиластрима су подигнути лукови што се дјелимично држе на

[17] Уп. И. Јастребов, *н. д.*, 187—188; С. Новаковић, *н. д.*, 757; И. Руварац, *Камичци-прилошци за други Зетски дом*, 479; П. А. Ровински, *Черногория*, 144, В. Марковић, *н. д.*, 147.

профилисаним конзолама ослоњеним на пиластре. Због бочних лукова сасвим је логична појава калкана на спољашњим бочним странама, које представљају трансепте, и нису лажни као на Старчеву. Исто као и на Старчеву, округло кубе на Морачнику, са четири правоугаона прозора, израста из округлог постоља, које се од тамбура одваја својом нешто већом ширином и каменим вијенцем. Вијенци састављени од закошених плоча, тако често употребљавани на Старчеву, још су у већем броју заступљени: споља се јављају испод свих крововова, а изнутра на подужним зидовима; означавају почетак сводова; раздвајају пандантифе од тамбура и тамбур од калоте кубета; дијеле апсиду од њене полукалоте. По пластичном дејству зидних површина, унутрашњост цркве на Морачнику је најразуђенија од свих храмова овога доба у Скадарском блату.

Сви прозори — по један на свакој апсиди и четири на тамбуру — правоугаони су и оперважени каменим гредама. Само западни портал има, изнад правоугаоног отвора, још и полукружну линету. И нише за проскомидију и ђаконикон, што су издубљене на бочним зидовима олтарског простора, правоугаоних су облика.

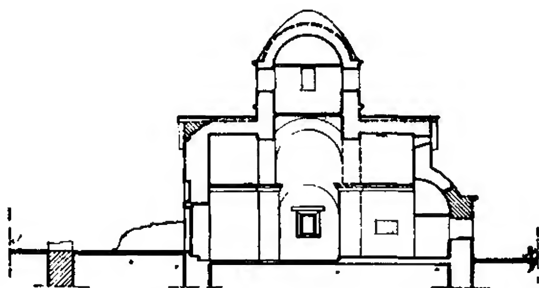

Ск. 21 — Подужни пресјек

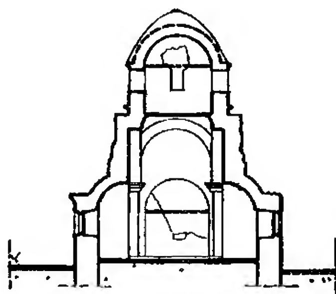

Ск. 22 — Попречни пресјек

0 1 2 3 4 5m

Морачник, Богородичин манастир

Некако у исто вријеме, али накнадно, уз главну цркву на Морачнику, биле су дозидане и све остале просторије које се данас налазе у рушевинама. На западној страни црква је добила правоугаону припрату, нешто ширу од храма, и упоредо с њом, уз западни травеј с јужне стране и уз јужну страну припрате, малу капелу с полукружном апсидицом и поред ње двије нише, такође за проскомидију и ђаконикoм. Три велика манастирска здања, чија висина сада мјестимично премаша висину кубета храма, али понегдје не досеже ни један метар, налазе се јужно од цркве. На југоисточни угао храма прислоњена је, једним својим углом, велика просторија у облику неправилног четвороугаоника, која је могла имати спрат и бити конак за смјештај калуђера. Уз њен

југозападни угао назидана је висока четвртаста кула-утврђење за обезбјеђење манастира, а дјелимично и за становање. На њеном другом спрату била је некада просторија, засведена јаким крстастим сводом, можда капела као у кули Пречисте Крајинске. Уз западну страну куле, а шира и већа по површини од ње, налази се још једна неправилна издужена просторија, која би, с обзиром на положај у односу на цркву, могла бити манастирска трпезарија.

Све грађевине на Морачнику изведене су каменом, не нарочито брижљиво тесаним. Приликом зидања није вођено много рачуна да се квадери правилно распореде, мада је видљиво њихово слагање у водоравне редове. Иако зидарима и клесарима није било посебно стало до љепоте рада, градитељ је ипак био даровит: у присним облицима и малим размјерама досегао је до чврстине моделовања маса и складности пропорција.[18]

Цркве балшићког времена на Скадарском језеру чине засебну скупину у историји српске архитектуре средњега вијека. Функцијом и иконографијом простора једнаке истовременом градитељству у Поморављу, на Ибру, Косову и у сјеверној Македонији, оне се од њега издвајају различитим појединостима у цртежу основица, полукружним апсидама, недостатком прислоњених лукова на подужним зидовима, конструкцијом поткуполног простора, округлим кубетом, које је већином на округлом постољу, лишеношћу жеље за оживљавањем спољашњости пиластрима, колонетама, декоративним кордонским вијенцима распоређеним по висини, одсуством пластичног украса, искључивом употребом камена као грађевинског материјала и појавом готичких стилских обиљежја. Све сабране на уском простору једног дијела Скадарског језера, чиниле су, својим триконхосним плановима светогорског поријекла и својом византијском композицијом архитектонских маса, изузетак у Западу окренутом градитељству средњовјековне Зете. Одређена воља ктитора и јасна намјера твораца довеле су до стварања читаве ове малобројне скупине цркава, чијем ће се броју убудуће вјероватно прикључити још понеки споменик.

Нису све вријеме и на свим подручјима своје земље Балшићи остали вјерни триконхосним облицима храмова. Када је Балша III 1413. год. изградио манастирску цркву Св. Николе у Прасквици у Паштровићима, изнад Светог Стефана, она је добила сасвим друкчији план него храмови на Скадарском језеру. Градитељ је, свакако по жељи ктитора и његових саветодаваца, одступио од традиције Балшиних предака и направио цркву у облицима рашке архитектуре XIII вијека. Од Балшине задужбине остао је само

[18] Први опис и архитектонске планове донио је М. Васић, *н. д.*, 151—152, сл. 135, 136; Ђ. Бошковић, *н. д.*, 162—165 (опет је најпрецизније извршио архитектонско снимање и дескрипцију цркве). На Бошковићев рад ослањали су се и каснији истраживачи: В. Петковић, *н. д.*, 39—40; V. Korać, *Moračnik*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, 3, Zagreb 1964, 492. Током 1964. и 1965. год. црква је конзервисана и дјелимично рестаурисана: уп. Старине Црне Горе III—IV (1965—66) 240.

мали дио — јер су је почетком XIX в. порушили Французи, па је на њеном мјесту изграђена, средином истог стољећа, нова црква — али и оно што је од ње остало довољно је да се реконструише њен приближан првобитни изглед. Наиме, сјеверни зид нове цркве је постављен на остатке сјеверног зида старијег храма, који је био очуван мјестимично и до висине од 3 до 4 метра. Остаци показују да је црква, заједно с припратом и апсидом, морала бити дугачка двадесетак метара, да је имала ниски трансепт као рашке црквене грађевине, да је изграђена од тесаника и да је с унутрашње стране имала плитке прислоњене лукове (по два на подужним зидовима у западном травеју и по четири у припрати). Вјероватно је била без кубета. Стари ниски трансепт изведен је врло правилно, а при његовом извођењу, почеци полуобличастог попречног свода наглашени су истакнутим вијенцем.[19]

Правоугаони ниски трансепти рашких храмова из XIII в., изграђени први пут на Жичи, а редовно понављани на задужбинама Немањића, служили су за пјевнице. У погледу функције они су имали исти смисао као и бочне апсиде трикохоса. Градитељ је, према томе, за истовјетну литургијску употребу бочних простора изабрао само друкчији план од својих претходника, опредијеливши

[19] Балшино подизање цркве Св. Николе у Прасквици зајемчено је текстом његове даровнице из децембра 1413. год.: уп. Јиречек у Споменику СКА 11 (Београд 1892) 67—68; П. Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици*, Историски часопис V (Београд 1955) 323—333. Речи „подарова место цркви светому чудотворцу Николе" и „изобретше место прикладно створихом цркв светому чудотворцу Николе" показује не само да је он ктитор него и да је храм био довршен 1413, када је даровница издата. Уп. такође М. Црногорчевић, *Манастири паштровски у Боци Которској*, Старинар XII (Београд 1895) 76—78; С. Новаковић, *н. д.* 754; В. Марковић, *н. д.*, 149; В. Петровић, *н. д.*, 260. О страдању манастира и његовој обнови у XIX веку: Д. Миковић у Глас Црногорца 39 (Цетиње 22. IX 1890); Шематизам православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, Дубровник 1895, 47; Б. Стрика, *Далматински манастири*, Загреб 1930, 264—265. Монографију о манастиру написао је П. Д. Шеровић, *Манастир Прасквица*, Котор 1935 [Глас Боке (Котор 1935) бр. 142—148]. Он је увидио да је од старе цркве остао дио сјеверног зида. Према њему и Б. Михајловић, *Паштровићи и њихови манастири*, Котор 1969, 19—22. Тек је П. Мијовић, *Фреске у певници Балше III у Прасквици*, Старинар, н. с., IX—X (Београд 1959) 345—347, могао поузданије да утврди старе остатке и да предложи реконструкцију првобитног изгледа храма. Исти, *Praskvica*, Enciklopedija likovnih umjetnosti 4, Zagreb 1966, 16. Обично се помиње, у већини радова посвећених Прасквици да је на мјесту цркве Св. Николе постојао у раном средњем вијеку старији храм, који је чак краљ Милутин обдарио. Међутим, у питању је фалсификована Милутинова повеља: И. Божић, *Средњевековни Паштровићи*, Историски часопис IX—X (Београд 1959) 182 — са старијом литературом. Нема чак никаквих археолошких података на основу којих би се судило да је Балшина задужбина подигнута на мјесту старијег здања. Послије конзерваторских радова на фрескама и архитектури цркве Св. Николе, који су отпочели 1961. год., а били завршени 1966. год. (уп. Старине Црне Горе I (1963) 172; исто, II (1964) 129; исто, III—IV (1965—66) 242, 252), могло се утврдити да је Балшин храм нешто мање од метра био дужи од садашње цркве, па да је, према томе, био и понешто друкчије основице од оне коју је реконструцијом предложио П. Мијовић.

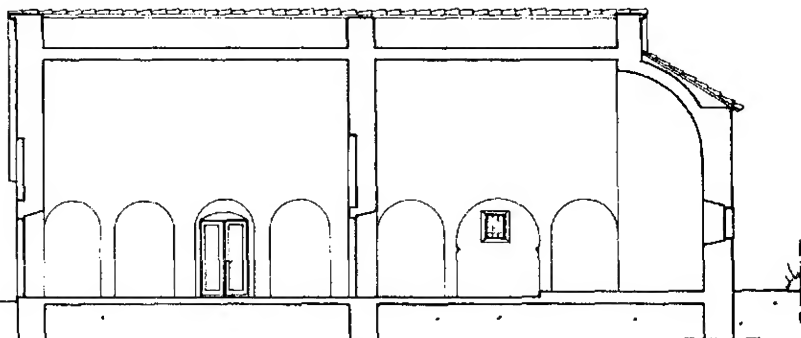

Ск. 23 — Подужни пресјек, реконструкција

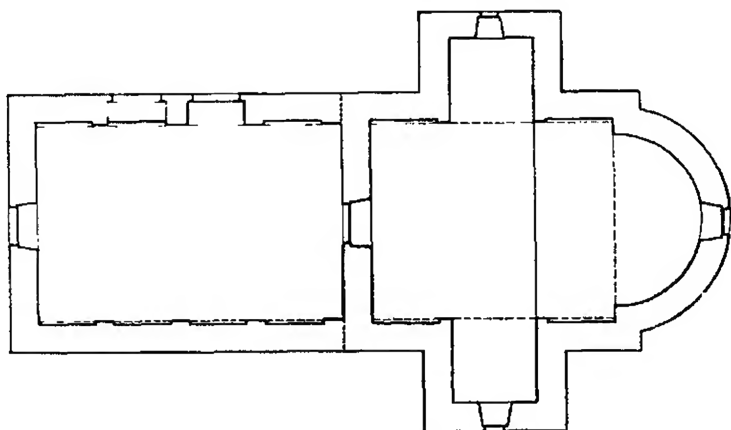

Ск. 24 — Реконструисана основица

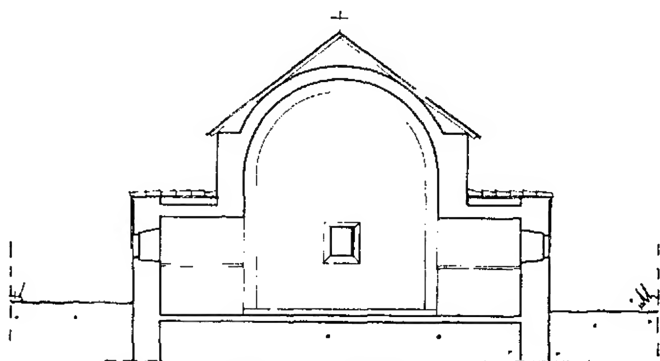

Ск. 25 — Попречни пресјек

0 1 2 3 4 5 m

Прасквица, црква Св. Николе

се за светосавски облик цркве. У Боки Которској, која у вријеме подизања Прасквице није била на подручју државе Балшића, морало је тада бити још доста православних храмова који су подсјећали на градитељство из доба Немањића, а посебно на оно из XIII вијека. Од њих је сада остао само храм св. Петра у селу Богдашићу, задужбина зетског епископа Неофита — извјесно из XIII вијека. И она баш има ниске трансепте и један подужни брод[20], који су архитектуром Прасквице, на почетку XV в., били поново оживљени.

Враћање рашком градитељском насљеђу приликом зидања Прасквице у духу је времена. Малобројни споменици архитектуре породице Косача углавном су ослоњени на српска рјешења XIII вијека. Херцег св. Саве наставио је његовање светосавских традиција. Али, и у Поморављу је долазило у то доба до одступања од уобичајених и омиљених триконхосних облика. Једнобродне цркве с куполом, истина без ниских трансепата, представљале су бар трећину храмова међу онима који су подигнути у Деспотовини у XV вијеку. Привлачност епохе, коју су својим личностима обиљежили св. Симеон Немања и св. Сава, била је за многе потомке необично снажна, а Балша III је због немањићког поријекла своје мајке тога, свакако, био свјестан.

Градећи цркве у својој земљи, Балшићи су се користили радом приморских каменара, клесара и зидара. Ако и не постоји међу сачуваним историјским изворима непосредан податак о њиховом учествовању у подизању балшићких задужбина, особености градње и стилска обиљежја довољна су свједочанства о умјетничком поријеклу мајстора. На жалост, тешко је пронаћи споменике из времена Балшића у зетским јадранским градовима којима су они владали. Ни за Улцињ, једно вријеме престоницу Балшића, као ни за Будву и Бар, не постоје историјски подаци помоћу којих би се распознале куће и цркве из њиховог времена. Неколико старих кућа готичког стила у Улцињу (посебно скупина рушевина испод цркве Св. Марије) толико су без већих стилских посебности да је њихово датовање, само на основу доста једноставних готичких отвора, једино могуће у шири временски распон од онога у којем су Балшићи владали Зетом. Па и двије спојене куће на спрат у Улцињу, данас рушевине поред цркве Св. Катарине (?), познате иначе под именом „двори Балшића", с прозорима пригњечена лука, нису сачувале ниједну стилски одређенију појединост према којој би се могле приписати добу Балшића. Истина, ту у близини „двора Балшића", у цркви (Св. Катарине ?), која је из XIII в. — о којој је много водио рачуна, предузимајући

[20] Ђ. Бошковић, *Две бокељске цркве*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, VI—VII (Котор 1940) 33—37. Ту су нађени у јужној пјевници остаци оригиналних фресака. О животу цркве од XIII до XV вијека уп. И. Божић, *Богдашићи у средњем веку*, Историски часопис VII (Београд 1957) 117—119.

на њој оправке — био је и сахрањен Ђурађ II Страцимировић Балшић.[21]

Времену Балшића се могу приписати двије репрезентативне грађевине у Старом Бару: католичка црква Св. Веneранде и двор барских архиепископа. Црква Св. Венеранде је једноставна четвороугаона издужена грађевина, нешто неправилне основице, између чијих бочних зидова је с једне стране убачена полукружна апсида. Свечана готичка фасада налази се, умјесто на прочељу, на западном подужном зиду, јер је храм неправилно оријентисан. Изграђена је од добро исклесаних и пажљиво сложених тесаника. На њој су два портала с линетама обухваћеним полукружним луковима и с три висока а уска прозора завршена преломљеним луковима, уз које је један зазидани окулус. Претпоставља се да је у питању црква доминиканског манастира, настала крајем XIV или почетком XV вијека.[22] По начину градње и по отворима прозора необично личи на доминикански и фрањевачки манастир у Дубровнику.

Сложени архитектонски комплекс архиепископске палате са спратом и двадесетак просторија неправилног плана настао је између XIV и XVI вијека. Умјетничку вриједност посебно има фасада окренута мору, која је изграђена 1400. год. на југозападном дијелу комплекса. Пажљиво изведена добро исклесаним квадерима, она има у средини портал с полукружним луком над линетом и три висока готичка прозора изнад. Завршена је троугаоним фронтоном. Иза фасаде налазила се висока и велика сала, која, за разлику од осталих просторија, није била подијељена спратном конструкцијом, док се позади ње нижу просторије за становање и култ, чији су облици у потоња времена знатно измијењени.[23]

Ако је тегобно трагати у зетским приморским градовима за кућама и црквама, које би поуздано биле с краја XIV и с почетка XV в., ипак је сасвим извјесно да су оне изгледале као и грађевине Котора или Дубровника тога времена. Само, судећи по најбоље очуваном комплексу у Старом Бару, биле су нешто сиромашније, а по спољном и унутрашњем скулптуралном украсу мање раскошне. Истакнутије палате су имале један или два спрата с помоћним просторијама у приземљу, а са свечаном салом и собама за

---

[21] A. Degrand, *н. д.*, 9—10, прича како је у цркви поред главног улаза у Улцињ (Св. Катарина?) присуствовао ископавању два гроба и каже како је на једној плочи био исклесан двоглави орао и изнад њега текст (који он не доноси) са годином 1563. Двије Црногорке су тад покупиле кости из гробова и бациле их у море. Био је то гроб Ђурђа Страцимировића Балшића, на којем је писало — уп. Arkiv za povjesnicu jugoslavensku, II, sv. 2 (Zagreb) 70 — HIC IACET ZORZI BLSENI ET SUIS EREDES 1563. Потомци Ђурђеви су њему и својима поставили 1563. год., очигледно уз дозволу млетачке власти, надгробни натпис у Улцињу: F. Cordignano e G. Valentini, *н. д.*, бр. 1497 (само што су писци, састављајући садржај овог млетачког документа, мислили да су у питању потомци Ђурђа Црнојевића). Иначе, плоча је нестала у првом свјетском рату.

[22] Уп. Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962, 36—40.

[23] Исто, 134—146.

становање на спратовима. Оне најљепше су биле с готичким прозорима преломљена лука, који су понекад на палачама најбогатијих грађана и властеле бивали двојни или тројни, украшени декоративном пластиком готичког стила.[24]

Повезаност умјетности приморских градова Балшића с градитељством сусједних јадранских градова може се посвједочити не само стилским особинама очуваних грађевина него и изворима који говоре о непрестаном узајамном мијењању мајстора, посебно с Дубровником и Котором. Већ под првим Балшићима у Бар и Улцињ су долазили на рад дубровачки зидари и дрводеље. Они су, и поред постојања домаћих занатлија, предузимали обимније послове приликом подизања или оправљања кућа и цркава. Тако је, на примјер, дубровачки дрводјеља Богоје Галван извео дрвени покривач и још неке радове на каменој кући барског обућара Дапка 1370. и 1371. год.[25], а 1399. год. је у Бару, са скупином својих људи, радио дубровачки каменарРипко Обрадовић.[26] За једног Млечанина у Улцињу радили су неко вријеме 1375. год. двојица дубровачких дрводјеља, Руско Миљевић и Божа Утолчић са својим шегртима.[27] Дубровчани су чак одлазили и јужније, а били су тражени и од властеле која није имала моћ као Балшићи. Тако су двојица клесара, Радич Браторадовић и Јакша Радончић, 1404. год., отишли у Дриваст, гдје су клесали камен по поруџбини жупана Петра, ваљда за некакву градњу.[28]

Један догађај из јула 1396. год. открива колика је била зависност зетског градитељства од умјетнички много развијенијих средина — Венеције и посебно Дубровника. Тада је, наиме, тежак земљотрес нанио велике штете зетским градовима. Дубровчани су те године дали дозволу за извоз грађевинског материјала — опеке, цријепа и обрађеног дрвета — канонику из Бара, улцињским каноницима за оправку цркве Св. Марије, монасима Свете Марије Ратачке, и тада некако, и самом Ђурђу II Балшићу.[29] Ђурђе је током 1397. год. морао доста да оправља и гради у Улцињу. Због тога је из Дубровника позвао двојицу зидара, Хранислава Ратковића с учеником Вуканом и Радослава Космача, преко свог изасланика Вала Ђанијевог. Као некада за српске и босанске владаре и за Ђурђа II је сада уговорио посао дубровачки властелин Матко Ђурђевић, изгледа његов повјереник у Дубровнику, човјек који се иначе добро разумијевао и у политичке прилике јужно-

[24] Исто, 56—59, и на више мјеста.

[25] Acta et diplomata res Albaniae Mediae etatis illustrantia (убудуће цитирано Acta Albaniae), II, ed. L. Thalloczy — C. Jireček — E. Sufflay, Vindobonae 1918, 63.

[26] Дубровачки архив, Diversa cancellariae 32, 238'; C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik 1955, 92.

[27] Acta Albaniae, II, 98.

[28] C. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947, 101.

[29] Acta Albaniae, II, 154—155; C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, 22. 92.

јадранских градова.[30] На Ђурђев позив, а са дозволом дубровачке општине, само годину дана доцније из Дубровника у Улцињ кренуо је Мартол, мајстор за прављење опека.[31] У другим градовима, Скадру и Дривасту на примјер, Ђурађ се користио у то доба радом извјесних млетачких занатлија, прије свега зидара и дрводјеља, који су му долазили да граде цистерне и оправљају старе куће.[32] Његов насљедник, Балша III, вјероватно је слиједио очев примјер. Блиске умјетничке везе између Зете и Дубровника развијале су се и због богатих извора грађевинског материјала на јужном Приморју. У Дубровнику је била чувена дрвена грађа са Бојане, која се куповала од манастира св. Николе, и црвени фини камен са Ратца у Спичу, који се током XIV в. често с нарочитим екипама каменара из Дубровника, вади и довози у град св. Влаха. Пут Дубровника хитали су многи младићи из Бара, Улциња, Спича, Будве, Паштровића да науче каменарски или зидарски занат. Али, ријетко су се враћали својим родним градовима. Примјетно је да је домаћих мајстора у вријеме Балшића знатно мање у зетским градовима него што их је било у вријеме Немањића.[33]

Тако је градитељство Балшића у Приморју, настављајући старе умјетничке везе и примајући утицаје, имало потпуно западњачку природу, у којој је готички стил тада био најсавременије опредјељење. Превасходно намијењено католичком живљу, оно је знало — кад су биле у питању православне задужбине Балшића — да се прилагоди схватању простора које је дошло из Византије или старе Рашке. У западњачко рухо тада би се одијевало тијело рођено у православној средини.

Сликарство

Посве је нестало или још није откривено сликарство балшићких задужбина. Манастирске цркве на Скадарском језеру некада су биле потпуно живописане, што се могло утврдити по фрагментима осликаног малтера, нађеним у Пречистој Крајинској, по подлози за фреске, дјелимично преосталој на Горици и Морачнику. Једино још стоје мјестимично сачуване површине живописа на Старчеву (јеванђелисти у пандантифима и одломци фресака у сводовима), али су оне јако запрљане и са калцификованим слојем различитих соли па ће их бити тешко очистити. По ономе што се једва види чини се да су у питању дјела византиј-

---

[30] Acta Albaniae, II, 162; C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, 91—92. О Ђурђевићу, уп. В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 309—310.

[31] Дубровачки архив, Reformationes 31, 30.

[32] Acta Albaniae, II, 167.

[33] Уп. Ђ. Bošković, *Stari Bar*, 243—256, гдје је систематски сакупљена изворна грађа о градитељима, зидарима, клесарима, дрводјељама у Бару, али се морало утврдити: „U drugoj polovini XIV i u toku XV i XVI veka imena graditelja i klesara iz Bara zabeležena u pisanim dokumentima sve su ređa". Чини се да је то посљедица економског пада зетских градова. Тиме утицај Дубровника и Венеције постаје још значајнији.

ског духа. Што се, пак, тиче зидног сликарства у зетским градовима, којег из средњег вијека има мало у црквама и кућама Старог Бара, ни за једно дјело не би се смјело тврдити да припада времену Балшића. Јасно је само да су извјесне фреске, по стилу и поступку, византијске, док су друге готичке или сажимају византијске стилске особености са готичким, стварајући посебан умјетнички израз.

Нема више ни старих икона које су се налазиле у црквама и палатама Балшића. Остала је само успомена у писаним изворима да је једну икону Богородице, чувену по томе што је сматрана дјелом св. Луке, имао Балша III.[34]

Умјетничка поларизација православних и католичких дјела, видљива на архитектури из времена Балшића, била је изгледа још уочљивија у минијатурном сликарству. Истина, јако сведен број података и дјела не дозвољава шире разматрање појава, али ипак указује на прилике које су владале у сликарском и преписивачком раду.

Дубровник је у XIV в. био познат као средиште преписивача и илуминатора католичких богослужбених књига. Радом на књигама, поред сликара — Дубровчана, Задрана, Болоњаца, Апулаца — бавили су се највише сами свештеници.[35] Њихове украшене књиге биле су извожене на југ чак до Скадра, а у вријеме Балшића, 1397. год., дубровачки свештеник Марин де Макси завршио је исписивање, илуминацију и коричење једног мисала за которску катедралу, по подужбини ђакона Владислава и каноника Св. Трипуна.[36] Прије тога, у години косовске битке, улцињски презвитер Марин поручио је у Дубровнику такође један мисал. Рукопис му је исписао и украсио минијатурама свештеник Марин Богојевић, а према књизи коју је већ био урадио за дубровачког фратра Петра.[37] Иако усамљен, овај податак открива, мада се то могло и подразумијевати, да је минијатурно сликарство у литургијским књигама католичке цркве на подручју Балшића било готичког стила.

Сасвим је другачији случај с православним црквеним књигама. Један једини илуминирани рукопис, који се може датовати у доба Балшића, а настао је у њиховим областима током прве двије деценије XV в. — тзв. Цетињски псалтир с тумачењима — доноси минијатуре и украс далеке Западу тога времена. Некада је припадао Цетињском манастиру, а тамо је могао доспјети из неког од манастира са Скадарског језера, када су на Цетиње пред Турцима повлачене драгоцјености и књиге. Сада је у Свеучилишној библиотеци у Загребу (R 3349).

---

[34] Acta Albaniae II, 239; С. Станојевић, *Белешке о неким старим иконама*, Београд 1931, 9—10.

[35] Уп. C. Fisković, *Dubrovački sitnoslikari*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 6 (Split 1950) 5—21.

[36] Д. Медаковић, *О ретким писаним и штампаним књигама на подручју Боке Которске*, Споменик САН CIII (Београд 1953) 38.

[37] Acta Albaniae, II, 99.

Поред једне доста неугледне заставице (ф. 193 в.) с три декоративна мотива лозице, изведене црвеном и црном бојом, сав остали украс представљају многобројни иницијали, исцртани најчешће црвеном бојом, мада их има и комбинованих са сепијом и прљавоплавом бојом. Нарочито на почетку рукописа, на маргинама, појављују се цртежи руку које указују на текст. Само на једном мјесту (f. 21 v.) у лијевом доњем углу странице, умјесто руке, нацртана је доста невјешто, црвеном бојом, полуфигура младића из профила, кудраве косе и прћастог носа, која десном руком, с јако издуженим кажипрстом, скреће пажњу на ријечи књиге.

Сложенији иницијали могу се подијелити на четири основне скупине. Најједноставније је црвено велико слово без украса, чији се крајеви разлиставају или су обогаћени завијеним витицама. У извјестан број таквих слова, најчешће у В или Б, уписује се наивно нацртано попрсје или глава младог човјека, увијек приказани с профила (f. 26v, 31v, 41v, 46v, 47r итд.). Овакви иницијали су у књизи најчешћи. Они нису велики: заузимају по висини 4 до 6 редова текста. Други тип је нешто већи (висине 6 до 10 редова текста) и такође је веома раширен. То је црвено слово, с витицама при дну или у врху, чије је тијело украшено двочланом, правилно испреплетеном бијелом траком. Почесто су завршеци ових иницијала украшени главом чудовишне животиње, која гута декоративни лист (f. 49v, 54r, 59v — гдје је нарочито свечан иницијал, добро нацртан и богат у боји: црвено, црно, прљавоплаво, сепија — 63, 92, 95, 101, 105, 106, 112 итд.). Рјеђе се појављује трећи тип иницијала без декоративних завршетака, са тијелом слова украшеним чистим геометријским шарама, строгог реда. Најљепши су и највећи иницијали, али зато и најрјеђи, они на којима се слово претворило у фантастичну животињу, чији се реп разгранао и разлистао, а која гута једну украсну грану, што јој се сплела око врата и репа (61, 80, 86, 93).[38]

Изгледа да је сам писар изводио и украс књиге, јер је употријебљено исто мастило за цртеж и текст, уз додавање, приликом рада на иницијалима, само понекад, и других боја. Он је пред собом имао много старију књигу, највјероватније из XIII в., чије је иницијале доста невјешто само копирао. Велика слова украшеног тијела, с мотивима животиња које гутају лишће или гризу тијело, најчешћа су у тератолошком стилу српске, македонске и бугарске минијатуре XIII вијека. Међу њима нарочито

---

[38] На рукопис је скренуо пажњу R. Grujić, *Psaltir Cetinjski*, Nastavni vjesnik XIX (Zagreb 1911) 173. Описао га је V. Mošin, *Opis ćirilskih rukopisa Sveučilišne biblioteke*, Radovi Staroslavenskog instituta 5 (Zagreb 1964) 178—180. Његовим минијатурама се позабавио S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, 38—40, t. XXI, XXII. У вези с тератолошким стилом иницијала расправљао је V. Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI—XIII veka*, Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine VII (Sarajevo 1957) 53—66, који доноси аналогне иницијале из низа старијих рукописа.

се истиче украс Болоњског псалтира, Београдског паримејника и Вукановог јеванђеља, с којима иницијали Цетињског псалтира, у појединим случајевима, имају највеће сличности. Изгледа да поријекло ових иницијала, који су одговарали народној машти и наивној представи о чудовиштима и змајевима, треба тражити у неким још старијим словенским књигама Балканског полуострва, чији су примјерци изгубљени. Чак и извјесне византијске књиге истога времена или нешто старије, настале у грчким преписивачким средиштима у Македонији, недовољно публиковане и обрађене (на примјер, један грчки рукопис у музеју у Верији), имају истовјетно украшене иницијале. Очигледно, у погледу великих слова оваквог типа Словени су се ослонили, као често и приликом превођења, на грчке балканске рукописе, изишле из провинцијских преписивачких радионица.

Украс Цетињског псалтира је усамљен у српским земљама свога времена. Он се може објаснити не природним развитком једне умјетничке идеје, него копирањем узора из XIII вијека. Појава је то упоредна с оном у балшићком градитељству: као што се облици Прасквице изненада враћају Рашкој школи, тако се и иницијали Цетињског псалтира окрећу узорима XIII вијека. Оданост немањићком наслеђу светосавских времена у тренуцима распадања велике државности можда је у свијести људи имала одређенији друштвени смисао.

*

Балшићко стваралаштво није оставило дубок траг у умјетности Зете. Плитак слој споменика није могао да се укоријени у средину у којој је настао и да одјекне у каснијим временима. Везан за једну породицу — с њом је и нестао. Остао је код непосредних потомака као успомена на часне тежње и брањен је од Турака и Млетака док је и посљедњи господар Зете имао снаге и власти. Још у турска времена, бар на почетку, њихова слава је трајала, јер Божидар Вуковић баш једну од балшићких задужбина изабира за свој покој. И управо тада, крајем XV и почетком XVI в. двије цркве у старој Херцеговини — једна у Ошанићима код Стоца, а друга на Илијиној главици код села Месара у Поповом пољу — грађене су по плану триконхоса, истина без кубета. Могао је то бити посљедњи одсјај балшићког градитељства.

КОСАЧЕ

Читавих деведесет година, све до пада Херцеговине под Турке, 1482. год., планинске области између Неретве и Лима, с повременим одступањима, подручје је породице Косача. Они му одређују судбину и уписују се у политичку, ратничку и умјетничку његову историју. Иако правно увијек саставни дио босанске државе, области Косача су постепено обезбиједиле независан живот. Добрим дијелом независна и посебна постала је и њихова умјетност. Између српских деспота, Мађара, зетске господе, босанских краљева, Дубровчана и Млечана, Косаче су умјели да створе не само могућност за самосталност своје земље него и да нађу разлоге за развитак својствене умјетности. Са становништвом које је претежно било православно, иако су на њиховом подручју живјели и католици и патарени, а са црквеном политиком која је често морала да се колеба, они су ипак у својим умјетничким пословима били врло одређено опредијељени као православна властела.

Косаче су у историјској науци сматране богумилима[1] или, пак, људима чија вјерска убјеђења нису била нарочито чврста. Међутим, попис њихове заоставштине у Дубровнику, пребогате умјетничким предметима, показује да су они на својим дворовима држали иконе и култне предмете који су били ван поштовања у босанској цркви. У збирци предмета великог војводе Сандаља Хранића и жене му Јеле била је једна „иконица златна с образом пречисте Госпође и с многим другим ликовима“, украшена драгим камењем и бисерима, и једна „иконица сребрна на стлпу с знамењем од племенитих од Заморја“.[2] Херцег Стефан је тестаментом оставио свом најмлађем сину светачке мошти и „иконе које су при мени ношене, оковане златом и сребром, и бисером начињене“[3] Дубровчани, добро обавијештени о вјерској припадности својих сусједа, кад нису жељели да их омаловаже оговарањем да су

---

[1] К. Јиречек—J. Радонић, *Историја Срба*, II, Београд 1952, 405.

[2] E. Lilek, *Riznica porodice „Hranići“ (nadimak Kosača)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini II (Sarajevo 1889) 24; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, Београд — Сремски Карловци 1929, бр. 362, 371, 377.

[3] Љ. Стојановић, *н. д.*, II, Београд — Сремски Карловци 1934, бр. 680, стр. 88.

патарени, оставили су свједочанства о њиховом православљу. Тако су, на примјер, желећи да добију град Нови са његовом жупом, помишљали да понуде заузврат Сандаљу Хранићу 1434. год. да у Дубровнику подигне православну цркву. Сандаљ је управо тада настојао да у граду св. Влаха изгради православну цркву и дом за старе и неомћне. Пошто га је смрт претекла, његова жена Јелена, измијенивши Сандаљеву замисао, покушала је да изгради цркву изван града себи за гроб. Међутим, и поред залагања њеног рођака, деспота Ђурђа Бранковића, то јој није успјело, јер су се Дубровчани правдали да је за подизање православне цркве потребна дозвола самога папе.[4] Наде српске и босанске властеле да ће моћи да изграде у Дубровнику своје задужбине никада се нису оствариле. Међутим, још 1390. год. Дубровчани су обећали Вуку Бранковићу да ће добити дозволу, у случају да се мора повући у Дубровник, да у граду може „ако усхоће да си створи цркв по својој вјере, слободно".[5]

Херцег Стефан Вукчић — зна се — подизао је православне цркве и манастире. Још се увијек диже у Сопотници код Горажда његова задужбина, храм Св. Георгија, подигнут 1454. год., а један број храмова из његовог времена и из његових градова имају зидане иконостасе као јасно свједочанство своје православне припадности. Иако је у својој најближој околини држао људе који су припадали православној, католичкој и босанској цркви — као што су то били милешевски митрополит Давид, гост Радин, великодостојник босанске цркве, и властелин Прибислав Вукотић[6] — он је у православној средини Истока, на двору цариградског патријарха, сматран човјеком који је у души православан, али то не исказује јавно, јер у држави има много „кудугера". Због тога патријарх савјетује синајске калуђере, који од херцега добијају поклоне, да га не помињу на литургији у цркви, него у трпезарији за вријеме молитве и благодарења ријечима: „Да господ Бог сачува живот господина херцега и друге с њим."[7] Показивао је

[4] B. Poparić, *Hercezi Svetoga Save*, Spljet 1895, 5 (гдје су наведена мјеста из дубровачких хроничара која се односе на подизање цркве); J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 118 (са старијом литературом и дубровачким изворима); М. Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, Глас СКА CLXXXII (Београд 1940) 181; К. Јиречек — Ј. Радонић, *н. д.*, 399.

[5] К. Јиречек — Ј. Радонић, *н. д.*, II, 96; J. Tadić, *н. д.*, 72.

[6] Ова тројица потписују херцегов тестамент и често раде као његови представници. О Прибиславу Вукотићу као католику уп. L. von Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens in Mittelalter*, Munchen und Leipzig 1914, 226—230 (гдје је његов тестамент). Прибислав је могао постати католик кад је отишао у Италију, јер дотле, с обзиром на своје поријекло из Фоче, то, свакако, није био: уп. С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, Зборник Филозофског факултета X—1, Споменица Васе Чубриловића (Београд 1968) 259—275. И Радин гост је напустио босанску цркву и постао православни калуђер и Стефанов исповједник, вјероватно под утицајем митрополита Давида: уп. М. Орбин, *Краљевство Словена*, 187, 360. Из његовог тестамента се види да му је над гробом била подигнута капела: Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIII (1911) 374; исто, XXV (1913) 376.

[7] Н. Дучић, *Књижевни радови*, IV, Београд 1895, 415—416, 418.

он толеранцију и према католицима, јер је позивао фрањевце у своју земљу. У једној од његових престоница, у Новом у Боки, спомиње се жупна црква св. Ане. Али, не може се установити да је он сам градио католичке цркве, као што се не види ни колико се залагао за напредак патаренства.[8] Његов насљедник, херцег Влатко, ишао је његовим трагом: у служби је држао православне калуђере, најближи су га сматрали патареном кад би га оговарали, а јавно је преко посланика исказивао своје најбоље расположење према католичанству и светој столици.[9]

Архитектура

Изузетно је тешко у овом часу науке саставити листу архитектонских споменика који су били подигнути на подручју породице Косача. Многобројни утврђени градови, што се спомињу у изворима, нису довољно проучени, тако да није јасно који су њихови дијелови настали крајем XIV и у XV вијеку. Изгледа сасвим могућно да су остаци невелике цркве утврђеног града Самобора у предјелу Чајнича изнад Дрине, станишта Сандаља Хранића и херцега Стефана, на којима је касније изграђена џамија, из времена Косача.[10] Рушевине цркве се налазе и на вису између села Граца и Бријеста, недалеко од Острога код Даниловграда. Могли би то бити остаци храма утврђеног града Острога, који се помиње на граници земље херцега Стефана средином XV вијека.[11] И утврђени Соко-град у Конавлима имао је црквицу, коју је за Сандаља Хранића 1421. год. изградио дубровачки мајстор Михоч Радишић са својим помоћницима.[12] Прије тога, 1417, дубровачки зидар Антун са сином Вицом зидао је у Соколу бунар.[13] У Соко-граду постоје остаци двију средњовјековних цркава: једни су у самој тврђави, а други под новом црквом Мале Госпе, испод града, око које има двадесетак стећака у облику плоча и један стећак-сандук без постоља. За ову другу могло би се прије помишљати да је подигнута у Сандаљево доба. Сасвим је извјесно да двије једнобродне црквице с полукружним апсидама у непо-

---

[8] О вјерској политици херцеговој уп. С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача*, Београд 1964, 215—217 (са старијом литературом). О католичкој цркви Св. Ане у Новом уп. M. Vego, *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. XVIII (1963) 207 (са старијом литературом).

[9] В. Трпковић, *Пад Херцеговине* (докторска дисертација у Унив. библиотеци у Београду, рукопис), 141—142.

[10] О остацима цркве С. Делић, *Самобор код Дрине*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини IV (Сарајево 1892) 258—260. О изградњи града и поменима код M. Vego, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Sarajevo 1957, 103.

[11] М. Шобајић, *Старине у Зети*, Београд 1892, 9. Народ их приписује Иван-бегу Црнојевићу. О граду Острогу у доба херцега Стефана уп. М. Динић, *н. д.*, 178—179.

[12] C. Fisković, *Naši graditelji i kipari*, 93.

[13] Исто, 52.

средној околини конавоског Сокола — Св. Митар у селу Пичете и Варина црква изнад села Бутковине — припадају Сандаљевом времену, јер имају православне посвете и веће некрополе стећака.[14] Постојање храма св. Митра у XV в. потврђује се и писаним изворима.[15] Вријеме ће, свакако, донијети нова открића црквица у утврђеним градовима земаља породице Косача као и могућност њиховог тачнијег датовања. Из досадашњег, несистематског познавања извјесних рушевина, преграђених храмова и случајно сачуваних црквица, очигледно је да је тип једноставне, једнобродне цркве с једном апсидом, пресведене подужним сводом, без украса и разуђенијих зидова, био превасходан облик култне зграде једног утврђеног града из доба Косача. Она је редовно била изведена каменом и није се у стилском погледу знатније мијењала. Таква је највише одговарала малој површини тврђаве и потребама невеликог броја њених становника.

И многобројна гробља с краја XIV и из XV в., настала на земљама Косача, имала су некада једнобродне цркве, које су већим дијелом страдале у каснијем преграђивању или су запуштене и у рушевинама. Величином и начином зидања нису се знатније разликовале од храмова у утврђеним градовима и у селима око њих. Таква је, у XIX в. преграђена, црква Св. Лазара код насеља Влаховићи у близини Љубиња, коју је средином XV ст. подигао кнез Влађ Бијелић. У њој је био и сахрањен, а крај њега, нешто касније, и катунарски војвода Вукосав Влађевић, позната личност из писаних извора. Око цркве је доста велика некропола стећака.[16] Добу великог војводе Сандаља припада храм Јоакима и Ане на некрополи у Врхпољу у жупи Љубомир. Уз њу је стећак с именом Покрајца Оливеровића, који је, вели натпис, умро „у дане војводе Сандаља". Била је то једнобродна црква с полукружном апсидом, дужине 11,5 м, ширине 6,5 метара, на чијим је рушевинама, на жалост, 1905. год. подигнута нова црква.[17] Вјероватно првој половини XV в. припадају рушевине цркве на некрополи Закук у насељу Битуњој, недалеко од Стоца. То је једнобродна грађевина, с једном апсидом и припратом, величине 10,5 x 5,5 метара. Прип-

---

[14] В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, 252—253.

[15] У селу у близини Сокола (вјероватно у Пичетама) одржана је 1449. год. сеоска слава св. Димитрија, којом приликом је организована завјера за освајање Сокола за рачун херцега Стефана уп. С. Ћирковић, *н. д.*, 111—112 (са старијом литературом). Иако се посвета цркве, у коју су се склонили завјереници, не спомиње, ипак се може закључити да је у питању храм Св. Митра, јер се сеоска слава одржавала на празник св. Димитрија.

[16] Уп. M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. XVII (1962) 223—227 (са датовањем цркве у средину XV в. и са старијом литературом о натписима и цркви); Š. Bešlagić, *Ljubinje, srednjevjekovni nadgrobni spomenici*, Naše starine X (Sarajevo 1965) 114, 145, 160—161: Такође и К. Јиречек — Ј. Радонић, *н. д.*, 397.

[17] Л. Нинковић, *Цркве у Љубомиру*, Просвјета XI (Цетиње 1900) 44—46 (с описом прије обнове); исти, *Српски споменици из травунске околине*, Београд 1910, 17—30 (с подацима послије обнове и с описом Покрајчевог стећка).

рата и наос су подједнаке дужине, а зид који их одваја продужује се са спољашње стране у нешто подебљале контрафоре. Стуб часне трпезе, украшен као и стећци са некрополе уоколо, има исклесаног коњаника, који би могао представљати патрона храма (св. Ђорђе или св. Димитрија?).[18] Обичај зидања једнобродних црквица на некрополама стећака у доба Косача, развијен у Херцеговини, настављен је у тој области и у првим деценијама турске власти. Најљепши њихови примјери, често објашњени архивском грађом, преко које се упознаје с ктиторима и дубровачким градитељима, налазе се у Лугу код Требиња, на гробљу у Грахову и на читавом низу сеоских гробља у околини Никшића и у Поповом пољу.[19]

Још је много теже пронаћи манастирске цркве из времена Косача. Помени монаха и монахиња из њиховог доба нису ријетки. Из краја XIV в. је надгробни стећак калуђерице Полихраније у Величинама у Поповом пољу, која је прије примања монашког завјета била жена жупана Ненца Чихорића[20]. У вријеме херцега Стефана и Влатка помињу се: калуђер Павле 1472. год. као посланик Влатков у Венецији, калуђер Макарије из Рудина, Ратко калуђер из Цернице, итд.[21] Тешкоћа је у томе што се не зна којем су манастиру они припадали, јер је очигледно да нису чланови братства манастира Милешеве, најугледнијег православног средишта тадашње Херцеговине. Једини манастир који се у изворима наводи био би Св. Стефан у Требињу, што се помиње у вријеме бана Твртка и у XV в., али он није идентификован.[22] Манастирске

---

[18] M. Vego, *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika*, 200—202, 206—208, донио је пописе цркава на некрополама у Херцеговини, према изворима и археолошким остацима, које су настале између XII и XV вијека. Већином су малене и једнобродне. Š. Bešlagić, *Stećci u Bitunjoj*, Naše starine IX (Sarajevo 1964) 80, 93—94, 100. Z. Kajmaković, *Jedno starije kultno mjesto*, Naše starine XI (1967) 175—179, евидентирао је један низ још једноставнијих црквица на некрополама у Херцеговини, од којих неке немају ни апсиде, али су им сачуване часне трпезе с украсима једнаким онима на стећцима. Већином припадају XV вијеку.

[19] Уп. В. Кораћ — В. J. Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство, XV—XVII век*, Зборник Филозофског факултета VIII (Београд 1964) 562—566, 569—570, passim.

[20] К. Јиречек — J. Радонић, *н. д.*, 397 (с старијом литературом); В. Марковић, *н. д.*, 152—153. Опширно код К. Јиречека, *Властела хумска на натпису у Величанима*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини IV (Сарајево 1892) 279—285; M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, 228—231; Љ. Којић — M. Wenzel, *Величани — средњовековна некропола и преглед средњовековног стакла Босне и Херцеговине*, Старинар, н. с., XVIII (Београд 1968) 139—152.

[21] В. Трпковић, *н. д.*, 142—168.

[22] В. Марковић, *н. д.*, 153 (са старијом литературом). Да је тај манастир био у Требињу уп. М. Динић, *н. д.*, 170; исти, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 29—30 (публиковао је неколико дубровачких извора који га освјетљавају). У XV в. он је већ био црква, јер се уз њега стално помињу само свештеници, а не монаси. Опширни подаци о њему са старијом литературом код M. Vega, *Novi i revidirani natpisi u Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. XIX (1964) 178—179.

цркве су морале бити веће, а њихова архитектура сложенија од тврђавских, гробљанских и сеоских храмова.

Најпажљивије изучавање захтијева градитељство чији су ктитори били чланови куће Косача. За сада је извјесно да су њихове само три задужбине, али би им се с доста поуздања могло да припише још неколико. Цркве Сандаља Хранића нису проучене, или још нису откривене. Херцег Стефан је, међутим, подигао храм Св. Георгија у Сопотници код Горажда, који је у нешто измијењеном облику сачуван до данас. То је једнобродна црква с пјевничким правоугаоним просторима и с једном полукружном апсидом, нешто ужом од ширине брода. Споља је дугачка око 12 м, а брод је широк око 6,5 м. Пјевнице су знатно ниже од тијела брода и излазе упоље за око 2 метра. Јако шиљати и високи подужни свод готичкога стила прекрива главни брод. Он је ојачан с три лука, који стоје на плитким лезенама прислоњеним уз подужне зидове и повезаним луковима. Олтарски травеј је нешто дужи од два остала. Ниске пјевнице имају полуобличасте сводове. Црква је била освијетљена с два правоугаона прозора — један је на олтарској апсиди а други на јужној пјевници. За проскомидију је употребљавана ниша што се налази на сјеверном зиду олтара. Пошто је црква једним дијелом подигнута на једној малој правоугаоној просторији, која је била знатно старија и имала је, вјероватно, надгробну намјену, градитељ ју је укључио у свој комплекс са сјеверне стране цркве, везавши је вратима са сјеверном пјевницом. Храм је споља био покривен двосливним кровом, док је сјеверна пјевница имала једносливни, а јужна тросливни. Чисти зидови фасада оживљени су једино профилисаним вијенцем у поткровљу цркве, а били су изгледа изидани притесаним квадерима, касније премалтерисаним. Портал с натписом о подизању цркве премјештен је — у XVI или XVII в., када је сазидана припрата с нова три травеја — са свог првобитног мјеста на садашњи главни улаз. Том приликом је тамо уметнут и оригинални довратник портала, на којем је исклесан преплет, састављен од двочлане траке, по мотиву и начину клесања потпуно једнак декоративној пластици на црквама Моравске школе у Србији. У цркви је, изгледа до XIX в., био првобитни зидани иконостас с двоја врата, који је тада замијењен новим, дрвеним. Уопште, каснијим преградњама црква је изгубила на хармонији и љепоти пропорција које је некада имала. Према натпису храм је у славу св. Георгија подигао, свакако 1454. год., херцег Стефан. Било је то у вријеме када се завршио рат између њега и чланова његове породице. Као и многи српски, византијски и православни владари и он је знао за обичај да, из захвалности за успјешно завршен рат, ваља некоме од светих ратника подићи храм. Да ли тада или нешто касније, тек је Свети Ђорђе постао манастирска црква, позната по томе што је у њој у XVI в. радила једна угледна српска штампарија. Изнад цркве је већ у херцегово вријеме стражарила једна твр-

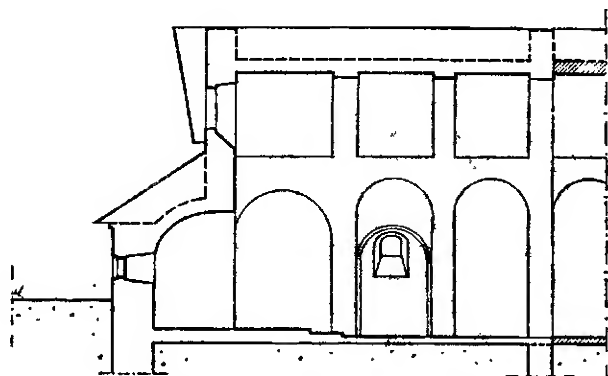

Ск. 26 — Подужни пресјек

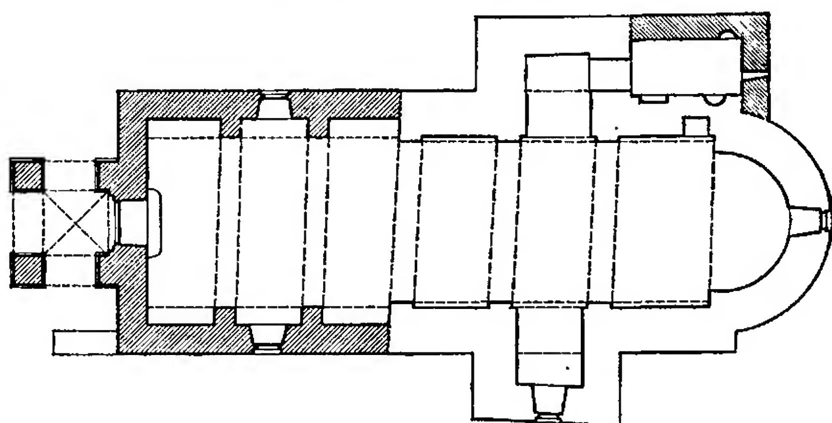

Ск. 27 — Основица

0 1 2 3 4 5 m 10 m

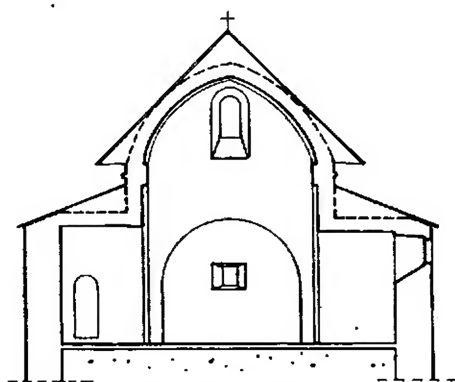

Ск. 28 — Попречни пресјек

Сопотница код Горажда, храм Св. Георгија[1]

ђава елипсоидног облика, која би могла бити или утврђени град Нови или, пак, Жир.[23]

Основицом и начином оживљавања унутрашњих бочних зидова, храм св. Георгија код Горажда личио је врло много на цркву манастира Прасквице. Чак су и величине наоса сличне. Једино што је Прасквица имала припрату која у Горажду у прво вријеме није постојала. Тиме се градитељство породице Косача укључило у „ренесансу" рашких храмова, и тиме је показало не само поштовање према светосавској традицији него и да та „ренесанса" није била уско повезана само с једном властеоском породицом XV вијека.

Појава моравске пластике на порталу цркве, јединствена на подручју Косача и у западним крајевима у цјелини, могла би се, изгледа, једино објаснити особитим пријатељством херцега Стефана с деспотом Ђурђем и поштовањем које је херцег могао стећи за задужбине кнеза Лазара и његових потомака.[24] Ни учествовање извјесних клесара из Поморавља на раду у Горажду не би било искључено, мада је цркву подигао, дајући јој готичке пропорције и готички свод, некакав западњачки градитељ уз помоћ сарадника, који су, вјероватно заједно с њим, дошли с јужног Приморја на захтјев херцегов.

Врло је могућно да истом времену припада и црква св. Луке у засеоку Смоковцу, изнад Рисна у Боки Которској. О њој извори ћуте, али пошто се налази у бившој земљи херцеговој, а има рашки план, сличан горажданском, и високи, преломљени, подужни готички свод, изгледа да се придружује оном низу споменика XV в. на којима долази до прожимања рашке концепције простора и готичког стила. Дугачка је око 8 метара, широка 4,5; полукружна апсида, нешто ужа од брода, и ниске пјевнице касније су преправљене, али према старим облицима. Свод се ослања непосредно на подужне зидове без лезена. Изграђена је од притесаног камена и има три полукружно завршена прозора: један на апсиди и два на пјевницама. Припрата је призидана у новије вријеме.[25]

---

[23] Цркву са утврђеним градом обрадио је Đ. Mazalić, *Hercegova crkva kod Goražda i okolne starine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini LII (Sarajevo 1940) 27—43 (гдје је сва старија литература, важнија за натписе него за архитектуру цркве). Уп. В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 68—69. Најновији преглед теорија о натпису и датовању цркве између 1448. и 1454. год. код M. Vega, *н. д.*, Glasnik Zem. muzeja, n. s. XIX, 205—207. Недавна испитивања З. Кајмаковића су показала да су пјевнице изграђене у исто вријеме кад и брод цркве. Њему управо имам да захвалим на овом податку. Мазалић је у својој студији претпоставио да су оне касније додате, тј. у вријеме изградње припрате. Међутим, и по дебљини зидова пјевница, која је једнака дебљини зидова херцегове цркве, могло се претпоставити да су оне из херцеговог времена, јер су зидови касније припрате нешто тањи.

[24] Cf. С. Ћирковић, *н. д.*, 205, 236, и на више места.

[25] А. Дероко, *Неколико црквица приморскога типа*, Гласник Скопског научног друштва XIV (Скопље 1934) 214, сл. 3, 4; В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 302, сл. 950, 951. Обојица мисле да су пјевнице призидане. Међутим, на апсиди се виде старе преправке, а пјевнице су с унутрашње стране

Оваква градитељска схватања полазила су са самог херцеговог двора, који се најчешће налазио у утврђеном граду Соколу, над ставама Пиве и Таре, изнад Шћепан-Поља. Двије цркве што припадају времену око средине XV в. најбоље о томе свједоче. Једна од њих, сада у рушевинама и обрасла шумом, са зидовима мјестимично сачуваним и до пет метара, налази се на равни што се диже на десној обали Пиве под Шћепан-Пољем. То је највећи храм свога доба, јер је, заједно с припратом, дугачак око 25 метара. Био је изграђен од притесаних камених квадера. Основицом је рашког надахнућа: једнобродан је и има плитке правоугаоне бочне пјевнице. На истоку се завршава полукружном апсидом, а на западу му је правоугаона велика припрата, одвојена зидом од наоса. Археолошка ископавања ће, можда, дати податке о начину његовог засвођења, указати на могућност постојања кубета и освијетлити његове стилске особине. За сада је једино изразита његова припадност скупини споменика с рашким планом из херцеговог времена.[26]

Некада је вјероватно био посвећен св. Стефану, јер је, сва је прилика, Шћепан-Поље по њему стекло своје име.[27] Већ средином XV в. назива се тим именом, што је знак да је храм непосредно прије тога подигнут.

Друга црква, много боље сачувана, иначе непознате посвете, смјештена је на вису изнад Шћепан-Поља, у самом седлу под утврђеним Соколом. Вјероватно је херцегова задужбина. Сељаци засеока Заграђа, уз чије је куће, називају је „манастир". Једна је од највећих цркава тога времена у областима Косача: дужина јој је споља 16 м, ширина источног зида 9, западног 7, а висина 11 м. То је једнобродна црква — која се постепено сужава према западу као и црква манастира Милешеве — с кубетом и једном апсидом, необичног облика и својеврсне конструкције. Подијељена је уздужно на три дијела. Олтарски простор је најшири и завршава се изнутра полукружном, а споља тространом апсидом. За проскомидију има полукружну нишу на источном зиду, а за ђаконикон четвртасту на јужном. Неуобичајена је конструкција сводова: над средишњим дијелом олтара је подужни, шиљати, готички свод, који се источно ослањао на зид изнад апсиде, а западно на бочне стране зиданог иконостаса. Над просторима за проскомидију и ђаконикон налазе се остаци полуобличастих попречних сводова, чија се једна страна ослања на источни зид, а друге се ослањају

давно подзидане. Године 1967. црква је изнутра горјела. Послије тога скинут је малтер у унутрашњости храма, и том приликом је несумњиво утврђено да су правоугаоне пјевнице из истог времена из којег и наос. Па, ипак, са извјесном резервом укључујемо овај споменик у низ дјела из XV вијека. То је стога што црква нема довољно специфичних стилских елемената за тачније датовање и пошто о њој нема историјских података.

[26] Рушевине је запазио С. Томић, *Пива и Пивљани* (Насеља и порекло становништва књ. 31), Београд 1949, 420.

[27] М. Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, 170. Мисли се да је град саградио Сандаљ Хранић: M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, 106.

на пиластре и подупираче уздигнуте на зиданом иконостасу. Западни травеј је скоро два метра ужи: и споља и изнутра он је увучен у односу на брод цркве. Засведен је једним подужним готичким сводом који се опире о бочне зидове. Најнеобичнији су правоугаони поткуполни простор, нешто издужен у правцу сјевер—југ, и конструктивни систем којим се издиже купола. Тамбур почива на бочним странама на по три лука, постављена један изнад другог, од којих су два горња истурени толико да праве квадратну основу за кубе. Источни лук под кубетом полази са пиластра, а западни представља чело свода западног травеја. Између лукова су велики пандантифи. Изнад сваког пандантифа су по двије тромпе, између којих је по један прозор, изнутра полукружно, а споља шиљато завршен. Тиме је од осмостране основе плитког тамбура направљен прелаз у кружну основицу калоте кубета. Зона с тромпама и прозорима одвојена је вијенцем од калоте кубета, која при дну има низ од дванаест плитких повезаних лукова шиљато завршених. Унутрашња конструкција поткуполног простора и кубета својим елементима и облицима аркада и лукова дјелимично је преузета из турског истовременог градитељства,

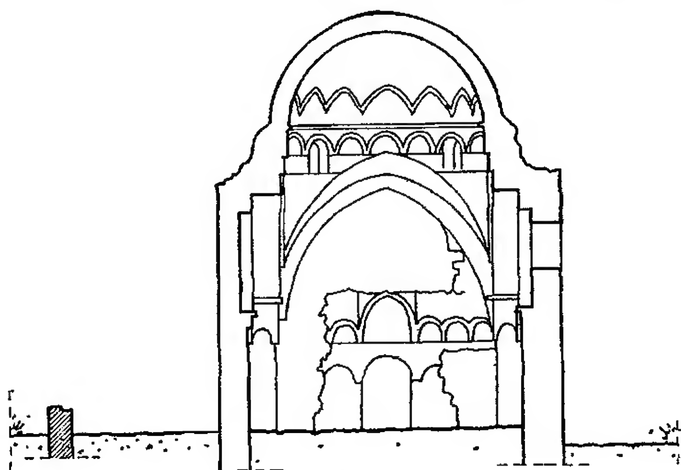

Ск. 29 — Попречни пресјек

Црква йод Соколом

нарочито џамија и хамама. Истина, градитељ је од елемената готике и муслиманске архитектуре створио сопствено рјешење и свој израз. Међутим, ако се, споља гледајући, из грађевине издвоји централни дио, намеће се неодољив утисак да је градитељу као основни мотив послужила архитектура неке истовремене џамије. На средишњи кубус постављено је осмострано ниско постоље, ширине кубуса, које се истиче само на бочним странама цркве, док се у оси храма утапа у подужни кров. На њему је ужи,

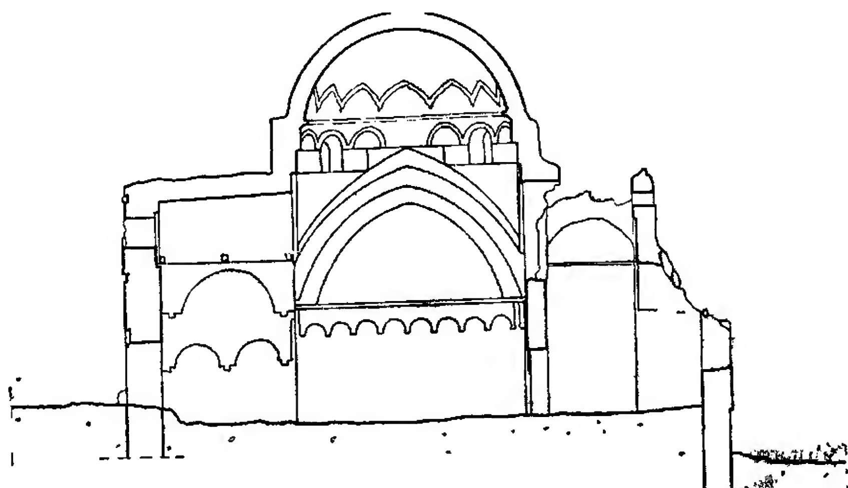

Ск. 30 Подужни пресјек

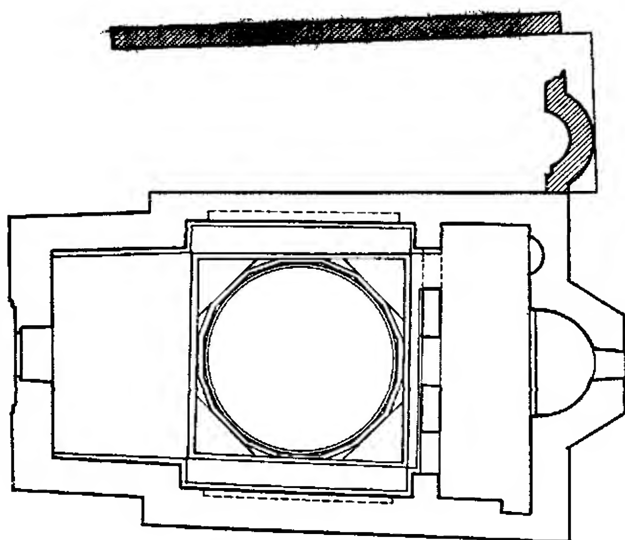

Ск. 31 — Основица

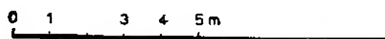

Црква под Соколом изнад Шћепан-Поља

ниски, такође осмострани тамбур с четири прозора и калотом кубета.

Црква је изграђена каменим квадерима средње величине, послаганим у не нарочито правилне редове. Љепше зидање, великим тесаницима, види се на угловима грађевине и у доњим дијеловима апсиде и западног травеја. Својим чисто изведеним површинама, без пиластара и украса, и својим великим масама, храм дјелује монументално, иако мало тромо.

Зидне површине у унутрашњости цркве, за разлику од спољашњих, оживљене су извјесним пластичним и архитектонским рјешењима, проистеклим из намјере да се што боље припреме оквири за смјештај фресака. Цијела доња зона јужног и сјеверног зида у поткуполном простору, закључена кордонским вијенцем, има низ плитких аркадица романичког стила, које су некада стајале над насликаним стојећим фигурама — свака над једним светитељем. Тај низ се продужавао и на зидани иконостас, гдје су аркаде изнад вијенца, па добијају облик плитких ниша. Средња ниша је много већа и завршава се шиљатим луком. Очигледно, у њој је некада било попрсје Христа, а у четири нише око њега вјероватно четворица јеванђелиста. У доњој зони иконостаса, испод вијенца, налазе се троја врата с полукружним луковима. Између њих је по једна велика плитка ниша с луковима у којима су биле фреске престоних икона. вјероватно Христос и Богородица. У западном травеју, на сјеверном и јужном зиду, у доњој зони су по два широка лука, тако да су испод сваког могле бити насликане по двије стојеће фигуре Изнад сваке од њих је још по једно поље с плитким прислоњеним луком, испод којег је била по једна композиција. У горњим зонама зидова и на сводовима биле су остале композиције из циклуса Великих празника, на пандантифима су, по свој прилици, стајали јеванђелисти, у калоти Христос Пантократор, а под аркадама калоте можда попрсја пророка. Била би то сужена тематика декорације каква се јавља највише у раним споменицима рашке школе. Оквири за слике, одређени пластиком зида, највише личе на сликане архитектонске рамове око фресака у православним земљама у другој половини XII в. (Ђурђеви ступови, Бачково, Стара Ладога). Они су се одржали дјелимично у Рашкој почетком XIII в. (Студеница, пећинска црква Петра Коришког код Призрена).

Иако споља не личи на немањићке цркве XIII в., храм под Соколом, унутрашњим распоредом простора, несумњиво на њих подсјећа. Поткуполни простор, шири од западног травеја, одвојен је пиластрима и зиданим иконостасом од олтара, тако да се чини да су његове бочне стране примиле улогу правоугаоних пјевница рашких храмова. Тако је литургијска намјена појединих дијелова унутрашњости храма условила рјешења налик на она из доба првих Немањића.

Поред цркве, са сјеверне стране, призидана је дугачка и уска капела с полукружном апсидом. Вјероватно је имала надгробну

намјену, јер није повезана пролазом са црквом. Народ је зове „миса" и казује да је у њој била сахрањена једна од жена католкиња херцега Стефана. По начину зидања изгледа да је из приближно истог времена из којег и главни храм. Сада је у рушевинама. Иначе, у главном храму било је положено тијело неког угледног човјека. Сада је ту преврнут стећак-слемењак с одвојеним постољем, израђен од племенитог и добро углачаног камена. Нема украса нити натписа.[28]

Ова велика црква биће из XV в. и то најприје из његове средине, када су исламски елементи у архитектури, усљед приближавања Турака, а преко мајстора што су за њих радили, бивали прихватани и у хришћанској умјетности. Ваљало би због стилских елемената романике, готике и ислама претпоставити да је главни градитељ храма био занатски образован у неком приморском граду, па да је, радећи веће послове за Турке, примио од њих нека врло значајна стилска и конструкциона обиљежја.

Црква лежи у седлу гребена што се спушта са узвишења на којем је био „славни двор" херцегов. По граду је херцег, понекад, називан „господином од Сокола". У попису његових градова, сачуваном у трима листинама, Сокол се налази на првом мјесту. У вријеме Сандаља Хранића био је већ чувен; у њему су издаване повеље и примани посланици.[29] И данас се на вису стијене над Пивом и Таром налазе остаци грађевине и столица усјечена у стијену. Некадашње градске утврде биле су само на оним мјестима са којих се граду могло прићи; остале прилазе су браниле високе усправне стијене. Град и црква били су тада једна цјелина. Живјели су допуњавајући се.

Времену Косача, по свој прилици другој четвртини XV в., припада црква Успења Богородице у манастиру Савини, у близини Херцег-Новог, другог значајног сједишта Косача. Најстарије сликарство нађено је под слојем фресака из 1565. год. и показује особености византијско-готичке стилске и иконографске мјешавине, у оном виду који се јавља у дубровачком сликарству средином XV в., нарочито код сликара Ловра Добричевића и његовог круга.

То је једнобродна црква с једном полукружном апсидом. Споља је дугачка преко 10 метара, а широка и висока 6 м. Засведена је подужим готичким сводом, преломљеним у темену, по средини ојачаним луком, који почива на пиластрима. Зидана је каменим квадерима и освијетљена с три полукружно завршена

---

[28] На цркву је наишао, наслутио да је херцегова и укратко је обрадио, објавивши цртеж основице, П. А. Ровински, *н. д.*, 111—113. О њој говори и С. Томић, *Пива и Пивљани*, 419—420. Студију о њој написао је М. Ковачевић, *Црква йод средњовековним градом Соколом*, Старинар, н. с. XVIII (Београд 1967) 221—224. У селу Пошћењу у Дробњацима налази се, у рушевинама, још једна црква с основом сличном соколској. Она се тешко може датовати. План и опис донио П. А. Ровински, *н. д.*, 114—117.

[29] М. Динић, *н. д.*, 156—157, 169—170.

прозора, у XIX в. знатно проширена. Касније је добила на прочељу звоник „на преслицу" и окулус. Над порталом је удубљена полукружна линета. Сем свода нема изразитијих готичких обиљежја. Својом архитектуром спада у низ једноставних једнобродних готичких црквица какве се по градовима и селима Приморја тога времена јављају у великом броју. Само чињеница да је већа од многих из тога времена и да се налази у близини Новог, једне од престоница Косача, а да је настала, с обзиром на живопис, у њихово вријеме, наводи на помисао да је можда задужбина једног од чланова њихове куће. Од XVI в. поуздано је манастир, што је могла бити и у вријеме своје изградње.[30]

Нешто мало мањи од Успенске цркве у Савини, али њој по основици сродан, је храм Св. Саве. Смјештен је на једном узвишењу, удаљеном стотинак метара од манастира Савине. Од Успенске цркве се разликује одсуством бочних пиластара и ојачавајућег лука, а присуством већег броја ниша на бочним зидовима, које служе за смјештај књига и утвари. Подужни свод није оштро преломљен, као у Успенској цркви, него је овоидан. Изграђен од притесаног камена, с изразитијим стилским обиљежјем у готичком своду, он би могао бити из времена установљења Савине као манастира.

Нешто познија, највјероватније из друге половине XV вијека, била би једнобродна црква Св. Андрије у оближњим Кутима. Има истовјетне облике као и црква Св. Саве у Савини само је нешто краћа (изнутра око 660 см дужине заједно с апсидом, а 410 см ширине). Оваква сразмјера је приближава ренесансном добу, иако има готички преломљени продужни свод. За разлику од цркве Св. Саве има у унутрашњости једноставан вијенац испод сводова. Продужена је у XIX в. Укључује се, изгледом, у низ једноставних црквица из времена Косача, које су биле непосредно пренесене из Котора или неког од јужних приморских градова.

Најљепши споменик у којем су рашка схватања простора подстакла стваралачки напор и оригинални подухват налази се такође недалеко од Херцег-Новог. То је црква Срђа и Вакха на

---

[30] Донедавно се мислило да њен постанак пада у XVII в., када се Савина први пут помиње. Међутим, З. Кајмаковић (cf. Зограф 3, 59) недавно је открио живопис с натписом из 1565. год. и старије фреске испод њега, за које претпоставља да су из XIII вијека. Нама се чини да је најстарије сликарство нешто млађе, што нас и наводи да цркву датујемо у XV вијек. Легенда да је црква из 1030. год. и прве помене Савине из XVII ст. донијели су: Шематизам епархије бококоторско-дубровачке (Задар 1876) 13—14; исто (Задар 1877) 6; С. Накићеновић, *Бока*, Српски етнографски зборник XX (Београд 1913) 496—499; Т. Поповић, *Херцег-Нови*, Херцег-Нови 1924, 120—124. Њен опис дали су М. Црногорчевић, *Манастир Савина у Боки Которској*, Весник Српске цркве XII (Београд 1901) 352—353 и *Споменица манастира Савине* уредио Ј. Петковић, Котор 1930, 4—5. Уп. такође В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 290—291; Ст. Станојевић, Енциклопедија српско-хрватско-словеначка, IV, 18—19; P. Mijović, *Savina*, Enciklopedija likovnih umjetnosti 4 (Zagreb 1966) 175 (са старијом литературом која се не односи превасходно на архитектуру старе цркве).

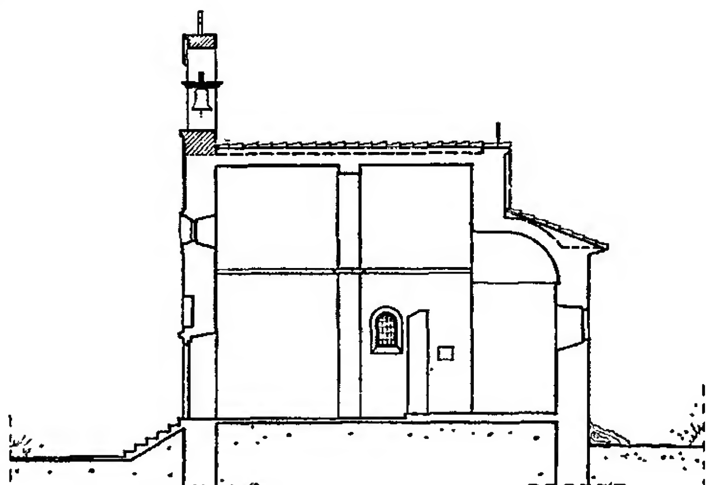

Ск. 32 — Подужни пресјек

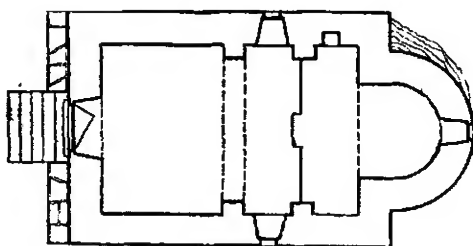

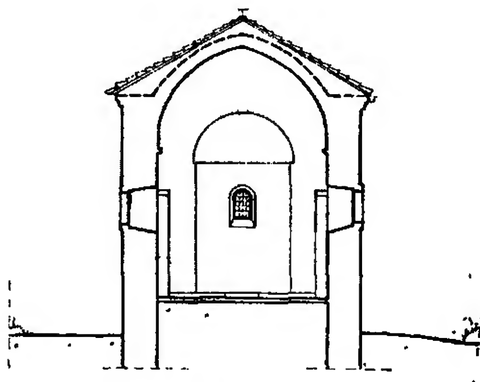

Ск. 34 — Попречни пресјек

0 1 2 4 5 m 10 m

Манастир Савина, црква Успења Богородице

гробљу села Поди. Њено датовање је доиста неизвјесно, иако народна легенда каже да ју је подигао краљ Твртко. Не може се, с обзиром на стилске особености и репрезентативност, ни помишљати да је настала прије града Новог, који је подигао Твртко 1382. год., нити да је изграђена по паду Новог под Турке 1482. За приближније одређивање времена подизања цркве пресудни су извјесни градитељски елементи, који се, у широком распону од сто година у којем је црква једино могла бити саграђена, јављају само у доба херцега Стефана и намах послије његове смрти. Ријеч је о претежно романичком, али дјелимично и готичком лучном фризу,

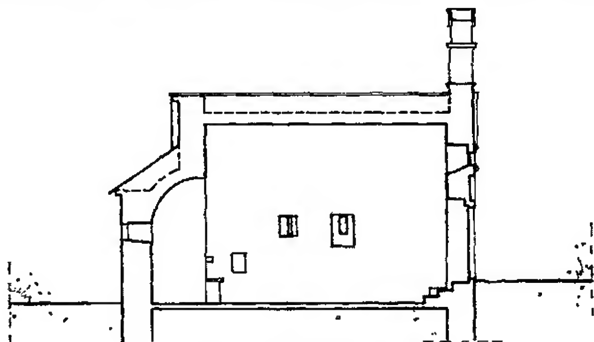

Ск. 35 — Подужни пресјек

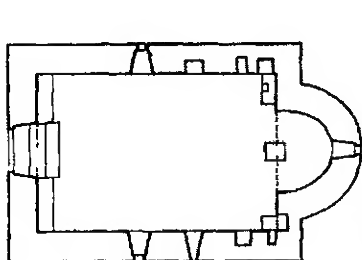

Ск. 36 — Основица

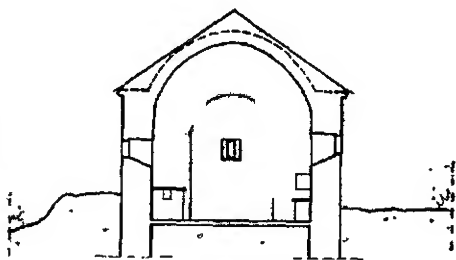

Ск. 37 — Попречни пресјек

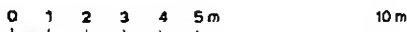

Манастир Савина, црква Св. Саве

у поткровљу цркве и на кубету, какав је био на Цетињском манастиру из 1485. год. и какав се јавља у унутрашњости цркве под градом Соколом. Цркву у Подима са Цетињским манастиром повезује и исклесани крст у линети портала, који се не налази ни на једном другом храму. Очигледно је, такође, да је за стваралачку примјену рашког плана, какав има црква у Подима, било потребно да протекне извјесно вријеме и да се кроз једноставније облике Прасквице, Горажда, Шћепан-Поља и можда Смоковца

градитељи уздигну до љепоте и сложености Пода. Само изузетно богат ктитор могао је подићи тако велељепну цркву. Између краља Твртка I и херцега Стефана избор треба да падне, због истакнутих разлога, на најзначајнијег од Косача.

То је, у ствари, једнобродна црква с једном полукружном апсидом, бачвастим сводом, високим трансептом и куполом.

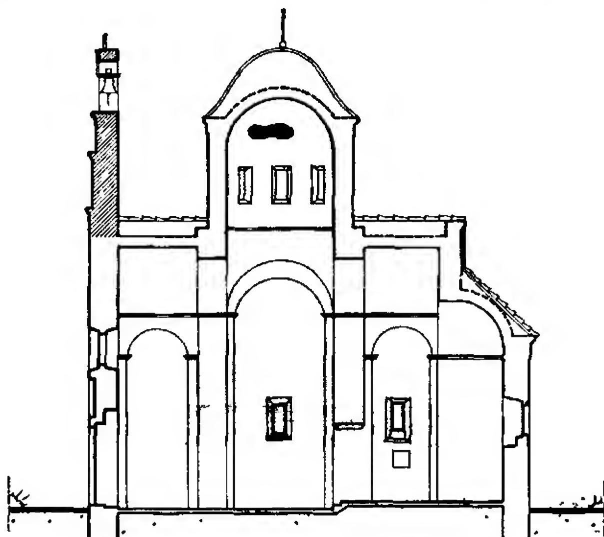

Ск. 38 — Подужни пресјек

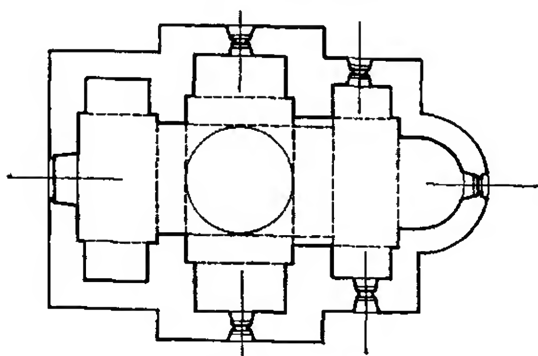

Ск. 39 — Основица

0 1 2 3 4 5 m 10 m

Поди, црква Св. Срђ и Вакх

Градитељ је с пуно знања исцртао њену разуђену основицу, која је могла с лакоћом да прими кровна рјешења. Подужни сводови олтара и западног травеја ослоњени су на широке прислоњене

лукове бочних зидова. Врло истурени и засјечени пиластри носе лукове, над којима се на најједноставнији начин уздиже кубе. Прелаз из квадрата основице на округлину кубета извршен је помоћу пандантифа. Кубе је округло споља и изнутра, а има шест правоугаоних прозора. Споља се, над укрштењем главног брода и трансепта, види ниско кубично постоље тамбура — елеменат риједак код западњачких градитеља (само на Горици) а редован

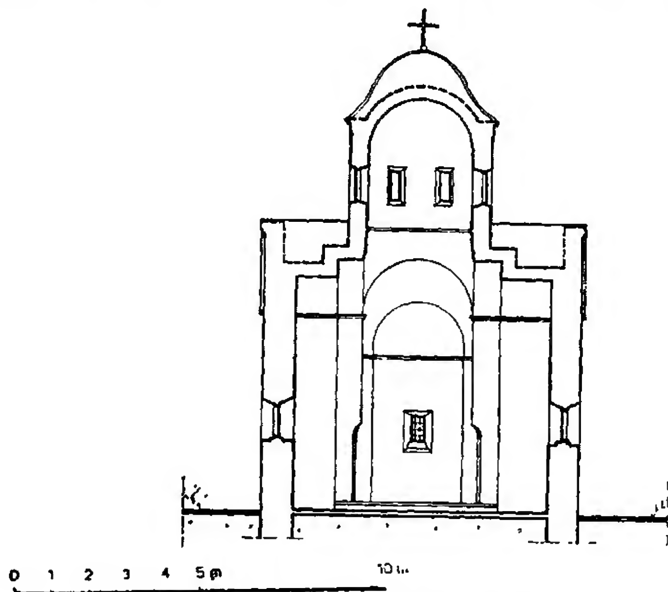

Ск. 40 — Попречни пресјек

Поди, црква Св. Срђ и Вакх

у Србији средњега вијека. Трансепт има готово висину главног брода, што је изузетно и у Рашкој школи и у њеној „ренесанси" у XV вијеку. Само се на Бањској краља Милутина може видјети слично. Због дубине пиластара простор за пјевнице је доста дубок, мада споља кракови крста не излазе упоље ни за један метар.[31]

[31] Легенду о томе да је црква саграђена у VIII или IX в., која је била тобож исклесана на западном порталу, донио је Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке (Задар 1876) 33, а она се касније повлачила кроз радове оних који су се бавили црквом у Подима. Народна традиција, која говори да је у питању Твртков задужбина, записана је нешто касније (уп. М. Ц., *Белешке и подаци*, Шематизам православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, Дубровник 1894, 41). Први пут је доста невјешто описана крајем XIX в. (Х., *Црква св. Срђа и Вакха на Подима*, исто, Задар 1892, 38—40), којом приликом су изнијете легенде о постанку, али и податак да је испод кречног намаза у унутрашњости цркве стари живопис. Научну студију и основицу цркве објавио је Ђ. Стратимировић, *О прошлости и неимарству Боке Которске*, Споменик СКА XXVIII (Београд 1895) 25—27, који је на основу стила датује у Твртково вријеме. Легендарно датовање и наивни описи одржавају се, међутим, и даље: С. Накићеновић, *н. д.*, 391. М. Васић,

Иако није велика (заједно с апсидом дуга 11,5 *м*), она дјелује као изузетан и драгоцјен споменик. Склад влада између унутрашњег простора и спољног зидног омотача. Споља црква изгледа као централна крстообразна грађевина (с краковима од 9,5 и 8,5 *м*), над којом се диже добро пропорционисано кубе. Сваки крак крста завршен је високим и шиљатим прочељем. Романоготички фриз аркадица и профилисани вијенац њима су украс као што украшавају и сва поткровља. Школованост мајстора видљива је у љепоти зидања бијелим каменим тесаницима, које је прије преклесавања фасаде у XIX в. изгледало још племенитије, јер су редови били пажљиво спојени, а зидови дјеловали као саливени. Мајсторство се осјећа и у клесарским радовима на правоугаоним прозорима и готичком порталу. Висока обдареност градитеља дошла је до изражаја у окупљању маса око средишњег мотива, у њиховом стремљењу у висину и у складности свих дијелова композиције. Да би достигао ту концентрацију маса, он се лишио припрате која би довела до издужености грађевине и нарушила вертикализам цркве. Тако је под прстима једног западњачког градитеља XV в. прерађен рашки план. Добивши на виткости и љупкости, црква се приближила љеполикости и истанчаном изразу, чему се у то вријеме тежило не само на Западу него, на свој начин, и у Србији, у Поморављу. Одора цркве с романичким, готичким, па и ранoренесансним обиљежјима говори о њеном творцу као врсном умјетнику. Могао је бити школован у Дубровнику, коме су се редовно — кад би се појавила потреба за грађењем — обраћали чланови куће Косача.

„Ренесанса" рашког схватања простора у градитељству херцега Стефана имала је посебне разлоге. На његовом подручју налазио се манастир Милешева, а на граници његове земље према истоку, чак вјероватно и у њеним оквирима, манастири Морача и Давидовица код Бродарева, све одреда немањићке угледне задужбине XIII вијека.[32] Милешева је уживала велики углед од времена када се у њој — пошто ју је прикључио Босни — краљ Твртко крунисао на гробу св. Саве за краља Србије и Босне. Она је, вјероватно због тога што је у њу пресељена столица дабарских епископа из цркве Св. Николе над Лимом код Прибоја, постала православно црквено средиште босанске државе. Средином XV в. уз херцега Стефана често живи, окружен поштовањем,

Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века, Београд 1922, 40—42, говори о њој на основу Стратимировићеве студије, али је датује у XIII или XIV вијек и повезује с извјесним типовима протороманских грађевина, што никако не стоји. Уп. такође В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 295. Lj. Karaman, *Eseji i članci*, Zagreb 1939, 40, јасно је повезује са споменицима Рашке школе, иако је не датује. Уп. исти, *O putovima bizantskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana*, Starohrvatska prosvjeta, III ser. 6 (Zagreb 1958) 73. Исто то чини и Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, Београд 1963, 52.

[32] О границама херцегове земље на Лиму и Морачи уп. М. Динић, *н. д.*, 241—243. За Морачу још и стр. 229. За Бродарево близу којег је Давидовица уп. М. Орбини, *н. д.*, 361 (коментар С. Ћирковића).

милешевски митрополит Давид. И сам Стефан од 1448. год. узима титулу „херцега од светога Саве“. Гроб чувеног Немањића, оснивача Српске цркве, изазивао је код њега дубоко вјеровање кад је и сам тврдио да је то „светитељ који чини чуда“.[33] Повезавши се преко Милешеве, као и краљ Твртко I, с немањићком традицијом, он је у грађењу цркава пошао путевима на које су га навеле немањићке задужбине, посебно Милешева. Његов син, херцег Влатко, настављајући очеву политику, називајући се „херцегом од светога Саве“, морао се такође ослањати на умјетност Рашке.

Није извјесно да ли је градитељство великог војводе Сандаља Хранића започело с рашким облицима храмова. За сада изгледа да појаву рашких планова цркава у Херцеговини XV в. треба повезати с именом херцега Стефана. Западњачки градитељи што су учествовали у „обнови“ Рашке школе нису преписивали планове српских цркава XIII вијека. Ако се цркве у Горажду, Шћепан-Пољу, Смоковцу и Подима упореде с рашким храмовима, примијетиће се да постоје знатне међусобне разлике. Херцеговачким црквама недостају припрате с бочним капелама, као што нема ни посебних просторија за проскомидију и ђаконикон — особености српске архитектуре XIII вијека. Херцегови градитељи, образовани на Приморју, прибјегавали су врло једноставном рјешењу: на једнобродну готичку цркву с преломљеним готичким сводом додавали би на боковима по једну правоугаону пјевницу, полуобличасто засведену. Њима најпознатији и најдражи тип — готичка црква каква је Успење Богородице у Савини или сеоске цркве из Сандаљевих времена у Конавлима, једнобродне тврђавске капеле и гробљански храмови — на најпростији начин је претворен у храм налик на рашки, подобан за православни култ. Појци, без којих се није могла замислити литургија, тако су добили своје мјесто. Само изузетно — под Соколом и у Подима — на црквама су се појавиле куполе, неодвојиве од рашког градитељства. На њима су даровити градитељи досегли до изузетне вриједности остварења.

Задужбине породице Косача уздижу се над просјечним градитељством свога доба — увијек величином, по некад необичношћу, изузетно и љепотом облика и пропорција. Богатство породице и сталне везе с умјетницима јужних градова Јадранског приморја обезбиједили су њиховој архитектури узлет и значај. Западњачка стилска обиљежја храмова Косача и готички „рукопис“ клесара указују на места гдје су се мајстори образовали. Историјски извори само допуњују сазнања о механизму умјетничких веза између двора Косача и Приморја.

Дубровник је био превасходно умјетничко средиште одакле су Косаче позивали мајсторе различитих умјетничких заната на посао у своју земљу. Већ је показано да је велики војвода Сандаљ користио дубровачке градитеље и зидаре за подизање цркве и

---

[33] С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача*, 106—108.

цистерне у граду Соколу у Конавлима. Син херцега Стефана, Владислав, често се обраћао, у ратним временима, Дубровнику за помоћ. Одатле је, између осталих, тражио зидаре, мајсторе за градњу тврђава и „инжењере". У једној прилици добио их је чак од Улриха Цељског[34], а у другој, поред зидара и радника за утврђивање Горице на Неретви и зидања моста, Владиславу је, вјероватно из Дубровника, пошао и најугледнији умјетник касне готике Јурај Далматинац.[35] Очигледно, у Херцеговини није било вјештих домаћих градитеља у довољном броју, чим су се Косаче тако често обраћале Дубровнику за помоћ у мајсторима. Сам херцег је у Дубровнику поручио 1442. год. два звона.[36] Или се тада завршавала нека његова црква или је даровао неки старији манастир.

Од највеће вриједности за историју умјетности су подаци о подизању цркве Св. Стефана у Новом, сачувани у архивалијама Дубровника. И, мада није никада до краја изведена, обавјештења о начину изградње једне задужбине Косача необично су поучна. Негдје у прољеће 1473. год. одлучио је херцег Влатко, заједно са својим рођаком Иваном Црнојевићем, господаром Зете, да подигне цркву Св. Стефана под својом утврђеном престоницом, градом Новим. У том тренутку било је прошло тек неколико мјесеци како се херцег Влатко одвојио од Турака и отпочео пријатељску политику према Дубровнику.[37] Прије но што су Дубровчани ријешили да учествују у подухвату морали су се добро о њему обавијестити. Током двију година, а нарочито 1474, они су учинили све да црква буде што боље и љепше урађена. Изабрали су у прољеће 1473. год. три властелина, на челу с Николом Димитријевим Рањином, за официјале цркве у изградњи. Они су, отад, склопили читав низ уговора за припремање и израду грађевинског материјала и за клесање најскупоценијег украса. Мајстор Михаљ Гојковић је испекао, у кречани која је била за ту сврху подигнута у Конавлима, већу количину креча и превезао га на обалу у Нови. Шесторица каменара из дубровачке Жупе — Миљоје Радосалић, Марин Прибетић, Дабижив Вукосалић, Радован Матковић, Марко Радосалић и Милета Ратковић — исјекли су камен потребан за подизање цркве, а посебно су се обавезали да ће лијепо обрадити и углачати угаоне тесанике. И они су сами камен превезли у Нови. Најзад, четворица врло познатих клесара — Радич Остојић, Радивој Богосалић, Никола Марковић и Ђурађ Вукојевић — исклесали су архитектонски украс: аркадице, про-

[34] Исто, 161, 259.

[35] J. Стојановић—Максимовић, *Рад Ђорђа Шибенчанина у Дубровнику*, Научни прилози студената Филозофског факултета (Београд 1949) 135—136.

[36] Дубровачки архив, Cons. rog. 12, 99 од 1. III 1442.

[37] О новој херцеговој политици и о подизању цркве у Новом код В. Трпковића, *н. д.*, 137—142. Такође и В. J. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, 257. О добрим односима између херцега Влатка и Ивана Црнојевића, иначе блиских рођака, код И. Божића, *Млечани према наследницима херцега Стефана*, Зборник Филозофског факултета VI—2 (Београд 1962) 124—125.

зоре, пиластре, розете, такође се обавезавши да ће га пренијети на обалу у Нови. Њихова дјела су — облицима, скоро свим мјерама и врсноћом рада — опонашала украс са цркве Св. Себастијана у Дубровнику, која је била изграђена неку годину раније уз јужну страну доминиканског манастира. Очигледно, храм Св. Стефана у Новом мало се разликовао од изгледа Св. Себастијана у Дубровнику, који је једнобродна висока готичка црква с једном апсидом, низом аркадица у поткровљу и розетом на фасади. Двојица од четворице ових клесара — Радивој Богосалић и Никола Марковић — прије тога су управо радили, по сопственим нацртима, на Св. Себастијану, подижући олтарски дио и апсиду. Сва четворица су тада у Дубровнику били јако тражени и врло угледни. Радивој Богосалић је био један од најчувенијих, јер је клесао увијек у заједници са изузетним мајсторима и то на најславнијим зградама: кнежевом двору, доминиканском клаустру и на палатама властеле. Никола Марковић је, такође, радио на двору, али је учествовао у подизању једне палате у Мантови, док је Ђурађ Вукојевић клесао дијелове доминиканског клаустра. Радич Остојић је био више познат као клесар на дубровачким зидинама, иако је и он украшавао прозоре на палатама.

Када је већ све било готово, превезено у Нови и стављено на цркву, нешто се необично збило. Крајем септембра 1475. год., у дубровачком Вијећу умољених водио се разговор о рушењу остатака цркве у Новом. Који су разлози довели до такве одлуке не може се ни наслутити. Сам херцег Влатко је молио, преко гласника, да му се око рушења помогне. Можда је неки земљотрес, као толико пута, спријечио довршавање цркве, уздрмавши темеље и срушивши грађевину. Тек, изгледа, ктитори нису више покушали да је обнове.[38]

Без обзира на судбину храма Св. Стефана ипак се може утврдити да су преко дубровачких градитеља, клесара и зидара. готика и рана ренесанса допрле у градитељство породице Косача. Тамо су западњачки стилови нашли своју примјену, бар највећим дијелом, на просторним замислима наслијеђеним из архитектуре старе Рашке. Дубровачки подаци о грађењу цркве Св. Стефана у Новом, откривају и пут којим је десет година касније војвода Иван Црнојевић могао доћи до мајстора за изградњу своје задужбине — Цетињског манастира.

Косаче су у погледу коришћења вјештих дубровачких мајстора наставили стопама босанских банова и краљева и српских владара. Њих су затим слиједили под турском влашћу: вође малих племена на Балкану, црквени поглавари, калуђери и попови.[39] Као

---

[38] Потпуније о овој цркви, с документацијом и хронологијом изградње, и о мајсторима, В. Ј. Ђурић, *Црква Св. Стефана у Новом*, Зборник Филозофског факултета, XI/1, Споменица Јорја Тадића (Београд 1970) 399—410 (са старијом литературом).

[39] Уп. В. Кораћ — В. Ј. Ђурић, *н. д.*, 561—568 и даље; В. Ј. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњега века*, Зборник за ликовне уметности 3 (Нови Сад 1967) 87—103 (са старијом литературом).

што су се Косаче надовезале на архитектуру Немањића XIII в., тако су исто ктитори цркава и манастира у старој Херцеговини, под турском влашћу, гледали у њихове задужбине, преузимајући доста од њихових рјешења. Цркве XVI в. — Тријебањ, Добрићево, Добриловина, Мајсторовина, да набројимо само најважније — нашле су свој узор, макар и дјелимично, у задужбинама Косача. Архитектура Косача, кад је високе вриједности — као цркве под Соколом или у Подима — ремек-дјело је свога доба. Као члан везе између градитељства XIII и XVI в. и као свједочанство вјештине прилагођавања западњачког мајсторства рашком духу — она има у историји српске умјетности посебно и значајно мјесто.

Сликарство

Незахвално је с мало преосталих података расправљати о природи сликарског стварања у земљи Косача. Цркве и манастири — изузев Успења Богородице у Савини — остали су без живописа, ризнице без украшених књига, икона и дјела примијењене умјетности. Можда ће будућа чишћења познијих премаза у храмовима њиховог доба открити значајнија дјела. Може се само наслућивати да се у цркви у Подима, на прекреченим зидовима, налазе оштећене фреске, премазане почетком XIX вијека. Наићи ће се, могућно, и на дјела иконописа и минијатуре. За сада се може само претпостављати — с обзиром на ријетка очувана дјела — да је сликарство Косача чинило веће уступке западњачким стиловима а мање иконографији, као што је то случај и са архитектуром. Православно сликарство је, иначе, увијек било тврдокорније од црквеног градитељства на утицаје из католичке средине.

Једино Савина има остатке фресака из XV в., чија ће иконографија и стил постати много јаснији, послије њиховог потпунијег откривања и чишћења. Сликарство је сачувано, колико се сада види, само у источном травеју цркве и у апсиди. Тематика је, међутим, дјелимично позната. У апсиди се, у доњој зони, налази композиција Поклоњења жртви, симболична представа евхаристије. Ту шест погнутих епископа прилазе средини апсиде, гдје је насликана часна трпеза, на којој су вино у чаши и хљеб. Носе у рукама развијене свитке с текстовима молитава, које су у вези с евхаристијом, написаним на старом српском језику. Изнад њих се зачиње циклус Христовог страдања (Тајна вечера, Прање ногу, Издајство Јудино), међу чије сцене је убачена композиција Причешћа апостола. Циклус се продужавао на бочним зидовима храма. На највишим дијеловима свода су композиције низа Празника (Благовијести, Рођење, Сретење, Бјекство у Египат, Крштење, Распеће, Оплакивање Христово, Мироносице на гробу, Силазак у ад и Духови), великих размјера. Полукалоту апсиде је красила, сада дјелимично оштећена, слика Богородице „Знамења", којој са сваке стране прилазе по три анђела, збијени један уз

другог. Иако иконографијом повезане с византијском црквеном декорацијом, фреске у Савини нису византијске у стилском погледу. Истина, типологија епископа из Поклоњења жртви подсјећа, због декоративно увијених праменова браде и облика глава, на нешто раније сликарство у Поморављу, као што на њега сјећа и прозирност намаза свијетлих боја и њихови њежни складови, са отворенозеленим сјенкама и топлим окерима на инкарнатима. Међутим, главе и драперије светитеља, насликани с реалистичним осјећањем, казују да је њихов сликар морао бити из неког града с Приморја, јер они највише личе на рјешења из дубровачког сликарства око половине XV вијека. Најпре на Ловра Добричевића и круг присталица његовог схватања. Савински сликар је даровит умјетник, који избјегава изобличења фигура својствена готичком натурализму, али ипак наглашава уске и помало укочене очи светитеља, дугачке, фине прсте и издужен врат. Однегованим хармонијама живих боја и племенитим облицима приклања се лиричној и идеализованој атмосфери европског сликарства касне готике и ране ренесансе. Радећи за православну цркву, он је донио формулу сличну истовременим градитељима: иконографија му је претежно византијска, стил западњачки. Његово дјело је, за сада, усамљено свједочанство у својој врсти.

Ни писани извори о сликарству нису говорљивији. Остао је, наиме, само један спомен о везама дубровачких сликара с члановима породице Косача. Дубровчани су послије добијања Конавала од Сандаља Хранића жељели да очувају с њим пријатељство и да му чине по вољи, па су му, извјесно на његов захтјев, послали у јуну 1429, у службу познатог сликара, тадаваљда најбољег, Ђивана Угриновића. Војводин захтјев је био хитан, чим је Мало вијеће донијело одлуку да сликара у граду нико не може прогонити што у међувремену неће бити у стању да заврши обећане послове.[40] У које мјесто је отишао, колико је тамо остао и шта је радио тешко је рећи. Поново је у граду св. Влаха тек идућег прољећа. Сандаљ се са способношћу Угриновића упознао приликом сликарског рада на украшавању војводине палате у Дубровнику, до које му је било необично стало. Угриновић је читаву зиму између 1427. и 1428. год. провео на сликању зидова и украшавању таваница златним звијездама у двјема собама Сандаљеве палате.[41] Био је то умјетник изразита дара, који је Дубровником проносио стил у којем су се византијски облици у срећној сразмјери преплитали с готичким, на начин пронађен вијек раније у радионици млетачког мајстора Паола. Паолови насљедници су га наставили све до друге половине XIV в., а Угриновић га је, као најприкладнијег за дубровачку средину, прихватио онда када је он у Млецима био већ давно заборављен. Њиме је обиљежио многе

[40] J. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII—XVI* в., I, Београд 1952, 79; В. J. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, 254—255.
[41] В. J. Ђурић, *н. д.*, 254 (са старијом литературом).

олтарске слике у дубровачким црквама, иконе по кућама, фреске у храмовима и палачама. А радио је веома много. Зато до појаве Ловра Добричевића у Дубровнику, управо до средине XV в., сликарство града под Срђем носи његов печат. Сачувана дјела — полиптих у цркви Св. Анте на Колочепу и минијатура св. Влаха у једној књизи Статута општине — представљају га као најбољег умјетника свога доба у Приморју.[42]

Претпостављамо да су путовања сликара из Дубровника Косачама била редовнија, само што није постојала потреба да се она биљеже у службене књиге града. У пописима остава породице Косача у Дубровнику наведене су и двије иконе, оковане златом или сребром и украшене драгим камењем и бисерима. Једна од њих је била италијанског поријекла, јер је на себи имала грб „племенитих од Заморја".[43] Могла је бити поклон Сандаљу од краља Арагоније и Сицилије.[44]

Писани извори нису у стању да замијене нестале споменике. Они имају превасходно културноисторијску важност, јер само указују на умјетничка кретања, али не могу да их посве објасне, нити да допринесу одгонетању вриједности умјетничког стварања. Зато ће и надаље сликарство Косача остати, већим дијелом, загонетка.

Примијењена умјетност

Исти је случај и са примијењеном умјетношћу. Ништа од богатства Косача није сачувано, а оно је, бар у погледу предмета који су се налазили на њиховим дворовима и трпезама, било заиста огромно. Поглед се у њега може упријети једино преко ријечи сувих инвентара њихових дубровачких поклада. Поред великих свота новаца, Косаче су под заштиту св. Влаха стављали многе драгоцјености, од којих су неке биле умјетничке рукотворине. Већ само пробрани списак може бити веома ријечит. Ту су чаше и рукомије с грбом Сандаља Хранића, сребрне и златне здјеле, купе, кондири, пехари, кашике, брокете са стакленим камењем и сребрним гранама, или са драгим камењем и зрнима бисера, појасеви од свиле или црвене коже, украшени златом и бисером, златни обоци с драгим камењем и бисером, женска оглавља, такође с бисерима и драгим камењем, прстенови многи с бисером и каменом, сребрне и бисерне круне, једна чак и са некаквом сликом, сребрни рогови украшени емајлом, позлаћени индијски ораси са сребрном декорацијом, лутке од злата, животиње — лавови и соколи — од кристала и позлаћени, накићени

---

[42] Исто, 38—54, 254 (са старијом литературом); K. Prijatelj, *Dubrovačko slikarstvo XV—XVI stoljeća*, Zagreb 1968, 7, 13—16, t. 9—11.

[43] E. Lilek, *н. д.*, 24; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, бр. 340, 362, 371, 377.

[44] Доцније херцег одржава пријатељство с њиховом кућом: уп. С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 74—77, 218, 246—247, и на више мјеста.

бисером и емајлом, накинђурене коњске опреме од сребра, злата, скупоцјене свиле и бисера, различита одијела, везена и гиздава, сликане шкриње, музички инструменти (органић) с цијевима од сребра.[45] Читава чета златара, драгуљара, везилаца, сарача, кројача и сликара морала је радити за два или три покољења Косача, како би се створило толико благо. Нема сумње да су многи од ових скупоцјених предмета рукодјелисани у радионицама мајстора неких италијанских или приморских градова. Међу њима Дубровник је, као и увијек, за Косаче имао улогу умјетничке метрополе. Преко њега, они су добијали млетачку свилу, мантованско платно или тканине из дубровачких радионица.[46] Чувени дубровачки златари у више наврата су били заузети пословима за Сандаља и херцега Стефана. Марин Адамовић и Дабижив Станишић оковали су Сандаљу 1427. год. двије купе од злата према суду раније урађеном за великог војводу. Угледни златар Живко Гојаковић у два наврата је искуцавао и украшавао за Сандаља сребрне врчеве. Двојица од тројице поменутих златара били су међу најбољима у Дубровнику. Адамовић је био познат чак и у Котору. Радио је сасуде, кадионице и крстове за дубровачке, которске и корчуланске цркве, па и за манастир Богородице ратачке у Зети.[47] Гојаковић је био на још већем гласу. Његова дјела су била позната и на дворовима страних владара. Тањири, чаше с ножицама и дршкама, позлаћене и украшене емајлом, нашли су се на двору херцеговог пријатеља Алфонса I, краља Арагоније, Сицилије и Сардиније; султан Мурат II добио је из његове радионице сребрне крчаге, посуде за умивање, здјеле и тањире; угарски краљ Матија Корвин, велики покровитељ ренесансних умјетника — неку сребрнину. Био је то умјетник који се издвајао својом даровитошћу и осјећањем за скулптуру. Са сликаром Матком Јунчићем израдио је за дубровачку катедралу кипове светитеља: Јована Крститеља, Шимуна и Јуду, а са Јоханом Немцем, познатим златаром из Базела — који је прије тога у Котору сковао Христа за сребрни олтар катедрале — направио је некада јако чувену сребрну палу за доминиканску цркву у Дубровнику с много рељефних ликова које су саставили и украсили емајлом.[48] Зато није искључено да су неки скупоцјени пред-

[45] E. Lilek, *н. д.*, 4—25; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, бр. 334, 340—360, 362—387, 394—400; II, 646, 650, 651—659, 675—680; J. Ковачевић, *Средњевековна ношња балканских Словена*, Београд 1953, 23—24, 146, и на више мјеста; такође и М. Пурковић, *Наше старо посуђе*, Уметнички преглед, III (Београд 1940) 309—312 (гдје су објашњени многи стари називи).

[46] J. Ковачевић, *н. д.*, 209, 212, и на више мјеста (са старијом литературом и изворима).

[47] У документима га чак титулишу са „ser". О њему: C. Fisković, *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta, III ser. 1 (Zagreb 1949) 201—202; I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 17.

[48] О њему C. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 189, 202, 208, 210—212; J. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику*, I, 291, 348.

мети с емаљном декорацијом из збирке Косача дјела баш златара Гојаковића, вјештог у техници која није била ни лака нити у Дубровнику јако распрострањена.

Херцег Стефан се у односу према дубровачким златарима, нимало није одвајао од Сандаља. Код њега је у години када се завршавала црква у Горажду боравио златар Стипан са сарадником Радашанином Радосалићем, три мјесеца изгледа.[49] Павко Стојчић, који је предмете од сребра и кристала продавао не само у Дубровнику него и на Леванту, спремао се 1447. да однесе херцегу два буздована, три палице, двије кашике и два свијећњака, израђене од позлаћеног сребра и кристала.[50] Херцег је, свакако, највише волио дјела фламанског златара и драгуљара Рамбота Вахтера, који је неколико година боравио и радио у Дубровнику. Једино се његово име помиње у попису херцегових ствари у тестаменту и у његовим дубровачким покладама. То су „конд'јер ко-је од Рамбота ко-је од камена јашпара", „пас један лијеп и велик, злтан, на пантарели црвени, што је чинио Рамбот Вахтер" и „буцат (суд за вино и воду) серпентин, направљен златом, који учини Рамбот".[51] Он је у Дубровник дошао из Брижа, гдје је ради примања у цех златара 1427. год. био уписан у књигу грађана под правим именом Rambout de Vachtre. Године 1457. први пут је забиљежен у Дубровнику као трговац. Када је 1463. год. састављао опоруку, назван је драгуљаром. Дубровчани су га као и херцег звали Рамбот Вахтер, али с титулом honorabilis vir, која је одавала њихово поштовање. До 1459. већ је био много урадио за херцега, и то у заједници са сином Рајмундом, с којим је чак и путовао код Косаче. Тада му је херцег остао дужан огромну своту од 5.000 дуката. С херцеговим коморником витезом Прибиславом Вукотићем уређено је да се један дио дуга отплати испоруком олова.[52]

Раскошна одијела и огртаче чланова куће Косача кројили су, шили и украшавали опет најбољи мајстори. Сва је прилика да су њихова одијела долазила углавном преко Дубровника и Котора, као и тканине од којих су била направљена. Надалеко је био чувен непознати дубровачки кројач што је направио огртач (контуш) војводи Сандаљу. Њега преко дубровачке општине позива у Сплит херцег Хрвоје Вукчић како би, ваљда, и за њега радио.[53] У служби херцега Влатка налазили су се 1466. и 1467. год. двојица њемачких мајстора: Матија кројач и Јохан везилац. У Дубровнику су се жалили да их херцег није исплатио за рад

[49] C. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 170, 211, 226.

[50] Исто, 211—212, 224.

[51] E. Lilek. н. м.; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, II, бр. 675, 680.

[52] О њему делимично C. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 209—210, 226, 228; С. Радојчић, *Рељефи босанских и херцеговачких стећака*, Летопис Матице српске, књ. 387, св. 1 (Нови Сад 1961) 10; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 137, 140; исти, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, 264.

[53] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, бр. 481.

од пола године, односно девет мјесеци.[54] Очигледно, Косаче су се носили по западноевропској моди.

Украшено оружје и топове Косаче су такође набављали из Венеције, Дубровника или Котора. Један нирнбершки тополивац, именом Јерг, служио је херцега Стефана од 1456. до 1460. год. док није пао у турско ропство заједно с породицом. Свој пут је касније описао.[55]

Ипак, чланови породице су се увијек трудили да задрже стране мајсторе у својој земљи и да одњегују домаћи подмладак. Зна се да је у Новом било златара из Новог Брда, а да су своје радионице имали домаћи златари и у другим градовима Херцеговине, нарочито у Фочи. Херцег Стефан је показивао посебну бригу око радионица за израду оружја и оклопа. Он је успио да окупи мајсторе оружја и самострела у Новом. Једном занатлији, поријеклом из Ластве у Боки, што се разумијевао у израду оклопа, дао је зајам и унапријед обећао откуп његових производа, а једном ковачу из Котора позајмио је новац само да ради у Новом.[56]

Окренути Западу, умјетнички занати у доба Косача били су надахнути модом касне готике. Пробирљиви а богати, чланови властеоске куће су се редовно обавјештавали који су најбољи умјетници међу мајсторима сусједних градова, па њих позивали код себе на рад или код њих наручивали скупоцјене предмете. Приватни живот на дворовима Косача због тога је личио на живот витезова Западне Европе.

Навику да се буде Европејац Косаче су стицали у приморској и италијанској средини, куда су почесто одлазили и гдје су и подуже боравили. Примани у витешке редове Италије и Мађарске и у властеоске сталеже Венеције и Дубровника, они су имали потребе и због опасности од Турака да на Приморју — у Дубровнику, Котору, Сплиту, Задру — имају своје куће и палате, а у Венецији своје обезбијеђено станиште. Већ је Сандаљ добио на поклон или купио куће у Венецији, Котору и Дубровнику, а његови потомци су их преузели и умножили.[57] Занимљиво је пратити, кроз ријечи записане у књигама архива, колико су бриге Косаче показивали за та своја имања и за њихов лијеп изглед. Чим је Сандаљ добио палату у Дубровнику, 1405. год., одмах је започео преуређивање по својој жељи. Над вратима је постављен његов грб, „славно" је украшена, и споља је добила изглед лијепе „госпоцке полаче". Читавих десет година су најбољи мајстори клесали

---

[54] В. Трпковић, *н. д.*, 252.

[55] С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 241, 252 (о Јергу тополивцу), 68—69, 71, 78 (о набавци оружја).

[56] I. Stjepčević, *Lastva*, Kotor 1934, 27—28 (гдје су донесени уговори, једни у цјелини, а други у изводу); И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Хранићи — Косаче у которским споменицима*, Историски часопис V (Београд 1955) 318—319; исти, *Културни живот старога Котора*, I, Цетиње 1957, 166, 169; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 124.

[57] И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Хранићи — Косаче у которским споменицима*, 113, 118; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 15, 16, 25, 89—90, 160, 260.

фасаду, квадрифоре, готичке бифоре, зупце, стубиће, трем, лођу, терасу. Понекад су се угледали и на појединости с кнежева двора. Чак је и чувени готички вајар Бонино из Милана оставио своја дјела на њој, а из Венеције су набављали злато и азур, како би сликар Циван Угриновић што љепше осликао њене собе и таванице.[58] Палата херцега Стефана налазила се поред кнежева двора, а Дубровчани су је називали „Херцеговина". Била је на два спрата, са широким бифорама на фасади.[59] Западноевропска култура становања и познавање умјетничких прилика у срединама приморских градова, постали су разлог толикој превази готичког стила у умјетности Косача.

Стећци

На стотине некропола и на хиљаде камених надгробних споменика прекрива некадашње области Косача. Од Плеваља на сјеверу до Конавала на југу и од Мораче и Никшића на истоку до Цетине на западу цвјетала је од средине XIV до почетка XVI в. домаћа умјетност надгробних биљега, која је имала својеврсне типове споменика и свој, унутрашњим законима одређен, умјетнички развитак. Утицаји са стране одјекивали су и у облицима споменика и у извјесним формалним елементима украса, али су они бивали подређени посебности цјелине која је изникла у средишним областима босанске државе.

Херцеговачки стећци су само дио једне много веће умјетничке цјелине, која се прелила и преко државних граница Босне, захватајући западну Србију, извјесне приморске области, а дјелимично и Лику. Ипак, систематска проучавања некропола на подручјима Босне, Херцеговине и Приморја показала су да, у широком оквиру умјетности стећака, Херцеговина представља засебну школу, са својим особеностима у типологији и украшавању. Најраспрострањенији типови надгробних биљега су: правоугаоне положене плоче, надгробни споменици у облику сандука, различитих висина, и саркофази. Највише се употребљавала плоча, најмање саркофаг, јер је тежи, скупљи и скоро увијек богато украшен. Плоча као обиљежје гроба најстарија је по постанку; ниједан саркофаг се, међутим, не може датовати прије краја XIV вијека. Камен сандука и саркофага није никада изнутра исклесан, односно издубљен, како би се покојник у њега положио, него је од једног комада, пун, а гроб се увијек налази испод њега. Некрополе су различитих величина, од скупине од неколико стећака до урбанистички изван-

[58] Уп. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, бр. 284, 287, 321; В. Ћоровић, *Сандаљ Хранић у Дубровнику 1426*, Браство XVII (Нови Сад 1923) 104, 107; исти, *Палача Сандаља Хранића у Дубровнику*, Narodna starina 6 (Zagreb 1923) 264; J. Tadić, *Promet putnika u Dubrovniku*, 114, 117; C. Fisković, *Naši graditelji i kipari*, 58—59; В. J. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, 254.

[59] J. Tadić, *Promet putnika*, 28; C. Fisković, *Naši graditelji i kipari*, 150.

редно ријешених гробља од двије до три стотине примјерака. Веће некрополе су обично образоване око неке црквене грађевине; мање их готово никада немају. Мјесто и за мања и за већа гробља бирано је с нарочитом пажњом: најчешће су то хумке или брдашца са којих се поглед пружа на околину.

Највећма употријебљени мотиви украса су лозице са тролистом које, заједно са тордираном врпцом или спиралним орнаментом, представљају оквире горњег или бочних поља монолита. На пољима се највише појављују стилизовани љиљани, крстови, поједностављено дрвеће, чокоти с гроздовима, вијенци, сунце, полумјесец, звијезде. За херцеговачке стећке је типично да многи од њих имају штитове с мачем који се види с горње и доње стране штита. Једино на том подручју, на многим примјерима, јављају се плитке аркаде на бочним странама, различитих облика, најчешће с полукружним, а понекад и са шиљастим, готичким луковима. За области Херцеговине у XV в. посебност су фигуративне представе и сцене с врло одређеном тематиком. Сем ријетких изузетака, теме лова на јелене, медвједе и дивље свиње, битке коњаника или двобоји пјешака — њихова је специфичност. Поред тога, нису ријетки портрети покојника или читавих породица, истина јако сведени на најпримитивније облике, као што нису изузетни ни скупови стварних или фантастичних животиња. Само су представе светитеља — Христифора, светих ратника — заступљене по изузетку.

Украси су обично изведени у врло плитком рељефу, површински, мада има примјера да су представе и орнаменти усјечени у камен готово као цртежи. Наивност и простодушност су њихове особине, народна машта им је храна, свјежина доживљаја — врлина. Као на предметима народне умјетности, композиција је ритмична, јер се мотиви понављају у низовима, закљученим у орнаментом оперважене појасеве. Симетрично компоновање и хералдичка рјешења дугују своју хармоничност такође народној умјетности.

Изучавања су показала да је највећи број орнамената на стећцима Херцеговине западњачког поријекла. Витице са тролистом, увијено уже, понека „жиока на рабош", штитови с мачем, лозице, спирале, палмете и љиљани црпени су из романичке и готичке умјетности Приморја гдје се редовно налазе на архитектури, пластици, па и на надгробним споменицима од XIII до XV в., истина у друкчијем поретку и у другим односима. Па и мотив аркада на саркофазима својствен је каменим гробницама у приморским комунама истих вијекова. Близина приморских умјетничких средишта и области Херцеговине, узајамне дуготрајне умјетничке везе, путовања приморских градитеља и клесара у залеђе и образовање младих Херцеговаца у Приморју могли су бити узрок тако широкој распрострањености западњачких стилских обиљежја на украсима стећака. Такав закључак је тим привлачнији

што се ван старе Херцеговине овакви мотиви не јављају на надгробним споменицима.

У тражењу поријекла облика херцеговачких стећака ишло се у науци од касног Рима до романике и готике. Пренебрегнути су при том облици гробница православних великаша, епископа или архиепископа по манастирима и црквама средњовјековне Србије. Њих у највећем броју има Пећка патријаршија и они су сви настали од средине XIII до краја XIV вијека. Редовно су то сандуци и саркофази, највећма с аркадама полукружних и зашиљених лукова, управо онакви какви се најчешће јављају у Херцеговини. Нису ли управо они — по Твртковом прикључењу Босни дијелова Србије у којима су били неки познати манастири и гробница св. Саве у Милешеви — утицали на избор облика и превасходну декорацију извјесних типова стећака? При томе треба нагласити да се обично над гробницом у Србији налазе и портрети оних који су у њима сахрањени, изведени у фреско-техници. У том облику, као исклесане стојеће фигуре, а не лежећи покојници, они се налазе и на добром броју херцеговачких стећака. Тим утицајем можда се може објаснити и, на први поглед необичан, гест руку портретисаног на стећку. Најчешће је у питању подигнута десна рука с отвореном шаком, али понекад се види да је и друга рука упућена за првом. Могао би то бити молитвени положај руку портретисаног, деизисни став, помало извитоперен длијетом народног клесара, јер он се појављује и на портретима над гробницама у српским црквама. Да је у питању један од могућих молитвених положаја руку портретисаног свједочи и чињеница да је извјестан број исклесаних стојећих портрета представљен с објема подигнутим рукама, у ставу оранта. Из Србије вјероватно долази и портретисање читавих породица на прочељима стећака, мотив чест на фрескама што стоје над саркофазима и гробовима у црквама Србије XIII и XIV вијека.

У објашњењу појаве крстова, сунца, мјесеца, звијезда, винове лозе и грожђа, вијенаца и сцена с биткама, колом и лововима, ишло се од схватања босанске цркве о симболима — иначе доста нејасних — до објашњења, кад су у питању сцене, заснованих на сазнању да се у вријеме романике и готике у лаичкој умјетности Запада, турнирске игре, кола и ловови налазе на тканинама и сликама као израз витешке средине у којој су настајали. Међутим, добар дио симболичних знакова, скупина животиња и сцена ваљало би објаснити култом мртвих и литургијским пјесмама што се употребљавају приликом сахрањивања. У псалмима 50, 90, 118 и 119, а нарочито у стиховима псалама 148—150, може се наћи подлога за већину симболичних представа на херцеговачким стећцима. А псалми су саставни дио заупокојене литургије. Сунце, мјесец, звијезде, животиње, кола и битке илуструју стихове „Хвалите Господа“ посљедњих псалама. Налазе се у живопису Леснова, Кучевишта, Риле и Дечана, све на споменицима из времена око средине XIV в. и то на зидовима оних простора у цркви

који су били намијењени да приме тијело за вријеме опијела. Отуд изгледа врло вјероватно да је надахнуће клесара украса на стећцима садржано у стиховима псалтира, у тој најчитанијој вјерској књизи средњовјековне Босне. Тематика декорације била је тиме подређена обреду сахрањивања. Радовање хришћана што је умрли побиједио и стекао вијенац исказује се и кроз посљедње псалме и кроз њихове илустрације на фрескама и стећцима.

Тако би херцеговачки стећци XV в. иконографијом и обликом били повезани с православљем Србије, а стилом са романиком и готиком католичког Приморја. Наивна обрада и поетска свјежина стећака, оригинална композиција створена од елемената што су дошли са стране, и посебност замисли надгробног камена припадају заслузи мјесних клесара и писара. И на стећцима је дошло до споја идејних схватања Истока са стилом Запада, као и у архитектури Косача. Само што су им домаћи мајстори — више но игдје – успјели да дају изразит регионални печат. Под херцеговачким „мраморима" бивали су сахрањивани вјерници српске, босанске и латинске цркве. Зависност украса од вјерске припадности сахрањеног још није систематично изучена. Преовладала је била претпоставка да већина стећака припада присташама босанске цркве. Уопштена хипотеза донијела је уопштену негацију. Извјесно је да ће се наћи неке разлике у појединостима. Одређене измјене — сада је већ јасно — врше, у прво вријеме турске власти, исламизовани становници што се још увијек под њима сахрањују.[60]

[60] Највише података о стећцима и некрополама садржи Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, који излази од 1889. до данас у Сарајеву. И Naše starine, часопис Републичког завода за заштиту споменика културе Босне и Херцеговине, готово у сваком броју од првог из 1953. год. доноси драгоцјена обавјештења и студије. Систематско монографско истраживање некропола предузето је тек послије другог свјетског рата. Од тада су, поред чланака у поменутим часописима, објављене студије и књиге, међу којима су најзначајније, а тичу се Херцеговине, сљедеће: A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950; исти, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952; Д. Сергејевски, *Средњевјековно гробље код Петрове Цркве у Никшићу*, Цетиње 1952; M. Vego, *Ljubuški*, Sarajevo 1954; Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954; исти, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959; исти, *Стећци у Некуку код Стоца*, Гласник Етнографског музеја XXI (Београд 1958) 155—175; исти, *Бољуни*, Старинар, н. с. XII (Београд 1961) 175—206; исти, *Stećci u Brotnjicama*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, VIII—IX (1961) 65—82; исти, *Стећци у Зиемљу*, Старинар, н. с., XV—XVI (1966) 275—292; исти, *Popovo*, Sarajevo 1966; C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj Župi*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 13 (Split 1961) 147—174; L. Katić, *Stećci u Imotskoj Krajini*, Starohrvatska prosvjeta, III ser. 3 (Zagreb 1954) 131—167. Најпотпунији каталог типова стећака и систематични инвентар мотива и тема дала је M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965.

Различита схватања о символици, иконографији и стилу стећака изложили су у посљедње вријеме: А. Соловјев, *Символика средњевековних гробних споменика у Босни и Херцеговини*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине VIII (Сарајево 1956) 5—67; исти, *Bogomilentum und Bogomilengraben in der südslawischen Ländern*, Völker und Kulturen Südosteuropas, München 1958, 173—199; M. Miletić, *I „krstjani" di Bosna alla luce dei loro monumenti di pietra* (Orientalia cristiana periodica, 149), Roma 1957; Lj. Karaman, *O bosanskim srednjovjekovnim stećcima*, Starohrvatska prosvjeta, III ser. 3

Чувене и најљепше некрополе Херцеговине — Радимља, Оплнчићи, Бољуни, Храсно, Битуња, Никшић — и гробља у жупи Broћно, у долини Неретве и Требишњице, у Љубомиру, Блидињу, околини Љубиња, у Поповом пољу, у околини Грахова и у Велимљу, на Пиви итд. нису у цјелини из доба Косача. Многи споменици настали су прије њихове владавине, а неки послије. Ипак, њиховом времену треба приписати најљепше примјерке, а поготову саркофаге са најживописнијим сценама и ликовима. Неколики гробови с натписима показују да су у питању покојници који су у доба Косача имали значајну улогу. Тако су на двјема већим некрополама у Врхпољу, у жупи Љубомир изнад Требиња, били сахрањени испод високих сандука с аркадама, кнез Покрајац Оливеровић и жупан Медулин.[61] У дугачком натпису кнез вели да је умро у вријеме војводе Сандаља, а жупан Медулин, који каже за себе „никада много не имах", помиње се у једном дубровачком извору поводом отимања волова, извршеног у Поповом пољу 1412. године.[62] На саркофагу, украшеном орнаментима и лозицама, који је био под утврђеним градом Кључом код Гацка, исписано је име Радоње Ратковића, а уз њега његова жалопојка — „погибох по кључем за војводу Сандаља".[63] Из Сандаљевог доба је и невјешто украшен стећак попа Бокчина на Полицама код Требиња, јер се поп посљедњи пут помиње 1427. године.[64] Истом добу припада и сандук с постољем из Влахоља код Калиновика, што припада „госпоји" Беоки, кћери Прибислава Косаче, очигледно

(Zagreb 1954) 171—182; C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj Župi*, н. м.; С. Радојчић, *Рељефи босанских и херцеговачких стећака*, Летопис Матице српске, књ. 387, св. 1 (Нови Сад 1961) 1—14; M. Vego, *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlosti arheoloških spomenika*, GZM, n. s. XVIII (Sarajevo 1963) 195—215.

Општи прегледи проблема с богатом старијом литературом и изванредним илустрацијама: O. Bihalji-Merin — A. Benac, *Stećci*, Beograd 1962. Такође и P. Anđelić, *Doba srednjovjekovne bosanske države* у Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 455—459.

Иначе, о иконографији стећака мислим и на једном другом мјесту да расправљам.

[61] Оба натписа с кратким описом некропола дао је Л. Нинковић, *Цркве у Љубомиру*, н. м.; исти, *Српски споменици травунске околине*, 23—27, што је остало незапажено од M. Vega, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZMS, n. s. XVII (1962) 234—236, који их поново доноси са старијом литературом, мислећи да се натпис с поменом Медулина први пут објављује. Он га датује у XIV вијек. Оба текста у савременој редакцији: Mak Dizdar, *Stari bosanski tekstovi*, Sarajevo 1969, 121, 208.

[62] М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 72. Из документа се види да је отимачина извршена у Попову и да су се у Медулиновом друштву нашла још шесторица људи, међу којима и Медулинов сестрић Бубеља. Према томе, стећак с његовим именом у Љубомиру може се датовати тек послије 1412. године.

[63] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Bosne i Hercegovine*, GZMS, n. s, XIX (1964) 194 (са старијом литературом). Стећак је сада у Војном музеју у Београду.

[64] Исто, 178—179. Нови подаци о Бокчину код М. Динића, *Хумско-требињска властела*, 84, 95.

жене из Сандаљевог рода, јер се Влахоље не налази далеко од села Косача, одакле је племе поријеклом.[65] На некрополи Бакри у жупи Брољно, што се налази на десној обали Неретве, сахрањени су под једноставним сандуцима чланови куће кнеза Павла Комлиновића: сам он, Иваниш Комлиновић, и Гргур, син Вукца Вуковића. Кнез Павле је умро „у дни војводе Сандаља", а посљедњи пут је споменут у једном документу 1423. године.[66] Првим деценијама припада и саркофаг, с крстом на чеоној страни и са орнаменталном траком у врху, под којим су покопани Радивој и Радосав Вукчић, синови Вукца Пићевића из Љутог Дола у Дабру, који се помиње 1381. године.[67]

Сви тачно датовани стећци из доба Сандаља Хранића имају велике размјере и углавном су типа сандука и саркофага. Међутим, њихов украс је сасвим једноставан — аркаде и лозице, стилизовано дрво и крст, понеки орнамент — или га уопште немају. Па и нешто старији надгробни биљези Херцеговине — са некрополе у Величанима на Поповом пољу, гдје је сахрањена, као монахиња Полихранија, госпођа Радача, жена жупана Ненца Чихорића; са гробља на Грчкој главици у селу Бискупу код Коњица, гдје леже чланови властеоске породице Санковића; са једне хумке у Дабру, на којој је покопан Богдан Хатељевић, „слуга војводе Радича" (Санковића); са некрополе у Врањеву Селу, гдје су сахрањени чланови властеоске куће Николића још у вријеме бана Стјепана II Котроманића; из скупине стећака изнад села Љусића у лакту Неретве, гдје под сандуком почива „добри Прибислав", који је служио бана Тврткa — или су без орнамената или имају најједноставније аркаде.[68] Било би, разумије се, смјело закључити

---

[65] M. Vego, *н. д.*, 201—202. Такође и Š. Bešlagić, *Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima*, GZMS, n. s. XIV (1959) 242—243; исти, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, 22—24, 95.

[66] M. Vego, исто, XIV (1959), 226—235 (са старијом литературом). О Комлиновићима још код М. Динића, *Хумско-требињска властела*, 41.

[67] Уп. M. Vego, исто, XVII (1962) 206—207; М. Динић, *н. д.*, 35—36.

[68] За стећак у Величанима уп. Љ. Којић — M. Wenzel, *н. д.*, т. I, II. За стећке с некрополе Санковића, M. Vego, *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica*, GZMS, n. s. X (1955), t. I; исто, n. s. XII (1957), t. I—II. О Санковићима по историјским изворима, Ј. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковића*, Историјски часопис XI (Београд 1961) 17—52. О гробу Богдана Хатељевића уп. M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZMS, n. s. XVII (1962) 205—206; Ј. Мијушковић, *н. д.*, 40 (гдје су подаци о Богдану Хатељевићу и његовом сину Милши, који се прво помињу као људи жупана Бељака, Радичевог брата, а тек по Бељаковој болести и смрти, као слуге војводе Радича).

О гробовима Николића у Врањеву Селу: A. Benac, *Srednjevjekovni stećci od Slivna do Čepikuća*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku II (1953) 68—69; M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZMS, n. s. XV—XVI (1961) 268—270, t. 1; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 4—15, (гдје су размотрени подаци о читавој породици). О гробници Прибислава Петојивића над Љусићима: Š. Bešlagić, *Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima*, 243, 245; исти, *Kalinovik*, 86, 95—96; M. Vego, GZMS n. s. XIX (1964) 202— — 203.

на основу ријетких стећака чији је настанак тачно познат да су сложенији орнаментални и биљни мотиви, сцене и портрети прекрили површине надгробних знамења Херцеговине тек од времена које је обиљежено крајем Сандаљеве управе и почетком владе Стефана Вукчића. Но, ако се та граница не може, бар за сада, сасвим одређено повући, ипак је јасно да су најљепше украшени стећци у Херцеговини из времена херцега Стефана и Влатка и из првих деценија турске владавине. Из тог доба, чак, остали су и неколики потписи клесара и састављача натписа. Њихов понос, изражен навођењем ауторства, морао је бити подстакнут развијеном вјештином и дотле непознатим умијењем.

Тек, вријеме око средине XV в., а нарочито трећа четвртина стољећа, представљају за Херцеговину класично доба умјетности стећака. Поред плоча с декоративно размијештеним редовима натписа — као што је то случај с плочама над гробовима кнеза Влађа Бијелића и његовог сина Вукосава Влађевића у цркви Св. Лазара у Влаховићима код Љубиња[69] — најљепши стећци чије се доба клесања може тачно установити припадају најразвијенијим типовима и препуни су рељефних украса. Над свима стоје каменови некропола у Бољунима, Опличићима и на Радимљи, све у близини Стоца. Настали су у влашкој сточарској средини, у средини поносника у караванима, међу људима једног друштва с посебним унутрашњим уређењем, храбрим, патријархалним и, у то вријеме, вјерницима Српске цркве. За датовање најљепших стећака са Опличића и из Бољуна и, њима сродних, камених биљега од највеће су важности два стећка с натписима: сандук кнеза Радивоја Влатковића са Опличића и мрамор Богавца и Тараха Бољуновића из Бољуна. Први је посљедњи пут споменут 1460. год. а Тарах Бољуновић је умро пре 1477. Оба надгробна споменика су врло лијепо украшени рељефима, а исклесао их је „ковач" Грубач, који се на њима и потписао.[70] Тиме се може васпоставити не само дјелатност „ковача" Грубача него и читаве једне скупине клесара и њихових сарадника што су у трећој четвртини XV в. радили у околини Стоца. Грубач је потписао седам стећака у облику сандука, темама богатих и са сценама изведеним с осјећањем за покрет фигура и фантастику представа. Њему се на основу мотива и стила може приписати још извјестан број надгробних споменика на објема некрополама. Његови савременици су били „ковач" Милић и Драгиша Побрат, за које је текстове на биљезима писао дијак Семорад. Неколики стећци са Семорадовим текстовима, а који немају потписе „ковача", необично личе

---

[69] Уп. M. Vego, *Novi i revidirani natpisi u Hercegovini*, GZMS, n. s. XVII (1962) 224—227; Š. Bešlagić, *Ljubinje*, 146, 160—161 (са старијом литературом).

[70] Б. Храбак, *Прилог датовању херцеговачких стећака*, GZMS, n. s. VIII (1953) 325—326; M. Vego, исто, GZMS, n. s. XV—XVI (1961) 271—273; XVII (1962) 209—210; Š. Bešlagić, *Stećci u Opličićima*, Naše starine VII (1960) 145; исти, *Boljuni*, 205.

на стећке које је радио Грубач.[71] Све што је у иконографском, тематском и стилском погледу својствено најразвијенијим типовима стећака и њиховом најраскошнијем украсу, садржано је на дјелима ове скупине мајстора. Њихова схватања одјекнула су и код „ковача" на сусједној некрополи Радимљи, чији су најстарији стећци настали у вријеме херцега Влатка, а њихова умјетност се затим продужила и под Турцима.[72]

Под престоницом херцега Стефана, под Соколом над Шћепан-Пољем, има доста мањих некропола с ријетким украшеним стећцима. На једном од њих, који нема украса, остао је дугачак натпис. Један од дворјана Стефана Вукчића, још док је он био војвода, дакле између 1435. и 1448. год., поставио је себи за живота биљег над будућим гробом. Био је то Петко Крстјанин, присталица босанске цркве, којег Стефан „почтено хранаше".[73] Он свједочи да су двор и његови најближи његовали умјетност стећака, као и властела босанска и влашка у цијелој Херцеговини.

Времену око половине XV в. припада стећак саркофаг у цркви под Соколом. Он је без рељефа, изузетно углачаних страна, без натписа. Неуобичајено је да надгробник једног угледног покојника тако изгледа, поготово што је камен пажљивије и правилније клесан него иједан у Херцеговини. Због тога ваља претпоставити да је у овом случају примјењен поступак познат из Србије нешто ранијег времена. Над стећком је вјероватно био портрет покојника с именом уз лик, изведен у фресци, као што су на фрескама могле бити теме повезане са посмртном символиком. Из тих разлога већина саркофага владара, властеле и прелата у српским црквама средњега вијека такође нема уклесане натписе. Стећак из цркве под Соколом у исто вријеме указује и на пут којим су теме с фресака силазиле на мраморове Херцеговине, смјештене под ведрим небом.

---

[71] Најпотпуније о Грубачу и Семораду код Š. Bešlagića, *Boljuni*, 201—203 (са старијом литературом); M. Vego, исто, n. s. XVII (1962) 211—215.

[72] A. Benac, *Radimlja*, 38—41; Б. Храбак, *н. д.*, 326—327. Изгледа да су најбољи стећци са некрополе у Бротњицама над Конавлима, такође из времена херцега. На најљепшем је потпис „писара" Ратка Утјешинока (можда Утјешинова): уп. M. Vego, *Ćirilski natpis u Brotnjicama u Konavlima*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13 (Split 1961) 188—191. У једном документу из године 1446. из Дубровника забиљежен је „Radochna Utisenovich, covaz", човјек властелина Ненада Копића из Самобора: М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 57. Није ли то клесар-ковач стећка из Бротњица?

[73] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, VI, бр. 9797. Уп. такође Š. Bešlagić, *Novopronađeni natpisi na stećcima*, Naše starine XII (Sarajevo 1969) 144—146.

ЦРНОЈЕВИЋИ

Смрћу Балше III Ђурђевића Зета је припала Српској Деспотовини. Стара властеоска породица Ђурашевића-Црнојевића, чији су се чланови налазили још у доба Царства на високим положајима, постаје сада, у планинским предјелима Ловћена, у Зети и на западним обалама Скадарског језера, важан чинилац у друштвеним и ратничким збивањима Црне Горе. Један њихов члан, Ђеш Црнојевић, носи чин војводе деспота Стефана и с братом Ђурђем, војводом још под посљедњим Балшићем, вјероватно столује у утврђеном граду Жабљаку, близу утока Мораче у Скадарско језеро. Други чланови куће истичу се борбеношћу према Венецији. Постепено, како је слабила снага Деспотовине, а снажиле освајачке тежње Босне, Венеције, Турака, Црнојевићи су се све више осамостаљивали, јачао им је углед међу вођама племена, преузимали су бригу не само око чувања сопствених добара него и око граница читаве области. Већ 1445. год. на збору читаве Зете, одржаном на Врањини, када је призната врховна млетачка власт, Црнојевићи су заузимали прво мјесто међу главарима. Млетачко покровитељство било је углавном номинално. У његовом окриљу Црнојевићима је отворена већа могућност самосталног управљања. Живећи од тада између Турака и Млечана, они су знали да све до 1496. год., када је Црна Гора пала под Турке, проналазе свој пут не само приликом рјешавања ратних питања и политичких тешкоћа већ и приликом успостављања државних институција, црквене организације и умјетничке дјелатности.

На умјетничком пољу су се појавили одмах по смрти посљедњег Балшића, а с њега су се изгубили тек у години турског освајања.

У вријеме Деспотовине српски владари нису стизали нити могли да у Зети развију умјетнички рад. Њихова брига је била сведена на очување граница, на организацију одбране, на подизање утврђења. Ријетке вијести о набавкама неопходне грађе и предмета из Дубровника за Зету биљеже природу старања српског владара и његове властеле о Зети. Деспотов војвода Алтоман из Бара 1439. год. тражи оружје и прах за бомбарде из Дубровника, а сам деспот Ђурађ, боравећи у Зети 1440. и 1441. год., моли ду-

бровачке власти за дозволу да извезе извјесну количину креча, вјероватно ради изградње или поправке зидина неког утврђеног зетског града. О његовим потребама говори и податак да се један страни инжењер у Дубровнику лажно представљао као да је у његовој служби. Тада је управо деспот одобрио двојици Дубровчана да могу ковати, вјероватно у Бару, сребрне грошеве.[1] Економске недаће, непоузданост подложних и ратне опасности удаљили су владара од бриге о умјетности.

Црнојевићи, међутим, одмах показују велики интерес за живот цркава и манастира. Они се старају да, пред надирањем католичке цркве, одрже балшићке цркве и манастире с поседима на Скадарском језеру, воде рачуна о зетском митрополиту и сами граде мале храмове и општежића. Заправо, они једини остају покровитељи Српске цркве у Зети.

Судећи по размјерама њихових задужбина, морали су бити знатно сиромашнији од својих претходника Балшића, а далеко су испод богатства истовремених сусједа Косача. Борбени горштаци и ратници, они нису одвећ бринули о умјетничкој вриједности својих цркава: само изузетно, градитељство би им се уздигло над просјечношћу, надвисило пуку сврху.

Умјетност им се јасно дијели на два раздобља. У првом, које обухвата вријеме до почетка владавине Ивана Црнојевића, већином су усредсређени на изградњу утврђених градова и малих једнобродних црквица у њима. Тада граде и свој матички манастир на острвцу Кому у близини Жабљака. У другом, расту њихова стремљења: као посљедњи самостални владари Срба, они теже да се обиљеже значајнијим манастирским и црквеним здањима, која би могли постати угледнији расадници културе.

Архитектура

Живот Црнојевића у XV в. био је тијесно везан за утврђене градове: Жабљак на Скадарском језеру — који им је задуго био престоница; Ђурђевац — високо над Будвом; Соко — на кршевима с којих поглед пада на Зетску равницу; Ријечки град (касније Обод) — што брани приступе од Скадарског језера височима Ловћена и, најзад, Цетиње. Сви су они — сем Цетиња — били изграђени на уздигнутим и оштрим стијенама, уске површине, због чега су већином били малени, али зато добро утврђени и лако брањиви. У сваком од њих била је по једна црквица, једноставна по архитектури, једнобродна без кубета, али лијепа по племенитим размјерама. Мучан ратнички живот племена Црнојевића оставио је у првом раздобљу њихове умјетности печат на црквама: сиромаштво у облицима и строгост у извођењу. За

[1] Уп. И. Божић, текст у овој књизи; J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, 78, 86.

већи стваралачки узлет било је потребно да протекне извјесно вријеме.

Када се 1614. год. нашао под Жабљаком Маријан Болица, запазио је да у подграђу има око 250 кућа, у којима станују већином рибари „српске вјере", а да се горе у граду налази у рушевинама петнаестак малих кућа и црква Св. Ђорђа, која је тада служила као џамија.[2] Из његовог описа се види да се структура становништва од времена Црнојевића до почетка XVII в. није знатније измијенила. Рушевине и џамија су подсјећали да је прошло много времена од пуног живота града под Црнојевићима. Остао је само наспрам Жабљака, на високом бријегу Кому, што се у водоплавним добима године претвара у острво Скадарског језера, манастир Успења Богородице, задужбина Ђурђа и Љеша Црнојевића, војводâ деспота Стефана Лазаревића. Морао је бити подигнут негдје у првој четвртини XV в., највјероватније између 1415. и 1427. године. У њему су они били и сахрањени. На Љешовом гробу, на обичној плочи без украса, још стоји натпис: Сиа плоча, деспота Степана воеводе му, Љеша Црнојевића.[3]

То је мала једнобродна црква, чија дужина споља, заједно с апсидом, једва износи 8 метара, а ширина 4,5. Само малобројна манастирска братија могла је у њу стати за вријеме богослужења. Подијељена је у три скоро подједнака травеја, које образују по два пиластра на подужним зидовима. На њих се ослањају, на висини профилисаних конзола од бијелог камена, ојачавајући лукови подужног свода. Свод је доста неправилно изидан, плитак, али

---

[2] S. Ljubić, *Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614*, 168.

[3] Натпис на гробу Љеша Црнојевића запажен је одавно, али је криво тумачен: *Велики Госпођин-дан у Кому Ријечком*, Глас Црногорца, год. X, бр. 35, Цетиње, 31. VIII 1881; Н. Дучић. *Књижевни радови*, II, Београд 1892, 88; Ф. Радичевић, *Успенски манастир на Кому*, Просвјета I (Цетиње 1892) 209—211 (гдје је и доста наиван опис цркве, гробова, фресака, за које вјерује да су првобитне). Тек је заблуде исправио и правилно читање донио И. Руварац, *Камичци-прилошци за други Зетски дом*, 423—424, утврђујући у исто вријеме да је то задужбина Ђурђа и Љеша Црнојевића. Према њему А. Јовичевић, *Ријечка нахија*, Насеља српских земаља VII (Београд 1911) 554—555 и В. Марковић, *Православно монаштво и манастири*, 150. Иначе, Ђурађ и Љеш се у изворима помињу између 1403. и 1435. год., уп. А. Ивић, *Родословне таблице српских династија и властеле*, Нови Сад 1928, 8—9, т. бр. 10 (са старијом литературом); посљедњи помен, уколико је тачна година 1435, код Љ. Стојановића, *Старе српске повеље и писма*, I, бр. 506. Ђурађ је био 1413. војвода Балше III, а Љеш је касније војвода деспота Стефана. У цркви су четири гроба један поред другог. Два су са натписом. Поред Љешовог, натпис има и гроб „госпође Маре", о којем ће још бити говора. Један од два гроба без натписа можда припада правом ктитору цркве, јер треба претпоставити да је његов портрет с именом, изведен у фреско-техници, стајао над гробом, као што је то било уобичајено. Због тога нам се чини да је прави ктитор цркве Ђурађ Црнојевић, Љешов брат.

У Жабљаку је била црква чији је патрон био св. Ђорђе. Кад се зна да су, с једне стране, војводе радо посвећивале цркве светим ратницима, а нарочито својим имењацима, изгледа да је и њој ктитор био Ђурађ Црнојевић, војвода Балшин.

благо зашиљен, овоидан, готички, као што је то и чело полукалоте апсиде. Занимљиво је да је полукалота нешто шира од основице на којој лежи, тако да је њено дно усјечено у зидну масу. Због тога што је унутрашњи простор јако мален, у средњем травеју,

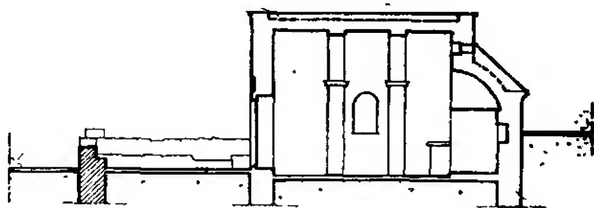

Ск. 41 — Подужни пресјек

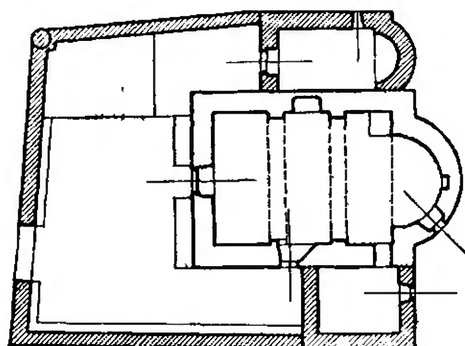

Ск. 42 — Основица

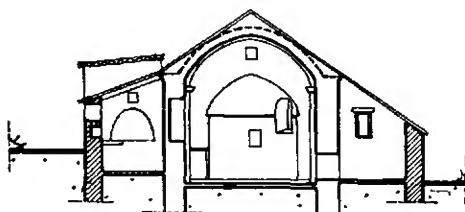

Ск. 43 — Попречни пресјек

Ком, Богородичина црква

гдје су стајале пјевнице, биле су у зиду издубљене доста велике полукружне нише за остављање књига. Узор им је у црквама Балшића на језеру. Јужна ниша је оштећена касније пробијеним

прозором. За проскомидију је назидана мала трпеза у сјевероисточном углу храма. Велики прозор на апсиди је касније пробијен. Оригинални мали правоугаони отвор једино стоји на зиду изнад полукалоте апсиде. Један други, на јужном зиду западног травеја, полукружно завршен, с луком и оквирима исклесаним у камену, зазидан је у позније вријеме, вјероватно приликом новог живописања цркве у XVI вијеку.

Црква је зидана од ситних квадера туфа, сложених у водоравне редове. Западни улаз, с исклесаним довратницима и надвратником, има изнад полукружно завршену плитку лиnету. Једино су оквири прозора и врата од тврдог тесаног камена. Скромне размјере и сиромашна обрада показују да је црква рађена без умјетничких тежњи. Овај тип цркве био је често и дуго употребљаван у вијековима који претходе Кому. На Кому је добио само извјесна готичка обиљежја и понеку појединост неопходну православном култу.

Нешто касније, можда око средине XV в., саграђена је, уз сјеверни зид цркве, врло мала капела са апсидицом. Била је освијетљена једним малим отвором на сјеверном зиду и правоугаоним вратима на западној страни, а покривена косим дрвеним кровом. Апсидица с чела има такође овоидан облик као и она у главној цркви. У исто вријеме уз јужни зид дограђена је мала правоугаона просторија без апсиде, с четвртастим прозором на источном зиду, у коју се улазило кроз јако ниски и уски отвор из олтара главне цркве. Унутрашња дужина бочних капела, која износи око 2 метра, показује да су оне служиле за сахрањивање, јер су обично гробови толике дужине. У јужној је још очувана надгробна плоча. У каснија времена изграђена је око цркве камена основица за дрвени трем, који је обухватао западне стране капела и храма.

Велико манастирско двориште је оивичено каменим зидом, данас обрушеним, у чијем се оквиру, југозападно од цркве, диже неколико четвороугаоних просторија манастирских здања. Оне су у рушевинама, али њихови дебели зидови још увијек мјестимично стрче и до висине од преко 10 метара. Поред источне просторије се налази стари улаз у манастир, чији је правоугаони велики отвор од исклесаног камена. Очигледно, зграде и зидине припадају манастиру XV в., добу прије његовог првог запуштања усљед турског освајања Жабљака 1478. године.[4]

---

[4] Први озбиљнији опис архитектуре дао је П. А. Ровински, *Черногория*, 148—150. Ђ. Бошковић, *Извештај и кратке белешке са путовања*, 159, који ју је снимио и стручно описао. Наши архитектонски цртежи само се донекле разликују од његових, али нам се разликује датовање храма. Бошковић га ставља, истина с оградом, у XIII или XIV в., претпостављајући да су га Црнојевићи само обновили. Међутим, више докумената из XV в. говори да је то њихова задужбина, а нарочито повеља Ивана Црнојевића Цетињском манастиру, у којој стоји да су цркву комску „саградили наши родитељи" (уп. С. Новаковић, *Законски споменици*, 780). А. Јовићевић, *Манастир Ком*, Зетски гласник, год. V, бр. 73 (Цетиње 30. IX 1933) 4, и исто, бр. 76 (11. X

По архитектури знатно љепша од Кома, али још мања (споља, с апсидом, дугачка једва 5,5 метара, широка око 3,5), једнобродна црква св. Ђурђа има једну полукружну апсиду. Налази се уз порушене зидине старог града Ђурђевца, на ловћенским странама, високо изнад Будве. Саграђена је од великих тесаника, поређаних у доста правилне редове. Имала је један улаз са западне стране, равно завршен споља, а с пригњеченим луком изнутра. Над улазом је била мала полукружна ниша. Правоугаони прозори, уских

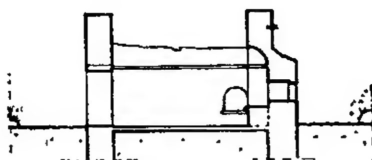

Ск. 44 — Подужни пресјек

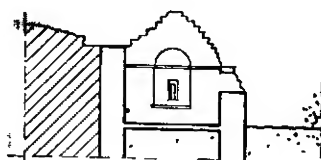

Ск. 45 — Попречни пресјек

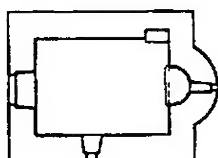

Ск. 46 — Основа

0 1 2 3 4 5 m 10 m

Ђурђевац, црква Св. Ђурђа

отвора на јужном зиду и апсиди, шире се према унутрашњости цркве. Полуобличаст подужни свод, сада порушен, чији се трагови још увијек виде, ослањао се непосредно на зидове. Испод њега, на бочним странама, изведен је вијенац. Вијенац је постојао и споља, у поткровљу. Сада је остао само на апсиди и сјеверном зиду. Пошто је црква мала, за часну трпезу је служио зидом попуњени доњи дио апсиде, док је правоугаона ниша за проскомидију издубљена на сјеверном зиду олтара.

Ђурђевац се под тим именом помиње први пут 1426. год. у српско-млетачком уговору о миру. Тим уговором је предвиђено

1933) 5, доноси описе цркве и манастирског комплекса, а приводи и све познате изворе за његову историју. Он, међутим, вјерује да је у питању задужбина војводе Стефана Црнојевића, позивајући се на мјесто из повеље Ивана Црнојевића Цетињском манастиру, на којем Иван каже да цркву „подигоше наши родитељи". При том писац ову изјаву буквално схвата. Кратак опис уз историјске податке и код А. Б., *Манастир на Кому*..., Правда, Београд 17. II 1939. Према Бошковићу даје опис и В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 36, само што је он датује у вријеме Црнојевића. Уп. и V. Đurić, *Bogorodica na Komu*, Enciklopedija likovnih umjetnosti 1 (Zagreb 1959) 419.

да се град, који је подигао Стефаница, син Ђурђа Ђураша (Црнојевића), сруши. Још 1435. год. он је предмет разговора између деспота Ђурђа и млетачких изасланика. Изгледа да је послије тога заиста и порушен. Град се од 1423. год. први пут биљежи под именом Стипаница, стеченим очигледно према господару. То име, као једино, носи до 1426, откад му је назив Ђурђевац.[5] Очигледно, 1425. или 1426. год. изграђена је црква св. Ђурђа, по којој ће град добити своје будуће име. Ктитор јој је, као и тврђави, морао бити Стефан (Стефаница), син Ђурђа Црнојевића, једног од браће која су подигла Жабљак и цркву Успења Богородице на Кому, човјек који ће све до 1465. год. пресудно утицати на историју зетских земаља. Црква св. Ђурђа је тада избјегла судбину тврђаве. Још донедавно била је сасвим цијела. Монументалним начином градње, добрим зидањем и складним размјерама, она се, иако мала, представља као један од најљепших споменика градитељства Зете у првом раздобљу умјетности Црнојевића.

Истога је типа само знатно већа (заједно с апсидом око 8×4,5 м) црква непознате посвете у тврђави Соколу изнад села Штитара у бившој Љешанској нахији, западно од пута што води из Цетиња у Титоград. Град има у пречнику око 90 метара и морао је бити подигнут у вријеме када је Стефан Црнојевић био знатно богатији него што је то око 1425. године. Први пут се уз Жабљак помиње као његово власништво 1453. год., а још 1460. игра значајну улогу у систему одбране добара Црнојевића.[6] Стефан је по губитку Ђурђевца, вјероватно четрдесетих година, подигао моћније утврђење него што је био његов град над Будвом. А и прилике су се промијениле: Ђурђевац је био окренут према млетачким посједима, Соко је био обезбјеђење од Турака, који су се већ приближили с југа. У Соколу је живот био врло интензиван, јер и данас постоје остаци већих грађевина, а и брига коју је Стефан показивао око његовог чувања, молећи редовно Млечане за помоћ у војницима, казује да му је до њега било нарочито стало.

Храм у Соколу је одавно у рушевинама. Највиши су зидови на олтарском дијелу и на сјеверној страни, али ни ту не прелазе два метра. Прије осамдесет година још су били сачувани до шест

[5] Извори о Ђурђевцу: S. Ljubić, *Listine*, IX, 7—14, 80—81; J. Шафарик, *Српски историјски споменици Млетачког архива*, Гласник Друштва српске словесности XIII (Београд 1861) 227, 231, 248; исто, XIV (1862) 11, 16. Цркву је описао М. Црногорчевић, *Цркве и манастири у општини будванској*, 60—61, када је била више сачувана него данас; исти, *Ђурђевац (црква Св. Георгија у Поборима)*, Шематизам православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, Дубровник 1901, 39—41. Он, у исто вријеме, и први саопштава млетачке податке о Ђурђевцу. Поново их је претресао, описујући тврђаву, М. Лукетић, *Ђурђевац — средњовјековно утврђење Црнојевића*, Старине Црне Горе III—IV (Цетиње 1965—66) 203—207 (гдје је и старија историјска литература, у којој се расправљало о положају тврђаве). Утврђени град је био доста мали. Његове стране имају приближно 20 x 30 метара.

[6] S. Ljubić, *Listine* X (Zagreb 1891) 21, 153.

метара. Остаци показују да је храм био мање лијеп од онога у Ђурђевцу, да је грађен ситнијим притесаним каменом, неправилно сложеним, и да је с мање вјештине зидан. Извјесно, као и црква на Кому, и храм у Соколу је имао подужни свод, који је, с обзиром на дужину црквеног брода, био с ојачавајућим луцима, који постоје на Кому, а нема их у Ђурђевцу. Они су се ослањали на два пара пиластара. На сред цркве су остаци двију гробница.[7]

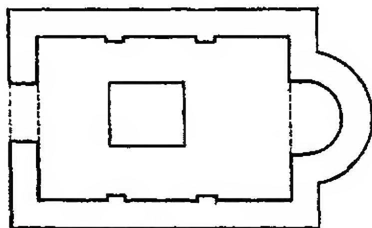

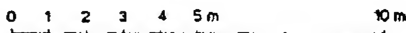

Ск. 47 *Соко над Штитарима*, основица

Свакако најљепше здање из времена војводе Стефана Црнојевића, јесте црквица посвећена Богородици, на острвцу Горици (Бешки) у Скадарском језеру. Њена историја је освијетљена лијепим натписом, уклесаним на надвратнику западног портала, у којем се, између осталог, каже: „Сазда се храм пресветије Богородице с трудом и откупом благочестивој госпоги Јеле, дштери светопочившаго кнеза Лазара и подружие господина Гјургја Страцимировића, в лето 6948 (1439).“ Јеленин тестамент, састављен у Горичанима 1442. год. доноси такође о њој важне податке, из којих се види да је својој цркви дала различите неопходне сасуде, као што је поклонила неопходне судове и сусједној цркви Св. Георгија, за коју смо претпоставили да је задужбина њеног првог мужа, Ђурђа II Балшића. Један дио накита и посуђа она тестаментом оставља војводи Стефану Вукчићу, свом рођаку, и моли да их он „плати што буде право, да ми се покрије црква (Богородице) коју сам чинила за мој греб“. Такође „шесет дукат... да стоје цркви

[7] Укратко је цркву описао, дајући њене основне мјере, М. Драговић, *Иван-бегов град и Јеринин град*, Глас Црногорца, год. XV, бр. 19, Цетиње 13. V 1886. Више података о мјерама цркве дају П. Р. (Ровински?) и Н. Т., *Пут на Иван Град*, исто, год. XVI, бр. 38, 20. IX 1887. Најопширније о граду и цркви Ђ. Шпадијер, *На Иванову граду* (*Соколу*), исто, год. XXIV, бр. 46, 11. XI 1895 (гдје се говори да су пронађени и остаци фресака у шуту). Добро је описан град са црквом и код П. А. Ровинског, *Черногория*, 225—226. Постојање цркве биљежи и А. Јовићевић, *Ријечка нахија*, 551, 557—558. Сви писци су вјеровали да је у питању град Ивана Црнојевића. Тек је Ј. Цвијић, у примједби уз Јовићевићев текст књиге, стр. 558, навео помен града Сокола у млетачким изворима, из којих се види да је тврђава старија.

нсвој у Горице што сам учинила пресветој Богородице мој гроб, и по мени да има црква добит од тиехеј дукат чим се окремљати", а затим је дарује виноградима, њивама, маслинама у Бару и солилима, за које жели да буду потврђени од војводе Стефана Вукчића. За ктиторе-насљеднике одређује своју унуку, госпођу Јелену,

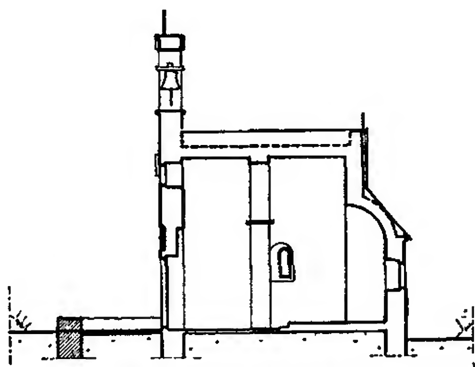

Ск. 48 — Подужни пресјек

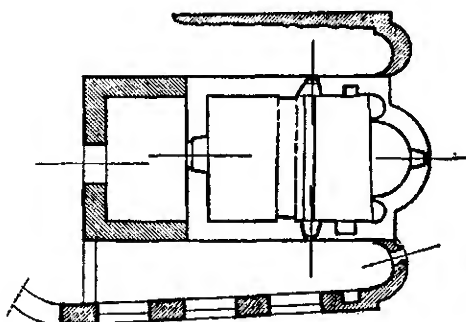

Ск. 49 — Основица

Ск. 50 — Попречни пресјек

Горица (Бешка), Богородичина црква

војводину кћерку, и војводиног сина Владислава. Њих моли да се о цркви старају, снабдијевајући је сасудима и књигама, а поправљајући је кад буде устребало.[8]

[8] Јелин тестамент код Љ. Стојановића, *Старе српске повеље и писма*, I, бр. 400. О Јелином тестаменту, њеним даровима и потомцима уп. М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн 1957, 89—102. Натпис са цркве први је публиковао И. С. Јастребов, *Подаци за историју Српске цркве*, 143—144. О њему расправља И. Руварац, *Камичци-прилошци*, 475—476. Грешка постоји

Одлуку о изградњи своје надгробне цркве на Горици, уз један од манастира Балшића, Јелена је донијела послије неуспјелих покушаја да је подигне у Дубровнику по смрти свога другог мужа, војводе Сандаља. Примјетно је да у натпису њега и не помиње, док говори само да је била жена Ђурђа Страцимировића. Можда је то отуд што је храм у старим земљама, којима је она прво владала, или зато што су тада почела непријатељства између Црнојевића, чије су биле скадарске Горице, и Косача, који ће 1441. упасти у Зету и узети Подгорицу, Медун и околна подручја.

Богородичин храм на Горици је мала једнобродна црква, која је споља, заједно с полукружном апсидом, дугачка једва 6,5 метара, а широка око 4,5. По један пиластар на бочним зидовима дијели је на два једнака травеја. С пиластара се уздиже лук који подухвата, по средини, подужни овоидни свод. Уз апсиду је са сваке стране по једна ниша за проскомидију и ђаконикон. Цркву освјетљавају три прозора: један на апсиди и два на бочним зидовима источног травеја. Два су правоугаона, а један, онај на сјеверној страни, полукружно је завршен и има засјенчене ивице. Храм је озидан добро исклесаним тесаницима средње величине, послаганим у правилне редове. На челу фасаде је звоник на преслицу с једним полукружним отвором за звоно, који се у три степена, постепено сужава ка врху. Украшен је вијенцима. Вијенци се иначе налазе на свим поткровљима. Западна фасада је урађена с изузетном пажњом. Испод звоника на преслицу, изиданог глачаним каменом, уграђен је исклесани медаљон с уписаним крстом, а над порталом је удубљена линета с полукружним луковима у два нивоа. Над линетом, с обје стране, у каменим малим медаљонима, исклесан је Христов монограм. С једне и друге стране натписа о подизању цркве урађена је у медаљону по једна звијезда у плитком рељефу. У линети једва постоје остаци фреске која је вјероватно представљала Христа у попрсју. На објема странама, у линетама сличног облика, биле су, сва је прилика, фреске Богородице и Јована Претече у попрсјима. И ове фреске су такође највећим дијелом уништене. Заједно су представљале Деизис, скраћену представу Страшног суда, који је својом идејом увијек тијесно повезан с надгробном природом маузолеја. Била је то у стара времена једна од најљепших фасада, направљених у доба Црнојевића. На добро размјереној површини

и код П. А. Ровинског, *Черногория*, 143—144 и Љ. Стојановића, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 276. Кратко о натпису код В. Марковића, *н. д.*, 147—148. Опширније Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва XXI (1940) 58 и даље. Успјели смо, читајући натпис на цркви, да доведемо до разрјешења римским бројевима исписану годину на крају натписа, о којој су толико распре вођене. У питању је година 1439, исписана на сљедећи начин: M͘C͘C͘C͘C͘XXX^{VIIII} (у ствари: millesimo quatrigentesimo tricesimo nono). То је податак који јасно казује да је потребно од године 6948 од створења свијета, која је забиљежена прије римских бројева, одбити 5509 година, да би се добило тачно вријеме настанка цркве.

зида, украс је био састављен од једноставних рељефа, натписа и фресака, размјештених с укусом и готово класичним осјећањем.[9]

Уопште љепота Богородичине цркве на Горици је у њеним племенитим размјерама, у којима готички осјећај односа између стрмог крова и тијела цркве даје споменику отмен изглед. Дуговјека формула једнобродне базилике добила је, радом некаквог западњачког градитеља и његових клесара, који користе још увијек облике романичких лукова, на господствености, карактеристичној за крај средњег вијека.

Јелена је била у присним везама с људима из Приморја. Свој новац и драгоцјености држала је једним дијелом у Дубровнику, Котору или код људи у Бару. Дубровачке умјетнике је знала још од времена када је живјела са војводом Сандаљом. Град св. Влаха јој је био близак и чак је сновала да у њему буде сахрањена. Многи умјетнички предмети који су је окруживали били су дубровачког и приморског поријекла. Остало је забиљежено да је уговарала послове и с угледним которским мајсторима. У мају 1441. год. дошао је у Котор канцелар „њене узвишености“ госпође Јелене, Доберко, и донио је сребро да познати златар Андрија Изат изради корице с Христовим ликом на једној књизи. Као предложак Доберко је донио другу књигу. Посао је завршен за мјесец дана и књига је тада однесена. Изат је био један од најчувенијих которских златара тога доба и радио је сребрнину не само за которску властелу и цркве него и за поручиоце из Дробњака и Драча, одакле је његова породица била поријеклом.[10] Преко таквих и сличних веза могао је доћи неки добар приморски градитељ на Скадарско језеро да госпођи Јели подигне цркву.

Јеленина је жеља била да манастир св. Ђорђа на Горици, уз који је изградила Богородичину цркву, постане културно средиште веће него дотад. Зато се старала да ту мирно живе ствараоци књига и преписивачи. Међу њима, свакако, био је најпоштованији старац Никон Јерусалимац, с којим је Јелена водила дуге разговоре, дописивала се и на тај начин омогућила стварање једне значајне књиге, важне за познавања духовности у Зети средином XV в., познате под именом Горички зборник.

Свакако не много касније, највјероватније средином XV стољећа, прије запуштења манастира на Горици, о којем говори Иван Црнојевић 1485. год., храм је добио додатке који се појав-

[9] Кратки описи архитектуре: П. А. Ровински, н. м.; Ђ. Бошковић, *Извештај и кратке белешке са путовања*, 161—162 (гдје је и скица њене основице). Према Бошковићу и В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 24. Уп. V. Đurić, *Beška*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, 1, Zagreb 1959, 357.

[10] О Изату златару и Јелениној поруџбини: I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 17; C. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 211; И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Хранићи-Косаче у которским споменицима*, 316; Д. Медаковић, *Прилози историји културе Боке Которске*, Споменик САН CV (Београд 1956) 16—17. Најпотпуније: Р. Ковијанић, *Андрија Изат которски златар XV века*, Зборник, 12, Музеј примењене уметности (Београд 1968) 67—74.

љују готово на свим споменицима Скадарског језера. Са западне стране је дозидана четвртаста припрата, а са сјеверне и јужне јако уске и дугачке капеле с полукружним апсидама. Јужна је била отворена, јер умјесто зида, са јужне стране, има четири ступца. Изгледала је као трем. Могуће је да су све ове просторије, као и оне на Кому, биле покривене једносливним дрвеним крововима, а служиле су за сахрањивање.

Петнаестом вијеку, времену и подручју Црнојевића, припадаће извјесно и један низ малих једнобродних цркава са Скадарског језера, из околине Бара, у Спичу и из области племена Мркојевића. Све су оне истог типа и приближно исте величине. Имају полукружну апсиду и подужни, лако преломљени свод који по средини понекад бива ојачан луком што почива на пиластрима. Изграђене су од ломљеног или притесаног камена, а освијетљене правоугаоним прозорима. Ктитори им редовно нису познати, а вријеме настанка неизвјесно. Међу онима које треба приписати добу Црнојевића најприје би дошле у обзир: Текиша на Маскишу, близу села Цкла на обали Скадарског језера уз албанску границу, која као и Ком има ширу полукалоту од основице апсиде;[11] храм Св. Петке у Спичу, под утврђеним градом Хај-Нехајем, у основици и односима маса једнака задужбини госпође Јеле на Горици; црква Св. Петке у селу Шушњу, изнад Богородице Ратачке, иста као и храм под Нехајем; црквица Св. Николе у махали Лисице код села Добре Воде, југоисточно од Бара, блиска по облику апсиде Текиши на Маскишу и Кому; нешто већи Св. Илија са брда Радомира изнад Вељег Села, са истовјетно ријешеном полукалотом апсиде, итд.[12] Биће потребно извршити помна истраживања у селима и по висовима на странама што падају од Цетиња према Скадарском језеру да би се многе једнобродне црквице, углавном у рушевинама или позније обновљене, могле датовати. Неке од њих су, могуће, настале у црнојевићка времена.[13]

Читава скупина једнобродних црквица из првог раздобља умјетности Црнојевића потпуно је западњачка. Њихови планови спадају у насљеђе западњачке умјетности, а у истом облику живе у Приморју од протороманских времена. Само сводови, рјешења понеког лука, односи мјера и начин зидања подсјећају на вријеме готике у којем су подигнуте. Треба претпоставити да су се Црнојевићи у првој половини XV в. ослањали на градитеље најближих

---

[11] А. Дероко, *У Бодиновој престоници*, 144, сл. 15; Ђ. Бошковић, *Извештај и кратке белешке са путовања*, 167. Сада је порушена до основице, а прије извјесног времена била је сачувана до крова. Њој је слична и црквица у селу Руње, сјеверозападно од Остроса, на вису изнад Скадарског језера.

[12] Đ. Bošković, *Stari Bar*, 188—193 (са старијом литературом и са нешто друкчијим датовањем).

[13] Многе је поменуо, не одређујући им доба настанка, А. Јовићевић, *Ријечка Нахија*, 555—557; исти, *Зета и Љешкопоље*, Насеља и порекло становништва, 23, Српски етнографски зборник XXVIII (Београд 1926) 372—383. Нису стручно изучене.

приморских градова, нарочито на оне из Бара, који је дуже вријеме био под њиховом влашћу, и у чијој су околини грађене црквице сличне њиховима. Најљепше — као што су цркве Св. Ђурђа у утврђеном граду Ђурђевцу и Богородичина црква на Горици — морале су бити дјела способнијих умјетника, можда чак и Дубровчана.

Смрт је задесила војводу Стефана Црнојевића крајем 1464. или почетком 1465. године. Наслиједио га је вољени син Иван. Послије Стефана остале су земље још добро обезбијеђене утврђеним градовима, покровитељство Млетачке Републике, која га је помагала и подстицала на борбу против Турака, обмана о моћи што се исказивала и кроз грб са двоглавим орлом, преузет из византијске и српске хералдике, који је он истицао на својој црвеној застави и печатима. Иван је, прихвативши очеву политику из посљедњих година, стајао пред питањима односа с Млецима и Турцима, повремено страдао и бјежао из земље, али и даље развијао државне институције. Од 1469. год. проширио је своју власт на Црмницу, Паштровиће и Грбаљ. Тада се по други пут оженио. Узео је Мару, кћерку херцега Стефана, код којег је као млад човјек провео у заточеништву читавих десет година, али је постао пријатељ куће Косача. Са херцегом Влатком и дубровачком општином прегао је, између 1473. и 1475. год., да изгради храм Св. Стефана у Новом, долазећи и сам у додир с градитељима Дубровника и с рашким плановима цркава Косача.

Негдје око 1475. год. Иван је већ изграђивао свој утврђени град у Ријеци (Обод), јер су се Турци налазили на источним границама и непосредно пријетили, припремајући се за рат, његовој престоници Жабљаку. Ваљда зато је и добио, у јесен 1475. године, дозволу од дубровачких власти да извезе осам хиљада цријепова.[14] Била је тада изграђена и црква Св. Николе усред тврђаве.[15] Међутим, град и црква страдали су од Турака крајем XVII вијека и једва је шта од зидина остало на југоисточном дијелу тврђаве. Намјесто старе цркве подигнута је, 1743. год., нова, рашког плана, слична по цртежу основице првобитној Прасквици, херцеговој цркви у Горажду или Св. Луки у Смоковцу. Ако је изграђена према старој цркви из XV в., што је лако могуће, онда би и Иван Црнојевић био један од велможа што су, уз Балшиће и Косаче, учествовали у „ренесанси" рашког градитељства у XV вијеку. Можда је од старе цркве на садашњем Св. Николи остала само

---

[14] Дубр. архив, Cons. rog., 22, 233 од 20. септ. 1475.

[15] А. Јовићевић, *Ријечка Нахија*, 529, 555; В. Марковић, *н. д.*, 151. У препису повеље Ивана Црнојевића за Цетињски манастир, препису који је начињен у XVIII в., помињу се и нека друга имања, којих нема у оригиналној повељи. Међу осталима Цетињском манастиру се даје „у Ријеку јаз, ниже јаза светога Николе Ријечкога". Уп. Б. Ђ. Михаиловић, *Цетињски манастир*, Цетиње 1965, 13. По томе би изгледало, уколико није у питању каснија интерполација, да је Св. Никола у Ријеци средњовјековна црква. Овај препис је користио А. Јовићевић, а В. Марковић је изнио мишљење да је Јовићевић користио народну традицију о постанку Св. Николе у Ријеци.

камена греда надвратника на порталу, која има орнаментику сродну извјесним сачуваним капителима Ивановог Цетињског манастира, уколико и она није, према старом примјеру, исклесана у XVIII вијеку.[16]

У рату који је почео 1476. год. Иван је изгубио знатне области. Послије двије године Турци су узели његов Жабљак и више га нису напуштали. Притиснут од Турака, војвода се морао повући из земље. Лутао је Италијом. У једном тренутку — прича у уводу своје повеље Цетињском манастиру — обрео се у Лорету. Ту је посјетио чувену ходочасничку цркву, посвећену Богородици, у којој се иначе, како се тада вјеровало, чувала њена кућа, која је долетјела, ношена анђелима, са Трсата над Сушаком на бријег у Лорету. Ту јој је саграђена црква, која је у Иванова времена била поштована као једна од највећих светиња католичанства. Када је Црнојевић ушао у цркву, поклонио се „нерукотвореном образу" Богородице, помолио се и обећао, ако се сретно врати у земљу, да ће саградити манастир Богородици у славу. Свој завјет је испунио чим се појавио у Црној Гори 1481. године. Пошто је мало средио прилике, прегао је да изгради на Цетињу манастир. Радови су били већ увелико у току 1483. године. Тада је преко посланика замолио од Дубровчана извјесну количину цријепа. Био му је одобрен извоз до двије хиљаде комада.[17] Манастир је завршен најдаље до августа 1484, кад је војвода могао да стави камени натпис: „В име Рождества ти пресвета Богородице, сзидах си свети храм твој в лето 6992 (1483/84)". Био је необично задовољан, јер му је натпис врло ритмичан, са стиховима који су, готово сви, осмерци. Почетком јануара 1485. издао је манастиру повељу, којом му поклања многа добра за издржавање. Ту је, затим, смјестио Зетску митрополију, а у Цетиње је пренио и свој двор.[18]

Цетињски манастир је нестао. Дигнут је у ваздух 1692. године. Све до 1886. још су се на мјесту Ћипуру у Цетињу дизале рушевине цркве, конака и зидина. Тада је књаз Никола на старим темељима подигао нову цркву, исте дужине и ширине каква је

[16] П. А. Ровински, *Ободска штампарија и њен значај на словенском југу*, Прославна споменица четиристогодишњице ободске штампарије, Цетиње 1895, 36—37, копао је на Ријечком граду и од старина пронашао само једну подрумску просторију и остатке зидова града око ње. Претпоставио је да је та просторија некада била намијењена штампарији. Цркву само помиње и мисли да је изграђена на старим темељима: уп. и исти, *Черногория*, 224—225. О цркви Св. Николе и граду Ободу, А. Јовићевић, *Ријечка Нахија*, 529—530, 555, 557, 580.

[17] Дубр. архив, Cons. rog. 24, 191 од 25. IX 1483.

[18] Повеља Цетињског манастира: F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858, 530—534; С. Новаковић, *Законски споменици*, 778—781 (само делимично донета). Превод на савремени језик: М. Драговић, *Грамата Иван-бега Црнојевића о грађењу Цетињског манастира*, Глас Црногорца, год. XXI, бр. 33 (Цетиње 15. VIII 1892). О тексту натписа Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 282—285. Натпис је сада узидан над улазом у цркву новог манастира на Цетињу, а објавио га је П. А. Ровински, *Черногория*, 129.

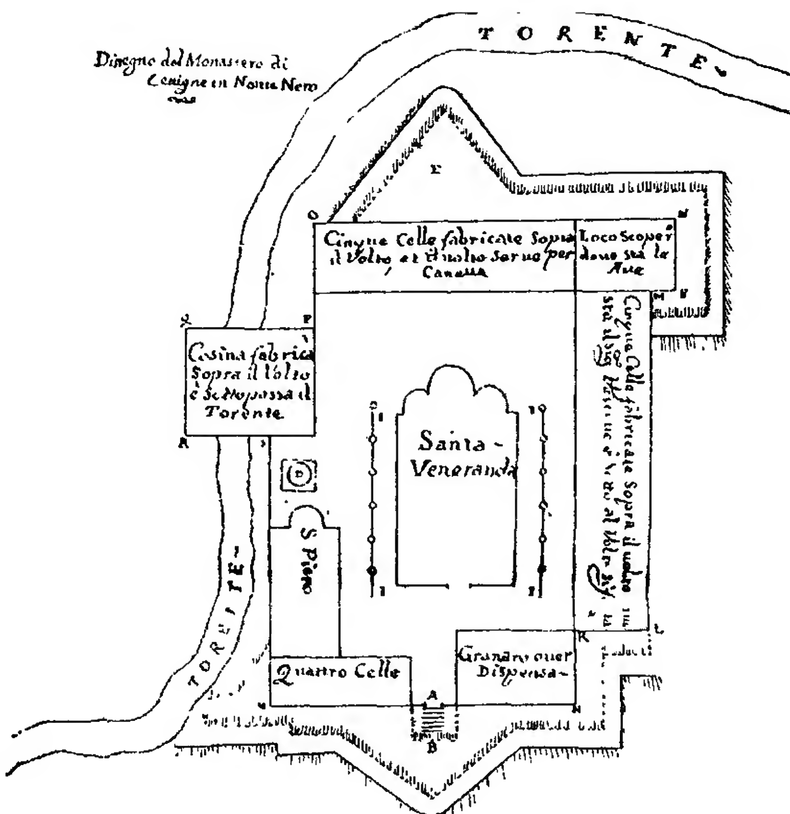

Цетињски манастир, млетачки план с краја XVII вијека

била Црнојевићева. Тиме је уништена могућност да се више сазна о основици овог значајног споменика.[19]

Неколико мјесеци прије рушења манастира, на Цетињу је боравио млетачки инжењер Ђовани Франческо Барбиери и снимио је ситуациони план манастира. Цртеж је сачуван у Млетачком архиву. Према њему, усред манастирског дворишта, опкољеног зидинама и конацима, налазила се повелика црква с три апсиде на источном зиду. По ширини њеној изгледало би да је у питању трибродна базилика, али инжењер није уцртао унутрашње колонаде. Храм је био опкољен са сјеверне, западне и јужне стране тремом на стубовима. Недалеко од њега, на сјеверозападу, налазила се једнобродна капела с једном полукружном апсидом, посвећена св. Петру. Изгледа да је имала правоугаону припрату. Улаз у манастир био је на западној страни.[20] Када је 1869. год. на Цетиње наишао архитект Драгиша Милутиновић, син Симе Сарајлије, који је толико волио Црну Гору, будући образован као истраживач старина, он се заинтересовао за рушевину манастира Црнојевића. У његовој заоставштини пронађен је цртеж олтарског дијела цркве, из којег се види да су доњи дијелови апсида били сазидани од великих блокова тесаног камена, а да се на извјесном одстојању од тла налазио један јак вијенац, полукружног пресјека, што је изгледа, као неки банак, обухватао цијелу цркву. На рушевини су се још налазили канелирани стубови, налик на античке, и понеки капител.[21]

Прије но што је на старим темељима подигнута нова црква, манастир је ископавао руски археолог П. А. Ровински. Он је нашао — мада то не изгледа вјероватно, с обзиром на млетачки план — да је храм, заједно с апсидом, био споља дугачак око 20 метара, а широк нешто више од 6. Посао је дјелимично обављен и без његовог присуства. Отуд, ваљда, чињеница да основица цркве коју он доноси нема никакве везе са млетачким планом и Милутиновићевим цртежом. Ровински је дао цртеж једне триконхосне цркве, претпостављајући да је, можда, направљена под утицајем Богородичиног храма у Лорету, а да је врло слична храму на Старчеву.[22] Очигледно, Ровински није располагао са довољно података. Нова црква књаза Николе, изведена на старим темељима, јасно показује да су млетачки план и Милутиновићев цртеж много поузданији.

---

[19] О обнови цркве под књазом Николом говори текст изнад портала садашње цркве и забиљешка М. Драговића у Гласу Црногорца, год. XV, бр. 19 (Цетиње 13. V 1886), који каже да књаз Никола „благоволи наредити да се на основним зидовима Црнојевића цркве подигне баш онолика црква колика је била Црнојевића". Изјаве савременика о рушењу манастира код F. Ongania, *Il Montenegro da relazioni dei provveditori veneti (1687—1735)*, Roma 1896, 94—97, 99, 106, 108.

[20] Ситуациони план објавио је F. Ongania, *н. д.*, 110—111. Према њему, с коментарима на руском језику, П. А. Ровински, *Черногория*, 133.

[21] Цртеж је публиковао П. Мијовић, *Монодија о камену*, Крушевац 1967, т. 12.

[22] П. А. Ровински, *Черногория*, 130—131, 134—137.

Првобитни изглед старе цркве најбоље се сачувао на графичкој представи мелода у Октоиху петогласнику, штампаном у Цетињској штампарији 1494. године. У позадини, иза тројице византијских пјесника, који сједе на клупи, приказана је тробродна базилика, виђена са сјеверозападне стране. Њен средњи брод издигнут је над бочнима, освијетљен је низом од по пет полукружно завршених прозора са сваке стране. Над њим се, у средини, уздиже округло кубе без постоља, са осам прозора с полукружним луковима. На бочним бродовима су много већи прозори, тролучно готички закључени. На западној фасади су свечана врата: на довратницима су прислоњени стубови, а изнад греде надвратника — линета с исклесаним крстом, чији је полукружни лук орнаментисан. На челу фасаде, над порталом, је округла розета. Црква је изграђена од правилних тесаника, помно послаганих у водоравне редове. Покривена је оловним плочама.

Да је у питању приказ стварног изгледа цркве Цетињског манастира свједочи обичај српских и влашких манастирских штампарија да иза ликова мелода, на графикама у својим октоисима, увијек представе манастирску цркву при којој су књиге отискиване. Тако је на Влашком октоиху, штампаном у Трговишту 1510. год., који је издат уз сарадњу с цетињским јеромонахом Макаријем, што је опремио и цетињски Октоих петогласник, приказана трговишка придворна црква.[23] То је сада порушен триконхос тзв. црква-параклис, којој је заборављена посвета. Била је подигнута крајем XIV а преграђена у XV вијеку. У Макаријево вријеме још сматрана је главним дворским храмом.[24] Октоих из Грачанице, одштампан 1539. год. заслугом новобрдског митрополита Никанора, има иза ликова мелода представу грачаничке цркве.[25] Графиком пренесени облици храма на Цетињу одговарају цртежу основице коју је донио инжењер Барбиери и слици олтарског дијела што га је нацртао Милутиновић.

Тешко је рећи која је црква стајала пред очима Ивана Црнојевића када је захтијевао планове од свог градитеља. Изгледа да је имао на уму изглед дубровачке катедрале или, чак, дечанског храма, на које Цетињски манастир подсјећа. С обзиром на то да је Иван познавао монументалну дубровачку катедралу и да је у више наврата био у непосредном додиру с дубровачким мајсторима — градитељима, клесарима и зидарима — вјероватније је да је његов захтјев био да се општим изгледом опонаша Св. Марија у Дубровнику, црква која је имала за патрона Богородицу као и Цетињски

[23] Ђ. Сп. Радојичић, *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару*, Архивист, год. II, бр. 2 (Београд 1952) 76—77.

[24] Уп. N. Constantinescu şi Ch. Moisescu, *Curtea domnească din Tîrgoviste*, Bucureşti 1965, 35—36, pl. II. О раду штампарије при двору у Трговишту уп. исто, 12—13 (са старијом литературом).

[25] Р. Грујић, *Прва штампарија у Јужној Србији 1539. г.*, Гласник Скопског научног друштва XV—XVI (Скопље 1936) 94. О аутентичности представа цркава иза мелода у штампаним књигама уп. Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*, Београд 1958, 160—161, и на више мјеста.

манастир. А, заиста, облици манастирске цркве на Цетињу сјећају, својом композицијом и одређеним појединостима, на најважнији дубровачки храм. И дубровачка катедрала је била тробродна базилика, без попречног брода, с куполом округлог тамбура што изниче непосредно из гребена главног брода. Као и на цетињској цркви, главни брод је био освијетљен прозорима изнад бочних лађа. Имала је полукружну средишњу апсиду, а над порталом је била велика розета. Сличност цетињске цркве с дубровачком катедралом појачавао је и ријетак елеменат на храмовима тога доба: колонада око грађевине, која је као неки трем опкољавала цркву и из које се, шетајући, могло у њу ући.[26] Очевидно, Иван Црнојевић је, надахнут идејама Запада, а у честом додиру с умјетницима Дубровника, на Цетињу желио да види, макар у малим размјерама, најчувенији споменик једног угледног приморског града с којим је пријатељевао.

Цетињски манастир је био најамбициознија грађевина једног Црнојевића, а и највећа. Она је требало да прослави име свога ктитора. Од времена деспота Стефана нико, до војводе Ивана, није успио да изгради тако велељепно здање. Осјетили су то и потоњи ствараоци. И, као што се у XVI в. код Срба опонашала архитектура из времена кнеза Лазара и деспота Стефана, тако се у Полимљу и Херцеговини у XVI ст. појавио покрет угледања на Иванову задужбину. Херцеговачки митрополити и њима подређени ктитори, бар у три наврата, доносе рјешења слична Цетињском манастиру и дубровачкој катедрали. Црква у требињском манастиру Тврдошу, изграђена на почетку XVI в. уз помоћ дубровачких градитеља, морала је на њих највише личити. И манастир Пива, велика тробродна базилика с краја XVI в., њима је подобна, само што нема кубе. Можда се, ипак, опонашању највише одао градитељ манастирске цркве у Никољцу код Бијелог Поља, јер је, изгледа, та црква по свему копија цетињског храма.[27] Тако се, бар дјелимично, стваралаштво Црнојевића — као и оно српских деспота, Балшића и Косача — у свом потоњем одсјају појављује као необично важно у историји српске умјетности.

---

[26] Најбољи опис катедралне цркве Св. Марије у Дубровнику дала је, на основу историјских извора, свједочанстава путника и насликаних њених представа, М. Рајковић, *Стара дубровачка катедрала*, Научни прилози студената Филозофског факултета, Београд 1949, 117—121. Уп. и C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik 1955, 23 и даље. Завршена је била средином XIV в., а страдала је 1667. год. у потресу. Имала је судбину свог цетињског пандана.

[27] О Тврдошу уп. V. Ćorović, *Trebinjski manastir (Tvrdoš)*, GZMS XXIII (1911) 505 и даље; исти, *Die herzegowinischen Klöster — I. Das Kloster von Trebinje*, WMBH XIII (Wien 1916) 6 и даље; В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, 267 (са старијом литературом). За Пиву уп. Б. Михаиловић, *Манастир Пива*, Никшић 1937. и С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке Патријаршије 1557—1614*, Нови Сад 1965, 198 (са старијом литературом). За Никољац, којег треба датовати у XVI в., кад и његове фреске, уп. Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања*, Старинар, III сер. 7 (Београд 1932) 121—122 (са старијом литературом).

Вајарство

Изградњу Цетињског манастира преузели су, по војводином позиву, дубровачки мајстори. То се може закључити не само по изворима, који причају о довожењу цријепова из Дубровника на Цетиње и о учествовању Ивана Црнојевића у подизању цркве у Новом, већ и по остацима вајаног украса са цетињске цркве. Наиме, од старог манастира је преостало једанаест великих капитела и једна парапетна плоча. Шест капитела је уграђено у галерију на спрату конака садашњег манастира на Цетињу, пет је подигнуто на остацима оригиналних стубова око нове цетињске цркве, а плоча с украсом је узидана у апсиду цркве цетињског манастира. Капители су исте величине (с горње стране око 50 × 50 см, висина 40 см), а могли су припадати колонадама што су дијелиле главни од бочних бродова цркве или, што је мање вјероватно с обзиром на њихову скупоцјеност, трему на стубовима око цркве.

По мотивима украса могу се подијелити на три скупине. Једна скупина има стилизовани акантус, обавијен око тијела капитела, док су на горњем дијелу уопштено дати дебели листови, испод којих се помаљају обли пупољци, размјештени по угловима и по средини сваке стране. У стилском погледу ови капители су и најзастарелији. Потпуно припадају готици, а јављају се у већем броју од средине XIV до друге половине XV в. на подручју између Дубровника, Ластова, Цавтата, па преко Котора до царске задужбине Душанове, Св. Арханђела код Призрена.[28] Ренесансна је друга и најбројнија скупина (шест примјерака). На угловима капитела су волуте, у чију средину је смјештен стилизовани цвијет. Цвијет истог облика се налази и у средини сваке стране капитела. Овако су украшена бројна надступља ренесансних кућа и цркава по Венецији и Приморју, касног XV и раног XVI в., а поготову у Дубровнику, иако нису увијек истовјетног цртежа с цетињским капителима.[29] На двама капителима овога типа на Цетињу по-

[28] Уп. Ј. Максимовић, *Которски цибориј из XIV века и камена пластика суседних области*, Београд 1961, 21, т. VIII—X; С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир св. Арханђела код Призрена*, Београд 1966, т. V—IX, XIV—XV; Поједностављени капители тога типа из XV в. постоје и на Ластову, уп. C. Fisković, *Lastovski spomenici*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 16 (Split 1966) 114 и даље, sl. 8.

[29] Уп., на примјер, капителе на дубровачкој Дивони са почетка XVI в., на вратима што воде од Плоча у луку или на црквицама дубровачких двораца: Ć. Iveković, *Dubrovnik, Građevinski i umjetnički spomenici Dalmacije* V (Beograd 1928) t. 3, 4, 8, 20; C. Fisković, *Naši graditelji i kipari*, sl. 22. Два капитела из Улциња, сада у цркви Св. Марије, готово су истовјетни овом типу цетињских: на доњој половини је акантус, а на средини сваке стране цвијет. Једино су волуте без цвијета. Уп. Ј. Стојановић—Максимовић, *О средњовјековној скулптури на црногорском Приморју*, Историски гласник 3—4 (Београд 1951) 71—72 (само што су овдје датовани у V, а не у XV в., у којем су, свакако, настали). Слични капители се јављају и у Италији тога времена: C. Bima, *Giorgio da Sebenico*, Milano 1954, t. 63 (портал цркве Св. Доминика у Реканати, који се приписује Јурју Далматинцу).

јављују се на једној страни стилизоване лавље главе, виђене с лица. Мотив је то касноантичких и јустинијанских капитела, који се на подручју Византије провлачи кроз цио средњи вијек, а у ренесанси се у много већем броју појављује и на Западу.

Најзанимљивија су и најљепша два цетињска капитела на којима је исклесан, с чеоне стране, грб Црнојевића — двоглави орао раширених крила, под чијим су ногама двије кугле. То су, у ствари, капители са цвјетовима на угаоним волутама, само што у пољима између њих више нема цвијета као на већини, него двоглави орао на једној, а стилизоване палмете на осталим трима странама. Капители с цвјетним волутама и палметама изум су ране ренесансе, а приморски клесари су их прихватили из Венеције шездесетих година XV вијека. Можда су најљепши они што се налазе на бројним црквама и палатама Пјетра Ломбарда у Венецији и над пиластрима олтарских плитких и канелираних ниша катедралне цркве у Шибенику. Шибенички су рад радионице Андрије Алешија. У нешто измијењеном облику овај тип капитела траје готово читав вијек.[30] Цетињскима ове врсте најближи су, по композицији и начину клесања, полукапители у цркви Св. Себастијана у Дубровнику, што подржавају сводне крстове у сакристији. Само што они, умјесто грба или палмете, у средини имају рељефна попрсја светитеља. Можда они указују и на мајсторе који су, по позиву Ивана Црнојевића, дошли из Дубровника да клешу на Цетињу. Могли би то бити неки од оних клесара што су, завршивши Св. Себастијана, радили за херцега Влатка и Ивана Црнојевића храм Св. Стефана у Новом. Два најљепша капитела Црнојевића стајали су, сва је вјероватноћа, и на најупадљивијим мјестима у цркви. Грб Црнојевића их је посебно обиљежио. То је исти онај двоглави орао којег је истицао, умјесто млетачког лава, већ војвода Стефан Црнојевић на својим заставама. Он се налази, као печат, и на повељи Ивана Црнојевића, издатој Цетињском манастиру, и на позлаћеном сребрном Ивановом печату што се чува у ризници новог манастира на Цетињу. Њиме су украшене и штампане књиге Ивановог насљедника, Ђурђа Црнојевића. У ствари, Иван је спровео идеју о смјештању свог грба на капител, која је била својствена раној ренесанси на Западу.[31]

---

[30] За ову врсту капитела, која је била омиљена у венецијанској радионици Пјетра Ломбарда, а налази се на Школи св. Марка, Луждевој палачи, цркви S. Maria dei Miracoli, на Школи св. Јована јеванђелисте уп. слике код S. Bettini, *Venezia e la sua laguna*, Milano 1963. t. 22, VII, 187, 196. Они су по цртежу истовјетни с цетињским. За шибеничке капителе на пиластрима: Č. Iveković, *Šibenik, Građevinski i umjetnički spomenici u Dalmaciji* II (Beograd 1928) t. 4, 26. Палмете на пољима капитела између волута које немају цвјетове јављају се и на цркви Св. Марије у Задру, а израђени су у раном XVI вијеку: C. Fisković, *Zadarska renesansna crkva sv. Marije*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10 (Split 1956) sl. 7—9, 15—17. На једном капителу је и лавља глава: исто, sl. 14.

[31] Наводимо, само примјера ради, прислоњене капителе-конзоле ранsocренесансног стила у ходнику палате породице Драго, на главном тргу поред катедрале у Котору. Већина има цвијет у волутама. На средини једног ка-

Правоугаона плоча с грбом Црнојевића у вијенцу од ловоровог лишћа, уоквирена увијеним ужетом и зупчастим штапом, припадала је можда првобитном иконостасу. Ренесансни хералдички знак добио је ту готички оквир. Плоча је на једном мјесту сабрала мотиве стилских обиљежја готике и ренесансе — којима се одликују сви преостали дијелови пластике Цетињског манастира.[32]

Клесари који су радили за Ивана Црнојевића, ма колико били за своје вријеме напредни у погледу стила, нису били међу највећима који у то доба раде на јужном Приморју и у Дубровнику. Длијето им не описује облике с тачношћу својственом највјештијима, него занатски увјежбано клеше рељеф. Мајсторима је недостајао осјећај за пречишћен облик, јасан и чврст, и за финоћу рада. Па, ипак, појава градитељства и вајарства с ренесансним обиљежјима у брдима Црне Горе била је необична, на први поглед неразумљива, нарочито с обзиром на дотадашње токове умјетности Црнојевића. Тек десет година потом, под Ивановим сином Ђурђем, она ће добити свој пандан у ренесансној опреми првих српских штампаних књига.

Двадесетак година прије подизања Цетињског манастира Иван је био, изгледа, под снажнијим утицајем умјетности Косача. Не само архитектура већ и декоративна пластика показују једнакости с остварењима породице којој је Иван био близак. Ово је нарочито јасно из двију надгробних плоча Иванових родитеља, војводе Стефана Црнојевића и његове жене Маре, које се налазе у поду Успенске цркве на Кому. На Мариној плочи пише: „Сиа плоча госпоге Маре"; Стефанова, знатно већа од Марине, нема натписа. То што је Мара сахрањена уз бочни зид, док је већа плоча поред њене, али посред цркве, највише свједочи да се под већом налази тијело њеног супруга Стефана.[33] Стефанова плоча потпуно опонаша,

питела је штит с представом крилатог змаја. И на фрагменту капитела у Св. Арханђелима код Призрена појављује се двоглави орао: С. Ненадовић, *н. д.*, сл. 331. Једна ренесансна кућа у перистилу Диоклецијанове палате у Сплиту има капител с једноглавим орлом: D. Kečkemet, *Renesansna klesarsko-kiparska djela u Splitu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 7 (Split 1953) sl. 39.

[32] Поједини капители и плоча с Цетињског манастира објављени су у цртежима као прилог Прославне споменице четиристогодишњице ободске штампарије, Цетиње 1895 и код П. А. Ровинског, *Черногория*, 135. Фотографије капитела из трема новог манастира у часопису Jugoslavija, *Crna Gora*, Beograd 1954, сл. на стр. 10.

[33] На плоче је одавно скренута пажња. О грбовима говоре сви писци што су писали о Кому, а које смо навели у биљешкама 3 и 4. Међутим, сви су били усредсређени на натписе с именом Љеша Црнојевића и госпође Маре. Мара је била кћерка албанског велможе Ивана Кастриота, а сестра Скендербегова: А. Ивић, н. м. Претпостављамо да се у гробу без натписа налазе остаци њеног мужа, јер је гроб, због величине плоче, свакако мушки. Он, једини уз Марин, има украс. А. Јовићевић, *Манастир Ком*, Зетски гласник, год. V бр. 76 (Цетиње 11. X 1933) 5, забиљежио је народно предање да је у гробу без натписа сахрањен Стефан Црнојевић. Пошто је Стефан умро крајем 1464. или почетком 1465. год., плоче су могле бити исклесане отприлике у исто вријеме.

обликом и украсом, стећке са некрополе у Никшићу. Поред цркве Св. Петра и Павла у старом Оногошту једна велика скупина плоча и ниских сандука има истовјетан украс: с бочних страна су витице с четворолистима, по средини трака која повезује три или више рељефних дискова.[34] По мајсторству рада она се не уздиже над просечном обрадом стећака. Међутим, плоча госпође Маре, израђена од племенитог бијелог камена, истиче се љепотом клесања и надмаша плочу војводе Стефана. Мајстор није могао доћи из области Косача и припадати примитивном слоју „ковача" стећака, иако је композиција мотива на њој сродна оној са стећака. Оквир плоче је готичка „жиока на рабош", а и три медаљона, у којима су декоративни цвјетови, њоме су опточени и повезани. Само мајстор образован на Приморју могао је тако прецизно исклесати плитке рељефе на њој. Композиционо стећак, ова плоча је обрадом готичка пластика.

Иван Црнојевић је, поручујући надгробне плоче за своје родитеље, био зависан од уобичајеног начина сахрањивања у својим матичним областима, а робовао је умјетничком насљеђу. Прелом у његовом схватању улоге умјетности наступио је, свакако, приликом његовог боравка у Италији, између 1479. и 1481. год., и честих пролазака у то доба кроз Дубровник. Додир с дубровачким градитељима и клесарима приликом изградње цркве Св. Стефана у Новом морао је такође имати посљедице, као што су и дани које је проводио у Котору, у палати наслијеђеној од оца[35], и дружење с которском и млетачком властелом, мијењали његов укус и схватања. Живот на Западу претворио је великог ратника у присташу најсавременијих готичко-ренесансних умјетничких стремљења.

Црнојевићи су били, а нарочито војвода Иван, први од српских владара и властеле који су искорачили из освешталих обичаја у изградњи цркава. Немањићи, Хребељановићи, Балшићи, Косаче — увијек су западњачке градитеље подређивали схватању простора православног храма. Иван је створио западњачку катедралу. Један од посљедњих српских владара, којем је слобода била аманет претходника, приклонио се Западу, можда вјерујући да у њему лежи спасење.[36]

---

[34] Уп. Д. Сергејевски, *Средњевјековно гробље код Петрове цркве у Никшићу*, Цетиње 1952, сл. 20, и на више мјеста. Неки од ових стећака имају с горње стране још и ребра, што комска плоча нема.

[35] О кући војводе Стефана Црнојевића у Котору, коју му је поклонила млетачка влада, уп. у овој књизи текст И. Божића. Такође и И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Хранићи-Косаче у которским споменицима*, 318. Иванову палату је описао которски бенедиктинац Тимотеј Ћизила. Из описа се види да је у палачи била велика салоча, а да су уз њу биле и војводине тамнице: П. Д. Ш(еровић), *Двор Ивана Црнојевића у Котору*, Глас Боке 158 (Котор 1935).

[36] За познавање живота у старом Цетињском манастиру прије његовог рушења важни су подаци које садрже текстови сљедећих писаца: S. Ljubić, *Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614*, 169 (гдје се каже да је Иван Црнојевић саградио „мали али прелеп манастир", у

Сликарсшво

Зидно сликарство и иконопис Црнојевића готово су посве нестали. Откриће фрагмената фресака у порушеној цркви на Соколу и на фасади Богородичиног храма на Горици показују да је и у та времена живопис сматран неопходним за једну црквену грађевину. Само још на Кому постоји нешто фресака. На западној фасади цркве, испод слоја сликарства из XVI в. помаља се оштећени стари живопис. Првобитно сликарство је покривало, вјероватно, читаву унутрашњост храма и можда се још дјелимично сачувало под познијим фрескама. Остала је неуништена једино Богородица раширених руку с ликом малог Христа на грудима, приказана у попрсју, у полукалоти апсиде сјеверног параклиса. Богородица је одјевена у блиједоплаву хаљину, која се види испод врата и на рукавима, а огрнута је тамноцрвеним мафорионом. На глави има грчку капу боје хаљине. Мафорион је обрубљен бијелим линијама између којих су тачкасто означена зрна бисера. Око конхе, у коју је смјештена Богородица, изведен је орнаменат од украсних издужених цвјетова, а испод ликова насликана је набрана завјеса. Сликар је врло танко наносио боју, како је то било уобичајено у византијском свијету XV вијека. Лица су обрађена блиједим окером са наглашеним освјетљењима — испод очију, на челу и изнад горње усне — помоћу бијелих цртица. Обла лица су благо осјенчена сивкастозеленкастом бојом. Та провидност сликарске материје, свијетла обојеност и напуштање строгог типа Богородичиног лика говорили би да је у питању дјело XV в. неког домаћег сликара из Зете. Далека сродност постоји између комске Богородице и неких мање значајних фресака из Поморавља (Руденице, на примјер). Чини се да ову фреску треба датовати у трећу четвртину XV вијека. Поред разлога црпених из стилских обиљежја, за то још више говоре историјски разлози. Тешко је претпоставити да се послије турског заузимања Жабљака, када је манастир на сусједном Кому опустио, било шта у њему сликало и градило. С друге стране, до потребе да се накнадно изгради параклис за сахрањивање могло је доћи тек послије извјесног времена пошто је манастирска црква радила и у њој се вршило сахрањивање најугледнијих Црнојевића. Због тога изгледа вр-

којем живе српски калуђери и један епископ итд.); Л. Поповић, *Цетиње (историјски преглед)*, Цетиње и Црна Гора, Београд 1927, 19—23 (гдје је опис старог манастира и његових остатака); В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 45—46 (доноси низ помена његових монаха и епископа). Такође и Lj. Durković—Jakšić, *Cetinjski manastir*, Enciklopedija Jugoslavije 2 (Zagreb 1956) 374 (са пробраном старијом литературом); P. Mijović, *Cetinje*, Enciklopedija likovnih umjetnosti 1 (Zagreb 1959) 611; Б. Ђ. Михаиловић, *Цетињски манастир*, 9—26 (гдје је цио историјат манастира до његовог рушења — са старијом литературом). Године 1963. отпочето је археолошко ископавање манастирског комплекса — уп. Старине Црне Горе II (Цетиње 1964) 125—126; исто, III—IV (1965—66) 240—241, 248, 251 — које још траје. Откопане зидине и конаци свједоче о тачности млетачкога инжењерског снимка манастира.

ло вјероватно да је до подизања параклиса дошло пошто су у цркви сахрањени ктитори — Љеш и Ђурађ Црнојевић — и пошто је Иван Црнојевић ту положио своје родитеље. Ивановом времену и добу око 1470. год. највише би одговарао постанак фреске Богородице на Кому.[37]

Напуштањем цркава и манастира у Зети крајем XV в. нестале су многе иконе и драгоцјености из ризница. Остало је поменуто, од Ивановог сина Ђурђа, да је Цетињски манастир био препун драгоцјености и да иконе нису биле малобројне.[38] Ни из једног манастира није остало ништа од дјела примијењене умјетности, минијатурног сликарства и иконописа из доба Црнојевића. У недостатку споменика и историјских извора није могућно установити какво је сликарство пратило задужбине војводе Ивана од тренутка када се он окренуо, својом архитектуром и пластиком, западњачкој умјетности. Извјесно свјетло на ту загонетку — истина ограничено само на дрворезне представе — може бацити опрема књига одштампаних на Цетињу под Ивановим сином Ђурђем.

Графика

Ђурађ Црнојевић је дошао на власт у Црној Гори 1490. год. послије смрти оца. Ослоњен на млетачку политику у Средоземљу, укључен у ширу борбу против Турака, он се и оженио, чим је преузео управу, дјевојком из венецијанске властеоске породице. Прегао је одмах да у умјетности настави очево дјело и учврсти ослонац на Запад. Већ на почетку владе набавио је у Венецији малу штампарију. Штампарија је морала бити увелико постављена и људи сакупљени 1492. године. На самом почетку 1493. осам сарадника, на челу с цетињским монахом Макаријем, започело је рад на првој књизи. Четвртог јануара 1494, послије читаве године дана упорног посла, књига је изишла из штампе. Био је то Октоих првогласник, прва српска штампана књига уопште. Затим је 22. септембра исте године изишао испод пресе Псалтир, друга књига која носи тачан дан завршавања посла. Трима осталим књигама — Октоиху петогласнику, Јеванђељу и Молитвенику, — недостају године издања. По свој прилици упоредо с Октоихом првогласником штампан је и Октоих петогласник, а за остале је јасно да су могле изићи из штампе до 1496. год., до тренутка када је под притиском Турака Ђурађ Црнојевић морао напустити Црну Гору, а штампарија престала са радом.Ваљда баш у тим данима био је припреман за издавање Цвјетни триод, од којег је сачуван дио макулатурног примјерка.

[37] Фреска је датована широко у XIV—XV вијек: Ђ. Бошковић, *Извештај и кратке белешке са путовања*, 159; В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 36.

[38] Уп. I. Kukuljević, *Oporuka kneza Jure Crnovića*, Arkiv za povestnicu jugoslavensku II (Zagreb 1852) 42. Савремен превод: Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd 1960, 216—217.

У предговору прве књиге посљедњи слободни Црнојевић наводи разлоге успостављања штампарије: „Видев цркви праздни светих книг, грех ради наших, расхиштенијем и раздранијем агаренских чед...“ Због тога је, надахнут Светим духом и љубављу према црквама, одлучио да изда Осмогласник. „Исмаилтска железна палица, не просто бијушти но убивајушти,... цркви разрушише“, па наста „умањеније светих книг“, говори се у предговору исте књиге. Заиста, само наведени разлог могао је подстаћи Ђурђеве напоре око штампе. Брига о потребама цркава у крајевима под Турцима била је превасходнија од бриге о храмовима и манастирима на слободном подручју земље, јер је њих толико мало било да би штампарска производња само за њих била непотребна. Преписивачке радионице би задовољиле њихове смањене захтјеве. Улога Ђурђа Црнојевића је тиме порасла до општијег значаја, а руководећа мисао га је уздигла до поистовећења са старим српским владарима.

Услови за отварање штампарије у Црној Гори, и поред тешких прилика, били су необично повољни. Вјештину отискивања знале су угледне занатлије из околних приморских градова, нешто раније или баш у вријеме живота штампарије. Најстарији помен „stampe“, једне врсте дрворезног клишеа, везан је за Дубровник. Ту је још 1381. год. златар Милан имао двије „stampe“.[39] Јужноиталијанске „stampe seu forme apte ad stampandum ymagines sanctorum“ нашле су се у Дубровнику 1447/48. године.[40] У заоставштини Ниже Радаковића, златара из Бара, што је своју радионицу пренио из Бара у Дубровник, а затим у Задар, гдје је и живот окончао 1451. год., пописане су такође „stampe“, али су оне биле бакарне, што мајстора Радаковића ставља у ред првих бакрорезаца Европе.[41] До 1502. год. у Дубровнику је била у употреби једна преса за отискивање ћирилских књига, коју је свештеник Лука Радовановић завештао свештенику Павлу Вукашиновићу. Отискивање икона је било познато и у Котору тога доба. У опоруци Живане, жене неког Ивана из Сења, града у којем је одштампана прва хрватска глагољска књига у нашој земљи, поменуто је 1503. год. пет или седам „stampe di incone“.[42] Из средњовјековне латинштине или италијанског језика штампарска терминологија је прешла у српски, гдје се, у истом облику, наводи у понеким предговорима или поговорима србуља XV и XVI вијека. Бар, Котор и Дубровник, који су редовно давали мајсторе велможама Босне, Зете и Србије, омогућили су да се о штампарској вјештини више

---

[39] C. Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, Split 1959, 195—196.

[40] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 64.

[41] G. Praga, *Oreficeria e incisione in Dalmazia a mezzo il Quattrocento*, Archivio storico per la Dalmazia XVI (Roma 1934) 477—493. C. Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, н. м., сумња у исправност Прагиног тумачења ријечи „stampe“.

[42] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 64—65; исти, *Прилози за историју културе у Боки Которској*, Споменик САН CV (Београд 1956) 16.

сазна и у областима у којима ће бити утемељена прва српска штампарија. Није искључено да је неки од осморице мајстора што су изводили прве књиге цетињске тискаре били из јужних приморских градова. Утицај Венеције је ипак био превасходан на општи изглед првих српских штампаних књига.

Цетиње је од оснивања Богородичног манастира постало најзначајније преписивачко средиште Црне Горе, јер су манастири на Скадарском језеру углавном тада били опустјели. Истина, мало је сачуваних књига, те оне не могу да представе сав обим рада на преписивању. На Цетињу је исписан један зборник 1484. год. у доба Ивана Црнојевића, митрополита Висариона и епископа Вавиле, а 1486. год. на Ивановом двору у Цетињу, на молбу „достопочтенаго и велемудраго" логофета Божидара Грка, преписан је часловац руком „недостојног раба" Николе Косијера.[43] Очевидно, на Цетињу је настављен преписивачки рад, који је још под Балшићима започет на обалама и острвима Скадарског језера.

Вјероватно је баш Цетињски манастир од 1493. године постао стјециште штампарских мајстора. У Псалтиру се дословно наводи да је књига одштампана на Цетињу. Послом је — како излази из историјских текстова у књигама које су их сачувале — руководио инок Макарије Црногорац. Он је и сам радио — „руකоделисао" — али није сасвим јасно на којим пословима при припремању књиге за штампу.[44] У сваком случају било је доста специфичних радњи, а графичка опрема књиге иницијалима, заставицама и илустрацијама била је, свакако, по много чему одвојена и имала је непосредне везе са илуминаторском и сликарском вјештином. Из потоњих Макаријевих дјела у Влашкој и Хиландару види се да он није био дрворезац клишеа за заставице, иницијале и илустрације, него да је имао улогу „инвентора", човјека што даје идејне нацрте, по којима дрворесци изводе клишеа.

На изглед цетињских књига пресудно су утицали: Венеција, јужни приморски градови и Црна Гора. Они су на њима оставили видан траг и ударили су им јак печат. Од шест књига — сем изгубљеног Јеванђеља и неколико макулатурних страница Цвјетног триода — четири су опремљене украсом. Распоред текста и систем украшавања страница заставицама, иницијалима и илустрацијама преузети су из старијих српских рукописних књига само што је црно-бијели украс замијенио ранији вишебојни. Посебно су заставице са својим орнаменталним преплетом зависне од рукописа. То изгледа и природно с обзиром да се заставице без фигу-

---

[43] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 353, 355. О Божидару Грку и Николи Косијеру уп. И. Руварац, *Montenegrina*, Земун 1899, 36—37.

[44] Старију литературу о историјату цетињске штампарије скупили су: Прославна споменица четиристогодишњице Ободске штампарије, 35—71, 272—284; Ђ. Сп. Радојичић, *О штампарији Црнојевића*, Гласник Скопског научног друштва XIX (1938) 133—171; Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 5—26, и на више мјеста. Ту су расправљена и питања у вези са мјестом штампања прве књиге.

ративних представа у латинским књигама ријетко јављају, а у грчким и српским оне су готово редовне. Заставица бр. 3 у Октоиху првогласнику, која се понавља и у Октоиху петогласнику, заједно са двије заставице у Псалтиру, готово су копиране из рукописа, гдје се, у сличним рјешењима, појављују од друге половине XIV вијека. Ријеч је на једнима о мотиву двају концентричних кругова, који су испреплетени густим једночланим тракама, и о равнокраком крсту, усађеном у средину заставице, чије је поље испуњено симетрично распоређеним преплетима траке, која се на крајевима разлистава. Мотиви су то врло омиљени у српској рукописној књизи XV в., а одржали су се и XVI и у XVII вијеку. Нема сумње, пред радницима штампарије на Цетињу нашли су се рукописи из зетских манастира, настали већином у XV стољећу.

Двије остале заставице — једна употријебљена само у Октоиху првогласнику (бр. 1), а друга, с грбом Ивана Црнојевића, у Октоиху првогласнику и Псалтиру — по стилу су готичко-ренесансне и чисто ренесансне. На првој је, у правоугаоном пољу, нацртан орнаменат, састављен од стилизованих гранчица које се свијају, мјестимично се разлиставајући или расцвјетавајући. Уз заставицу, са сваке стране, постављен је усправљен преплет, сличан орнаментима на моравској пластици, који је у врху украшен листовима и цвијетом. Он се јавља и у истовременим рукописима. Друга заставица — с грбом Црнојевића у средини — има поље прекривено густо постављеним гранчицама и витицама. Двоглави орао с иницијалима Ђурђа Црнојевића, врло сличан грбу Ивана Црнојевића са пластике Цетињског манастира и са његовог позлаћеног печата, смјештен је у вијенац од ловоровог лишћа увезан тракама које држе два анђела. Мотив грба, који у вијенцу носе анђели и пути, уобичајен је у ренесанси и појављује се у пластици Италије и Приморја једнако као и у млетачкој штампи.

Иницијална слова, многобројна у Октоиху, Псалтиру и Молитвенику, одреда су у стилском погледу западњачка. Један дио, и то највећи, орнаменталан по начину украшавања, ренесансног је поријекла, а поникао је у млетачким штампаријама. Има их Октоих првогласник, Псалтир и Молитвеник. Увијек је то на црној основици правоугаоника бијело велико слово, око којег се плету гранчице стилизоване лозе, мјестимично разлистале. Од 1477. год., кад је умјесто накнадног сликања иницијала уведено њихово штампање с дрворезног клишеа, они су у Венецији у великој употреби. Има их у књигама штампара Ратдолта, Филипа де Пјеро, Франциска Ренера де Хајлбруна и многих других. Цетињски иницијали овога типа припадају највише Ратдолтовом штампарском кругу.

Четири иницијала из Псалтира издвајају се од осталих не само својом љепотом него и фигуративним мотивима који преважу над орнаменталним. То су украси једног броја иницијала — К,

Л, Б и Е. Око слова К сплеле су се лиснате гранчице с цвјетовима, а испод доњих кракова слова стоји птичица на рогу изобиља. На коси крак слова наслонио се наги пут, приказан с профила, и свира у двојнице. Слово Е је разлистало, а на горњој страни има повезане двије гранчице. Доље су два, тракама везана рога изобиља, украшена цвијетом; на десном рогу стоји птица разлепршаних крила. О гирланду, што виси иза слова, објешена је једна маска и два укрштена штита. На свијеним краковима Л и Б јашу пути и дјечаци без крила, док је поље испуњено расцвјеталим лиснатим гранчицама. Према путу на слову Б лети једна птица, а дјечака на слову Л посматра одоздо један усправљени зец. Чисти ренесансни дух, који је дошао до изражаја на малом броју иницијала у Псалтиру, преузет је из млетачких књига, насталих некако истих година кад и цетињске. Њихово поријекло је у штампарији Отавијана Скота, који је фигуративне иницијале почео да употребљава 1484. год., а затим су они били пренијети 1492 — непосредно пред отварање цетињске штампарије — на црну основу, каква је у Псалтиру. Јоханес Такуинус, браћа де Грегорис, Матеј Капкаса из Парме били су власници млетачких штампарија које су их највише употребљавале. Касније они постају саставни дио репертоара украса већине италијанских и других европских ренесансних штампарија.

Све слојеве утицаја најбоље показује најљепше илустрована цетињска књига — Октоих петогласник. Није у цјелини сачувана. Њена једина заставица преузета је из српских рукописних књига, два иницијала с орнаменталним украсом припадају млетачком штампарству, а шест илустрација — иначе јединих из цетињске штампарије — садрже утицаје српског или грчког иконописа, ренесансне штампе и готичког сликарства. Све илустрације су изведене на читавој страни, на црној основи, а састављене су од два клишеа. Посебно је урађена полукружно закључена композиција, која је уметнута у увијек исти клише оквира. Ренесансне витице прекривају најпретежнији дио оквира и оне се завршавају стилизованим цвјетовима. У четири угла су симболи јеванђелиста с почетним словима писаца јеванђеља, исписаним у ореолама симбола или изнад њих. Двојицу горњих придржавају наги пути живих покрета. Између њих, а изнад сцене, уплетени су у витице лав и крилата аждаја. Поред сцене, с једне и друге стране, смјештени су: један грифон и, изгледа, један фазан. Тачно испод илустрације налази се грб Ђурђа Црнојевића, у оквиру од ловоровог лишћа. У врху је ранoренесансна круна с криновима. Горњу страну ловоровог оквира потежу двије птице, а о доњу су се ухватила два пута. Око грба, као и на заставицама које имају овај мотив, исписане су скраћенице: Б(лаговерни) Г(осподин) и Гју(рг) Цр(нојевић). Црнојевићев дрворезац оквира за илустрације имао је пред очима млетачку књигу деведесетих година XV в., али је није копирао, него се њоме послужио да направи јединствену композицију без непосредне аналогије. Ренесансна латинска књига

му је послужила као подстицај; он је направио сопствено дјело равно љепоти најбољих остварења у Италији.

Шест илустрација — Мелоди пред Цетињском црквом, Сабор Јована Претече, Сабор св. Николе, Сабор бесплотних сила, Издајство Јудино и Васкрсење Христово — највећим дијелом су својом иконографијом ослоњене на истовремени или нешто ранији православни иконопис, српски или грчки. Издајство Јудино и Васкрсење Христово су у онаквим рјешењима каква се најчешће налазе на иконама XV вијека. Иконографска јединственост сва три сабора упућује на помисао да је дрворезац сам слагао елементе различитог поријекла, јер није имао старији предложак ових, иначе ријетких представа у сликарству византијског свијета. Сабор св. Николе је рађен према композицији Духова: апостоли који сједе укруг отуд су узети, само је умјесто персонификације Космоса у средину сцене смјештен св. Никола, јако повећан у односу на фигуре апостола. Сабор бесплотних сила у суштини је компонован према византијском обрасцу, али је Христос у мандорли неубичајено велики, а испод њега је лик шестокрилог серафима, који се иначе никада не среће на овој композицији. Само нека ријетка представа из какве књиге, изишла из неке провинцијске преписивачке радионице, могла је донијети такво рјешење, или је сам дрворезац употпунио и измијенио познату иконографску схему. Најнеобичнији је Сабор св. Јована Претече. Док је Јован — који стоји лијево, у предјелу — узет с неке иконе, пошто се у том виду често на иконама слика, дотле је десна страна сцене изгледа самостално рјешење цетињског дрворесца. Свијет који долази усусрет Јовану излази из утврђеног града, готичко-ренесансних облика, а људи су много мањи од светитеља. Цијела композиција изгледа као да је била надахнута рјешењима каква се срећу на олтарским сликама и минијатурама приморских градова у XV вијеку. Тако се често сликају братими неке вјерске или занатске братовштине како, много мањи од свеца, прилазе или клече пред својим патроном. Због реалистичне представе града у позадини помишљало се да је дрворезац исцртао дворац Црнојевића на Цетињу. Имала би таква претпоставка оправдања у слици Мелода пред Цетињским манастиром, која је вјероватно стајала на челу Октоиха петогласника. Обичај је био у православном свијету да се портрети писаца ставе на почетак књиге коју су написали. Цетињска допуна се налази у позадини цртежа. Тиме је створено рјешење које ће се поновити у влашким и грачаничким књигама. Да је ма гдје касније опетована представа одређеног града иза сцене, као што је то учињено на Сабору Јована Претече, претпоставка о цртежу двора Црнојевића била би увјерљивија.[45]

---

[45] Анализу графичког украса цетињских књига објавио је Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 84—110, 189—196, т. I—XX (гдје је и сва старија литература). Томе треба додати и његове радове: *О уметничкој опреми старих српских штампаних књига*, Библиотекар 1—2 (Београд 1955) 3—6; *Über die künstlerische Ausstattung der serbischen gedruckten Bücher des*

На илустрацијама Октоиха петогласника највидљивије је поријекло њиховог мајстора дрворесца. Иако се користио, по савјету јеромонаха Макарија, православним иконографским обрасцима, а само за оквире узимао ренесансне орнаменте и фигуре, био је то западњак, вјероватно сликар, који је радио још увијек у готичком стилу. Његов тврди и угласти цртеж одаје рукопис готичара, његове несразмјерне фигуре, већином великих глава, доносе канон из готичког стила у провинцији, а типологија светитељских глава говори да није био међу стилски напредним умјетницима. Светитељи редовно имају стилизоване власи, дебелих праменова, понекад испреплетене на готички начин, а поједини, и кад то није предвиђено православном иконографијом, носе тонзуре на тјемену. Покадшто готички натурализам превлада у изразима лица, а ружноћа физиономија, по типу готичких, припада обиљежјима једног ступња овога стила. Већина светитеља има косе, уско прорезане очи, какве се најчешће јављају у далматинском и дубровачком сликарству до средине XV вијека. Међу посљедњима примјењује их у своме сликарству дубровачки мајстор Вице Ловров још почетком XVI стољећа. Он у исто вријеме слика главате фигуре нејаких тијела, какве су и неке на цетињској графици. Био је то умјетник которског поријекла, син чувеног сликара Ловра Добричевића. Ловров други син, сликар Марин, иначе и вјешт дуборезац, радио је у Котору читавих десет година, све до 1497, баш у доба када је своје књиге припремала цетињска штампарија. Можда управо међу таквим мајсторима сликарима и треба тражити умјетника који се обрео на Цетињу по позиву војводе Ђурђа да са Макаријем опрема књиге. Котор, гдје су Црнојевићи имали блиске рођаке и гдје су често боравили, и Дубровник, коме су се понекад обраћали за помоћ у занатлијама и умјетницима, вјероватно су били градови одакле је приспио на Цетиње дрворезац, доносећи у свом начину рада измијешану готику са ренесансом. Он је у сценама превео византијску иконографију у цртачки језик готичара.

Цртачке слабости у појединостима изгубиле су се, уклопљене у срећну композицију цјелине. Ренесансно распјевана страна успјела је да потисне утисак готичког натурализма; декоративност свијених линија орнамената прожела је и надвладала тврдине цртежа у композицијама; тежња ка лијепом, углађеном, чистом рјешењу прикрила је ситне омашке. Никада више није србуља досегла до таквог мајсторства, нити до сродне поетизације украса. А сви су, пошто се цетињска штампарија угасила, жељели да јој се вриједношћу и љепотом приближе. Остала је, међутим, одвећ

XV. bis XVII. Jahrhunderts, Gutemberg Jahrbuch (1956) 145—148; *Die venezianische Graphik des späten 15. Jahrhunderts und deren Nachhall im serbischen Buchdruck*, Südost-Forschungen XVII (München 1958) 101—107. О утицају икона на српску штампу још и: исти, *Die italo-kretische Malerei und die serbische Graphik des 16. Jhs.*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines III (Beograd 1964) 251—255. Претпоставку о двору Црнојевића на Сабору бесплотних сила изнио је П. Мијовић, *Монодија о камену*, 109—121.

високо, као неки идеал, а да би штампарски мајстори из времена турске власти могли до ње да се вину. Већ 1514. год. дубровачки латински канцелар Лука Примојевић, желећи да отвори штампарију у Дубровнику, хоће да штампа српске књиге словима сличним онима из штампарије Црнојевића, која су „свуда хваљена и цијењена". Јероним Загуровић, Которанин, који је производио српске књиге у Венецији, из трговачких разлога хвалећи своју робу, тврдио је да је у Венецији нашао „стари типари од родитељ јего војводе Ђурђа". У ствари, он је, колико се види из његовог Псалтира из 1569. год., имао неке иницијале Црнојевића.[46] Преписивачи књига прве половине XVI в., којима су дјела цетињске штампе служила као образац, увијек су с поносом истицали да су књиге преписали „от Црнојевића извода" или „от форми Црнојевић, от сложенија Макаријева".[47] Скоро да су Црнојевића књиге постале толико славне колико и рукописи „ресавског извода". Многи штампари у српској земљи XVI в. користе цетињску књигу као предложак, узимајући из ње цртеже за понеке заставице и иницијале. У Псалтиру из штампарије у Горажду, довршеном 1521. год., једна заставица је непосредно пренесена из Октоиха првогласника и то она готичко-ренесансна.[48] Грачаничка штампарија, што је 1539. издала Октоих, користила се цетињским књигама приликом исцртавања иницијала и приликом стварања насловног листа, на којем је иза мелода — што су преузети из издања Божидара Вукотића — представљена грачаничка црква.[49] Највише су се користили цетињском штампом милешевски штампари. Псалтир, издан 1544. год., има једну заставицу израђену према ренесансној заставици из Црнојевића псалтира, а Псалтир из 1557. године преноси, истина у грубом цртежу, иницијале с флоралним елементима— путима и рогом изобиља – из исте цетињске књиге.[50] И београдска штампарија Тројана Гундулића, кад публикује 1552. год. Четворојеванђеље, доноси извјесне заставице и иницијале према Црнојевића насљеђу.[51] Слично су поступили неки мајстори заставица и иницијала у штампаним књигама из Мркшине цркве — Четворојеванђељу и Цвјетном триоду — из 1562. односно 1566. године.[52] Тек је с гашењем србуљске штампе нестао снажан утицај Црнојевићевих књига и њиховог велељепног украса.

Судбину раденика, што су били на Цетињу око Ђурђеве штампарије, скоро је немогуће пратити послије престанка њиховог

---

[46] Д. Медаковић, *Графика срйских шйамйаних књига*, 154, т. LXXXVI, 1.

[47] Ђ. Сп. Радојичић, *О шйамйарији Црнојевића*, 133; исти, *Карактер и главни моменйи из йрошлосйи сйарих срйских шйамйарија (XV—XVII века)*, Историски записи III (Цетиње 1950) 257—258, 260, 261—262.

[48] Д. Медаковић, *Графика срйских шйамйаних књига*, 112—113, т. XXIV, 2.

[49] Исто, 160—161, т. XCVII.

[50] Исто, 162—163, т. CI/2, CV/2, CVI—CIX.

[51] Исто, 163—164, т. CXI/1, CXII—CXIV.

[52] Исто, 165, т. CXVII, CXXI/1.

рада на Цетињу. Вјерује се да је један од њих био јеромонах Пахомије, што се помиње само у првим књигама Вуковићеве штампарије у Венецији, гдје за себе каже да је „от Црније Гори, от Реке".[53] Могућно је, с великим напором, једино пратити каснији животни и умјетнички пут главног руководиоца цетињске штампарије, јеромонаха Макарија. Читавих десет година по престанку рада на Цетињу о њему се не зна ништа. Тек 1507. год. он се појављује у Влашкој, гдје штампа, по налогу влашких војвода, три прве румунске књиге на словенском језику: Служабник, Октоих, Четворојеванђеље. Један број заставица, заједно с украсним орнаментима са стране, направљен је према заставицама са Цетиња, које су створене угледањем на српске рукописе. На заставици с уплетеним равнокраким крстом у Цетињском псалтиру, у чијој средини је био исцртан двоглави орао — грб Црнојевића — у Трговишту је приказан влашки грб: врана с круном на глави и крстом у кљуну. Најљепша илустрација влашке штампе — Мелоди испред цркве — из Макаријевог Октоиха, насталог 1510. год., направљена је према композицији Мелода с Цетињским манастиром у Црнојевића Октоиху петогласнику. Из израде графичког клишеа види се да је Макарије собом носио неке своје књиге из цетињске штампарије, које су влашким дрворесцима служиле за узор. Влашки сликари су, међутим, одбацили све оно што је подсјећало на ренесансу и умјетност Запада. Нема ту више ниједног иницијала ренесансног поријекла, као што су одбачене и све заставице истог стила. Готички рукопис на илустрацији Мелода није поновљен. Фигуре мелода својим цртежом прије личе на минијатурно сликарство Влашке с краја XV вијека и почетка XVI вијека, него на свој цетињски предложак. Декоративни оквир илустрације, геометријски преплет поријеклом из пластике Моравске школе, појавио се већ много раније у пластици Влашке, на цркви манастира Козије, а током XV в. често је у употреби у румунским земљама. Очигледно, јеромонах Макарије је опет био инвентор украса; познати минијатуристи влашког двора спровели су кроз дрворезна клишеа његове замисли. Влашка средина није још била способна да прихвати ренесансу.[54]

[53] Ђ. Сп. Радојичић, *Слова са Обода*, Историски записи III (Цетиње 1950) 23—27.

[54] О Макарију у Влашкој и сличности украса влашке штампе с цетињском уп. Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 43—44, 171—174 (гдје су и сва ранија мишљења о његовом учешћу у штампању влашких књига). Такође и Ђ. Сп. Радојичић, *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару*, Архивист, год. II, бр. 2 (Београд 1952) 76—77 (који је пронашао једини примјерак Влашког октоиха из 1510); исти, *Српско-румунски односи XIV—XVII века*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду I (1956) 20; S. Radojičić, *Rapports artistiques serbo-roumains de la fin du XIVᵉ jusqu'à la fin du XVIIᵉ siècles à la lumière des nouvelles découvertes faites en Yugoslavie*, Actes du Colloque international de civilisations balkaniques (Bucarest 1962) 24, fig. 1, 2 (где су на стр. 27—28 и на fig. 12—15, публиковане извјесне минијатуре које личе цртежом на мелоде из Влашког октоиха).

На крају, Макарије се нашао на Светој Гори, гдје је достигао високи чин хиландарског игумана. Између 1525. и 1533. год. често се помињао у вези с даровима влашких и молдавских војвода Хиландару. Чак је, ваљда за своје старе заслуге, и сам био обдариван новцем. Бавио се он тада и књижевношћу: написао је један спис о међама Дакије, у којем је показао изузетно познавање земаља између Црне Горе и Влашке. Најзад, сва је прилика, његовом заслугом и „инвенцијом", тада је у Хиландару изрезан дрворез за двије иконе на хартији, величине 49 × 21 см. Дрворези су урађени на једној плочи издубљеној с обје стране. С једне стране је четвородјелна икона с попрсним представама Богородице Одигитрије, арханђела Михаила, св. Недјеље и св. Петке, а с друге је Распеће са симболима јеванђелиста у угловима, оплакивањем Христовим под крстом и фигурама око крста. Иконографија је преузета са критских икона тога доба, а преплетни украси на ивицама и крсту одговарају преплетима са минијатура, дубореза и пластике истога или нешто ранијег времена. Орнаменти су оног типа какви се појављују као оквири на илустрацији Влашког октоиха из 1510. год., само су знатније обогаћени сложенијим мотивима.[55] У орнаментисању оквира и крста на којем је распет Христос очигледни су влашки утицаји: украси с истовјетним мотивима налазе се на пластици цркава Неагоја Басараба и на крсту с његовог надгробног камена у Куртеа де Арђеш.[56] Дрворезац, који је вјероватно радио по Макаријевој замисли, много је већи умјетник од сликара који су за Макарија радили на Цетињу и у Влашкој. Његове линије цртежа су много финије. Оне готово сликарски описују облике и уплићу се у тумачење волумена фигура, а пропорције насликаних, сем ријетких омашки, одговарају класичном канону. Сликар је био вјероватно Грк, можда Крићанин, од оних који су тих година, дошавши на Атос, преузели већину послова на осликавању цркава фрескама, на иконопису и илуминацији књига. Хиландар у то доба још није имао своју сликарску радионицу и користио се умјетничком вјештином грчких придошлица. Макарије је, као и раније, знао да се прилагоди мјесним приликама: своју замисао, која се увијек осјећала у композицији цјелине и у распореду украса, спровео је помоћу сликара који су му се нашли под руком, вазда изабирући најбоље. Он им је наметао дух графике а они су изводили облике, удахњујући им живот.

---

[55] О Макарију у Хиландару уп. претходну биљешку. Поред тога још: Ђ. Сп. Радојичић, *Српске архивске и рукописне збирке на Светој Гори*, Архивист V, 2 (Београд 1955) 10—12; Д. Медаковић, *Дрворезна икона Распећа у манастиру Хиландару*, Зборник радова Византолошког института 4 (Београд 1956) 187—196.

[56] Уп. N. Gh. Budeşti, *Evoluţia arhitecturii in Muntenia şi in Oltenia*, Buletinul Comisiunii monumentelor istorice XXIII (Bucureşti 1931) pl. CXLIII (гроб војводе Јована Радула из 1529); *Scurtă istorie a artelor plastice in R. P. R.*, I, 1957, 95 (гробови Неагоја Басараба из 1521, и Јована Радула); V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările Romîne*, I, 1959, 713 (гроб Неагоја Басараба); C. Bălan, *Le monactère de Dealu*, Bucarest 1965, fig. 20—26 (пластика с фасада); E. Lăzărescu, *Biserica mănăstirii Argeşului*, Bucareşti 1967, fig. 20—21 (гробови у Арђешу из 1521. и 1529.).

КОТОР И ОКОЛИНА

У склопу градских свечаности у јулу 1420. на јарболу главног трга у Котору, испред катедрале Св. Трипуна, замијењена је которска застава, на којој је био лик патрона града, млетачком заставом с представом лава св. Марка. То, и завршна молепствија у цркви с похвалама млетачком дужду и венецијанском господству обиљежили су почетак већ дуго прижељкиване венецијанске владавине градом и његовим подручјем. Откако је, педесет година раније, Котор изишао из оквира ослабљеног Српског Царства настале су недаће које су грађани сами тешко могли савладати. Зато су повремено прихватана покровитељства угарског и босанског краља, мада је покушаван и самосталан живот. Али, опасности по независност што су пријетиле од околне зетске властеле и Турака биле су толике да је једино заштита моћне Млетачке Републике био излаз и обезбјеђење за комунално уређење и унутрашњу власт домаће властеле, за одржавање посебне законитости и несметан живот католичке цркве. Од тада је на челу градске управе млетачки кнез, а црквену столицу заузимају углавном бискупи послани из Венеције. Државни разлози Републике св. Марка преважу над локалним, мада се поштује стари градски статут и унутрашња аутономија. Венеција се стара о одбрани града и током XV в. оправља и учвршћује старе градске зидине, према начелима градитељства и ратне технике тога доба, дајући им изглед који се већим дијелом сачувао до данас.[1]

Иступањем из српске државе, Котор је, са својим општинским подручјем, постао искључив и према Српској цркви: поглавар Епископије зетске напустио је Св. Михаила на Превлаци, а посљедњи свештеници уклоњени су током XV вијека. Упоредни живот православне и католичке умјетности престао је. Умјетност у Котору, склона византијско-латинским мјешавинама, увијек са превагом западноевропских схватања, постала је, сем ријетких изузетака, искључиво готичка и католичка. Истовремено је наступало и раздобље мањих градитељских и умјетничких подухвата: прекинуто је грађење и живописање великих цркава. Ранија

---

[1] I. Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb 1930, 20—30; A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom*, Zagreb 1934; C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, Споменик САН CIII (Београд 1953) 71—73.

времена оставила су у насљеђе велељепна црквена и манастирска здања, живописана и снабдјевена утварима, да их је било тешко чак и одржавати. Опадање бриге за манастире и цркве, њихова запуштеност и расап изазивали су оправдано негодовање власти и доводили до повремених законских одлука које су имале циљ да им се обезбиједи даљи живот.[2]

Градитељство

У таквим приликама били су у опадању извјесни занати, а посебно градитељски и клесарски. Иако се Котор 1442. год. сматрао као „један од најбољих између далматинских градова", ипак у њему није више било умјетника такве врсноће какав је у XIV в. био један фра Вита или непознати клесар которског циборијума. Нестало је и оног великог броја клесара и зидара који су у XIV в. не само задовољавали потребе града него славу которске умјетности преносили у Србију — гдје су били познати „от приморских градов начелници зданија" — и широм Јадранског приморја.[3] Сада которске занатлије грађевинске струке — судећи по архивским поменима двадесетине зидарских и клесарских имена — једва чине половину мајстора који раде у граду. Дубровчани, који се ту привремено или стално настањују, преузимају веће послове, јер су очигледно ученији и стилски напреднији. Већином оправљају и подижу цркве, клешу раскошније прозоре и портале за властеоске куће, зидају палате и дижу стубове и лукове.[4]

Црквено градитељство обиљежено је једноставношћу и малим размјерама. Градске црквице, величином и облицима налик на кућу с двосливним кровом, добијају, као знак култа, само полукружну апсиду с источне стране и звоник на преслицу са западне. Подужни, у темену преломљени готички свод обично је наткриљавао здање. Убрзо оне излазе изван градских зидина због тескобног простора средњовјековног града, захвативши ужу околину, било као сеоске црквице, властеоске капеле уз дворце или завјетни храмови, да би затим врло много утицале на градитељство православне властеле балканског залеђа или приморског појаса Боке.

Међу очуваним црквама овога типа вјероватно је најстарија, а свакако је највећа, Св. Михаило у самом Котору. Помиње се још у XII в., али је њен садашњи облик посљедица изградње с краја XIV или с почетка XV вијека. Готички стил је јасно изражен — у унутрашњости цркве — кроз шиљати свод и уз углове

---

[2] P. Butorac, *Opatija sv. Jurja kod Perasta*, Zagreb 1928, 17—18, 20—21; A. Dabinović, *н. д.*, 76, 135—142.

[3] Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора*, I, Цетиње 1957, 105—138; C. Fisković, *н. д.*, 86.

[4] C. Fisković, *н. д.*, 88—89.

прислоњене колонете, на које се ослања кордонски вијенац, а споља, кроз доста широк прозор, преломљена лука, на западној фасади. Црква је подијељена на четири травеја помоћу ојачавајућих лукова свода, који се држе на конзолама учвршћеним на бочним зидовима. Дугачка изнутра преко 11 м, а широка око 5,5 м, већ и својом величином морала је утицати на градитељство свога времена. Била је, свакако, готова до 1437. год., када су тројица клесара — Никола и Степан Богојевић и Никола Ивановић — предузели подизање звоника за два звона, вјероватно у облику преслице. Више га нема, а био је урађен према нацртима мајстора Иванка, тада већ познатог которског градитеља.[5]

Истом времену вјероватно припада и црквица Св. Ане у Прчању (изнутра око $5\times3,5$ м). Она има дубоку апсиду, један лук на конзолама што ојачава подужни готички преломљени свод, уски прозор шиљатог лука на западној фасади и над њим високи звоник на преслицу, својствен готици. Још један правоугаони прозор на сјеверном зиду и правоугаона врата на западном, смакнута из осовине, освјетљавају јако упрошћену унутрашњост цркве, која би, да нема ојачавајућег лука на своду, вијенца у апсиди и двију правоугаоних ниша уз апсиду, остала без другостепене пластике зида. Стремљење архитектонске масе увис и добра обрада камена дају њеним малим размјерама монументални изглед.[6]

Тада је морала настати и најмања међу овим црквицама, црква Св. Ђорђа у Доњем Ораховцу (изнутра испод 5 м, а ширине једва нешто изнад 2 м). Једноставни простор засведен је готичким преломљеним сводом, испод кога је, око цијеле цркве, провучен кордонски вијенац. Само двије правоугаоне нише у олтару и један прозор на јужном зиду оживљавају унутрашњост.[7] Црква се помиње 1446. год. у архивским изворима Котора.[8]

Крајем XV в., око 1490. год., подигнут је мали храм Св. Базилија у Столиву (изнутра око $6,5\times4$ м). По својим основним особинама сасвим је сличан Св. Ани у Прчању, само што јој недостају нише уз апсиду, ојачавајући лук, вијенац у апсиди и звоник на преслицу. Ниша на јужном зиду у олтару и зазидани улаз с јужне стране једини су преостали знак некадашње разуђености и живости црквене унутрашњости. Сиромаштво облика, немарна обрада и недостатак стваралачког хтијења приликом размјеравања односа своде је на сеоску капелу у пољу.[9]

---

[5] I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 58; C. Fisković, *н. д.*, 83—84, 89; В. Кораћ, *О монументалној архитектури средњовековног Котора*, Споменик САН CV (Београд 1956) 160—161.

[6] N. Luković, *Prčanj*, Kotor 1937, 336—337; исти, *Stare crkve na Prčanju*, Глас Боке 232 (3. VII 1937); В. Кораћ, *Споменици средњовековне архитектуре у Боки Которској*, Споменик САН CIII (Београд 1953) 123—124.

[7] В. Кораћ, *Споменици средњ. арх. у Боки Которској*, 126.

[8] П. Д. Шеровић, *Црква Св. Ђорђа у Доњем Ораховцу*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II, бр. 4—6 (Котор 15. XII 1935) 16—18.

[9] В. Кораћ, *Споменици средњ. арх. у Боки Которској*, 124—125.

Можда је нешто млађа, али је знатно већа, црква Св. Врача у Богдашићима. Њене су размјере (изнутра око 8×4 м) више ренесансне него готичке. Међутим, њен преломљени готички свод с ојачавајућим луком, који почива на плитким пиластрима, у духу је готике. Вијенац се пружа испод свода на подужним зидовима. Сеоски занат се осјећа у начину на који су исклесани правоугаона врата и окулуси над њима и у обради камена на фасадама и сразмјерама звоника на преслицу.[10]

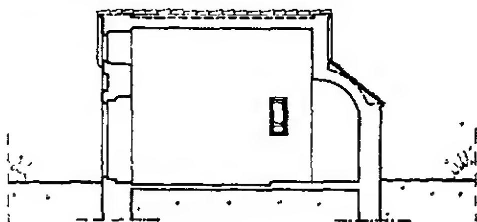

Ск. 51 — Подужни пресјек

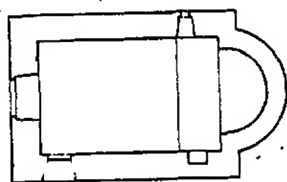

Ск. 52 — Основица

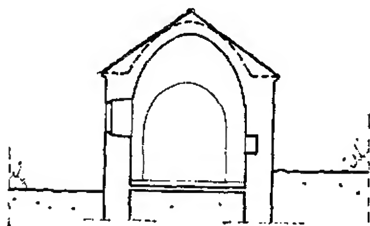

Ск. 53 — Попречни пресјек

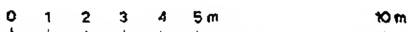

Столив, црква Св. Базилија

Веће завјетне, жупне и манастирске цркве, које су тада подизане, или се нису сачувале или је њихов облик измијењен у потоњим временима. Чувено пераштанско светилиште, Госпа од Шкрпјела, изграђено на вјештачком острвцу око 1452. год., било је такође мала капела, али је сасвим нестало у барокним преградњама. Знатно већи храм Богородичиног рођења у Горњој Ластви, саздан према сачуваном натпису 1410. год., чији је ктитор био Которанин Марин Симонис, промијенио је изглед у најновије доба: један брод с правоугаоном апсидом и готичким сводовима, ојачаним, највјероватније, с три лука ослоњена на пиластре, продужен је и надвишен, док су готички сводови президани и постали бачвасти. Слична судбина задесила је и цркву Госпе од Отока, иначе крајем XV в. фрањевачки манастир. И она је у барокно

[10] Исто, 125—126.

доба и у XIX в., када је страдала, умногоме изгубила од својих готичких обиљежја. Стара црква из XV в., чије тачније вријеме настанка није извјесно, мада је, изгледа, подигнута у садашњем облику седамдесетих година тога вијека, била је, чини се, највећа од свих које су тада на подручју которске општине изграђене. Као и жупна црква Горње Ластве и она је била једнобродна с правоугаоном апсидом и три ојачавајућа лука на готичком преломљеном подужном своду. Сводови, лукови и пиластри изгледа да су стари, док су сви отвори измијењени. Питање њене некадање дужине такође је спорно, јер је садањи западни травеј знатно дужи од остала три. Такав тип манастирске и жупне цркве XV в. ослоњен је на фрањевачко и доминиканско насљеђе XIII вијека. Романичко-готичко градитељство Јужног приморја, па и самог Котора, познавало га је врло добро, као и архитектура Италије. Цркве у Ластви и на Отоку посљедњи су његов одјек на которској земљи.[11]

Љепше је и знатно богатије украсом градитељство световне природе. Неколико властеоских палата што су преживјеле велике потресе у XVI и XVII в. свједоче да је которска властеоска кућа величином и стилом била најближа истовременој дубровачкој. Извјесно је да су неке од њих плод рада дубровачких зидара и клесара. Данас су оне већином у рушевинама. Међу најљепшима су двије палате у улици што води од православне цркве ка колегијалном храму Св. Марије. Једна од њих се приписује угледној которској породици Бућа. Прозори, раскошно украшени исклесаним лишћем касне готике, витка монофора на првом спрату и бифора с грбом на другом, доприносе да се датује у другу половину XV вијека. Прелазу из XV у XVI в. припада друга палата у истој улици. Она у приземљу има ренесансна врата с Христовим иницијалима у рељефном сунцу, на првом спрату готичку бифору и монофору, једну поред друге, а на другом су још донедавна постојали остаци готичког прозора и рељеф с анђелом што је држао грб породице којој је кућа припадала. У прелазним годинама из XV у XVI в. довршена је палата властеле Драго. Налази се сјеверно од катедрале, а испод ње води улични пролаз с трга пред катедралом у једну побочну улицу. Стражња страна зграде, окренута од трга, има сасвим готички изглед: на сваком спрату је по једна монофора. Фасада окренута тргу и засведени улични пролаз носе обиљежја прелазног готичко-ренесансног стила: про-

[11] О храму Богородичина рођења у Горњој Ластви уп. I. Stjepčević, *Lastva*, Kotor 1934, 34—35. О фрањевачкој цркви на Отоку белешка код Н. Луковића, *Бока Которска*, Цетиње 1951, 198. Опширније вијести о њој између 1479. и друге деценије XVI вијека код D. Farlati, *Illyricum sacrum*, VI, Venetiis 1800, 478—486; *Schematismus seu status personalis et localis Dioecesis Catharensis*, Ragusii 1907, 36—40; исто, Cathari 1909, 48; I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, II, Split 1964, 502—503. Године 1447. оправљена је и поново освећена црква Св. Георгија на оточићу испред Пераста: P. Butorac, *Opatija sv. Jurja kod Perasta*, 30. Она је разорена и поново сазидана у XVII вијеку.

зори су с полукружним или „висећим" луковима, рељеф анђела с грбом већ је ренесансни, а капители-конзоле у пролазу — с волутама, лишћем, цвјетовима и грбом — одговарају онаквим рјешењима каква се, у исто вријеме, појављују дуж приморја, али и на капителима Цетињског манастира.

Најљепши су, свакако, остаци палате властеле Бизанти с краја XV вијека. У питању је нарочито свечан главни улаз готичко-ренесансног стила. Његова у тјемену преломљена линета, на чијим су капителима пропети лавови са штитовима, уоквирена је у правоугаони вијенац, исплетен од ловоровог и храстовог лишћа и винове лозе, на којој виси понеки грозд што га кљују птице. Мали пути чучећи подржавају котарице из којих се вијенац успиње. У горњим угловима су два анђела у лету са завитланим драперијама. У пољу линете, усред рељефног пламсавог лишћа касне готике, сједи на стражњим ногама пантер, који има на глави кацигу с рељефом лава на врху, а десну шапу је ставио на штит са власниковим грбом. Обликом и стилом овај портал је налик на неколика преостала врата дубровачких палата истога времена. Слична врата у Дубровнику имају готичка палата на Пријеком и палата Бунића на тргу иза катедрале, а са мање украса и неколико зграда у дубровачком крају Гаришту. Очигледно, которски портал је позајмио своје облике из Дубровника; можда су и његови мајстори отуд дошли. Још у XVII в. био је много хваљен; опат Тимотеј Ћизила каже да је достојан владарског дома.[12]

Романтичним велом заодјенута је палата „Три сестре" у Прчању, која је такође настала у другој половини XV вијека. Прича о љубави трију сестара, које су саградиле три истовјетне куће и спојиле их у једно здање, оправдава необичан облик ове зграде: кућа има трочлану источну фасаду с три троугаона забата. Вјероватно су неки посебни породични разлози навели чланове властеле Бућа, чији грб стоји на фасади, да приступе управо оваквом рјешењу. С временом зграда је доживјела знатне измјене: од готичких отвора на спратовима остале су само монофоре на бочним крилима и дијелови балкона — у средини великог, а на боковима малих — чији отвори више не постоје. Унутрашње веће просторије биле су засведене бачвастим сводовима. Уз сјеверно крило здања сазидана је мала готичка капела св. Јеронима с правоугаоном апсидом и са преломљеним високим подужним сводом над наосом и над олтаром. Уски готички прозори, са западне и са сјеверне стране, осветљавали су њену унутрашњост. У цркву се улазило из велике одаје у приземљу палате кроз широки, ниски, полукружно завршени отвор. Црквица је врло лијепо изграђена од добро исклесаних квадера, много боље чак од палате. Првобитни изглед палате, раскошју и необичношћу, будио је машту оних који су поред ње пролазили. За историју

---

[12] C. Fisković, *н. д.*, 86—88 (са свом старијом литературом о палатама Котора).

которске световне архитектуре она је јединствено свједочанство о градитељству которских властеоских двораца што су се некада дизали на имањима расутим по обалама полуострва Врмца, а највише између Прчања и Тивта.[13]

Котор је својом архитектуром с краја XIV и из XV в. дијелио судбину свих јадранских градова југословенског приморја. Најближи је био Дубровнику, чији су градитељи, у то вријеме највјештији, знатније утицали на которско стваралаштво. Исти степен културе доводио је до сродних остварења у ова два града. Богатији Дубровчани ипак су надмашили своје которске сусједе величином здања и бројношћу дјела, кићеношћу украса и одмјереношћу пропорција, љепотом рада у камену и раскошју цркава и палата. Сељачки укус понекад би се поткрао Которанима, грубост би преовладала у раду. Само највишим остварењима они су били равни Дубровчанима. Заједно су, међутим, били примјер за углед балканској властели; њима су преносили своја знања и, преко мајстора, своје умјетничке идеје.

Вајарство

Которска камена пластика, тијесно везана за архитектуру, није оставила велика дјела, али по напредности схватања стоји напоредо са истовременом пластиком Приморја. Понекад се види — а посебно кад је у питању црквена умјетност — непоуздан укус мајстора. То је нарочито уочљиво на линети из цркве Св. Крста, донедавно над улазом у гробље села Шкаљара, а сада у катедрали у Котору. На њој је, у плитком рељефу, приказан Христос imago pietatis: он стоји допола у саркофагу, смјештеном испред крста, док су на позадини, с његове лијеве стране доље, представљене густо збијене справе за мучење. Доље, десно, клече, примитивно исклесани, чланови вјерске братовштине св. Крста, држећи у рукама крст, копље и сунђер на мотки, као знаке Христових мука. Изнад су сунце и мјесец, персонификовани кроз профиле античких глава. Некада је линета била у склопу портала цркве Св. Крста. Припада касном готичком стилу с краја XV в.; лук јој је полукружан, ренесансни, док су рељефи готички. Они су изведени у два нивоа с назначеним цртежом облика унутар горње површине. Страх од празног простора, својствен примитивном духу, навео је вајара да попуни све празнине предметима и фигурама, а његова неукост и цртачка невјештина исказале су се у преопширном описивању појединости, у готово наивним пропорцијама и плиткој пластичности које се граниче са сеоским дрво-

[13] Уп. N. Luković, *Tajanstvena zgrada „Tri sestre“*, Глас Боке 46 (Котор 7. X. 1933); исти, *Prčanj*, 344—349; И. Здравковић, *Палата „Три сестре“ у Прчању*, Стварање 1—2 (Цетиње 1952) 59—63; Z. Petrović, *Palata „Tri sestre“ u Prčanju*, Anali Historijskog instituta JAZU (Dubrovnik 1954) 473—479.

резбарством. Иконографски узор — иначе необично занимљив и пун симболичних вриједности — налазио се вјероватно у сликарству истог или нешто ранијег времена.[14]

Док у грубости линете портала цркве Св. Крста има сирове снаге, дотле у истовременим рељефима с темом Благовијести — што се налази на улазу у зграду Општинске скупштине, преко пута цркве Св. Луке — нејакост израза преваже. Рељеф је, у касноготичком стилу, израдио неки школован мајстор, прилагодивши га порталу који је већ имао ренесансни лук. Можда је некада био на некој цркви, јер се на порталима палата у то вријеме ријетко појављују јеванђеоске сцене. У близини је храм Госпе Анђела, који се градио почетком XVI вијека. Тематски би њој највише одговарао. У угловима над линетом приказани су анђео Гаврило, с једне стране, а Богородица, с друге. Обоје израњају, горњом половином тијела, из плитко клесаног лишћа. Од анђела према Богородици вије се трака с текстом Гаврилове вијести, док пред њом стоји отворена књига, такође с исклесаним текстом, готичких писмена. Велике главе у односу на ситна тијела лијепо су моделоване у високом рељефу, али смањена рељефност тијела и околног лишћа, невјештина скраћења, недораслост да се изнесе природност у покретима, и поред мајсторовог вајарског дара и тежње ка лиричности, чине да сцена дјелује доста наивно.[15]

Пропадање которског клесарског заната, чија су дјела била намијењена црквама, видљиво је нарочито ако се упореде два мања дјела, једно из прве половине XV в. друго скоро вијек млађе.

Старији је плитки рељеф св. Антуна опата, што се налази у цркви Св. Јосипа. Свакако је био у почетку у храму Антуна опата, који се дизао до цркве Св. Крста и Св. Јосипа. Храм се помиње 1431. год. као грађевина познатог грађанина Марина Друшка, који ју је подигао. Светитељ је у укрућеном фронталном ставу с митром на глави и епископским штапом у десној руци, док у љевици држи звоно, а уз ноге му је прасе. Уобичајени католички атрибути Антонија Великог овдје су додијељени једном лику који иконографски одступа од његовог: монах Антоније је приказан као митроносни опат, како се, иначе, никад не представља. Ријетка иконографска представа спојена је ту с готово неуким радом. Скраћена, здепаста фигура попуњава читав правоугаоник плоче, а заобљавање облика, без осјећаја за материју, доста пра-

[14] Укратко о овом рељефу у: U. Raffaelli, *Dei due cenobii*, Gazzetta di Zara 39 (Zara 23. VII. 1844); I. Stjepčević, *Vodja po Kotoru*, Kotor 1926,47; Н. Луковић, *Бока Которска*, 176; C. Fisković, *н. д.*, 88.

[15] C. Fisković, *н. д.*, 88 — само помиње постојање овог готичког рељефа. Исто и у књизи *800 godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru*, Kotor 1966, 150. О изградњи цркве Госпе Анђела, I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, 63.

зно, иде упоредо с наивним цртежом. Слабо дјело производ је неког мањег которског клесара.[16]

Млађе дјело, рељеф с темом sacra conversazione, својствено је времену крајњег осиромашења которског клесарства у почетку XVI вијека. То је дубоки рељеф пренесен из фрањевачке цркве Св. Бернардина у пролаз главних градских врата. У средини је приказана Богородица како са Христом на крилу, сједи на пријестолу. С десне стране стоји фрањевац, св. Бернардин Сијенски, држећи у десној руци медаљон с Христовим монограмом, а у лијевој јеванђеље. С лијеве стране Богородице је заштитник Котора, св. Трипун, с палмовом гранчицом у десној, а моделом града Котора у лијевој руци. Ренесансни украс Богородичина пријестола и ренесансна обрада драперија показују да је рељеф настао у првој половини XVI вијека. Начињен је под утицајем сликарства које је тада било захваћено истовјетном раноренесансном тематиком. Међутим, поремећене пропорције фигура, несклад композиције, сељачка обрада и наивност општег изгледа свједоче о дубоком паду умјетничког клесарства домаћих мајстора у XVI стољећу.[17]

Већу врсноћу рада показује дрвена готичка скулптура, настала у XV вијеку. Она је производ дуборезачког, а дјелимично и сликарског заната, који нису тако нагло пропадали као клесарски. По правилу, дуборесци су фигуре резали у дрвету, а сликари су их пресвачили платном, премазивали гипсом и осликавали, мада је било мајстора који су знали оба заната и сами потпуно обрађивали своја дјела. Поред тога, дуборесци и дрводеље радили су намјештај за цркве и куће. Међу већим бројем мајстора који се у изворима спомињу изгледа да је у деценијама око средине XV в. био најпознатији Марин, син Сриједана Сконшића. Он је, уз важне послове у граду, радио и за манастир доминиканаца у Драчу.

Између преосталих дјела у Котору, посебно се истичу, својом величином и монументалношћу, два велика Распећа. Старије, у колегијалној цркви Св. Марије, из XV је вијека и потпуно је готичко. Његов натурализам проистиче из степена стилског развитка тога времена: наглашени су аскетска мршавост Христовог тијела, затегнутост жила на рукама, огуљеност коже на стопалама

[16] Помиње га Н. Луковић у *800 godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru*, 147, али мисли да је из XIV вијека. Међутим, у питању је лик светитеља чија се црква налазила одмах уз цркву Св. Јосипа. О цркви и времену њеног подизања уп. I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, 59. О ктитору цркве, Марину Друшку, подизању храма и његовим имањима: I. Stjepčević, *Prevlaka*, 45—64. Тада, некако, у град је била увезена и вајана скупина Пиете из катедрале. Она показују колико је једно страно, западноевропско дјело било изнад которског вајарства, О скупини: I. Stjepčević, *Vodja po Kotoru*, 52; C. Fisković, *н. д.*, 82; M. Milošević, *Ciborij XIV vijeka i ostala plastika*, 800 godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru, 49.

[17] J. Стојановић-Максимовић, *Неколико прилога историји уметности у Боки Которској*, Споменик САН CV (Београд 1956) 51—52 (са старијом литературом).

и болан израз на испаћеном лицу. Оштри контрасти свјетлости и сјенке још више доприносе драматичности призора. Друго распеће — из ризнице катедрале — већ носи биљеге ренесансе: заобљеност облика, одсуство натуралистичких појединости, природност пада драперије око бедара, мада је и овдје израз лица испаћен, а уста отворена. Почетак XVI в. највјероватније је доба у којем је ово Распеће изрезано. Оба Распећа, особинама стила и начином рада, налик су на дрвену пластику великих распећа из истих времена, која се налазе по црквама, у градовима и селима, осталих области Јадранског приморја.[18]

Међу појединачним светитељима готичке дрвене пластике знатнију вриједност имају двије фигуре: једна мања што представља св. Мартина, одјевеног у бискупску одежду, с књигом у руци, а друга знатно већа, готово у природној величини, племенитијег умјетничког израза, приказује св. Винценција. Прва се налазила у цркви Св. Ане (сада је у катедрали), а друга је била у доминиканској цркви Св. Николе (и она је сада у катедрали). Св. Мартин, фронталан, широка лица, укоченог става, био је некада дио олтарског полиптиха у цркви Св. Мартина (сада Св. Ане). Налазио се вјероватно у његовој средини, причвршћен задњом страном за олтарску слику, док су можда с једне и друге његове стране били насликани други светитељи. Брада с много малих коврца, лик напола готички а напола византијски, сачувана првобитна, скоро потпуно сликарска обојеност стављају га у вријеме око средине XV вијека. То је вријеме када је у Котору радио сликар и дуборезац Матко Јунчић, Дубровчанин, на чије неке свеце с полиптиха из Госпе од Шуња на Лопуду ова фигура помало личи.[19]

Фигура св. Винценција је одјевена у доминикански бијели хабит и црни огртач, док јој је лице обојено кестењастом бојом, а обрве, очи, уста, зуби и коса насликани су с реалистичким намјерама. И она је некада била на средини неке олтарске слике, као дубоки рељеф окружен насликаним сценама или фигурама. Сва је прилика да је припадала полиптиху доминиканске цркве у Котору, који је, по наруџбини доминиканаца, урадио дубровачки сликар Божидар Влатковић, отац најчувенијег дубровачког сликара Николе Божидаровића, иначе вјешт и као дуборезац. За Влатковића као мајстора овог рељефа говоре извори: у хроници фрањевца Вицка Бабића (из 1716) записано је да је настао у Дубровнику 1490. год., а у Дубровачком архиву сачуван је уговор

[18] О овим Распећима уп. I. Stjepčević, *Vodja po Kotoru*, 39, 50; исти, *Kotorsko propelo*, Глас Боке 85, 86 (21. VII и 28. VII 1934) (о Распећу у Св. Марији); Н. Луковић, *Бока Которска*, 159, 162; C. Fisković, *н. д.*, 82, 90; N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, 135—136; *800 godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru*, 50—51, 142—143.

[19] C. Fisković, *н. д.*, 83 (са старијом литературом), само га помиње. О некадашњој посвети садашње цркве Св. Ане светом Мартину уп. I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, 61—62. О Матку Јунчићу и његовом дјелу: В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, 55—61.

из 1495. год., закључен између Божидара Влатковића и которских доминиканаца, о изради велике олтарске слике с фигуром св. Винценција у средини, а са сликама његових чуда са стране, према пали коју су 1487. год. урадили за дубровачке доминиканце сликари Стјепан Зорнелић и Вице Ловров. Св. Винценције би био, можда, једино сачувано дјело овог познатог дубровачког сликара и дуборесца. На њему су спојене у јединствен израз готика и ренесанса: готика се још осјећа у извијеном тијелу светитеља и лицу, гдје се кроз подигнуте обрве, спуштен поглед и полуотворена уста исказује унутрашњи живот, а ренесанса се појављује у обради драперије и мирној заобљености меко моделоване пластичности.[20]

Дрвена готичка скулптура, захваљујући својој вези са сликарством — које је тада, у Котору и сусједном Дубровнику, било у успону и доживјело свој највећи процват кроз дјела домаћих умјетника — није показивала знаке опадања и наивности као камена пластика. Због тога је она водећи род у вајарству Котора у времену од почетка млетачке власти све до прве половине XVI вијека. Она, а преко ње и сликарство утицали су на клесаре чија су дјела до данас у Котору сачувана.

Сликарство

Крајем XIV и током XV в. у Котору није живио велики број сликара. Георгије Грк, Срђ, Михаило, Ловро Добричевић и његов син Марин, Ђурађ и Павле Базиљ, Бартоломеј — имена су која помињу писани извори. Потребе су биле веће од сликарских снага. Због тога су се појављивале придошлице из Дубровника, који су извјесно вријеме ту боравили и радили да би се, затим, враћали кућама. То су: Матко Јунчић, Радоје Драгосалић, Дамјан Иванов и Божидар Влатковић. Сви заједно узвисили су сликарство у Котору над оним које је дотле било познато, а већ крајем XIV в. упутили га Западу, готичким смјером. Стара pictura graeca, која је прекривала зидове бројних цркава ранијих времена, напуштена је. Нове политичке, вјерске, културне и економске прилике допринијеле су да се сликарство Котора стопи с дубровачким, дијелећи његову судбину и пролазећи кроз истовјетне стилске промјене. Понекад је Котор успијевао да одњегује и такве умјетнике — какав је био Ловро Добричевић — који су били не само најбољи ствараоци у свом граду и граду св. Влаха, него и на читавом Јужнословенском јадранском приморју у XV вијеку.

Најстарији сачувани споменик готичког сликарства су фреске у цркви Св. Михаила, настале вјероватно намах по завршетку изградње цркве, негдје на почетку XV стољећа. Још нису очишћене

[20] N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, 39, 143; *800 godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru*, 49—50; К. Пријатељ, *Которски кип св. Винка*, Зборник за ликовне уметности 3 (Нови Сад 1967) 197—204 (са старијом литературом).

од познијих премаза. Дјеломично су откривени: Христос у апсиди, један светитељ на источном зиду и арханђел Михаило на коњу, на јужном. То је довољно једино за закључак да су у питању готичка дјела, свијетле обојености и танког наноса боје. Даље откривање живописа допринијеће упознавању сликарских схватања у Котору у вријеме из којег се, изузев овог живописа, није сачувало више ниједно дјело.[21]

Тек појавом Ловра Добричевића которско сликарство добија великог умјетника, који даје печат читавом раздобљу око средине XV вијека. Он се родио у Котору, у породици грађанина Марина Добричевића, негдје око 1420. године. Имао је два брата, од којих је један — Леонард — постао златар, а други — Матеј — остао на породичном имању у Мржепу. Школовао се у Венецији, гдје је, у једном судском документу, поменут 1444. год. уз име свог вјероватног учитеља сликара Микеле Ђамбона, једног од најистакнутијих представника готике. Послије ученичких дана вратио се у свој родни град и отворио сликарску радионицу. Већ 1448. год. у заједници с дубровачким сликаром Матком Јунчићем — који је прије тога боравио неколико година у Котору и насликао више дјела, на жалост изгубљених — отпочео је сликање великог полиптиха за главни олтар доминиканске цркве у Дубровнику. Већи дио сликарских послова обавио је Добричевић. Јунчић је, познајући, поред сликарског и дуборезачки занат, вјероватно изрезао и позлатио богати оквир ове олтарске слике. Полиптих има у средини сцену крштења Христовог, у доњем реду арханђела Михаила, св. Николу, св. Влаха и архиђакона Стефана, а у горњем, у средини, попрсну Богородицу с малим Христом на рукама, док су са страна попрсја апостола Петра, св. Доминика, св. Петра мученика и св. Фрање. Поред ногу св. Николе и св. Влаха су ситне фигуре мужа и жене властелина, ктитора, приказаних како клече, држећи склопљене руке на молитву. Некада је полиптих имао композиције на предели, али су оне нестале. Налази се у сакристији дубровачких доминиканаца. Готика венецијанских сликара Микела Ђамбона и Јакобела дел Фиора осјећа се у овом Добричевићевом дјелу. Тврдо моделована пластика фигура, скулптурална рељефност лица и крута чврстина драперија иду ту упоредо са раскошним златним украсом одјеће и готово угравираним јасним цртежом. Поетизација ликова, готичка извијеност ставова, уопштена идеализација лица превагнули су само на младим светитељским фигурама. Готички натурализам својствен је сликама стараца. У средишњој композицији, Крштењу, преовладала је наивност почетника: невјешто нацртан фронтални Христос сучељен је с профилним приказом аскетски издуженог Јована Крститеља, претерано дугих прстију. Ипак, у питању је један од првих покушаја увођења композиције на олтарску слику Приморја, као и покушај да се она представи у

[21] C. Fisković, *н. д.*, 84; *800 godina katedrale sv. Tripuna*, 144.

предјелу. Неспретности су очевидне и у начину сликања просторности. Насупрот својим млетачким учитељима, Добричевић је у први план ставио зелену ријеку плавих обала, а стијене у позадини обојио сивим, мрким и зеленим, у истом интензитету као и први план. Тиме није могао добити дубину простора. Остварио је само декоративну цјелину. Па ипак полиптих дубровачких доминиканаца оставља упечатљив утисак. Његова увјерљивост лежи у снази, озбиљности и строгости цјелине, а љепота у колористичком богатству.

Отприлике четири године по довршетку полиптиха Добричевић је насликао легендарну икону Госпе од Шкрпјела за њено светилиште на шкољу испред Пераста. Ту Богородица, сједећи на мјесечевом српу, испред црвене завјесе постављене хермелином, држи на десној руци малог Христа, а лијевом на њега указује. Засићеност црвеним, плавим, зеленим, окер и сивим бојама, једрина идеализованих облика, мека извијеност покрета — у којима је, као и у цртежу лица, садржано лирско настројење — дају цјелини изузетно мјесто у приморском сликарству. Готика још увијек представља Добричевићу основно умјетничко опредјељење.

Некако у исто вријеме он је урадио и фреске у малој Успенској цркви у Савини, можда према поруџбини херцега Стефана. Сличност светитељских изгледа на фрескама с иконом Госпе од Шкрпјела заиста је јако примјетна: сви ликови Богородице из Савине једнаки су по свему Госпи од Шкрпјела.

Тада је Ловро био већ веома познат сликар. Због тога ваљда што је био заузет својим стваралаштвом, а свакако и стога што је био посебно вјеран Млетачкој Републици, ослобођен је дневног и ноћног стражарења по которским зидинама у току 1453. год., када се очекивао непосредан напад Турака на град. Сви остали мајстори тада су морали да напусте посао како би одговорили својим војним обавезама. Данас је тешко установити шта је све у то вријеме Добричевић сликао за Котор и Дубровник.

Непосредно послије овог догађаја прихватио је рад на великом полиптиху за фрањевачку цркву у Дубровнику, који је обавио између 1455. и 1458. године. Од некада многобројних фигура светитеља очувао се само св. Влахо, који се сада налази у фрањевачкој збирци. Фронтална стојећа фигура дубровачког патрона, одјевеног у бискупску црвену одежду с бијелом митром на глави, приказана је како десном руком благосиља, а у лијевој држи модел Дубровника и бискупски штап. На тој слици готика је већ устукнула. Мекша моделација, осјетљивост за материју и реалистичност представе наговјештавају да је Добричевић за кратко вријеме, у шестој деценији вијека, промијенио стил. Почели су да га привлаче ренесансни идеали љепоте. Можда је то посљедица неког дужег боравка у Венецији, о коме извори ћуте. Тек његова потоња дјела показују да се срео с мајсторима

муранске сликарске радионице или с њиховим дјелима, која су му постала нови узор.

У међувремену, негдје 1459. год., Ловро се преселио из Котора у Дубровник. Ту је отворио велику сликарску радионицу, удруживши се са сликаром Вукцом Рајановићем, учеником свог пријатеља и сарадника Матка Јунчића. Из Котора је повео и сликара Ђурђа Базиља, а примио је још једног ученика. И Вукац је у удружење ушао с једним учеником. Приликом рада помагале су им и жене, јер је одједном приспјело много поруџбина. У тој сарадњи Добричевић је био повлашћен, јер је поред тога што су мајстори зараду дијелили попола, добијао посебну награду за сликање инкарната фигура. Очигледно, он је био умјетнички надмоћан и постао је носилац стилског јединства и врсноће дјела. Промијенивши више сарадника и ученика, урадио је многобројне олтарске слике и иконе у Дубровнику и околини, а радио је у три наврата и полиптихе за босанске фрањевце. Приликом рада за Босну обавезивао се да ће дјела послати у пратњи једног сликара, који ће их намјестити на одређена мјеста. Међутим, од тог богатог рада није данас остало готово ништа. Само још полиптих у цркви Госпе на Данчама у Дубровнику, најљепше очувано Добричевићево дјело, потпуније свједочи о његовом новом стилу.

Полиптих на Данчама завршен је 1465. или 1466. године. На њему је приказана Богородица, огрнута азурним плаштом, украшеним златним орнаментима, како сједи на пријестолу, док јој на крилу стоји мали наги Христос, придржавајући се једном руком за мајчин оковратник, а другом за њен прст. Око њих у вијенцу су анђеоске главице, а доље им свирају два анђела, један на оргуљицама, а други на харфи. Изнад њих, а на троугаоном пољу, лебди попрсје Бога-оца, с голубом Светог духа на прсима и сфером у руци, који их благосиља. Он је опкољен хоровима анђеоских чинова. Покрај Богородице, на посебним даскама, насликани су у два реда, у стојећем ставу, светитељи: Јулијан и Никола, Влахо и Антун Падовански. Полиптих је некада имао готички дуборезни оквир.

Иконографска ученост садржана је у средишњим представама, а стилске новости у цјелини. Задржавајући неке уобичајене појединости својих олтарских слика (извјесне физиономије, вишебојну оплату на доњем дијелу позадине, готички начин завршавања хаљина, одређену орнаментику, облике ореола и круна итд.), Добричевић је већ јасно опредијељени ренесансни сликар, чија дјела добрим дијелом дугују за свој изглед захвалност Антонију Виваринију и његовом сараднику Ђованију д'Алемањи. Тврда пластичност фигура, налик на обојену дрвену пластику готике, и јаки линеаризам контура већине ранијих дјела узмакли су пред сликовитошћу. Мека моделација, са благим прелазима из свјетлости у сјенку, и реалистичност изгледа фигура удаљиле су мајстора од његових младалачких радова. Лирска осјећајност, којој је био наклоњен и раније, сада је увјерљивије образложена новим

средствима ренесансе. Чак и по спољашњости полиптих на Данчама више није готички кићен — злато и орнаментика повукли су се пред реализмом тактилних вриједности. Тиме је створено велико дјело ренесансе, у којем је готика остала само у траговима.

Изгледа да су Ловрово дјело и минијатуре у рукопису вулгарне латинштине бр. 7577 (вел. 15×10 см) из млетачке библиотеке Марћане. Он садржи један трактат о моралним врлинама и живот и чуда св. Трипуна. Завршен је 8. марта 1466. Текст је ослоњен на которске легенде о животу св. Трипуна, а десетине минијатура на цијелој страници, које прате излагање, изванредно личе на Добричевићево стваралаштво: мали св. Трипун на анђеле с полиптиха на Данчама, фигуре одраслих младића у савременим одеждама на св. Јулијана с Данча, а колорит и начин моделације, типови светитеља и неки покрети насликаних фигура Врлинâ, с пригнутим главама, на Добричевићеве Богородице. Минијатуре су, по композицијама и њиховом смјештају у предио или на градске улице, ренесансне, а подсјећају на дјела Ђентила да Фабријано и Пизанела. Световни дух надвладао је вјерску садржину; живот ренесансног човјека стопио се са старом легендом. Ако су ове минијатуре заиста дјело Ловра Добричевића — а на његова много наликују — онда би биле, иако су малих размјера, његово стилски најнапредније остварење. Само гдјекоја наивност у покретима фигура и омашка у компоновању казују да је у питању стваралаштво једног покрајинског мајстора.

Добричевић је завршио свој живот негдје око 1478. год., оставивши велику породицу. Његово дјело наставили су многобројни ученици и сарадници, међу којима су били и његова два сина, Марин и Вице. Марин је неко вријеме радио у Котору, али се од њега ништа није сачувало. Вице је, слиједећи очев траг, направио велику олтарску палу за фрањевце у Цавтату, ослонивши се на нека његова рјешења. Угледајући се на оца, пратио је догађаје у муранској радионици сликара Виваринија, само што му је узор постао млађи брат Бартоломео. Свакако није без Ловровог утицаја била ни одлука да живопише цркву православног манастира Тврдоша код Требиња. Његово обећање калуђерима да ће посао бити обављен „more greco" било је вјероватно засновано на очевом искуству приликом сликања у Савини. Оно је за њега значило: иконографија ће бити православна, стил западњачки.

Добричевићева умјетничка схватања наставила су у Котору два брата сликара из которске породице Базиљ — Ђурађ и Павле. Обојица су били ђаци и сарадници Ловрови. Ђурађ га је чак пратио на раду у Дубровнику, а Павле је послије Ловрове смрти завршио нека његова започета дјела. Базиљи су у Котору и Дубровнику имали своје радионице. Ђурађ је у Котору радио у дућану своје породичне куће, у улици Марије Магдалене. Међу ријетким уговорима о његовој дјелатности један је веома значајан. Наиме, 1468. год. обавезао се братовштини св. Крста да ће на-

правити велику олтарску палу. Сва је прилика да је и раније за њих радио. Једна икона, сликана с обе стране даске, која показује снажне одјеке Добричевићевог стила — сада у ризници Св. Трипуна — иконографски се везује за братовштину св. Креста. На једној страни је, испред црвене завјесе, насликана Богородица, на чијим је кољенима мали лежећи Христос, којем се она приклоњене главе моли. С друге стране је Imago pietatis: мртав Христос, допола у саркофагу, прекрштених руку, стоји испред крста у стеновитом предјелу. Линета портала цркве Св. Креста, сада у катедрали Св. Трипуна, има у средишту исти мотив, само што су тамо представљене још и справе за мучење и чланови братовштине св. Креста у молитви. Изгледа да је imago pietatis била основна култна представа братовштине св. Креста. Многе реликвије из ове цркве, послије њеног рушења, пренесене су у ризницу Св. Трипуна. Тако је могла и икона с Богородицом и мртвим Христом тамо доспјети. На њој је јасан утицај Добричевићевог готичког сликарства: Богородица је слична Госпи од Шкрпјела не само ликом него и смјештајем испред црвене драперије, а Христос, мршавог тијела, наличи на Христов торзо са Добричевићеве сцене крштења из цркве дубровачких доминиканаца. Због тога изгледа врло вјероватно да је икона дјело баш Ђурђа Базиља, који је Добричевићу од свих сарадника постао најближи, најдуже с њим боравећи у заједничком раду.

Нешто измијењен Добричевићев стил могао је унијети у Котор и његов други ученик и сарадник, Божидар Влатковић из Дубровника, када је сликао за которске цркве. Рељеф св. Винценција из Св. Трипуна, вјероватно са полиптиха которских доминиканаца, не пружа, због тога што је извајан па онда сликан, довољно података о Ловровом утицају на Влатковића. Ипак, извори и преостала дјела пружају могућност за закључак да је которско сликарство друге половине XV в. било у знаку Ловра Добричевића и његових високих вриједности.[22]

Када је из Котора, пред крај вијека, нестало и посљедњег Добричевићевог сљедбеника, а богата властела, као и у Дубровнику, почела све чешће да се обраћа страним сликарима, окренувши се италијанској ренесанси, наступило је вријеме необичних спајања византијског и западноевропског укуса на сликама пучана. Овај смјер одговара истовјетној и истовременој појави у сликарству Дубровника, која је обиљежена бројнијим дјелима.

---

[22] О сликарству у Котору и Ловру Добричевићу: C. Fisković, *н. д.*, 96—97; В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, 55—56, 69—88, 89, 96, 108—116, 249—250, 267—268 (са свом старијом литературом); исти, *Икона Госпе од Шкрпјела*, Анали Филолошког факултета 7 (Београд 1967) 83—89; K. Prijatelj, *Dubrovačko slikarstvo*, Zagreb 1968, 16, 18—20. О минијатурама Ј. Максимовић, *Рукопис са минијатурама живота и чуда св. Трипуна у Марцијани и његова которска копија*, Зборник Филозофског факултета IV—1 (Београд 1957) 135—143 (са старијом литературом). Текст легенде донео I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, 26—29.

Примјере који говоре о овом збивању у сликарству Котора налазимо у иконопису и живопису.

Фреске црквице Св. Базилија у Столиву у том погледу су врло рјечите. Оне су настале, највјероватније, 1490. год., а — како стоји у двојезичном, италијанском и српском, натпису над јужним вратима — по поруџбини неког пучанина „грешног Михаила из Котора". Радио их је неки сликар, поријеклом из Дебра, чије име почиње са ИО (можда Јоко, Јово или слично), а презиме му се завршава на -ић. Тешко је одгонетнути да ли је био из херцеговачког Дабра или из македонског или неког другог Дебра. Но, без обзира на мјесто из кога је дошао, он се, на својствен начин, прилагодио захтјеву средине у којој се нашао и остварио неочекиван спој — иконографски, стилски, језички — источних и западних културних и умјетничких становишта. Систем украшавања не одступа од уобичајених начела у православним црквама. У конхи апсиде се налази Деизис, а у доњем појасу тема Поклоњења жртви. Прва слика се ставља у апсиду највише у православним храмовима намијењеним сахрањивању. Друга је вазда присутна већ од краја XII в., само што је на часној трпези редовно приказан Христос-агнец, симбол евхаристичке жртве. Сликар из Столива био је конкретнији: поред отвореног јеванђеља на трпезу је поставио хљеб и вино у путиру. У рукама архијереја су свици с грчким текстовима молитава проскомидије. Циклус Великих празника у горњој зони храма у духу је византијске иконографије свога времена, као што су то и прикази Христа, у различитим видовима, што се налазе у тјемену свода. У доњем појасу, гдје су стојеће фигуре, дошло је до католичко-православне мјешавине, јединствене у умјетности Приморја. Поред ликова православне, или обје цркве, урађених у духу источне иконографије и византијског стила (св. Ђорђе, Димитрије, Теодор Тирон и Стратилат, св. Недјеља и Петка, арханђео Михаило и св. Никола итд.) уведени су и чисто католички светитељи (св. Фрања и Себастијан) или су, пак, неки свеци заједнички објема црквама добили атрибуте и изглед католичких (св. Катарина с точком мучења и св. Трипун с моделом Котора у рукама, на којем је приказан врло вјеран изглед града с краја XV вијека). Док су византијски насликани свеци плод искуства и знања сликара, католички и патрон града преузети су са готичких олтарских слика XV в., које су радили которски и дубровачки мајстори за цркве у граду св. Трипуна. Натписи с именима над већином католичких светитеља латински су, док су над осталима, па и над св. Трипуном, грчки. Мајстор није био велики умјетник. Он је настављач средњовјековног српског сликарства, у чијем дјелу још није дошло до занемаривања умјетничких вриједности, нити до дубоког пропадања заната. Појединости су боље насликане од цјелине. Понека очувана светитељска глава — на примјер, апостола Јована у Распећу — одише свјежином боје и засићеношћу материје који су на степену вриједности добрих

умјетника средњега вијека. И у обради драперије он је био вјешт, а свијетли колорит цјелине, њежних складова, показује да је још тада била жива успомена на сликарство Моравске школе. Само погдјегдје цртачке омашке или несразмјера фигура одају руку мајстора који је почео да се губи у немоћи умјетности која више нема своје некадашње стваралачко врело.[23]

Фреске Св. Базилија, као културно-умјетничка појава, налазе се на супротном полу од фресака савинске Успенске цркве. Док је у Савини сликар католик радио за православне поручиоце, у Столиву православни сликар живопише за католике. Средином XV в. православни народ прима готички стил, крајем истог стољећа католичка паства прихвата византијску стилску опредијељеност. Заједничко им је једино то што византијска иконографија преовлађује у објема црквама. Појава је то ријетка, али не и усамљена. На границама католичанства и православља, у истом времену постоје, истина својеврсне, мјешавине сличнога духа: на Кипру, Лефкади, у Венецији. Бока Которска је за слична рјешења знала још и раније: XIV в. је био њихово златно доба.

Ако се један придошли зограф може сматрати изузетком у которском сликарству, онда дјело другога — икона Богородице с Христом из цркве Св. Јосипа (сада у ризници катедрале) — показује да су сличне стилске мјешавине плод хтјења једног слоја которских грађана, као што је то случај и у Дубровнику. Икона је настала на почетку XVI вијека. Непознати домаћи умјетник, да би створио своје дјело, узео је за подлогу једну истовремену критску икону. Са готово цијеле даске састругао је све, остављајући само главе и вратове Богородице и Христа. Потом је икону пресликао у западњачком духу: Богородицу је одјенуо у црвену хаљину и златни огртач, украсивши их ренесансним шарама, а Христа је „обукао" у савремену западњачку ношњу дјечака, ставивши му у руку разлепршану птицу. Посадио их је на ренесансну столицу, док је изнад њихових глава објесио вијенац, саплетен од зеленог лишћа и сазрелих плодова, испод којег лете два анђела. У позадини се дижу купаста брда предјела над којим је

---

[23] Основну студију о овом живопису написао је С. Радојчић, *О сликарству у Боки Которској*, Споменик САН CIII (1953) 59—66; исти, *Bazilije sv., crkvica u Stolivu*, Enciklopedija Jugoslavije I (Zagreb 1955) 396; исти, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 48—49. Друге студије о њему мање су значајне, јер су безуспјешне у покушају да се његова старина одреди у позније вријеме: Д. Коцо у Зборник на Археолошкиот музеј, Скопје I (1956) 115—116; В. Новак, *Палеографија и словенско-латинска симбиоза од VII до XV столећа*, Историски часопис VII (Београд 1957) 7; П. Шеровић, *О једном старом ћирилском натпису у Боки Которској*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXV (Београд 1959) 240—247. Остали писци се, углавном, држе Радојчићевих закључака: Н. Луковић, *Новооткривене средњевјековне фреске у Столиву*, Историски записи IX (Цетиње 1953) 220—223; Lj. Karaman, *O putovima bizantskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana*, Starohrvatska prosvjeta III ser. 6 (Zagreb 1958) 73; В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, 270—272 (гдје сам покушао да расправим питање мајстора и ктитора); P. Mijović, *Stoliv*, Enciklopedija likovnih umjetnosti 4, Zagreb 1966, 331.

плаво небо. Учинио је он то на начин ране ренесансе, управо онако како су послије Скварчона у Падови радили италијански сликари, омиљени у Далмацији, браћа Кривели или Шибенчанин Јурај Чулиновић. Преправку овакве врсте обавио је и непознати дубровачки сликар, који је на олтару Госпе од Здравља, у цркви Св. Николе на Пријеком у Дубровнику, једну стару млетачку икону с краја XIII в., византијског стила, прилагодио ренесансним схватањима, сачувавши само старе главе Богородице и Христа. Полазећи од поштовања према старим и чувеним иконама, которски и дубровачки сликари прве половине XVI в., направили су читав један стил, копирајући их, али и прилагођавајући копије своме добу. Па, иако нису у питању велика имена, ипак је ова појава, за културу и умјетност ових градова у доба ренесансе, од необичне важности, јер дјелимично открива њихову сложену природу.[24]

Нашавши се на раскршћу схватања, которски сликари су прибјегли удовољењу захтјева бар једног дијела својих поручилаца. Други, богатији грађани и властела, већ су прихватили ренесансу. Она ће већ у првим деценијама XVI в. угушити домаће радионице сликара; отад већином ће странци радити у Котору или ће се у њега увозити слике створене у великим градовима Италије.

Златарство

Као умјетнички занат, који користи племенити метал и драги камен, златарство је било посебно осјетљиво на политичке и економске промјене. Ускраћивање извора сировина и смањивање богатства поручилаца одмагали су његов развитак; несметано притицање руда и трговина давала му је полет. Которско златарство живи је примјер условљености златарства тренутним приликама. Његов сјајан процват у XIV в. био је прекинут ратовима. Тек када су Млечани овладали градом и средили мировним уговорима своје односе са Србијом, оно се поново дигло. У другој половини XV стољећа рад јењава, број златара у граду се смањује, јер су Турци временом запосјели Србију и Босну, гдје су се налазили рудници.

Као и остале умјетничке гране Котора и златарство је у XV в. проживјело готички стил и нашло се на домаку ренесансе. Неколико десетина которских златара из друге четвртине XV в. имало је пуне руке посла. Само понекад у град би доспио неки мајстор странац — опет најчешће Дубровчанин — али се није могао дуго одржати, због способности и угледа домаћих мајстора. Которани

[24] В. Ј. Ђурић, *н. д.* 212—213 (са старијом литературом); исти, *Иконе из Југославије*, Београд 1961, 47, 103—104; K. Prijatelj, *Marginalije uz neke umjetnine relikvijara kotorske katedrale*, Старине Црне Горе III—IV (Цетиње 1965—1966) 23—25.

су и сами били у стању да се отисну у друге средине — у Дубровник, Далмацију или Европу — и да тамо постигну завидан успјех. Међу златарима се тада истичу Марин Адамов, који је радио и у Дубровнику, Андрија Изат, поријеклом из Драча, што је ковао за Јелену Сандаљевицу, и Јохан из Базела, који је долутао из Швајцарске преко Венеције да би се у Котору оженио, ту неколико година боравио и радио и, оставивши све, најзад прешао у Дубровник. Двојица од тројице ових великих златара поуздано су радили на највећем златарском дјелу Котора тога времена — сребрној пали катедрале Св. Трипуна.

Обичај да се на олтаре постављају сребрне позлаћене пале са рељефним светитељским фигурама захватио је градове јужног Приморја крајем XIV и у првој половини XV вијека. Тада су се они почели такмичити са градовима Италије и западне Европе, чије су катедрале и цркве много раније — највећма између XI и XIV в. — стекле своје чувене олтарске драгоцјености. Дубровачке цркве — Св. Влахо, фрањевачки и доминикански манастир — добиле су их прије Котора. Крајем четврте деценије XV стољећа у Котору је покренуто питање израде сребрних пала за катедралу, колегијалну цркву Св. Марије и манастир Св. Ђорђа пред Перастом. Успјело им је да заврше за петнаестак година, негдје одмах послије 1453. год., под руководством нарочито изабраних старатеља из реда властеле, само палу за катедралу. То је, у исто вријеме, и једина сачувана сребрна олтарска пала средњега вијека у Приморју.

Некада у облику готичког полиптиха, са светитељима у два реда, она свој садашњи изглед дугује поставци XVII вијека. У три реда послагани светитељи — јеванђелисти, апостоли, св. Трипун и други — надвишени су петоугаоним пољем, на којем је Деизис. Рељефи, високи око пола метра, стоје под готичким рељефним луковима које подржавају тордирани стубићи. Двe фигуре од двадесет, колико их има, израђене су у XVII вијеку; остале су оригиналне, иако је понека претрпјела извјесне измјене у потоњим временима. На њима је радило неколико мајстора. Двојица су познати из писаних извора. Јохан из Базела је до 1441. год. исковао фигуру Христа на престолу, велике главе и шака, који десницом благосиља, док лијевом руком држи отворено јеванђеље. Тешке готичке драперије, јако наборане, и доста наивно моделована глава, слабији су од плитких рељефа пророка и анђела што се налазе на бочним странама Христовог готичког пријестола. Они су живих и отмених покрета. Христос је једино поуздано Јоханово дјело на которској пали, мада је његовом раду блиска и фигура апостола Петра. Једна скупина апостола, кратких тијела, великих изражајних глава, мирног става, иако производ различитих руку, као да опонаша озбиљну, грубу умјетност базелског златара. Најбољи је, свакако, онај умјетник што је направио четворицу апостола у средњем реду, с десне стране. То је прави готичар лирског настројења. Фигуре су му у извијеним ставо-

вима, помало наклоњених глава, рјечитих али уздржаних покрета руку. Осјећање пластичности код њега је врло развијено. Зато су драперије набране с пуно маште, власи косе и браде с нарочитом љубављу обрађене, а сразмјере фигура врло усклађене. Љепотом су дорасле дјелима Добричевићевог сликарства. Но, поред бољих мајстора, на пали је радио и један наивац, који је приказао лик св. Трипуна. Извори казују да је до 1445. год. главни мајстор пале био познати которски златар Марин Адамов, али он је није довршио, јер га је смрт претекла. Данас је немогућно разлучити фигуре које су дјело његових руку; постоји само склоност да му се припишу најбоље.

Истом времену можда припада и сребрна позлаћена пиксида из ризнице катедрале. Она стоји на готичкој стопи, на којој су у емаљу ликови светитеља, међу којима је и Imago pietatis, чистих готичких цртачких особености. На дршки су готички прозорчићи и фијале, а на округлој посуди угравиране животиње, у покрету или како леже, представљене под утицајем неког старијег приказа са текстила. Једно је од најљепших дјела велике збирке сребрнине из ризнице, која једина чува велики број производа которских златара XV вијека.

Друга половина XV в. доноси лагано успоравање златарског рада. Број мајстора се смањује. Међутим, број њихових сачуваних дјела већи је од количине сачуваних дјела из прве половине стољећа.

Изгледа да је тада најпознатије име међу златарима био Трифун Палми, који се прославио не само радом у Котору него нарочито на двору руског великог кнеза Ивана III Васиљевича, за кога је радио посуђе од племенитих метала. У Москви је боравио неколико година, почев од 1473. У Котору су му остала два рада: сребрни крст из цркве Св. Јосипа, завршен до 1473. год., и сребрни оков за руку непознатог светитеља у ризници катедрале, из 1483. Крст је украшен рељефним розетама, а у његовој основици је проширење, украшено готичким фијалама и прозорчићима са малим статуама анђела. Распети Христос је из познијег времена. И оков руке има плочице с розетама, а на заглавку је попрсје Христа и златарев потпис.

Окови руку и ногу из ризнице, с орнаментиком коју сачињавају рељефне лозице, повезано храстово лишће или цвијеће, највећим дијелом су рад домаћих златара. Има их три са годином 1490. а са угравираним или емаљним представама мртвог усправљеног Христа. Један оков ноге непознатог светитеља носи потпис златара Пасквала.

Најраскошнији златарски радови с краја XV в. јесу окови „славне главе" св. Трипуна и тзв. крст бискупа Марина Контарено. Оков доњег дијела главе св. Трипуна у касноготичком је стилу: разуђена стопа украшена је лозицом, на проширеном чвору дршке су емаљке плочице с ликовима апостола с готичким натписима, а на доњем вијенцу калоте су готички прозорчићи и фи-

јале, испод којих су мали рељефи светитеља. Горњи дио је барокни. „Крст Марина Контарено", великих размјера у односу на остала дјела тога доба, има на готичким завршецима попрсне рељефе светитеља, док је Христово тијело у пуној пластици. По крсту су плитки орнаменти. Његов посељачени одјек, из првих деценија XVI в., представља велики сребрни крст у жупној цркви у Доњој Ластви, рад неког домаћег златара. Он је и нешто друкчије иконографије. Ренесанса се на њему више осјећа у орнаментици него на рељефима фигура. Кићеношћу украса завршава се раздобље готике. Облици се почетком XVI в. под утицајем ренесансе смирују, али у њиховом обликовању малу улогу имају домаћи златари; њих сада углавном смјењују странци.[25]

Касни XV и рани XVI в. посљедње је доба у којем су которски умјетници давали лик своме граду и његовом ужем подручју. Било је то и вријеме до којег се њихова снага осјећала у сусједним приморским градовима и на дворовима моћне балканске властеле. Ренесанса им је, као и на читавом Приморју, свела значај у уске локалне оквире, смањила им број или се сасвим одрекла њиховог рада. Укус богатих поручилаца окренуо се Италији и њеним великим или вјештим ствараоцима. У градитељству которске мајсторе прво смјењују Корчулани, далматински острвљани или Италијани[26], да би у XVII и XVIII в. највеће послове добијали искључиво мајстори из Италије, стварајући барокни оквир грађанском животу Бокеља. Нова скулптура у црквама, свечана и богата у материјалу, такође је највећим дијелом изишла из страних, претежно италијанских радионица.[27] У сликарству, доласком Доменика Венецијанца, отпочиње рад на најугледнијим пословима стра-

---

[25] Најистакнутији су радови о которском златарству XV вијека: I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, 16—19, 20, 35—36, 38—47, passim; исти, *Glava sv. Tripuna*, Гласник Народног универзитета Боке Которске IV, бр. 1—3 (Котор, 30. XII 1937) 28—31; C. Fisković, *Dubrovački zlatari od 13. do 17. stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta, III ser. sv. 1 (Zagreb 1949) 145—146, passim; исти, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, 92—94; Р. Ковијанић, *Трифун Которанин московски златар*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу 4 (Цетиње 1964) 291—303; исти, *О мајсторима сребрне пале которске катедрале*, Старине Црне Горе III—IV (1965—1966) 77—84; исти, *Андрија Изат, которски златар XV века*, Музеј примењене уметности, Зборник 12 (Београд 1968) 67—74; B. Radojković, *Remekdela kotorskog zlatarstva u katedrali svetoga Tripuna*, 800 godina katedrale sv. Tripuna (Kotor 1966) 81—90; иста, *Неке одлике которског златарства и утицај на унутрашњост земље*, Старине Црне Горе III—IV, 64—75.

[26] У Котору између 1487. и 1496. ради Ђовани Христофоров, венецијански клесар, који се ту задржао, изгледа, и много дуже, а био је општински службеник: C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, 89. Поред тога, подаци о њему у Которском архиву св. 17, 129—130 (од 4. VIII 1487), 203 (4. V 1487), 204—205 (10. V 1487), 274 (28. XI 1487), 310 (11. III 1488); св. 19, fol. 14, 58 (1493). О мајсторима са Корчуле, Цреса, Дубровника, Ђенове, Напуља уп. C. Fisković, *н. д.*, 95—96.

[27] K. Prijatelj, *Umjetnost XVII i XVIII stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb 1956, 30, 35—37, 43—46, и на више мјеста (са старијом литературом).

них, млетачких, умјетника. Дјелима Ђиролама Сантакрочеа и увозом великих слика из града св. Марка зачиње се нов начин добављања олтарских слика и икона.[28] Тек крајем XVII в. Пераштанин Трипо Кокоља доћи ће до гласа и угледа. Али, и он ће остати усамљена појава у сликарству подлеглом укусу што тражи дјела Италијана. Златарство, исто тако, у Венецији налази мајсторе; поручиоци више вјерују вјештини занатлија једне метрополе. Тако се угасио некада сложени умјетнички живот у граду св. Трипуна, који су остваривало бокељски умјетници и занатлије. Млетачка држава и њене радионице, гласовите производима, подредиле су ренесансни и барокни Котор својим идеалима љепоте.

[28] В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, 170—171, passim (са старијом литературом); K. Prijatelj, *Marginalije uz neke umjetnine relikvijara kotorske katedrale*, 25—30; N. Luković, *Slika „Raspeća" Jacopa da Ponte (Bassana) u katedrali sv. Tripuna u Kotoru*, Глас Боке 362 (2. II 1940). У цркви Св. Марије у Доњем Столиву налази се једна изванредна слика мртвог Христа (imago pietatis), пренесена ту из цркве Св. Павла у Котору. Некада је била на неком полиптиху, чији је дуборезни оквир готичког стила оставио траг на горњем дијелу слике. Највише личи на дјела Бартоломеа Виваринија. Ако је овај полиптих био набављен за неку которску цркву, онда изгледа да је с увозом млетачких дјела почело већ осамдесетих година XV в. када је у граду готово нестало сликара. О овој слици у Столиву уп. Н. Луковић, *Бока Которска*, 188 (који мисли да је из школе Андрија Мантење); исти, *Blažena Ozana Kotorka*, 140—141; G. Gamulin, *Preliminarni izvještaj o istraživačkim radovima Seminara za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu u Boki Kotorskoj 1958. i 1959*, Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu 2 (1960) 13 (гдје су наведени и други радови италијанских мајстора XVI и XVII вијека, из цркава Боке Которске, који су могли бити добављени у доба свога настанка); исти, *Ritornando sul Quattrocento*, Arte Veneta XVII (Venezia 1963) 6. стр. (који тврди да је у питању дјело сљедбеника Ђованија Белинија).

САДРЖАЈ

ЗЕТА У ДЕСПОТОВИНИ

ВЛАДАВИНА ЦРНОЈЕВИЋА

КЊИЖЕВНОСТ

УМЈЕТНОСТ

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

књига друга

том други

Секретар Редакције

ВИДАК ПЕРИЋ

Графичка опрема

АНДРО СТРУГАР

Нацрт корица

ЕДУАРД СТЕПАНЧИЋ

*

Језичка редакција

БЛАГОЈЕ СВОРЦАН

*

Израда регистра

СТЕВАН НИЧОТА

ВЕРА РАДУЛОВИЋ — СЛАВЕНКА ЂУРОВИЋ

*

Карте и скице

ПАНЧЕ ПЕЛИВАНСКИ

*

Цртежи цркава и манастира

ВОЈИСЛАВ МАТИЋ

*

Коректура

ДАРИНКА ЈАНДРЛИЋ

*

Аутотипија

Цинкографија Графичког предузећа „СРБИЈА" — Београд

Штампа и повез

Издавачка установа „НАУЧНО ДЕЛО"

Вука Караџића 5

Београд

Приликом штампања другог тома II књиге Историја Црне Горе омакле су се слиједеће грешке:

Страна	ред	стоји	треба да стоји
6	20 одозго	пустиошио	пустошио
7	24 одозго	испред речи *Балшићи* не треба да стоји тачка	
24	5 одоздо	Бражило се	Тражило се
29	10 одозго	деђ само	већ само
45	18 одозго	иза речи *су* не треба да стоји тачка	
83	13 одоздо	горовило	говорило
104	16 одоздо	Озриници	Озринићи
108	2 одоздо	некополебиви	непоколебиви
110	12 одоздо	теориторију	територију
114	12 одозго	иза речи *се* не треба да стоји тачка	
114	14 одозго	иза речи *Србији* не треба да стоји тачка	
115	8 одоздо	на крају реда реч *не* треба избрисати	
119	14 одоздо	узазуд	узалуд
136	У тексту *Литература*, други ред одозго	Баошино	Балшино
142	1—2 одоздо	Богоавлљење	Богојављење
164	6 одозго	просперитера	просперитета
165	10 одоздо	нагада	напада
188	14 одозго	годручју	подручју
214	18 одоздо	реч *ни* треба избрисати	
215	8 одоздо	Миечанима	Млечанима
223	10 одозго	на крају реда реч *ин* треба избрисати	
227	4 одозго	да е	да ће
255	9—10 одозго	мијсљали	мијењали
263	Фуснота 8, трећи ред одоздо	rettori ambasci-atori dogi	rettori e ambascia-tori ai dogi
267	23—24 одозго	казетан	капетан
267	25 одозго	параженога	зараженога
267	2 одоздо	свручњака	стручњака
271	9 одоздо	чију се	чију је
272	5 одоздо	даротиво	даровито
312	4 одозго	свејерној	сјеверној
321	3 одоздо	хапије	нахије
328	14 одозго	прчког	грчког
367	19 одоздо	пустих	пустих
367	9 одоздо	покршравали	покрштавали
368	8 одозго	Радица	Радича
392	12 одоздо	бјежни	бјежи
420	11 одозго	реч *ка* на крају реда треба избрисати	
500	3 одоздо	погоровима	поговорима
531	9 одозго	остваривало	остваривали
531	10 одозго	радиинице	радионице